

દેશી રાજ્ય

“DESHI RAJYA”

દેશીરાજ્યોને લગતા પ્રશ્નોની રચનાત્મક દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરનારું ત્રીમાસિક

The only Journal discussing questions pertaining to Indian States
From a Constructive Point of View.

નાનાંભેદાં તમામ દેશી રાજ્યો આઠામાં આજુ આડલું આપી રહે :

“૧. પૂર્ણ નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય.—જ્યાસુધી તેનો સીધો કે આડકતરી રીતે હિંસાને ઉત્તેજવામાં ઉપયોગ કરવામાં ન આવે. આમાં છાપા ચલાવવાની અને હિંસાને ન ઉત્તેજનારા છાપા ચલાવવાની છટકાની નય છે.

૨. દરેક રાજ્યના પ્રજાજનોને મંડળ સ્થાપવાની અને તે તે રાજ્યોમાં જવાબદાર રાજતંત્ર સ્થાપવાની તાર્કિકતા પ્રજામત કેળવવાની સ્વતંત્રતા.

૩. રાજ્ય બહારના હિંસાઓને, જ્યાસુધી તેમની પ્રવૃત્તિઓ મજબૂર રાજ્યનો નાશ કરવાને સારું યોગ્યરી ન હોય ત્યાસુધી કૃત્રી રોકરોક વગર રાજ્યોમાં દાખલ થવાની સ્વતંત્રતા.

૪. રા. ૧૦ થી ૧૫ લાખની વાર્ષિક આવકવાળા રાજ્યોમાં આવકના દરમાં ભાગ સુધી અને કોર્પોરેશન દાખલામાં વાર્ષિક ત્રણ લાખ રૂપિયાથી વધુ નહિ એવી મર્યાદા રાજના અંગત ખર્ચ (દા.ત. મહેલના ખર્ચો, મોટર ટાકીઓ, વગેરેઓ, રાજના મહેમાનો ઇ) ઉપર મૂકવી, સિવાય કે એવા ખર્ચોની આવકમાં કે જે સ્વયંપર નિર્દેશ કરેલી નહોતી હોયને ખર્ચવાને અંગે યથા હોય.

૫. ન્ય વખાણ સંવત્, સ્વાધી અને તમામ પ્રકારની દબજાગીરીથી મુક્ત રહે આ બાબતમાં એકસરખા અમલ અને કડક નિયંત્રણના જાગ્રત એવા સારા જે પ્રતિ રાજ્ય આવેલું હોય તે તે પ્રાંતની હાઇકોર્ટમાં અપીલ કરવાની જોગવાઈ રહે. હાઇકોર્ટોનું નિયમન કરનારા કાયદામાં ફેરફાર કર્યા વગર આ કાયદો રાજ્ય ન હોય, ૫૧ હુ માનુ હુ કે જે રાજ્યોની સમતિ હોય તો તેવો ફેરફાર રાજ્યોમાં થઈ શકે.”

—શાંપીય

૨૬
૬૨૧

તરી

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા

અનુક્રમ

૧	કાઠિયાવાડની જમીને લગતા કરાવોની હકીકત	દેશી રાજ્ય ઓરીસ	૧*
૨	કચ્છના મહારાવશ્રી અને તેમના બાપાતો ...	લે. રા. રા. લક્ષ્મીચંદ દેવચંદ...	૬
૩	કાઠિયાવાડના ખીન અખત્યારી તાલુકદારો... અને ભાગદારોને ચેતવણી અને વિત્તમિ...	રાણાશ્રી જોરાવરસિંહજી, દેવળીયા તાલુકદાર	૧૧ ✓
૪	શ્રીમાન વિજયશંકર ગૌરીશંકર ઓઝા ...	શ્રીયુત મુલાખરાય ગોવિંદરાય દેસાઈ	૨૬
૫	શ્રીમંત મહારાજ પ્રતાપસિંહરાવ ગાયકવાડ...	(મળેલું)	૩૪
૬	દેશી રાજ્ય અને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર ...	શ્રીયુત કે. જી. દવે, એમ. એ. (લંડન)...	૪૨
૭	રાજકોટ પ્રકરણ પરત્વે વિચાર ...	નટરથ	૪૭
૮	ભાવનગર રાજ્યમાં ખેતી સુધારાની પ્રવૃત્તિ ...	લે. રા. રા. નટવરલાલ માણેકલાલ સુરતી, ખી. એ., એચ.એસ. ખી.	૫૨
૯	ચિયાળ ખેટ ...	(ઉક્ત)	૬૪
૧૦	દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો (સર મેરીસ બ્રાવરનો નિર્ણય, સરદાર વલ્લભભાઈનું ભાવનગર પરિવર્તન બાપણ)	૬૮
૧૧	નોંધ અને ચર્ચા (ભાવનગર રાજ્યની જાહેરાત, કચ્છ અને ફેડરેશન, મોરબી નરેશનું બહુ માન, રાજકોટ જસદણ રેલ્વે, દીવાનની પત્રદગી, પાલણપુર રાજ્ય ધારાસભા, રાજકોટ રાજ્યનું પ્રશ્ન પત્ર, ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન, ભાવનગર કોન્ફ- રન્સ, મહુમ માળીઆ ઠાકોર સાહેબ)	૮૧

મેન્ડર ધ્રધર્સની છાપવાની શાહીઓ જગમશાહૂર છે.

મેન્ડર ધ્રધર્સે શાહી બનાવવાનું ૧૭૯૨માં શરૂ કરેલ છે, અને ૧૪૪ વર્ષથી તેઓ છાપવાની શાહી, તેમાં વપરાતા રંગો તેમજ વારનીશો ઉત્તમોત્તમ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે, અને તેને પરિણામે અત્યારે છાપવાની શાહીના ક્ષેત્રમાં તેમની અને તેમના માલની પ્રતિષ્ઠા પ્રથમ સ્થાન લોગવે છે.

દુનિયાના સર્વોત્તમ છાપકામ કરનારા છાપખાનામાં આ શાહીઓ વપરાતી આવી છે, કારણ કે મેન્ડર ધ્રધર્સની શાહીમાં છાપેલો માલ વધારે વખત ટકે છે, અને લોકોના આંખોને વધારે પસંદ પડે છે; તેના રંગો આકર્ષક, ટકાઉ અને મનોરંજક છે.

એકવાર જેમણે મેન્ડર ધ્રધર્સની શાહી વાપરી છે, તે ખીલની શાહી વાપરવાનો અખતરો કરતા નથી. કારણ કે વજન, માપ અને કિંમતની સાથે સરખાવતાં મેન્ડરની શાહીમાં વધારે નકલો છાપી શકાય છે, એટલે સરવાળે સસ્તી પડે છે.

સોલ ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ

પ્રિન્ટીંગ મટિરિયલ્સ સ્ટોર,

૮૯, પ્રીન્સેમ સ્ટ્રીટ - મુંબઈ નં. ૨.

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાવખડ રોડ : અમદાવાદ.

મુદ્રક : મણિલાલ પુરોષોત્તમ મિસ્ત્રી, ખી. એ.

પ્રકાશક : જયંતિલાલ મોતીલાલ મહેતા, નાયરવાડા : નડિયાદ.

દેશી રાજ્ય

(ત્રૈમાસિક)

વર્ષ ૧૨ સું]

એપ્રિલ-જુન : ૧૯૩૯

[અંક ૧

કાઠિયાવાડની જમાને લગતા ઠરાવોની હકીકત

ઈ. સ. ૧૭૫૨-૫૩ માં સૌરાષ્ટ્ર, હાલાર, ગોહેલ-વાડ અને કાઠિયાવાડ પ્રાંતની વહેંચણુ બાબત શ્રીમંત પંતપ્રધાન સાથે પહેલી વખત ગોડવલુ કરવામાં આવી હતી. અને તેને લગતા જે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો તેમાં સરકાર તરફથી મિ. સી. જે. અરસ્કીને, સરકારના ડેપુટી સેક્રેટરી તરીકે સહી કરી હતી. આ અસહી ઠરાવ પેશ્વા અને કપની સરકાર વચ્ચે થયેલો હતો પરંતુ તેનો અમલ પૂરેપૂરો થયો હોય એમ જણાયું નથી. પણ ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૮૦૨-૩ માં કાઠિયાવાડ અને મહીકાંડાની વહેંચણી મંજૂરી પેશ્વા સરકાર અને ગાયકવાડ વચ્ચે ફરી ઠરાવ થયેલો જણાય છે. આ અરસામાં પેશ્વા પાસેથી ગાયકવાડ સરકાર, મુલકોનો ઇન્જરો રાખતા હતા. અને એવી રીતે જ્યારે અમદાવાદનો પહેલો ઇન્જરો પૂરો થયો ત્યારે ૧૮૦૨-૩ માં વહેંચણીનો ઠરાવ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ ૧૮૧૪ માં અમદાવાદનો બીજો વખતનો ઇન્જરો પૂરો થયો અને બાહ્યરાવ પેશ્વાએ કાઠિયાવાડ અને અમદાવાદના પ્રદેશનો કારભાર પોતાના હસ્તક લીધો ત્યાં સુધી ૧૮૦૨-૩ વાળો ઠરાવ મજબૂર રહ્યો હોય એમ જણાયું નથી. તેમ તે ઠરાવ પેશ્વા સરકારને ગોડવલુમાં પણ આવેલો નહોતો. આ ઠરાવનું જે લખાણ કરવામાં આવ્યું હતું તેમાં

ગાયકવાડ અને પેશ્વાની વચ્ચે કાઠિયાવાડ તથા મહી-કાંડાની વહેંચણીની એકદર રકમ લગભગ તેર લાખ ઉપરાંતની થતી હતી. જેમાં રેવાકાંડાના મંસ્થાનોનો સમાવેશ થતો ન હતો. આ ઠરાવ નીચે પણ સર-કારના ડેપુટી સેક્રેટરી મિ. અરસ્કીનની સહી છે. પરંતુ આ ઠરાવની પાછળ મિ. એપલેન જેઓ તે વખતે દક્ષિણ વિભાગમાં કમિશનર હતા તેણે લખ્યું છે કે:—

“ઈ. સ. ૧૭૬૦-૬૧ થી આરંભી સન ૧૨૦૩ માં (ઈ. સ. ૧૮૦૩) જ્યારે ગાયકવાડે ત્રણ ચાર વરસ પહેલાં પેશ્વાની સત્તા દાઢી નાંખી અને આ બે સંસ્થા-નના ભાગની અંદર લખ્યા પ્રમાણે વહેંચણુ કરી ત્યાં સુધીના કાઠિયાવાડને લગતા દક્તરમાં કાગળો નથી.”

“આ કાગળો, સન ૧૨૧૫ હીજરી ઈ. સ. ૧૮૧૪ -૧૫ સુધી જ્યારે રેસીડેન્ટે અમદાવાદનો ઇન્જરો ફરી વખત રજુ કર્યો ત્યાં સુધી અને કાઠિયાવાડમાંના પોતાના બધા હક સાડાચાર લાખ રૂપીઆની અસલ રકમ માટે સનદમાં લખી આપ્યા ત્યાં સુધી, આપી દીધા કે તે ઉપર સહી કરેલી જણાતી નથી.”

પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૦૭-૮ માં કાઠિયાવાડના તાલુકદારો સાથે ફેલ જામીનના દસ્તાવેજો કરવામાં

દેશી રાજ્ય

આપ્યા તે પહેલા આ વહે ચણીની આખત નક્કી કરી નાખવામા આવી હોય એમ જણામ છે. ફેલ જમીનનો દસ્તાવેજ, ચાણુને માટે જમાણધીનું લખત અને તે આ મતના જમાનનો દસ વગરની મુદતનો દસ્તાવેજ એક સગપ્પી રીતે અને એક જ વખતે તાલુકદારો પાસેથી કરાવી લેવામા આવ્યા છે આ તાલુકદારો નીચે પ્રમાણે છે

आधावाडना	५३
हाडियावाडना	५५
भन्नुकाडना	२
हावारना	२६
सोडना	३
भरडानो	१
गोदियवाडना	२७
छंड सगैया	२३
आभरीआवाड	३३
ओणामडण	१

ઉપગના તાલુગાઓના તાલુકદારોની પાસેથી જે દસ્તાવેજો (ફેલ જમીન, જમીનખાંધી અને જમીનની મુદત સમીપી) કચાવી લેવામા આવ્યા તેઓને ગાયકવાડ મંદારો અને બ્રિટિશ રાજદારના એજન્ટ પોતાની સહી કરીને એક યાદી આપી હતી જેને સામાન્ય રીતે જુદી ચુકવતીની યાદી તરીકે ઝોળખી શકાય આવી યાદી લીબ્રેરીના ગ્રંથને આપવામા આવી હતી પણ એ સિનાયના બધાને લગભગ એક સગમી યાદી આપવામા આવી હતી એમ જણાય છે એ યાદીને મુસનો અગે આ નીચે એટલા મોટે આપ્યો છે, કે જેને તાલુકદારો પોતાના મેટ્રોન-કે કનગમી તરીકે ગણે છે આ મુસદ્દા ઉપર બ્રિટિશ સમ્રાજ્ઞા એજન્ટની સહી થયેલી છે

તાવુકા ની ચુકવતીના બદાખતની

હસમઅંધીની યાદ

કલ્પમ દલી ચલુતે માટે જાતેંધરીનો એક
પરનાનો આપવો જોઈએ કે મારા મર્યાનમાં જતા
આવતા લગ્નગ્રામી તરફત ન થાય

કલમ ૨ છ કીસ્તબધીના પૈસા અગાઉની
પેઠે આપવા છે

કલમ ૩૭ માં તાલુકામાંથી જનાર લશ્કર,
માર્ગ ગમમાં એક માણેક અગ્ર મોટીયાત ખેસાડે,
તેને ખોગક ચઢી દસ્તુર પ્રમાણે મળશે

કલમ ૪ થી વસુલાતનો ગદોમરત ચયા પછી
હુટાગેલા માલનુ વળતર આપવુ છે

કલમ ૫ મી સરકારે મારા બાબતની ચુકવતીનો
પહેલાની પેઠે જુદો ગદોબસ્ત કરવો અને તે બાબત
મને જવાબદાર ગણવો નહીં

કલમ ૬૬૧ મારા ભાવાત કે ભાગીદારોએ કરેલી ફરીઆદથી દરતાવેળમાં લખેલી મારી કાષ્ટપત્ર મિલકત જે મારા કબજામાં હોય તેને સરકાર ગેરવાળખી હસ્તકે કરશે નહીં અને તે મને બોગવવા દેશે હું જે કાષ્ટ હવે પછી કરીશ તે પ્રથમ સરકારની મનુરી લઈ કરીશ

કલમ ૭ મી સરકારને મારી કાઢી ગેરમાફ માલુમ પડે તો તે વિષે ચેતવવા અને કાસ્ટ કોલેજો અને તેના જવાબ દેવા હું ના પાડું તો મારી ઉપર મોસન કરવો.

કલમ ૮ મી માગ તાલુકામાં આસમાની
મુલતાની થાય તો તે માટે સરકાર હુકમ મૂકશે

કલમ ૬ મી ઉપગતી કલમો મુજબ સરકારે
ચનાવવુ અને ફરિયાદો ચલાવવા માટે મુકવતી બાબત
મવત ૧૯૬૫ મા ફરિયાદો કબુલાત મુજબ હું વડોદરા
૧૯૬૫ પત્રાવસા કબુલ કરુ છુ તે મેં આજે દેખાવાત,
તથા આગળમાન આપ્યા છે તે પ્રમાણે સાચીશ આ
દખતલેજ હું બાળુ તેના કર્મલ વોટ સાહેબો બાહેધર
થવુ એજ આગળ

ગાયકવાડ સરકારની સહી
સરકાર ઉપરની કવચ પ્રમાણે પાળશે.

જે આર પુરનાં

३२१३-८

જે તાલુકામાં ઉપર મુજબ દરતાલેબો મળી
આપ્યા તેને આ વખતે પડોદગના રેસીડન્ટ લેફ્ટીનન્ટ

કર્નલ વોકરની સામી સહીથી નીચે મુજબ એક બીજે કાગળ આપવામાં આવ્યો હતો.

રાવશ્રી આનંદરાવ ગાયકવાડ સેનાપાસખેલ બહાદુર વા..... તાલુકદાર.....જત.....વરસથી વડોદરા મુન્ગે હરસાલ તમારા તાલુકાની સુવતીને બદોબસ્ત કરવા મંજૂરી તમારે ઠરાવ મળુર થયો છે માટે તમારે તમારા તાબાના પ્રગણાતું ખાતરી રાખી રક્ષણ કરવું સાથે જોડેલી યાદીમાં લખેલી કીસ્ત મુજબ તમારે જમાબંધી અને ખરાબતની રકમ દર વરસ લગવી અને તમાગ તાલુકામાં ટ્રાઇ વરસ આસમાની સુલતાની થશે તો સરકાર તેનો વિચાર કરશે. આ કલમો પળાવવા મેન્ડ વોકરને બાહેધર આપ્યા છે. તમે દસ વરસ સુધી વડોદરા મુકામે સુવતીનો બદોબસ્ત કરવાના તમાગ લખત મુજબ ચાલશે અને ત્યારબાદ ચલુને માટે તમારા ફેલજમાન અને આડજમાનના દસ્તાવેજ મિવાય એમનું એમ નિગતર ચલાવશે તો તમને આ પરવાનાથી સરકાર કોલ આપે છે. તારીખ

ખરો તરજુમો.

જે. આર. કરના.

રેસીડેન્ટ

ઇ. સ. ૧૮૧૫ ના માર્ગની તા. ૧૫ મીએ મિ. એલફ્રીન્ડને પેશ્વાની સરકારમાં કરેલી દરખાસ્તનો મુસદ્દો.

પ્રથમ એવો ગિવાજ હતો કે પેશ્વા અને ગાયકવાડ, કાઠિયાવાડ અને મહીકાંકાની જમા એ પ્રાંતમાં લશ્કર મોકલી ઉપગયતા. આ રીત માફક ન આવી. કારણ કે લશ્કરનો ખર્ચ જમાની રકમમાંથી બાદ થતો હતો. અને કાઠી લોકો આથી હમેશાં સામા થઇ મરાઠા તાબાના સુજરાતના લાગમાં હુમલા કરી હમેશાં વેર લેતા ગાયકવાડ કે જેઓ એ વખતે અમદાવાદના સરસુઆ હતા તેમણે આવી ખરાબી બધ પાડવાની મતવચથી પોતાની અને પેશ્વાની તરફથી ચલુને માટે બદોબસ્ત કરવા ઠરાવ કરવો

કે જેથી લશ્કર મોકલવાની જરૂર ન પડે અંગ્રેજ સરકારે પણ પોતાના મિત્ર પેશ્વા અને ગાયકવાડને મદદ આપવાના હેતુથી અને કાઠિયાવાડમાં ભુતી રીત પ્રમાણે જે ગેરબદોબસ્ત ચાલતો હતો તેથી પોતાનાં સુજરાતના મંસ્થાનને થતી હરકત મટે, માટે આવો બંદોબસ્ત કરવા એક મત ચઇ ઠરાવ કરવો. એ મુજબ ઈ. સ. ૧૮૦૭ મંવત ૧૮૬૩ માં જોનરેણલ કપનીનું લશ્કર અને ગાયકવાડના ધોડેચારોને કાઠીઆવાડમાં મોકલ્યા, અને એ દેશના સરદારો સાથે ગાયકવાડના કાગલારીઓએ જોનરેણલ કપનીની બાહેધરીથી કોલકગર કર્યો, ત્યારથી આ બદોબસ્તની અસર સારી થઇ જણાય છે. પછવાડેથી એવો જ બદોબસ્ત મહીકાંકામાં થયો મહારાજ પેશ્વાએ ત્યારથી ગાયકવાડ પાસેથી અમદાવાદનો હુમલો છોડાવ્યો ત્યારથી આવેદને માટે શી રીતે વર્તવું તે મંજૂરી એક યાદી કરવા જરૂર જણાય છે.

કલમ ૧લી

જોનરેણલ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કપની, જમાબંધી વસૂલ કરવા બાબત પ્રથમ દસ વરસ સુધીના જમાન લઈ, કરાર કરે છે કે જે રાજાઓ જમા ન આપે તો મહારાજ પેશ્વાની જમા દસ વરસની આખર સુધીમાં તેઓના જમાન પાસેથી અમાર અપાવવી પેશ્વાએ તાલુકદારોના કામમાં કદી વચ્ચે પડવું નહીં, એવો કરાર કરી વચન આપે છે, કે જોનરેણલ કપનીની જમીનગીરીમાંથી થયેલા દસ્તાવેજો બીન તકગર પાળવા છે.

કલમ ૨જી

તાલુકદારો પેશ્વાની જમાનો ભાગ આપવા પોતાના વડોલોને અમદાવાદ મોકલશે, પણ તાલુકદારો કે તેની રૈયત ઉપર સર સુએફરે કોઈ પણ જાતનો દાવો ન કરતાં તેઓ ઉપર કાંઈ પણ હકુમત ચલાવવી નહીં.

કલમ ૩જી

જે એમ માવમ પડશે કે કાઠિયાવાડ અને મહીકાંકામાં મહારાજ પેશ્વાના તાબાની કાંઈ જગ્યા કે કીલ્લા છે તો તે જગ્યા અગર કીલ્લા મહારાજાને

સ્વાધીન થશે, પણ મહારાજાએ ખાસ જરૂર વખર ચાલુ રક્ષણ સારૂ તેમાં કિલ્લેદાર ન રાખવા અને અડખે પડખેના પ્રાંતના લોકોની દરમિયાન આવવા કિલ્લેદારને રજા ન આપવી.

કલમ ૪ થી

પેશ્વાની જમા દસ વરસના કરાવ મુજબ અમદાવાદમાં ભરાશે. અને તેમાં કાંઈ અડચણ આવશે તો બ્રિટિશ સરકાર પૂરેપૂરી અપાવશે. મહારાજાએ એ દસ વરસમાં તાલુકદારો સાથેની કાંઈ પણ બાબતમાં દરમિયાન આવતું નહિ. દસ વરસ પછી કાંઈ તાલુકદાર પોતાની જમા નહીં આપે તો પછી અંગ્રેજ સરકાર તેના જવાબદાર નથી. તો પણ પહેલાની જેમ જમાને માટે જમીન અપાવવાના પ્રયત્નમાં પેશ્વા અને ગાયકવાડની સાથે સામીલ રહેશે, કે જેથી કરી વગર ખરચે જમા વસુલ થઈ શકે. જે જમીન ન અપાવી શકાય તો ગાયકવાડ ને પેશ્વાએ બંનેએ પોતાની જમા વસુલ કરવા ભેગા થઈ કામ કરવું અને તેમાં ખરચ થાય તે વહેંચી લેવો. પણ બ્રિટિશ સરકાર અને ગાયકવાડને કાઠિયાવાડમાં કાંઈ શીતર ઉત્તરથી પેશ્વા કરતાં કાંઈ ઓછું નુકસાન નહીં થાય માટે મહારાજા પેશ્વાએ હાલના કરાવ પ્રમાણે જમા ઉધરાવવી અને વધારેની માગણી ન કરવી જ્યાં સુધી ઈમાનદારીથી જમા આપવામાં આવે ત્યાં સુધી દેશમાં લશ્કર ન મોકલનાં જુદા દસ્તાવેજોમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે ભોમીઆઓના જુના હકનું માન રાખવું.

કલમ ૫ મી

વડોદરાનો બ્રિટિશ રેસીડેન્ટ કાઠિયાવાડનું સમાધાન રાખવાના હેતુથી અને તાલુકદારોએ કરેલા દરવો પાળવા સબંધી કાંઈ જાહેર કરે તો તે ઉપર સર મુખેદારે ધ્યાન આપવું.

(સહી) એમ એલ્ફીન્ઝન
યુનાનો રેસીડેન્ટ

મી. એલ્ફીન્ઝનને રજુ કરેલા મુસદ્દાની અવેજી તા. ૫ મી એપ્રિલે પેશ્વા સરકાર તરફથી કરેલ દરખાસ્તનો મુસદ્દો.

સરકાર અને ગાયકવાડની વાપક જમા, ભોમીઆ અને જમીનદારો પાસે લેણી થયાથી એ બંનેનું લશ્કર કાઠિયાવાડ અને મહીકાંડામાં જતું. તેથી જ્યારે ભગવંતરાવ ગાયકવાડ અમદાવાદના સર મુખેદાર હતા ત્યારે તેણે ગાયકવાડના લશ્કરની સાથે કાઠિયાવાડ અને મહીકાંડામાં સરકારનું લશ્કર મોકલ્યું. તે વખતે એટલે હીજરી સન ૧૨૦૭ માં ભોમીઆઓએ જોનરેબલ ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની મારફત બંને સરકારને અરજ કરી કે જમાબંધી ઉધરાવવા સારૂ કાઠિયાવાડ અને મહીકાંડામાં સરકાર અને ગાયકવાડનું દર વરસ લશ્કર આવે છે તેથી અમને તે વખતે ધણુ જ દુ:ખ વેડું પડે છે, માટે અમે નિયમસર દર વરસ જમા આપવા દસ વરસ સુધીના દસ્તાવેજ કરો આપીએ છીએ તે મુદત પૂરી થયા બાદ અમે લશ્કરી હુમલાની મુશ્કેલીમાં આવ્યા વગર નવેસરથી બદોબસ્ત કરી આપશું. આ અરજ ઉપરથી અમદાવાદના સરકારી અધિકારી અને ગાયકવાડે વિચાર કર્યો કે કાઠિયાવાડ અને મહીકાંડાની જમા વસુલ કરવા દર વરસે બંનેના લશ્કરને જવું પડે છે તેથી લશ્કરના પગારનો ખર્ચ વેડેવા પડે છે. વળી ગુજરાતના બંને પ્રગણાઓમાં ભોમીઆઓ હુટકાટ કરે છે તેથી દેશની આબાદીને પણ અડચણ પહોંચે છે. અને ભોમીઆઓ સાથે દસ્તાવેજ કર્યાથી લશ્કર મોકલ્યા વિના જમાની રકમ વસુલ થઈ શકશે. તથા ગાયકવાડને, સરકારનાં પ્રગણાને તેમજ જોનરેબલ કંપનીની બટાલોઅનના પગાર માટે મુકરર કરેલી જમીનને ભોમીઆઓ હરકત કરતા બંધ થશે. આ વાતનો વિચાર કરી દસ વરસની મુદતની જમા બંધી આપવા જોનરેબલ ઇન્ડિયા કંપનીને જમાન લઈ ભોમીઆઓને દસ વરસ સુધીના દસ્તાવેજો કરી આપ્યા અને ભોમીઆઓએ કરી આપેલા દસ્તાવેજો કબૂલ કર્યા

ગયા હીજરી સન ૧૨૧૪ ની આખરે દસ્તાવેજમાં કરેલી મુદતનાં સાત વરસ પૂરાં થયાં. આ સાત વરસમાં જમાબંધી નિયમસર-અમદાવાદના સર

કાઠિયાવાડની જમાને લગતા ઠરાવોની હકીકત

મુબેદાર અને ગાયકવાડને ઠરાવ પ્રમાણે લશ્કર મોકલવાની જરૂર પડતાં, અંગ્રેજ સરકાર મારફત આપે ગયા છે. આ વરસમાં સરકારે અમદાવાદની મુબેદારી ઉપરથી ભગવંતરાવ ગાયકવાડને ખેસવી ગ્રંથબંધ ડેપુટેને એ હોદ્દો આપ્યો. પણ સરકારના અધિકારી અને ગાયકવાડે કરી આપેલા દસ્તાવેજથી ફરેલી રકમ હજી ત્રણ વરસ બાકી છે. તે બ્રિટિશ રેસીડેન્ટ મી. એલ્ફીન્સ્ટન જાહેર કરે છે કે સરકારે દસ્તાવેજ પાળવાં નોંધ્યાં. એ દસ્તાવેજની મુદતનાં બાકી ત્રણ વરસના ઠરાવ માટે આ યાદી કરી આપવામાં આવી છે.

કલમ ૧ લી

અમદાવાદ તાલુકાના માણ ઈજારદાર ભગવંતરાવ ગાયકવાડે ભોમીઆઓને જ્યારે પરવાના કરી આપ્યા અને તે વખતે ભોમીઆઓ પાસેથી બ્રિટિશ સરકાર માર્ફત જે દસ્તાવેજો કરાવ્યા તે અસલ કાગળો તેણે સરકારને સોંપ્યા અને તેણે છાની બહિસ તરીકે પૈસા એકઠા કર્યા હોય અગર દરબાર ખર્ચ અને ઝોંઝી બીજી રકમો, દસ્તાવેજમાં ફરેલી રકમ ઉપરાંત ઉધરાનો હોય તેનો હિસાબ આપવો. ભોમીઆ, જમીનદારોએ અમદાવાદ જઈ સરકારના અધિકારી પાસે રજુ રહેલું અને ત્રણ વરસ આ દસ્તાવેજનો અમલ ચાલુ રહેશે તેમાં તેઓએ અંગ્રેજ સરકારની જમીનગીરીથી કષ્ટ કરેલા પૈસા આપવા. સિવાય અંગ્રેજ સરકારની જમીનગીરીથી દસ્તાવેજમાં ફરેલી રકમ ઉપરાંત બહિસ અને દરબાર ખર્ચની ખામત આપવાની જે તેઓને ટેવ છે તે તેઓએ આપવી.

કલમ ૨ છ

ભોમીઆ તરફના વફાલો એ અમદાવાદમાં સરકારના અધિકારીઓ પાસે ચાલુ રહેલું અને દર વરસે કરાર પ્રમાણેના પૈસા તથા બહિસ અને દરબાર ખર્ચ વગેરે અમદાવાદની તીન્નેરીમાં ભરી તેની પહોંચ લેવી. એ સિવાય તેઓને હરકત થશે નહીં. તેઓએ સરકાર મરજી પ્રમાણે ચાલવું.

કલમ ૩ છ

કાઠિયાવાડ અને મહીકાંઠામાં જે કાંઈ સરકારના કીલ્લા હોય તે તેના સામાન સહિત સરકારને હવાલે કરવા. તેમાં તેના રક્ષણ સાથે સરકાર તરફથી કીલ્લાદારો રહેશે. પણ કીલ્લાદારે રૈયત ઉપર જીલ્લમ કરવો નહીં. અને ભોમીઆએ પણ કીલ્લાદાર તરફ ગેરરીતે વર્તવું નહીં.

કલમ ૪ થી

જુદા દસ્તાવેજોમાં લખ્યા મુજબ ભોમીઆઓનો અસલ વહીવટ પાળવો એવી મરજી ખતાવ્યાથી તે પ્રમાણે અસલ વહીવટ શુ છે તેનો તપાસ કરી નક્કી થયે તે મુજબ હુકમ આપવામાં આવશે.

કલમ ૫ મી

જમા આપવામાં અંગ્રેજ સરકારના જમાનીપણા પર વિચાર કરતાં કાઠિયાવાડ અને મહીકાંઠાના ભોમીઆ જમીનદારમાં કાંઈ તકરાર ઉઠે તો વડોદરાના બ્રિટિશ રેસીડેન્ટે, ભોમીઆઓને અમદાવાદ સરકારના અધિકારીઓ પાસે લઈ જઈ તેઓનો મતભેદ જાહેર કરવો અને સરકારને ધણુ કરી ફાંદો ધાવ તેવી રીતે બંનેએ ચાલવું.

કલમ ૬ ટું

સરકારના પ્રગણામાંથી ધાસદાણાની ખાખતાના પૈસાનો ગાયકવાડ જે દાવો કરે છે તે પૈસા ગાયકવાડને ન આપવા. ભોમીઆએ પોતાની નિયમિત જમા ઉપરાંત સરકારને ધાસદાણાના પૈસા આપવા.

કલમ ૭ મી

દર વરસનો ઠરાવ પૂરો થયા બાદ હાલના દસ્તાવેજથી ફરેલી રકમ કરતાં ઓછી જમા ન લેવી, પણ તપાસ કરી જોતાં જેટલી વધુ વસુલ કરી રાકાય તેટલી કરવી.

(ખરો તરજુઓ) (સહી) એમ. એલ્ફીન્સ્ટન
પૂતાના રેસીડેન્ટ.

કચ્છના મહારાજાશ્રી અને તેમના ભાયાતો

(લેખક રા. રા. શ્રી લક્ષ્મીચંદ દવચંદ)

હિન્દુસ્તાનનાં બધા દેશી રાજ્યો માહેના ભાયાતો કરતાં કચ્છ રાજ્યના ભાયાતોનો તે રાજ્ય સાથે અનોગો અને અનેરો સંબંધ છે અને તે સબધે કેટલુંક નવીન હોવાથી વાંચકને રસપ્રદ થાશે તેવા હેતુથી નિચેની દહીકત લખવામાં આવી છે. *

કચ્છ રાજ્ય સાથે અંગ્રેજ સરકાર મંધીથી જોડાયા તે કેવી ખાસ કીસમતો છે તે સમજવા સારૂ અંગ્રેજ સરકાર આ દેશના સમાગમમાં આવ્યા તે પહેલાં આ દેશની કેવી રિયતિ હતી તે સમજવાની ખાસ આવરવકતા છે.

કચ્છમાં જનડેન્ડાઓનું આગમન.

જનડેન્ડા રાજપૂતો ધરવીસનની પદરગી સદીમાં સિંધમાંથી કચ્છ દેશમાં આવી વસેલા છે તેઓ આ દેશમાં આવ્યા તે પહેલાં આ દેશના પશ્ચિમ ભાગ ઉપર ચાવડાઓનું રાખીત્વ હતુ પરંતુ તેમને જનડેન્ડા રાજપૂતોએ ટુક સમાપ્ત જ કાણુમાં લઈ કાઢી કાઢ્યા તેમજ કચ્છના મધ્ય ભાગમાં વરતા કાઢીઓને તાળે કરી આ દેશ છોડવાની ફરજ પાડી

કચ્છનો પૂર્વ ભાગ જે વાગડના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેમાં વાધેલા રાજપૂતો હતા તેના ઉપર પણ જનડેન્ડા રાજપૂતોએ પોતાની સત્તા જમાવી પરંતુ ચાવડાઓ તથા કાઠીઓની માફક વાધેલાઓને આ દેશમાંથી સદંતર નાબુદ કરો શક્યા નહિ. જનડેન્ડા સરદારો પ્રથમ જમના ઉપનામથી ઓળખાતા. પરંતુ કચ્છમાં પહેલા રાવ ખેંગાર કે જેણે ૧૫૮૦ માં રાજ્ય કબ્જુ

ત્યારથી તેઓ રાવશીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

ભાયાત શબ્દનો અર્થ ભાઈઓનો સમુદાય એવો સાધારણુ અર્થ નિકળી શકે. એ શબ્દ ઉપરથી જે ધોરણુ જોવામાં આવે છે તે થોડા કે ઘણા અંશે સઘળા રાજપૂત રાજ્યમાં ચાલે છે અને તેનું વર્ણન ટોડગાહેમે તેમના રાજસ્થાન ભા. ૧ ના પાને ૧૭૩-૭૪ મે નીચે જણાવ્યા મુજબ સરસ રીતે કર્યું છે.

“સઘળી મોટી જગીરામાં દીકાટે પોતાના દીકરાઓ, ભાઈઓ અને નજીકના જેટલા સગાઓ હોય તેમના ખર્ચના માટે બંદોબસ્ત કરવો પડે છે. તે જગીરની વાર્ષિક પેદાશ સાઠ કે એંશી હજારની હોય તે જગીરના ખીજ ભાઈ અથવા ફટાયાને ત્રણથી ચાર હજારની પેદાશ વાળું ગામ મળે છે. તે આપકુ અથવા બાપ પાસેથી મળેલું કહેવાય છે. તે સિવાય જે પોતાના રાજધિરાજના દરજ્યામાં અથવા પરદેશમાં જઈ પૈસા મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. નાના ભાઈઓને પણ તેજ પ્રમાણમાં ભાગે પડતી પાંતી મળે છે. ફટાયામાં પણ ગીગસતી વહેંચણુ થાય છે અને તેમની પણ નાની ભાયાત થાય છે. કેટલાક રાજપૂત રાજ્યોમાં ઉપર કહ્યા મુજબ ફટાયામાં એટલી હદ સુધી વહેંચણુ થાય છે કે દેશનું સંરક્ષણ કરવું અશક્ય થઈ પડે છે અને સાધારણુ આખાદીમાં ખસેલ પડે છે. કેટલાક ફટાયામાં એટલે સુધી વહેંચણુ થાય છે કે ગીરાશની પાંતી પણ થઈ શકે નહિ, તેમ

* પ્રસ્તુત લેખમાં મિ. જોન વાઇલી જેઓ હિન્દી સરકારના અંકર સેક્રેટરી તરીકે ઈ. સ. ૧૮૬૭ ની સાત્રમાં હતા તેઓના લેખનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે તેઓ એક ગાહોશ અને ઉંડી દષ્ટિ વાળા અને પ્રખર અબ્બાસી હતા તે લખવું અરચાને નહીં ગણાય.

તેમાંથી એક માણસનું ગુજરાન પણ ચાલી શકે નહિ. ખરતું આ વહેંચણીને રીવાજ મોટા રાજ્યમાંથી જુદી પડી ગયેલી ખંડણી લારનારી જગીરો કે જે દેશમાં રચણે રચણે આવેલી છે તેમાં, કચ્છના જંગલઓમાં, કાઠિયાવાડની કોમોમાં અને પશ્ચિમના રાજપૂત રાજ્યોની સરહદ ઉપર આવેલાં ગુજરાતનાં રાજસ્થાનમાં જેવો ચાલે છે તેવો મોટા રાજ્યમાં ચાલતો નથી. જગીરોના ભાગલા કરી જે નાના નાના ભાગોમાં આ દેશમાં વહેંચણુ થાય છે તેઓ બાયાતોના નામથી ઓળખાય છે અને ફાંસમાં ફરીજના ધોરણને લીધે જે સમુદાય અને છે તેને મળતું આવે છે. ત્યારે કાઠ રાજપૂત ઉમરે પહેલે છે ત્યારે તે કહે છે કે મારો ભાગ આપો. ગીરાસનો ભાગ આ પ્રમાણે તેમના કટકે કટકે એટલી હદ સુધી વહેંચાઈ જાય છે કે તેઓ બધા કંગાલ થઈ જાય છે. કચ્છ અને કાઠિયાવાડના બાયાતોમાં હદ ઉપરાંતની અતિશય વહેંચણુ થવાને લીધે તેમનામાં દીવાની તકરારો અગર ગુન્હાઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને એવા લોકો કંગાલ હાલતને આધીન થાય છે. રાજપૂતોમાં બાળહત્યા થવાના મુખ્ય કારણોમાં આ પ્રમાણેની ખારીક વહેંચણુ અને પોતાની કુવરીઓ દાખલો મેળવવાની મુશ્કેલી નડે છે”

કચ્છના મહારાઓશ્રીના તાબાના જગીરદારો

ઉપર લખેલ હકીકત ઉપરથી જે વાતો ઉત્પન્ન થાય છે તે પંકીના એકે એક જેમાંથી તેઓને મુળ પુરૂષ ઉત્પન્ન થયો હોય તેજ વશમાંથી તેના બાયાતો નીકળ્યા હોય છે. કચ્છના મહારાઓશ્રી જડેજા છે. એટલે તેમના બાયાતો પણ જડેજા હોય એ સ્થા-ભાવિક છે અને તાબાના જગીરદારોને મોટા ભાગ જડેજા બાયાતોનો છે. તે પછુ તે ઉપરાંત બીજા તાબાના જમીનદારો પણ છે, જેવા કે વાઘેલા રજપૂતો. એ વાઘેલા રજપૂતો કચ્છમાં જડેજાઓ આવ્યા તે પહેલાંના વખતથી કચ્છમાં આવી વસેલા કુટુંબોના વંશનો છે.

રાઓશ્રી દેશજી પહેલા તથા તેમના બાયાતો સાથેનો સંબંધ

રાઓશ્રી જગરજી પછી રાઓશ્રી દેશજી આક્રમી પેઢીએ થયા. કચ્છના વાઘેરના કચ્છના ઇતિહાસમાં તેમનું રાજ્ય સુધી અને આખાદ હતું તેવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. કૂરતા અને જુદેમટ ભરેલું ચર્તન રાઓશ્રી દેશજીના સમયમાં સદંતર નાજુદ થયું હતું. રાઓશ્રી અને તેમના બાયાત વચ્ચેના ગંભીર માટે કચ્છના વાઘેર સાહેબ લખે છે કે,

“રાઓશ્રી પોતાના હોદ્દા અને મહેસુલ વધારે હોવાને લીધે જે સર્વોચ્ચ સત્તા મેળવી છે તે કરતાં વધારે આધિપત્યનો દાવો તેઓશ્રી પોતાના બાયાતો ઉપર કરતા લાગતા નથી. રાઓશ્રીના હજુરીઆની દરમ્યાનગીરી સિવાય તેમની હજુરમાં આવવા જવાની છૂટ હતી તેમનો ખાનગી ગંસાર વહેવાર સાદો હતો તેટલો જ સાદો અને બહકા રહિત તેમનો પોશાક હતો. તેમના બાયાત અને વંશ પરંપરાના નોકરો જેઓ સઘળા લડવૈયા હતા તેમની નિમકહલાલી અને પ્રીતિમાં વિશ્વાસ હોવાથી કાંઈ નિમમિત લશ્કર કે પરદેશી સીબધી હજુ કચ્છમાં દાખલ થવા પામ્યા નહોતા. બધા જડેજા સરદારોને થોડા સમય પહેલાં તેમનાં ગામ મળી ગયાં હતાં અને આ વખત સુધી (ઇ. સ. ૧૭૧૬) સગપણના બંધનો હજી ભાગ્યે જ છૂટા થયા હતા. જેથી તેઓ પોતાના સામાન્ય સરદારોને તાબે રહેવાને ટેવાઈ ગયેલા હતા તથા તેઓ તેનો હુકમ ઉદાવવાની ફરજ સમજતા હતા.”

રાઓશ્રી અને તેના તાબાના વાસ્તવિક જગીરદારો વચ્ચે મિત્રાચારીતો વહેવાર રાખવાનું અને પરસ્પર સહાયતા આપવાનું ધોરણ હજુ ચાલુ હતું અને તેથી તેમનું સૌનું દિલ સાથે સમાયેલું હતું અને સામ્રાટ કાળમાં દરેક જગીરદાર પોતાના પાડોશી જમીનદારને દુશ્મન તરીકે ગણે છે તેથી તે વખતે ઉલટું જ હતું અને તેઓ એક બીજાને એટલા બધા આદરભાવ આપતા કે તેવું નેઈને હાલ આપણને નવાઈ લાગે.

પહેલા ગમ્મોશ્રીથી તે દશમા રામ્મોશ્રી કે જેઓ સને ૧૮૭૮ માં રવર્ણવાસ પામ્યા હતા ત્યાં સુધી કચ્છના સાધારણ કારોબાર વિષે એટલું કહી શકાય કે જુદા જુદા રાજ્યોએ આખા દેશ ઉપર પોતાનો કાયમી બેસાડેલો જાણ્ય છે તેમાના કેટલાક વિષય લેણુપતાની આકૃતને લીધે ઓછો રૂઆબ રાખી શકતા હતા અને કેટલાએક જેઓ રાજ્યમા સત્તા મેળવવાના આગ્રહ હતા તેનો મજબુત રોક બેઠો હતો.

રામ્મોશ્રી રાયધણુજી તથા દેશની સ્થિતિ

રામ્મોશ્રી રાયધણુજી ઇ. સ. ૧૭૭૮ ની સાલમા કચ્છની ગાદીએ આ ચા આગલા રાજ્યમા સિંધ સાથે લડાઈ ચાલેલો હતો તેથી દેશ ધણો દુર્બળ થઈ ગયો હતો અને આ નવા રાજા પોતાના પૂર્વાધિકારીઓ જે સૌથી ખરાબ નિવડતા હતા તેમના કરતા પણ મુખાઈ અને દુર્યુષમા વધી જાય તેવા હતા રાજ્ય-કાગલાઈ એટલી શિથિલતાથી ચાલ્યો કે કેટલાક ટીલાટ અને જંગીદારો દરબારથીની સત્તાને નામના જ તામે રચ્યા અને જનમાલના રક્ષણને તો આ રાજ્યમા અંત આવી ગયો.

હંસરાજ અને કુતેહમહમદ

ગમ્મોશ્રી રાયધણુજી હોલિદીય થઈ ગયા તેથી સને ૧૭૮૬ માં તેમને જાપતામા ગણવામા આવ્યા એટલે બે આશામીઓએ દેશની રાજ્યમત્તા છીનવી લઈ પોત પોતાનામા વહેલી લીધી તેમાનો એક મુમલમાન જમાદાર કુતેહમહમદ દિવ્યોએ લાવ્યો. થઈ પડ્યો હતો અને બીજો રાજ્યનીતિમા કુશળ એક હસરાજ નામનો એક હિન્દુ હતો જમાદાર કુતેહમહમદનું મુખ્ય ચાણ રાજ્યધાની શહેર જૂજમા હતું અને હસરાજ માંડવીમા ગહેતો હતો આ બે માણસોના કજીઆથી તટસ્થ રહીને પોતાનો લાગ જોતા કચ્છના જંગીદારોએ પોતાની જંગીશિમા પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા મક્કમ કરી અને તેમને ફાગ્યુ તેમ તેઓ નીતિવજ થઈને વર્તવા લાગ્યા અગ્રેજ સરકારે કચ્છ દેશ સાથે રાજકીય સમ્બંધ જોડેલા શરૂ કર્યો ત્યારે દેશમા આ પ્રમાણેનું અધેર પ્રવર્તતું હતું.

કુતેહમહમદ અને હંસરાજ શેઠ સાથે કરાર

લડાઈ કરનારા પક્ષો તરફથી કુ પની સરકારની મદદને માટે કેટલીક અરજીઓ અગાઉ મળેલી પણ મદદ કરવામા મના કરી હતી પરંતુ આ વખતે માંડવી બદરમા ચાચીઓની દરિયાઈ હુદો અને નવેસર વસેલા કાઠિયાવાડના પાશ્વિમાય પ્રગણુઓમા વાગડના હુદારાઓના હુમલાઓ એટલા તો અસહ્ય થઈ પડ્યા કે કોઈ પણ પ્રકારે દરમ્યાનગીરી કરવામા વિનય કરવો અશક્ય હતો જેથી ઇ. સ. ૧૮૦૯ ના અક્ટોબર માસમા જમાદાર કુતેહમહમદ તથા હસરાજ પાસેથી જુદા જુદા કરારો લખાવી લેવામા આવ્યા તે કરારની રૂએ પોતાના રમકડા જેવા રાજ્યો તરફથી ચાચીઆપણું નાણું કરવા તથા રણુ ઓળંગીને કાઠિયાવાડમા જે ચડાઈઓ થતી તે બંધ કરવા દરેક સેનાપતિ બધાયો.

કરારોની નિષ્ફળતા

આ કરારોનો હેતુ નિષ્ફળ ગયો કારણ કે ચાચી-ચાપણુ તથા વાગડના હુદારા તરફથી આગળના માફક હુદો ચાલી રહી અગ્રેજ સરકાર તરફથી વારંવાર સમજુતી આપવામા આવી પણ તેના ઉપર જૂજ કે માંડવીમા કયાય ધ્યાન આપવામાઆ યુ નહિ.

ગમ્મોશ્રી લારમસજીનું તખ્તનશીન થાવું

હુસેનમીઆ તથા ઇબ્રાહીમની પ્રબળતા

સને ૧૮૧૩ ના અક્ટોબર માસમા જમાદાર કુતેહમહમદ, હુસેનમીઆ તથા ઇબ્રાહીમમીઆ નામના બે દીપ્ત મુખી મગી ગયો તે પછીના માસમા ગમ્મોશ્રીયધણુજી સ્વર્ગવામી થયા બે વારસોની વચ્ચે ગાદીની તખ્તગ પડી તેમાનો એક મગ્દુમ ગમ્મોશ્રીનો અનોંગસ પુત્ર હતો અને બીજો ઓંગસ ભત્રીજો હતો મુસનમાન પક્ષને લીધે અનોંગસ પુત્રને ગાદીને માટે પચદ કરવામા આવ્યો સને ૧૮૧૪ની જાન્યુઆરીમા ગમ્મોશ્રી ભાગમવના નામથી તેને વધાવિધિ તખ્તનશીન કરવામા આવ્યા વાસ્તવિક સત્તા ઇબ્રાહીમ તથા હુસેનમીઆ આ

ભોગવતા હતા અને રાજાશ્રી તથા તેનો પિત્રાઈ લઘુભાઈ મદીરાન જેનો તેમના હાથમા હતા

કપ્તાન મેકમરડુનું પ્રથમ આગમન

જાડેજાઓની રાજ્ય તરફ વર્તણૂક

સને ૧૮૧૪ના એપ્રિલ માસમા વાગડના હુટારાના ઉપર દામ રાખવાને સમજીત આપવાના હેતુથી જમાદાર હુસેનમીઆની મુલાકાત લેવા માટે કાઠિયાવાડથી કપ્તાન મેક મરડુ સાહેબને મોઘલવામા આવ્યા, કપ્તાન મેક મરડુએ આ મુલાકાતના પરિણામે ખાત્રીપૂર્વક જણાવ્યું કે વાગડ ઉપર અકુશ નાખવાનું કામ કચ્છ દરબારની શક્તિ ઉપગતનું છે આ પ્રસંગે જાડેજા જાગીરદારો વિશે જે નોંધ આપી છે તે અગત્યની છે તેણે લખ્યું છે કે કાકરાડાઓને નરમ પાડવામા જેટલો વખત લાગે તે દરમ્યાન મોટા કાકારાને સમજાવી તેમની સામેલગીરી મેળવી શકાય નહિ કારણ કે પોતાના સગા જમીનદારોની સત્તા ખુબી લેવામા કે ઝાઝી કરવામા કચ્છ દરબારને મદદ આપવી એ જાગીરદારોના ધોરણુ વિરૂદ્ધ તેમજ વળી તેમના હકમા હાનીકર્તા નીવડે

સરકારનું છેવટનું કિલ્લું અને જાડેજા

જાગીરદારોનો મોલો

સને ૧૮૧૪ ના એક્ટોબર માસમા ઈસાહીમ-મીઆનુ ખૂન થયું અને તે પછીના જાન્યુઆરી માસમા તેના નાના ભાઈ હુસેનમીઆના હાથમાથી સત્તા જુટાઈ ગઈ ત્યારબાદ રાજા સાહેબના દરબારમા જે માણસોના હાથમા અમન આવ્યો તેઓ અંગ્રેજ સરકારના દુશ્મન નિરૂડયા તેમને સત્તા મળતા શરૂઆતમા તેમણે જે કામો કર્યા તેમાનું એક કામ એ હતું કે ગજધાનીના શહેરમાથી અંગ્રેજ સરકારના દેશી પ્રતિનિધીને કાઠી મુકવામા આ ચો ત્યારબાદ થોડા સમયમા વાગડના હુટારાઓ અગાઉ કરતા પછ પધારે ઉદ્ધત બની જતા કાઠિયાવાડમા કપ્તાન મેક મરડુની ઊવણી ઉપર હાલો કરી લુટી અને અંગ્રેજ સરકારથી જ્યારે સદન થઈ શક્ય નહિ ત્યારે ખીજવાણને સને ૧૮૧૫ ના નવેમ્બર માસમા રાજાશ્રી

ભાગમલજીને છેવટનું કહેણ મોકલ્યું અને પોતાની માગણીઓનો સ્વીકાર અંતિપકારક રીતે કરવા માટે ચોવીસ કલાકની સુદત આખી વળી રાત્રીમા જાડેજા જાગીરદારોને મનાવી લેવા માટે એક જાહેરનામું ફેરવવામા આયું તેમા તેને ખાત્રી આપવામા આવી કે રાજાસાહેબ વિરૂદ્ધ જે પગલા ભરવાના છે તેમા તેઓ હાથ નહિ નાખે ત્યાંસુધી અંગ્રેજ સરકાર તેમના હક માન્ય રાખશે વળી કચ્છ રાજ્યમા જાડેજા જાગીરદારોના મોભાને જે રાજ્ય મધારણનું શબ્દ લગાડવામા આવેલ છે તે શબ્દ વડોદરાના રેસીડેન્ટ તરફથી જે કાગળ સાથે સદરજુ જાહેરનામું મુખ્ય સરકારની મજૂરી માટે મોકલવામા આવ્યું હતું તે કાગળમાનો હતો તે રેસીડેન્ટે લખ્યું છે કે તેઓ માનકારી જાગીરદારો છે અને રાજ્ય જરૂરી એક શાખા છે

ભાયાતોની અનુમતીથી રાજાશ્રી ભારમલજી

ગાદી ઉપર ઇ. સ ૧૮૧૬ ના કેલકરાશે

તા ૧૪ મી ડીસેમ્બરે અંગ્રેજ સરકારનું લશ્કર કચ્છમા પેહુ અને તુરત જ અગર લીધું પછી તેણે જૂજ તરફ રૂચ કરી જૂજમા તેમને કોઈ સામે થયું નહિ લશ્કરની સાથે આવેલ પોલિટિકલ અમલદાર કેપ્ટન મેક મરડુ પ્રથમ તો કોષક સદેહમા પડ્યા કે કચ્છના કાયદેસર રાજા તરીકે ભારમલજીને કે તેમના પિત્રાઈ લઘુભાને ગણવા આથી તેમણે પોતાના તથુમા મુખ્ય જાડેજાઓ પૈકી પદર જણાને ભેગા કરી તેમને પૂછ્યું કે ગાદી ઉપર ભારમલજીને બેસાડવામા આવે તો તમારા લોકોને પસંદ છે એ સરકાર જાણવા માગે છે તેઓ સર્વાનુમતે ભારમલજીના લાભમા બોલ્યા, તેથી કપ્તાન મેક મરડુસાહેબ રાજાશ્રી ભાગમલજી સાથે કેલકત્તર કરવા લાગ્યા તા ૧૪ જાન્યુઆરી ૧૮૧૬ ના કેલ કગરોથી મહારાજાઓ પોતાની ચેયતે કાઠિયાવાડમા કરેલી હુટકાટથી થએલી નુકશાની પૂર્તી રીતે વરતી આપી, અને આવદે તેવા હદસાઓ અને ચાચીઆપણુ અટકાવવા બધાયા અને અંગ્રેજ સરકારને જાણત

શહેર તથા તેના તાબાના ગામો સુપ્રત કર્યા પડેન્તુ તે કોલ કારોમાં આ લખાણને ઉદ્દેશીને કામ લાગે એવી અને ધ્યાનમાં રાખવા બેગ હકીકત ૮ મી અને ૧૩ મી કલમમાં લખેલ છે. કલમ ૮ મી અન્વય રાઓશ્રી ભારમલજીના રાજ્યની અન્વયરિયત રિયતિ ધ્યાનમાં લઈને તથા ઉપલી શરતો મદદ વગર રાઓશ્રી ભારમલજીથી વળી શકે એમ નહોતું માટે જે ગામો રાઓશ્રીના નોકરોએ દગાથી પચાવી પાડ્યા હતા તેમની પાસેથી તે લઈ મહારાઓશ્રીની સત્તા હેઠળ પાછા મુકવાને અંગ્રેજ સરકાર બંધાઇ. કલમ ૧૩ મી જે ૮ મી કરતાં પર વધારે અગત્યની છે તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું છે.

નામદાર કંપની સરકારના પ્રતિનિધિએ રાઓશ્રીની રાજ્યધાનીમાં રહેવું કારણ કે કરાર કરનાર રાઓ વચ્ચે જે તકરારો ઉઠે તે સંધનો નિવેડો સુલેદ સંપથી લાવી શકાય. એ પ્રતિનિધિએ જ રાઓશ્રીના ભાષાત અને પ્રધાન વચ્ચે ઉદ્ભવી કૃપિતા સાંભળવી નહિ પણ રાવ સા. ના હુકમ અન્વય સરકાર એ ખાખતમાં યથાશક્તિ ઉત્તમ સલાહ આપશે. તદનામું યઈ રહ્યા બાદ તરત જ ૮મી કલમમાં કહેલી ચરત પાળવા માટે અંગ્રેજ સરકારે વાગડમા લરકર મોકલી આપ્યું અને ફેણુઆરી માસ પૂરો થાતાં આ તોફાની પગલું રાઓશ્રીને સંપૂર્ણ રીતે તાબે કરી આપવામાં આવ્યું.

મહારાજપિરાજ મહારાઓશ્રી ભારમલજીને (અંગર સિવાય) ના રાજ્યનો ખીન તકરારી કાળને હમણું

પ્રથમ જ મળ્યો અને સુમારે વીશ વરસ સુધી અંધેર ચાલ્યા પછી રાઓશ્રીના વંશજોનો ફરી અમલ શરૂ થયો.

કંપાન મેક મરુ પહેલાં બ્રિટિશ ફેસીડન્ટ

રાઓશ્રી ભારમલજીનો વહીવટ થોડા વખત સુધી અને ઘણો ખરાબ રીતે ચાલ્યો. તેમણે પોતાના રાજ્યના અમલદારો અને ખાનગી સલાહકારો હલકી પંક્તિના તથા ખરાબ ચાલના માણસોમાંથી પસંદ કર્યા હતા તેઓ અતિશય મદિરાપાન કરતા તથા દરેક પ્રકારનું દુર્ગુણન આચરવા લાગ્યા. પોતાના પિત્રાઇ ભાઈ લઘુલાને મારો નાખ્યો અને અંગ્રેજ સરકારનું અપમાન કર્યું છેવટે તેમનામાં ઉન્મત્ત અવસ્થાના ખરેખર ચીડ બજાવા, દેશના અગરદારો વિશે કહીએ તો તેમની સત્તા સર્વ પ્રકારે હુટવી, એવો તંણે પોતાનો હેતુ બાંધ્યો. મુખ્યત્વે કરી ભાષાતોના કુટુંબમાં કલેશ ઉત્પન્ન કરી તથા જે પક્ષથી રાઓશ્રીની મદદ માગી પોતાની સ્વતંત્રતા ખોવા ધ્રુષ્ટે તેની તરફેણ કરીને તેમના અખત્યારો ઊભવી લેવાનો તેમનો આશય હતો. અંગ્રેજ સરકાર સાથે સંધી થાતાં તેને જે હિંમત આવી હતી તેથી તેમને આ કામમાં ઘણું ઉત્તેજન મળ્યું. વળી એથી ઉતરું બાધાતો તાબામાંથી નીકળી જવા લાગ્ય રાખતા હતા એવું માનવાને સારો આધાર છે. ઈ. સ. ૧૮૧૬ ના જુન માસમાં વાગડ પ્રગણાની રિયતિ વિશે મુંબઇ સરકારને લખતાં કંપન મેક મરુ લખે છે કે:-

(અપૂર્ણ)

કાઠિયાવાડના ખીન અખત્યારી તાલુકદારો અને

ભાગદારોને ચેતવણી અને વિજ્ઞપ્તિ

(લેખક: રાણાશ્રી જોરાવરસિંહજી, દેવળીઆ તાલુકદાર; પ્રમુખ: બી. અ. તા. લા. એસો.)

હિંદના ભાવી બધાગણનું ઘડતર લાખા વખતથી એરણ ઉપર મુકવામાં આવેલ છે. પક્ષકારો પોતપોતાના હિત વાગતે જુદી જુદી જાતના ઘાટ ધડવાના રવાના સેવે છે તે વારતે જુદી જુદી જાતની રૂપરેખાઓ દોરી તેનું પ્રચાર કાર્ય કરી ચૂક્યા છે. બ્રિટિશ સરકાર તરફથી Federation (સમુદ્ધતંત્ર) ની યોજના બહાર પાડવામાં આવી છે. તે હિતકર છે કે કેમ તેના અંગે ઉદાપોહ ઘણા થાય છે. સમુદ્ધતંત્રમાં ગાંજો પણ સામેલ થવાના હોવાથી પોતાના અધાપિત હક્કો સાચવવાની વેતરણમાં પડ્યા છે. તે જ પ્રમાણે કાઠિયાવાડના ખીન અખત્યારી તાલુકદારો પણ પોતાનું અસ્તિત્વ અને સ્વતંત્રતા ટકાવી રાખવા મહેનત કરે છે.

બ્રિટિશ સરકારનું કાઠિયાવાડમાં આવાગમન થયું તે પછી કર્નલ ક્રીડીંગના વખતમાં રાજ્યોમાં વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું જે તાલુકાઓ અમુક ભાગદારોની અંદર ભાઈએ ભાગના રિવાજ મુજબ પ્લેસાર્ડ ગયા હતા, તેમનાં વારસે તે તાલુકદારો ભાગદારોની ગંભીરતાથી તેમની વતી અખત્યાર ચલાવવાનું એજન્સીએ (બ્રિટિશ સરકારે) માથે લીધું અને તે તંત્ર સરળતાથી ચલાવવા વારસે ભૌગોલિક દ્રષ્ટિએ જુદા જુદા બાર ચાણુઓ બાંધ્યા. હિંદના વારસે Federation (સમુદ્ધતંત્ર) રચાય છે તે વખતે આવી એજન્સીઓ નીકળી જશે અને તેથી ખીન અખત્યારી તાલુકદારો ભાગદારો વારસે હિંદના નવા બધાગણને અનુસંધીને ત્રણ રસ્તાઓમાંથી એક રસ્તો ગ્રહણ કરવાનો નહેશે તે રસ્તાઓ નીચે પ્રમાણે—

૧ પોતાના વારસે કોન્સીડરેશન (સમુક્તતંત્ર) રચવું.

૨ કોઇ ગાંજ સાથે બેડાઈ જવું.

૩ જીરાની સાથે એટલે બ્રિટિશ હિંદ સાથે બેડાઈ જવું.

દરેક ચાણુના શિક્ષિત અને સમજી તાલુકદારો ભાગદારોએ લાખી વિચારણા અને મતણા પછી નિર્ણય કર્યો કે પોતાના વારસે પોતાનું એક જુદું સ્વતંત્ર તંત્ર રચવું તે જ હિતાવહ છે અને તેથી કોન્સીડરેશન (સમુક્તતંત્ર) ની યોજના ધડવામાં આવી, તે બધા-રણ લગભગ ત્રણ ચાર વર્ષ પહેલાં સરકારમાં રજુ કરી આપવામાં આવેલ છે જે હાલ ખોજ રકીમો સાથે હિંદી સરકાર પાસે વિચારણામાં પડેલ છે તેમ એજન્સી અમલદારો જણાવે છે.

મોટી માછલી નાની માછલીને ગળી નાખે તે કદરતી નિયમ છે. તે પ્રમાણે હિંદનું તંત્ર ફરવાનું છે, તેવે વખતે નાના તાલુકદારોને પોતાનાં રાજ્યો સાથે બેળવી દેવાને સાગે મોકા રાખ્યો છે તેમ માની જુદા જુદા રાજ્યોએ જુદી જુદી જાતના તહનામાં બહાર પાડી જુદી જુદી જાતનાં પ્રચારકાર્ય પોતાના માણસોથી અને hireings (લાડુતો) થી શરૂ કર્યા છે. કોન્સીડરેશનની યોજના નુકસાનકારક છે, તેનું જ્યાં સુધી જતાવવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તાલુકદારો ભાગદારો ખીન રસ્તો ગ્રહણ કરવા વિચાર પણ કરે નહિ તે દીન જોવી વાત છે. તે કારણે સમુક્તતંત્રની યોજના નુકસાનકારક છે તેમ ઠસાવવાનું કાર્ય રતિમાં મુકવાની રમત મેડાઇ. તે ભાગ લેજવવામાં

પ્રમાણે હાલનું થાણું ખર્ચ વધતું હોવાથી આપણને વિમાસણ થવાનું કારણ રહેશે નહિ.

(૪) આ લાખ રૂપિયા એજન્સી નલાવવા મધ્યસ્થ સરકાર આપે છે તે ખર્ચ તાલુકદારો ભાગ દારોને ભોગવવો પડે તે બાબત—આ ગ્રમ એકલા ખીન અખતારી તાલુકાઓના થાણા ચલાવવાના વાસ્તે ખર્ચની પાતી નથી, થાણાનું ખર્ચ તો તાલુકદારો ભાગદારો ભોગવે છે પરંતુ આખી કાઠિયાવાડ એજન્સી ચલાવતા તેના નીલાવાચ આ ગ્રમ સરકારને આપવી પડે છે, અને તેમા તો મોટા યુરોપીઅન અમલદારોના પગાર વગેરે તો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. ડેરેશન આવતા એજન્સી નીકળી જશે તો પછી તે મગજે એજન્સીના તનનું ખર્ચ સ કારને ભોગ વવાનું રહેશે નહિ એજન્સીના નીલાવ વાસ્તે થતું ખર્ચ અટકી જશે તો પછી તેનું લેવાણું કરવાનું પણ કાં કારણ સરકારને રહેશે નહિ.

ઉપજના ૪૫ થી ૫૦ ટકા કોનફેડરેશન બનાવતા ખર્ચાઈ જશે તેવો જે પ્રચાર થાય છે તે ખોટો ભય ઉત્પન્ન કરવાની ચાલબાજ છે કોનફેડરેશન ને અમનમા આવશે તો તે તનનું જેમ બને તેમ મોઢુ ખર્ચ તાલુકદારો ભાગદારોને ભોગવવું પડે તેની ગોમ્મણું કરવાનું તેમજ આર્થિક રિચતને અસર ન થાય તે જોવાનું માર્કરો ચોક્કસ વિચારશે વાસ્તે તે મંગધે લાડનાનું મર્ઠ કાળું નથી.

ખીનો દાડે એ ઉગો કરવામા આવે કે કે સ ૧૯૩૫ ના કાનદામા Instrument of accession (પ્રવેશ નામા) મા કોનફેડરેશનનો પહેલો જે પ્રમુખ સુટવામા આવશે તે પ્રમુખ કાયમનો બનશે અને તે કોનફેડરેશનનો ગાન અને સત્તાધિશ બની જશે માગ સમજવા પ્રમાણે તે બિંતિ પણ અચાને છે —

અને ૧૯૩૫ ના ૧૫દામા પાટ ૨ ની છઠ્ઠી કનમનો જે ઉદ્દેશ કરવામા આવે છે તેમા કોણ કોણ સહીઓ કરી ગમ્યો તે બાત ૧૧૮ તેમા એમ જણાવેલ છે કે —

“ A declaration shall not be valid unless it is the declaration of the ruler himself, but, subject as aforesaid references in the act to the ruler of a State includes references to any persons for the time being exercising the powers of the ruler of the State whether by reason of the ruler's minority or for any other reason ”

આ પેરેગ્રાફનો એ અર્થ થઈ શકે કે ગમ્યો જો એ પ્રવેશનામામા સહી કરી શકશે તે જ પ્રમાણે ગમ્યોની સમીપવરધાને લઈ થોડા વખતના વાસ્તે જેની પાસે રહેલો અધિકાર હશે તે સહી કરી શકશે તેમજ ખીન કોઈ કાળુથી પણ તે સહી કરી શકશે.

અન્યથા આ લખાણનો માયનો સ્પષ્ટ નથી— પરંતુ ‘ખીન કોઈ કાળુથી તે સહી કરી શકશે’ નો અર્થ વિશાળ થઈ શકે તેમ છે કોઈ મરુક્તતન રચવામા આવે અને તેનો પ્રમુખ જે થોડા વખતના વાસ્તે નિયુક્ત થયેલ હોય તે પણ આ પ્રવેશનામામા સહી કરી શકે તેમ અર્થ ધરાવેલો હોય તો પણ તેમ તે રહે તેમ છે.

વળી સો ૧૯૩૫ નો કાયદો ધડવામા આ થો તે વખતે હિંદુસ્તાનમા મર્યાદિત સત્તાના ગમ્યો તાલુકાઓ અને ખીન અખતારી તાલુકાઓ છે તે ૧૫દો ધડનાગના ખ્યાલ બહાર હોય તે વાત માની કેમ શ ૧૧૧ ‘For any other reason’ (ખીન કોઈ કાળુથી) એ શબ્દો તે કનમમા ઉમેરેલ છે તે તે કાળે જ ઉમેરેલ હોવા નોંધવું તેમ અનુમાન બેચી શકાય તેમ છે આ કાયદો બરાબ પાડવામા આ થો તે પહેલા દેશી ગમ્યોના કાનમગરો અને તહનામાઓની તપાસગી કરવા તેમજ દેશી ગમ્યોની વસ્તુચિતિ નીલાવવા ઇચ્છાકથી રેવીડમન મિશીને હિંદુસ્તાન મેનનામા આવી હતી તે કમિટીની રૂમફ ગમ્કોટ મુખે કાઠિયાવાડના ખીન

અખત્યારી તાલુકદારો ભાગદારોનું ડેપુટેશન મધુ હતું તે ડેપુટેશનની વતી તે કમીટી સાથે વાતચીત કરનાર પણ હુ હતો. લગભગ અર્ધ કલાક ઉપરાંત વાતચીત થઈ હતી આપણે કદીપણ કોઈ રાત્રના તાબામાં નહોતા બીજા ગભરો અને તાલુકાઓની માફક સ્વતંત્ર હતા કર્નલ કીટીંગના વખતમાં થાણા-ઓની ગોડવણ કરવામાં આવી એટલે તે વખતથીજ એકજ ભત્રીજા તન રચવામાં આયુ અને તે તરનો અખત્યાર અમારો વતી એજન્સીએ ચલાવવાની ગોડવણ કરવામાં આવી છે વગેરે વગેરે મુદ્દાઓ સમજવામાં આયા હતા તેમજ એ પણ જણાવ્યું હતું કે ફેરરેશન આવે તો એજન્સી નીચી જરો જેથી હાલ જે અખત્યાર એજન્સી ચલાવે છે તે અમારા પોતાથી ચલાવવા અમે માગીએ છીએ અને તે વારતે કોનશીડરેશન રચવાનું મમ ગતિમાં છે આ સર્વ બાબતો તે કમીટી મમજ રજુ કરવામાં આવી હતી અને તેવી તે કમીટી પાસે ખાસ નોંધ પણ કરાવી હતી ફેરરેશન ધારાસભાની બંને એજન્સીમાં તોપ-સવામીવાળા ગભરોના વારતે અમુક સંખ્યાની સીટો (જઆઓ) મુકર કરવામાં આવેલ છે તેજ પ્રમાણે બીન તોપ-સવામી ગભરો અને અખત્યારી તેમજ બીન અખત્યારી તાલુકાઓને વારતે લેવાજ એમરમાં પાસ અને અપર એમરમાં બે તેમ સીટો (જઆઓ) નિયુક્ત થયેન છે તે એજન્સીએ છે કે આવા રાત્રો અને તાલુકાઓના ફેરરેશનને અવગણીને કોનશીડરેશન જેવા તનો ઉભા થાય તો તેના પ્રમુખને પ્રવેશનામાં વખતે સહી કરવામાં વાધો આવે નહિ અને તે કારણે 'for any other reason' (બીજા ગમે તે કારણથી) તેવા સબ્જેક્ટે તે કવમમાં ઉમેરાયા હોવા જોઈએ

વળી આ પ્રશ્ન એલા બીન અખત્યારી તાલુકાઓને લાગુ પડે છે તેમ નથી આ પ્રશ્ન તો નીચ કલાસના ગભરોઓની માટી બીન અખત્યારી તાલુકદારો ભાગદારોને લાગુ પડે છે જેમ આપણા તરફથી કોનશીડરેશન રચવામાં આવેન છે તે પ્રમાણે તે

ગભરોને પણ કોનશીડરેશન જેવું તન મચવું પડશે પ્રમુખ કાયમનો સત્તાધિશ બની ન જાય તે જેમ આપણે વધારી ધજીતા નથી તેમ અખત્યારી તાલુકાઓ જે તનો મચશે તેનો પ્રમુખ પણ કાયમનો સત્તાધિશ બની ન જાય તેની સલાહ તેઓ રાખશે અને તેથી તેની ભત્રીજા પ્રમુખ પ્રવેશનામાં સહી કરે તે પડેલા તેઓ કમવરો તે ગાભાવીક છે આપણા સદર પ્રશ્નનો પણ તેજ રીતે નીવેડો લાવી શકે વાગતે પ્રમુખ કાયમનો સત્તાધિશ બની જાય તેવી જિતી ગમવાન કાઈ તરણ નથી

ત ઉપરાંત જે પ્રવેશનામાં મર્યાદીત સત્તાવાળા ગભરો અને તાલુકાઓના માલિક પોતાના ગભરો અને તાલુકાઓ તરફથી સહીઓ કરી શકે તો આપણા તાલુકાઓના જેટલા તાલુકદારો છે તેઓ પણ તેજ મીઆલે સહીઓ કરી શકે

ઉપરની સર્વ બાબતોનું મનન કરવાથી ચોખ્ખું સમજી શકાય તેવું છે કે પ્રવેશનામાં રહી કરવાથી પ્રમુખ કાયમનો સત્તાધિશ બની શકશે નહિ વળી તે સમયે એ પણ જોડાજોડ બેવાનું છે કે આપણા તરફથી કે નરીડરશનનું જે બધરણ સરકારમાં રજુ કરવામાં આવેલ છે તેમાં એવો પ્રબંધ કરનામાં આવેન છે કે એક પ્રમુખ નજ વધારી વધારે રહી શકે નહિ પણ વર્ષે પ્રમુખ ફર તેવું બધારાજ બાધવામાં આવેલ છે, ત્યારે પ્રવેશનામાં રહી કરવાથી પ્રમુખ કાયમનો સત્તાધિશ બની જાય તેવી જિતી ગમવી અરથાને છે

આપણા કોનશીડરેશન ત્રિફલ જે પ્રચાર કાર્ય થઈ રહેલ છે તેમાં એવો પણ જોણો રેડવામાં આવ્યો છે કે કોનશીડરેશનના પ્રમુખને બે હમ્મર રૂપીયા માસીક પગાર તરીકે મળશે આ વાતમાં કાંઈ સત્ય કે તથ્ય નથી સચુક્ત તરતુ કાર્ય જે કાર્યકરો ધપાની ગલા છે તે નિ સ્વાર્થ વૃત્તિથી નહિ પણ સ્વાર્થ બુદ્ધિથી કરે છે તેવું બે જતાવવામાં આવે તો હાન જે શ્રદ્ધથી કાર્યકરો તરફ તાલુકદારો ભાગદારો જોઈ ગલા છે તેમાં ઓછુ આવે અને તેને લાઇ ગભરોમાં બેજવવા વારતે જે કાર્યકરોને તે ગભરો તરફથી છોડવામાં આવેન છે, તેમને, તેમના કામમાં સગળતા

પ્રાપ્ત થાય, તેવા આશયથી આવું પ્રયાગકાર્ય હાથ ધર્યેન હોય તેમ સમજી શકાય છે જેને પોતાની જાતિ અને વર્ગનું હિત સાધવાનું ધ્યેય હોય તે કદાપી લક્ષ્મીની લાવચસા જરૂર પડતો નથી આપણા દેશનું હિત સાધવાના વાસ્તે જે મુખ્ય વ્યક્તિઓ બહાર આવેલ છે તેમણે કેટલો ભોગ આપેલ છે ? તેજ પ્રમાણે પોતાના વર્ગનું હિત જેને હૈંડે હોય તેવી વ્યક્તિઓ આવા છુલ્લક સ્વાધ્યાસ દોરવાશે નહિ તે નિઃશંક વાત છે હિંદુસ્થાનમાં જે પગાર આપવામાં આવે છે તેવો મોટો પગાર કાર્પેલ દેશમાં આપવામાં આવતો નથી પુનઃ મહાત્માજી તો પુનઃ વારંસરોયને પણ માસીક પાચસો રૂપિયાથી વધારે પગાર આપવાના મતના નથી નવા તત્ત્વમાં પગારનો ભાગ વધારે પડતો ન અને તે કારણે મહાસભાના સભ્યોનું જે પ્રધાનમંડળ જ જે પ્રતોમાં અને છે તેમનો પગાર માસીક રૂપિયા પાચસોથી વધારે રાખવામાં આવેલ નથી બ્યારે એવું ધોગણ બ્રીટીશ પ્રતોમાં સ્વીકારવામાં આવેલ છે ત્યારે કાઠિયાવાડના ચાણુના કોન ફીડરેશનના પ્રમુખને માસીક એ હજાર રૂપિયા પગારના મળશે તેવું કહેવું તે તાલુકદારો ભાગદારોને ભ્રમમાં નાખવાની ચાલખાજી નથી તો બીજું શું કહેવાય ? કોનફીડરેશનનું જે બધાગણ બાધવામાં આવેલ છે તેમાં ધાગસભા રાખવામાં આવેલ છે કોનફીડરેશનનું બજેટ તેની સમક્ષ મુખવાનો અને તેની પાસેથી તં મળુ કરાવવાનો પ્રબધ તેમાં કરવામાં આવેલ છે એ ઉપરથી ચોખુ સમજી શકાય તેવું છે કે પ્રમુખને પોતાના મોટા પ્રમાણનો અર્થ નલાવવા વાસ્તે બેઝર્તી છુજ રમ્મ પગાર તરીકે આપવામાં આવ્યો જેમ અને તેમ કોનફીડરેશનનો ખર્ચ ઓછો આવે તેની જાતનો કામકાનો તેમ છે તેની ખાતી આપવા તંવાર છુ

લોમડાના ભાગદાર ગોરેનશ્રી ગણજીતસિંહજીએ "મનીવાવાડના અમાગ તાલુકદાર બાદઓને" તેના નામથી વડોદરાની તરફથી રતી પાંખ બહાર પાડી છે કોનફીડરેશન લાભને બંને દાનીમારક

નીવડશે અને વડોદરાની સાથે ભળતા લાભ થશે તેવો તેમાં મુખ્ય સૂર છે તેમાં જણાવેલ આવતો વજુદ વગરની અને અવળે રમ્મે દોરનારી છે તે ઉપરની દોગવેલ હકીકતથી બેધ શકાય તેવું છે

શ્રી રણજીતસિંહજીએ બ્યારે પત્રિમા બહાર પાડી છે ત્યારે તેમનો પરિચય આપવાની પણ આવશ્યકતા ખરી શ્રી રણજીતસિંહ માગ અગત મિત્ર સદ્ગત ગોહેલશ્રી ભાવસિંહજીના પુ. છે દસ હજાર રૂપિયા ઉપાની જગીર છે જીહિશાળી અને શક્તિવાન યુવાન છે માગ તરફ તેમનો ભાગ છે વડીલ તરીકે તેઓ મને લે છે માલસ મયોગોનો દાસ છે તે પ્રમાણે તેમનો કરણ કિરસો છે કોનફીડરેશન બ્યારે રચવાની શરૂઆત કરવામાં આવી ત્યારે તેની તરફેણમાં તેમનો સક્રિય ભાગ હતો મરજુવશાત્ તેમને કોનફીડરેશનના મતથી છુલ્લક પડવું પડવું તેથી તેમનું હૃદય તો દુભાતું હોવું બેધએ તેમ ૫ તેમને બાળપણથી ઓળખતો હોઈ માનુ છુ કોનફીડરેશન રચવાથી જ આપણી સલામતી અને ઉદાર છે તેમ ધણી વખત તેમણે મને કહેલ હતું પહેલાની મીટીંગમાં તેઓએ તે પ્રમાણે પોતાનું માનસ પણ દેખાડ્યું હતું પરંતુ મયોગોને લઈ કોનફીડરેશન વિરુદ્ધ તેમને ઉચ્ચાર કરેલા પડતો હોય તો તેમના તરફ રોષ જતાવવાના બદલે તેમને પ્રજા સન્મતિ આપે અને તેમનું ધન્યાણુ રે તેમ વડીન તરીકે ૫ તો તેમને આશીર્વાદ જ આપુ

શ્રી ગણજીતસિંહજીએ આપણા કોનફીડરેશન તરફની લાગણી ઓછી કરવા અને ભ્રમમાં નાખવા પોતાની પત્રિમા જે હકીકતો દોગવી છે તેમાં એની પણ હકીકત જણાવેન છે કે કુધરેબના રાણાશ્રી કણસિંહજીએ એ છુલ્લક બધાગણ રમેન છે એ તે સમયમાં ગણ કરતી રખતે આપણા બધાગણ સામે આક્ષેપ કરેલ છે ત જે આક્ષેપો કરેલ છે તે તેમની પત્રિકામાં દોગવ્યા છે શ્રી કણસિંહજીનું બધાગણ કચગની ટોપલીમાં રૂપિયા દેગ જેવું છે તે જતાવતા પહેલાં મારે એ હકીકત બહાર લાવવી બેધએ કે

શ્રી. કરજીસિંહજીનું બધારણુ જે ધારાશાસ્ત્રીએ લખેલ છે તેજ ધારાશાસ્ત્રી પાસે આપણા કૌનશીડરેશનની રૂપરેખા દોરાવી હતી હાલની રિયલિટી ને યોગ્યને લઈ થોડા ધણા ફેરફારો તે રૂપરેખામાં કરવામાં આવેલ છે. પરંતુ મુખ્ય વસ્તુ તો તે જ રહેલ છે, છતાં ખનિદામાં જાણુવ્યા પ્રમાણે લખાયું હોય તો તે કેટલું હાસ્યજનક છે તે સહેજ જોઈ શકાય તેવું છે. શ્રી. કરજીસિંહજીના બધારણુમાં ધણી ખામીઓ છે પરંતુ તેમાં એક તો એવી અનિચ્છિતનિય બાબત છે કે કેબી-નેટનો પ્રમુખ, જેનો સૌથી મોટો ગીરાસ હોય તે અને અને તેને વાઈસચેરની મજુરી સિવાય દુર કરી શકાય નહિ. કાયમનો પ્રમુખ ન બની બન્ય તે વાસ્તે આપણા તરફથી આટલી ફાજલ ગંજવામાં આવે છે, ત્યારે શ્રી. કરજીસિંહજીના બધારણુમાં તો કાયમનો પ્રમુખ થાય છે અને તે પણ જે મોટો ગીરાસદાર હોય તે. પછી બલે તે છુદ્ધિવાળો હોય કે અર્ધદંધ-સામર્થ્યવાળો હોય કે નિર્મોહ્ય. પોતાના હિતને વાસ્તે બધારણુમાં આવી જતનો પ્રબંધ કરવામાં આવેલ છે તેમ પણ કહી શકાય તેમ નથી કારણ કે શ્રી. કરજીસિંહજીનો એવો મોટો ગીરાસ નથી. સાધારણ ગીરાસ છે. છતાં આ પ્રમાણેની ગોઠવણુ થઈ છે તો તેમાં કંઈકે જોદ હોવો જોઈએ. જો પોતાની સ્વયં-સ્ફુર્ણાથી તેવું બધારણુ બનેલ હોય તો તેમાં છુદ્ધિ અને દીર્ઘ દષ્ટિ વપરાયાનું જોવામાં આવતુ નથી તેમ કહેવામાં જોમખ ખાવાની જરૂર નથી. શ્રી. કરજીસિંહજીના બધારણુને કેવો આવકાર મળ્યો છે તે હવે તપાસીએ. અમુક પાંચ છ તાલુકાઓમાંથી અમુક તાલુકદારો, ભાગદારોએ સહી કરી છે. બીનઅખત્યારી તાલુકદારો ભાગદારોની હાજરોની મંખ્યામાંથી ફક્ત પચીસથી ત્રીસ સહીઓથી વધારે સહીઓ બની શકી નથી. તેમાં પણ કેટલીક તો એવી સહીઓ થઈ છે કે પોતાનો વિચાર હોય કે નહિ પરંતુ અંદર અંદરના સળપણને લઈને શરમ ન છોડી શકાવાથી સહીઓ કરવામાં આવેલ છે આ બધારણુ ઇચ્છનિય નથી અને આગળ ઉપર મુશ્કેલીવાળું નીવડે તેવું છે, તેમ

સમજવાથી કેટલાક સહીઓ કરનાર તાલુકદારો ભાગદારોએ તે સહીઓ પાછી ખેંચી લેવા સુધી પણ તત્પરતા બતાવી હતી. આપણને આપણી જમીન જાગીર જોડેલે રાંદેલો અબાધિત રાખેલા છે અને તેથી આપણી એસોસીએશન તરફથી જે કૌનશીડ-રેશનનું બધારણુ બાંધવામાં આવેલ છે તેનાથી બીજું કોઈ બધારણુ હિતકર દેખાતું હોય તો તે સ્વીકાર-વામાં દુરાગ્રહ દોષ શકે નહિ. તેથી શ્રી. કરજીસિંહજીને તેમના બધારણુને અંગે વાટાઘાટે કરવા એકત્રિત થવા ધણી વખત કહેવરાવવામાં આવ્યું છતાં તે તરફ હજી સુધી તેમણે દુર્લક્ષતા જ બતાવી છે. લોબડાની તાજેતરની પહેલી મીટીંગ વખતે પણ તેમને તેમનું બધારણુ સમજવવા ખાસ બોલાવવામાં આવ્યા હતા. આમત્રણ શ્રી. રણજીતસિંહજી તરફથી આપવામાં આવ્યું હતું. છતાં તે મીટીંગમાં તેમણે હોજરી આપી નહિ. મીટીંગમાં તેમના બધારણુની એક પછી એક કલગો ત્રાંચી, તે બધારણુ સ્વીકારતા કેટલો ગેરલાલ છે તે મારા તરફથી બતાવી દેવામાં આવ્યું હતું. તે બધારણુ ઉપયોગી નથી પરંતુ આપણી નોન બ્યુરીડીકેશનલ તાલુકદારો ભાગદારોની એસો-સીએશન તરફથી જે કૌનશીડરેશનની રચના કરવામાં આવી તે જ હિતકર છે તેમ સર્વના ગંગે ઉતરી ગયું હતું અને તેવો જ પ્લન તે સભામાં પડી રહ્યો હતો. શ્રી. રણજીતસિંહજીએ પણ તેવું પલંચુ બતાવ્યું પરંતુ તે પછી થોડા જ વખતે શ્રી. રણજીતસિંહજી વડોદરાના નાવમાં એડેસા જોવામાં આવ્યા. શ્રી. રણજીતસિંહજી વડોદરા તરફથી પ્રચાર કાર્ય કરતા હોવાથી અને વડોદરા તરફથી તદનામાની ઘટના બહાર પડેલ હોઈ તાલુકદારો ભાગદારો, તે વખતમાં ચડી ન જાય તે વાસ્તે વસ્તુ રિયલિટી સમજાવવા સોનગંઢ ધાણામાં મીટીંગ રાખવા થી. રણજીતસિંહજીના પિત્રાઈ બોઈ ગોહલ શ્રી. જલમસિંહજી અને બીજા બાઈઓ તરફથી મને આમંત્રણ થતાં લોબડા મુકામે જ મીટીંગ રાખ-વામાં આવી હતી. તે મીટીંગમાં લાડીનો મુખ્ય કારભારી સાહેબ અને વડોદરાના કાર્યકરો હાજરે

હતા. શ્રી રણુજીતસિંહજીએ વડોદરાની તરફદારી કરતું બાપજી વાચ્યુ હતું. શ્રી કણુસિંહજીના બધારણ સામે પણ તેમની પત્રિકામાં જે હકીકત દર્શાવી છે તે તે વખતે દર્શાવી હતી. ભાગ તરફથી તેના સચોટ ગદીયા આપવામાં આવ્યા હતા. વડોદરાની ઘટના જે બહાર પાડવામાં આવેલ છે તે જે સ્વિકારવામાં આવે તો તાલુકદારો ભાગદારોનો નાશ-નજર વેગમાં છે તે તે ઘટનાની ક્યમોનો અર્થ બતાવી જેમ સમજવામાં આવ્યું હતું તે જ પ્રમાણે શ્રી કણુસિંહજીના બધારણની ચોકળતા પણ બતાવવામાં આવી હતી. શ્રી રણુજીતસિંહજી પાછી તે જ બાબત પોતાની પત્રિકામાં દર્શાવે છે તે જે આ હકીકત જણાતી નથી તેવા આપણા વર્ગના બાધાઓને અવળે રસ્તે દોરવાવાની તેમની તરફીય હોય તેમ હું માનું છું.

(૨) કોમ રાજ્ય સાથે જોડાણ કે કેમ ?

આ બાબતમાં મારા તરફથી લેખીત અને જાહેર બાપજોથી થયું જ કહેવામાં આવેલ છે. હાલના તબક્કે ગાંધીની તરફદારી કરનારો મારો વિચાર થતો નથી તેમાં આપણને લાભ નથી આપણી ઈચ્છિતિ તેથી ટકી ગહેવાની નથી તેમ હું માનું છું. જુદા જુદા રાજ્યો જુદા જુદા પ્રલોભનો બતાવી પોતાનામાં આપણા તાલુકાને ભેળવી દેવા પ્રયત્ન કરી ગયા છે તેમાં ભોળવાઈ જવાથી આપણે અને આપણી ભવિષ્યની પ્રજાઓ આપણે નાશ નોતરીએ છીએ તેવા પ્રલોભનોમાં ભોળાવાતા પહેલાં જે ગીરાસદારો હાત ગાંધીના તાબામાં છે તેમની સાથેનો તે ગાંધીનો વર્તવ તપાસવો ધરે છે તે ગીરાસદારો સાથેના આપણા સમપણ મુખ્ય અને સહવાસથી આપણે એટલું તો જોઈ શક્યા છીએ કે જે ગીરાસ અને હકો તેમને હતા તે કેટલેક અંશે તેમના હાથમાંથી સગી ગયા છે કાંચિયાવાડમાં શતિ રથપાલ અને ઝંઘડા ઉભા ન થાય તે વારતે ગાંધી અને ગીરાસદારોની વચ્ચેના હકોનો નિર્ણય કરના સ્થિતિ સરકારે (એલ.સી.એ) ગાંધીસ્થાનીક કોર્ટ સ્થાપી હતી એક બીજાના હકોના હમ્પચક તે કોર્ટથી

આપવામાં આવ્યા હતા થોડો વખત સુધી શાંતિ ગ્રહી પણ પછી મળના વહેવા સાથે તે હકપત્રના પાનન કેવી ગીતે થયા છે અને ગીરાસદારોને કેવા અને કેટલા નુપ્તિમાં ખમવા પડ્યા છે તે હવે તો જગજાહેર વાત છે. તમામ ગાંધી સ્વાર્થને લઈ પોતાના લાભના વારતે અન્યાય દરવા સુધી અચકાતા નથી તેમ હું કહી શકતો નથી પરંતુ રાજ્ય અને ગીરાસદાર પક્ષકાર હોય ત્યાં શુદ્ધ ન્યાય કેવી ગીતે સભાવે ? માની લઈએ કે રાજ્યની નીતિ ન્યાયી છે પરંતુ કોઈ પ્રજામાં રાજ્યની એક માન્યતા બંધાઈ ગઈ હોય અને તે ગાંધીની જ કોર્ટમાં ગીરાસદારોને તે પ્રજાનો ફેસલો મેળવવો પડતો હોય ત્યાં રાજ્યની માન્યતા ભુલ ભરેલ છે તેમ ગીરાસદાર ક્યાંથી સાબીત કરી શકે ? એમ કહેવામાં આવે છે કે કોઈ પ્રજાની અદર ગીરાસદાર ગાંધીના ફેસલાથી નાખુશ થયો હોય તો સરકારમાં અપીલ કરવાની તેને છૂટ છે કહેવા કથવામાં અને કાગળ ઉપર મુકવામાં આ શબ્દો મુદર લાગે છે પણ રાજ્યમાંથી ફેસલો મેળવ્યા પછી અપીલ કરવાની તે ગીરાસદારની સ્થિતિ અને તાકાત રહે છે કે કેમ તે જોને જોને આવા પ્રવ્રજો પ્રાપ્ત થયા છે તેના દાખલાઓથી જોઈ શકાય છે. ગાંધીની કોર્ટમાં એટલા લાના વખત સુધી કેસો ચલાવે છે કે ગીરાસદાર તેટલા વખતમાં એટલો નીચોવાઈ જાય છે કે તે ઉભો ગહેવાને પણ શક્તિવાન રહેતો નથી તો પછી રાજ્યના વિપુલ સાધનો સામે અપીલમાં ઉતરવું તે વધારે પામમાન થવા જેવું છે. મારી આવી રીતે ગીરાસદાર વર્ગ દિવસે દિવસે ધસાતો જાય છે અને તેનો ગીરાસ અને હક તેના હાથમાંથી એમ યા તો બીજા મારણે સરી જતા જોવાય છે.

ગાંધીઓનું એક હથુ શાસન હોવાથી મન ગમતા કાયદાઓ ધડવામાં આવે છે યા તો હમ્પચકના શબ્દોનો અર્થ ગીરાસદારોની મગીબીતો લાભ લઈ પોતાને રૂચે તેવા કરાવવાને ગાંધી શક્તિવાન થાય છે હમણા થોડા વખતથી વાગસાનો સવાય

કાઠિયાવાડના ખીન અખત્યારી તાલુકદારો અને ભાગદારોને ચેતવણી અને વિનંતિ

એવી રીતે ઘટાવવામાં આવેલ છે કે આપણને તો તે અન્યાયની પરાક્રાંત જ દેખાય. કાંઈ ગીરાસદાર અપુત્ર ગુજરી ગયો તો તેનો વારસો સગોત્રીને બદલે પોતાને મળે તેમ રાજ્યો પ્રયત્ન કરે છે અને ધણા કિસ્સામાં તો તેઓ ફાવ્યા પણ છે. કાંઈ રાજ અપુત્ર મરી ગયો ત્યારે સરકાર તેના નજીકના સગોત્રીને વારસામાંથી ખાતલ કરતી નથી. ન્યારે રાજ્યો આવા કિસ્સામાં ગીરાસો ખાલસા કરે છે, આવા દાખલા તાજેતરમાં ધણા બન્યા છે અને હજી બન્યે જાય છે. વારસદારને વારસો મળે નહિ અને રાજ્ય તે ગીરાસ તફારી ગયો તે શુ ન્યાય છે? આવા આવા કડગાટ તો ધણા છે અને તે એક હથુ શાસનને આભારી છે. જ્યાં સુધી એક હથુ અને આપણુદ સત્તા રહેશે ત્યાં સુધી આવી સ્થિતિ રહેવાની તે ચોક્કસ વાત છે.

મનરપીપણે કેવા કાયદા ઘડવામાં આવે છે તે જો નેતું હોય તો એક મોટા રાજ્યમાં એવો કાયદો અમલમાં છે કે કાંઈ ગીરાસદાર ફોજદારી ગુન્હામાં આવે અને તેના અંગે તેને સજા થાય તો તેનો ગીરાસ ખાલસા કરવામાં આવે છે. આથી વિરુદ્ધ જુદા ખીન્ને શો હોઈ શકે? ગીરાસદાર સિવાય ખીન્ન વર્ગના માણસો ફોજદારી ગુન્હામાં આવે તો કાયદામાં જાણી-વેલ સજા તેમને કરવામાં આવે પરંતુ તેમની માલ ગિલ્કત ખાલસા કરવામાં આવતી નથી. ન્યારે ગીરાસદારને તો સજા આપવા ઉપરાંત તેનો ગીરાસ એટલે માયા મુદી પડાવી લેવામાં આવે છે. આ તે જ ખતાવે છે કે રાજ્યને ગીરાસની જીજ્ઞા છે અને તે જીજ્ઞાને ચેનકેન પ્રકારે ભાંગી છે. તેમાં ન્યાય અને નીતિને એક બાજુ છતાં ઉપર ચડાવી દેવા સુધી પણ તેમને હરકત નથી. રાજદ્રોહ જેવા ગુન્હામાં પણ ગિલ્કત ખાલસા કરવા જેવી નીતિ બ્રિટિશ સરકાર અખત્યાર કરતી નથી. ભોમકા ચાણુના કંચારીવાના ચાણુથી સરદારસિંહજી રવાભાઈ કે જેઓ ખેરીસ્ટર છે અને હાલ ખેરીસમાં રહે છે. તેમના પર રાજદ્રોહનો આરોપ આપ્યો હતો તે ઉપરથી તેમના પિતાની હૈયાતિ બાદ શ્રી સરદારસિંહજીને અને તેમના પુત્ર પરિવારને

ગીરાસના વારસામાંથી ખાતલ કરવાનો હુકમ થયો હતો. શ્રી. સરદારસિંહજી ગુન્હેગાર હોય તો તેમને સજા થવી જોઈએ પણ તેમના પુત્રને ગીરાસના વારસામાંથી ખાતલ કરવા ન જોઈએ, તેવી અરજ કરતાં તેવો હુકમ થઈ આવ્યો છે. આ પ્રમાણે રાજદ્રોહ જેવા ગુન્હામાં પણ આપની જુલથી દીકરાને કે વારસદારને સહન કરવું પડતું નથી ત્યારે અહિંયા તો ગીરાસદાર સાધારણ ગુન્હો કર્યો હોય તો ગીરાસ ખાલસા કરવામાં આવે છે. ગુન્હાઓના વારસે સજાઓ કરવામાં આવી છે. ખીન્ન તમામ વર્ગના માણસો ઉપર કાયદા પ્રમાણે અમલ થાય છે ત્યારે તેજ ગુન્હા વારસે ગીરાસદાર વર્ગને સજા મળવા ઉપરાંત તેમને ગીરાસ ખાલસા કરવામાં આવે છે તેનાથી ખીન્ને લાયકર અન્યાય કયો કહેવાય? આવી જાતના ધારા ધોરણ ઘડાય તે ગીરાસ ગડપ કરી જવાની નીતિ નહિ તો ખીન્ન શું?

આવી જાતનો કાયદો અને ધોરણ વડોદરા રાજ્યમાં પ્રચલિત છે. હું ભાવનગરમાં પોલીસ કમીશનર હતો ત્યારે વડોદરા પ્રાંતઅમરેલી, એને ભાવનગર રાજ્યના કુંડલા, લીલીયા વગેરે મહાલોની સરહદો લાગેલી હોઈ આ કાયદા અને ધોરણનો અમલ ગીરાસદારોના ઉપર કેવી રીતે થતો હતો તેની જુદી જુદી વાતો મારા સાંભળવામાં આવતી. લાખાપાદર ચાણુને પોતાનામાં ભેળવી દેવા વારસે ત્યાંના તાલુકદારો ભાગીદારોને સમજાવવા વડોદરા મધી રહ્યું હતું, તેથી તે ચાણુના સમજુ તાલુકદારો ભાગદારોએ લાખાપાદર ચાણુમાં મીટીંગ ભરી વસ્તુસ્થિતિ સમજાવવા મને બોલાવવા બે તાલુકદાર લાઈ જોને મારી પાસે મોકલેલ અને તેથી હું ત્યાં ગયેલ હતો. લાખાપાદર ચાણુની પાસે આવેલ વડોદરા તાખાના ગામોના ગીરાસીઆઓની શું સ્થિતિ અને ફોજદારી ગુન્હાઓમાં આવી જતાં તેમને ગીરાસ કેવી રીતે ખાલસા કરવામાં આવે છે તેનો કાળો કડગાટ જે મારા સાંભળવામાં આવ્યો તેનો ત્રાસ હજી મારા મગજમાંથી ખસતો નથી આવા કાયદાથી ગીરાસદારોની શું દયાબળક સ્થિતિ થઈ ગઈ છે તે, વખતે શ્રીમંત નામદાર ગાયક-

૧૩ સરકારના ખ્યાલમાં પણ નહિ હોય પરંતુ જે આ કાળા કાયદાથી ગીરાસદાર વર્ગને ત્રાસ છે તે અવર્ણનિય છે અને તેમાંથી રાહત આપવા તેઓ નામદારે ધ્યાન આપવું ઘટે છે. વડોદરાના મહેરબાન દીવાન સાહેબ રાજદારી કુનેહવાળા અને દયાળુ કહેવાય છે, તેઓ સાહેબે આ કાયદા બાબતમાં અને વારસાના ધોરણ બાબતમાં તપાસ કરવો ઘટે છે. આવા કાયદાના ઝોણ નીચે ગીરાસદારોના ગીરાસ તેમના હાથમાંથી સરી જાય છે તે અટકાવવું જોઈએ છીએ. તેમજ આવા કાયદાથી જે જમીન જગીરો રાજ્યમાં બળી ગઈ હોય તે તેમના માલિકોને પાછી સોંપવી જોઈએ. આમ થાય તો જ ન્યાય આપ્યો કહેવાશે.

(૩) જીલ્લાની સાથે એટલે બ્રિટિશ હિંદ સાથે જોડાવું કે કેમ ?

આપણા કોનસીડરેશનનું તંત્ર રચવાનો નિર્ણય તા. ૧૯-૧૨-૧૯૩૫ની મીટીંગમાં કરવામાં આવ્યો. તે મીટીંગમાં મારા બાપણની અંદર જીલ્લાની સાથેના અંગના મારા વિચારો બતાવ્યા છે. જીલ્લાની સાથે જોડવામાં આપણને લાભ નથી, તેમ તેમાં બનાવવામાં આવ્યું હતું. તાલુકદારો, જગીરદારો, ઇનામદારો, વગેરે ગીરાસદારોના વારસે જીલ્લામાં કડક કાયદાઓ થતા જેવામાં આવે છે. અને તેથી હાલના તબક્કે, જીલ્લાની સાથે જોડાવું તે સલામતીવાળું છે તેમ હું કહી શકું નહિ. પરંતુ જીલ્લાની સાથે જોડાતા જીવનની સ્વતંત્રતા રહેશે તે વાત, ચોક્કસ છે તો બ્યારે એક હથ્થુ શાસનથી ચાલતા ગમે તે રાજ્યની સાથે જોડાતા જીલ્લા જેટલી સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ અનુભવી શકાય નહિ તે પણ તેટલે દરજ્જે સ્પષ્ટ વાત છે.

કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિપદે જીલ્લાની સાથે જોડાવાનો ફરાવ કર્યો છે અને તે ફરાવની અંદર પ્રજા વર્ગની સડીઓ કરાવી તે સરકારમાં રજુ પણ કરી દેવામાં આવેલ છે તેમ સમજવામાં આવે છે. તાલુકદારો ભાગદારોના અને પ્રજાના એકબીજાના માની લીધેલા સ્વાધીન લાઇ દૃષ્ટિકોણ સૌ સાંના લુદા હોય તે સ્વા-

ભાવિક છે, શુદ્ધ હેતુ ન્યાય હોય ત્યાં તેની અવગણના કાયદાથી કરી શકાય નહિ પણ, એક બીજાના હક અને આજીવિકા ઉપર તરાપ મારવાની વૃત્તિ જો કાયદાના તરફથી દાખવવામાં આવે તો તેનું પરિણામ વર્ગ વિગ્રહમાં જ સંભવે. આવો વર્ગવિગ્રહ અટકાવવા અને સુલેહશાંતિ બાળવવામાં તાલુકદારો ભાગદારો તેમજ પ્રજાવર્ગે બહુ જ દીર્ઘ દષ્ટિ વાપરવાની જરૂર છે. પ્રજાવર્ગે એમ કહેવા બહાર પડતો હોય કે હિંદના નવા બંધારણમાં આત્મનિર્ણય કરવાનો પ્રગ્નને પણ હક છે તો આપણને સતોષ થાય તેવો નિયોઝ લાવવાની વૃત્તિ તેમના તરફથી દાખવવામાં આવે તો તેનો અવરોધ કરવાનું કારણ નથી. પ્રજા વર્ગે પણ એક જાતનો નિર્ણય કરતા પહેલાં આપણા અસ્તિત્વનો વિચાર કરવો ઘટે છે. આપણે લાંબા કાળથી અખત્યાર ભોગવેલ નથી, તે ભોગવવાનો મોહ આપણને છે નહિ. આપણે સત્તા મેળવવાની આપણી લેશ પણ ઇચ્છા નથી. આપણે તો આપણો રાટલો અખાધિત રાખવો છે, એટલે આપણી જમીન, જગીર અને તેના અંગના આપણા હક્કની સલામતી જોઈએ છીએ આપણી પ્રગ્નને આપણે આપણા ભાંડકે તરીકે જ લેખીએ છીએ. પ્રજા તાજ તો આપણે પણ તાજ એમ આપણે માનીએ છીએ, તેમના હિંદમાં આપણું ફિત છે, તેમ આપણે લેખીએ છીએ. આપણી આવી જાતની સદસાવના પ્રજા તરફ છે તો તેવી જ રીતે પ્રજાએ પણ તેવો જ વર્તાવ આપણા તાલુકદારો તરફ રાખવો જોઈએ અને તો જ શાન્તિ એકબીજાની વચમાં રહી શકે. હિંદના નવા બંધારણની રચના થઈ રહેલ છે, તેમાં જો આપણી સાથે હાથમાં હાથ મેળવી આપણી જમીન જગીરની માલીકીની એટલે આજીવિકાની અને તેના અંગના આપણા હક્કની સલામતી સાચવવાનો પ્રબંધ રચવા પ્રજાવર્ગે તત્પરતા બતાવે તો, આપણને કોનસીડરેશન (ગંબીરતા)થી બીજો નંબર જીલ્લાની સાથે જોડાવાનો વિચાર કરવામાં હરકત હોય તેમ મને દેખાતું નથી.

ઉપરના ત્રણ પ્રશ્નોનો ઉલ્લેખ કર્યા પછી હાલ

જે જાતનું વાતાવરણ જીવનમાં મળ્યું છે તેના અંગના ખુલાસા કરવા તે યોગ્ય છે કે જેથી ખરી વસ્તુ-રિચિતિને ખ્યાલ આવે. વડોદરા જ પોતાનામાં તાલુકાઓ મેળવવા માગે છે તેમ નથી, પરંતુ વડોદરા સિવાય લાડી, ભાવનગર, નવાનગર, જસદણ વગેરે રાજ્યો પણ તેવી તબીબીમાં બહાર પડ્યા દેખાય છે. તે દરેક રાજ્ય આપણને સાથે ભેળવવાનાં બધારણ બાંધી પોતાની તરફથી દિમાખ કરે છે. નવાનગર તરફથી તાજેતર union (સંગઠન) જેવી મોટી યોજના બહાર પાડવામાં આવેલ છે. તેના અંગનું પ્રચારકાર્ય પણ તે રેલ્વે તરફથી શરૂ કરી દેવામાં આવેલ છે. જેને સંબંધ નથી એવા ગીરાસદાર ભાષણો તરફથી સદર યોજનાની તરફદારી કરતી પત્રિકાઓ પણ બહાર પડી છે અને પડે છે. હું પણ એટલું તો કહી શકું કે વડોદરાની ધટના કરતાં આ બંધારણમાં છુટછાટ નોંધાય છે. નામદાર મહારાજા નામસાહેબ બહાદુર ઉમદા સ્વભાવ, જ્ઞાતિપ્રેમી અને ઉચ્ચ ભાવનાવાળા નરેશ લેખાય છે. કોઈ ગીરાસદાર અપુત્ર શુભરી નય તો તેનો ગીરાસ રાજ્યમાં ખાલસા કરવાનો હુકમ થોડા વખત પહેલાં ત્યાં અમલમાં હતો તેમાં ફેરફાર કરવામાં આવેલ છે અને તેવો ગીરાસ રાજ્યમાં નહિ મેળવતા તેના સંગોત્રીને સોંપેલો તેમ તાજેતરમાં જ તેઓ નામાદાર ફરમાન કરેલ છે. આ દાખલાથી તેઓ નામદારની શુદ્ધ ન્યાય આપવાની ટૂંક છે તેમ જોઈ શકાય છે અને તેથી ખરેખર તે રાજ્યને અંતરના અભિનંદન ધટે. પરંતુ જોવાનું એ રહે છે કે ગમે તેટલો આદર્શ રાજ્ય હોય અને શુભ કરવાની ગમે તેટલી ધગશ અને તમજા તે નરેશને હોય છતાં એકદમ અપ્રજ્ઞ સત્તાથી ચાલતા તંત્રમાં બળવાનો વિચાર કરવો તે લાભદાયક છે કે કેમ તે જોવાનું ખાસ રહે છે. મનુષ્ય સ્વભાવ એવો છે કે એક ભાવના અને વિચાર આજ હોય તે આવતી કાલ રહેશે કે કેમ તે સવાલ છે. આજ જે ભાવના હોય તેને અનુસરીને તેવા કાયદાકાનુન ધડવામાં આવે પરંતુ ખીજ જાતનું

વાતાવરણ અને સંયોગો ઉભા થાય ત્યારે તેના તે જ વિચારો રહે કે કેમ તે શંકા છે. જે કાયદા અને કાનુન આગળ ધડેલ હોય તે ધડીતો છઠ્ઠા ભાગમાં ઊંડો નાખતા અચકાતું પડે નહિ તેવા એકદમ અને આપણે સત્તાથી ચાલતા રાજ્યની સાથે ગમે તેવી બાંહેધરીઓ આપવામાં આવે છતાં પણ તેના ઉપર વિશ્વાસ મુકવો તે જોખમ છે. નાના અને મોટાના જોડાણમાં બાંહેધરીની બાંધેલી કિલ્લેબંધી મોટાના વારને રજીલ (દોરડા) જેવી છે. તે કલમોના અર્થ પોતાના લાભમાં કરાવવા મોટાઓ ફાવે છે અને જે મંચેલ સાનુકૂળ દેખાય તો તે કાગળોને scrap of papers મીથરા જેવા ગણવામાં પણ બાંધ આવતો નથી.

જસદણ રેલ્વે જ્ઞાતિ ભાવના પ્રદિષ્ટ કરતું બંધારણ ધડ્યું છે, તે બંધારણમાં ખીજ ગમે તે બાબતો બતાવેલ હોય તેના ગુણદોષમાં ઉતર્યા સિવાય એક બાબત નજર આગળ એ તરી આવે છે કે જસદણ રાજ્ય કાયમના માટે બંધારણના અધિષ્ઠાતા અને તે બંધારણમાં જોડાનાર તાલુકદારો ભાગદારોના અને તેમની ભવિષ્યની પ્રજાના વંશપરંપરાના ભાગ્યવિષાતા બને છે. એકત્રિત તત્ત્વ રચવાની ઈચ્છા હોય ત્યાં નાના મોટાની ભાવના શા વાસ્તે હોવી જોઈએ ? હાલના જસદણ રાજ્ય હુંશીયાર અને ભાવનાશાળી કહેવાય છે. પરંતુ જ્યારે કોઈ નબળા મનના રાજકર્તા થાય તે વખતે જોડાનાર તાલુકદારો ભાગદારોની રિચિતિ વિષય બને તે કુદરતી છે. વળી રાજદારી ક્ષેત્રમાં જ્ઞાતિભાવના શા વાસ્તે પોષવી જોઈએ ? જે કાયદાઓના લાભ અને હાની સરખી રીતે તમામને ભોગવવાના હોય છે ત્યાં જ્ઞાતિતત્ત્વ ખુસાડતું તે પોતાને જ નબળા પાડવા જેવું છે, તે સર્વ તાલુકદારો ભાગદારોએ ખાસ વિચાર કરવા જેવું છે. વળી જેટલું સુખ અને શાન્તિ સરખે સરખાના જોડાણમાં હોય તેટલું સુખ અને શાન્તિ મોટાની સાથેના જોડાણમાં ન હોય પછી ભલે તે એક જ્ઞાતિના હોય છતાં મળી શકે નહિ. સામાજિક સગપણ જેવી બાબતમાં પણ સરખી

રિયતિના નોડાણુમા જેટલુ સુખ મળે છે તેટલુ મોટાના નોડાણુમા સુખ દેખાતુ નથી, તો પછી ગજકીય ક્ષેત્રમા મોટાની સાથેના નોડાણુમા શુ લાભ મેળવી ગકાય ? જે ગીગસદાગભાઈએ રાજ્યેના તાખામા છે અને જેના ગજાઓ પોતાની જ્ઞાતિના અને કુટુંબના છે તેમના દાખલાથી નોઈ શકાય છે કે તેમને કેટલુ સુખ છે ? વારતે જ્ઞાતિભાવના તરફ દાખલાથી અને જે ચોળનામા સગમુખત્યારપણુ ગજાતુ રહેતુ હોય તેવી ચોળના સ્વીકારવી તે ઝંખાપાત ખાવા જેવુ છે હિન્દુસ્થાનનુ ભાવિ કોમી ભાવનાને લઈ સુધરી શકતુ નથી ત્યા તો હિંદુ અને મુસન-માનનો સ્વાય છે બ્યારે અહિયા તો આવા બધારણુથી એક જ્ઞાતિ બીજી જ્ઞાતિથી ભુદી પડે છે ગીગસ ધગવનાગ તમામ જેને એક જ વાતાવરણુમા રહેવાનું છે, ન્યા તમામ કોમના તાલુકદારો ભાગદારોને સાથે રહી કાયદાકાનુન ધડવાના છે, અને સર્વને સગખી રીતે અસર કરશે અને ન્યા પોતાનું ઘર પોતાને અવાવવાની રિયતિ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યા એક જ્ઞાતિને લાભ અને બીજાને નુકશાન થશે તેવો વિચાર વટિક કરવો તે પોતાની જ્ઞાનને અવળે મારે દોગવા જેવુ છે. આપણો ગીગસદાર વર્ગ એક છે, તેમા જ્ઞાતિ કે કોમી ભાવનાના તત્ત્વ શા વારતે ધુમાડી દેવા નોઈએ ? તેવી ભાવના ધુસાડવાના પ્રયત્ન થતા હોય તો તે કાર્ય કરનાગની ગમે તે રાજદારી બાજુ છે તેમ સમજવામા આવકો ખાવા જેવુ નથી

વળી પિતૃગાન્યો પણ પોતાનામા આપણને નોડવા વારતે તજવીજ કરતા નોવામા આવે છે તે પ્રયત્નમા અમુક ભુજ આપણા ભાઈઓમાથી સાથ આપતા દેખાય છે ભુદાભુદા પત્રો અને જ્ઞાતિના મામિકોમા પણ તેવા લેખ આવે છે દમણા તાજે-તરમા જ ગદેશ અને 'ક્ષત્રિય મિત્ર'મા એ-જ-ની ચાણા તાના ભાગદારના નામથી લેખ આવેય છે આપણી કોન્ફીડરેન્સનની સ્ટીમ ધડાઈ તે વખતથી 'ક્ષત્રિય મિત્ર'મા ગજપૂતના તખાલુમથી પિતૃગાન્યોની

તરફદારી કરતા લેખો આવવા લાગ્યા હતા. તે લેખો સમલાના રાણાશ્રી જીવણસિંહજી જેઓ લીમડીના રેવન્યુ કાગભારીના હોદ્દા ઉપર છે તેઓ મોહકતા હતા, તેમ ભોઇકા ચાણાના ગામ જાખણની મીટીંગની અદર તેઓશ્રીએ પોતે જણાવ્યુ હતુ તેમ જ વળી વહવાણુ કાપમા નજુ ચાર માસ પહેલા આપણી એસોસીએશનની મીટીંગ હતી તે પહેલા ત્રણ ચાર દિવસે 'સદેશ' પત્રમા પિતૃગાન્ય સાથે ભગી જતુ તે આવકગદાયક અને લાભવાળુ છે તે મતબજોનો લેખ આવ્યો હતો તે કેટલુ અવળે રસ્તે દોગનાગ પ્રચારકાર્ય છે તે માગ તરફથી તે લેખના શબ્દ-રાખતુ પદ-ઢેદ કરતા અને પિતૃગાન્યોની ન્યાયનીતિ અને ધોરણો વગેરે બતાવવાનુ શરૂ કરતા, શ્રી જીવણ સિંહજીએ એકાએક ઉભા થા એકગર કર્યો કે તે લેખ તેમનો પોતાના છે તે ઉપરથી પણ નોઈ શકાણુ કે શ્રી જીવણસિંહજી પિતૃગાન્યની તરફેણુમા પ્રચારકાર્ય કરી રહ્યા છે. શરૂઆતથી અઘાપિપર્યંત તેઓ લીમડીના અધિકારગર છે તેજ વાતાવરણુમા રહેવ હોવાથી પિતૃગાન્યની સાથે નોડવાનુ માનસ તેમનુ ધડાયુ હોય તો તેમા નવાઇ પામવા જેવુ નથી શ્રી જીવણસિંહજી શુદ્ધ હૃદયી છે એટલે તેમના કાર્યમા છેતરપોડી જેવી વસ્તુનો અભાવો છે, તે મારો જે તેમની સાથનો પરિચય છે તેનાથી અને જે કાઈ હું તેમના વારતે સાબળુ છુ તેનાથી કહી શકુ છુ. એક હથ્યુ અને આપણુદ સત્તાનાગા ગમે તે ગાન્યની સાથે ભગતુ તે નુકશાનકારક છે તેમા પોતાની અને પોતાના ભવિષ્યની પ્રજ્ઞની ખુવારી છે તે તેઓશ્રીને દાખલા દલીલથી બતાવી આપ્યા છતાં પિતૃગાન્યની તરફદારી કરતુ પ્રચારકાર્ય તેમના તરફથી છોડી દેવામા આવતુ નથી તે શોચનિય છે. આવુ જે પ્રચારકાર્ય થાય તેના તરફ દુર્વક્ષ બનાવતુ નોઈએ અને તેવી તાલુકદાર ભાગદાર ભાઈઓને મારી ખાસ સલાહ છે

પિતૃગાન્ય પિતૃગાન્ય એવા બણા બહે પુકવામા આવના હોય, પરતુ સિદ્ધિશ સગદારવું

(ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું) આવાગમન કાઠિયાવાડમાં થયું ત્યારે પિતૃરાજ્યની સાથેના આપણા સંબંધ કેવો અને કેટલો હતો તે આપણું કાનગીરશન બાંધવામાં આવ્યું ત્યારે તા. ૧૯-૧૨-૧૯૪૫ના રોજ મારા બાપશ્રુમાં બતાવ્યું હતું. બાપશ્રુમાંને તે ફરે દોરવવાથી આપણી અને પિતૃરાજ્યની સ્થિતી સમજી શકારી. તે ફરે નીચે પ્રમાણે છે:—

“ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સાથે કાઠિયાવાડ પ્રાંત રાજકીય સ્થિતિમાં જોડાયો ને વખને કાઠિયાવાડના નાના મોટા તમામ રાજ્યો અને તાલુકાઓ જે સ્વતંત્ર હતા તેમણે પોતાના વ્યક્તિગત તહનામા અને કોલકરારો તે કંપની સરકાર સાથે કર્યા. આ તહનામા તે સુપ્રસિદ્ધ Walker settlement (વોકર સેટ-મેન્ટ). આ ઉપરથી સર્વ કોષ સમજી શકારી કે નાના રાજ્યો યા તો તાલુકાઓ પોતાની સ્વતંત્રતા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સાથેના જોડાણને લઈને મેળવી શક્યા છે તેમ નથી. પરંતુ તેઓ તો પહેલેથી જ સ્વતંત્ર છે. આપણા તાલુકાઓમાંથી કેટલાક તાલુકાઓ કોષપણ રાજ્યથી ઉતરી આવેલ નથી. જ્યારે કેટલાક તાલુકાઓ રાજ્યમાંથી ઉતરી આવેલ છે. આવી રીતે જેમ તાલુકાઓ રાજ્યમાંથી ઉતરેલ છે તેમ ધણા રાજ્યો પણ અમુક રાજ્યોમાંથી ઉતરી આવેલ છે, તે રાજ્યો જેમ મુજ રાજ્યમાંથી જુદા પડી સ્વતંત્ર થયેલ છે તેવી રીતે આપણા તાલુકાઓ પણ જુદા થઈને સ્વતંત્ર રહેલ છે એટલે કે મુજ રાજ્યની સાથે જેમ બીજા રાજ્યોને જેવો અને જેટલો સંબંધ છે તેવો અને તેટલો સંબંધ આપણા તાલુકાઓને જે રાજ્યમાંથી તે ઉતરી આવેલ છે તેની સાથે છે. આથી વિશેષ કોષ પણ જાતનો તાલુકો તે રાજ્ય માથે તે તાલુકાઓને નથી, જેવી રીતે તે રાજ્યો જેટલા સ્વતંત્ર છે તેવી જ રીતે આપણા તાલુકાઓ ભલે નાના છે પરંતુ પહેલેથી જ સ્વતંત્ર છે અને સ્વતંત્ર હોવાથી જ આપણા વડવાઓ કંપની સરકાર સાથે સીધા કોલકરાર કરવાને શક્તિમાન થયા છે.”

ઉપર પ્રમાણેની આપણી સ્થિતિ છે, તે ઉપરથી ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે કે પિતૃરાજ્ય તરીકે બે

પ્રાંતો કે જે કાઠિયાઓનું મુખ્ય રાજ્ય છે તે લીંબડી વડવાણ વગેરે રાજ્યોને પોતાની નીચે લાવવા હકદાર હોય તો જ બીજા ગણાતા પિતૃરાજ્યો આપણને તેમની સાથે જોડવા હકદાર બની શકે. આપણને અને પિતૃરાજ્યોને રાજકીય બાબતોમાં કોઈ તાલુકો નથી જેવી રીતે તેઓ પોતાનું બાંધ ધરાવેને મુખ્યત્વાર છે, તેવી જ રીતે આપણે પણ તેટલે જ દરજ્જે આપણું બાંધ ધરાવેને મુખ્યત્વાર છીએ.

લાડીએ પણ પોતાની સાથે પોતાના ભાઈઓને જોડાવા કરારો બહાર પાડ્યા છે. બીજા રાજ્યો આપણા તાલુકાઓને મેળવવા ઇચ્છા ધરાવતા હોય ત્યારે લાડી પણ તેવી લાવના ધરાવે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું નથી. સર્વને સ્વાર્થ છે તેમ લાડીને પણ હોય તે કુદરતી છે—પરંતુ લાડીની સ્થિતિ ફરેશનમાં આપણા જ જેવી છે. વળી એટલું નાનું છે કે જે આઠ દશ તાલુકાઓને પોતાની સાથે મેળવવા તે ઇચ્છે છે, તે ધારો કે તેની સાથે જોડાય તો પણ તેની સ્થિતિમાં ફેરફાર થાય તેમ નથી અને તેથી લાગેને બહુ લાડીને તો નુકશાન મેળવવાનું જ બને. પરંતુ બીજા કોઈ સ્વાર્થ લાડીને તે તાલુકાઓ પાસેથી મેળવવો હોય તો તે જુદી વાત છે.

પોતાનામાં મેળવવા જે રાજ્યો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે તે દરેક રાજ્યને આપણને લાલચમાં નાખવાની એક ફાંકડી બાબત સાંપડી ગઈ છે. અને તે એ કે હમણું તાજેતરમાં ગીરાસ વેચાણનો જે ધારો એજન્સી તરફથી બહાર પાડવામાં આવેલ છે તે કાઠી નાખવામાં આવશે તેમ તેઓ કહેવાને બહાર પડ્યા છે. પરંતુ તેવા લાલચના વમળમાં પડવા જેવું નથી. હાલ જે ગીરાસદારો રાજ્ય નીચે હોય તેમના વાસ્તે જુદો કાયદો તેમ કેટલા વખત સુધી નમે? વખતના વહેવા સાથે આવા કાયદામાં ફેરફાર કરવામાં આવે જ. જો તેમ ન કરવામાં આવે તો તેનું પાલન બરાબર થાય જ નહિ. હજી નો રાજ્યોની સત્તા સ્વિકારવામાં આવી નથી તે પહેલાં તો આવા વેચાણ વખતે પોતાને પણ વેચાણ રાખવાનો હક

મળશે એઈએ તેવી ગત્યો તરફથી માગણી થાય છે તો પછે તેની સત્તા સ્વીકાર્યા પછી તે બાહેધરીનું ફેવી ગીતે પાલન થાય તે સહેજે વિચારી શકાય તેમ છે. ધારો કે અઘાટ વેચાણ ગીગસ ન લેવામાં આવે પરંતુ વટાવત લેવામાં તો બાદ આવે નહિ અને એવી રીતે જે જમીન કબજામાં આવે ન હોય તે પાછી મુજ માનિકને મળી શકે કે કેમ તે કોપડો અણુ ઉકળે જ રાખવો હીક છે મારી આપ સર્વ તલુદારો ભાગદાર બાઈઓને એજ વિનિતિ છે કે ગીરાસ વેચાણ ૨૬ કરવાની ખોળાધગી રાજ્યો આપવાને તૈયાર છે, તેની જ ગીતે આપણું કૌનશીડ-રેશન ગ્યારી ત્યારે આપણે પણ આપણા કાયદા ઘડવાના હકદાર બનશું, અને આપણી ધાગસલાની અદર પહેલો પ્રશ્ન જે અચારી તે ગીગસ વેચાણ ૨૬ કરવાનો પ્રશ્ન ચર્ચાશે તે આપણે એક જ કાયમતા ઝાટકે ૨૬ કરી શકશું આપણે આપણા હાથથી જે વસ્તુ બનાવી શકીએ તેમ છીએ, તેની બે બાધરી કે જેના ઉપર કાયમનો વિશ્વાસ મુકતા વિચાર કરવો પડે તેમ છે, તેવા બીજાની પાસેથી, એટલે ગત્યની પાસેથી મેળવવી અને તે કાગણે તે ગત્યની સાથે નેડાવાનો વિચાર કરવો તેનાથી વધારે મુખ્યતાનું બીજું પ્રદર્શન કયું?

દિંદના નવા અધ્યક્ષથી જેવો પ્રશ્ન આપણને આવી પડે છે તેવો જ મર્યાદિત અખત્યાર જોડવામાં શાન્ત્યે અને તાલુકાઓને પણ વિચારવાનો બને છે તેમને પણ કેટલાક ગત્યો પોતાનામાં બેળવનાના સ્વપ્ના એવે છે જેમ આપણા ત્રણ શાણાઓને પોતાનામાં બેળવના વડોદરાએ માગણી કરી હતી તેવીજ માગણી વડોદરા ગત્ય તરફથી તેમના વારતે પૂ કરવામાં આવી હતી તે બાબે એજન્સી તરફથી આપણો વિચાર બાળુવા પુજાણ થયું હતું તેજ પ્રમાણે તેમને પણ પૂછવામાં આવ્યું હતું તેમના તરફથી વડોદરાને શેકડો જનાબ મળી ગયો છે તેમ સમજવામાં આવેલ છે વડોદરાને જેમ જવાબ મળી ગયો તેમ બીજા કોઈ ગત્ય તરફથી તેમના વારતે પ્રધાસ

કરવામાં આવે તો પણ હું નથી ધારતો કે તેઓ તેવી સાગણી બતાવે કોઈ પણ ગત્યની સાથે નેડાવામાં પોતાનું હિત નથી તેમ તેઓ માને છે તેજ પ્રમાણે આપણને પણ કોઈ રાજ્ય સાથે નેડાવામાં લાભ નથી તે ધ્યાન બદલ કાઢવા જેવું નથી

અમે તે પ્રલોભનો અમે તે રાજ્ય તરફથી બતાવવામાં આવે છતાં તેમાં આપણો ઉદ્ધાર નથી આપણો ઉદ્ધાર આપણા હાથમાં છે અને તે આપણા કૌનશીડ-રેશનથી આપણને મળશે આપણા કૌનશીડ-રેશનથીજ આપણું સગૃહન નવું થાય છે, તેવા ભૂલાવામાં પડવાનું નથી કર્નલ ક્રાઈઝાન્ના વખતમાં થાણા બધારણ અને આપણે એક તત્ત્વ રચવામાં આવ્યું ત્યારથી જ આપણું સગૃહન અર્થે છે તે સગૃહનને પોણોમે વર્ષના વાયરા વાઈ ગયા અને હવે આપણને સરકાર વખતે લુહા કરવા માટે તો તો આપણે સન ૧૯૨૩ વાંધો ઉઠાવી શકીએ તેવી આપણી સ્થિતિ છે આપણા થાણાનું ક્ષેત્રફળ ૨૪૦૦ રકેવર માર્ષિસ લગભગ છે વસ્તીતા લગભગ અઢી લાખની છે એટલે જે આપણે આપણું કૌનશીડ-રેશન રચવા શક્તિવાન થઈએ તો જુનાગઢ, જામનગર અને ભાવનગર સિવાય બીજા અમે તે મોટા ગત્ય કરતા પણ આપણું તત્ત્વ મોટું બને તે મોટા રાજ્યો પોતાના ગત્યના વારતે જેટલા હિતના સાધનો મેળવી શકે તે પ્રમાણે આપણને અને આપણી પ્રવ્રને પણ તેવા સાધનો મળી રહે આપણી આર્થિક બેતી ઉપર છે અને જે આપણે આપણું તત્ત્વ ચતારના થઈએ તો તેની સુધા-ભાઈ તમામ સાધનો આપણે મેળવી શકીએ. તેવા સાધનો મેળવવામાં પૈસાની તગાસ આપણે બેન્ક સ્થાપીને ટાળી શકીએ આપણા ગીગસ ચાગની તકરારમાં ન્યાય આપણને જેટલો મોલો પડ્યો છે કે આપણી પાયામાંની થયાનું તે પણ એક મુખ્ય કારણ છે, તે Arbitration Board નવા મડળથી મટાડી શકીએ આ પ્રમાણે આપણા હિતના ધણા સાધનો આપણે મેળવી લઈએ અને તેથી આપણી સ્થિતિમાં સુધારો થાય તે મિન

કાઠિયાવાડના ખીન અખત્યારી તાલુકદારો અને ભાગદારોને ચેતવણી અને વિજ્ઞપ્તિ

શકની વાત છે. વળી આપણા હાથથી આપણું તંત્ર ચાલતું હોય તો ઘણાજ કરકસરથી આપણે તે તંત્ર ચલાવી શકીએ તે કુદરતી છે હાલ જે જે આવકા આપણને મળતી નથી તે પણ મળવા લાગે. આપણી પ્રજા અને આપણા વારસે જુદા જુદા ઉદ્યોગો પણ હાથ ધરાય અને તેને લાઇને આપણા તત્રને તે મારફત પણ આવક આવવા લાગે અને આપણા તંત્રમાં કોઈ પણ માણસ નિરૂપથી ન રહે તે વારસે તંત્ર-વાહકોનું તે તરફ લક્ષ કાયમ રહ્યા જ કરશે જેમ હાલ ધિરેધિરે હિંદમાં મહાસભાવાદીઓ જે જે પ્રાંતના તે તંત્રવાહકો બન્યા છે તે તે પ્રાંતોના હિતને વારસે જખતા નથી તે જ પ્રમાણે આપણા તંત્રવાહકો પણ તેવી જ રીતે કામ કરશે અને એક પણ જણ આપણા તંત્રમાં ફગી રહેશે નોંધવું નહિ તેવી એ સર્વ સલાહ રાખશે.

ઉપરનાથી નોંધ શકાય તેવું છે કે આપણી આશાઓ અને આપણે તમામ ચાણુઓનું એક કોન-શીડરેશન બાધવા સક્તિવાન થઇએ તો જ ફળીભૂત થઇ શકે જુદા જુદા ચાણુઓના ભાગલા પાડીને તેવા તંત્ર રચવા તે આપણને આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ નુકશાનકારક છે. આપણે સર્વ બેગા હોઇએ અને જે મોટા પ્રમાણમાં આપણી સ્થિતિ સુધારવા વારસે આપણે પગલા ભરી ચકવાને સક્તિવાન થઈ શકીએ તેટલા પ્રમાણમાં બળ ઓછું બનતા તેવા પગલા ભરી શકીએ નહિ તેમજ બધાના સંગઠનથી આપણે અને આપણી પ્રજા ઉચ્ચ પ્રકારના ન્યાય મેળવવા પણ ભાગ્યશાળી બનીએ તેટલી પ્રગતિ અને ઉન્નતિ, કેળવણી, ઉદ્યોગ અને ખેતીવાડી વગેરેમાં સાથે રહેવાથી આપણે મેળવી શકીશું, તેટલી પ્રગતિ અને ઉન્નતિ જુદા જુદા ચરાયો સાંધી શકારો નહિ. ચોટીલા ચાણુના ભાઇઓ કે જેઓ જુદું બધારણ બાધવાની તરફેણમાં છે તેમને માગીએજ વિનંતિ છે કે તમામના સંગઠનથી જે હિત અને સુખ આપણે સાંધી શકીશું અને આપણી વ્યતત્રતા બળવી શકીશું તે જુદા પડવાથી હરગીજ આપણે મેળવી શકીશું નહિ એકજ સ્થિતિના અને એકજ વર્ણના આપણે તાલુક-

દારો ભાગીદારો છીએ ત્યાં માત્ર ભાવનાને અવકાશ આપવાથી આપણું હિત આપણે સાંધી શકવાના નથી આવી ભાવનાને લાઇને જસદણ જેવા બધાજણો બહાર આવ્યા છે અને તે આપણને નુકશાનકારક છે તેમ હું તો સચોટ રીતે માનનારો છું

ઉપરના મારી સલાહ આપ સર્વ બાઇઓને છે કે આપણા કોનશીડરેશનથી જ આપણે ઉદ્ધાર છે. કોઈ પણ રાજ્યની સાથે વ્યક્તિગત બળતાં આપણે નાશ જ છે રાજ્યોના પ્રચારકાર્ય તરફથી એવું અમ-ભવવામાં આવે છે કે રાજ્યોની સાથે બળવામાં વિચારણા અને મતજુની જેમ વહેલી શરૂઆત કરવામાં આવે તેમ લાભ છે. વહેલી વાટાઘાટ થશે તેમ લાભ-વાળા હોય. આપણને મળશે તેવું સમજાવવામાં આવે છે. વસ્તુસ્થિતિ અમજમાં નહિ હોઈ, તેવી ડાયરાસાહી વાતો થતી સભાગમ છે. મારે આપ સર્વ બાઇઓને ભાર દર્શને વિનંતિ કરવાની કે આવી આવી રાજદારી રમતો ઉપર ધ્યાન આપશો નહિ આપણે આપણા કોનશીડરેશનની રકીમ સરકારમાં રજુ કરી છે તેના હજી સુધી આપણને જવાબ મળ્યો નથી. ત્યાં સુધી હિંદના ફેડરેશનનું બધારણ અમલમાં મૂકવાનું નક્કી ન થાય ત્યાં સુધી તેવો જવાબ આપણને મળી શકે નહિ એ ઉઘાડી વાત છે આપણા કોનશીડરેશનને નામજુર કર્યાની હકીકત બહાર પાડવામાં આવતી હોય તો તે તહન ગલત વાત છે. આપણા અને અખત્યારી તાલુકાઓના એજન્ડા પ્રશ્ન છે. તેમનું જે થશે, તે આપણે ચારો વારસે કોઈપણ નતની હમણા ઉતાવળ નથી હજી તેવા વખત આવી પહોંચ્યો નથી વારસે Wait & See (ચેલો, અને જુઓ) એ સુત્ર ગ્રહણ કરવામાંજ હડાપણ છે. વળી સાથેસાથ એ પણ મારી વિનંતિ છે કે ગમે તે સ્થિતિ ઉભી થાય પરંતુ સાથે રહેવામાં જ આપણી અને આપણી બંધિયની પ્રજાની સવામતી છે આપણે પોણામે વર્ષથી બેગા છીએ તે હવે જુદા પડવું નથી સાથે જ રહીશું અને સાથે જ જીવશું તેવા જ આપણે નિર્ણય કોનશીડરેશન રચીને કર્યો છે કે તેના બરાબર અમલ થાય તે વારસે તેના પ્ર-વર્તનમાં સક્રિય ભાગ લઇ આગળ ધપાવી તેવી માગી અભ્યર્થના છે તા. ૨૪-૬-૩૮.

શ્રીમાન્ વિજયશંકર ગૌરીશંકર ઓઝા

(લેખક-શ્રીયુત ગુલાબરાય ગોવિંદરાય દેસાઈ)

વિજયશંકર ગૌરીશંકર ઓઝાનો જન્મ અમદાવાદ જિલ્લાના ગોધા ગામમાં ૪ સ ૧૮૩૭ સંવત ૧૮૬૪ ના માર્ગશીર્ષ શુદ્ધ નવમીને દિવસે થયો હતો. એમના જન્મ વખતે એમના પગમ પૂજ્ય દેશ પ્રસિદ્ધ પિતા મરહુમ ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ગોધામાં રહેતા હતા અને એમની સાસાગિક સ્થિતિ પણ સામાન્ય હતી. પાંચ વર્ષની ઉંમરે શ્રી વિજય-શંકરભાઈ ગોધાની ગામડી નિગાળે બેઠા અને તેમાં જોડાયા. અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો હતો તેટલો તેમણે પોતાની સ્મરણશક્તિ બહુ તીવ્ર હોવાથી બે વર્ષમાં પૂરો કર્યો અને ત્યારબાદ ત્યાંની સગરી ગુજરાતી નિશાળમાં દાખલ થયા તે વખતે અભ્યાસના ધોરણો મુકરમ થયા નહોતા, એટલે શિક્ષકો પોતાની મુનઝરી વાપરી યથેચ્છ વિષયો શિખરી શકતા હતા, અને તેથી ગુજરાતી નિશાળમાં ખીમ્મ વિષયોની સાથે ઉચ્ચ ગણિત ભૂમિતિ ખગોળવિદ્યા વિગેરે વિષયો શિખવવામાં આવતા હતા. છતાં વિજયશંકરની જીદ અને ધાગણાશક્તિ અસાધારણ હોઈ તેઓ એ વિષયોમાં પણ બહુ સારી રીતે આગળ વધી શક્યા અને પરીક્ષા વખતે ધનામો ભેગવવામાં પણ ફતેહમદ નીવડ્યા હતા તેમજ પરીક્ષકોને પોતાના અભ્યાસ માટે બહુ સારો અભિપ્રાય સંપાદન કરી શક્યા હતા એમના સહાધ્યાયીઓ તરીકે પણ પોતાના કામગીરીમાં ૨૧ જ્યોતિષાય વેણીલાન જેવા બાહોશ વિદ્યાર્થીઓ હતા, એટલે એમના સહવાસીઓ લાભ પણ એમને મળ્યો હતો. ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો કરી અંગ્રેજી અભ્યાસ તે વખતે ગોધામાં કે આસપાસમાં અંગ્રેજી શાળાનો અભાવ હોવાથી ગોધાના તે વખતના પાદરી આદેશે

રેવરન્ડ વોલેસ મેક્રી વગેરે પાસે થોડો વખત કર્યો હતો, પરંતુ એમાં તેઓ સમય અને સ્થિતિની પ્રતિકૂળતાને લઈને બહુ આગળ ચાલી શક્યા નહોતા. ૨ ૨૧ વિજયશંકરભાઈ સોળ વર્ષની ઉંમરના હતા ત્યારે એટલે સ ૧૮૦૯ માં પોતાના પુજ્ય પિતા કાઠિયાવાડના એ પોલીમીકલ એજન્ટ સાહેબની કોર્ટમાં દગ્ગારી વગીલનું કામ કરતા હતા, તેમના તાત્કાલિક પ્રથમ કારકુન તરીકે નીમાણા, ત્યાર પછી થોડો વખત મુદ્દી દફતર ખાતામાં કામ કર્યું, અને પછી સ ૧૮૧૦ માં કુડલા મહાલના સંયુક્ત વહીવટદાર નીમાણા, પરંતુ તેઓએ વસુલાત ખાતાનું કામ બહુ સતોષપરક રીતે બજાવ્યું એટલે થોડી મુદત પછી તે વખતના મહારાજ સાહેબ સગ જશ-વતસિંહજીએ તેમને તેજ મહાલના સ્વતંત્ર વહીવટદાર બનાવ્યા, અને ત્યારબાદ મ ૧૮૧૩ માં કુડલામાં જ પગાર મળતો હતો તેથી બમણો કરી મહુવા જેવા પહેના નગરના મહાલમાં વહીવટદાર બનાવ્યા એ વખતે એ ગણ્યમાં વસુલાતી અધિકારીની નિમણૂક નહોતી, તેથી વહીવટદારોનો દરવાજો હજુ સાથે સીધાજ મંગલ રહેતો હતો વળી ૨૧ વિજયશંકરભાઈ પોતે વહીવટ ખાતાનું કામ મહેસુલ વસુલ કરવા પૂરતું જ છે, પરંતુ ખેડૂતોની અને ખેતીની આબાદી વધારવાનું નથી અગર ગૌણ રીતે છે, એવા સાક્ષી અભિપ્રાયના નહોતા, તેથી ખેડૂત અને ખેતીની સ્થિતિ તજ્જ તેઓ જ્યાં જતા, ત્યાં ધણીજ ખત અને ધીરજથી સતત પ્રયત્ન કરતા હતા મહુવા મહાલની ધણી જમીન પડતર હતી, તે નવા ખેડૂતોને ખેતવાની આપી, તેમજ જમીન ખેડૂતોને પણ હરેક ગેતે તેઓ ખેતીના કામમાં પાવગધા બને એવી મીસનના

સાધનો થોડા આપતા હતા. મહુવા મહાલમાં વાડીઓ કરવા માટે જમીનો ઈન્નરે આપવાની ગોઠવણ કરી બહારથી ખેડુતોને મોલાવીને પડતર જમીન ખેડાવી અને નવાં ગામો પણ વસાવ્યાં, બંદર સુધી તેમજ બીજે સ્થળે સડકો બાંધી તેમજ નાણાંની સગવડ કરી આપી લોકોને વેપારની પણ સરળતા કરી આપી. તેથી વેપારીઓ તળ મહુવામાં રહેવા લાગ્યા, અને વેપારમાં મહુવા બહુ જમી ગયું અને ગામકું મટી શહેર બની ગયું. રાણુલા અને પીપાવાવનાં બંદરો પણ તેમણે ચાલતાં કર્યા. અને એ રીતે પોતાના તાબાના મહાલમાં હરેક સ્થળે આબાદી વધારી લોકો અને વેપારીઓ સુખશાંતિમાં રહી શકે, એવો પ્રબંધ બાંધ્યો. તેથી નામદાર મહારાજ સર જશવંતસિંહજી બહુ જ પ્રસન્ન થયા અને એમને રૂ. ૨૦૦૦) ઇનામ તરીકે આપ્યા.

૩. કેળવણીનો પ્રસાર વધારવા તરફ એમને પુરી ધ્યાન હતી; એટલે મહુવામાં પોતે સાત વર્ષ વહીવટદાર તરીકે રહ્યા તે દરમિયાન ગુજરાતી નિશાળો ગામડાંઓમાં પણ બની શક્યા મુજબ સ્થાપી અને ખુદ મહુવામાં તો છોકરાઓ માટે તેમજ કન્યાઓ માટે પણ શાળાઓ સ્થાપી હતી. એ શાળાઓનો અભ્યાસ કેવો ચાલે છે, તેનો તપાસ કરવા માટે વખતો વખત પોતે એ શાળાઓની મુલાકાત લેતા હતા અને પરીક્ષાઓ લઈ છોકરાઓને તેમજ છોકરીઓને ઇનામો આપી કેળવણીમાં આગળ વધવા માટે ખામ ઉત્તેજન આપતા હતા.

૪. મહુવેથી એમની બદલી પાછી કુંડલે વહીવટદાર તરીકે કરવામાં આવી હતી, કારણ કે ત્યાં તેઓ પ્રથમ કુંડે વખત રહ્યા હતા, તે દરમિયાન એમણે આબાદીનાં જે બીજે વાવ્યાં હતાં, તે એમની ગેરહાજરીમાં પ્રૌત્સાહક તેમજ ઉદ્ભાવક સામગ્રીના અભાવે કર્મીજી જવા લાગ્યાં હતાં, અને તેથી એમની હાજરીની ત્યાં ખાસ જરૂર જણાઈ હતી. કુંડલામાં પણ પોતે એટલીજ ખંત અને ઉત્સાહથી પોતાનું કાર્ય બજાવ્યું, જેથી એકત અને ખેતીની સ્થિતિ

સુધરી ગઈ; એટલુંજ નહિ પણ ત્યાં પોતે જળાશયો બધાંઓ ઉપરાંત મંસ્કૃત પાકશાળા સ્થાપી તેમજ સદાવતો ચાલુ કર્યા; જે પૈકી તળ કુંડલામાં શ્રી કાશીવિશ્વનાથની પાકશાળા હજી ચાલુ છે; અને ત્યાંનું તેમજ બિલેશ્વરના ધામનું સદાવત પણ પોતાના ધરના અર્થથી હજી સુધી ચાલુ રાખેલ છે. ધન્ય છે એવા નોકરોને કે જેઓ રાજધર્મ અને પ્રજાધર્મ ઉભયનું સમત્વ કરી રાજ્ય અને રૈયતની વચ્ચેનો એખલાસ વધારે છે અને પરિણામે પોતાને માટે ઉભય પક્ષમાં વિશ્વાસ અને આદર ઉપરિથત કરે છે. સ્વદેશી નોકરો અને અમલદારો રાખવાનો આ એક મોટો ફાયદો છે. મહારાજ સર જસવંતસિંહજી દેવલોકમાં સીધાંબા બાદ પાટવી કુંવર મહારાજ તખ્તસિંહજી નાની ઉંમરના હતા; સખ્ય અહીં રાજ્યતત્ત્વ ચલાવવા માટે ગંચુકત કારભારીયો (Joint Administrators) નીમાણુ; તે વખતે રા. રા. વિજય-શંકરભાઈની વસુલાત ખાતાની વાકેફગારી અને કુશળતાને લઈને મે. પરસીવલ સાહેબ, વડા એડ-મીનીસ્ટ્રીટરે એમને રાજ્યના વસુલાત ખાતાના અધિકારી તરીકે માસિક રૂ. ૫૦૦) ના પગારથી નીમ્યા. અને વહીવટદારોનો દરખાવ હજુર સાથે સીધો મંગળ હતો, તે મટાડી દઈ એમને વસુલાતી અધિકારીના તાબામાં સોંપ્યા. હીસાબ ખાતું, આબાદી ખાતું, તરી ખુશકી જકાતખાતું-એ બધાં ખાતાં પણ એમને જ સોંપવામાં આવ્યાં, અને તે તમામ ખાતાંઓનું કામ ધણી બજરદારી અને હુશીઆરીથી બજાવી પોતાના ઉપરીઓને સંપૂર્ણ સંતોષ આપ્યો. પોતે જાતે મહાલોમાં પોતાના આસિસ્ટન્ટ સાથે ફરવાનું રાખ્યું અને ચાણુદારો, પટેલો, મુખીઓ વગેરેની નીમણૂકોનો પ્રબંધ બાંધી દીધો. હીસાબની પધ્ધતિમાં પણ નોંધતો સુધારો કરી એ ખાતાને ઘણા સારા પાયા ઉપર મુકી દીધું. પોતે જાતે ન્યાં ન્યાં જગ તે સ્થળોનાં કામો ત્યાં ને ત્યાં આટોપી લેવા લાગ્યા. તેથી તુમારો પડતર ન રહેતાં કામ પણ જલદી ફેસલ થવા લાગ્યાં; ખેડુતોની આબાદી અને ખેતીની સુધારણા તરફ

અત્યંત નજર પહોંચાડી પ્રયત્નશીલ થવા લાગ્યા. પડતર જમીન બહુ જ થોડી રહી, ખેડુતોને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો એટલે નિશ્ચિતપણે ખેતી કરવા લાગ્યા. કુવાઓ નવા બંધાવવા માટે તેમજ જુના હોય તે સુધારવા માટે તેમને મદદ આપવાનું શરૂ કર્યું. કેટલેક ઠેકાણે બાલમાં અને અન્ય સ્થળોએ તળાવો બંધાવી લોકોને તથા ઢોરોને પાણીની મુશ્કેલીમાંથી દૂર કર્યા.

૬. એમના કામથી નોન્ટ એડમીનીસ્ટ્રેટર સાહેબો બહુ પુશી થયા અને તેને લઈને ભાગ્યદાઈની પદ્ધતિ મહેસુલની વસુલાતને અંગે પ્રચલિત હતી, તે ગદલી ખાતાબંધીનું ધોરણ દાખલ કરવાનું કામ પણ રા. રા. વિજયશંકરભાઈને જ સોંપવામાં આવ્યું. એ કામ પણ એમણે બહુજ સીવટથી અને મંતોપકારક રીતે બજાવ્યું; જેથી રાજ્યને તેમજ ખેડુતોને બંનેને લાભ થયો અને ઉભય પક્ષનું વ્યાજબી હિત જળવાયું. નાજિએરી વગેરેનાં વાવેતરો કરાવી મહુવા, ગોપનાથ વગેરે સ્થળોએ પ્લાન્ટેશનો સ્થાપ્યાં. તેમજ કળાઉ ઝાડો અને ખેતરમાં તેમજ સડક ઉપર ઝાડો વવરાવવાનો પ્રચાર પણ લોકોને સમજાવીને શરૂ કરાવ્યો. મંવત ૧૯૩૪માં રાજ્યમાં વરસાદને અભાવે મોટા દુકાળ પડ્યો, તે વખતે લાખો રૂપિયાનું ખર્ચ કરી લોકોની પાસે ખેતરે ખેતરે નવા કુવાઓ ગણાવ્યા તેમજ જુના હતા તે સમરાગ્યા. એના પરિણામે પ્રથમ તો તેઓએ પોતાના ઉપરીઓની પણ થોડો વખત નારાજ વહોરી, પણ અંતે તે રૂપિયા ઉગી નીકળ્યા અને રૂંધતને તેમજ રાજ્યને ઘણો લાભ થયો અને પીતનો દર અઘણી એ રૂપમાં, ધીરેલ રૂપિયા વસુલ કર્યા; એટલે ઉપરીઓની ખાતરી થઈ કે એમણે જે કર્યું હતું, તે દીર્ઘદષ્ટિ વાપરીને શુભ હેતુથી જ કર્યું હતું.

૭. ઉપરની હકીકતથી દરેક સુઝ વિવેચક સમજી શકશે કે એઓ પ્રણાલિઓમાં ફરતા હતા, તેથી રાજ્યને તેમજ રૂંધતને ઘણો સગીન લાભ થતો હતો. એઓની દૃષ્ટિ કેટલાક અમલદારોની માફક મહેસુલની

બાબતમાં રાજ્યનું તાત્કાલિક હિત સાધવામાં ઉપલ-કાર્યો યશ પ્રાપ્ત કરવા તરફ નહોતી; પરંતુ ખેડુતોનું હિત સાથે સાથે જાળવી રાખીને જ રાજ્યની તીવ્રેરી માટે ધટતાં નાણાં વસુલ કરવા તરફ હતી. એઓ અંગ્રેજી ભણ્યા નહોતા. છતાં પોતાની પાસે પોતાના વિશ્વાસુ અને કાર્યદક્ષ આસિસ્ટન્ટ દેશાઈ મગનલાલ ગોવિંદરામ હતા તેમની દ્વારાએ અંગ્રેજીમાં લખાયેલ રેવન્યુખાતાને લગતા પુરતકાથી તેમજ બ્રિટીશ રાજ્યના તે સંબંધી ધારાધોરણો અને પદ્ધતિથી વાકેફ થઈ સારામારનો વિચાર કરી અહીંની પરિસ્થિતિને અનુ-કૂળ અને બંધબેસતાં આવે તેવાં ધોરણે દાખલ કરતા હતા. એમના સરકયુલરો હજી સુધી જે અમલદારો વાંચે છે, તેઓ એમની નૈસર્ગિક સુદ્ધિ અને કાર્ય-દક્ષતાને માટે મંતોપ બહુરે કર્યા વિના રહેતા નથી.

૮. ગામડાઓમાં વળતરની ચોકીનો પ્રબંધ પણ પોતેજ શરૂ કર્યો અને તેથી ચોરીઓ થતી ઘણે ભાગે અટકી ગઈ અને લોકોના જનમાલનું રક્ષણ સુચ્યવસ્થિત રીતે થવા લાગ્યું. વહીવટદાર હતા, ત્યારથી જ નિશાળો સ્થાપવાનું કામ શરૂ કર્યું હતું. તે કામ વસુલાતી અધિકારી તરીકે પણ ચાલુ રાખ્યો અને પોતે પરીક્ષા લઈ ધનાઢ આપતા હતા. ધર્મ તરફ પણ પોતાને અડગ શ્રદ્ધા હતી. એટલે દેવાલયો વગેરે પ્રાચીન હોય તેને સમારવાનું તથા નવા બાંધવાનું કામ પ્રણ સીવ-ટથી કરવા લાગ્યા, સુસાફરોને માટે ધર્મશાળાઓ પણ જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં બંધાવવાની ગોઠવણ કરી. મહાલોમાં અને થાણાઓમાં ઉતારાઓ બાંધવાની પણ યોજનાઓ કરીને તેના અમલ કર્યો.

આ ઉપરથી તેઓનો અધિકાર અને કાર્યો ટૂંકાં ઉત્તવજ અને યશસ્વી હતાં, તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. મહુવામાં અને કુંડલામાં તો વજ્જભાઈ સાહેબનું નામ ધરગયું જેનું યષ્ટ પડ્યું છે. મહુવાના ભવ્ય વિપુલ વાવેતરનો વિચાર એમને સૂઝ્યો, અને એ વાવેતર બેંધ તાલુબ યનાર પ્રેક્ષક આજે મહુવાને શકિયાવાડના કારિમરની ઉપમા આપે છે. મંયુક્ત કારભારીઓ પોતાના રિપોર્ટમાં એ અંબધમાં લખે છે—“Mudch

is owing to the cordial assistance of Mr. Vajeshanker, the head of the Revenue Department, who first suggested the Mahuva plantation and who has taken a strong personal interest in the work." (વસુલાત ખાતાના ઉપરી મિ. વજેશંકર જેમણે પ્રથમ મહુવાના વાવેતરનો વિચાર સૂઝાડ્યો અને જેઓ પોતે ત્રીજ અંગત રસિક વૃત્તિથી એ કાર્ય કરે છે, તેમની અંતઃકરણની મદદને લીધે મુખ્યત્વે કરોને આવું સાફે પરિણામ આવી શક્યું છે.) સંખ્યા-બંધ કુવા ગળાવી તથા તળાવ ખોદાવી સરથાનની આખાદીમાં વધારો કરવામાં આવ્યો. નવાં પાણીનું નામ ન હતું, ત્યાં આજે પીતમેલ કરવામાં આવે છે, અને મહુવા મહાલના કેટલા ગામમાં તો ૩૨ ફાસ એક્રી સાથે ચાલે એવો માતબર કુવો છે! આથી મિ. પર્સિવલ સાહેબે વિજયશંકરજીની કૃશળતા કરેલી ઉત્તમ પ્રયોજાનું હાર્દે આપણે સમજી શકીએ છીએ. શ્રીમાન ગૌરીશંકરને એક પત્રમાં એ સાહેબે લખ્યું હતું કે—"I read Vajalbhai's Report for 1876-77 with much interest. I hope he will leave a memorial himself in thousand of wells and lacs of fruit trees planted by the people. (૧૮૭૬-૭૭ સાલનો વજલભાઈનો રિપોર્ટ વાંચતાં મને ઘણો રસ પડ્યો. લોકોએ આપેલા હજારો કુવાઓ અને વાવેલાં લાખો ફળનાં ઝાડો-એ પોતાનું સ્મારક એવો પોતાનેજ હાથે યુગી જશે એવી મને આશા છે). ભાગ-ખટાઈની પદ્ધતિને બદલે ખાતાબંદીની પદ્ધતિ લાવનગર સંસ્થાનમાં દાખલ કરવામાં આવી, તેને અંગે પણ રા. વિજયશંકરજીએ અધ્યાગ શ્રમ લીધો હતો, અને એ પદ્ધતિની ફેલેહતો મુખ્ય યશ એમને જ આપવામાં આવતો. સંયુક્ત કારભારીઓ એ વિષે પોતાના રિપોર્ટમાં લખે છે કે—"The success of the the settlement is mainly due to the unwearied exertion of Mr. Vajeshanker

Gowrishanker (આ નવી પદ્ધતિની ફેલેહ મુખ્યત્વે કરીને મિ. વજેશંકર ગૌરીશંકરના અધ્યાગ પરિશ્રમને લીધે છે). એ રીતે વસુલાતી અધિકારી તરીકે પોતે લગભગ દસ વર્ષ રહ્યા, તે દરમ્યાન રાજ્ય, પ્રજા, ખેડૂત, વેપારી સર્વેની પ્રીતિ સંપાદન કરવાને સમર્થ બન્યા હતા.

૯. સં. ૧૮૭૫માં મહારાજા તખ્તસિંહજી ગાદી-નશીન થયા, તે વખતે પોતાના પરમ પૂજ્ય પિતાશ્રી ગૌરીશંકર એમના દિવાન નીમાણા. પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે એઓ થોડી મુદત પછી પોતાના ભાણેજ શ્રીયુત ગ. રા. શામળદાસ પરમાનદદાસને દિવાનપદ સોંપી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા, તે વખતે રા. રા. વિજય-શંકરભાઈ નામજ દિવાનના પદ ઉપર નીમાણા અને એમના તાખામાં દિસાખીઆતુ, તીજેરી, લરકરીઆતું, જીતું દસ્તર આતું એટલાં ખાતાં મોંપાણાં અને અન્ય ખાતાંઓ ઉપર સામાન્ય દેખરેખ રાખવાનું પણ તેમને સુપ્રત થયેલું હતું. પોતે જે જે કામ હાથ ધરતા હતા તે બહુજ યીવટથી કરતા. પોતાની શારીરિક સ્થિતિ મૂળથીજ બહુ સારી ન હતી, છતાં પણ ઉપચારોથી શરીરને જળવી મનોબળના ટેકાથી પોતાના કામમાં બિલકુલ વાધો આવવા દેતા નહિ. અને નામજ દિવાન તરીકે પણ મહાલોમાં ફરી સંતોષ-કારક કામ બજાવવા લાગ્યા. પોતે નવાં નવાં ફરતા હતા તે મહાલોમાં અને ગામોમાં જે જે લોકોપયોગી ચોજનાઓ પોતાને જરૂરની લાગતી હતી, તે તે રચાવવા અને અમલમાં સુકવા માટે દરખાસ્ત હજુરમાં રિપોર્ટ કરી મોકલતા હતા. રાજ્યની ઉપજમાં વધારો થવાની કેટલીક વક્રી હતી, તે સંબંધમાં પણ વખતો વખત લખાણો કરી દરમાર હજુરનું લક્ષ અંચતા રહેતા હતા; એટલે એમને પોતાને સોંપાયેલ ખાસ ખાતાંનાં કામ બાબતમાં તેમજ અન્ય ખાતાંઓને લગતી એમના તરફની યતી સચ્ચતાઓ બાબતમાં પણ નામદાર મહારાજા સાહેબ સર તખ્તસિંહજી વખતો વખત મંપૂરું સંતોષ જાહેર કરતા હતા. આવી રીતે બખ્ખે રાજ્યાધિશેને પોતાની વહાદરી બરેલી તેમજ નેક નિષ્ઠાથી કરેલ નોકરીથી પ્રસન્ન રાખવાનો પ્રયોગ

પ્રાપ્ત થયો, એ રા વિજયશકરભાઈની શુદ્ધિ અને કામ જવાની શક્તિનું સ્પષ્ટ સૂચન કરે છે

૧૦ પોતે નાયબ દિવાન હતા, ત્યારે મે. કરનલ વાટસન સાહેબ ગૃહમંત્રીના કાર્યાલયમાં અધ્યક્ષ સ્થાને હતા તેઓએ કાર્યાવાહને ઇતિહાસ લખવાનું કામ ફાયર ધરેલ હતું, તેને અંગે લાવનગરનો પણ ઇતિહાસ લખવાનો હતો એટલે એ કામને માટે એઓ સાહેબે ગ. વિજયશકરભાઈની ગૃહ પામે માગણી કરી પોતાની સાથે રાખ્યા હતા એ મળધમા કેટલાંક નૂના શિલાલેખો, સિક્કાઓ, તામ્રપત્રો, વગેરેની શોધો કરવાનો અવકાશ મળતા પ્રાચીન શોધો કરવા તરફ ગ. વિજયશકરભાઈની વૃત્તિ વળી, અને રફતે રફતે એ બાબતમા એમનો ગોખ એટલો બધો વધી પડ્યો અને તેઓની લાગણી એટલી બધી તીવ્ર થઈ ગઈ હતી કે તેના મળધમા કહેવાય છે કે- 'એકવાર તજાગન પાસે પીપગાળી ગામે તેઓ વસુનાતી અધિકારી તરીકે ગયા હતા તે વખતે તેઓના નાણાવામાં આ યુ કે નદીને સામે કાંઈ પાળીયા ઉપર અમુક લેખ છે, તે જોવાને ગામ પાસેની નદીમા પુર આવ્યા છતાં તાગની મદદ લઈને પણ તેઓ ગામે પાગ જળમા ભીંગળાઈને પણ ગયા અને તે લેખની નકલ કરી લીધી " લાવનગર ગૃહમા એ નૂનુ ગોધખાતું પોતે સ્થાપ્યું અને પ્રાચીન લિપિના વાકેફગાર પડિતોને ગળી પોતે શિલાલેખો વગેરે ઉપરના લખાણો ઉઠેના લાગ્યા અને એ લેખોની ખાસ લિપિ કેમ વાચવી તેને માટે પુસ્તક તૈયાર કરા પુ, તેમજ કાઠીવાત, ગુજરાત રજપુતાના વગેરે અંગ્રાએ તે લિપિના નિષ્ણાન પુરોને મોકલી પ્રાચીન મસ્દૂત તથા ફારસી લેખોની નકલોનો સંગ્રહ કરા પો તથા તે સંગ્રહ લેખો એકઠા કરાવી સુપ્રસિદ્ધ પ્રોફેસર મશિલાય નણુભાઈ દિવેદી જેવા વિદ્વાન પામે તેના લખાનતરે કરાવી આખા મસદૂત 'લાવનગર પ્રાચીન લેખસંગ્રહ' એ નામથી બે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે જે પુસ્તકો પુરાતત્વવેત્તાઓને બહુ અમુલ્ય થઈ પડ્યાં છે ઉપરાંત પોતાની વાર્તાએ એક મંચકર્યાન

નૂના લેખો સિક્કાઓ વગેરેનું સ્થાપ્યું તે સંગ્રહર્યાન જોવા માટે મોટા મોટા અંગ્રેજ તેમજ યુરોપીઅન અમલદારો અને સુપ્રસિદ્ધ ગૃહર્યા તથા એ ખાતાના કુશળ દેશી વિદ્વાનો પણ આવતા હતા તથા હજુ પણ આવે છે એ સંગ્રહર્યાનના સમ્બધમા વીઝીટર્સ શુક્રામા બહુ પ્રશસાત્મક ટીકાઓ લખાએય છે એમની એ ખાતાની કુશળતા અને માહીતિને લીધે નામદાર સરકારે તેમને મુબઈની મુનીવરસીદીના જીવન પર્યંત ફેલો નીમ્યા હતા એક સાધારણ કેળવણીએ ગૃહર્યાને આવું માન મળે, એ એમની નૈસર્ગિક શક્તિના માપનુ ખાસ સૂચન કરે છે

૧૧ મહારાજ સગ તખ્તસિદ્ધજીએ દિવાન અને નાયબ દિવાનથી રાજ્યતત્વ ચાનતુ હતુ તેને બદલે કાઉન્સીની ગોઠવણ કરી, તે વખતે ગ. રા વિજયશકરભાઈને નાણા પ્રવરણી ખાતાના સભાસદ રૂ ૮૦૦ ના પગારથી નીમ્યા અને એ અધિકાર ઉપર રહી એમણે હિસાબી ખાતાની ચાલતી પદ્ધતિમા ફેટલાએક અગત્યના સુધારા વધારા કર્યા તેમજ રાજ્યની બચત રકમમા કાયમી વધારો થઈ બહુ સાર રીઝવ રૂઝ એકરૂ ચાપ એવી ગોઠવણ કરી આ ગોઠવણો બીજા કાઉન્સીલરોને બહુ અનુકૂળ ન આવી અને તેથી તેઓએ વાધો પણ ઉઠાએ, છતાં પ્રથમ તો ગ. વિજયશકરભાઈનો અભિપ્રાય અને ચોજના નામદાર મહારાજ સાહેબને ઉચિત અને ફાયદાકારક જણાતા તેમણે તેજ અભિપ્રાય માન્ય રાખ્યો બચત નાણામાથી સરકારી લોનો લેવાનો પ્રથા પાડ્યો અને એવી રીતે દર વર્ષે અમુક અમુક લોનો ચલત વ્યાજ-માથી અને પ્રતિવર્ષ ઉપજમાથી ખર્ચ જતા જે રકમ વધે તેમાથી લેનાનો રવેએ તરફ ગાએ પરંતુ આખર એ રીતે બહુ લાભો વખત ચાલુ રહી ન શકી તેથી ગૃહમંત્રી તીર્થેરીમા જોઈતા નાણાની જમાવટ મોળા વર્ગોની સામે પહોંચી વળવા પુરતી થઈ શકી નહિ

૧૨ ગ. ૧૯૫૧ ના મહાન દુષ્કાળને વખતે નાણાની તગી બહુ જણાવા લાગી, ત્યારે અન્ય

રાજ્યોને તો બ્રિટિશ સરકાર પાસેથી અગર અંગ્રેજ કંપનીઓ પાસેથી વ્યાજનો ભારે દગ આપીને પણ નાણા લેવાની ગોઠવણ કરવી પડી હતી પરંતુ એવા ખારીક સમયમા ભાવનગર રાજ્ય તરફ ગા વિજય-શંકરભાઈ અને એમના નાનાભાઈ સ્વ પ્રભાગકર-ભાઈએ પૂર્ણ વફાદારી ખતાવી અને હરકાઈ દેશી કુપની દ્વારાએ રૂ ૩૦) લાખ જેટલી મોટી રકમ રાજ્યને અપાવવાનું સાહસ તેઓએ પોતાને શિર ઉપાવી લીધું, અને એ જોખમ આપાદ રીતે પાગ ઉતાર્યું વ્યાજનો દગ પણ ખીજીઓના પ્રમાણમા બહુજ ઝોણો હતો, અને એકદર રીતે એ ઉભય ભાઈઓએ પોતે દરમ્યાન રહી ખીજીઓ પાસેથી પોતે નાણા લઈને રોટલને પુગ પાડ્યા આ કામથી શ્રીયુત સર પ્રભાગકર પટ્ટણી જેઓ તે વખતે રાજ્યમા મુખ્ય સેક્રેટરી તરીકે હતા, તેઓને તેમજ ખુદ નામદાર મહારાજ સાહેબને પોતાના જુના અમીરોએ રાજ્યને સફટ વખતે કરેલ સાહાય્યથી એટલી બધી પ્રસન્નતા થઈ કે એઓએ અમુક વખત પછી મુ શ્રી વજેશકરભાઈને મુખ્ય દિવાનનું પદ આપ્યું અને જે નાણા એમણે ધીર્યા હતા એ પાછા ભરી દેવા બાબતમા જે ગોઠવણ અને સરત હતી તેનો અક્ષરશ અમલ કરી મુકરર કરેલ મુદતમા એમના નાણા વ્યાજ સહિત પાછા આપી દીધા આવી મદદ રાજ્યના વતની જુના નોકરો અને અમીરો કરી શકે એટલે આ ઉપરથી સ્વદેશી તત્વને રાજ્યતંત્રમા દાખલ કરવાથી અને એની સનાહ લઈ ચાલવાથી પણ કેટલા લાભો થાય છે, તે સહજ સમજાય તેમ છે

૧૩ રા વિજયશંકરભાઈ મુખ્ય દિવાન થયા, ત્યારે એમની અવસ્થા પાકટ ધઈગઈ હતી, એટલે લાખો વખત એ પદ ઉપર રહી શક્યા નહિ છતાં એ અવસ્થાએ પણ થોડો વખત પોતે રહ્યા તે દરમ્યાન રાજ્યનું હિત બાળવા તરફ એમનો ઉત્સાહ સુવાવસ્થાના જેવો અને જેટલો જ હતો રેલવે વેચી નાખવાનો પ્રશ્ન ઉભો થયો હતો, તે વખતે એમણે

તેમજ નાયબ દિવાન શ્રીયુત સ્વ હરિલાલભાઈએ સખત વાધો ઉઠાવ્યો હતો અને તેથી એ પ્રશ્ન બધ થઈ ગયો હતો પોતે મહાલોમા પણ ફગવા નીકળ્યા હતા અને ન્યા ન્યા ગયા ત્યાના જુના ખેડૂતો, વેપારીઓ વગેરે એમને જોઈ બહુજ રાજ થયા હતા વર્ષ દોઢ વર્ષ એ પદ ઉપર રહી અવસ્થાના કારણને લઈને પોતાનાથી ગામ નની શક્ય નહિ એટલે ફારક થઈ ગયા

૧૪ દિવાનપદ છોડ્યા પછીથી પોતે ભાવનગરમા બહુ થોડું રહેતા હતા પોતાના ઈનામી ગામતુખા-માજ ધણે ભ ગે રહેતા હતા અને થોડો થોડો વખત મુગઈ અગર અન્ય સ્થળોએ રહેતા હતા તુરખા એમના પૂજ્ય પિતાને ઇનામમા મળ્યું તે વખતે સારી સ્થિતિમા નહોતું, ઉપજ પણ બહુ ઓછી આવતી હતી, પરંતુ પોતે રફતે રફતે ખાસ ધ્યાન આપી તેને કેળવીને એવું આપાદ કર્યું કે અત્યારે એ એક નમુનેદાર ગામ થઈ પડ્યું છે, ખેતરે ખેતરે ફવાઓ કાઢવા, પાળાઓ બધાવ્યા, ગામની હદમા ચારે દિશાએ ઝાડો રોપાવ્યા, ઉતારો પણ ભવ્ય બાધો અને હોજ તેમજ મંદિરો પણ બધાવ્યા છે ભાગ બટાર્કનો વહીવટ પોતે ત્યા રાખેલ છે અને કેળવણી માટે નિશાળ પણ સ્થાપેન છે મતલબ કે ગામને એકદર રીતે એટલું બધું સુધારી દીધું છે કે કાળ દુકાળે પણ ખેડૂતોને પીતથી મહોલ લેવાને તેમજ ટોરોનો અને પોતાના કુટુંબોનો નિકાન કરવામા વાધો આવતો નથી આ પરિણામ રા વિજયશંકરભાઈની સ્વીવટ અને બાહોશીને આભારી છે

૧૫ એમની શારીરિક સ્થિતિ ગ્રામ્ય મદ રહેતી હતી, છતાં હમેશ ફરવા હરવાનો નિયમ રાખ્યો હતો તેથી તેમજ નિયમિત રીતે દવાના સેવનથી શરીરને જળવી શક્યા હતા, અને લગભગ એકાશી વર્ષે પોતાનું શરીર પડ્યું, ત્યા સુધી મુસાફરી કરવામા વાધો આવતો નહિ તેમજ પોતાની સમગ્ર શક્તિ તથા જીવિત શક્તિમા પણ મિલકુવ હાસ થયેલો જોનામા આવતો નહોતો એમની સમરણશક્તિ તો

લગભગ એમના પૂજ્ય પિતાશ્રીના જોટલી તીવ્ર અને અકુદિત હતી

૧૬ તેઓશ્રીની સખાવત પણુ પુષ્કળ હતી પોતે પાશ્વશાળાઓ, સદાવ્રતો, જળાશયો, પાણીના પરબો, તેમજ વેદશાળાની સ્થાપના કરી, તે તે મંથરાઓના કાયમી નિર્વાહ માટે પોતાના વીવમા (ધર્મીયપત્રમાં) પાકો મદોબરત બની શય્યા મુજબ કર્યો છે, એટલું જ નહિ પણુ તેઓશ્રી ગ્રન્થદાન પણુ ધણું કરતા હતા તેમજો હરદ્વારમા એક દવાખાનુ બધાંબુ છે ત્રયિકુળમા પણુ સારી ગ્રન્થ એનાયત કરેલી છે ભાવનગરના મહાલમા વિકટર નામના ગામમા પણુ એક દવાખાનુ બધાંબુ છે કાશીમા મેન્ડ્રલ હિંદુ પ્રાલેખમા મોટી રકમ આપી વેદાતના અધ્યાપકની જગ્યા સ્થાપી છે અને તેથી તેઓ હિંદુ યુનીવર્સિટીની સેનેટના એક સભ્ય હતા મતબબ એમની સાર્વ-જનિક ઉદારતાનુ માપ ઉપરોક્ત હકીકતથી સ્પષ્ટ થાય છે સ્વચ્ચાતિ બધુઓને માટે પોતાના પિતાના સ્માગક ફન્ડમાથી રકાનગરીથી સ્થાપી છે વિદ્યાર્થીઓને તેમજ વિધવાઓને પણુ ખાનગી મદદ સારી આપતા હતા અને એ સિવાય ગ્રાતિફન્ડમા રૂ. ૫૦૦૦ની રકમ આપેલ છે તથા નાગર જીમખાનામા પોતાના પૂજ્ય પિતાશ્રીના સમગ્રજીવે ગાંગીસકર સેન્ડ્રલ દોન બાધવા માટે મોટી ગ્રન્થ બક્ષીમ આપી હતી, અને મકાન પુરુષ મુન્નાતી કિયા પોતાના ખગ્ગે નામદાર મદાગળ સાહેબને હાથે કગવી હતી નદકુનગમા ઓર્ફનેજમા પણુ બહુ સારી ગ્રન્થ આપી હતી અને મગ્ગુમ નામદાર મહારાણી સાહેબે નગરપૂત કન્યાઓ માટે શાળા સ્થાપી છે તેમા રૂ. ૧૦૦૦ની ગ્રન્થ આપી હતી પોતાની દયાલિ બાદ પણુ સ્વચ્ચાતિય વિદ્યાર્થીઓ તથા વિધવાઓ માટે કેટલીક વ્યવસ્થા કરી ગયા છે. મતબબ કે ગ્રાતિહિન સાધવા તરફ પોતાનું લક્ષ કેન્દ્રનું હતુ અને ગાનિને સદાપ કગવી એ કેન્દ્રનું કેટલું આવશ્યક છે, એની સદ્ગ પ્રતિતી આપણને મળી શકે છે તેની સાથે અન્ય ગ્રાતિઓનું અને જન-

સમાજનુ શ્રેય સાધવા તરફ પણુ પોતાની વૃત્તિ વિમુખ નહોતી એમ પણુ દેખાઈ આવે છે

૧૭ પોતાના પ્રતાપી અને પ્રતિભાશાળી પિતાને વેદ તનું રહસ્ય જાણુવા સાર અને પ્રત્યક્ષ રીતે તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા તરફ મળથી જ અભિરૂચિ હતી, એટલે પોતે પણુ એમના સદવાસથી એ વ્યાસગ પ્રાપ્ત કર્યો હતો, અને પોતાના નિત્યકર્મના એક ભાગ તરીકે વેદાતના મથેનુ શ્રવણ મનન કરતા ગહેતા હતા, ઉવટ મોક્ષપ્રાપ્તિ ચતુર્થાશ્રમનો સ્વીકાર એ સાક્ષણ ગૃહસ્થાશ્રમીને માટે આવશ્યક છે, એવી પણુ એમની દદ આરથા હતી, તેથી આતુર સન્યસ્ત ધાણુ કરી એ દશામા પોતાના દેહનો વિલય થાય, એ પરિણામ માટે પોતે મપૂર્ણ રીતે ઉત્સુક હતા સખબ પોતે બ્યા બ્યા ફરતા હતા ત્યા પણુ મન્યસ્તવિધિના પાના પોતાની સાથેજ રાખતા હતા પોતાનુ મનોબળ જખરદસ્ત હતુ, એટલે મુખ્યમા પોતાને ઈન્દ્રિયએન્જાના વ્યાધિની હરકત વરતાણી કે વુગત ગૃહ તરફ પ્રવાણુ કરવાનો સકલ્પ સિદ્ધ પણુ કર્યો ભાવનગરમાં આવી કુટુંબીઓને સર્વને મળી પોતાના પુત્ર ચિ હરિભાઈ વગેરેની સમ્મતિ લઈ પોતે આતુર સન્યસ્ત ધાણુ કરી સવત્ ૧૯૭૫ ના આશ્વિન શુદ્ધ ૧૦ ને રોજ સવારના દસ વાગ્યા પછી પોતાની એન્જાથી આસન ઉપર રિચત થઈ સમાધિ કરી દેહનો વિલય કર્યો અને પોતાની વાડોમા, પોતાના પિતાની સમાધિની સાનિધ્યમા જ પોતે જીમિમૃત થયા નામદાર મદાગળ સાહેબને એ બાગતની જાણ થતા પોતે વધારાનુ ગ્રેગ્રેટ બહાગ પાટી દોનમીગે પ્રસ્થિત કરી અને એમના માનમા કાર્ડો અને ઓશીસો એક દિવમ બધ રાખી એમનામા ગાન્યભામિ અને ભાવના એટલી અચગ અને ઉદ્ગુષ્ટ હતી કે નામદાર મદારાગળ સાહેબના વચનને માન આપી વર્તવું અને એમનું અદર્શિશ શ્રે. ધમ્જનુ એજ તેઓ પોતાનુ અને પોતાના કુટુંબનુ પગમ કર્તવ્ય માનતા હતા નામદાર મદાગળ સાહેબ પણુ એમના તરફ એવેજ સદ્ભાવ રાખતા હતા અને એમને જ્યારે જ્યારે મળતા ત્યારે બહુજ સન્માન આપતા હતા.

૧૮. પૌત્રનાવસ્થામાં જ સંપ્રહણી-આદિ યાપ્ય વ્યાધિથી તેઓનું શરીર સતત અસ્વસ્થ રહેતું હતું, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તો તેજ કારણથી તબિયત બહુ નાજુક થઈ ગઈ હતી. છતાં ધર્મ ઉપર તેઓની એટલી બધી શ્રદ્ધા હતી, નિયમિતપણે જાળવવા તરફ તેઓની એટલી બધી કાળજી હતી અને શાસ્ત્રશ્રવણનો એટલો બધો વ્યાસંગ હતો, કે એટલી ઉંમરે એવી શરીર સ્થિતિમાં તેઓ પોતાનું જે આદિક-જીવન ગાળતા, તે જોઈને આશ્ચર્ય થયા વિના રહે નહિ નિયમિત સમયે જ બ્રાહ્મગૃહસ્થમાં જાતી થતા હતા, નિયમિત સમયે જ રનાન મંથા અને પાકપૂજન કરતા હતા, વિદ્યાન અને કર્મકુશળ બ્રાહ્મણો પાસે સંધ્યા અને અનુષ્ઠાન કરાવતા હતા, નિયમિત સમયે જ સવારે અને સાંજે દેવદર્શને તેમજ ફરવા જતા હતા. વ્યવહારિક કાર્ય મધ્યાહ્ન પછી એકાદ બે કલાકમાં આટોપી દેતા હતા, અને ત્યારપછીનો કાળ શાસ્ત્રનું શ્રવણ અને મનન કરવામાં ગાળતા હતા. તે કાર્યક્રમમાં કાંઈ દિવસ માત્રનો તકાવત આવવા દેતા ન હતા તેમના પ્રતાપી પિતાશ્રી ગંગાભાઈ સાહેબની જેમ તેઓને વેદાંત ઉપર બહુ અભિરુચિ હતી, છતાં પોતે કૌટુંબિક કારણોથી સંન્યાસાવસ્થા ધારણ કરી શક્યા નહતા. તેથી ગૃહસ્થાથર્મને કરવાના કર્મકાંડ ઉપરથી બિલકુલ શ્રદ્ધા ઓછી કરી ન હતી. વિદ્યા તરફ અને વિદ્યાનો તરફ તેઓની મમતા અપૂર્વ હતી. ખરા વિરાગવાળા અભ્યાસીઓ પાસેથી તેઓ વેદાંતનું શ્રવણ કરતા હતા, અને તેનો યથાર્થ મર્મ સમજી લીધો હતો. વિદ્યાનોને વખતો વખત મદદ આપતા હતા, તેઓનાં પુસ્તકો પણ છપાવી આપતા હતા. સ્વામી ચિદ્વાનાંદજીનું જગવડગીતા, ભાવપ્રકાશ નામની મેલકબદ્ધ ટીકાવાળી શ્રીમદભગવદ્ગીતા, બ્રહ્મનિષ્ટસ્વામી શ્રી રાન્ત્યાનંદજીના મંથો પગેરે અનેક મંથો તેઓએ છપાવ્યા છે. યે. મૂ. જ્યાનંદ શુક્લ પાસે ચારે વેદોનાં મંપૂર્ણ આદિકો ગુજરાતી ભાષાંતરો સાથે તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. વિદ્યાનોને આશ્રય આપવો, તેમની કદર કરવી અને પ્રસંગવશાત્ વિદ્યાવિનોદ કરવો એ એમનું

કૃતિકર કર્તવ્ય હતું. તેઓથીને જ્યારે મુખ્યે દિવાનનું પદ મળ્યું ત્યારે તળાવવાળા વિદ્વાન્ મહાદેવ પંડ્યાએ કહ્યું હતું કે-

શ્રીમૌરીશંકરનયોદધિરુલલાસે ।

લોલસરજ્જરવલ્લિતદોર્ધવેશઃ ॥

દૃષ્ટૈવ ત્વાં વિજયશંકરશીતરદિમ્ ॥

શ્રીમાર્વાનિદનુપમંત્રિપદે નિલ્પળમ્ ॥

ભાવાર્થ—શ્રીમન્મહારાજ ભાવસિંહજીના મુખ્ય દિવાનના પદ ઉપર નિમાવેલા વિજયશંકરરૂપ ચંદ્રને જોઈને શ્રીમાન ગૌરીશંકરનો રાજનીતિપ્ર સમુદ્ર ઉદાસ પામ્યો અને પોતાનાં ગોઝુતી વેગે કરીને મોટા પ્રદેશને ઉલ્લંઘન કરી ગયો. મતલબ મોટા દિવાન ગંગાભાઈ સાહેબનો હર્ષસાગર હલકાઈ ગયો અથવા તેઓએ રાજસેવા કરવામાં, રાજ્યનો વિસ્તાર અને પ્રતિષ્ઠા વધારવામાં જે રાજનીતિ વાપરી હતી, તે કરતાં પણ વધારે સરસ રાજનીતિ વપરાવવાનો પ્રસંગ ઉપરિચત થયો.

૧૯ રા. ૨. વિજયશંકરભાઈનું શરીર લગભગ ૮૧ વર્ષની ઉંમરે શાંત થયું, એટલે એમણે આયુષ્ય પણ સંપૂર્ણ બોગવ્યું; અને તદુપગત તેઓએ પોતે તો વ્યવહાર તેમજ પરાર્થ અને પરમાર્થ બની શક્યા અમાણે સંપૂર્ણ રીતે સાધી પોતાના જીવનનું સાયકમ પણ કર્યું. સખ્ય તેઓથીને માટે તો બિલકુલ ખેદ કરવાનું પ્રયોજન નથી; પરંતુ એમના જેવા અને સફળત શ્રી વિકુલદાસ જેવા ઉપયોગી અને ઉદાર જ્ઞો જ્ઞાતિને જે સમયમાં એમની સહાય અને ટેકાની જરૂર પડતી એ વખતે રહ્યા નહિ, એ ખાતે શ્લોક થાય એ સ્વભાવિક છે. એમના જવાબો જ્ઞાતિએ એક ધુરંધર અભણી બોધા છે, રાજ્યે જીવના અનુભવી કાર્યદક્ષ નોકર અને સલાહકાર ગુમાવેલ છે. રા. રા. શ્રી દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટે તેઓના ગુણોની પ્રસશા કરતાં લખ્યું છે કે-

૬ (મનહર)

વિદ્યમાં વિશેષ જોડ્યા વિવેચથી વખણાય,
જનમાં સુજનતાનો નમુનો ગણાય છે
ચત્રથી સુધારે કામ, ન્યાયનું નિવાસકામ
જાણુ કેરી મહેરુ જેના ઉપરે જણાય છે,
કરનો ઠરાવ કરનામા કર શોભિતા છે
રક્ષણ પ્રભુનું થતાં હરતો હણાય છે
ગારીશ્વર પુત્રના સુશીલ સુજનતાથી,
વારે વારે ચિત્ત ગુપ્ત ગાનને તણાય છે

(

એવા મહાન પુરુષની ખામી કોઈ ગીતે પણ ન
પૂગાય તેમ હોવાથી ગમે તેટલું ધ્ય ગખતા પણ
હૃદયને આશ્વાસન મળી શકતું નથી, પરંતુ દેહ તો
નાશવત છે અને તેથી નાશ પામે તેમા બીજું શું
ચર્ચ શકે? બાળ એમનો દાખલો લઈ એમના જીવા
થવાનું અને એમના ઉત્તમ ગુણો ધારણ કરવાનું
આપણા યુવકો ખાન ઉત્સાહ અને ખતથી પ્રયત્ન
કરે તો આ ઘનનચગિત લખવાનો હેતુ કઈક અશે
સફળ થયો ગણાય

શ્રીમંત મહારાજ પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ

(મળેલું)

વૃંદાવન ગામના સુવિદ્ય ગજની શ્રીમત પ્રતા
પસિંહ મહારાજ એમનો જન્મ આશઃ સુદી પ્રતિપદા
શકે ૧૮૩૦ તા ૨૬ જૂન ૧૯૦૮ સવારે ૪-૫૫
વાગે મોતીમાગ ગામમહેનમા થયો હતો

આ વખતે વડોદરાના તે વખતના મહારાજ શ્રી
સર સયાજીરાવ પૂનામા સુબધના ગવર્નર સાહેબના
મહેમાન નગીકે ગહેતા હતા જિવાન કેરારપણ રૂતમણ
એમણે ગજપોતના જન્મની શુભ અને આનંદદાયક
ખબર તાગથી શ્રી સયાજીરાવને આપી હતી તેમજ
આતાપતિમનો ખાસ વધારો પ્રસિદ્ધ કરી આ શુભ
ગમાચાર તેમણે પ્રગતે ત્રહેરૂ થઈ હતા આ આનંદદાયક
ખબર જાણતા જ ગવર્નર આહેબે શ્રી સયાજીરાવને
અભિનંદન આપ્યું હતું, તેમજ અનેક ગામણો,
સરદારો, દરબારો, શેઠ શાહુમરો નાગરીકો વગેરેએ
૬ મહારાજ આહેબ ઉપર અભિનંદન તારો અને
પત્રોનો વરસાદ વરસાવ્યો હતો

શ્રીમત પ્રતાપસિંહ મહારાજના પિતા શ્રી યુવગજ
કૃત્તસિંહરાવને પુત્ર જન્મથી ધણો આનંદ થયો હતો

પોતાની જ્ઞાતિના રિવાજ સુજન મોતીમાગના રાજ-
મહેલના પગથીયા ઉપર સુવાસિની સ્ત્રીઓ પાસે
દૂધ રેડાવવામા આવ્યું હતું પાચમા દીવસથી હાથી
ઉપરથી ખાડ વહ્યરાની શરૂઆત થઈ હતી આ
કામ માટે વડોદરા શહેરના બે ભાગ પાડી તે દરેક
ભાગમા સતત રીતે હાથી ઉપરથી ખાડ વહે આઈ
હતી તા ૧૦ જુલાઈ ૧૯૦૮ના રોજ ના રેસીડન્ટને
ખાડ આપવાનો સમાગમ થયો હતો, અને આ કામ
માટે જિવાન કેરારપણ તથા હિમત બહાદુર આન
દગવ મોટું સાજન લઈ રેસીડન્ટસીમા ગયા અને ત્યા
પ્રથમ રેસીડન્ટ અને બીજા ગમનદારોને ખાડ અને
પાનમોપાગે આપી હતી

ગજપોતના જન્મોત્સવના શુભ પ્રસંગને લીધે
વડોદરાના તોપખાનાએ એકવીસ તોપોની સારામી
આપી હતી

પૂનાનો મુખમ ન લખાવતા શ્રી સયાજીરાવ
મહારાજ પોતે જોવા માટે તરતજ વડોદરા આન્યા
જિવાજ પ્રમાણે મગત સ્નાન કરી તેમણે દેવપ્રત્ન

શ્રીમંત મહારાજ પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ

પૂરી કરી અને પૌત્રસુખાવલોકન માટે મોતિયાગ ગળ મહેલમા ગયા પૌત્રસુખ જોઈ શ્રીમત સયાજીરાવને ધણી આનંદ થયો તે વખતના લેખક આ દાદા અને પૌત્રના દર્શનનો પ્રથમ અવલુનીય હતો એવી નોંધ કરી છે. વશદ્વિધી દરેકને ધણી આનંદ થાય છે, તો પછી શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજને કેમ ન થાય ?

મહારાષ્ટ્રીય સમાજમા તેરમા દિવસે છોકરાનું નામકરણ કરવાનો ગિવાજ છે, તેને અનુસરીને પૌત્રનું નામકરણ અને નામકરણ કે. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે ધણી ધામધુમથી કર્યું. શ્રી યુવરાજ રૂત્તેસિંહરાવનો વિચાર છોકરાનું નામ 'વિહટ્ટર' ગણવાનો હતો કે શ્રીમંતે પોતાના ભયેષ્ટ પુત્રની ઇચ્છાને માન આપી પૌત્રનું નામ 'પ્રતાપસિંહ' ગણ્યું 'વિહટ્ટર' એ અંગ્રેજી શબ્દનો ધાની આ નામમા હોઈ તેમા પિતાના નામનું 'સિંહ' એ અભિધાન પણ આવી ગયું છે નામકરણ સમારંભ વખતે કે શ્રીમત મહારાજ સાહેબે ધણી શરીરોને અન્નદાન અને વસ્ત્રદાન કર્યું, તેમજ એજ દિવસે લક્ષ્મીવિલાસ ગળમહેલમા એક ભવ્ય દગબાગ ભર્યો હતો તેમા ના રેસિડન્ટ સાહેબ આવ્યા હતા.

(૨)

ગળપૌત્રના જન્મ મહોત્સવના સમારંભના મગવ વાઘોના સ્વર બધે યતા પહેલા જ શ્રીમત યુવરાજ રૂત્તેસિંહરાવને યમરાજએ વેરી લીધા તેમને આ યમપાગમાથી ઝોડાવવા સાડે મોટા મોટા ધનતરીઓએ માનવી પ્રયત્નોની પગમૂઠા કરી, પણ છેવટે પ્રભુની ઇચ્છાનુસાર યુવરાજ સાહેબ સ્વર્ગનાસી થયા આથી આખું વડોદરા ગળ જ નહીં પણ હિંદુસ્થાન ગોડસાગરમા ડુબી ગયું હતું આ વખતે શ્રી સયાજીરાવ મહારાજનો કીર્તિસૂર્ય મધ્યાહ્નમા હોઈ પોતાના મપૂર્ણ તેજે તપતો હતો શ્રી સયાજીરાવનું નામ તે વખતે એક સ્વરેશાહિમાની અને ઉદારચરિત ગળવી તરીકે અખિલ ભારતવર્ષમા પ્રસિદ્ધિ પામેલું હતું એટલે આવા ગળનીના કુખમા

આખો દેશ સમભાગી થાય એમાં કાઈ પ્રાર્થના હતું વિદ્યા, ધન, વૈભવ, અધિગત, પત્નીપ્રેમ, ગતતિ અને અનુપમ પિતૃવાત્સલ્યનું છત્ર એ બધાનો ત્યાગ કરી શ્રી યુવરાજ રૂત્તેસિંહરાવ દેવલોક પામ્યા આથી રાજપૌત્ર અને પૌત્રીની સભાળ લેવાની મંપૂર્ણ જવાબદારી શ્રી યુવરાજી પદ્માવતીદેવીને માથે પડી. શ્રી યુવરાજી સાહેબની તખ્તીયત પ્રથમથી જ નળળી હતી. તેમા અકસ્માત આવી પડેલું વૈધવ્ય બાલમગોપન અને સર્વધનની પડેલી જવામગી વિગેરેની તેમની શરીરપ્રકૃતિ ઉપર ધણી ખરાબ અમર યદ્દ છોકરાઓને હાલવામા તેમને સારી ચિકિત્સાવગતનું શિક્ષણ આપવા તથા શિશુ શીખવવા તેઓએ પ્રયાસ કર્યો અને તેમાથી મળતો વખત મગી, અંગ્રેજી વિગેરે ભાષાનું અધ્યયન હાવામા ગાળ્યો.

ખાળકાની હાલતની જવાબદારીને લીધે તેમનાથી પોતાની શરીર પ્રકૃતિ તરફ જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપી શકાયું નહીં, અને અતે માદગી વધી તેમનું ૧૯૧૬ મા અવસાન થયું શ્રીમંત પ્રતાપસિંહ મહારાજને પિતૃસુખ તો મિલકુલ મળ્યું જ નથી, પણ જે પ્રેમાળ માતાના વાત્સલ્યભર્યા સહવાસમા દસ રમ સુધી જીવન ગાળ્યું એ માતાને પણ નિઃશુર યમરાજ લઇ ગયો અને ગળપૌત્ર પ્રતાપસિંહ માતૃ વિહીન થયા

(૩)

આથી પૌત્રની કેળવણીની અને સગોપનની જવાબદારી શ્રી સયાજીરાવ મહારાજ ઉપર આવી પડી, તે તેમણે સારી રીતે પાગ પાડી એમા લેશમાત્ર પણ શકો નથી શ્રી સયાજીરાવના જીવનજીતાતમા તેમના આ સમયે પ્રગટ થયેલા ખાનગી પત્રો જોવાથી આ બાવલુવગળના શિક્ષણ વિષે બધા પ્રકારની સમગ્ર કરવામા તેઓ ગતદીન કેટલા પ્રયત્નશીલ રહેતા હતા તે જણાઈ આવે છે

શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજ કહેતા હતા કે તેમના બાળપણમા તેઓના શિક્ષણ તરફ યોગ્ય લક્ષ

અંગાયુ ન હિં. તેર વરસની ઉમરે દત્તવિધાન થયું અને ત્યાર પછી તેમના શિક્ષણનો આરંભ થયો. ત્યાર પછી છ વર્ષમાં તેમણે મરાઠી, ગુજરાતી, હિન્દી અને અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવી રાજ્ય-વ્યવસ્થાના કામની પણ સારી માહિતી મેળવી હતી.

ત્યાર પછી તરત જ વડોદરા જેવા મહત્વના સંસ્થાનનો રાજ્યકારભાર દે. શ્રીમંતને જ સોંપવામાં આવ્યો. તેને લીધે તેમને શાળાનું શિક્ષણ મળ્યું નહિ તેમજ કોલેજ શિક્ષણ લેવાનો માર્ગ કાયમને માટે બંધ થયો. પાછળથી તેમણે પોતાનો અભ્યાસ અને વાચન તથા વિદ્વાન લોકોનો સહવાસ વિગેરે સાધેનો પણ તેમજ વિજ્ઞાન સારી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું એ વાત લુહી છે.

પૌત્રના શિક્ષણની આગતમાં તેમને પોતાને આવેલી શિક્ષણ વિષયક અડચણોની પુનરાવૃત્તિ થાય નહીં એવી તેમણે ખાસ કાળજી ગણી હતી. શ્રી. પ્રતાપસિંહના મનમાં પોતાના મહત્ત્વદે વિષે જોટી ભાવનાઓ પેદા થાય નહીં તે માટે તેમને સાદાર્થમાં ઉછેરવામાં આવ્યા તેમને માટે અપવાદ તોડેગે ગણ્યા નહતા, તેમજ ગમે તેટલો પૈસો પણ તેમના હસ્તક રાખવામાં આવ્યો નહતો. ઉચ્ચ દરજ્જાના લોકોના છોકરાઓમાંથી શ્રી. યુવરાજની ઉમરના નાના વિદ્યાર્થીઓની પસંદગી કરી બાલ યુવરાજ માટે કોટેલી મોતીયાગ નિશાળમાં તેમને દાખલ કરવામાં આવ્યા. આ નિશાળમાં લાયક અને નિષ્ણાત શિક્ષકો નીમી તેમની માગફતે બાલ યુવરાજના પ્રાથમિક શિક્ષણની શરૂઆત કરવામાં આવી.

આ શિક્ષણ ચાલુ હતું ત્યારે શ્રી સયાજીરાવ મહારાજ આ નિશાળને ઓશિતી મુલાકાત આપતા હતા, તેમજ કેટલીક વખતે પૌત્રને ત્યાં જઈને રહેતા, તેમજ તેમને પોતાની સાથે ગ્રંથના ખોલાવતા હતા. બાળયુવરાજને સારી શિસ્તની ટેવ પડે, કુટેવો પડે નહીં, તે કાંઈપણ પ્રકારના વ્યસનમાં પડે નહીં, ફક્ત જોખાને પાક ભણે નહિ, જે જે વાંચવામાં આવે તેનો સ્પષ્ટ અર્થ સમજી તેનું મનન કરવાની ટેવ

કેળવવી, રમત ગમતો તરફ દુર્લક્ષ ન કરવું, તેમજ તેમાં જોઈએ તે કરતાં વધુ વખત બંધ નહીં, ખરાબ લોકોના સહવાસમાં બાલ યુવરાજ આવે નહીં, તેમ પરાવર્ણવિત્ત ન આવે એ વિષે તેઓ ઘણી કાળજી લેતા હતા. સ્વાસ્થ્યી બનવા શ્રીમંત સયાજીરાવ ખાસ ધ્યાન રાખતા અને એ ગુણ પોતાના પૌત્રમાં ખીસે તે માટે ઘણી સાવચેતી લેતા. નકામો ભપકો કરી ડાળ કરનારાઓની તેમને ઘણી ચીડ હતી તેથી તેવા લોકોના આવા ગુણ બાલ યુવરાજમાં ન આવે એવી તેઓ હંમેશા કાળજી ગણતા. બાલ યુવરાજના શિક્ષણ અને સર્વવર્ધન માટે રખાતી દક્ષતાના ધણા દાખલા આપી શકાય તેમ છે.

શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજે આંખી આપેલા કાર્યક્રમ મુજબ બાલ યુવરાજે અભ્યાસક્રમ પુરો કર્યો. એ કાર્યક્રમ ટાળવા કે બીજી રીતે તેમાંથી છટકી જવા તેઓએ કદી પ્રયાસ કર્યો નથી. તેથી પિતામહ શ્રી સયાજીરાવ મહારાજને તે વિષે પોતાનો દોષ કાઢવા તેમણે અવકાશ આપ્યો ન હતો. દે. શ્રી. મહારાજ સાહેબની આજ્ઞા તેઓ સુરતનાથી પાળતા હતા.

આમ છતાં પણ કાંઈ પણ ભુલ થઈ જ નથી એમ કહેવું વાસ્તવિક થશે નહીં. પરંતુ એટલું તો કહી શકાય કે જે ભુલો થઈ તેમાં બાલ યુવરાજનો જરાએ દોષ નહતો. કેટલીક વખતે શિક્ષકો શ્રી. મહારાજ સાહેબનો હેતુ ખરાબર સમજ્યા ન હોય તો કેટલીક વખત તેમનામાં જ મતભેદ ઉત્પન્ન થાય, કેટલીક વખત તેમના માધ્યમો ખટપટ કરે વિગેરે ધ્યાનમાં આવતાં જ દે. શ્રી. મહારાજ સાહેબ લાગતા વળગતાને પોતાનો હેતુ સમજવી યોગ્ય સુધારો કરાવતા.

(૪)

શ્રી. બાલ યુવરાજ તરીકેનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ થતાં જ તેમના માધ્યમિક શિક્ષણની શરૂઆત થઈ. આ વખતે નજીકના સગાઓની સગતિમાં બાલ યુવરાજને વધારે પડતાં લાડ લગાવાય છે એમ લાગવાથી દે. શ્રીમંત મહારાજે તેમને રાજકોટની

ગજકુમાર કોલેજમાં મોડ્યા હતા ગજકોટમાં લાજતા હતા તે વખતેજ તેમને ઘણી સાદાઈથી અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી યુવગજને યજોપવિત આપવાનો વિધી કરી લેવામાં આવ્યો હતો આ કાર્ય માટે શ્રીમત બાપ યુવ ગજની સ્વારી થોડા દિવસ મટે વડોદરા પધારી હતી

ત્યાં પછી થોડા દિવસમાં શ્રી યુવરાજી પદ્મા વતીદેવી એમનું અવસાન થનાથી માલ યુવરાજને ગજકોટ છોડવું પડ્યું પછી થોડા દિવસ માટે તેઓ કાલહાપૂના મહારાણી પોતાના બહેન શ્રી ઝન્દુગનિ દેવી (શ્રી સૌ તાગવાઈ સાહેબને)ને ત્યાં ગૃહેષ ગયા તેમના ટ્રાન્સીન વધેના હોનાથી તેમને હમેશ શઠી થતી તેમજ તેમની પ્રકૃતિ પણ સારી ગ્રહેતી નહતી મિગજના ડૉ વાનલેસના દવાખાનામાં તેમના ટ્રાન્સીવનું ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું અને ત્યારથી તેમની તબીબતમાં પહેલા ક્રમના સારો સુધારો થયો હતો

ત્યાં જ્યાં શ્રીમત મહારાજ સયાજીરાવ એમણે યુવગજને મેજર વેમર તથા શ્રી ખાસેરાવ બાધવ સાથે વિનાયતમાં બોલાવી લીધા હતા એમની સાથે શ્રી અદસિંગર ગાનનાડ પણ હતા

વિવાયતમાં શ્રી પ્રતાપસિંહગર ઈન્ટરમેડિયેટની એક નિરાગમ લાજવા જતા હતા ગણિત નિયમમાં એક વખત તેમને પહેલો નમર મળ્યા બદલે એક ઉલ્લેખ મળી આવે છે આ મળેલુ જ્ઞાન બહુ ઉપ યોગમાં આવ્યું છે એમ શ્રીમત મહારાજ સાહેબ જાતે માને છે નોકર વગર પણ ચલાવી લેવાની આવડત તેઓશ્રીમાં છે તે આ સ્કૂલના શિક્ષણનું પરિણામ છે

ત્યાં જ્યાં યુવગજ સાહેબો વિલાયતમાં ગયેલાનું રદ કરવામાં આવ્યું ત્યાં ફ્રેન્ચ લેડીન વિગેરે ભાષાનું જ શિક્ષણ આપવામાં આવતું તેનો હિંદુસ્થાનમાં કાંઈ પણ ઉપયોગ નહોતો તેના બદલામાં તેમણે મળેલી મુશ્કેલી વિગેરે દેશી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર હતી અને તેના અભ્યાસ વિલાયતમાં થવા જેવા નહોતો એટલે તેમને હિન્દુસ્થાનમાં પાઠ બોનાની લેવામાં આવ્યા આજ અગાસા વિલાયતમાં શિક્ષણ

લેના ગૃહેષ જતા કુલાક રાજપુત્રો બેઠી ગયાની વાતો બહાર આવી હતી આ ગજવના ભાવી ગજ ઉપર આવેો ખગળ પ્રસંગ ન આવે એવો પણ તેમને હિન્દુસ્થાનમાં પાઠ બોલાવવામાં કે શ્રી મહારાજ સાહેબને ઉદ્દેશ હતો બાલપણમાં હિંદી બાળકોને વિલાયતમાં ગજવાથી તેમને પોતાની મસ્કૃતિનો ખ્યાલ ગ્રહેતો નથી એવો ઉદ્દેશ કે શ્રીમત સયાજીરાવે પોતાના એક પત્રમાં કાઢ્યો છઠ્ઠે તેથી આ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે

હિંદુસ્થાનમાં પાઠ આવતા યુવગજશ્રીને વડોદરા હાઇસ્કૂલમાં દાખલ કરવામાં આયા હતા તેમના માટે કેઈપણ વિશેષ પ્રકારની સરનામાં ગજવામાં આવેલી નહોતી પોતાના વર્ગમાંના સમસ્થક વિદ્યાર્થીઓ સાથે તેઓ ગેસતા આથી સમાજમાં ભળી જવાની તેમને તક મળવાથી જેમના ઉપર ગજવ કરવાનું તેમના લાલિમાં હતું તેમના સુખ દુખો જાતે જોઈ શક્યા

જેમના અભ્યાસક્રમમાં વારં વાર ફેરફાર થવાથી તેમજ શિક્ષણ માટે થયેલા ગજગતિથી યુવગજના અભ્યાસની પ્રગતિ બોધી થઈ હતી પરંતુ મહેનત કરી હુક મુદતમાં તેમણે પાઠથી તેમના સારી પ્રગતિ કરી હતી તેઓ સને ૧૯૦૬ ની સાલમાં મુખર્ચ નિશ્ચિનિદાયવતી પ્રવેશ પરીક્ષામાં પાસ થયા બીજે રો વડોદરા કોલેજમાંથી તેઓ પહેલા વર્ષની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા હતા, પછી તેઓ ઇન્ટરમીડિયેટના વર્ગમાં પુનાની રેકકન કોલેજમાં દાખલ થયા અને તે પરીક્ષામાં પણ બેઠેલા પણ તેમના નસીમે ચારી આપી નહિ

ત્યાં પછી યુવગજ સાહેબના શિક્ષણ સળધે આગળ શુ કરવું એ બાબત કે શ્રીમત મહારાજ સાહેમે વિચાર કરના માગ્યો તેમની ઉમર આવખતે જાનક વગસતી થઈ હતી અને વૃદ્ધાપકાળના ચિન્હો જણાઈ આવતા હતા તેથી તેમને કામમાંથી થોડી ઘણી વિશ્રાન્તિ મળે તો ગાર એમ લાગતું હતું શ્રીમતના ત્રણે પુત્ર કાયક્ષમ થઈ કામકાજ કરવા તૈયાર

થવા હતા જિલ્લો કમનસીમે નાની ઉંમરમાંજ તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા હતા. તેમજ ચોથા પુત્રની તખીએત જોઈએ તેવી સારી રહેતી નહિ. રાજ્યકારભારનો ભાર હળવો થાય તો થોડી વિશ્રાન્તિ મળી શકે એ હેતુથી રાજપુત્રો નહિ તો નીદાન રાજપૌત્ર તો ઉપાડી લેવા સમર્થ અને એવા વિચારો તેમના મનમાં આવતા હતા: બી. એ. ની પરીક્ષા ઉત્તીર્ણ કરવા માટે યુવરાજને જોડામાં જોડા ત્રણ વરસ લાગે અને તે પછી રાજ્ય કારભારનું પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ મેળવવા સારું અનુભૂત લેવામાં બીજા એ ત્રણ વરસ નિકળી ગયે એટલે આ હિસાબે દે, શ્રીમંતને બેતેર વર્ષની ઉંમરે સુદ્ધા પણ વિશ્રાન્તી મળી શકે નહિ એવી રિયતિ હતી. બી. એ. ની પદવીનો ભવિષ્યના જીવનમાં યુવરાજને ખર્ચકુલ ઉપયોગ નહોતો, માટે વધારે પુરતકા શિક્ષણ લેવામાં વખતનો અપવ્ય કરવા કરતા રાજ્યકારભારનું શિક્ષણ આપવામાં આવે તો તેમને કે શ્રીમંતના અનુભવનો લાભ પણ મળે એમ હતું બી. એ. માટે વાંચવાની ચોપડીઓ ભવિષ્યમાં વાંચી શકાય તેમ હતું. આ તમામ વાતોનો વિચાર કરી કે. શ્રીમંતે યુવરાજને રાજ્ય કારભારનું શિક્ષણ આપવાનું ઠરાવ્યું

૫

વડોદરા ગાંધી કૃષિ પ્રધાન હોવાથી પ્રજાવર્ગનો મુવકો ખાતા સાથે વિશેષ મગધ આવે છે. તેથી યુવરાજશ્રીને પ્રથમ મુલકી અને માપણી આકાર ખાતાની માહિતી આપવામાં આવી જમીનની માપણી અને પ્રત કેવી રીતે કરવી, મહેસુલની આકારણી કેમ કરવી, આકાર ફગવવામાં શી શી બાબતો ખ્યાનમાં લેવાની, મહેસુલ ફગવવાની પ્રથમની પદ્ધતિ શું હતી, તેથી કાપડો કે નુકશાન શું થયું હતું, નવી વિદ્યોદી વહીવટની પદ્ધતિથી શું કાપડો થાય છે, જમીનના જુદા જુદા મત્તા પ્રકાર કેવી રીતે અને ક્યા કારણે અમલમાં આવ્યા, બારખણી જમીન એટલે શું, હાલના બદલાતા અનેજોમાં આવી બારખણી જમીન વિના આકારથી અગર જોડા આકારથી લોકો તરફ આવુ

રાખવી કેટલે દરજ્જે ઉપયોગી થશે, નોકરી માટે આવેલાં ધનામો હોય અને ધનામદારોના વારસોથી તેમને મળતા ધનામના પ્રમાણમાં રાજ્યની નોકરી થતી ન હોય તો શું કરવું, જુદા જુદા અમલદારો અને નિમણુકદારોને નોકરીનું અને લાપકીનું ધોરણ લાગુ કરવું યોગ્ય થશે કે નહિ વિગેરે બાબતોની યુવરાજશ્રીને પ્રથમ માહિતી આપવામાં આવી. આ માટે માપણી આકાર કચેરીમાં એક ખાસ વર્ગ ખોલવામાં આવ્યો હતો અને તેમાં યુવરાજશ્રી સાથે શ્રીમંત ભદ્રસિંહ ગાયકવાડ, શ્રીમંત દામાજીરાવ ગાયકવાડ, શ્રી નવાબસાહેબ, રા. રા. વાકતીમ, રા. સાતકલમી વિગેરે યુવાન અમલદારો હતા સદર અબ્યાસક્રમ પૂરે થયા પછી જે પરીક્ષા લેવામાં આવી તેમાં યુવરાજ સાહેબ પહેલા નખરે ઉત્તીર્ણ થયા હતા. ના. દિવાન સાહેબે આ વાન કે. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબના કાને નાખી તે વખતે તેઓશ્રીને રવાબાવિક રીતે આનંદ થયો હતો.

ત્યાર પછી યુવરાજ સાહેબે મુલકી ખાતામાં કામનો અનુભવ લીધો. પટેલ તલાટી ગામના મુખ્ય કાગળરો છે. યુવરાજશ્રીએ પ્રથમ તેમના કામની માહિતી લેવાની શરૂઆત કરી. ગામનો દિગામ કેવી રીતે રાખવામાં આવે છે, જમાબંદીના કાગળો કેવી રીતે તૈયાર થાય છે એની પ્રત્યક્ષ માહિતી તેમણે લીધી. ત્યાર પછી તજવોજદાર, અવલકારકુન વહીવટદાર વિગેરેના કામોની માહિતી લીધી. આ માહિતી લીધા પછી વડોદરા મહાલ વહીવટદાર તરીકે તેમણે કેટલાક મહિના સુધી પ્રત્યક્ષ કામ કર્યું. પોતાની બાવી રૈયત વર્ગ સાથે તેમનો આમ પ્રથમજ અંબંધ આવતાં તેમની રીતખાત, અગવડો, હાજતો, સ્વભાવ વિશેષ વિગેરેનું તેમને આ કામ કરતાં સામાન્ય રીતે જ્ઞાન થયું હતું. તેમણે નાવખસુયા, સુયા અને સરસુયા એ પ્રમાણે ચંદના દરજ્જાના માહિતી મેળવ્યા પછી તે તે હોદ્દાનું પ્રત કર્યું હતું જેની અરજીઓનો નિ કરે,

સરકાર તરફ આખર હુકમો માટે કામો કેવી રીતે રજૂ કરવા, સરકારી હુકમોનો અમલ કેવી રીતે કરવો વિગેરે સંબંધે તેમણે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવ્યું ઉપર બતાવેલા હોદ્દાના કામો પ્રત્યક્ષ કરતી વખતે તેઓ ખાતાના ઠરાવો જાતે લખી કાઢતા હતા એ વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે

સરસુબાની જગાએ કામ કરતી વખતે જ થોડા વખત સુધી તેઓએ ના મત્રીમંડળના સભાસદ તરીકે પણ કામ કર્યું તેથી પોતે રજૂ કરેલા કામોની મત્રીમંડળના કેવી રીતે ચર્ચા થાય છે, કેટલાક કામોમા મત્રીમંડળના અભિપ્રાય વિનં શા માટે હોય છે વિગેરે વાતોનો તેમને અનુભવ મળ્યો, પ્રથમ બાધકામ ખાતાના કામો પૂરતા તેઓ મત્રીમંડળના બેસતા હતા આ વખતે મુલકી શિવાય બીજા ખાતાઓ સાથે તેમનો અમ્મક આવવાથી તે તે ખાતામાથી કામો કયા ધોરણે ચતા જાય છે, તે વિશે સરકારનું શુ ધોરણ હોય છે એ વાતો તેઓ સમજવા લાગ્યા હતા

તેમને ન્યાયખાતાના કામકાજની માહિતી આપવાની જરૂર હતી તેથી શ્રીમત સયાજીરાવ મહારાજે તેમને ફાજલારી કાયદાનો અભ્યાસ કરાવ્યો અને તે પૂરો થયા પછી તેમની પાસે બીજા વર્ગના ફાજલારી ન્યાયાધીશીનું ઇનમાર્શી કામ કરાવ્યું. આ વખતે જાનને પક્ષે તરફથી જે પુરાવો રજૂ થાય તે લઈ તેની તુલના કરી ન્યાય કેવી રીતે આપવો એનું પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ તેમણે મેળવ્યું હતું

દરેક ગવર્નમેન્ટે અર્થશાસ્ત્ર અને ગવર્નમેન્ટ શાસ્ત્રની માહિતી હોવાની આવશ્યકતા છે વડોદરા મહારાજાવચના અભ્યાપકો પામેથી આ જાનને શાસ્ત્રોની મામાન્ય માહિતી યુવરાજશ્રીને આપવામા આવી હતી

૬

આ પછી શ્રીમત સયાજીરાવ મહારાજે શ્રી પ્રતાપસિંહ મહારાજની કર્મ સચિવની જગાએ નિમણૂક કરી વડોદરા ગવર્નમેન્ટ બંધારણમા આ જગા

મહત્વની મણાય છે આ જગાએ કોમિ કમનામે તમામ ખાતાઓના દિવાન અધિકારીના કામોનો નિકાલ કરવાનો હોય છે તેમજ મત્રીમંડળના સભાસદ તરીકે પણ કામ કરવું પડે છે એ શિવાય તમામ ખાતાઓના કામકાજ ઉપર તેમની દેખરેખ રહે છે શ્રી યુવરાજ પ્રતાપસિંહ મહારાજ એમણે આ હોદ્દાનું કામ શ્રી સયાજીરાવ મહારાજના અવસાન સુધી કર્યું આ જગાએ કામ કરતી વખતે તેઓએ વડોદરા ગવર્નમેન્ટ લગતા તમામ મહત્વના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કર્યો હતો

૭

રાજ્યકારભાગની પ્રત્યક્ષ માહિતી મેળવ્યા પછી શ્રી યુવરાજ સાહેબને સને ૧૯૩૧ મા કું શ્રી મહારાજ સાહેબે યુરોપની પ્રવાસ માટે મોકલ્યા હતા, તે વખતે લડન મુકામે બીજી ગોળમેજી પરિપક્વ કામ ચાલતું હતું, આ પરિપક્વ કામ નજરે નેવા માટે તેઓ શ્રી સયાજીરાવ મહારાજ સાથે ધણી વખત ગયા હતા પછી તેમણે ફ્રાન્સ, જર્મની સ્વિટ્ઝરલંડ ઇટાલી વગેરે દેશોમા પ્રવાસ કર્યો આ મુસાફરીમા તે દેશોમાની નેવા લાયક તમામ સરચાઓ જોઈ તેના કામકાજનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કર્યું આ મુસાફરીથી તેમની દૃષ્ટિ બહોળી થઈ તેમજ “દેશાટન વિદ્વાનોનો સહવાસ સભામાની હાજરી, તથા શાસ્ત્રીય ગ્રંથોના અભ્યાસથી માણસ અતુર બને છે” એ સુભાષિત મુજબ તેમને આનુર્વાનો પણ લાભ થયો

ઉપર મતાન્યા પ્રમાણે શ્રી યુવરાજ પ્રતાપસિંહ એમને ગવર્નમેન્ટમાથી મુખ્ય માહિતી થઈ હતી પરંતુ ગવર્નમેન્ટ તરીકે રજૂ થયેલા કામોનો નિકાલ કેવી રીતે કરવો પડે છે, એનું શિક્ષણ બાકી હતું શ્રીમત મહારાજ સયાજીરાવે જાને શ્રી યુવરાજને તે શિક્ષણ આપ્યું તે માટે શ્રી યુવરાજની મહારાજના પ્રાધેવટ સેક્રેટરી (હજુર કામદાર) તરીકે નિમણૂક કરી અને તે હોદ્દાની રૂએ તેમને તેઓ યુરોપમા પણ લઈ ગયા હતા સેક્રેટરી તરીકે હજુર અધિ

કારના તમામ કામો કે શ્રીમત મહારાજ સાહેબ પામે તેમને રજુ કરવા પડતા હતા અને તે વખતે દરેક કામના મનઘમા ચર્ચા થઈ તે ઉપર હુકમો કરી ગીને આપવા તેમજ અમુક હુકમ આપવા માટેની વિચારસરણી તેઓને સમજાવવામા આવતી હતી આ હુકમો શ્રી યુવરાજ સાહેબને પોતાને લખી લેવા પડતા હતા ૧૯૦૪ થી આજ સુધીમા તેમણે વખતો વખત કે શ્રીમતના સેક્રેટરી તરીકે કામ કર્યું છે એ વાત લક્ષમા લેવા જેની છે

સમાજના નેતા તરીકે ગળતે સામાજિક મેળાવડામા ભાગ લેવા પડે છે અને પ્રમુખને અનુસરી તેમા તેમને ભાગલો પછુ કરના પડે છે સાર્વજનિક સમાગમના પ્રસંગે ભાગલુ કરવાની તક મળી તેમા તેને અડચણ ન આવે તે માટે શ્રી મહારાજ સાહેબની મેઝહાજરીમા આવા સમારંભોમા શ્રી યુવરાજ ભાગ લેવા એવી વ્યવસ્થા કરવામા આવી હતી તેમજ શ્રીમત મહારાજ સયાજીરાવ, મહારાષ્ટ્રના યશસ્વી પ્રવાસમા, શહેનશાહ હજી ન્યોર્જના ગત્યા રોહણ પ્રસંગે, સામ્રાજ્ય પરિવહ વિગેરે પ્રસંગે શ્રી યુવરાજને સાથે લઈ જવા જુવતા ન હતા શ્રી સયાજીરાવના મદાપકાળને લીધે આવા સમારંભોમા હાજરી આપવાની શ્રી યુવરાજ સાહેબને તક મળી હતી આવા પ્રસંગે તેઓએ કરેલા ભાગલો તેઓશ્રીની વિચારશક્તીના દ્યોતક છે

ઉપર જણાવેલી હકીકત ઉપરથી શ્રી પ્રતાપસિંહ મહારાજના શિક્ષણ વિષે વાચકને માધક ખ્યાન આપશે નાનપણમા ગળતે જો માડ શિક્ષણ મળે તો તે મોટા થાત ત્યારે નીતિથી ગજાકાગાર કરી શકશે એમ શ્રીમત સયાજીરાવ મહારાજ હમેશ કહેતા હતા કેવળ પુત્રી શિક્ષણ ઉપર જ ભાગ ન મુખતા રાજ્યનવહારનું પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ શ્રી યુવરાજને તેમણે આપ્યું અને તે શિક્ષણનો કર્મસચિવ તરીકે તેઓ કેવી રીતે સદુપયોગ કરે છે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લીધો એથી પોતાનો પાત્ર પોતાની પાછળ પોતાની ઉજ્જવલ પરપગ મપમ રાખશે એવો

આત્મવિશ્વાસ શ્રી સયાજીરાવ મહારાજને રહ્યો હતો (૭)

કે શ્રીમત સયાજીરાવ પાસેથી તાત્કાલ લીધાના કારણે શ્રી પ્રતાપસિંહ મહારાજ એમનું આરોગ્ય વખાણવા લાયક થયું છે સન ૧૯૨૯ માં કોલહાન પુગના સરદાર શ્રી માનસિંગરાવ ધોગપડે એમની કન્યા માથે શ્રીમત પ્રતાપસિંહરાવનો વિવાહ થયો હતો પોતાના પૌત્ર મુજબ પૌત્રવધૂને પણ કે શ્રી સયાજીરાવ મહારાજે સારું શિક્ષણ આપી અદ્યુક્ત બનાવ્યા છે શ્રી મહારાજ પ્રતાપસિંહ શ્રી સૌ મહારાણી માતાદેવી એમનું કેટુગ્નિક જીવન સુખી છે તેમને પ્રભુ કૃપાથી ચાગ કન્યાઓ અને બે પુત્રો છે આમા નવેદ્ય ચિરજીવ શ્રી કૃત્તેસિંહ હવે યુવરાજ થયા છે. તેમની ઉમ્મર હાલ નવ વર્ષની છે તેમના પ્રાથમિક શિક્ષણની શરૂઆત થઈ ગઈ છે શ્રીમત બાલયુવરાજ ઉજ્જી સાહેબોની રાકે છે

‘ શરીર સુખી તો મન સુખી ’ એ કહેવત ઉપર શ્રી પ્રતાપસિંહ મહારાજ એમનો સર્વ વિશ્વાસ છે નાનપણથી ગમત ગમતનો શોખ છે શરીરની તદુરસ્તીની તેઓ હમેશા કાળજી રખે છે હેક નાની ઉમ્મરના હતા ત્યારે આટલાપાટયા, જોખો જેની દેશી ગમતો તેઓ રમતા હતા મોટા થયા ત્યારે ટેનિસ અને ક્રિકેટનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો એ વખતે ક્રિકેટની તેમની ખાસ દીમ હતી અને વડોદરાના ગેસ કંપની તેમજ દી.લીના રોશનઆગ કંપની હરીદશમા લાગવાગટ બહોસો વગેરે આ દીમને મળ્યા હતા ટેનીસની ગમતમા પછુ તેમણે સારી પ્રગતિ કરેલી છે તેમજ ટેનીસની ગમતમાના નિષ્ણાત મિ જેફે એમની પાસેથી આ ગમતની ઉડી વિગતો તેમણે સમજી લીધી છે અનેક હમેશાંઓમા ભાગ લઈ તેમણે બહોસો મેળવી છે આ વસ્તુઓનું સુદગ પ્રદાન ગજાહદમા જોવા મળે છે

આનુ માથે છીડીન કે દીમ દીમના ક્રાઇન તરીકે તેઓ વિતાવત જવાના હતા પરંતુ તા ૬ ફેબ્રુઆરી

શ્રીમંત મહારાજ પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ

૧૯૩૯ ની કાળરાત્રીએ થયેલા શ્રી. સયાજીરાવ મહારાજના આકસ્મિક શોકકારક અવસાનના કારણે વડોદરાના રાજ્યકારભારની જવાબદારી તેમના માથે પડવાથી વિલાયત જવાનો વિચાર તેમને બધ રાખવો પડ્યો છે.

ફિક્કટ અને ટેનિસ ઉપરાંત તેઓ પોલો સારી રીતે રમી શકે છે. વડોદરાનો પોલો જીમખાનું એમની જ પ્રેરણાથી સ્થાપન થયું છે. શ્રીમંતના નેતૃત્વ નીચે પૂનામાં થયેલી ઓલ ઇન્ડિયા પોલોની હરીફાઈમાં પારિતોષિક મેળવ્યું છે. ટોકી, યુટઓલ, અને પાણીમાં તરવાની તેમને માહિતી છે.

તેમને રમતોનો શોખ છે પણ તે તેમના કામ-કાજમાં આડો આવતો નથી. પ્રથમ કામ અને પછી ખેલ એ તેમનો મુદ્દાલેખ છે. કામ કરતી વખતે તેઓ ફક્ત કામનો જ વિચાર કરે છે, ઇન્ટર બાબતો તરફ ધ્યાન આપતા નથી.

Work while you work
Play while you play
That is the way
To be happy and gay

એ નાનપણમાં શીખેલો પાઠ તેમણે આચારમાં મૂક્યો છે.

તેમનો સ્વભાવ ઉમદા છે. તેઓને વધુ ખેલવાની ટેવ નથી. કાઢની નિંદા તેમની રૂબરૂ થાય તો તે તેમને ગમતું નથી. તેમજ આત્મસ્તુતિનો પણ તેમને કંટાળો છે. ખર્ચ ખેલનારને તેમજ પ્રમાણિક માણસને તેઓ આહું છે પોતાની બૂલ પ્રમાણિકપણે કબૂલ કરનારને તેઓ લખા કરે છે. તેમ છતાં તેઓ એકંદરે ક્રે. શ્રીમત સયાજીરાવ મહારાજના 'કડક શાસન' ના સિદ્ધાંતને સામાન્ય રીતે અનુસરે છે.

અન્ને બાબતું કહેવું તેઓ પ્રથમ સાંભળી લે છે અને પછી જ પોતાનો નિર્ણય કરે છે. કમસંચિત્ત કામ કરતી વખતે તમામ કાર્યો શાંતિથી વાંચી જવાની તેમને ટેવ હતી, તેથી તેમના હૃદયમાં ભાગ્યે જ ક્રોધને અન્યાય થયો હશે.

કે. શ્રી. સયાજીરાવની કારકીર્દિ અંધારા પછી સુરોદય થાય તેવી થઈ છે. ત્રેસઃ ચોસઃ વર્ષ સુધી તેમણે શાંતિ અને સમૃદ્ધિનો લાજ લીધો છે અને પોતાના બુદ્ધિવંશવંશી રાજ્યમુત્રો સ્થાપી એક ઉદાર, સમદર્શી અને પ્રગતિશાલી રાજ્યની તરોફે આંતર-રાષ્ટ્રીય પ્રાંતિ મેળવી છે શ્રી. પ્રતાપસિંહ મહારાજની કારકીર્દિની શુભ શરૂઆત લાલના પલટાવડા જમાનામાં થાય છે અને બ્રિટિશ હિન્દ તેમ દેશી રાજ્યોમાં પરિસ્થિતિ દિનપ્રતિદિન ગંભીર બનતી જાય છે. શ્રીમંત પ્રતાપસિંહ મહારાજ પોતે સમય જાણીને વર્તન કરનારા છે અને તેમણે બદલાતા જમાનાનો વિચાર કરી રાજ્યવંતરને પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થાય એવું વલણ આપવાનું કરાવ્યું છે એ ગંતોવની વાત છે. રાજ્ય કારભાર હાથમાં લીધા પછી તરત જ જમીન મહેસુલમાં ઘટાડો કરી તેમજ પોતાની ખાનગી મિલકતમાંથી પ્રગટવાણીનાં કામો કરવા માટે એક કુરોડ રૂપિયાની વિશાળ ફેજગી આપી તેમણે પ્રજાજનોના આશીર્વાદ મેળવ્યા છે. શ્રી. પ્રતાપસિંહ મહારાજને પોતાની કારકીર્દિની જે શુભ શરૂઆત કરી છે તેથી તેઓ પચીસ લાખ પ્રજાજનોના આશારચાન બની રહ્યા છે. આપણા નવા મહારાજા શ્રીમંત પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડ નિરાગી રહી ઘણું જીવો, પ્રજાનાં હૃદય જીતો અને સુખી રહો એટલું જ આપણે આ તા. ૨૬ મી એપ્રિલ ૧૯૨૯ ના રોજ ચતા રાજ્યાભિષેકના સમારભના શુભ પ્રસંગે ઈચ્છીએ

દેશી રાજ્ય અને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર

(લેખક : શ્રીયુત્ત કે. જે. દવે, એમ. એ. (લંડન) પ્રાંગ્રા.)

[મિ. કે. જે. દવે એમ. એ. (લંડન) પ્રાંગ્રા એમણે "Indian States and Responsible Government" તથા "National Socialism and India" એ નામની બે અંગ્રેજી પત્રિકા પ્રસિદ્ધ કરી છે; અને પત્રિકાઓમાં વિચારોની તદ્દયતા એ કે અમુક અંશે જળવાઈ રહી છે. પરંતુ આવા વિષયોની મહત્તા એના મતભેદમાં રહી છે. તેમા આ બંને પત્રિકાઓ પૈકી પ્રથમ પત્રિકાના વિચારો "દેશી રાજ્ય" ના વાચકોને હૃદયગ્રસ્ત થઈ પ્રદેશ એમ લાગવાથી તેણે ગુજરાતી ભાષાનંતર તૈયાર કરાવી આ નીચે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યું છે.]

રાજ્ય એટલે લોકો પાસે અમુક જાતનું આર્થિક અને સામાજિક જીવન પળાવવાનું સામાન્ય યંત્ર 'દેશી રાજ્ય' નામનું જે આવું યંત્ર છે તે ઘણું જ ઐતિહાસિક અને પુરાણું છે. સેકડે ત્રણે ચણાં અનેક રાજ્યની વ્યક્તિઓથી હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ચાલી રહ્યું છે, અને તેઓના રાજ્યાશ્રયે ભારત સ્વર્ણ યોગ્ગસ રીતે સમૃદ્ધ બન્યું છે એવા ઐતિહાસિક સુંદર પુરાવા છે.

પરંતુ હિંદમાં અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપના સાથે ક્રમે ક્રમે દેશી રાજ્યોની સામાજિક અને સક્રિય હિપ-યોગીતા ઓછી થવા લાગી. તેઓની સત્તાના ફાસનું આ પ્રત્યક્ષ પરિણામ હતું. આથી તેઓના રાજ્યમાં ચાલતા વિન્ન વિજ્ઞ સામાજિક અને આર્થિક બળો ઉપરના તેમના અંકુશનો અને દોરવણીનો વિનાશ થયો. વ્યાપાર, લક્ષ્મી, અને મુન્નર હિંગોગના વિષયમાં વિદેશી આક્રમણના તેઓ પળ બોગ થઈ પ્રડ્યા. અને વસ્તવિક રીતે તેઓની પ્રજાને પાળુ આ દુઃખનો હિસ્સો મળ્યો, પરંતુ આ દુર્ભાગ્યનું દોષા-રોપણ કેને માથે કરી શકાય? રાજ્યોની રાજસૂત્રાના ફાસ પછી તેમના રાજ્ય દારણારમાંથી પ્રદે સત્ત્વ અને રચનાત્મકતા ચાલ્યાં વત્ત્વ તેમાં શી નવાઈ? હિન્ના જે જે વિભાગો ઉપર પરદેશી રાજ્ય સ્થાપાય ત્યાં ત્યાં લોકજીવન અને દેશી મંદકૃતિ તદ્દન નાશ પામ્યાં. દેશી રાજ્યોમાં આવો વિનાશ કુદ્દન ખડગા થવા પામ્યો. સામાન્ય રીતે રાજ્યો બહારના આક્રમણને જેટલે અંશે આધીન બન્યાં, તેટલા પ્રમાણમાં

આ વિનાશક્રિયા વિસ્તાર પામી. પરિણામે આની અસર એ થઈ કે મોટાં અને વધારે સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ પર સ્વાયેલ સામાજિક જીવન કાંઈકે અંશે વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં ટકી રહ્યું; પરંતુ નાનાં નાનાં રાજ્યો કે જેની ઉપર પરદેશી સત્તાની ધોંસરી વધારે બળવાન અને દ્રઢ થઈ રહી છે તેમની પરિસ્થિતિ આ રીતે ઘણી જ દુઃખદાયક છે.

ખીન જવાબદારીનું તત્ત્વ કે જેનો આલેપ રાજ્યો માથે વારંવાર કરવામાં આવે છે તેનું કારણ પણ તેમની સત્તા ઉપરનું બહારનું આક્રમણ જ છે; જેમ જેમ રાજ્યોનું સ્વાતંત્ર્ય ઓછું છે તેમ તેમ તેમની જવાબદારી પણ ઓછી રહે તે સ્વાભાવિક છે.

દેશી રાજ્યોમા ઉભો થતો મુશ્કેલીઓના કારણ રૂપ રાજ્યોની સત્તા નહિ પરંતુ સત્તાનો અભાવ જ છે તેની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે. આમ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ જોતાં જણાય છે કે આપણને જે અનુભવો થયા છે તે રાજ્યોમાંથી નહિ પરંતુ અન્ય કોઈ સમ્રાટી જ જણાય છે, અને આ સ્થિતિમા રાજ્યોની ધોરણ સત્તાને પળ મધાને ઘટાડીને તે અન્યથોની સુધારણા સાધવી તે કઈ રીતે શક્ય છે તે સમજી શકાતું નથી.

x x x

જે સંજોગો અને ગણતરી ખ્યાનમાં લઈને હિન્દુસ્તાન તરફની પોતાની રાજ્યનીતિના અંતિમ ધ્યેય તરીકે સિટિશ પાર્લામેન્ટે જવાબદાર રાજ્યતંત્રની ઘોષણા કરી છે તેના કરતાં દેશી રાજ્યોનાં સંજોગો

અને ગણતરી વિલિન છે. દેશી રાજ્યો પાસે તેમના રાજ્યમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રને મળેલ કરવાની માગણી કાલે કરવામાં આવે છે તે કેવળ અધ્યાયયુક્ત છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે લાવિષ્યની ભારતીય સમૃદ્ધિને જરાયે પોષક નથી.

બ્રિટિશ હિંદ, ઇંગ્લાંડ માથે જે આર્થિક અને અંકુરિત વિપ્લવ મંળધ ધરાવે છે તે કેવળ પ્રયજ રાજ્યકર્તાઓ અને ગંપૂર્ણ પરાધીન પ્રજા વચ્ચેનો છે, તેથી તે અદેશમાં (બ્રિટિશ હિન્દમાં) જુની ઇવન પ્રણાલિકા અને સામાજિક વ્યવસ્થાનો વિવેચન થયો છે, જેથી ત્યાં નવા ક્રમના વિદોષ માટે ચોક્કસ જુમિકા તૈયાર થવા પામી છે. જે આ નવી વ્યવસ્થા હિન્દ તેમજ ઇંગ્લાંડ માટે કાયમ લાભ પ્રદ થવાનો હોય તો તેનાથી જે દેશ પર રાજ્ય કરવાનું છે તેના લોકોની સામાન્ય મહત્વાકાંક્ષાઓ નો સતોષથી નોંધ એ. આ સિવાયના બીજા કોઈ ઉદ્દેશથી દેશમાં અસ્થિરતા, અચકામણ અને સતત અસંતોષ જ ચોલુ રહે.

વિદેશી રાજ્યના સીધા સપડથી બ્રિટિશ હિંદના લોકો ઘણા બગૃત અને ગર્વહારી માનસ ધરાવના થયા છે.

આવા સર્જનોમાં અને મહાયુદ્ધ દરમ્યાન ભારતના નેતાઓથી બ્રિટનને અપાયેલ મદદ પછીના સમયમાં હિંદુસ્તાનના લોકોના સોંવન માટે કષ્ટ સ્વરૂપમાં સ્વરાજ્ય આપવું એ એક જ માર્ગ હોતો. આ નવાજેશને ભારતીય જવાબદાર રાજ્યતંત્રનું સ્વરૂપ મળે તે માત્ર ઐતિહાસિક અકસ્માત જ છે, કારણ કે મેટ્રિક્ષિતમાં પણ તેવા જ પ્રકારનું રાજ્યતંત્ર પ્રવર્તે છે. જે ઇંગ્લાંડને બહાર જર્મની પોતાના અમલ તળેના કોઈપણ પ્રદેશને આવી નવાજેશ કરવા માગે તો તેનું સ્વરૂપ તદ્દમ નિરળુ જ હોતો.

હિંદુસ્તાનના દેશી રાજ્યો પાસે જવાબદાર રાજ્યતંત્રની જે માગણી કરવામાં આવે છે તેને ઉપરના કોઈ પણ મુદ્દાઓ વ્યાજબી રીતે સમજાવી શકતા નથી આ બાબતમાં તેઓનું અસ્તિત્વ પણ નથી. આવી માગણી કરતી વખતે તેના કારણરૂપે રાષ્ટ્રભક્તિ

કે કોલકીના સમયે કરેલી સેવાઓના કંદર એમાંથી એકે આગળ ધરી શકાય તેમ નથી. વિદેશી સંત ના રાજ્ય કરતાં દેશી રાજ્યોનું રાજ્ય આપણી રાષ્ટ્રીય બાંધનાઓને વધારે અનુરૂપ છે; અને જે બ્રિટિશ હિંદના લોકોએ કરેલી સેવાઓનો બદલો સ્વરાજ્યની નવાજેશથી મળે તો રાજ્યો કે જેમણે સોંવલોમ-સંતોને સદૃઢ સમયમાં મદદ કરી છે તેમને પણ તેથી જ મોઝ બહારો મળવો નોંધ્યો.

દેશી રાજ્યોમાં પાર્લામેન્ટરી રાજ્યતંત્ર માટેની માગણીથી હિંદુસ્તાનના લાવિ ઉત્કર્ષ ઉપર શી અંકર થશે તે વિચ્છિન્ન આધુનિક રાજ્યકર્તા પશ્ચિમીતનો સામાન્ય પરીક્ષણ પરથી નોંધે શકાય તેમ છે. ગર્વહારી રીતે, લોકશાસન રાજ્ય પદ્ધતિ (ડેમોક્રસી) અને સરમુખત્યારી એમ બે વિભાગમાં હાલ જગત વહેંચાયેલું છે આ વિભાગ બેકે રચીલ રૂપે છે, તો પણ ડેમોક્રસી અને સરમુખત્યારી એ એમાંથી આપણે કોને પસંદ કરવી? અને કોને મદદ કરવી? એ વારવારે ઉદ્ભવતા પ્રશ્નની અર્થોર્થની વિચાર શ્રેણીને તદ્દન અનુરૂપ છે આવા મેમાંલિત પ્રશ્નનો સ્વર ઉત્તર આપવા એ મુશ્કેલ છે ઈતિહાસ પુરવાર કરે છે કે ડેમોક્રસી અને સરમુખત્યારી તે બન્ને અન્ય દેશો તરફ નિર્દય ચૂંસણનીતિ અપાત્ત્ય કરી શકે છે. પરંતુ આ કિસ્સામાં ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ માટેના પ્રયત્નો સરમુખત્યારીવાળા દેશોની સાથે, જે કે કદાચ સક્રિય રીતે નહિ, પણ, ઉદ્દેશનું એકય તો સાધી શકે. (કદાચ આપણા ડેમોક્રસી “મિત્ર” ને આ ન રૂપે.) હિંદુસ્તાનમાં ડેમોક્રસી માટેની ધોષણ આપણા વિદેશી રાજ્યકર્તાઓને અસ્થિર છે અને વધારામાં તે જગતના કેટલાક મહાન બળવાન દેશોને આપણા શત્રુઓ બનાવી મૂકે છે.

પાર્લામેન્ટરી રાજ્યપદ્ધતિ અથવા જવાબદાર રાજ્યતંત્ર એ અર્થોર્થની સમયમાં સંપૂર્ણ નિષ્ક્રિય પૂરવાર થયેલ છે. સમૃદ્ધ રીતે ડેમોક્રસી રાજ્યતંત્ર યથાવચમાં સંકુળ બનેલા દેશોની સંખ્યા બહુ ઓછી છે. ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકામાં ડેમોક્રસી છે, કાંસમાં પણ તેમજ છે. ઇંગ્લાંડની આગાહી મુખ્યતઃ તેના વિભાગ મહાન

ગત્યને આભારી છે અને ફ્રેન્ચ ઉમેક્સીની અસ્થિરતા તો મુવિષયાત છે. જર્મની, ઇટલી, ર્પેન, ગ્રીસ, રશિયા વગેરે દેશોમાં હમણા હમણાં ઉમેક્સી પ્રચારમાં આવી, પણ તેઓ સર્વ ક્રમશઃ ફેસીઝ કે ડોગ્મનિઝ સંગમુખત્યારીમાં પરિણમી છે.

ઉમેક્સીનું વય પણ અર્વાચીન સમયમાં તેના જીવનને મદદરૂપ એક તત્ત્વ છે. જેમ ઉમેક્સી વધારે જીની તેમ તેનામાં જીવન મંત્રામ માટે વધારે સામર્થ્ય માન્ય પડે છે અનુક્રમે સત્તરમી અને અઠાદમી સદીના સુદર કાળમાં ઉદ્ભવેલી ઇંગ્લાડ અને અમેરિકાની ઉમેક્સી આજે પણ સફળ અસ્થિતવ ધરાવી રહેલ છે. ત્યાર બાદ થોડે સમયે જર્મનેઝ ફ્રેન્ચ ઉમેક્સીની સ્થિતિ ઘણી જ ઓછી મળીન છે અને અર્વાચીન સમયમાં જે દેશોએ તેનો સ્વીકાર કર્યો તેનું પરિણામ આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ.

ઉમેક્સી વિકસિત અને સગીન અને તથા શિગ્રજીવ ગ્રહે તેને માટે જાણી લાખા સમયની જરૂર છે. અત્યાગ્ના ક્રોશક્ટીના સમયમાં જ્યારે પશુપત્તી અર્વાચીન ઉમેક્સી તેની બાદવાવસ્થામાં જ ચરસાન પામતી માલમ પડે છે તે વખતે ભારતીય ઉમેક્સી, જે પ્રાથમિક રીતે સમય તો તેનું પણ તેલુજ્ઞ ઐતિહાસિક બાવિ ન થા. તેમ માનવું એ અરેખર ધૃષ્ટતા ભરેલું ગણાય.

ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ જોતા જવાબદાર નાજનત પદ્ધતિનું અસ્થિતવ મોટા ઔદ્યોગિક રાહેરોની ઉત્પત્તિ સાથે સ્પર્શાયેલું છે આ વર્તુલની જરૂર તેનો ઉપયોગ અથવા સ્વીકાર કરવાથી લાએ જ સતોષકારક પરિણામ આપ્યું છે ગામડાઓમાં વહેંચાયેલી વસ્તીવાળા દેશી રાજ્યોમાં જે જવાબદાર રાજતત્ત્વ દાખલ કરવામાં ચારી તો નમામ રાજસત્તા થોડા ધણા વેપારીઓ, ધધાનરીઓ અને જુદિવાદી વર્ગના માણસોના હાથમાં જઈ અને ગામડાઓની અખજ અને વિકાસ જનનાના સક્રિય અંકુશના અભાવને લાગે તેમાં પોતપોતાના મર્યાદિત વર્ગોનું જ દિન માધવામાં તનપર રહેશે; માટે જે નાના અને ખેતીપ્રધાન રાજ્યોના રાજાઓ પોતાની પ્રગતિના જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચે સત્તા અને આર્થિક

લાભની બાબતમાં મમતોલપણુ જાળવી રાખે તેજ તેમની પ્રગતિ પ્રત્યેની ખરી ફરજ કહેવાય. આ માટે રાજ્યોને અગત અને પ્રયજ શાસનનીતિનો સ્વીકાર કરવો પડશે, આથી તેના ઉપર કદાચ પોતે આપણુદ જમીનદાર અથવા મુડીવાદો હોવાનો આરોપ મુકવામાં આવે, પરંતુ આખા રાજ્યમાં ફક્ત એક જ આવો ‘મુડીવાદી’ કે ‘જમીનદાર’ હશે. નાણા બજારમાં ઉત્પન્ન થયેલા હજારો નવા મુડીવાદીઓ કરતાં શુ ઉચ્ચ નીતિ ધર્મની મંસ્કૃતિ જેને વારસામાં મળેલી છે તેવો પુરાણો ‘મુડીવાદી’ વધારે માનનીય અને સ્વીકાર્ય ન ગણાય ?

રાજકીય પ્રગતિના વિષયમાં દેશી રાજ્યો ધણાં જ પછાત છે એવો વાગવાર આક્ષેપ કરવામાં આવે છે આ વસ્તુ કદાચ સાચી હશે પરંતુ જે રાજદારી અસતોષ હમણા હમણા અમુક દેશી રાજ્યોની પ્રગતિમાં જોવામાં આવે છે તે વિદેશના આથી જુદો શાસન પદ્ધતિવાળા રાજ્યોમાં તેટલો જલ્દી અને અંતર્ગામી નથી. ખરે જોતા તો દેશી રાજ્યની પ્રગતિના જીવન સામાન્ય ધોરણુ ખીજ સ્થળની પ્રગતિ કરતા ઉચ્ચતર રીતે જળવાઈ ગયું છે બહિર્જગતને જીવન સમામ માટે જે સુશિત અને ભવકરતાનો દુઃખમય અનુભવ કરવો પડે છે તેનો દેશી રાજ્યની પ્રગતિને ઝાંઝો ખ્યાલ હોતો નથી સાર્વિક અને આરોગ્યપ્રદ જીવન પૂરતો અવકાશ વગેરે બાબતો માટે દેશી રાજ્યો તેમના પડેશી મહેમાનોના હાથમાં ધણીવાર ધણી ઉત્પન્ન કરે છે.

પરંતુ દેશી રાજ્યો તદ્દન અર્વાચીન નથી. તેઓમાં ઉત્પાદન અને વિનિમયની જે પદ્ધતિઓ અને રાજતનનું જે ધોરણુ પ્રવર્તે છે તે મોટે અંશે કેટલાએ મેકા પૂર્વે અન્ય દેશોમાં હતું તેવું છે. તેઓ પૂર્ણ રીતે “સુધરેલા” નથી તેઓ “પ્રગતિ”ના વિરોધીઓ અને જાણુ જ “સ્થિતિચુસ્ત” (કન્ઝર્વેટીવ) છે.

રાજ્યકર્તાઓ આ એકે આરંભોનો અસ્વીકાર નહિ કરે. સિટીશ કન્ઝર્વેટીવ પોને કન્ઝર્વેટીવ નથી એવું સાબીત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી. પરંતુ તેથી ઉચ્છું તેઓ પોને કન્ઝર્વેટીવ હોવા બદલ અભિમાન

લે છે .. કન્ઝર્વેટીવ હોય કે પગલ હોય એ અનિષ્ટ છે એમ કેમ કહી શકાય ? અર્વાચીન પ્રગતિ, અર્વાચીન સુધારો અને અર્વાચીન યુગ એ સર્વ અનુસરવા યોગ્ય છે કે કેમ એ પણ શકા લાગેલી વાત છે આપણી સમક્ષ જ્ઞપાન એ આધુનિક દેશીમાનો એક જીવંત નમુનો છે ઈટલી જર્મની અને સ્પેન પણ તેના જ દૃશ્યોત્ક્રાંતી પુત્રી કરે છે ઉપરાંત દેશોની ગત્યનીતિ અને ઉત્પાદન પદ્ધતિને હિંમત આપવા માટે દેશી રાજ્યોએ યોગ્ય રીતે નિષ્ફળ થયા છે આ (કહેવાતા) નિકાસના ઉપદાયથી તેઓએ પોતાનો પ્રગતને અજાત ગમી છે આત્મિક અવરોધ જગત, સુધારાના જે "સુખ"નો વિષય ઉપલોગ કરી ગયું છે, તે સુખોથી આપણને શા માટે ત્યાગ રાખવા જોઈએ ?

હીટીશ સરકાર હિંદુસ્તાન માટે જે કાર્ય ન કરી શકે ને દેશી ગત્યો કરી શકે તેમ છે સમગ્ર દેશની સાથેનો મળધ તપાસના આ બંને મરચાઓની રિયલિટ ધણી રીતે ભિન્ન છે અને પશ્ચિમ તેઓ પાસે લોકો જે માગણીઓ કરે છે તે પણ જુદા પ્રકારની હોવી જોઈએ હિંદુસ્તાનમાં હીટીશ સરકારની સત્તા અને લાગવગ ગ્રેટબ્રિટનના ઉલોગ વ્યાપાર અને નાણાકીય હિતોને અભારી છે ઉપરાંત હિતો આપણા જ ઔદ્યોગિક અને વ્યાપારીક નિકાસો અવરોધતા અટકે એ હિંદુસ્તાનમાં જવાબદાર ગત્યતત્ત્વની માગણી પાછાગતો મુખ્ય હેતુ છે

પરંતુ આ પ્રકારની માગણી દેશી ગત્યો પાસે હમણા કરવામાં આવે છે તે મેટ ભાગે અમ્યવહતાથી દોષિત છે કારણ કે ગત્યોના હિતો, અને હિંદુસ્તાનના વ્યાપાર અને ઉદ્યોગના ભારિ વિકાસને પરસ્પર વિરોધ નથી ખર જોતા થોડા અપનાદ સિવાય આ બંનેને એકઠું રીતે લાગુજ સામ્ય છે ગત્યોની સત્તા, લાગવગ અને માધનોનો ઉપયોગ દેશની ઉત્પાદક શક્તિના વિકાસ માટે કરી શકાય તેમ છે પ્રતિદિન બદલાતી હીટીશ હિંદુમાની શાસન પદ્ધતિને બીનશરતી સ્વીકાર અથવા તે પોતાના પ્રદેશમાં કોઈપણ પ્રકારની પાલિમેન્ટરી ગવર્નમેન્ટને બહારથી લાવી બેસાડવી, આ બેમાંથી એકે માગણીઓ

તેઓ પુરીથી સ્વીકારી શકે તેમ નથી વિચારપૂર્વક ડરેલી આર્થિક યોજના અને તેને અમલમાં લાવી શકવા માટે પ્રયત્ન અને સંગત રાજ્યપદ્ધતિને તેઓ પોતાની અને પોતાની પ્રગતને માટે હિતકર ગણે વિરોધીહિતોને લીધે પરસ્પર લડી મરતા લોકોના હાથમાં સત્તા દેશી ન દેવી પરંતુ પ્રતિભા અપાન આર્થિક યોજનાઓ ધરીને અમલમાં મુકવી એજ આધુનિક અગત્યના ફરજીયા માટેના યોગ્ય મુક્તિ માર્ગ છે

કોંગ્રેસની ગળવળનું ખોય જો મુખ્યત્વે હિંદુવા તત્ત્વનું જ હોય તો તે ગળવળને અત્યાગે દેશી રાજ્યો વિરુદ્ધ શા માટે પ્રેરવી તે સમજવું અઘરું છે કોંગ્રેસે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે પદેશી ગત્યધુગમાંથી ભાગતને મુક્ત કરીને સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાનું છે, તોપણ દેશી ગત્યો કે જે મર્યાદિત ગતિ પણ હાથ તે સ્વાતંત્ર્યના પ્રતીકરૂપ છે તેના વિરુદ્ધ કોંગ્રેસે અને તેના નેતાઓએ ચળવળ શરૂ કરી છે.

ગાંધીજીના બનાવો ગમ્યાન જે જુદી જુદી બાગતો બહાર આવી છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે (૧) દેશી ગત્યો કે જે વિદેશી સત્તા નથી તેના વિરુદ્ધ કોંગ્રેસ નેતાઓ ચળવળ કરી ગયા ૬ અને (૨) તેઓનું ખોય બગાડ ભાગત સત્તાનું નહિ પરંતુ જવાબદાર ગત્યતત્ત્વનું છે

હિંદી સરકારનો બહાર નિષ્પક્ષતા અને દેશી ગત્યો વિરુદ્ધ કોંગ્રેસના લાભમાં તેઓની ગત્યનીતિએ હમણા હમણા લીધેલો થોડાઝોડ એ બંને એમ બતાવે છે કે કોંગ્રેસની દેશી ગત્ય સામેની લડત તે કોઈ વિદેશી રાજ્ય સામે નથી સ્વાતંત્ર્યના સ્વીકૃત ખોયમાંથી આ એક વિષય ગમન છે અને સચે સાચે તે એક નીતિ નીતિનું આવિષ્કાર હોય એમ આથી જણાય છે જવાબદાર ગત્યતત્ત્વની આકર્ષક ગત્યતત્ત્વના નીચે હીટીશ હિંદ દિહી હિંદ ઉપર આક્રમણ કરવા ધારે છે

હાવના હીટીશ હિંદના ગત્યતત્ત્વ અને અપેક્ષિત જવાબદાર ગત્યતત્ત્વના કગતા દેશી રાજ્યોની શાસન પદ્ધતિ વધારે સારી છે એમ કેટલીએક ગણુનીઓથી પૂરવા થાય છે.

આ બંને પ્રકારની શાસન પદ્ધતિઓમાં અસુક એકજ વર્ગના હાથમાં ગભ્યસત્તા આવી જાય છે, અને તેની સાથે બીજા વર્ગો પાસેથી સ્વાર્થદ્વારા લાભ મેળવવાનું અગિય પણુ જોડાયેલું હોય છે. એક રાજાનું રાજ્ય એટલે એક વ્યક્તિનું રાજ્ય, અને તેમાં વર્ગીય ક્ષિતાનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવતો નથી.

હિંદમાં બ્રીટિશ રાજ્ય અંગર જવાબદાર રાજ-તંત્રનું આરંભ નિવડતું તેના બ્રીટિશ કે જર્મ્યાનદ્વાર રાજ્યકર્તાઓની ભક્ષાર ઉપર જરાયે આધાર નથી તેના આધાર સત્તામાં આવેલા અમુક વર્ગોના આર્થિક હિતને નિયમન કરનારા કાયદાઓ ઉપર જ રહેલા છે.

દેશી રાજ્યો કે જ્યાં વ્યક્તિઓ રાજ્ય કરે છે તેઓનો કિસ્સો કાંઈક જુદો જ છે ત્યાં આગળ રોટની આબાદીના મુખ્ય આધાર રાજકર્તાની ભક્ષમનસાઈ અને શક્તિ ઉપર જ છે. ત્યાં આગળ આપણે વર્ગીય અર્થશાસ્ત્રના સંતરડ કાયદાઓથી પર રહીએ છીએ. અને રાજ્યકર્તાની અંગત અને પ્રતિભાસુક્ત દોરવણાની ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહેંચીએ છીએ.

જે રાજ્યોના હાથમાં આવી કુલ સત્તાઓ છે તેમાંના કેટલા પોતાની પ્રજાના કલ્યાણને અર્થે તે વાપરશે, એ પ્રશ્નનો સોદા જવાબ ' પ્રોગ્રેસિલીટી ' ના કાયદા ઉપર આધારેલો છે આ મટે પહેલાં તે આપણે વ્યક્તિઓના સારા અને ખરાબ એમ બે વિભાગ કરવાની શ્રદ્ધા ભરેલી પદ્ધતિને તજવીજે જોઈએ તેને દેહોએ અત્યત સારી અને અત્યત ખરાબ એવી બે ગિયતિઓની વચ્ચેના સારા નરસાની જુદી જુદી અનન ભૂમિકાઓ આવેલી છે એ વિચાર ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

સમાજ શાસ્ત્ર આપણને કહે છે કે ઘણી ખરી વ્યક્તિઓ બહુ સારીએ નથી તેમ બહુ ખરાબ ઘણુ નથી; પરંતુ એ બે વચ્ચેની કાંઈ મધ્ય ભૂમિકાએ છે. રાજ્યોના કિસ્સામાં આ સિદ્ધાંત લાગુ પાડીએ તો તેઓમાના ઘણા ખરા ભક્ષમન-સાધની મધ્ય ભૂમિકાએ છે તેમ રપષ્ટ માલમ પડે છે. આકાશાશ્રીઓની ભાષામાં કહીએ તો રાજ્યોની

ભક્ષમનસાઈ અને શક્તિઓતો " કર્વ " (વકરેષ) પ્રાણીશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રોમાં વારંવાર વપરાતાં પ્રસિદ્ધ ધટાકૃત (બેકશેષિડ) કર્વે જોવા છે. તેઓને મળતી વિશિષ્ટ કેળવણી અને વિકાસના પ્રસંગોની ગંભીર કચીએ તો આ કર્વેનો આકાર તેઓના લાભમાં પરિણમે. આ વિચારને સરળ ભાષામાં વ્યક્ત કરીએ તો અનાપાસે જ એશી ટકા ઉપરાંત રાજ્યો ભવાઈ અને હઠાપણથી રાજ્ય કરવાને શક્તિમાન નિવડે એમ કહી શકાય. અવશિષ્ટ વીશ ટકામાં અંલ્પવસ્થિત અને અશક્ત રાજતંત્રના કિસ્સાઓ આવી શકે. તેઓને અપવાદ રૂપે ગણી શકાય અને તેઓની સુધારણા મટે જો ઉપાયો યોજવામાં આવે તે સુખ્યવસ્થિત રીતે તંત્ર ચલાવનારા રાજ્યોઓની મોટી મંજૂયાને ડોઢપણુ રીતે લાગુ પાડી શકાય નહિ.

જેવટમાં દેશી રાજ્યો પોતાના તંત્રમાં લોકશા-સન પદ્ધતિ અને સરમુખત્યારીના લાભોનો સમાવેશ કરી શકે, અને સાથે સાથે તે આની ન્યૂનતાઓમાંથી મુક્ત રહી શકે.

લોક પ્રતિનિધિત્વવાળાં રાજ્યતંત્રનો ખાસ લાભ તેના જાહેર અભિપ્રાય સાથેના મંપર્કમાંથી જન્મે છે, અને ભિન્ન ભિન્ન હિતો ધરાવતા સમાજ માંહેની અસ્થિતતા અને આતરિક વિરોધો એ તેની મુખ્ય નમજાઈઓ છે.

સરમુખત્યારો વાળાં રાજ્યો દેશની અંદર અને બહાર પ્રચળ, અને યોગ્યતા અને અંક્ય વાળી નીતિ અખત્યાર કરે છે. પરંતુ સમાજ જાહેર અભિપ્રાય અને તેના ઉદાર વિવેચનના વિનાશ કરીને તેઓ આ મેળવે છે.

દેશી રાજ્યોની જાણસમાં, રાજ્યો પ્રજા સાથેના અંગત મંપર્કથી જવાબદારીનું જરૂરનું તરવ ઉપરિચિત થાય છે; અને તદઉપરાંત રાજ્ય પોતાની સર્વ સત્તાને લીધે પ્રગતિકારક અને અવિકાસ તરવ ઘણ રહે છે, સાથે સાથે પાર્લામેન્ટરી ગવર્નમેન્ટમાં રહેલી બેન્કારી જૂતિઓ અને જાહેર અભિપ્રાય પ્રત્યે સરમુખત્યારીની નિષ્કણતા આ બંને દોષોથી રાજ્યોની ગંરયા મુક્ત રહી શકે છે.

રાજકોટ પ્રકરણ પરત્વે વિચાર

૩

હવે રાજકોટ પ્રકરણની મહાત્તિ મર્ષ છે. અને રાજકોટના સ્થાનિક રાજકારણમાં (જે વચ્ચેની નિષ્ફળ ધર્માર્થગીતો સમક્ષ જાદ કરીએ તો) પૂર્વવત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે. અને પ્રત્યેક મનુષ્ય આખરે તો સંયોગો અને કાળજીને વશ છે એવો જાણે બેઠાપાઠ રાજકોટના પ્રશ્નોએ સૌ કાંઈતે આપેલો હોય એવું કાળજીને જ્ઞાન થઈ જાય છે. તેમ મનુષ્યની ક્રિયા સિદ્ધિ એના સાધનોમાં નહીં પણ એના સત્ત્વમાં-ન્યાયમાં-નિઃસ્વાર્થતામાં રહેલી છે એવું એથી પ્રતીત થાય છે. મહાત્માજીને સાત ચિત્તે વિચાર કરતાં લાગ્યું કે પોતે અહિંસાને જ અર્થ કરે છે, અને જે નિરામય અહિંસામાં પોતે શ્રદ્ધા ધરાવે છે, એવા પ્રકારની અહિંસાનું પોતાથી પાલન થઈ શક્યું નથી. અથવા તો લોકોમાં અહિંસાની દૃઢ જાણના નથી. એ પ્રશ્નો એમની ખાતરી થઈ કે તુરંત એમણે ગ્વાયર ચુકાદાને છોડી દઈ એમના પોતાના જ શબ્દોમાં કહીએ તો એમણે આત્મશુદ્ધિ કરી. અને પોતાની હાર જાહેરમાં કબૂલ કરી.

સ્વામી નારાયણ ભગવાન વિષે એક એવી કીર્તિવંતી ચાલે છે, કે તેઓ ગ્વાયર જીનાગદમાં પધાર્યા ત્યારે દાથી ઉપર ખીરાજી શહેરમાં સવારીએ નીકળ્યા નવાજ સાહેબના રાજમહેલ નજીક સરખસ આગ્યું ત્યારે શ્રી સ્વામી નારાયણને કોઈએ ચીલાડું આપ્યું અને તે તેઓ દાધીને હોદ્દા બેઠા બેઠા જમવા માંડ્યા. આ જોઈ નવાજ સાહેબના હબુરીઆઓ પૈકી કોઈએ નવાજ સાહેબનું ખ્યાન ખેંચી “ભગવાન તે આવા હોય” એવી મતલબનું કહ્યું. ત્યારે નાં નવાજ સાહેબે કહ્યું કે “મારી ખાતરી મર્ષ છે કે તેઓ ખરેખર ખુદાના ખંડા છે. કારણ કે એ વગર ખીરાજી કોઈની

આમ હાથીની મવારીએ બેઠાં બેઠાં ચીલાડું ખાવાની કીર્તિ ચાલે નહીં.” અર્થાત્ ગ્વાયરે એમ જાણે કે પોતાની માન્યતા દુરામદનું સ્વરૂપ લે છે ત્યારે તેનો ત્યાગ કરવામાં જ સાચી મહત્તા છે. અને ગ્વાયરે ગાંધીજી રાજકોટથી “આસાની ટાઢી કારીને” ત્રીકળ્યા ત્યારે એ મહત્તાનું ખરૂં મૂલ્ય સ્વામી નારાયણ ભગવાનની સાદૃશ ગાંધીજીનું ચંકાયું અને તે કરતાં વિશેષ તો એમણે ઉબ્બના હોડ જેવા ગ્વાયર ચુકાદાનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે.

મહાત્માજીએ રાજકોટની પ્રગતિ, પરિવહન અગ્રણીઓને અને સર્વને રૂપરૂટ રીતે કહી દીધું કે નામદાર હાકાર સાહેબ કે દરબારશી ધીરાવાંજા જેટલું આપે તેટલું લેવામાં શોભા છે. એમના જેવા મહાપુરૂષને જાણે એવી રીતે એમણે કોપનો સર્વ ભાર પોતાની અદિસાની નિર્ભયતા ઉપર સ્વીકારી લઈ રાજકોટ પ્રકરણમાં જેઓ ઉત્પાદક બીજાપુરેલા દત્તા તેઓને—ભગવાન શંકરે જેમ સમુદ્રમેધનમાંથી તીકળેલા જેરને પી જઈ જગતને બચાવી લીધું તેમ—બચાવી લીધા અને એમની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખી. પરંતુ આ બધાની જે અમર દેશી રાજકારણ ઉપર થઈ છે તે લક્ષ બહાર ન રહેવી જોઈએ. અને તે એ કે જૂના મહીનામાં મુખર્મ ખાને અખિલ હોંદના નરેન્દ્રોની તથા એમના મત્રીઓની એક કેન્દ્ર-ન્ય મળી હતી. આ કેન્દ્ર-ન્યમાં સર્વાનુમતે નરેશીએ અમુક શરતોએ ફેરવ બંધારણના અસ્વીકારનો ઠરાવ કર્યો છે ખરેખર, નરેશી માટે આ કીર્તિભર્યું પગલું હતું. પરંતુ આવા ઠરાવનું ઉદ્ગમ સ્થાત રાજકોટના જેવા બનાવો છે. ફેરવશન થયા પહેલાં, જેમની સાથે “શીરેટ” થવું છે અને જેમના હસ્તક અત્યારે તો મધ્યવર્તી

મરદારમાં દેશી અંધારણીય મતા પણ નથી એવા વર્ગ તરફથી જ્યારે અત્યારથી જ દેશી ગાંધીઓમાં દરમિયાનગીરી કરવામાં આવે છે તો પછી શીડરેશનમાં બેળાયા પછી કેટલી અપ્રતિબદ્ધ દરમિયાનગીરી કરવામાં આવશે એ કલ્પનાએ રાજકર્તાઓનાં મન શકાશીલ જનાવી દોષા અને તેથી તેઓને શીડરેશનમાં બેગ્રાવનો ઈન્કાર કરવાનો મદદ પ્રમંથ પ્રાપ્ત થયો.

શીડરેશનની ઉપસિના આદિ કાળમાં રાજકર્તાઓએ તેમાં ઉત્સાહભરે બેગ્રાવની હા પાડી હતી પણ સ્થાણખનનની જેમ શીડરેશન પરત્વે સ્થિતિશ દિનના આગેવાનોની મથે તેઓને જેમ વિશેષ ચર્ચા-ચર્ચો થવા લાગી તેમ રાજકર્તાઓના મન એ તરફ ઉદાસીન થતા ગયા અને તેમાંના મોટા સમૂહનો અભિપ્રાય શીડરેશનથી અલગ રહેવાનો ચતો ગયો. મને ૧૯૩૭માં મહુમ મહારાજા જામમાહેમ રણજીત-મિહજીએ નરેન્દ્રમણની ખુશી બેકકમા રાજકર્તાઓનું આ દર્શિષિદુ વિવેકપૂર્વક રજુ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. જો કે મૈસોર, ત્રાવણકોર, તાલચેર, રામદુર્ગ, માણસા, કીંગડી અને રાજકોટની માફક કોચેસે અગર તો સ્થિતિશ હોંદની કોષ અન્ય રાજદારી અંરથાએ અત્યારની જેમ તે વખતે દેશી ગાંધીઓમાં દસ્તક્ષેપ કર્યો ન હતો પરંતુ મહુમ જામમાહેમ પોતાની દરદર્શિતાથી જદાગના હનુક્ષેપનો એ ભય જોઈ શક્યા હતા. આજ પાય વર્ષ પછી મર્મમતી એ કલ્પના ગાચી પટેલી જણાય છે જ્યારે ઉલટ મહારાજાએ પણ ખાતી ચર્મ ચૂરી કે અત્યારે તો પોતાથી અસ્થાને પ્રવેશ થયો છે અને દેશી ગાંધીઓમાં પદ-પ્રવેશ કરી હનુક્ષેપ કરવો એ પોતાને માટે હમણા તો કવખતનુ છે અને તેથી તો એમણે નિખાવમપએ પોતાના અગોપાગ મકાકી લર્મ રાજકોટની કારોબારી મત્તાને શબ્દ જવાતી ત્યાની પ્રમ્તને સનાદ આપી છે. અને તે અત્યારે તો યુમ છે

ફેરલ પડા જડજનો નિર્ણય ગાંધીજીએ ત્યાગી દેવાનું એક બીજી અવદાર કારણ તો અમને એ લાગે છે કે પરિપદ તરફથી નીમાવાની સમિતિમાં ગીરામ-

દારોનું સપ્રમાણ પ્રતિનિધિત્વ રાખવાનું એ વર્ગ તરફથી, એમણે જ (ગાંધીજીએ) એક પત્રમાં લખી આપેલા વચનને આગળ મૂકી નૈતિક દબાણ કરવામાં આવ્યું. પણ આ વાતનો રીકાર કરતાં સુધારાસમિતિમાં પરિપદની જાણમતિ રક્ષાતી ન હતી. એટલે શરૂમાં જેમ સુધારાસમિતિને અંગે ગાંધી ઉપર વચનભરનો આક્ષેપ મૂકવામાં આવ્યો હતો એવો જ કોઈકે આક્ષેપ એ પક્ષ તરફથી ગાંધીજી ઉપર મૂનવાના સમેગો ઉપરિથત થયા. અને નદીમાં તણાઈ આવતા રીંછને ધાળવો જાણી લર્મ લેવાના ઇરાદાથી ભગવાડની જે વિષમ સ્થિતિ થઈ એવી સ્થિતિ સર મોરીમ ખાચરના ચુકાદા પછી થઈ ઉલટ કાયદેસર નિર્ણય કરવા જતાં કાયદેસર ચુચવણ વધી પડી. તેમ સરદાર વલ્લભભાઈના વિશ્વ તરીકે જે ચુકાદાને લેખવામાં આવ્યો એ ચુકાદો જાણે રાજકોટ રાજ્યને ઉપકારક થયો આ અવદાર દષ્ટિને મમજી લર્મ ગાંધીજીએ આ ચુકાદાને અને એમાંથી ફલિત થતા લાભને જતા ક્યાં.

ગમે તેમ પણ સર મોરીમનો નિર્ણય માર્ગભ્રમ સત્તાની દરમિયાનગીરીથી થયો હતો એટલે એ મતા સાથે નિકટવર્તી સંખ્યા ધરાવનાર રાજ્ય ઉપર એના અમલની નૈતિક જવાબદારી હતી, તેમ એ સત્તાના પ્રતિનિધિ તરીકે ડેરીડેન્ટ ઉપર પણ અમુક અંરો તેનો અમલ કરાવવાની જવાબદારી હતી. જો કે દરઆશ્રી વીગવાળાએ એ ચુકાદાની મર્યાદામાં રહીને ભાગે જ કોઈની કલ્પનામાં આવે એવા અને કાયદે-સર લાગે એવા કેટલાક પ્રશ્નો ઉપરિથત કર્યા હતા અને ચુકાદાની આમપાગ ગાંધીય જુદિયાચદાનુ બેદરું કહિન પડે એવું એક વર્તુલ દેરી મુકુ હતું. છતાં મહારાજાજીએ અંતર્મુખાવ્રતિ કરી પોતાની અદિમા-દષ્ટિને કસોટીએ ન ચડાવતા થોડો સમય વ્યતીત થવા દીધો હોગ તો રાજકોટ રાજ્ય મધ્ય પણ એનું તો ન જ કરત કે જેથી માર્ગભ્રમ મના માથેનો એનો મંચ પરાક્ર રીતે પણ દુગિન થાય. કારણ કે અવાકાવિક રીતે કોઈ પણ દેશી ગાંધી, એ મતા મન્મુખ દષ્ટિ ગાંધી પોતાનો અવદાર બેગવવામાં હિન

સમજે છે. પરંતુ ગાંધીજીએ યુગદાનો ત્યાગ કરી જેમ પોતાનો ભાર હળવો કર્યો તેમ રાજ્ય પણ વિશેષ સંઘર્ષણમાં ઉતરવાના પ્રસંગોમાંથી મુક્ત રહ્યું. અમે-કર્ણ દૂષિત ન હોય તો-સાંભળ્યું છે કે રાજકોટમાં, જેઓ પ્રગ્નપણે લડતના અગ્રણી ગણાતા હતા તેઓ પરસ્પરના મતભેદથી, તેમજ પ્રગ્નવર્ગ પણ આ અનિશ્ચિત રિથિતિમાંથી અને અથ વગરની થતી જતી ધમાધમીમાંથી લાંબા સમયના ચાકનો લીધે નિવૃત્તિ ઇચ્છતે હતા. આમ છતાં ગાંધીજીએ કરેલા આ અણધાર્યાં નિર્ણયથી જ્યારે પરિસ્થિતિ સાવ વિપરિત થઈ ગઈ, ત્યારે લોકો કે જેનો એક ભાગ દરબારથી વીરાવાળાને સ્થાન બાદ કરવા ઇતેન્નર હતા તેઓ હતાશ ચયા. કેટલાક ગાંધીજીના હૃદય દ્વૈર્વિધ્ય પરત્વે પણ હસવા લાગ્યા

જ્યારે ગાંધીજીની માન્યતા પ્રમાણે તો માત્ર લડતનું સ્વરૂપ જ બદલાયું; જેમ કરવાનો દરેક સેનાબ્ધકને અધિકાર છે. અર્થાત્ કે પરિણામે વિજય તો લોકોનો જ છે. અને એ વાત ખરી છે કે કોઈપણ તંત્ર લોકોના ઐત્તિહાસિક સહકાર વગર યોગ્ય રીતે ચલવી શકતું નથી. તેમ જેઓ સ્વચ્છતાથી તંત્ર ચલવવાનું અભિમાન લે છે તેઓની એ જ તંત્ર દ્વારા ફાળના ફેરફારને લીધે નામોશી થાય છે. રાજકોટ રાજ્ય બધારણીય સુધારા અર્થે એક પ્રથમ તૈયાર કર્યો છે તે આટલા જ માટે.

મહાત્મા ગાંધીજીએ આ પ્રકરણને મંકેલી લેતી વખતે સર્વ પ્રશ્નોની માત્રી માગી છે. એમના જેવા દરજ્જાવાળી નિર્વેર વ્યક્તિને માટે એ યોગ્ય છે. ગાંધીજી અત્યારે સમગ્ર હિંદના વ્યક્તિત્વનું પ્રતિક છે. સત્યાગ્રહી કહેતાતા છતાં આગ્રહી નથી, એમ એમણે ખેડા, સુપારણ વગેરે સ્થાને તેમજ મહાસલાના અનેક જટિલ પ્રશ્નોને અંગે સમાધાનકારક જે વધુ અત્યાર સુધીમાં દર્શાવ્યા કર્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે. પરંતુ દેશી રાજ્યોનું રાજ્ય કારણ એમની કંપનાથી પર હુત. અને એમ હોય ત્યાં સરદાર વલ્લભભાઈ મહાસલામાં, પ્રાંતોમાં અને

સિટિશ હિંદના રાજકારણમાં અન્યત્ર પણ દોરવણી કરનાર ગણાતા છતાં તેમને માટે તો એ રાજકારણ કંપનાતીત હોય એ સ્વાભાવિક છે અને એક વાતનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ કે જે કે મહાત્માજીએ રાજકોટ પ્રકરણથી રાજ્ય ધોષનાખ્યા છે પરંતુ દેશી રાજ્યોના વહીવટ સંબંધી એમની માનસિક અવરચના દર ઘઈ નથી વારંવાર આ સંબંધી તેઓશ્રી પોતાનું મતન્ય પ્રકટ કરતા રહ્યા છે એટલું જ નહીં પણ સાર્વભૌમ-સત્તાના સળધે પરત્વે પણ આને અંગે પોતાનું દર્શિર્ગિદ્દ એમણે પ્રકટ કર્યું છે એટલે અમને લાગે છે કે દેશી રાજ્યોના વહીવટી પ્રાંતો એક રીતે નહીં તો બીજી રીતે પણ ઉઠેલા કરવાની એમની ઇચ્છા છે અને સમય, પ્રસંગ અને અનુકૂળ ગંગેગો પ્રાપ્ત થતાં પોતે એ સંબંધી કાંઈ અસરકારક ઉદાપોહ કરે તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.

કેંગ્રેસે પણ દેશી રાજ્યોનો સવાલ હજી મંકળાયેલો રાખ્યો છે. અને શીડેશનમાં નેકાવાના પહેલાં એ સવાલનો ઉકેલ કરી નાંખવા ઇચ્છે છે. એટલે એ ઉપરથી સુચિત થાય છે કે હાલના ગંગેગોમાં દેશી રાજ્યોમાં દરમિયાનગીરી કરવાની નીતિનું અવ્યવહાર-પણ હજી કેંગ્રેસના અગ્રણી મહાપુરુષોના લક્ષમાં આવ્યું નથી. અત્યાર સુધીનો અનુભવ જે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આ સમગ્ર પ્રવૃત્તિની સામાન્ય જનતા ઉપર પરિણામે અનિષ્ટ અસર થાય છે કેમકે જેઓ દેશી રાજ્યોના ચાલુ વહીવટમાં સુધારો કરવાની નજરથી તેમાં દરમિયાન ચયા હોય છે તેઓનો મોટો ભાગ, સ્થાયી-સ્થાનિક હિત-જે તે રાજ્યના વતની હોય છતાં પણ-ધરાવતો નહિ હોવાથી વખત જતાં ધધેધાધે વળગી જાય છે. અને તેઓ પોતાની પાછળ રાજ્યમાં પણ પરપરાથી રહેનારા લોકો અને અધિકારી વર્ગ વચ્ચે દુષ્ટેણ મૂકતા જાય છે. જેનું પરિણામ ન કંઈપી શકાય એવી યદાતદા રાજકીય ચળવળમાં આવે છે. આવી ચળવળ એ એક પ્રકારનો નીશો છે. નીશો કરવો એ ખરાય ચીજ છે. ચુનોહો પણ છે. પરંતુ નીશો કરનાર અને તેને માટે સર્વ સામગ્રી

એકત્ર કરનાર એ એમા કાણુ વિશેષ જવાબદાર ગણી ગકાય એ નક્કી કરવુ મુશ્કેલ છે, એટલે જે ગાજરીય પ્રવૃત્તિનું ઇષ્ટ પરિણામ ન આવે તેમજ જે પ્રતિષ્ઠા ક્ષણિક ભુસ્સામાથી ઉત્પન્ન થતા પામી હોય એમ લાગે અથવા તો જે પ્રવૃત્તિ માટે યોગ્ય અને સાચા કારણો ન હોય એવી પ્રવૃત્તિના સાકલ્ય વિશે હમેશા સાતત્ય ગહેવાય છે અને એવી પ્રવૃત્તિ પ્રતિપક્ષીને સતત જોર આપ્યા કરે છે આ પ્રવૃત્તિનુ આ સ્વરૂપ મહાત્માજીની નજરમા આવ્યુ હશે એથી કે પછી અહિંસાનુ દ્વિત સ્વરૂપ પોતાની નજરમા આવ્યુ હશે તેથી એમણે જવાબદારીનો સર્વભાગ ગાંધી ઉપર મૂકી દીધો

રાજકોટ પ્રકરણની અંતિમાવસ્થામા શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈ અને ભાનુનગર રાજ્યાતર્ગત ગદકાના નગરશેડે મોહનવાલ્મીકી દરમારશ્રી વીરાવાળા સાથે વાટાઘાટ કરે છે અને તેઓ બન્નેના કહેવાથી ગાંધીજી પણ પ્રકટ રીતે કહે છે કે દરમારશ્રી વીરાવાળાનો હૃદય પવટો થયો છે આનો અર્થ એ છે કે દરમારશ્રી વીરાવાળા અત્યાર સુધી વિમાર્ગે હતા અને હવે સુમાર્ગે વળ્યા છે આ હકીકત ખરી હોય તો પણ રાજકોટ પ્રકરણનુ જે સ્વરૂપ સમષ્ટિગત ગીતે ધકાયુ છે તે જોતા એ રાજ્યનો કે એવા કોઇ પણ રાજ્યનો દીવાન વ્યક્તિગત રીતે કે મનસ્વીપણે આવી સૈદ્ધાંતિક બામતો કે જેની અસર દેશી રાજ્યોની સંસ્થા ઉપર થતી હોય તેનો નિર્ણય આપવાની જવાબદારી માથે લઈ શકે નહિ અને એ પ્રમાણે જો તે એવી જવાબદારી માથે લે તો એણે પોતાની ગાંધીય મર્મીભાનુ ઉ વધન કર્યુ છે એમ કહેવાય. એટલે હવે પાનડાની વાત તો મિથ્યાત્વ જેવી લાગે છે ગાંધીકોટનો પ્રાચીનધાનિક મટીને વિસ્તૃત બની ગયો હતો અને એટલા જ માટે એમા અણઉકેલ શુચ ગહેવા પામી છે અને અમાર નમ પણે માનવુ છે, કે જેને નરેશો દરમિયાનગીરી કહે છે એવી દરમિયાનગીરી રહેશે તા સુધી કોઇ પણ દેશી રાજ્યની શુચ ઉકેલવાને પદલે વૃદ્ધિ પામશે અને એટલે અશે શ્રીરેશનમા વિનમ થશે લોકોમા

કલહ સ્થાયીરૂપ ગહેશે પરસ્પર અવિશ્વાસ વધશે; પરિણામે ગાંધી પ્રગ્ન બનેનાં માનસ મલિન થઈ જશે આપણે આપણા ગાંધીય અને સામાજિક વ્યવહારમા જેમ કોટની હસ્તક્ષેપ અનિચ્છનીય ગણીએ છીએ એમ ગણવાનો બીજાનો અધિકાર પણ સ્વીકારીએ તો એનુ પરિણામ નિ ગણ્ય ઇષ્ટ જ આવે

રાજકોટના પ્રકરણે સમગ્ર દેશીરાજ્યો પરત્વે એક વિચારણીય ઉદાહરણ આપ્યુ છે આ આખા પ્રકરણમા લોકસત્તા, રાજસત્તા, સાર્વભૌમસત્તા, એજન્સીની સત્તા અને એવી બીજી નાની મોટી ઘણી બાબતો ચર્ચાઈ છે આ સબધી પત્રવ્યવહાર પણ આલ્યો છે આ સર્વ સામગ્રીને કાઢીપણુ પ્રકારની ચર્ચા સિવાય એકત્ર રૂપમા માત્ર હકીકત રૂપે જ પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર છે, અને અન્ય કોઇ કગતા રાજકોટ રાજ્યને આ સરજ સુલભ છે આવા પ્રકાશનથી રાજ્ય કરતા પણ વિશેષદિત જનતાને છે, અને ભવિષ્યના, રાજકીય વ્યવહારમા, સરકાર સાથેના સબધોમા અને દેશી રાજ્યોના દરજ્જામા આતુ ઐતિહાસિક પ્રકાશન ઉપયુક્ત થશે રાજકોટ રાજ્ય, સબધ ધરાવતા સર્વપક્ષની શક્ય મંમતિ મેળવી આ કાર્ય હાથપર લે એ ઇચ્છનીય છે

આવા પ્રસંગોના વધારે પડતાં અનુમાનો કરવા કે તેના નિશ્ચિત પરિણામો દર્શાવવા એ તત્કાલ કઠિન છે. કેટલાક નિષ્ઠુજ લાગતા કાર્યો સંયોગો બદલાતા સફળ લાગે છે અને સફળ જણાતા કાર્યો પરિણામે નિષ્ઠુજ થાય છે પરંતુ એટલું તો ખરૂ છે, કે હવેના બે વરસમા દેશી રાજ્યોમા થયેલા પ્રચારથી નરેશોને પણ લાગ્યુ છે, કે નરેશોને અનુકૂળ અને પ્રગ્નને મંતોપપ્રદ એવી બધારણીય યોજના જરૂરની છે અમારી તો એવી દૃઢ માન્યતા છે, કે સ્વાર્થતાગના ધોગણુ ઉપર જે બધાગણુ રચાશે તેજ પ્રગ્નને સતોષ આપનારૂં નીવડશે “ ઉમેાક્તી ” ની વાતોથી કે બધાગણુની શબ્દ ગ્યતાથી લોકોને ખરૂં સુખ અને સ્વાસ્થ્ય મળી શકશે નહિ તેમ લોકોને ભાવગોની, લખાણો કરવાની, સમાચો ભગવાની, મત આપવાનો

રાજકોટ પ્રકરણ પરત્વે વિચાર

હક આપવાથી, ધારાસભાઓ સ્થાપી તેમાં ઠરાવો, બીલો અને કાયદાઓ કરવાનો અધિકાર આપ્યાથી કે બજેટની ચર્ચા કરવાની છૂટ આપ્યાથી દેશમાં કે રાજ્યમાં સ્વાસ્થ્ય સ્થપાશે નહિ. રાજકર્તાઓ બંધારણ આપે કે ન આપે પરંતુ તેઓ જ્યારે ખરેખરી રીતે એમ માનતા થશે કે પોતાનું જીવન પ્રજાના રક્ષણ અર્થે છે, રાજ્યનું દ્રવ્ય રાજ્ય માટે છે, પ્રજાથી પોતે અલગ નથી પણ પ્રજામાંના છે ત્યારે બંધારણપૂર્વકનું રાજ્યતંત્ર સ્થપાશે. હિંદુસ્તાનનાં રાજ્યો માટે અને એની સંસ્કૃતિ માટે આવું બંધારણ પથ નીવડશે એવું અમારી જુની દૃષ્ટિને લાગે છે. રાજ્યોએ અને એમના અમાત્ય મંત્રીએ અત્યારના પવનમાં તણાવા વગર નિર્ઘર્ષ વાતો, ચર્ચા, છુદ્ધિવાદ, મિથ્યાત્વ ભરેલાં ભાષણો એ વગેરેનો ત્યાગ કરી લોકોની જીવડીઓમાં એમના હૃદયમાં પ્રવેશી જવું જોઈએ, અને ધનાઢ્યોના નહિ પણ ચીંથરેલા લોકોના હૃદયમાં ખેસી જવું જોઈએ કે જેઓ કદી બંધારણની કે સત્તા મેળવવાની વાતો કરનારા નથી પણ રાજ્યતંત્રમાં માત્ર રોટલા અને લુગડાં પૂરતો જ રસ લેનારા છે.

ગાંધીજી રાજકોટમાંથી રિક્તપાણિ વિદાય થયા છે, અને સૌ કોઈ માનતા હશે કે બહારની દરમિયાનગીરીના ભયમાંથી કાઢિયાવાડ મુક્ત થયું છે. પણ બહારની દરમિયાનગીરી જતાં, કાઢિયાવાડમાં કે કોઈ પણ હિંદનાં દેશી રાજ્યોમાં પછી-એને માગ મુકાવે એવી કોઈ બીજી દરમિયાનગીરી ઉપરિચિત ન થાય એની

સંભાળ રાખવાની જરૂર છે. વિપતે દૂર કરવા માટે વિપતો પ્રયોગ પધાર્થ છે. પરંતુ એથી એકતે બદલે બીજું અનિવાર્ય વિષ વિસ્તરે નહિ એની સંભાળ રાજ્યોએ રાખવી જોશે. રાજકોટ જેવા રાજ્યે તો ખાસ કરીને. પરંતુ અમને લાગે છે કે કાઢિયાવાડનાં બધાં રાજ્યોએ એકત્ર રીતે આ સવાલનો નિકાલ કરવો ધટે છે. કારણ કે બધા રાજ્યોની ઔદ્યોગિક રિયતિ લગભગ સરખી છે.

રાજકોટ સમંધી અમે જે લખ્યું છે તે અમારી જે હતી તે માન્યતા પ્રમાણે લખ્યું છે. કોઈને વિશે યોગ્યોચિત્ત વિચાર દોરવવાનો તેમાં અમારો હેતુ નથી. તેમ કોઈનો દોષ કહાડવાનો પણ ઇરાદો નથી. રાજકોટનરેશ, મહાત્મા ગાંધીજી, દરબારશ્રી વીરાવાળા, સરદાર વલ્લભભાઈ વગેરે બધા જુદા જુદા રાજકીય વિચારના પુરૂષો છતાં એમનું ધ્યેય તો લોકહિતનું છે. આ સર્વના મતભેદ, વાટાધાટો અને આગ્રહ-દુરાગ્રહ રાજકોટની પ્રજાના હિત અર્થે હતો. અને એમાં દેશી રાજ્યોની સર્વ પ્રજાનું હિતસમાયેલું હતું એવી દરેક પક્ષની માન્યતા હતી. એવીજ નિષ્ઠાથી પણ અમારી અદ્ય મતિ અનુસાર આ લેખમાળા લખી છે. અને તેથી એમાં વાંચકને જો કોઈ અસ્વીકર કે મતિભ્રમ જેવું લાગે તો તે કાંતો અમારી વિવરણ કરવાની અશક્તિનું કે અમારી અદ્યપણુહિતું પરિણામ છે, એમ સમજવું.

ભાવનગર રાજ્યમાં ખેતી સુધારાની પ્રવૃત્તિ

(લે. શ્રી. નટવરલાલ ભાણુકલાલ ખી. એ. એલ. એલ. ખી. નાયબ દીવાન, મ. ભાવનગર.)

[સંસ્થાન ભાવનગરમાં ખેતીવાડીમાં વિશેષ કૃષ્ણદાયક સુધારો કરવા અર્થે છેલ્લાં કેટલાંક વંરસથી જુદા જુદા સ્થળોમાં અખતરા કરવામાં આવે છે. અને તેથી ખેડુતો પૈકી ઘણાકનું લક્ષ એ તરફ દોરાયું છે. અને તેઓને આવા અખતરાની ઉપયોગીતા પણ સમજાઈ છે. સાથે સાથે ગ્રામ સુધારણા અને ગ્રામ વિકાસ તરફ પણ લોકોનું મન કેળવાય તેમજ તેઓની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે એ મંરંધી પ્રવૃત્તિ પણ સંસ્થાનના વસુક્ષાત ખાતા તરફથી વસ્ત્ર સ્વાવલંબન વગેરે કામોદ્ધાર કરવામાં આવે છે. અને આવાં આવાં કાર્યોમાં પ્રોત્સાહન મળે એટલા માટે રાજ્યના અંગની પણ લોકોના વહોવંટથી જ સંચાલન પામતી ગ્રામ સુધારણા સમિતિ તરફથી એક ત્રૈમાસિક અલાવવામાં આવે છે. અને તેમાં વિશિષ્ટ રીતે ખેતીને લગતી તેમજ કૃષિકાર વર્ગને ઉપયોગી એવી હકીકતો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. સદરજુ ત્રૈમાસિકમાં શ્રીયુત્ સુગતી, જેઓ વર્તમાન નાયબ દીવાનના હોદ્દે છે. પરંતુ છેલ્લાં દસ વંરસ જેટલો કાળ એઓ આ રાજ્યના દેવન્યુ કમીશનરના હોદ્દે હતા દરમિયાન એમણે મરદુમ સર પ્રલાશંકરના ગ્રામ વિકાસના અભિલાષને અને મનિષ્ટાને મૂળ રૂપ આપતા ઉપરોક્ત વિવિધ ગ્રામ પ્રવૃત્તિને પોલી તેને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવા શ્રમ કર્યો છે અને એ બધી બાબતોનું દિગ્દર્શન એમના આ લેખમાં થઈ જાય છે. આ વિચારો, દેશી રાજ્યમાં જ નહીં પણ અન્યત્ર પણ ખેતી સુધારણાની બાબતમાં રસ લેતા સૌ કોષ્ટને ઉપયોગી હોવાથી એનો પ્રચાર થાય એ ઇષ્ટ છે એટલા માટે અમે આ નીચે આપ્યા છે. સામાન્ય વાચકને પણ આમાં દર્શાવેલા વિચારોની વ્યવહારૂતા ધ્યાનમાં આવે એવું છે. નજીવી લાગતી બાબતો પણ ખેતીના વિષયમાં કેવું મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. એવું જ્ઞાન, (જે કે ખરા ખેડુતોને તો હોય છે જ પણ) ખીન્ન અર્થ ખેડુત જેવાઓને તેમજ એક દેશન તરીકે ખેતી અને ખેડુતની બાબતમાં રસ લેતા ઘણા ગૃહસ્થોને આ લેખમાંથી મળે એમ છે.

તંત્રી]

સરથાન ભાવનગરના ગામડાઓમાં છેલ્લા કેટલાંક વર્ષોથી ખેતી સુધારાની પ્રવૃત્તિઓ ખાતાદારા તેમજ ગ્રામ પચાપત જેવી મંરંથાઓ મારફતે ચાલી રહી છે આ પ્રવૃત્તિને ઘણી દરદેશીથી નામદાર દરબારશીએ સ્થાપેલા ખેડુત સંકટ નિવારણ ક્ષ વગેરેમાંથી જે સારી મંરંગીન મદદ મળતી રહી છે, તેથી એને ઘણો વેગ મળ્યો છે.

આ ઉપયોગી કામ ઘણાં ગામડાઓમાં ફેલાયવું હોઈને તેનું દાર્શનિક પગિલામ એકદમ ઝટ બને કે નજરે ન ચડે તો પણ તેની સાંત, છુપી અસર, આ

કામને જેઓને સીધો અનુભવ છે તેઓ જાણે છે કે ઘણી મોટી અને વિસ્તૃત છે.

બધા ગામડામાં સરખી પ્રગતિ થઈ નથી, અને થઈ શકે પણ નહિં. વળી અમુક ગામમાં અમુક પ્રકારની પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો છે તો ખીન્ન ગામમાં ખીન્ન પ્રકારની પ્રવૃત્તિ આગળ વધી છે. એ રીતે જુદા જુદા ગામોમાં બિન્નબિન્ન દિશામાં સુધારા પ્રગતિ ઝોણા યા વધારે પ્રમાણમાં થયા હોય તેની એક ખીમની માહિતી મળે નો તેથી એક ગામની સફળ પ્રવૃત્તિનો ખીમ ગામને લાલ મળે અને સારી

વસ્તુનો પ્રચાર થાય એ દેખીતુ છે. તેવી માહિતી પૂરી પાડવામાં અને વિચારો અને અનુભવોની આપ લે કરવામાં આ સામાયિક સાધનરૂપ નિવડે તે દેખીતું છે. આ ગ્રંથમાં થોડા દાખલા ટાંકવાથી આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થશે.

ગોંડલની પદ્ધતિએ પહોળા પાટલો ગળીને અને ચાસમાં ખાતર ભરીને વાવેતર કરવાની પદ્ધતિ એ ચાર વર્ષથી અહીં દાખલ કરવા પ્રયાસ થાય છે તે પદ્ધતિનો વ્યવહારિક અનુભવ પુરતો નહીં હોવાથી સમજદાર ખેડૂનો પણ નહાની મોટી ગાળતમાં ભૂલ કરી ખેડે છે, અને પરિણામે તે પદ્ધતિનું આવડુ નોંધ એ તેનું સારૂ પરિણામ નહિ આવતાં નાસીપાસ થઈ જાય છે, અને તેનો દોષ કૃતિકરેને આભારી છતાં, ગોંડલ કરતાં અહીંની જમીન અને આબોહવા જુદા છે, એમ કહી તેના પર દોષ છે, અને તે પદ્ધતિ અહીં માફક નહિ આવે એવો ઉતાવળે અભિપ્રાય બાધી લે છે. પરિણામે તેની પ્રગતિ આગળ વધતી અટકી જાય છે.

ઢસા તપાના મોજે માલપરાના લીયા પટેળ ગહેનવુ, છુદ્દિશાળી અને નવા અખતગ કંવામાં ઉત્સાહી ખેડૂત છે. ગોંડલમાં આ પહોળા પાટલાનું વાવેતર જ્ઞેવા બીજ ખેડૂતો સાથે તે પણ ગયા હતા. પછી વધારે નીપજ લેવાની આતુરતામાં ચાસમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ સારૂ જાણુ મુતરનું ગળતીયું ખાતર તૈયાર કરી તે ભર્યું. ખાતર ખેરાક ઉત્તમ હતુ, પરંતુ એ ઉર્દુ ગરમ પડ્યું અને નીચે મુઠા પડ્યા અને મોલનો ઉગાવો બહુ ઓછો થયો. એટલે ગોંડલની પદ્ધતિ અહીં અનુકૂળ નહિ આવે એમ તેમણે નિર્ણય કરી નાખ્યો. પછીથી આ પદ્ધતિના મુખ્ય ઉત્પાદક અને પ્રચારક ગોંડલ તાબાના ખોખરીના ભાઈ ગોકુળ કાનજી કાળાવડીયાની તેમને મુલાકાત થઈ. ગોકુળ ભાઈએ લીયા પટેળને સેમજ પાડી કે ખેતરમાં ખાતર છુટું ફેળીને નાખે છે તેમાં અને ચાસમાં સીધું ખાતર ભરવામાં ફેર છે, કાંચુ (injection થી આપેલી દવાની પેઠે) ચાસમાં ભરેલું ખાતર બગતા

મોલના મૂળને સીધે સીધું ગળે છે. એટલે તે ગરમ ન પડે તે સારૂ ખાતરમાં સારા પ્રમાણમાં ગોંડલ તરફ માટી ભેળવવામાં આવે છે તેમ ભેળવવી નોંધ એ. ગોંડલના ખેડૂતો જાણુ મુતરના એક ગાડી ખાતરમાં તળાવના કાંપની કે રાફડાની સારી માટી ચારસી આઠ ગાડા જેટલી ભેળવે છે, એથી ખાતરનો વધારો થાય છે અને ખાતરની ઉજાતાનો દોષ મંટી, તેનો અણુ વધે છે. એ રીતે બીજ વર્ષે લીયા પટેળનો દાખલો લઈને માલપરાના બીજા ખેડૂતોએ પણ તેમ કરવું શરૂ કર્યું છે.

આ લીયા પટેલે જેવી જૂલ કરી તેવી જ જૂલ લીલીયા મહાલના ગોઠાવદરના સવજ પટેલે પણ ગઈ માલમા કરી તેમણે થેટા બકરાની લોડીનું સાંક ગાડી જેટલું ઉત્તમ કિમતી ખાતર કમાવીને, તેનો વીરા વીધાના ગાળગાના પહોળા પાટલાના વાવેતરમાં ઉપયોગ કર્યો પણ મોલને બહુ દાહ લાગવાથી પાક નિરૂપ્ત થયો. ગોઠાવદરથી એક ગાઉ દૂર સહડીમાં ખોખરીના ઉપર જણાવેલ ભાઈ ગોકુળ કાનજી દગ્ગારી ખેડુ બન્યા રે; છતાં એક બીજાને મેળાપ અને પરિચય નહિ, એટલે તેના અનુભવનો સવજ પટેલને લાભ મળી શક્યો નહિ, અને તેમનું કિમતી ખાતર બરબાદ થયું; અને આ પહોળા પાટલાના નવા પ્રયોગમાં જે તેમને થોડી ઘણી શ્રદ્ધા હશે તે ઊડી ગઈ; પરંતુ આ સામાયિક જેવું વિચારની આપણેનું સાધન ઉપલબ્ધ હોત અને લીયા પટેલના અનુભવની માહિતી તે દ્વારા બીજાઓને પહોંચાડવાનું શક્ય બન્યું હોત તો ગોઠાવદરના સવજ પટેલ કદાચ તેમણે કરેલી જૂલમાંથી બચી જત અને તેમનું કિમતી ખાતર નષ્ટ થત નહિ.

- પહોળા પાટલાનું વાવેતર ફક્ત માંડવીને જ માફક છે અને જુવાર, કપાસ, બાજરા વિગેરેને અનુકૂળ ન આવે એવી કેટલાકની દૃઢ માન્યતા થઈ ગઈ છે, પણ ઉપર જણાવેલ લીયા પટેલ વગેરેએ માંડવી ઉપગત કપાસ, બાજરા, જુવાર, તલ વિગેરેના વાવેતરમાં સફળતાપૂર્વક આ પદ્ધતિ દાખલ કરી છે

તેની અનુભવવાળી માહિતી આ સામાયિકદ્વારા ફેલાવવામાં આવે તો બીજા ખેડૂતોને પણ જુદા જુદા મોલના વાવેતરમાં તેની અજમાયશ લેવાને પ્રોત્સાહન મળે.

પહોળા પાટલાના વાવેતરના બીજા ધણા લાભ સાથે મુખ્ય ફાયદો એ છે કે ઝોઝા અને અનિયમિત વરસાદમાં પણ પૂરો પાક લઈ શકાય છે. આ વાતનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ ગઈ સાલમાં રાજસ્થાનના સારા વરસાદ પછી મહિનો સવા મહિનો વરસાદે ખગડી કાઢી હતી તે દરમ્યાન પહોળા પાટલાનો મોલ વંડા તપાના પીઠવડી અને ઢસા તપાના ઢસા વિગેરે ગામે ટકી રહી, પરંતુ શેઠાના જ ઘાટા અને સાંકડા વાવેતરના મોલ લઘાઈ ગયા, તેથી થયો હતો. તેવો ફાયદો જોને થયો હોય તેવા ખેડૂતો પોતાના અનુભવની વિગતવાર માહિતી આવા સામાયિકમાં આપે તો તે આ પ્રકારના વાવેતરના પ્રચારમાં જરૂર મદદગાર થાય.

લીલીયા મહાલના ઢાંગલાના પટેલ ગીગા શામળાએ શેરડીના વાઢમાં પણ પહોળા પાટલાની રીત અજમાવી છે, જેથી શેરડીનો ઉતાર વધારે આવ્યો છે, અને શેરડીના સાડા વધારે કસદાર, વજા અને વજનદાર લાગ્યા છે, પણ આ બાબતની બીજાને માહિતી નહિ હોવાથી, તેનું અનુકરણ જે રીતે થતું જોઈએ તે રીતે થઈ શક્ય નથી.

આ ગીગા પટેલે 'બોલ બેરોંગ' વાળા પૈ તેના ગાડાને જડ્યા છે; એથી વધારે બાર ગાડામાં ભરવા છતાં બળદ આસાનીથી તે વહી શકે છે. પણ આ જેવા 'બોલ બેરોંગ' વાળા પૈડામાં ઉપયોગનો પ્રચાર થઈ શક્યો નથી.

ખાતા દારા વસ્ત્રવાલંબનનું કામ ચાલે છે. એ પ્રતિનું એક ઉપયોગી અંગ પોતપોતાના ખેતરના સારા સારા ડાળકા કપાસ વીણી, દાયચરખાથી લોટી, તેના કપાસીયાનો બીયારણ તરીકે ઉપયોગ કરવો, તે છે, છતાં લોટના કપાસિયાના નાકા ભાંગી ગયેલા હોય છે, તેથી તેના બીજા કે બીજા

ભાગનું બી ખોડું પડે છે, એટલે તે વીધે ૧૦-૧૨ શેર જેટલું વાવવું પડે છે; ત્યારે હાય લોટના કપાસિયા છ શેરથી સાત શેર જેટલા એક વીધાના બીયારણ માટે પૂરતા થાય છે. વળી આ કપાસિયા વહેલા, સરખા બેગે છે; અને તેનો કપાસ સારો અને વધારે ઉતરે છે. આ વાતનો દાર્શનિક ફાયદો કુંડલા મહાલના થોરડી અને ઢસા તપાના ખેડૂતોને વિશેષ રીતે થયો છે. નોંધવા જેવા દાખલા, થોરડી તપાના થોરડીના પટેલ આંખા રામંછ અને મોજે બગોંયાના પટેલ ભુરા પુંખના છે. તે દરેકે તેમના કપાસનું ચૂકતે વાવેતર હાયલોટના કપાસિયાનું કરેલું છે. આંખા પટેલે ૬૦ વીધામાં અને ભુરા પુંખએ ૮૦ વીધામાં અનુક્રમે કર્યું છે. આ વાતની જાણ આ પટેલો જેમણે અનુભવ લીધી છે, તે ખેડૂત ભાઈઓ જ આ સામાયિક દ્વારા બીજાને કરે તો જરૂર તેનું ઝોઝાવત્તા પ્રમાણમાં અનુકરણ કરવા બીજા ઉત્તેજાય.

શિહોરના આંખલા ગામના ખેડૂત ભાઈઓને જો કે હાયલોટના કપાસિયાનો હજુ પૂરો રસ લાગ્યો નથી તો પણ આજ કેટલા વર્ષોથી પોતપોતાના ખેતરનો પહેલી વીરણીનો સારો કપાસ છતાં જુદો લોટાવી તેના કપાસિયા બીયારણ માટે સંધરે છે અને આમ કરવાથી બનરમાં આંખલાના કપાસની સારી પ્રતિષ્ઠા બધાઈ છે અને તેથી આંખલાના કપાસનો મણુ એક બે આના કે પાવલું હમેશાં વધુ ભાવ ઉપજે છે. ધરનું ઉત્તમ બી સધરવાની લગલગ આખા ગામની આ પ્રમાને જેટલી પ્રસિદ્ધિ આપવામાં આવે તેટલી ઝોઝી છે.

તેથી બેલડી રીતનો દાખલો કુંડલા મહાલના કાંકય ગામનો છે. તે ગામના મોટા ભાગના ખેડૂતો કપાસિયાનું ચોકણ બી રાખવામાં ખેદકાર છે; અને આજથી બે ત્રણ વર્ષ પહેલાંજ વાવણીનો સમય ભરાઈ ગયો ત્યારે વેપારીને ત્યાંથી બેવડી ત્રેવડી કિંમત આપીને જેવું તેનું બી લાવ્યા, જે બી ધણું ખરાબ હોવાથી પાક નિષ્ફળ જ ગયો. જો કે તે જ વર્ષે કાંકયના બીજા થોડા ખેડૂતોએ અને પડખેના

ગામના ખેડૂતોએ માઈ બી વાગ્યું હતું, તેઓ તમામને કપાસનો પાક દોઢથી બે રૂપિયા જેટલો સારો ઉતર્યો હતો. સફળ પરિણામનો સારો દાખલો જેમ અનુકરણ માટે ઉપયોગી છે, તેમ જોના ઉપાય પોતાના હાથમાં છે તેવા કાચથી આવેલ નિષ્ફળતાનું દૃષ્ટાંત પણ તેવા કડવા અનુભવમાંથી બચાવવા માટે ચેતવણી રૂપે આપું. ઉપયોગી નથી એટલે તેની પણ પ્રસિદ્ધિ આ સામાયિક દ્વારા થવી યટે.

માળવાવ તંપામાં મોજે કળસાગના ખરક પટેલ બાપા બાણા ખેડૂત પોતાનો નવરાશનો સમય કેવી કેવી ઉપયોગી પ્રવૃત્તિમાં રોકી શકે તેનો આદર્શ દાખલો પૂરો પાડે છે. તકલીથી ઝીલું સુતર કાંતના ઉપગત સુતરના દોગડા વગતડી, મોગડા, જોતગ, ધીંકા વિગેરે જેતી અને ધરની હમેશની ઉપયોગી વસ્તુઓ સુદૃઢ કયામત અને ટકાઉ કેવી ઉત્તમ રીતે બનાવી શકાય તે આ ખરક પટેલના ઉદ્યોગી અને ગળીયામણા હાથે તૈયાર થયેલી ચીજો નજરે જોવા સિવાય તેનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. ત્રણેક વર્ષની વાત ઉપર મારે કળાસર જવું થયેલું તે વખતે આ ખરક પટેલે તેના મકાનના એક મોટા ઝોરડાને બધી જ તેના પોતાના હાથે બનાવેલ ઉપર જણાવ્યા પ્રકારની વસ્તુઓના નમુનાનું નાનું પ્રદર્શન ગોઠવીને બરી દીધો હતો. બનાવના જોતરા, દોરડા વિગેરે તૈયાર મળે છે તે શરૂઆતમાં કદાચ સરતા વખતે લાગે પરંતુ એ તકનાદી હોય છે અને એટલા ટૂંક વખતમાં નકામ થઈ જાય છે કે ધગ આગળ જન મહેનતથી બનાવે. ટકાઉ ચીજો શરૂઆતમાં બાલે વધારે મોઢી લાગે પરંતુ છેવટે તો તે જ વધારે સરતી નિવડે છે. આ ખરક પટેલ આવી ગૃહ અને જેતી ઉપયોગી જુદી જુદી વસ્તુઓ બનાવવામાં પટેલ કળાકુશળ અને ટુન્નરી છે તે સળધે આ કળાસર ગામના જ મસ્કરી અને ગામજાના લાઇઓની વર્ગોથી મુગી સેરા કરી રહેલ શ્રી નાગજીજી ગો કળસારકર એક લેખ આ સામાયિક માટે લખી આપે તો તેની પ્રસિદ્ધિ આ લગભગ જુસાર્ડ ગયેલા ગૃહ-

ઉદ્યોગો તરફ ખેડૂતોનું અવશ્ય ધ્યાન ખેંચે કે જે ઉદ્યોગો જેતીના ધધામાં ફાળવ્યું ગ્રેતા સમય માટે, ખેડૂતોને જેથી થોડો આર્થિક લાભ થાય તેવા ઉત્પાદક વ્યવસાયની ગજા સાથે.

ગૌમવર્ધનથી પ્રવૃત્તિને આગે દગળાગથી તરફથી જુદા જુદા ગામે સાગ ધનુજુટ પૂગ પાડવામાં આવે છે, જેથી ખેડૂતો ધગ આગળ માર્ગો ગળી વગર ખર્ચે કે ઓછા ખર્ચે પોતાના જરૂર જેટલા દેશી સાગ ગોધા જળદ જાગેરી રાકે સાગ શીનતો સોજો ખુટ કુડલા મહાનના નેસડી અને મહુના મહાલના માળવાવ ગામે આપવામાં આવેલ જોઈતી મલાગ અને માવજતના અભાવ કે ગામની લાવનાના ફેરના કારણે, આ ખુટમાં પ્રથમ ન્હોતી તેવી માગવાની કુટેવ દાખલ થઈ ગઈ, અને પરિણામે તેને ત્યાંથી ખસેડવાની જરૂર પડી નેસડીનો ખુટ કુડલા ગાંશાળામાં આપવામાં આવ્યો અને માળવાવનો ખુટ ઉમરાળા મહાલના ધનામી ગામ જલાવપૂર ખાતે આપવામાં આવ્યો છે તે બન્ને રથજેથી આ ખુટો માગવાની કુટેવ જૂલી ગયા વિશે અને સારી 'સર્વિસ' આપતા હોવા મતલબે રિપોર્ટ મળ્યા છે. આપેલા ખુટને નિયમિત હાથેરે થતો ગઢે અને બધા વખતે છૂટા નહિ રાખતા દરરોજ ગતના અમુક રથજે બંધીયાર જગ્યામાં ગળવામાં આવે અને તેના તરફ પ્રેમભાવ બર્ચો વર્તાવ રાખવામાં આવે તો તેની પડેની કુટેવ મટી જવા ઉપગત તેના શોલ અને લક્ષણો સુધરે છે એ વાતની માહિતી દાખલાદ્રષ્ટાત સહિત અનુભવ લીધેના ગામ તરફથી પૂરી પાડામાં આવે તો બીજા ગામોએ જ્યાં ખુટ પ્રત્યે બેકાળજી અગર બેદરકારી રાખવામાં આવે છે, તેઓ તેની વધારે સલાજી અને માવજત રાખતા જરૂર રીતે તેવી માહિતી ફેલાવવામાં આવું સામાયિક જરૂર ઉપયોગી સાધન અને

ખાતરના અભાવે જમીન કસમાં ઉતરતી જતી જાય છે એવી સાર્વજનિક ફિરિયાદ છે બીજા હાથ ઉપર જમીનનો કસ પોષનામાં ઉપયોગી થાય એવી સુએવા દોરની મુસદ્દાવ માગી અને હાડકાનો ઉપયોગ કરવાની

સુગને લઈને એ વસ્તુ નકામી ફેંકી દેવામાં આવે છે; અગર લાવનગરની બેન ફેંકટરી જેવા કારખાનાં દ્વારા સિલેન અને યુગેપના દર દેશો તરફ ખાતર તરીકે ઉપયોગમાં લેવા સારૂ ચડાવવામાં આવે છે. હાડકાના સ્થાનિક ઉપયોગમાં મુખ્ય મુશ્કેલી તેને શી રીતે લાંગવા તે છે, પણ કાલસો ચર્ધ નવ્ય તેટલો તાપ લગાડ્યા સિવાય માત્ર આચ આપોને તેને સહેલાઈથી લાગી શકાય તેવા બરડ બનાવી શકાય છે; અને એ રીતે ઉમરાળા મહાલના ગ્રામપચાલનના ગામ બલુડના બીખા પટેલે હાડકાને ભુકા બનાવી, તેનો ઉપયોગ કરવામાં સફળતા મેળવી છે.

હાડકાં ઉપરાંત મુડાલ માટી ખાતર તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવી રીતે ધૂળ બેળવીને તેનો વપરાશ ખોટાદના અમુક ખેડૂતોએ કર્યો છે. આ મંબંધમાં ખાસ નોંધવા જેવો દાખલો તો તળાવ મહાલના ઉત્સાહી દરબારી ખાતાદાર ખેડૂત દાસ્તમામદ વલી-મામદનો છે. મુડાલ માટી અને હાડકાંનો ખાતર તરીકે પોતે ઉપયોગ કરી શકે અને બીજાને પણ તે બતાવી શકે, તેવા આશયથી ચાલુ સાલનો તળાવને લામનો ઇંચરો તેમણે ગખ્યો છે, તે એવી શરતે કે મુડાલ માટી કાઢીને ખોરાક તરીકે લેવા દેશે નહિ અને હાડકાંનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ કરશે આ લાઈ દાસ્તમામદે આ વસ્તુનો ખાતર તરીકે ઉપયોગ ને રીતે ક્યો હોય, અને તેમ કરવામા મુશ્કેલી આવતા તેનો જે નરનો કાઢ્યો હોય અને તેથી તેમણે જે ફાયદો હાસલ કર્યો હોય તે મળધીનો લેખ આવા સામાયિકમા તેઓ આપે તો નકામી જતી પણ કિંમતી વસ્તુના ઉપયોગના પ્રચારમા બરડ મદદ થાય

જમીનમા કસ પૂરે તતુ બીજા ખાતર માનુસના મળમૂત્રનું છે. ભાવનગર સહૃદની ગદકો આસપાસના ગામના ખેડૂતો, સગી કિમત આપી ટસડીને લઈ નવ્ય છે, પણ પોતાના ગામની ગદકીના વ્યસ્થિત ઉપયોગ માટે કાંઈ ગામે કાંઈ યોજના કરી નથી, તે

ખરેખર દિલગીરીની વાત છે. તેવી વ્યવસ્થા થાય તો ગામડાના ખેડૂતોને સારૂ ખાતર મળવા ઉપરાંત ગામની સુધરાઈ અને સુખકારીમાં સારો ફેર પડે. આ દિશામાં છટાછવાયા ગામોએ આછોવત્તો પ્રયાસ થયો છે. તેનો નોંધવા જેવો દાખલો નોંધણવદર તપાના મોળે હણોડનો છે. ત્યાં સ્ત્રીઓ માટે, વાડાની કખતખધ જગ્યા વાળીને, પાપખાના કરેલ છે ત્યાં ખાડા ખોદી ઉપર માટી નાખવાની વ્યવસ્થા રાખેલી છે. બીજા સ્થળોએ આવા વાડાના પાપખાના હોય છે, ત્યાં મોટા ભાગે સાફસુરીની કાંઈ વ્યવસ્થા હોતી નથી, અને ગામના રખડના દોર એખર આઈને તે જગ્યા સાફ કરે છે પણ હણોલમાં સ્ત્રીઓ માટે કળશે જવા સારૂ કરાવેલ બધીધાર જગ્યામાં ખાડા ખોદી નજદીક ધૂળના દગડા રાખી ગદકી ઉપર તે નાખવાની વ્યવસ્થા રાખી છે. શરૂઆતમાં મહાવરાના અભાવે સ્ત્રીઓ કળશે ખેડા પછી ધૂળ નાંખવાની કાળજી રાખતી નહિ, એટલે ગામના બે-ચાર ઉત્સાહી યુવકોએ સ્ત્રીઓ કળશે ખેડો હોય, તેના ઉપર નિષ્ક્રિય ધૂળ નાખવાનું માથે લીધું. પોતાની ગદકી આ રીતે ગામના યુવકો સાફ કરે છે, તેથી શરમાઈને સ્ત્રીઓએ કુટ્ટે સુધારી અને પોતાની ગદકી ઉપર ધૂળ નાખતા શીખી, આ વસ્તુની વિગતવાર માહિતી સામાયિક દ્વારા પ્રગટ થાય તો તેથી ગામનું આરોગ્ય સુધરે અને આયોબ્યાપ ખેડૂતોને સારૂ ખાતર પણ મળે, તેવી યોજના બીજા ગામોમાં દાખલ કરવાનું શક્ય બને.

ખેડૂતો પોતે જેટલી સખ્યામા દોર ગખતા હોય તેના પ્રમાણમા દોરનો નિગાવ ચર્ધ શકે અને દોરને લક્ષા ગદેવાની જગ્યા મળે એવી બે ચાર વીડા કે ૪ તેથી આછીવત્તા જમીન બીડકા તરીકે રાખે તે જરૂરનું છે ખાતાની બધી જમીન સરખી હોતી નથી અને તેમા અમુક ખરાબા જેવા લાગ હોય છે, તેમા મહેનત અને ખેડના પ્રમાણમાં વળતર મળતું નથી. આને જાહે તેવી જમીન બીડકા તરીકે રાખી તેમાં બાવળ ઉઠેરે તો જમીન સુધર અને તેટલા

ભાગમાં આવળ નીચે ચરાણ હોય, તેથી પોતાના ઢોરનો પણ થોડે ઘણે અંશે નિભાવ થઈ શકે. આવળની મંખ્યા વધતાં સાંતીના લાકડા તરીકે તે ઉપયોગમાં લેવાય. તે ઉપરાંત બળતણ તરીકે આવળના સોરણ વિગેરેનો પણ ઉપયોગ થઈ શકે, અને તેમ થાય તો ચોમાસા મિલાય આઠ મહીના જે છાણકુચો છાણ તરીકે સુકવીને બળતણ તરીકે વેંચી નાખવામાં આવે છે તે ખાતર તરીકે બચાવી શકાય. આ પ્રમાણે પોતાના ખાતાની જમીનમાં સારી મંખ્યામાં આવળ અને બીજા ઝાડ ઉગેલાં છે, તેવા ઉમંગળાના પટેલ દાનજી રૈયાના અને રાણુલા તપાના ચારોડીયાના આયર પટેલ કડવા અને કાંકય તપાના ધગોરાળાના ખેડૂત પોલરા બાવા ગલાના દાખલા યાદ આવે છે. આ ત્રણ ખેડૂતો બળતણ તરીકે છાણાનો ઉપયોગ કરતા નથી અને આખા વરસનો છાણકુચો ખાતર માટે સંઘરે છે. કુડામાં દુધકાળના વર્ષે પણ આ ધગોરાવાળાના પટેલના સામઢા ઢોરનો નિભાવ, ધાસની તગાવી લીધા સિવાય આવળ નીચેના ચરાણમાં જ તે કરી શક્યો હોય. આ ખેડૂતો માટે જે વાત શક્ય છે, તે સરખી સ્થિતિના બીજા ખેડૂતો માટે પણ અચિત અશક્ય હોવી ન જોઈએ; એટલે તેમના અનુભવનો યોગ્ય પ્રચાર થવાની જરૂર છે.

ઉપર જણાવેલ લાંગલાના પટેલ ગીગા શામળાએ બહુ મોંઘી નહિ એવા કડબ કાપવાનો મંચો વસાવ્યો છે, જેથી કડબની ઓગડ પડતી નથી અને ૩૦ થી ૪૦ ટકા જેટલી નકામી જતી કડબ બચી જાય છે. કપાસ માંડવીના વધી ગયેલા વાવેતરને લઈ ને સાગ વર્ષે પણ નિરજીની તાણુ ખેડૂતોને રહે છે. એટલે આ સાધન પહોંચતાં ખેડૂતો પોતાથી અગર તેમ નહિ તો આખા ગામ ખાતે એકાદ બે સંચા જરૂરીયાતના પ્રમાણમાં વસાવવામાં આવ્યા હોય તો જરૂર લાભદાયી નિવરે પણ તેમ કરવાને બીજા ગામના ખેડૂતો ઉત્તેજ્ય તે સાથે આ અબંધેની વિગતવાર માહિતીને

પ્રચાર થવાની અપેક્ષા છે, જે આવા સામાયિક દ્વારા જ બની શકે.

ખોરડીના ઝાંખરા ન્યાં ત્યાં વગડાઉ હોય છે અને વાડ કાંટા સિવાય તેનો બીજો ખાસ ઉપયોગ થતો નથી, પણ એકાદ વર્ષથી લકરીયા, ભુલલી અને ત્રાજળ તપાના અમુક અમુક ગામોએ તે ખોરડી ઉપર આંખ ચડાવી તેના ઉપર કારીના મોટા ખોરનો ફાલ લઈ શકાય તેવી તળવીજ થઈ છે. તેની જરૂરિત ખેતીવાડી ખાતાદ્વારા પરવળ, બટારા, સુરણ, આદુ હળેજ વિ. ના વાવેતર માટે છટીછવાઈ જ.આએ પ્રયોગો કરવામાં આવે છે. બલુડ જેવા ગામે ન્યાં કાળો ચીકણી માટી છે ત્યાં સુરણના વાવેતરમાં સફળતા ન થઈ ત્યારે તળાજ તપાના લાદાવળ અને મણાર જેવા ગામે રેતીમિશ્રિત લરલરી માટી છે એટલે જમીન અંદર વધતા આ કદ માટે વિશેષ અનુકૂળ છે ત્યાં સુરણના વાવેતરનું ઠીક પરિણામ આવ્યું છે એટલે સરખી સ્થિતિના બીજા ગામોએ આવા વાવેતર અબંધી વિગતવાર માહિતી આપવાથી આવા કદના વાવેતરનો પ્રચાર થઈ શકે.

ભુલલી તપાના દરિયા કાંઠે આવેલા લાખણકા ગામે બે ત્રણ કાળુના ઝાડ અનાયાસે ઊગેલા છે અને કાળુનો ફાલ પણ ફીક ફીક આવે છે તે કાળુના ઝાડ છે તે વાતથી પણ ગામલોકો અજાત હતા. આવા બીજા ઝાડ કેમ ઉગેરવા તે બાબતની તળવીજ ચાલે છે તેમાં સફળતા મળે તો કંદાળના આવા ભીની હવાવાળા બીજા ગામોએ પણ આવા કિંમતી ફળાઉ ઝાડોના ઉગેરનો પ્રચાર થઈ શકે. તેમ કરવામાં આવું સામાયિક અચિત ઉપયોગી થાય.

તળાજ મહાલના કળીયા ગામે ગામલોકોએ પોતાથી જે રચાનિક નીપજનો માગ અમર્યાદી રવાના થાય તેનું દરગાડી એકે એક આના મુજબ ધર્મોદાનું લેવાણુ દાખલ કર્યું અને એ રીતે અમર્યાદી થયેલ રકમમાંથી ગામ ખાતે સારું પાક થઈ મકાન રૂપીયા અઢીહજાર જેટલી રકમ મળી બંધાવ્યું છે, અને ગામની એક મોટી

પૂરી પાડી છે. બીજા ગામેએ આવા સાર્વજનિક કરવા જેવા કામ નાણાની મુશ્કેલીને લઈને થઈ શકતા નથી, પરંતુ કાંઈના ઉપર ખાસ બોલે પડ્યા સિવાય આવા નાણા એકઠા કરવાની રીત જેની સફળતા ઠળીયા ગામના અનુભવે સિદ્ધ કરી છે તે રીતની વિગતવાર માહિતીને ફેલાવે થાય તો નાણાની મુશ્કેલીને ઉપાય બીજા ગામેને પણ સહે અને એ રીતે કરના જેવા સાર્વજનિક કામે બહારની મદદના અવનમન સિવાય ગતિમા મૂકાય

સમુક્ત પ્રાતવાળા ડો નેહરૂ (I. C S) તેમણે લોકપ્રિય બનાવેલ ઈલેક્ટ્રો કલચરની પદ્ધતિનું જાપાન અને અમેરિકા જેવા દૂર દેશ સુધી અનુધરણ થયું છે અહિં પણ તેની અજમાએશની શરૂઆત કરવામા આવી છે દરકોઈના મોજે નારીના પ્રાગજી પેટલને જમરૂખ દાડમની વાડી છે, થોડા જમરૂખના ઝાડ ઉપર લીલા કાદવીઆ જમરૂખ જ આવતા, તેને ઈલેક્ટ્રોકલચરની પદ્ધતિએ સ્પાર્કવાળુ પાણી પાતા તે જમરૂખનો રંગ સુધરી પીળો થયો છે અને તેના કદમા ફેર પડ્યો છે અને ફાલ પણ વહેલો બનેયો છે તે એટલે સુધી કે બધા ઝાડનો પાક સામટો આવી ન જાય તે સારૂ આ સ્પાર્કવાળુ પાણી આપવાનું ગંધ કરવાની જરૂર પડી તેની જ રીતે મલુવા મદાનના કોજનીના ગ્રામસ્થાયતા પ્રમુખ, પ્રસિદ્ધ થીઓસોશીસ્ટ ગ શ્રી હરજીવનદાસભાઈ મહેતાએ પણ ઈલેક્ટ્રોકલચરની પદ્ધતિએ જાજરાના ગીયારણને સ્પાર્ક આપીને વાવેતર કર્યું હતું તેથી જાજરાનો દાણો મોટો આવ્યો છે અને પાકમા પણ સારો ફેર પડ્યો છે એવો તેમનો અનુભવ થયો છે બીજી રીતે પણ માણસ અને ટોગના રોગમા શ્રી હરજીવનદાસે ઈલેક્ટ્રોકલચરનો ઉપયોગ કર્યો છે. થોડા વખત પહેલા કોજની ગામે ગાયોનું પ્રદર્શન શ્રી હરજીવનદાસભાઈના પ્રધાસથી જોડવાયુ હતું બીજા ગામથી આવેલ એક ગાયને આફરો મડ્યો પણ ઈલેક્ટ્રો-કલચરની ટ્રીટમેન્ટ આપવાથી તાત્કાલિક તેને (રીલીફ) આરામ આપી શકાયો હતો

જૂની મોટરનો નીરૂપયોગી થએલો મોટરે સરતી કિમતે મળે છે તે વડે સામાન્ય ખેડૂતો પણ આ ઈલેક્ટ્રો-કલચરનો લાભ મેળવી શકે છે અ ઉપયોગી બાબતનો પ્રચાર કરવામા આવુ એ સામાયિક ખચિત ઉપયોગી સાધન બને ધોળ ફર્મિની મકુલમા કામ કરતા શિક્ષક શ્રી અબ્બાસક પડ્યાએ આ સગધેની અનુભવવાળી માહિતી એકઠા કરી છે તેનો અમુક ભાગ તો તેમણે મુજરાતી, મુબા સમાચાર જેવા છાપામા પણ પ્રગટ કર્યો છે અહીંન સ્થિતિસન્નેજોને વિશેષ બધમેસતી થાય એવી અ વિષયની માહિતી રા પડ્યા આપે તે ઈચ્છવ જોગ છે

શ્રી હરજીવનદાસભાઈએ તેમના કોજલી ગામે માડવીનું વાવેતર પહોળા પાટલાની રીતે ગઈ સાલ કર્યું હતું તેમા માવગતો વરસાદ થવાથી કે આસમા વધારે ખાતર પૂરવાથી કે બીજા કારણે માડવીના છોડ સીધા (Vertical) ખૂચ વધી ગયા આમ બને છે ત્યારે વધેના છોડના ઉપરના કુમકાના ભાગને કાપી નાખીને જોડન તરફ, ટોરને નીરવામા આવે છે અને તેથી છોડ વધારે સીધો નહિ વધતા બને બાલુ (Horizontal) વધારે બળ કરે છે, અને વધારે સખ્યામા દાઢા મૂકે છે, એવી માહિતી મલુવા મહાલના ડેપુટી વહીવટદાર સાહેબ અને મળ જોડળના વતની ભાઈથી ડાહ્યાભાઈ વડાનીયાએ પોતાના અનુભવ ઉપરથી શ્રી હરજીવનદાસભાઈને આપી આ પ્રમાણે સીધા છોડ બીજા ધણા સ્થળે વધ્યા હશે ત્યા આ વાતની જાણ થાય તો છોડની ઉપર ઉપરનો ભાગ કાપીને બાદગવા આસો મહીતામા લીલો ચારો ખેડૂતો પોતાના ટોરને આપી શકે, છોડ સીધા નકામા વધતા અટકી જાય અને બને તરફના પાટવામા પાથગ વધે એટલે માડવીનો પાક પણ વધારે સારો ઉતરે એ દેખીતું છે

આની આડી વિગત ઘણી ઝીણી અને વખતે નજવી પણ લાગે, પરંતુ તે ઉપયોગી છે તેની તો ના પાડી શકાય નહિ અને બાબત કદાચ ઝીણી

અને નાની હોવાથી જ તેના તરફ નોંધવું લક્ષ્ય નહિ રહેતા ખેડૂતોની જાણ બહાર ગ્રહેવા સભ્ય છે એટલા માટે જ તે અબધેની વિશ્વાસપાત્ર માહિતીનો વિશેષ ફેલાવો થવાની અપેક્ષા રહે છે.

ગામાયત પાણી પીવાના ફૂવા આગળ ધણે ઢોંગણે પુષ્કળ પાણી ઢોળાય છે અને આસપાસ ખેડે કે માદલ જેવું જામે છે અને તેનું ગદ્દુ પાણી જમીનમાં ઉતરીને ફૂવાના પાણીને બગાડે છે. આવી ખેડી પૂરાની દેવા અને ઢોળાતા પાણીના નિકાલ માટે જુદી જુદી ગીતે કુડવા મહાલના જીરા ગામે, શિહોર મહાલના મોટા સુગડા અને જીથરી ગામે અને ઉમરાળા મહાલના બજુડ ગામે ગગ્ગો કાટનામાં આબ્યો છે આ મેમધીની વિગતવાર માહિતીનો ફેલાવો થવાથી બીજા ગામોએ અનુભવાતી આવી મુશ્કેલીનો ઉપાય જરૂર થઈ શકે

ઉમરાળા મહાલનું ટીંબી ગામ ઉમરાળાથી ધોળા જતી સડકથી થોડે દૂર આવેલું છે, પણ ચોમાસામાં સડક અને ગામ વચ્ચેના ગગ્ગામાં ખેડી જેવું થઈ જવાથી અવરજવરમાં પારાવાર મુશ્કેલી આવતી આ સ્થિતિથી ખર્ચ કરીને અને વધારે તો ગામ લોકોએ સામટો દલગીરી કરી પથ્થરના ગાડા વહી લાવીને અઘા પોણા માઇલમાં પથ્થરની પાટી સડક પોતાની જાત મહેનતથી કરી છે જેટલી સડક રીતસરના ધોરણે પાટી બધાવતા નિદાન બે ત્રણ દહાસર રૂપિયાનો ખર્ચ થાત અને તેટલી મોટી રકમ મળવા કે એકવી કરવા પર રાહ નોંધને લમણે હાથ દઈ ગામ લોકો ખેસી રહ્યા હોત તો તે કદી બધાત નહિ પણ સ્વાશ્રયથી અને સામુદાયિક પ્રયાસથી ગામલોકો સહેલાઈથી તે બાધી રાક્યા છે અને તેથી ગામની કામમની અગવડ દૂર થતા ચોમાસામાં પણ અવરજવરનું સાધન સુલભ થયું છે. આજ પ્રકારની મુશ્કેલી વાંઘોથી ખોટાઈ કર્યાના રેલ્વે સ્ટેશન તરફની સીમમાં ખેડૂતોને પડતી દરબારથી તરફથી આવેલ થોડી મદદ ઉપરાંત વધારે તો તે સીમના ખેડૂતોના સહકાર અને સામુદાયિક પ્રયાસથી ખેડીની જગ્યા સુધારવામાં આવી

છે. અને ચોમાસામાં અવરજવર થઈ શકે તેવી સગવડ થઈ છે.

આ સામયિક દ્વારા, આવા બીજાને દાખલો લેવા જેવા સારા સફળ પ્રયાસોની વાત બહાર આવે તો બીજા ગામો પણ જ્યાં આ પ્રકારની મુશ્કેલીથી મુજાતા હોય ત્યાં તેનું અનુકરણ થઈ શકે અને પડતી મુશ્કેલીનો કાયમ માટે ઉપાય થાય

લગ્ન, ધર્મગણા વિગેરે પ્રમુખે થતા અમર્યાદિત ખર્ચ અંકુશમાં લાવી રાકાય તે સાડે ખરક અને બીજી જાતિઓએ જાતિના ધાગ દરબારથી પાસે મળતું કરાવ્યા છે એ રીતે દરબારનો તે ધાગના અમલમાં હાથ હોવાની જાતિના નિયમોનું વધારે સારી રીતે પાલન થાય છે આ મળધેની ખાત્રી લાવક માહિતી વિગતવાર આપવામાં આવે તો બીજી જાતિઓ જેઓને આવા વ્યાવહારિક પ્રમુખે થવાના ખર્ચને અંકુશમાં લાવવાની મુશ્કેલી હોય તેઓ પોતાની જાતિના ધારાધોરણ દરબારથી પાસે ગળાટર કગવવાને ઉત્તેજાય

આવા સામાજિક પ્રમુખોએ થતો ખર્ચ જાતિદ્વારા અંકુશમાં લાવના ઉપરાંત વિકટર મહાલના ગ્રામપંચાયતવાળા ગામ બર્મટાણામાં એક જ જાતિના નહિ પરંતુ ગામની તમામ જુદી જુદી જાતિના લોકો એ ભેગા થઈને સીમતના પ્રમુખે વરો નહિ કરવા દગર કયો છે અને એ રીતે અચોગ્ય થતો ખર્ચ બધ કયો છે ઉપરાંત ગ્રામસુધારાની ઝાડ ઉછેર અને ઝાડગણણ માટે, ગામમાં નાની મોટી કમિની નીમીને ગામમાં પહોંતિસર કામ થાય એવી ગોઠવણ રાખવામાં આવી છે જગતા ઝાડને વધારે નુકસાન લગવાડ રમી જેવી માવધારી કામ તરફથી થાય છે, એટલે અગમચેતી વાપરીને ઝાડ ગણણ સમિતિમાં એ કામના માણસોને ખાસ ચોખ્યા છે જેથી તેમનો પોતાની કામના બીજા ભાઈએ ઉપર વિશેષ શેઠ અને અંકુશ રહે

વળી આ બર્મટાણા ગામે વાણીયા, બ્રાહ્મણ સિવાય અથવા તો તે ઉપરાંત બીજી કામના સ્ત્રી પુરૂષ વર્ગના ઘણા માણસોએ હમેશા નાવા વોવાનું નીમ લીધું છે, અને તે નીમનું બરોબર પાલન કરાવવા

સાર સ્ત્રી અને પુરુષની જુદી જુદી સમિતિ નીમવામાં આવી છે. બીજા મ્હા, બીકીનો ઉપયોગ નહિ કરવા વિગેરેના પશુ નીમ આ ગામે અમુક અમુક માણસોએ લીધા છે, અને તેના યથાર્થ પાલન માટે તે બાળતની સમિતિ નીમીને વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. આ પ્રકારનો સુધારો બીજા ગામે કરવા તજનીજ થાય છે પરંતુ શરૂઆતનો ઉત્સાહ મદ પડી જતા તે પ્રવૃત્તિ શિથિલ થઈ જાય છે અને સ્થાયી પરિણામ આવતુ નથી. પશુ આ બર્ગટાણા ગામે જુદી જુદી પ્રવૃત્તિ માટે સમિતિઓ નીમવાની જે ગોઠવણુ પરત્વે ગ્રામ-પંચાયત એકિસર ભાઈ કાશીરામ અને તે ગામના દરજારી શાળાના ઉત્સાહી શિક્ષકના પ્રયાસ અને સમજવટથી ગામવામા આવી છે તે પ્રકારની વ્યવસ્થા બીજા ગામેઓ થાય તો સારી પ્રવૃત્તિનું સ્થાયી પરિણામ આવે, પશુ બર્ગટાણાના અનુભવની માહિતી અને જાણુ બીજાઓને થાય તોજ તેના અનુકરણુ માટે સુગમતા થાય.

આ બર્ગટાણા ગામની નિશાળમા તથા શીહોરના ઇંધરી અને કુડાના ઘોડીની નિશાળોમા છોડરાઓ પામે દાયલેટથી કપાસિયા લોદાવવા અને ગેટિયાથી ૩ કતાવવા પ્રયાસ થયો છે. તેમા બહુ તો સફળતા મળી નથી પરંતુ જે ઘોડો મફળતા મળી હોય અને જે મુરકેથી આવી હોય તેના અંગની માહિતી આવા સાધનો દ્વારા આપવામાં આવે. અને ચર્ચા થાય તો આ પ્રયોગમા આવની મુરકેથીનો ઉપાય સહે અને તેનો વિશેષ પ્રચાર પશુ થાય.

માણસની ગદકીના ખાતર વિષે ઉપર ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે, શહેર લાવનગરની ગદકીના ખાતરનો ઉપયોગ આસપાસના અધિવાસી, છુપેલ, માલમુકા વિગેરે ગામના ખેડૂનો કરે છે. છુપેલના ખેડૂનો ખાસ કરીને પિત્તા ધડના વાંતનરમાં આ ખાતરનો ઉપયોગ કરે છે. તેથી ધડનો દાણો દેખાવમાં તેજદાર અને પે પાથેસો થાય છે પરંતુ તે ધડની રોટલી વારી રાત રહેતા તેમા ચીકણા આવે છે અને ઉતરી જાય છે. એટલે તેનો દોષ મેલાના ખાતર

ઉપર નાખવામાં આવે છે. ખરી હકીકતમાં મેલાનું ખાતર વધારે ઉમ્મ અને કસદાર હોવાથી મેલાતને જેનું ને તેનું આપવાથી ઉપર જાણાવ્યા પ્રમાણેનું પરિણામ આવે છે, પરંતુ તેમાં ધૂળ અને કચરો ભેળવવામાં આવે તો તેનું પ્રમાણુ અને ગુણુ બન્ને વધે અને મેલાત પચાવી શકે નહિ એટલુ ઉમ્મ રહે નહિ. આ વસ્તુ છુપેલના ખેડૂનોને સમજાવતા એક બે ખેડૂનોએ માટી ભેળવવાનું કબૂલ કર્યું છે. તેનું મંતોપકારક પરિણામ આવે તો તેની પ્રસિદ્ધિ થવી થશે.

બીજી તરફથી ખૂદ લાવનગરની મ્યુનિસિપાલિટીએ એ ગદકીનું ખાતર કુક દાર્મમાં આપના તેને બદલે સહેરનો બીજો કચરો પશુ ગદકી સાથે પદ્ધતિસર ભેળવીને તેનું મિશ્રિત ખાતર આપવાની વ્યવસ્થા કરી છે. ગદકીનું ખાતર ગાડો એકના બે રૂપિયે ખેડૂનો લઈ જતા અને આ મિશ્રિત ખાતર ગાડો એકના આઠ આને આપવાનું નક્કી કર્યું છે છતાં મ્યુનિમિ-પાલિટીની ઉપજ એકથી નહિ આવે અને ખેડૂનોને વધારે મરતુ અને નકરો ગદકીના ખાતરમાં જે દોષ દનો તેથી મુક્ત એવુ ખાતર મળશે એમ આશા રહે છે. આ પ્રયોગ લાવનગરની મ્યુનિસિપાલિટી સફળતા-પૂર્વક પાગ ઉતારે તો તે પદ્ધતિ બીજા કર્યાની મ્યુ. ને અનુકરણીય થાય. અને અત્યારે કર્યામા ગદકીના 'Sanitary Disposal'ની મુરકેલી આવે છે તે દર થવા સાથે કર્યાની આસપાસના ગામના ખેડૂનોને તેમને પોસાણુ થાય તેરા ભાવે સાફ ખાતર મળવાની પશુ અનુકૂળતા થાય

સદાયકારી મંડળી અમુક ગામે નિર્મળતા નીવડાવેનો કડવો અનુભવ થયો છે તેમ બીજા દાય ઉપર ખરેખર મનોપ થાય તેવી સફળતા પ્રાપ્ત કરી હોય તેવી મઝ-ળીના દાખલા પશુ મળી આવે છે. આવો નોંધવા જેવો દાખલો જલુકની સદાયકારી મંડળીનો છે. તેનો પ્રસસાપાત વહીવટ મંડળીના સેક્રેટરી બીજા ખેડૂની મતન કાળજી, ખંત, સારી ગાવડન અને વહેવાર કુશળતાને આભારી છે અને પરિણામે આ મંડળીએ

રૂ. ૫૦૦૦ જેટલા ચોરસો નફો મેળવ્યો છે. એ નફામાંથી રૂ. બેથી અઢી હજાર જેટલી કિંમતનું પાકુ મકાન મડળીએ બધાંએ છે. તેમાં મડળીની અને આમપચાયતની ઓશીમે બેસે છે. ઉપરાંત મડળીની પેટા પ્રવૃત્તિ તરીકે એક સ્ટોર તે મકાનમાં બોલવામાં આવ્યો છે તેમાં મડળીના મળ્યોને ચાલુ બજારલાવ કરતા રૂપિયે બેથી ચાર આના ફેરે પાણકાંર, કપાસિયા, ગ્યાસનેલ, તેલ, કાથી, સુતર, અવડા વિગેરે હંમેશની ધર અને ખેતી ઉપયોગી વસ્તુઓ ઉધાર અને રોકેટથી વેચવામાં આવે છે. આ મકાનમાં વળી ભાડુ ઉપરે તેવી દુકાન પણ ઉતારવામાં આવી છે અને એક ભાગમાં ગામનો ધણુપુટ બંધાય તેવી સગવડ ગણવામાં આવી છે આ નમુનેદાર મડળીની હકીકત અને ખાસ કરીને તેના હન્ટકના ચાલતા સ્ટોરની હકીકત બીજા પંચ પામે લખાવીને વિગતવાર છપાવી હોય તો જરૂર બીજા મડળીએને તેમના વહીવટમાં થોડા સુધારે કરવામાં અને જેની પામે રીક રીક રીક રીક જમા થયું હોય તેવી મડળીએને સ્ટોર જેવી પેટા પ્રવૃત્તિ કાઢવામાં મારૂ દિશાસૂચન મળે.

તળાના મહાલના તાપજ તપાના પીપગવા, સથરા, મથાવાડા જેવા ગામે ખેડૂનોની નળળી આર્થિક ગિચાને લઇનુ સદાયકારી મડળી કાઢવા માટે સર-આતની જે ચાપણુ જમા કરાવી નોંધએ તેમ કરવામાં મુરકેવી આવતી પણ સારા નસીમે સથરાના એક નરોત્તમદાસ એચરભાઈએ સથરા અને મથાવાડા ગામના ખેડૂતોને રૂ. ૨૦૦૦ જે હજાર મોડુ બેખમ ખેડૂતે ધીરો અને તે તે ગામના ખેડૂતોને સદાયકારી મડળીમાં ચાપણુ તરીકે જમા કરાવી તેવી રીતે પીપરલા ગામે માત્ર સેનાલાવથી ગામડાઓમાં કામ કરતા શ્રીયુત વેણીગકરભાઈ ભટે રૂ. ૧૦૦૦ એક હજારની સગવડ પીપગવાના ખેડૂતને કરી આપી અને એ ગામના ખેડૂતો સદાયકારી મંડળી ગ્યાપવાને સક્તિમાન થવા એ રીતે ઉછીની લીધેલ વકમ વ્યાજ સાથે પાછી ધણીખરી ભરી દેવામાં આવી છે, અને

એ ગામે મંડળીઓ એકંદરે સારી સ્થિતિમાં મૂકાઈ છે. અને નાણા ધીંગનારને પણ સામાન્ય રીતે ખેડકા વ્યાજ ઉત્પન્ન થાય તે કરતાં વધારે સાગ વ્યાજનો લાભ મળે છે એ મળવેનો માહિતિપૂર્ણ લેખ આ સામાયકમાં આવ્યો હોય તો બીજા ગામે ન્યાં ખેડૂતો સદાયકારી મડળી રચાવા ઉત્સુક હોય પરંતુ મર્યાદાતની નાણાની મુરકેવીને લીધે તેમ કરી શકતા ન હોય તેઓને અગર તેમને મદદ કરવાને તત્પર એવા બીજા ભાઈઓને એવી મુરકેવીને જરૂર રસ્તો સરે અને નવી મડળીઓ ગ્યાપવામાં ધણી અનુ-રૂળતા થાય.

દુબારી ગાળાઓની સગવડ ન્યાં નથી તેવા નાની વસ્તીવાળા ગામેએ આગસુધારણા કડમાંથી મળતી મદદના ટેકાથી મહુવા મહાવના વણુ ગામેએ અને ભાલના ગજપગ જેવા ગામે પણ ગામરીશા-ળાએ ચવાવવાનો સફળ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. તેવી જ રીતે નાની ઉમરમાં જેઓ કેળવણીથી વચિત ગયા હોય તેવા મોટી ઉમરના ભાઈઓને ગનીશાળા દ્વારા અસરગ્રસ્ત આપવા મહુવાના કેજલી, ચિકટર મહાલના જર્ગટાણા, ઉમરાળા મહાનના હણોડ વિગેરે ગામે તરવીજ થઈ છે લોકોની નિરક્ષરતા ઓછી થાય તેવી પ્રવૃત્તિનો જેમ અને તેમ ફેલાવો ચવાતી જરૂર છે, જેટલે આ પ્રયાસ ન્યાં ન્યાં ઓછીવત્તી સફળતાપૂર્વક કરવામાં આવ્યો હોય ત્યાંની વિગતવાર માહિતીની જાહેરાત ચવાથી બીજાને તેનું અનુકરણ કરવા જરૂર પ્રેરણા સરો અમુક ગામે તો ઉપર જણાવ્યા પ્રકારની ગામડીશાળા એવી સરસ ચાલતી જોવામાં આવી હતી કે ગામની વસ્તીની મળ્યાનો બાધ નહિ મળુતા તે ગામે ખાસ કેષસ તરીકે દુબારી શાળાની મગવડ આપવાનું કેળવણી ખાતાને ઉચિત લાગુ હતું

ગામડાઓનો પૂરતો અનુભવ ન હોય તેઓને બહુ આવશ્યક ન લાગે તેવી એક સગવડ લગભગ દરેક ગામને જેની પૂરી જરૂર હતી શકાય તે સ્થાનની છાપરીની છે, પૈસા ખચેતા પણ લોકડાનુ બળતણુ

ગામડામાં મળતું નથી. અને તેવા બળતણની અછત અને મોંધારતને લઈને મરણ પ્રશ્નને શબને બાળવામાં અતિશય મુશ્કેલી આવે છે. ચોમાસામાં વરસાદ વરસતો હોય અને પવન ફુંકતો હોય ત્યારે આ મુશ્કેલીમાં એ બાળતનો સીધો અનુભવ થવા સિવાય કંઈ ખ્યાલ ન આવી શકે તેવો ઉમેરો થાય છે; અને મરનારની વાંસે બાળવા જનાર કાઠુઓ અધમુવા જેવા થઈ જાય છે; છતાં ઘણી વખત શબને પૂરો અગ્નિસ્પંદર દેવાતો નથી અને ગામની સ્ત્રીઓ પાકો બાળવામાં આવી છે, જેના અનુકરણ માટે આ સંબંધીની વિગતવાર માહિતી પ્રસિદ્ધ થવાનો જરૂર છે.

દાંડીઆ થોરને જીવાત લાગુ પડવાથી, લગભગ તેનો સાંવૈક નાશ થયો છે. તે એટલે સુધી કે તેનું બીજ પણ નદેશ નદિ તેવી દહેશત રહે છે. સારા નસીબે જે પ્રકારની જીવાત (Cochitcal insects) દાંડીઆ થોરનો નાશ કરે છે, તે બીજી વનસ્પતિને નુકસાનકારક નથી. ગામના પાદરમાં કે ગામની નજીક આ થોરો વધેલા હોય તેનો નાશ કરે તે મુજબનારે સવાલ હતો. દવે તો કુદરતી આદત આ થોર ઉપર ઉતરી છે, અને ખેતર તથા વાડીઓનું ગળી જેમ આ થોરની વાડો રક્ષણ કરતી, તે નાબૂદ થતાં, ખેતર અને વાડી ખુદ્કાં થઈ ગયાં છે. અને દાંડીઆ થોરની જગ્યાએ તેવી બીજી કઈ જાતની વાડ કરવી તે મુશ્કેલ સવાલ ખેડૂતો સામે ઊભો થયો છે.

કાંડાવાળા અને કાંટાવાળા થોરની અગર કેતકા અગર દાડમાંકળીના વેલા વિગેરેની વાડ અમુક અંશે થોરની વાડની જગ્યા લઈ શકે તેમ છે. પણ ભાવ-નગરની પાસે નારી અને જુધેલ જેવા ગામોએ દાડમ

અને જમરખના જેવા કામતી મોકલનાં રક્ષણ માટે ખેડૂતોએ કાંટાળા તાર (Barbed wire)ની વાડ કરવાનું દુરસ્ત ધાર્યું છે.

શરૂઆતમાં થોડી ખર્ચાળ આ વાડ જાણ્ય પરંતુ તેવી વાડ રોજ, કુકર વિગેરે જંગલી જાનવર સામે પણ વાડી અંદરના મોલ અને ફળાઉ ઝાડનું રક્ષણ કરે છે, અને આ ખેડૂતોના અનુભવ પ્રમાણે તો આ વાડ એટલી બધી ખર્ચાળ નથી કે ખેડૂતોને કરવી ન પરવડે. નાશ થયેલા થોરની જગ્યાએ કેતકી કે કાંટાળા થોરની નવી વાડ તૈયાર કરતા તેમાં પણ એછોવતો ખર્ચ થાય અને ઘણી મહેનત પડે. અને વળી તેવી વાડ ખેતર કે વાડીનું રક્ષણ કરે તેવી તૈયાર થતાં રહેજે એ ત્રણ વર્ષ નીકળી ગય, ત્યારે કાંટાળા તારની વાડ તો તુરતમાં જ ઉભી કરી શકાય. અને તારની વાડની ચાંબલીઓ નીચે ડામર લગાડવામાં આવે અને બીજી રીતે સારી હાલતમાં રાખવા કાળજી રાખવામાં આવે તો શરૂઆતમાં તે થોડી ખર્ચાળ લાગે તો પણ છેવટે આ તારની વાડ બીજી વાડને મુકાબલે સરતી નહિ તો ખાસ મોંઘી તો નહિ નીવડે એમ આ નારીના ખેડૂતોનું માનવું છે. આ સંબંધમાં, કેટલા વિસ્તારમાં કેટલા ખર્ચ આવે અને મુકાબલે તારની વાડ કેટલી વધારે ફાયદાકારક છે વિગેરે વિગતવાર માહિતી જેમણે આવા તારની વાડ કરાવી હોય તેવા ખેડૂતો પાસે લખાવીને તેને પ્રસિદ્ધિ આપી હોય તો તે અચોગ્ય નથી.

અલગ્યત આ સામાયિકમાં ખેતીવાડી વિષે કે બીજા વિદ્યાર્થીઓ શાસ્ત્રીય લેખ છપાશે પણ માત્ર તેવા લેખોના જ વાહક નહિ થતાં તેમાં તુરત અમલમાં મુકી શકાય તેવા બ્યાવહારિક અનુભવમાં આવેલી ઉપર જે જે બાબતો જાણવેલ છે તે તે બાબત અને એવી બીજી દ્રષ્ટિકોણ વિષે પણ લેખ આવે તો આ સામાયિકની ઉપયોગીતા જરૂર તેથી ઘણી વધે અને ગ્રામ જનતા અને ખેડૂત જનતાને તેનો વિશેષ લાભ મળે તે દેખીતું છે; અને એટલા ખાતર જ કાંટાળા ઉપગમે તેટલા દાખલા-દ્રષ્ટિ

ઉપર ટાક્યા છે કે તેથી જુદી જુદી ખાખતોની માહિતીના ફેલાવા માટે આ સામાયિક સાધનરૂપ થઈ શકે, તેનો વિશેષ સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે કહેવાની જરૂર નથી કે ઉપર જે જે જુદી જુદી ખાખતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે દરેક ખાખત અનુભવ લીધેલા માણસથી સ્વતંત્ર લેખનો વિષય થઈ શકે તેમ છે અને આ લેખ લાખો થયા છતાં લખના જેવા રિય-યોના માત્ર સુચન રૂપે છે એમ કહીએ તો ચાલે

સહાયકારી મંડળીની પ્રવૃત્તિ અમુક અમુક ગામોએ સાવ નિષ્ફળ નથી ગઈ તો પણ જોઈએ તેવી પ્રગતિ તે કુગે શકી નથી તે ચોક્કસ છે આવી નિષ્ફળતા કે મદ પ્રગતિના કારણોમા મુખ્યત્વે શાખ (credit) ફરાવવામા બેદરકારી શાખની મર્યાદા ફરાવી હોય તેથી વધારે રકમની પક્ષપાત કે બીજા ગરજથી ધીરધાર, ધીરેલ રકમના વ્યાજ અને મુદલ પેટ વખતસર વસુલાત કરવામા કમ કાળજી કે ઢીલપ વિગેરે છે આ સંબંધેની અનુભવવાળી માહિતી ઉમગળા મહાનના ઓનરરી ઓગેનાઇઝર રાધવજી રાજ, ટસા તપામા આ મંડળીની પ્રવૃત્તિના મુખ્ય પોષક ટસાના મુખી ખોમજી ભવાન તથા નિંગાળાની સહકારી મંડળીના સેક્રેટરી લખમજી પટેલ, વ્યક્તિગત દાખલા સાથે પૂરી પાડી શકે તેમ છે તેવી માહિતી તેમની પાસે લખાવી આ સામાયિક દ્વારા છપાવી હોય તો બીજી મંડળીઓ બેદરકારી ઓછા અનુભવ કે પક્ષપાતને માગે ધીરધાર અને વસુલાતના કામમા જોઈતી વ્યવસ્થા જાળવી શકતી ન હોય તો તેમા અવરય સારો સુધારો થાય

અમુક અમુક ગ્રામ પચાયતરાળા ગામોએ પક્ષ પાત કે પચારના પ્રલોભનથી જોઈતી લાયકાત ધરાવતા નહિ છતાં પણ બીજી રીતે જેની ગામમા લાગવગ હોય તેવા માણસની તળાટી તરીકે પમદગી થાય છે અને પરિણામે પચાયતનું મમ બગડે છે

ગામમા ધીમે ધીમે કુમપ અને પક્ષપક્ષીનું વાતાવરણ નિધાય છે, અને એ રોગ વધતા, પચાયત કા તો પાછી લઈ લેવા જેવી પરિસ્થિતિ બની થાય છે અગર ગામલોકો પોતાથી પાછો દરગારથી વહીવટ સલાળે એવી અરજ હોનાવ કરે છે, એટલે તળાટીની પસંગી કેવા ધોરણે થવી જોઈએ તે સમયમા તળાટી મહાયમા ઉચકી તપાના ગઝમેર ગ્રામ પચાયતના પ્રમુખ શ્રી માધવજી ભટ્ટ અને ત્યાની પચાયતના તળાટી ભાઈ દુર્ગાવિંદામ મારતર, જેઓ તપાની બીજી પચાયતના કામમા પણ સારો રસ લે છે તે ઉપયોગી માહિતી આપી શકે તેમ છે, એટલે તેમના પાસે લેખ લખાવેને આ ખાખતની ચર્ચા થાય તો તળાટીની પસંદગીનું ધોરણ નક્કી કરવામા તે જરૂર મદદગાર નિરડે

દુકામા અજમાએશ લીધેલા વિચાર અને અનુભવની Exchange and clearing (આપ લે અને પ્રચારના સાધન) તરીકે આ સામાયિકનો ખાસ ઉપયોગ થવો જોઈએ ઉપર કેટલાક ખેડૂત ભાઈ ઓના નામો આપ્યા છે તેમના ધણાખરા બીજા ખેડૂત ભાઈ ઓ સમજી શકે તેવી ભાષામા પોતાનો અનુભવ વર્ણવી શકે તેટલું શિક્ષણ અને આવડતરાળા છે અને બીજા જે ભાઈ ઓ પોતાનો અનુભવ લખાણમા જણાવી શકે તેમ ન હોય તેવાની હકીકત સાલળીને છપાવી થકાય તેના લખાણમા ઉતારવા તજવીજ થવી જોઈએ

દુકામા આ સામાયિક કાલવાની પ્રવૃત્તિ ધણી જ વખતસગની છે અને તેનો આદર થયેનો જોઈને ખરેખર આનંદ થાય છે આ સામાયિકની કાગકાઈ ખેડૂત જનતા અને ગ્રામજનતાને અનેક રીતે ફળદાયી અને લાભદાયી નિવડા એવી મારીઅત મચાવી શકે છે તેમા જ તેની સફળતા રહેતી છે

(ગામદેવન)

શિયાળ ખેટ

આ ખેતનું નામ અસનના વખતમા સહજગપુર હતુ તે નામ તેમમા મેમના શિનાલેખ અને ચંદ્રગન્ધી મનના શ્રાનકોના નમે પુતળા ઉપરથી મા ભ પડે છે તે ઉપરથી ગણાન છે આ ખેત કાંઠિયાનાડમા ગરૂરા બાદ રહેરથી પાચ ગાઉ છટે દુગાન ખૂણામા છે તે તે આજ જરૂરા અરથાનને તારે છે આ ખેટમા સફેદ આરસપહાણુના ભુખરા પાપાણુના તથા કાળા આરસપહાણુના ધણા નમે પુતળા માનમ પડે છે ગોરખમટીમા ગંગા સરોવરના કાગ ઉપર તથા ગામના ચોગમા એ પુતળાઓનો સારો જથ્થો છે આ ખેટની ચોગદમ જીર્ણ કાટ માલમ પડવાથી એમ અનુમાન થાય છે કે આ ખેટ અસવ એક મોટું શહેર હશે. કાટમા અને બીજી જગ્યાએ ટેકાણે ટેકાણે તરેહવાર કાતરણીના પત્થરો માલમ પડે છે ખેટની ઉત્તર બાજુએ દરિયા કાંઠા ઉપર જે કાટ આવેનો છે તે કાટના પાયામા પત્થરના મોટા મોટા ચોસના ફેટલાક કાતરણીનાગા અને ફેટલાક કોરણી વગરના છે. ઉત્તરગદા કાટના દગવાળ ઉપર ભવાનીની નાની ચોરડી છે તે પજુ જીર્ણ હાનતમા છે તેની નજીક તળીયાટ હોના મોટા મોટા ચોસવા મા ભ પડે છે ઈશાન તરફના મિનાગ ઉપર પળીતો કોરો પજુ જીર્ણ હાનતમા છે તે કોડો ભંતો માનમ પડે છે કે અસલના વાગમા આ શહેર એક મોટું ગદ્દ રશે અને મોટા મોટા વહાણો વેપાર સાથે આનના કરતા હશે ગામમા ધણા ખગ ધરો હાજના ઝાંધેલા છે, તે પત્થરના ચોસનાના બાધેલા છે તે ઉપર જાણ ગાગ કર્યા વગર ગહેવા દે છે. તેથી ખેડોગ દેખાય છે શેરીઓમા કેમણે ટેકાણે પળો (ઝીપી રેતી) ભેવમા આવે છે, ગામની નજીકમા જે ખંતરો છે તે દરેક ખેતર દમ પદર ચોરસ હાય ૧૧ ચિતારમા છે લોકો

નિર્ધન છે બાવડીઓને વિશેષ કરીને ધધો નથી, ગામની નજીકના ખેતરોમા બોરડીઓના ઝાડો ધણા છે તેમજ ખેતરોમા ટેકાણે ટેકાણે અસનના વાગની વાવો ધણી છે તે લગભગ ૧૫૦થી વધારે હશે એ વાવો શહેરના લોકોના ઉપયોગ સાથે હશે એમ જણાય છે જુના મકાનોની વધાર્ય રિયતિ તપાસવા તથા જુના શિનાલેખ તથા મિઠ્ઠાઓ તપાસવા ક્યાય ખોદાની શકાય એમ નથી

ગંગા નામનું હોજના આકાગનુ એક સરોવર ગામની દક્ષિણ બાજુએ થોડે છેટે છે. તે ઉકુ ખોદાવીએ તો અદરથી પત્થર વડે બાધેલા સખ્યાબધ કુડો માલમ પડે છે તેના આધમણુ કાંઠા ઉપર એક પત્થરનો ખાગણીઓ જીર્ણ હાલતમા છે તે લગભગ દોઢ ફૂટ ઉંચો અને આશરે ૧૧ ફૂટ જડો ભુખરા પાણુનો છે દત્તચા પ્રમાણે સગાળશા શેડે ચેનવાનું માયુ તેમા ખાડયુ હતુ ગંગાની આધમણી તરફ નજીકમા ગોરખમટી છે, ત્યાં શીનનું લિંગ તથા જીર્ણ ખોરીયો છે, તે ઉપર આબલીનુ ઝાડ તદન મરખી રીતે વાનુ વળેયુ છે નજીકમા આરસપહાણુના ઉમદા કાતરણીવાળા ૩૦ પુતળાં છે તેમા ફેટલાક સ્ત્રી પુરૂષોના જીર્ણ પુતળા છે, ફેટલાક સાપની ટાંગણીના છે તે ફેટલાક વાધણુના દયધીના અને ગાયોના છે મનુષ્યના ફેટલાક પુતળા ૧ મી કરતા ઉંચેના ફેટલાક હાય બેડી ખેડેના અો ફેટલાક વાજન વગાડતા માયમ પડે છે તેમ તેની અદર ઉડ બોધર્ છે તેને નાના બે ધર છે તે વાટે અદર ઉત્તરગય છે અદર એક કાળા આરસની મૂર્તિ તથા એક ભુખરા પાણાની ચોંદુર ચોપડેવી મૂર્તિ છે બે વડે જમીનની સપાળીથી લગભગ ૭ સાત હાય ઉંડુ અને તેટલુજ પહોળુ તથા લાંબુ હશે તે ગોરખમટીથી ગામ તરફ

આવતાં ધાનાવાવ આવે છે. દંતકથા પ્રમાણે તે વાવના પાણીમા કાપકુ બોળીને પહેરવાથી જે સ્ત્રીના સ્તનમા દૂધ ન હોય તેને દૂધ આવે છે. તે વાવમા લગભગ દોઢ બે કુટ પાણી ઉકુ ગહે છે વાવ ઘણી જીર્ણ થઈ ગયેલી છે અદરની મામી બાલુએ મોડીઆ તથા સુન્દીઓ ટગાવેલ છે

આ બેટનો ધેનાવા લગભગ ૩ માઈ ૧ હશે ત્ય ના ગંગણા ઘણા સારા થાય છે અને આગપાસના કિનારાના ગામોમા તે ઘણા વખબાય છે ત્યાની વાડીઓમા દાડમ પછ રીક પાકે છે લોકોનો વળા ભાગ પીગ ઉપર આરથા ગળનાર કાળીનો છે તેઓ નીતિત વગેરે સાધુને પણ માન આપે છે હાલમા ગામમા ૧૫૦ ઘર અને ૫૦૦ માણસની વસતી હશે લોકોને બધો જરૂરી સામાન ખાડી ઉતરી બીજે ગામથી લાવવો પડે છે ક્રેતા વપારીન એક જ ઘર છે લોકો બોળા અને અણુસમજી છે

બેટના અગિયુણમા એક બીજા બેટડા ઉપર સવાઈ પીની જગ્યા છે એટ હોય ત્યારે પાણી ન હોવાથી પગલાટે ત્યા જવાય છે અને ભગતી હોય ત્યારે હોડીમા બેસી જવાય છે. તે બેટમા કુવાગના છોડનો જથ્થો ઘણો છે તેમજ હડસાકળ અને હાથીઆ થોર પણ છે રસ્તામા પીરના મુળવગની જગ્યા પ્રથમ આવે છે તે મુળવર મુસનમાન અને કાપીનો મૂળ વતની છે તે હજારી આવ્યા બાદ આ જગ્યામા રહેન છે એ મકાનની બાદ એ વાડી તથા મોડા પાણીની વાવ, બે ઓસરીબધ ઓરડા તથા એક મુસાફરો માટે રસોડુ તથા બીજા બે નણુ પરચુરણ કામનો એકઠાળીયા છે. ત્યાથી ઉગમણી બાલુએ થોડે દૂર સવાઈ પીગની જગ્યા છે. મુસાફર જનાજીલોક જેઓ એ જગ્યા નેવા સાર ત્યા બા છે તેમને પગરખા વગેરે ચીજો મુળવરના મકાનમા મુકવી પડે છે રસ્તો પ્રથમ ખાડબચડો આવે છે તેથી જાણુતો બેડા પહેરનારને ચાલવુ કષ્ટ પડે છે પછીથી સડક જેવો સારો માર્ગ આવે છે મકરબો સુનાબધ લગભગ ૧૪ કુટ લામો પહોળો છે.

ઉગમણેયારે બે બાગણું છે એક બાગણુ બધ ગણે છે મકગ્યાની ઉપર ધુમટની આજુબાજુ ચાગ નાની ટેંગીઓ છે મકગ્યામા બે થોરય છે એક ઉપર લીલી ચાદ છે, તે ગ્રોચ લગભગ ૫-૬ કુટ લાખી અને ૧૧-૨ કુટ પતોળી છે બીજી સવાઈ પીગની થોરય લગભગ ૧૧ કુટ લાખી તે ૨-૨૧ કુટ પહોળી છે તેની ઉપર ચાદ ઘોળી જગત્તાધીની છે તેની બાજુ ઉપર એક મોગર્પોજનુ નમગ પડેલ છે મકગ્યામા લોળાનનો ઘણો ધૂપ થવાથી લે જાનની વાસ આવે છે

મકગ્યામાથી પાછે પગે પાછુ વળવુ પડે છે. સવાઈ પીગના ચમતકાગ વિષે લોકો તરેહવાર વાતો કરે છે લોકો તને “સમુદ્રતુ તોડાન શમાવના” પીનુ નામ આપે છે આ બેટમાથી પુલ્કળ કાળી રેતી મળે છે તે બેટની ઈશાનપુલમા આજુસવાઈની જગ્યા છે તે બેટ નાનો છે ને ત્યા મોજાનુ જોગ ઘણુ છે તેથી તથા ખરાનાને લીધે તે બેટ પર ચડવુ ઘણુ કષ્ટ છે મનુષ્યની વરતી ત્યા નથી ક્રેત પીરનો જીર્ણ મકરગો છે બગમા વગેરે દરીઆઈ પક્ષીના ઈડા ત્યા ઘણુ છે તે બેટ ઉપર મોટા વૃક્ષ નથી

શ્રાવકોનો મુખ્ય ધનાશાળભદ્ર નામે શાહુકાર આ જગ્યાએ થઈ ગયો હશે દત્તમા પ્રમાણે શ્રાવકલોકો નાવાવર્ણના ચોપડામા લખે છે કે “ધનાશાળભદ્રની રિદ્ધિ હોળે” તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે આ બેટ અસન પેસેટકે ભગપુર હશે સગાળધાના મકાનમા તથા આ બેટના પૂર્વ તરફનો ભાગમા ધન હશે એવુ લોકોના કહેવામા છે

આ બેટનો નાશ મુસતમાનોએ કરેલો હોય એમ કહેવાય છે ગગાસરથી પૂર્વમા પાચ બેટરવા દૂર ડકાની નિશાની છે ત્યા અસલ વહાણ બધાતા હજો ઉતગ તરફની ખાડીમા ૧૮થી ૩૦ કુટ પાણી રહે છે ને તેની આમપાસ કાળુની રાપિા થાય છે પરંતુ ખારવા લોકો દરીઆની અદર થોગ, મોટા પગમ વગેરે નાળે છે તેથી એ જનાવરોનો વધારો થતો નથી લાગતા વગગતા તેનો શોધ તથા સંગ્રહણ કરે તો આ

જગોએ કાળુ પુષ્કળ થાય. પૂર્વ તરફના કાંઠે તેા મોનામાકાંની નિશાનીઓ જોવામાં આવે છે. સવાઈ પીરની માનતા વહાણવડી લોડા બહુ જ કરે છે. તેથી તે પીર ધણા જ પ્રખ્યાત છે, આ બેટના મંથમાં લોકમાં નીચેની દંતકથા ચાલે છે.

શિયાળ બેટમાં સગળશા કરીને એક મોટા શેડ હતો. તેની રાણીનું નામ મંધાવતી કરીને હતું. તે દંપતિને એવો નીમ હતો કે દરરોજ એક બાવા કે સાધુને જમાડીને જમવું ને તેજ પ્રમાણે તેઓ નિત્ય જમતાં હતાં. એવો નીમ ફટલીક મુક્ત સુધી ચાલ્યો. દરમિયાન એક વખત ચોમાસામાં ૫-૭ દિવસ સુધી ઘણો વરસાદ પડ્યો. જેથી કાંઈ સાધુ મળી શક્યો નહીં. તેથી તેઓ બન્ને સ્ત્રી-પુરૂષ બ્રૂખ્યાં રહ્યાં. વરસાદ બંધ પડ્યેથી આઠમે દિવસ તેમણે બાવા સાધુ વગેરેની ખબર કાઢવા સારૂ પોતાના વાણોતરને મોકલ્યા. ગોતતાં ઘણો વખત ગયો તેવામાં તળાવની પાળે દુર્ગંધમય શરીર એવું કે રૂકત વગેરે આદ્ય જન્ય છે અને માણે ઘણી જમણે છે, એવા અભ્યાગત (મહાદેવ) નજરે પડ્યા છે એવી વાત શેડ સાંભળતાં પોતે ઉઘાડે પગે ત્યાં દોડી જઈ દર્શન કરી પગે લાગ્યા. જોતાં જ શેડે મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે આ અભ્યાગત નથી, પરંતુ માંડ સાચ લેવા પરમેશ્વર આવેલ છે, પોતાને જે નીમ હતું તે વાત જાહેર કરી ઘેર તેડી લાવવા વિનંતિ કરી અતીતે જવાબ આપ્યો કે મારે તમારે ત્યાં આવવું નથી, કારણકે માંડ શરીર મારા હાથમાં નથી. મને શરીરે ઘણી પીડા છે. શેડ કહે મહારાજ, પાલખી રથ વગેરે વાહન મગાવી સારી તજવીજથી લઈ જઈશ અતીતે જવાબ આપ્યો કે અમે એકસા જ રહીએ છીએ માંડ નામ તમે દેશો નહીં. કારણકે તમે ઉત્તમ વર્ણ અને અમે અધોરૂપથી. અમે જે રસોઈ વગેરે માગીશું તે તમારાથી નહીં બને ને તમારું સાચ જશે. વળી રથ પાલખી વગેરે અમારે જોઈતું નથી. શેડે કહ્યું: જે પ્રમાણે તમે કરશો તે પ્રમાણે અમે કરવા તૈયાર છીએ, પરંતુ તમોને તેડી ગયા વિના રહેનાર નથી.

એવી રીતનો શેડનો અત્યંતગ્રહ જોઈ અતીતે બોલ્યા ત્યારે તારી સ્ત્રી પંડે આવીને મને લાઈ જાય. શેડે ઘણા ખુશી થતા પોતાના નોકરોને ત્યાં બેસાડી ઘેર આવ્યા અને સ્ત્રીને સઘળો વૃત્તાંત મુંઝળાવ્યો સ્ત્રીએ ઘણા હર્ષથી વાજતેગાજતે અતીતને પોતાને માથે સોનાની ઈંટાણી ઉપર કંડીઆમાં બેસાડી ઉપાડી પોતાને ઘેર આપ્યા. આવા દુર્ગંધ છૂટતા અતીતને લાગે છે તે જોવા લોકો ઘણા એકઠા થયેલ પરંતુ તે વેળા તે સ્ત્રી-પુરૂષે લોકલાંબ છોડી દીધી. ઘેર લાવી ઉત્તું પાણી કરી શરીરે તેલ ધુવેલ વગેરે લગાવી નવરાત્રી અને પલંગ ઉપર પોઢાડ્યા. શેડ પોતે પગથપી કરી ચઢન ચઢે છે ત્યાં સ્ત્રીએ ખીર પૂરી વગેરે બનાવી મીઠા મેવાનો યાજ લાવી મોં આગળ મૂક્યો ને અભ્યાગતને પ્રસાદ લેવા વિનંતિ કરી. ત્યારે અતીત બોલ્યો કે મારે પરમાટીનો આહાર છે. એવો જવાબ મળવાથી શેડે કસાધવાડેથી તરત માટી મંગાવી ત્યારે સતીને કહ્યું કે મારે તો માણસની માટી જોઈએ. એવાં વચન સાંભળી સ્ત્રી-પુરૂષ વિચાર કરવા લાગ્યા કે ગોત્યું માણસ મળે તેમ નથી માટે આપણે એકથો કુંવર નિશાળે છે તેને મારી, પ્રભુને પ્રસન્ન કરીએ. એવો દંઢ નિશ્ચય કરી પોતાના કુંવર પાસે ગયાં ને કહ્યું કે આપણે બારણે અભ્યાગત આવેલ છે, ને તેને માણસની માટીનો આહાર છે માટે તારી દેહનાં કાળ કરવો છે વગેરે કહી શેડ ગદગદિત થયા. પિતાનાં એવાં વચન સાંભળી પુત્ર બોલ્યો કે જે આપણે તેમ ન કરીએ તો આપણું સત્ય જન્ય. એક એક દિવસ મારી દેહનો કાળ તો થવાનો જ છે, પણ આજે પ્રભુને માટે કરી કાળ થાય અને મહારાજ મારી માટી આરોગે એ હું ધન્યભાગ્ય ગણું છું તમારે પણ આનાકાની કરી દડવું નહીં કેમકે સીખી રાજ્યને પોતાની માટી છામે જોખી આપી, વળી કાળે કાપાનાં દાન દીધાં, તેમજ મોરખવડાનગે અંગ વહેવરાવ્યાં તેમજ સત્ય ન ચૂકવા માટે હરિશ્ચંદ્ર રાજ નીચને ઘેર લેવાજા, આ તો પરમેશ્વર આપણને તારવા આવ્યા છે. તો સાચ ન ચૂકવું. એવું કહી

નિશાળમાંથી પોતાના આપ બેઠે ખુશીથી ઘેર ગયો. પુત્ર આવે છે, તેવું તેની મા સંધ્યાવંતીએ જોઈ નિશ્વાસ નાંખ્યો. પોતાની માને નિશ્વાસ નહોં નાંખવા એકેયે સમજાવી પછી બન્ને સ્ત્રી-પુરૂષે મળી એકેયે શિરઝેદન કરીને શીર સિવાય બાકીના ભાગનું છેદન કરીને બાકીના ભાગની રસોઈ બનાવી અતીતને જમવા વિનંતિ કરી. અતીતે જવાબ આપ્યો કે તમેને માયુ વહાલું લાગ્યું, માટે ઘણા રૂપયો માથાને ખાંડણીયામાં ગીત ગાતાં ખાંડી રસોઈ પકવી આપો તો જમું. એવું તેને તાવવા માટે કહ્યું, ત્યારે તે શેઠે પીતાંબર અને સ્ત્રીએ ચીર વગેરે પોશાક પહેરી લોક લાજ મુકી માયુ ખાંડી રસોઈ પકવી અતીતને આપ્યું ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે મારાથી તે નહોં જમાય કેમકે તમારે પેટ છોકડું નથી તેથી હું વાંઝીયાનું ખાતો નથી એવા બોલ સાંભળતાં જ તે બન્નેને વિચાર થયો. ને હવે શો ઉપાય કરવો ? બે

નહોં જમે તો આપણું નીમ તૂટશે. તેવા વખતમાં તે સ્ત્રીને ઓધાન છે એવી વાત તે સ્ત્રીને યાદ આવી. તેથી તેણે બાવાજીને વિનંતિ કરી કહ્યું કે જે મારે પેટ ઓધાન છે. ત્યારે બાવાજીએ કોધાયમાન થઈ કહ્યું કે તમે એવાં જુકાં બાનાં બતાવશો નહોં. એવા બાવાજીના બોલ સાંભળીને તે સ્ત્રીએ પોતાના હાથમાં છરી લઈ બાળક દેખાડવાના ઇરાદાથી જેવી પોતાના પેટમાં મારવા ક્ષેપ છે તેવા જ તે આવે જુકાં બતાવે પોતાનું મદાદેવનું અસર રૂપ લઈ તેને દર્શન આપ્યાં. ને તેના દીકરા એકેયને પાછો સજીવન કરી પોતે અંતરધ્યાન થયા. એ વાત ઉપરથી પુરાતન વખતથી સાર પ્રખ્યાત છે. આ પ્રમાણે સંદરહુ રોકની દંતકથા સઘળે ડેકાણે સાંભળવામાં આવે છે.

ઉદ્દત.

ગ્રાહકોને વિનંતિ

આ અંક આપના હાથમાં આવ્યા પછી મહેરબાની કરી ચાલતા વરસનું લવાજમ મોકલવાની દેવા ગોઠવણ કરશોજી. લવાજમ માટે બીધે વગેરે કરવાનું કે તે માટે ઉધરાણી કરવા યાદીપત્ર લખવાનું વારંવાર બંની શકે એમ નથી, એટલા માટે અમારો આપ સર્વને પ્રાર્થના છે કે અનુકૂળતાએ તુરત લવાજમ મોકલવા ગોઠવણ કરશોજી. તંત્રી.

#

ચોક્કસ પગલા લેવાને માટે સૌથી ગંભીર એવી કાર્યવાહી શોધવાને અગ્રે-ગયા વચ્ચના દેલ્લા મહિનાઓ દરમ્યાન વાટાવટો થઈ હતી, જેને અતે દરો નિર્ણય થઈ શક્યો નહોતો ડિસેમ્બર આખરે ગજકોટથી એક મદેશવાહકને ચોક્કસ દરખાસ્તો સાથે શ્રી. વલ્લભભાઈ પોલ પાને મુળર્થ મોકલવામા આપ્યા અને સાથે શ્રી વલ્લભભાઈને ગજકોટ આવવા નિમિષ પછી મોકલવામા આવ્યું તે પ્રમાણે નીકળીને શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ તા ૨૫-૧૨-૩૮ ને રાજ ગજકોટ પહોંચ્યા પોતાની સાથે તેમણે એક જાહેરાતનો મુદ્દો-જે ખીજના હાથનો વડેલો હતો અને જે કાકોગસાદેખ બહાર પાડના તૈયાર કરી ચવી આશા હતી તે-સાથે લીધો હતો આ મુસદ્દો અગર તો એ જ ઘોઘાણુપર ઘડાએનો મુસદ્દો, મને માલમ પડ્યું તેમ, ગજકોટ નાજરાળાઓએ આ અગાઉ નેચો હતો અને મુળર્થ જાતે શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ અને ઉપર જણાવેલા મદેશવાહક વચ્ચે ચચાચો પડ્યું હતો,

ગજકોટ પહોંચ્યાને શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે કાકોગ સાહેબને એક કાગળમા નીચે મુજબ જણાવ્યું

૨૫-૧૨-૩૮

હું હમણા જ ગજકોટ પહોંચ્યો છું અહીંની સ્થિતિથી વાકેફ થયો છું મારી અને દીરાનસાહેબની મુળર્થમા થયેલી મુલાકાતને અગ્રે પ્રગટ થયેલી જાહેર ચર્ચાઓ આપે છાપાઓથી જાણી હશે આ બધી ગેરસમજ ચોક્કસ હેતુઓથી ધ્રુગદાપૂર્વક ઉઠી કરવામા આવી છે એમ માનવાને સમજ કાઢ્યો છે, અને હું માનું છું કે તેથી જ સમાધાની અટકી છે

જો આપ માનતા હો કે આપણી વચ્ચે રૂમર મુલાકાતથી આ ગેરસમજ દૂર થાય તેમ છે તો હું જાતે આવીને ખરી સ્થિતિ મમજાવવા તૈયાર છું.

આ કાગળનો કાકોગ સાહેબે તે દિવસે નીચે મુજબ જવાબ મોકલ્યો.

પ્રિય સરદાર વલ્લભભાઈ,

તમારી ચિઠ્ઠી હમણા મળી. તે માટે આભાર આજે સાંજે ૫ વાગે આવશે અને મારી સાથે ચા પીશે તો મને આનંદ થશે

તે વખતે આપણે હાલના પ્રશ્નની મારી કાઢિ- નિસવના સમયોની રૂમર ચચા કરીશું

તમારો

(સહી) વર્મેન્ટસિહ

આ મુજબ શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ નીમેલ વખતે જાહેરાતના મુસદ્દા સાથે કાકોગસાહેબને મળ્યા એ મુસદ્દાનો ખીજને પેરેગ્રાફ વ્યાનમા ગમ્મવો જરૂરી છે એ પેર નીચે મુજબ હતો

અમે દસ ગૃહસ્થોની એક કમિટી નીમવાનો નિર્ણય કર્યો છે જેઓ અમારા ગામના પ્રજાજન અગર નોંધેલા હશે, અને જેમાના સાત શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ નીમણુકને માટે ભલામણ કરેલા હશે કમિટીના પ્રમુખ અમારો નીમેલો હશે, જે ગામના પ્રજાનોતો પૂરો જાણુમાર હશે અને અમારો સંપર્ક નિવાસપાન હશે

આ મુલાકાત અને ચર્ચા જેમા કાકોગ સાહેબની કાઉન્સિલના સભ્યો હાજર હતા તે કલાકો સુધી ચાલી હતી એમ જણાય છે અને મધ્યગત વીત્યા પછી કેટલીક વારે જાહેરાતની શરૂઆત એટલે પહેલે સ્વીકારી અને તે તે જ દિવસે એટલે તા ૨૬-૧૨-૩૮ ને રાજ રાજકોટ રાજ્યના ઝંજેટમા બહાર પાડવાનું કાકોગ સાહેબે કજૂરુ તે મુજબ જાહેરાત (નં ૫૦ સને ૧૯૩૮-૩૯) પ્રગટ થઈ આ પ્રગટ થયેલી જાહેરાતના ખીજ પારેગ્રાફની છાપા પેલા મુસદ્દાથી સહેજ જુદી હતી તે આ પ્રમાણે

અમે દસ ગૃહસ્થોની એક કમિટી નીમવાનો નિર્ણય કર્યો છે જેઓ અમારા રાજ્યના પ્રજાજન અગર નોંધેલા હોવા જોઈએ તેમાના ૩ રાજના અમલદારો હશે અને ૨ પ્રજાજન હશે જેમાના નામે

હેને પછી જાહેર કરવામાં આવશે, કમિટીનો પ્રમુખ અમારો નીમેલો હશે

બીજા પક્ષ કેટલાક ફેરફારો હતા પણ તે પ્રસ્તુત તપાસને અંગે મુદ્દાના નથી

મને કહેવામાં આવ્યું છે કે બીજા પાર્ટીમાં બાધાનો આ ફેરફાર એટલા સારું હતો કે હાકો સાહેબને બીડ હતી કે રાજની જાહેરાતમાં શ્રી વલ્લભભાઈના નામના ઉલ્લેખનો બીજા ગવર્નમેન્ટના ગેરઅર્થ કરે આ મુદ્દો શ્રી વલ્લભભાઈને ગળે ઉતર્યો તેથી તેમણે બાધાનો ફેરફાર મંજૂર ગણ્યો પછી હાકોસાહેબે તથા તેમની કાઉન્સિલે શ્રી વલ્લભભાઈને પૂછ્યું કે તેઓ પોતાની લલામણના નામો ત્યાં ને ત્યાં તે જ થીએ આપી શકે કે નહિ શ્રી વલ્લભભાઈએ ખુલાસો કર્યો કે મુદ્દારાત્રની અગત્યના બધા આગેવાનોને પોતે અગત્યથી પિછા નતા નહોતા, અને જેમની જોડે પોતે આ બાબતમાં મસવત કરવા માગતા હતા તેઓ (અથવા તેમના કેટલાક) જેવામાં હતા ૭ માનુ છું કે આ ગણ સારું હતું અને તા ૧૦-૧-૧૯ ના હાકોસાહેબની કાઉન્સિલના પ્રથમ સભ્ય શ્રી માણેકલાલ પટેલે શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલને લખેલા કાગળમાં આ બીના વીકાગવામાં આવી છે આ કાગળ વિષે આગળ ઉપર ૬ વધુ કહીશ

આ પ્રમાણે પ્રકટ થયેલી જાહેરાતમાં એટલું જ જાણવામાં આવ્યું હતું કે કમિટીના સભ્યોના નામ પાછળથી જાહેર કરવામાં આવશે

પણ શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલનું કહેવું એમ છે (અને થયેલ પત્રવ્યવહાર ઉપરથી એ સાબિત થાય છે) કે એમાં ક્યાંએ એવું સૂચન નથી કે મૂળ ખગડાની જે દસ્તાવેજ કે કમિટીના સાત સભ્યોના નામ નીમણુકને માટે શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ હાકો સાહેબને સૂચવે તેમાં ફેરફાર કરવામાં આવશે તેથી એવી પણ કલ્પના થઈ હતી કે ગવર્નની જાહેરાત પ્રગટ થાય તેની સાથે સાથે જ હાકો

સાહેબ આ મુદ્દો મંજૂર રાખતો એક કાગળ શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલને લખે

આ મુજબ થયું હતું અને શ્રી વલ્લભભાઈએ મને કહ્યું છે કે તા ૨૬-૧૨-૩૮ ને રાજ ન્યારે શ્રી માણેકલાલ પટેલ આગલી ગત્રે મંજૂર થયેલી શરતો મુજબની જાહેરાત છાપેલા રાજ-ગેઝેટની નકલ લઈને તેમની પાસે આપ્યા ત્યારે તેઓ હાકો સાહેબના દ્વારનો ઉપર કહેલો કાગળ પણ સાથે લાવ્યા હતા એ કાગળનું લખાણ આમ હતું

એવું કબૂલ કરવામાં આવ્યું છે કે આજે ગવર્ન તરફથી કરવામાં આવેલી જાહેરાતની કલમ ૨ જમાં જણાવેલી કમિટીના સાત સભ્યો સગદાર વલ્લભભાઈ મૂળવશે અને તેમની નીમણુક અમારે કરવાની છે

(સહી) ધર્મન્દ્રસિંહજી

હાકો સાહેબ, રાજકોટ, તા ૨૬-૧૦-૩૮ અહીંયા જગ થોભીને એક બીનાનો ઉલ્લેખ કરી લઈ એમ સૂચવાયું છે-જો કે જે ઉપર મને કહ્યું મળ્યો, ત્યારે એ ખાતર મુદ્દલ આગ્રહ કરવામાં ન આયો-કે આ કાગળ હાકોસાહેબ પાસેથી ઈકે દયાણુપૂર્વક મેળવવામાં આવ્યો હતો મને મોપનામાં આવેલા આ મામલાની તપાસને અંગે હાકોસાહેબે આપેલી સમિતિ ખ્યાનમાં લેતા એવા સૂચનનો વિચાર સરખો દુ કરી શકું કે કેમ એ વિષે મને શકા છે પણ એટલું જ કહેવું ચોખ્ખું થશે કે મને એવા દયાણુનું સૂચન માનવાને સારું કશું પુગલો જડ્યો નથી ઉલટું થી વલ્લભભાઈ ઉપર પાછળથી લખાએલા કાગળોમાં તેથી વિરુદ્ધનો પુગલો સારી પેઠે મળી આવે છે

મને ખાતરી થઈ છે કે દયાણુ થયાનું સૂચન કરા કાયદેસર અર્થમાં ટકી શકે એમ નથી, અને હાકોસાહેબે શ્રી વલ્લભભાઈને આપેલ કાગળ દ્વારા વીગવાળાના પોતાના જ શબ્દોમાં 'મિત્રભાવે' લખાએલો છે આ વાતને વગને દિવસે હાકો

સાહેબે શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ ઉપર લખેલા ખીજ કાગળ પરથી ટેકા મળે છે, જેમા તેઓ લખે છે

તમે ગજકોટ આવ્યા તે બદલ હું તમારે ધણો જ આભારી છું મામલાનો અંત બાવવામા તમે મને જે રીતે મદદ કરી છે તેની હું ખૂબ કદર કરું છું

તા ૨૬-૧૨-૩૮ નો કાગળ પ્રગટ કરવામા આવ્યો નહોતો અને તેમ કરવાનું કશુંકે કારણ નહોતું. હું તો એ કાગળને કાંકાર સાહેબે પોતે જાતે શ્રી વલ્લભભાઈને આપેલ ખજાના કાગળ તરીકે જ ગણુ છું કે ગેઝેટમા પ્રગટ થએલી જાહેરાતની રૂએ જે નામો 'હવે પછી જાહેર થવાના' હતા તે જાહેરાતના મુસદ્દામા જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલની ભલામણ મુજબ જ થવાના હતા.

તા ૪-૧-૩૯ ને રાજ શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે કાંકાર સાહેબને કાગળ લખીને કમિટીના સભ્યો તરીકે નીમવાને સારૂ સાત નામોની ભલામણ મોકલી આ કાગળનો જવાબ (જે પરિશિષ્ટમા આવ્યો છે) તા ૧૨-૧-૩૯ ને રાજ શ્રી માણેકલાલે મોકલ્યો જેમા જણાવ્યું હતું કે શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલનો તા. ૪-૧-૩૯ નો સૂચવાએલી સમિતિ ઉપર નીમવાને સારૂ સાત જણની ભલામણ કરતો કાગળ કાંકાર સાહેબને મળ્યો હતો, અને આગળ જતા જણાવ્યું હતું કે તેમાના ચાર નામ કાંકાર સાહેબને પસંદ હતા પણ બેની બાબતમા વાધો હતો, કારણ તેઓ રાજ્યના પ્રમુખ નહોતા, અને ત્રીજે સ્વતંત્ર વિચારવાળો હોઈ આવા પ્રકારની કમિટી પર કામ કરવામા ઉપયોગી થાય એવો મેલવ નહોતો એમ પણ જણાવવામા આવ્યું હતું કે કાંકાર સાહેબની દૃષ્ટિએ રાજના મુસલમાનોને કમિટી ઉપર દસમાથી બે જગા આપવી જોઈએ અને એક ભાયાતોને ભાયાતો એ રાજકોટમા જમીનદારો અગર ગરાસદારોના એક વર્ગનું નામ છે એવી માહિતી મને આપવામા આવી છે

આ કાગળનો જવાબ શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે

તા ૧૫-૧-૩૯ ને રાજ આવ્યો એક નામ જે ગાંધીના પ્રમુખ નહિ એવા સભ્યનું હતું તે ખેંચી લેવા તેમણે પોતાની ખુશી બતાવી. ખીજા એકનું નામ જેની સામેનો વાધો એવી જ મતલબનો હતો તે પાછું ખેંચવા તેમણે ના જણાવી મુસલમાનો તેમજ ભારતોની બાબતમા પણ તેમણે ના લખી, જે કે તેમણે શ્રી મહેંદલાલ પટેલને સૂચવ્યું કે જે સંપ્રસોની પોતે ભનામણ કરી હતી તેઓ ભાયાતો, તેમજ મુસલમાનો બેદિતા હિતોને પ્રતિ આનમા રાખે એવા હતા હવેમા દીન ધણી ચર્ચ ચૂકી હોવાથી કમિટી સ્વતંત્ર નીમાણે અને પોતાને તોગથી જવાબ મળશે એવી આશા તેમણે પ્રદર્શિત કરી હતી આ કાગળની પાછળ જ એમણે તા ૧૯-૧-૩૯ ને રાજ તોગ મોકલ્યો અને પોતાના કાગળનો જવાબ ન મળવા બદલ ખેદ દર્શાવ્યો. તા ૨૦ મીએ તેમને શ્રી માણેકલાલ પટેલ તરફથી નીચેનો જવાબ મળ્યો

સભ્યોના નામોમા ફેરફારવાળી કમિટી આજે જાહેર થશે

હકીકતમા જાહેરાત ન. ૬૧ સને ૧૯૩૮-૩૯ તા. ૨૧-૧-૩૯ના ગેઝેટમા બહાર પડી ચૂકી હતી આ જાહેરાતમા તા ૨૬-૧૨-૩૮વાળી જાહેરાતનો ઉલ્લેખ કરીને કાંકાર સાહેબને નામે જણાવવામા આયું હતું કે

રાજના બધા મહરજના હિતોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા નીચેના સાત સભ્યોની નીમણૂક અમે જાહેર કરીએ છીએ આ સાત ગૃહસ્થો હવે પછી જાહેર કરવામા આવનારા નહુ અમલદારો જોડે એક સમિતિ ઉપર કામ કરશે જે ઘટતી તપાસ પછી અમને એવા સુધારાની યોજનાની ભલામણ કરશે જેનાથી ગાંધીના કારોબારમા પ્રગળો વધારે નિકટ અમલ આવ

આની નીચે નીમાયેના ગૃહસ્થોના નામ આપવામા આવ્યા હતા

ન ૬૧ વાળી જાહેરાત પ્રગટ થઈ તે દિવસે કાંકારસાહેબને નામે એક જાપાનગી યાદી બહાર

દેશી રાજ્ય

પાડવામાં આવી હતી આ યાદી પણ પરિશિષ્ટમાં આપી છે તે ઉપરથી જણાવે કે તા ૨૬-૧૨-૩૮ની જનહેરાત દાખલે તેમાં આગળ નીચે મુજબ જણાવવામાં આવ્યું છે

નામદાર ડોક્ટર સાહેબ ગભ્યતા પ્રબળજોગાથી સાત ગિનસગની ગૃહસ્થાની નીમણુક કરવા ગણ હતા અને શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલને જે ઈલાકામાંથી મળી હો. તે વિચારવાનું તેમણે કમ્પ્લેન્ટ્સ હવે

આ પછી શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે મંજૂરી લેના મંજૂરી રીપોર્ટ ડોક્ટર સાહેબ કેમ ન કરી રાખ્યા તેના કારણે યાદીમાં જણાવવામાં આયા છે

એમ જણાય છે કે આ વખતે જ પહેલનાહેલી વાગ ડોક્ટર સાહેબે ચોખ્ખી ભાષામાં ની વલ્લભભાઈ પટેલની ભનામણ ૨૬ કરવાનો પોતાનો હક હોવાનો દાવો કર્યો છે એ સાચું છે કે શ્રી માણેશલાલ પટેલના તા ૧૨-૧-૩૯ના કાગળમાં એ ભનામણની બાબતમાં પોતાનો મતભેદ તેમણે દર્શાવે છે પણ સરકાર કાગળમાં તેમણે શ્રી વલ્લભભાઈની ભનામણને ૨૬ બાતલ કરવાનો પોતાનો દાવો કર્યો છે એવું સાફ શબ્દોમાં કહ્યું નથી તેમ જ વલ્લભભાઈ પટેલે પા. ૧ તેમાં એવો અર્થ વાચ્યો નથી જો કે પોતાના તા ૧૫મીના મગમમાં તેમણે પોતાની ભનામણો પતલ દીધી કરવાનો ડોક્ટર સાહેબને હા પગલા રીતે કમ્પ્લેન્ટ્સ કર્યો છે અને તરીકા મગમણ હોવાનું પૂરવાર કરવામાં આ. તે પોતાની ભનામણ કરી તપાસવાની પા. ૧ થી દેખાતો છે પણ ડોક્ટર સાહેબ તો ૧૧-૨૬-૧-૩૯ની પોતાની યાદીમાં જણાવે છે કે પાત 'શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ જે ભનામણ કરવા ઈ-છ તે વિચારવાનું કમ્પ્લેન્ટ્સ હવે

આ બાબતે અને તા ૨૬-૧૨-૩૮વામાં મગમની બાબત એક નથી એ બાબતો ચમ્પા આ પ્રમાણ છે 'એવું કમ્પ્લેન્ટ્સ કરવામાં આવ્યું છે કે કમિટિના આલ સભ્યો સરદાર પંચમલાઈ સુયવશે અને તેમની નિમણુક અમારે કરવાની છે' અને મારે જે નક્કી કર્યો અર્થ કરવાનો છે તે એ આ તા ૨૬-૧૨-૩૮વામાં

કાગળના શબ્દોનો કરવાનો છે તા ૨૧-૧-૩૯ની યાદીમાં તે ઉપર કરવામાં આવેલા વિવેચનનો નહિ

આની આ તકનીકની હકીકત છે અને તકનીકનો મુદ્દો ટ્રકમાં એ છે કે શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલની ભનામણો રીપોર્ટમાં ડોક્ટર સાહેબ બધાયા હતા કે એ બાબતમાં પોતાને ચોખ્ખી લાગે તે મુજબ તેવી ભનામણો રીપોર્ટમાં અગર તો ૨૬ કરવાની મુખ્યત્વારી તેમને હતી પુરાવો તોબ્યા વિચાર્યા પછી એવા નિર્ણય ઉપર આ ચોખ્ખી કે પ્રેમ પક્ષ વચ્ચે થયેલી ગોપ્ય છે વલ્લભભાઈ પટેલ

મગમ છે કે ડોક્ટર સાહેબને પરિસ્થિતિને લઈને જેમાં પોતાનો વિશેષ ઉત્સાહ નહોતો એની ગોપ્યતામાં સમન થવાની ફરજ પડી હોય પણ કાયદામાં જોને પ્રપચ અગર બળજબરી કહેવામાં આવે છે ને જે એક કારણને દર્શિત કરવાને સાફ પૂરતી ગણાય છે તેના કરતા આ બહુ જુદી વસ્તુ થઈ તેથી મારે એટલું જ નક્કી કરવાનું રહે છે કે અહિં એ પક્ષોએ કરેલા ઝગમગો અર્થ શો હોતો અને આ વસ્તુ મારે મજબૂર કારણ તેમણે જે ભાષામાં ધર્યો છે તેમાંથી નક્કી કરવાની છે, જો કે તેમ કરતા આ આખી કથાની મુખ્ય ધરતી અને અન્વેષણ જેની વચ્ચે આ ગોપ્યતા કરવામાં આવી તેનાથી નાકે થવાની મને ખુલ્લું છે અને તેમ કરવું જરૂરી પણ છે

આ તો જોઈ મકાલ એવું છે કે જનહેરાતના ગ્રામ મુસદ્દાની અને તા ૨૬-૧૨-૩૮ના કાગળની બાબત વચ્ચે સહેજે ફરક છે પહેલામાં 'દસ ગૃહસ્થાની એક કમિટી જેઓ અમારા ગભ્યતા પ્રબળજોગ અગર નોમરો હજી અને જેમાંના સાતની અમારા તકનીકની નિમણુકને સાફ શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ ભનામણ મંજૂરી એની હાથ છે નમારે બીજામાં કમિટીના 'સાત સભ્યોની શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ ભનામણ કરશે અને તેમની નીમણુક અમારે કરવાની છે' એવો ભાષા છે ડોક્ટર સાહેબના મગમમાં વાપરેલી બાબત મુસદ્દામાં સુચવેલા અર્થના મતો જુદા અર્થ મુસદ્દાના છગમમાં વાપરવામાં આવી છે એવું દર્શાવવાને આફ કરી પુરાવા

નથી; તેમ એ બે વાક્યો શબ્દ રચનામાં ફેરફાર છતાં જુદો જુદો અર્થ સૂચવનારાં છે એમ પણ મને નથી લાગતું. મારા અભિપ્રાય મુજબ તો દરેક લખાણનો સાચો અને સરળ અર્થ એટલો જ કે શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ ભલામણ કરે તે ગૃહસ્થોને નીમવાનું હાકાર સાહેબે કબજું છે અને જેને પોતે પચંદ ન કરે તેવાને રદ કરવાની કશી મુખત્યારી તેમણે પોતાની પાસે અનામત રાખી નથી. કરવામાં આવે તે ભલામણોને અંગે તેઓ અલખત ટીકા કરી શકે અને તેના ફરી વિચારને સારૂ દલીલો પણ રજૂ કરી શકે. પણ ભલામણ કરેલ વ્યક્તિ રાજના પ્રબળન કે નોકર ખેમંથી એકે નથી એવું સાબિત ન કરી શકાય ત્યાં સુધી તેવી નીમણૂકની ખાખતમાં શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલનો શબ્દ જ ઉવટનો ગણવો રહ્યો છે.

શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલની ભલામણ પછી પણ કમિટીના બધા જ સભ્યોની નીમણૂક કરવાની સત્તા હાકારસાહેબની એકલાની જ છે એ સાચું. પણ આવા પ્રકારની કમિટી ખીજી રીતે ભાગ્યે જ હરતીમાં આવી શકે, અને એવી નીમણૂકને અંગેના હાકારસાહેબના એકાકી અધિકાર વચ્ચે અને ખીમ્મએ ભલામણ કરેલ વ્યક્તિઓને ચોક્કસ સંખ્યામાં નીમવાનું માથે લેવાની વચ્ચે કશો ખાસ વિરોધ હોવો જોઈએ એવું નથી.

હાકારસાહેબ તરફથી રજૂ કરવામાં આવેલી લેખી રીપોર્ટમાં કરેલી દલીલોના સાર આ પ્રમાણે છે: “ભલામણ” શબ્દ જ ચોખ્ખું ખતાવે છે કે દરેક નામ વિચારમાં લેવાશે અને એ પ્રમાણે વિચારતાં ભલામણ કરવામાં આવેલ હરકાંઈ શખ્સનું નામ, દાખલા તરીકે સદરજુ વ્યક્તિ અનુકૂળ નથી, કાર્યક્ષમ નથી, અગર તો અનિચ્છનીય છે એવા કોઈ કારણ-સર રદ કરવાને હાકાર સાહેબ મુખત્યાર છે.”

એકલા ‘ભલામણ’ શબ્દના આધાર ઉપર આવી કોઈ દલીલ ઉભી કરી શકાય નહિ. ‘ભલામણ’ શબ્દમાં સ્વતંત્રપણે એવો કશો અર્થ સમાતો નથી. આગલા પાછલા સંદર્ભ ઉપરથી જ એનો અર્થ ખેસાડી

શકાય, અને તે પ્રમાણે જોતાં બનેલી ખીનાના બધા સંબંધો ધ્યાનમાં લેવાવા જોઈએ.

આની સ્પષ્ટતાને ખાતર હું બે દાખલા અર્થિ ટાંકીશ. હિંદની યુનિવર્સિટીઓનાં બંધારણોમાં એવી જોગવાઈ હોય છે કે ચોક્કસ અધિકારીઓની નીમણૂક ચાન્સેલરે નક્કી કરેલી વ્યક્તિઓ અગર મંડળોની ભલામણોને વિચારીને કરે. ચાન્સેલરની મુન્સશીને સારૂ સ્પષ્ટ જોગવાઈ રાખેલી હોય છે. ખીજા દાખલા-ઓમાં તેવી જ ટમે ભલામણ કરેલા શખ્સોની મર્યાદિત સંખ્યામાંથી ચાન્સેલરે નીમણૂક કરવાની હોય છે. આવા દાખલાઓમાં ચાન્સેલરની મુન્સશી એટલી સંખ્યામાંથી પસંદગી કરવાની દરમાં મર્યાદિત થાય છે. અને તેવા બધા શખ્સોને ખાતલ દશવીને બહારના કોઈ નવાની નીમણૂક કરવાનો દાવો તે કરી શકે નહિ.

વળી ‘રેકસ વિં ખિરતની ધરપીતાલના સંચાલકો (૧૯૧૭, ૧ કે ખી. ૧૯)’વાળા દાવામાં અદાલતને એક એવી સખાવતી ચોખ્ખાનાં ધારાધારણોનો વિચાર કરવો પડ્યો હતો જેની રૂએ સંચાલકોને માથે ચોક્કસ કામો માટે માણસોની નીમણૂકો અમુક નક્કી કરેલી વ્યક્તિઓ અને મંડળોની ભલામણોને અનુસરીને કરવાની ફરજ હતી. સંચાલકો આવી ભલામણોને અંગે મુન્સશીનો ઉપયોગ કરવાના હકનો દાવો કરતા હતા. પણ અદાલતે એવો નિર્ણય આપ્યો કે આખી ચોખ્ખાનાં ધોરણે જોતાં સંચાલકોએ આવેલી ભલામણો સ્વીકારવીજ રહી હતી અને તેમાં તેમની મુન્સશીને માટે અવકાશ નહોતો, પ્રરુત દાખલાને અંગે ઉપલા દાખલાઓ નિર્ણયાત્મક પૂરે દખ્તાત પૂરાં પાડે છે એમ સૂચવવા હું મુદ્દલ નથી માગતો, જે કે પ્રિરિપતાલવાળા દાવામાં અદાલત આગળ રજૂ થયેલી લાખા અને હું અહિં વિચારી રહ્યો છું એ લાખા વચ્ચે. છણું જ સામ્ય છે, હું એટલું જ ખતાવવા પૂરતો જોતો ઉદ્દેશ્ય કંઈ છું કે જેમાં એક વ્યક્તિ ભલામણ કરે છે અને બીજી વ્યક્તિ નીમણૂક કરે છે એવા ફિરસાઓમાં નિર્ણયને સારૂ કોઈ પણ એક સિદ્ધાંતને વળગી

દેશી માન્ય

મમનું નથી બધાગણીય ધાગધોગોની રૂએ કરવાની નીમણૂકમાં ધાગધોગોની બાધા વિચારવી પડે છે, અને કદાચ કમગના રૂપની ગોઠવણની રૂએ કરવાની નીમણૂકની બાગતમા ગોઠવણનો આખો મદદ લક્ષમાં લેશે. ૧૮૫૨ થઈ પડે છે નતેગતના મુદ્દામાં ન્યાયી વલ્લભભાઈ પોતે અગ્રેયની બાધામગ 'નીમણૂક માટે' કરે એમ કહેવામાં આવ્યું છે ત્યાં મારી નજરે તે એનો એક જ અર્થ દોઢ રહે ના ૨૬-૧૨-૩૮ વાળી નતેગતની બાધા મદદ જુદી છે એ તું મદી ચૂકશે છુ, પણ મારી ખાતરી થઈ છે કે જેલ લખાણોની પાઠળ એ ૧૮૬૨નો મદદો છે. પહેલા મુદ્દાની બાધા વિશે માગ મનમાં કરો સહેલ નથી અને બીજી નતેગતની બાધામાં મદદો મદદ ફેરફાર માગ અભિપ્રાય મુજબ ત આગમાં કમો ફેરફાર કરતો નથી

કમિટીના પ્રમુખની નીમણૂક વિશે પણ સવાલ ઉભો થયો જાણીય છે તેથી એટલું કહેવું ઉચિત સમજતું છુ કે માગ અભિપ્રાય મુજબ તા, ૨૬-૧૨-૩૮ ની નતેગત કમિટીના સભ્યોની સંખ્યાને ૧૦ માં મર્યાદિત કરે છે તેથી તેનો પ્રમુખ જેને કારકારસાહેબે નીમવાનો છે તે દસમાનો જ એક દોવો નેહએ, વધારાનો નહિ

તા ૨૬-૧૨-૩૮ ના કાગળનો અર્થ પોતાની રીતે કરવાનો દાવો કરવામાં કારકાર માદેને વિશ્વાસ ૫૨ કર્યો કે કેમ એ સવાલનો નિર્ણય કરવાનું મને સોંપવામાં આવેલ કાવના હોવામાં આવતું નથી અને એ વિશે તું કમો અભિપ્રાય આપતો નથી

જે જુદાજુદા દરતાવેલે અને કાગળોનો જે વર્તમાન કર્યો છે તેની નકલો આ કાગળ નેહ પઠિ-શિટ્ટરે તું સામેલ રાખુ છું

મને આશા છે કે અનમા યોગ સંજો ઉમેરવાનું સાદસ કઈ તે કાર્ક લેવો ગેરઅર્થ નહિ કરે મારી તપાસ દરમ્યાન કામગીર તપાસના મે કુરખપરક જોયુ કે ધણીવાગ નજીવા પ્રગવાને આધારે કે મુદ્દા પ્રસાવા પિના સામા પદને વિરોધેતુઓનું આરોપણ

કરવામાં આવ્યું છે અને એક જ પક્ષ તરફથી રૂપાય થયુ કે એમ પણ નથી, મારે કહેવું પડે છે કે અમુક અગ્રમાણિકતા કર્યા વિના પણ મનજીતપણે ચોક્કસ અભિપ્રાયો ધરાવી શકાય અને તું એવી પણ આશા મેલીશ કે આ તપાસમાં જણાવવામાં આવેલી કમિટી જ્યાં નીમાય ત્યાં આગેચોથી અને કડવાશથી મુખ્ય એવા વાતાવરણમાં પોતાના કંઈક કાર્યનો આગલ કરી શકે બ્યક્તિઓ અને પક્ષોના હિત મદદવાના છે ૧૮૫૨ પણ મને લાગે છે કે ગવર્નકોર્ટના ગેરસાચોના અને તેની અમરત પ્રવૃત્તિના હિત એથી ઓછા મદદવાના નથી

(દક્ષિણ બહુ)

તમારો

આર્થાકિન સેવક

મારીસ વાચર

હિંદો વડો ન્યાયાધીશ

વાવનગર પ્રગ્ન પરિપદમાં—

શ્રીયુત વલ્લભભાઈ પરેલનું ભાષણ

[વાવનગર ખાતે મે મહીનામાં પ્રગ્ન પરિપદના પ્રમુખ રચાનેથી શ્રીયુત વલ્લભભાઈ પરેલે દેશી ગાંધોની રિયિતિ પરત્વે ફેટલાક વિચારો પ્રકટ કર્યા હતા તે અમે આ નીચે આપીએ છીએ. એક તો એથી અખિલ મદદસભાના એક પ્રમુખ આગેવાનનું દેશી ગાંધો પરત્વે અત્યારે જેવું વલણ છે તે મમનલય છે અને ગવર્નકોર્ટનો મંત્રામ પૂરો થયા પછી દેશી ગાંધો પરત્વેના વિચારોમાં એમનામાં થયેલા ફેરફારની પ્રતિતી થાય છે એમના વાળી પ્રદારો ગળધી જે ફેટલીકવાગ બધ રાખવામાં છે પરંતુ આ બાબતમાં એવું જણાવું નથી ઉત્તર દેશી ગાંધોની ઉપયોગિતા આવવવા એમણે ફેટલાક મુદ્દાગ સૂચવ્યા છે જે વ્યવ-હાર રીતે વિચારવા યોગ્ય છે એમણે બાબતના ઉત્તરના બાગમાં મદુમ સગ પ્રત્યાધકર મંગળી જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા છે તે મનનીય છે

તંત્રી]

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો

“ભાવનગર પ્રગ્ન પરિપક્વના આ પાંચમા અધિવેશનનું પ્રમુખરચના સૌભાવવાની અને એની જવાબદારી ઉપાડવાની લાયકાત અને શક્તિવાળા તમારામાં ધણીય હોવા છતાં આ બોલો મારે માથે નાખવાનો નિર્ણય કરીને તમે સૌએ એકે અવાજે મારામાં જે વિશ્વાસ મૂક્યો છે અને મને માન આપ્યું છે. તે મારે હું તમારો આભાર માનું છું.

સાધારણ મંત્રોગોમાં તો હું આ બોલો ઉપાડવાનું કબજા પણ ન કરું એવી મારી અત્યારની સ્થિતિ છે એ તમે જાણો છો. પણ દેશી રિસાયોતોની આજની પરિસ્થિતિમાં અને કાઠિયાવાડના આજના કંઠણ કાળ વખતે ખરેખરી લીડ વચ્ચે તમે મને યાદ કર્યો એટલે તમારા આગ્રહનો હું અનાદર કરી શક્યો નહિ. અને એ સ્થિતિમાં તમારી સૌની સહાયતા અને ઉદારતાની અપેક્ષાએ આ જવાબદારી ઉચકવાની મેં હિમ્મત કરી છે.

આપણું ગયું અધિવેશન કુડલામાં ભગયું ત્યાર પછીના વરસ દોઢ વરસના ટૂંકા અરસામાં તો દુનિયાના કેટલાય ભાગમાં કંઈક અણુધારી ઉચલપાથલો થઈ રહી છે. નવા ઇતિહાસનાં પાનાં ઝપાટાભેર લખાઈ રહ્યાં છે. જગતના નકશાના રંગ એકાએક બદલાવા લાગ્યા છે, બપોલમાં મહારાજાઓ વચ્ચે થયેલા પવિત્ર કાનકરારોની કિંમત રહી કાગળ જેટલી લેખાઈ. જરાએ મોકાચ વિના તેને કટાક્ષ્ટ ફાડીને કચરાની ટોપલીને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યાના દ્રશ્ય સાંચે જોયાં સત્તાઓની સાહુકારી ઉપર આજે ઇતિહાસ રહે એવું રહ્યું નથી. આગામી મહામંત્રામની તૈયારીઓ ચોમેર નોશબેર ચાલી રહી છે. દુનિયા પ્રલયને પંથે પૂરપાટ ધસી રહી છે. કાલે કોણ સલામત રહેશે એ કોઈથી કહી શકાય એમ નથી.

આમ જગતમાં ચોમેર દાવાનળ સળગી રહ્યો છે. એમાંથી આપણો દેશ પરાધીન હોવાથી કોઈ પણ કારણે મહામંત્રામ શરૂ થાય (અને જે થઈ પડવાનાં ચિન્હો અત્યારે નજરે પડે છે) તો તેમાં જોડાવામાં પણ તેનાથી અલગ રહેવામાં આપણું હિત કે અહિત

રહેલું છે એનો નિર્ણય કરવાની પણ આપણને સ્વતંત્રતા નથી.

કુડલા પરિપક્વ પછીના ટુંક સમયમાં આપણો દેશ પણ આ ક્રાંતિકાળની અસરથી બચ્યો નથી. વિજ્ઞાનની નવી નવી શોધો અને સાધનોએ આજના જગતને સાંકડું-લગભગ એકજ દેશ જેવડું-કરી મેલવા માંડ્યું છે એટલે નવા નવા વિચારો અને આદેશોનો અસરથી ભારતવર્ષ અલિપ્ત કંઈ રીતે રહ્યો શકે? વળી બ્રિટીશ હિંદુસ્તાનમાં વિસ્તૃત મતાધિકારવાળું પ્રાંતીય સ્વાયત્તા સિદ્ધાંતને અનુસરતું નવું વિધાન અમલમાં મૂકાઈ ચૂક્યું છે. આ મર્યાદિત લોકશાસનના અમલમાં પણ પડોશના બ્રિટીશ પ્રાંતોની પ્રગ્ન જે આત્મવિશ્વાસ અને ચેતનના અવનવા સુખનો અનુભવ કરી રહેલ છે તેની અસર દેશી રાજ્યોની પ્રગ્ન ઉપર રોજ રોજ પડતી જાય છે. અનેક ખામીઓવાળા છતાં આ નવા વિધાનનો વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરી ભારતવર્ષની સર્વમાન્ય સરથા કોઝેસે દેશની શક્તિ અને પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કર્યો છે. સાથે સાથે નવા વિધાનમાં રહેલી અનેક ત્રુટીઓ અને લોકશાસનના પ્રથમ અનુભવમાંથી ઉદભવતી સ્વાભાવિક મુશ્કેલીઓએ જે નવી નવી કંઠણ સમસ્યાઓ ઉભી કરી છે તેનો સફળતાપૂર્વક ઉકેલ કરવામાં અનેક લોકનિમ્મુક્ત સેવકો અને સંગઠિત સરથાઓ રાતદિવસ કામ કરી રહેલ છે. લોકકલ્યાણનાં નવાં નવાં કામો અને કાયદાઓ એક પછી એક ઉપરા ઉપરી હાથ ધરવામાં આવ્યા છે.

બ્રિટીશ હિંદુસ્તાનમાં ચોમેર પ્રચંડ જગૃતિ અને ક્રાંતિના સૂરવતા વંટોળ ફૂંકાઈ રહ્યા છે. આ નવ-ચેતનનો સ્પર્શ દેશી રાજ્યોની પ્રગ્નને થતાંની સાથે એનામાં નવી નવી આશાઓ ઉત્પન્ન થવા પામી છે, અને બ્રિટીશ હિંદુસ્તાનથી પાછળ પડી જવાનો સ્વાભાવિક ભય લાગવાથી એની સાથે સાથે દોડવાનો નિશ્ચય અને પ્રયત્ન કરી રહેલ છે. પરિણામે અનેક દેશી રાજ્યોમાંથી પણ પોતપોતાને ત્યાંનાં રાજ્ય-તંત્રોમાં જુદા જુદા રૂપમાં યુગને અનુકૂળ ફેરફાર

કગ્વાની મન્નુત માગણીઓ અને વ્યવથિત ચળવળો શરૂ થઈ ચુકેલ છે સદીઓ થયા એકહથ્થુ સત્તાના બધા નોમા જકડાઓથી પ્રજા એગેર નવયુગની સ્વતંત્રતાના પવનની ઝડીઓથી જળી ઉઠી હોવાથી એને પુરાણો સડી ગયેયો અને ચાતતો આવેલો અમલ અમલ અને આકરો થઈ પડ્યો છે

કોઈ ખાસ ગળ મહાગળના વ્યક્તિગત સાગ ખોટાનો આ સવાલ મુદ્દા નથી. આજના લોક શામનના યુગથી કેવળ ઉત્પત્તિ એક હથ્થુ રાજસત્તાની આ પદ્ધતિ, જેનો જોટો જગતમા બીજો કસાયે મળી શકે તેમ નથી, તેની સામેનો પીડિત પ્રજાના અતંગનો આ પોકાર છે એની સામે આખ આડા કાન કયે કોઈ રસ્તો નીકળવાનો નથી

બ્રિટિશ હિંદમા દાખલ થયેલા નવા વિધાનનો બીજો ભાગ જેની સાથે દેશી રાજ્યોને સીધો સંબંધ આવે છે અને જેનાથી સમગ્ર ભાગતવર્ધને એકત્ર બનાવવાની સાત્રાન્યના મુત્તમદીઓ આશા સેવી ગણેલ છે તે અમવાપતનની ચોજના તો હલુ અદર લટકી ગયેલ છે

એમા દાખલ થવાની છેવટની ચોખખી હા અગર ના લખવાની નોટીસ રાજ્યોને મળી ચૂકી છે આનો નિર્ણય કરવામા દેશી રાજ્યોની પ્રજાના અવાજને મુદ્દા સ્થાન આપવામા આવ્યું નથી અને ગળઓ એક તરફ ફેલો અને બીજી તરફ ખાઈ એમ બેઉ બાલુએ ભાવ દેખી ગયા છે

કોંગ્રેસે પોતાનો નિર્ણય વાગવા જાહેર કરી દીધો છે લોકશાસનને પચે પગતા બ્રિટિશ હિંદને ગલે એકહથ્થુ શાસનવાળા દેશી રાજ્યોની ભારરૂપ હાસડી તેની ઈચ્છા વિરૂદ્ધ ભેરવવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવશે તો આ દેશમા ભયકર અશાંતિ થવાની આગાહી કોંગ્રેસે પોકારેલી છે

હરિપુગ કોંગ્રેસ પહેલા દેશી રાજ્યોની પ્રજાના દિમા કોંગ્રેસની નીતિ વિશે કષ્ટક અદિગો હતો હરિપુરા કોંગ્રેસે દેશી રાજ્યોને લગતી તેની નીતિ વિષે ચોખ્ખટ કરી એ નીતિ ઉપર કોંગ્રેસ આજે પણ શપથ છે કોંગ્રેસ ગળ

એનો નાશ માગતી નથી, કે નથી તેમની દુશ્મનાવટ ઈચ્છતી હજી પણ એ તો દેશી રાજ્યો સાથે મિત્રતા રાખવા મથે છે પરંતુ કોંગ્રેસ એ સમસ્ત હિન્દુસ્તાનની અસ્યા છે, તેના કોઈ એક ભાગની નથી આખા દેશની આઝાદી પ્રાપ્ત કરવી એ એનું ધ્યેય છે એની દષ્ટિ અને નીતિમા ભાગતવર્ધ આખુ એક અને અવિભાજ્ય છે એનો એક ભાગ સ્વતંત્ર અને એક ભાગ પરતન હોઈ ન શકે, અને એમ હોય તો બે વચ્ચે ભયાનક અથડામણ થયા વિના રહે નહિ આથી હરિપુગ કોંગ્રેસમા એ ચોખ્ખટ કરવામા આવી હતી કે દેશી રાજ્યોમા ત્યાં સુધી લોકશાસનની પદ્ધતિ દાખલ કરવામા ન આવે ત્યાં સુધી તેની સાથે જોડાવાની સમવાપતનની ચોજનાનો વિચાર જ કોંગ્રેસ ન કરી શકે

હરિપુરાના ઠગાન પછી દેશી રાજ્યોમા ઉત્તરે કાશ્મીરથી માડીને દક્ષિણે ત્રાવણકોર સુધી અને પૂર્વના ખૂણામા છેક ઓરિસ્સાના નાના રાજ્યોથી માડીને પશ્ચિમે ડેચ-કાઠિયાવાડ સુધી ચોગ્રે પ્રજામા અપૂર્વ જગૃતિ અને અમતોપ જોવામા આવે છે. ઠેકઠેકાણે પ્રજામંડળો સ્થપાય છે અથવા ભગાય છે અને તેના તખ્તા ઉપરથી લુદી લુદી માગણીઓ કરવામા આવે છે

આ બધી માગણીઓની પાછળ એક જ મૂળ વસ્તુનો ધ્વની મલગાય છે અને તે એ છે કે પ્રજાને આજે કેવળ સુ-રાજ્ય આપવામા આવે તોયે તેનાથી એને ઝતોપ વળવાનો નથી એને તો સ્વ-રાજ્ય એટલે પોતાને ત્યાં ગુલ્યવત્ર પ્રજાને જનાબદાગ થાય એ જ એક તીવ્ર લગતી લાગી છે આ ભાવનાને સતોપવા અને શાંત દગવા શુદ્ધ દાનતના અને સાચા પગલા ભરવામા નહિ આવે તો આજની અશાંતિને કદાચ ક્ષણિક રીતે ભવે દવાવી દર્ષ શકાય તોયે અતે તો એનું પશ્ચિમ વિપરીત જ આવવાનું છે જે વાંધો ન ક્યું તે હાથા ક્યું એનો વખત આવીને ઉભો રહેશે

એથી મારી તો ગળમહાગળઓને અતિથય

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો

નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ છે કે યોગ્ય અંકુશો સાથે રાજ્ય-વહીવટનો ભાર પ્રગતે માથે નાખી પોતે પ્રગતે પ્રગતિમાર્ગ મોકળો કરી આપે. પ્રગતના સાચા દક્ષક બની એને આગળ દોરે અને ખુદ શહેનશાહને પગલે ચાલી રાજાપ્રજા વચ્ચેની અયકામભૂના ભયમાંથી કાયમને માટે નીકળી જવાની રચના કરી નિર્લસ બની નાથ.

આમ કરવા રાજ્યો કેટલે દરજ્જે સ્વતંત્ર છે એ કહેવું કદાચ કઠણ હોય તો પણ આજે ખુદસી રીતે તો બધો દોષ રાજ્યો ઉપર ટોળાય છે. કારણ કે સાર્વભૌમ સત્તાના પ્રતિનિધિને પણ છેલ્લી નરેન્દ્ર મડળની સલામાં આવીને કેટલાક સામાન્ય અને અનિવાર્ય સુધારા દાખલ કરવાની સલાહ ગાંધેરપણે આપવાની ફરજ પડી પાછલા વાપસરોયોએ આવી સલાહ ખાનગી અથવા બહાર રીતે અગાઉ અનેક વેળા આપેલી છે. છતાં કેટલાં રાજ્યોએ તે સ્વીકારી છે ? અને ભાવિષ્યમાં સ્વેચ્છાએ કેટલા સ્વીકારશે એ પણ કોણ કહી શકે ?

જવાબદાર રાજ્યતંત્રના નામથી જ રાજ્યો હવે ભડકવા લાગ્યા છે. કેટલાંએ પ્રજામંડળનાં બધારણોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્ર મેળવવાનું ખેપ તેનાં બધારણ ધાયા ત્યારથી જ દાખલ કરવામાં આવેલું છે. અનેક વેળા કેટલીએ પરિપદોમાં જુદા જુદા રાજ્યોમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની માગણીના દરાવો કરવામાં આવેલા છે. આટલા દિવસ એની માગણી અસાધ્ય ગણાતી નહોતી પણ અત્યારે તો જવાબદાર રાજ્ય તંત્રનું નામ જ દેશી રાજ્યના બધારણમાં ન લઈ શકાય એમ કહેવામાં આવે છે.

આ એક સુત્સદીઓએ ઉભો કરેલો મિથ્યાવાદ છે. ખરી રીતે તો પ્રગતે કશી સત્તા સોંપવી છે કે નહિ, અને સોંપવી છે તો કઈ અને કેટલી, અથવા તો, કેટલી ખરી સત્તા પ્રગતે સોંપવી છે, એ જ મહત્વનો સવાલ છે. પ્રગતે સાચી સત્તા સોંપવામાં આવે તો પછી એ રાજ્યતંત્રને ગમે તે નામથી

ઓળખવામાં આવે. એના મિથ્યાવાદમાં પડવાની કસીયે જરૂર નથી. અને જ્યાં સુધી સાચી સત્તા પ્રગતના હાથમાં નહિ આવે ત્યાં સુધી પ્રગતે કોઈ કાળે સતોષ થવાનો નથી એ વિષે પણ શંકા નથી.

પ્રગતે જોઈતી આ વસ્તુ કઈ રીતે મળી શકે એ જ વિચારવાનું રહે છે. એમાં તો મહાત્મા ગાંધીજી પોતે જ અત્યારે તો દેશી રાજ્યની પ્રગતની દોરવણી કરી રહ્યા છે. પ્રગતે માટે આ ધન-ભાગ્યનો દિવસ છે.

સત્યાગ્રહનું અમોઘ શસ્ત્ર ગાંધીજીએ હિંદુસ્તાનની પ્રજા આગળ મૂક્યું ત્યારથી જ એનામાં ખરું ચેતન આવ્યું છે. સિટિશ હિંદમાં જે કંઈ સુધારા કે સત્તાઓ પ્રગતે મળી છે તે એને જ પ્રતાપે છે. એ જ શસ્ત્રનો ઉપયોગ દેશી રાજ્યોની પ્રજા પણ કરી શકે છે.

પરંતુ એ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવાને સારૂ અનુકૂળ વાતાવરણ અને શુદ્ધ સાધનો જોઈએ. તે ન હોય તો એનો ઉપયોગ ન થઈ શકે. કેટલાંએ જુદા જુદાં રાજ્યોમાં પ્રજાએ નાની મોટી માગણીઓ માટે સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યા હતા, અને લોકો લડતોમાં જલખાને પડ્યા હતા અને હજી પણ છે. છતાં ગાંધીજીએ આજે એ બધાં રાજ્યોમાંના સત્યાગ્રહ મુલતવી રખાવ્યા છે. પ્રજાઓએ પણ ગાંધીજીની સલાહ માથે આવીને આદોલન સ્થાગિત કર્યા છે. પ્રગતના ગાંધીજી ઉપરના અપૂર્વ વિશ્વાસનો આ પૂરાવો છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રગતના ઉન્નવણ ભાવિનું એ શુભ ચિન્હ છે.

દેશમાં આજે સત્યાગ્રહને મોકળો માર્ગ કરી આપવા જેવું વાતાવરણ નથી. રાણપુર, રામદુર્ગ, ગગરુર વગેરે રથોના લાલાનક બનાવે સત્યાગ્રહના માર્ગમાં રહેલાં જલખોની લાલખતી બતાવી રહેલ છે. મુઝકમાં ભરેલી હિંસાતમક વૃત્તિનો એ પડખો છે. વળી આજે દેશભરમાં કામ કામ વચ્ચે એર દેલાવવામાં આવ્યાં છે, કેટલેક

ઠંકાણે તો પ્રજા પરિપોતે તોડવા અને પ્રજામાં ભય ઉપજાવવા માટે ગમે તેવા યોગ્યઅયોગ્ય સાધનોતો ઉપયોગ કરી ગમે તેવા મેલા કામો કરતા પણ સફાઈ ગયાઓ નથી જેમને સતાઓ છોડવી પડે એવો મહત્તર છે તેઓ ભય અને ક્રોધથી બેચેન થયેલા દેખાય છે જેમને કશું ખોવાતું નથી તેવા કેટલાક તો મિથ્યા ડરથી અને ગેરસમજથી પાગલાવા હાથમાં હથિયાર બની ખરૂં ખોટું વિચારી જોયા વિના ગમે તે કરવા તૈયાર થઈ ગયા છે

પગદેવીઓને ભાગના પાડીને સત્તા ચલાવવાની નીતિનું અનુચ્છેદ કરી એમાં જ પોતાની સત્તાની સનામતી માની બેસેલા છે આવા પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં સત્યાગ્રહને રચગિત કરી અતઃદશિ કરી આત્મ નિરીક્ષણમાં અને આપણી યુગીઓ તપાસી તે સુધારી લેવામાં થોડો સમય ગાળવાથી દેશી ગઠબોની પ્રજાને લાભ જ થવાનો છે જેને પ્રજાની શક્તિ વિશે અને પોતાના સાધનોને વિશે પ્રશ્ન નિશ્વાસ છે એને નિગરા ચલાવું કશું જ કાઠણ નથી

ધરો ઠંકાણે જ્યાં સત્યાગ્રહ મુતતરી રાખવામાં આવેલ છે ત્યાં તેનો ગેરલાભ લેવાય એમ પણ બને છતાં પ્રતિકૂળ વાતાવરણ વચ્ચે સત્યાગ્રહ ચાલુ રાખવામાં જે જોખમ સમાજોલ્લે છે તેના પ્રમાણમાં પહેલું જોખમ બહુ નહયું ગણાય એટલે એ વિશે ચિંતા કરવાનું કારણ ન હોયું જોખમ સત્યાગ્રહીને એવો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ કે આજે જે અને હિંસાની જે આધી આવેલી છે તે તો ક્ષણિક છે વટોળિયાની માફક એ જોતજોતામાં શમી જશે નિર્મળ વાતાવરણ પાછું જવાશે ત્યારે એનો વખત વળી પાછો આવશે, એ સમય આવે ત્યાં સુધી પોતે પોતાથી અને તેટલા પ્રપત્નથી મનવચનકરો કરીને મલમ કેળવવા પ્રપત્ન કરે અને આજે વર્તી ગહેતું વાતાવરણ જેમ બને તેમ જલદી શુદ્ધ કરવામાં મદદરૂપ થાય

એક તરફથી પ્રજાને ધાતકી, અમાનુરી અને અને જગતી રીતે દયાવવાના સમગ્ર પ્રપત્નો કરવામાં

આવે છે અને ધાતકમંત્રીઓ વિગેરે અયોગ્ય સાધનોના ઉપયોગ કરી વફાદારીના પત્રો ઉપર જગતદસ્તીથી સહીઓ કરાવવામાં આવે છે ત્યારે ખીજી તરફથી નામના અને નકની સુધાગ દાખલ કરી દુનિયાની આખે પાટા બાધી કોઈ પણ જાતની ખરી સત્તા ન છોડતા ચાલતા આવેના સહેલા તરને નવા વાધા પહેરાવી પ્રજાતત્ત્વના ખોટા નામથી જેમ ચાલતું આ યુ છે તેમનું તેમ ચલાવવું છે પુરાણી પ્રયાના પક્ષપાતીઓ પૈકી કેટલાક તો એમ પણ કહે છે કે પ્રજા લાયક નથી એટલે ખીજો શું ઉપાય ?

આ પ્રજાની લાયકાતની વાતો કરનાગએએ એકે દિવસ એવો વિચાર કર્યો છે ખરો કે આ દેશમાં ઝસો જેટલા રજવાડા છે તેમાંથી કેટલાના નરેશો પોતાની પ્રજા કરતા વધારે લાયકાત ધરાવનારા છે ? શું ગજકુટુમ્બમાં જન્મ લેનારા સર્વળા લાયકાતના વારસા સાથે જ જન્મે છે ? અને જો અનેક રાજાઓમાંથી કેટલાક તો રાજ્ય કરવાને નાનાયક હોના જ જોઈએ એ વાત કબૂલ હોય તો એવા સન્નિગોમાં પ્રજાએ શું કરવું એનો કાઈ ઉપાય બતાવશે ખગ ? જુલમી રાજાને પદવટ કરાવો અધિખર અનાદિ કાળથી રીકાગએલો છે ઇતિહાસ એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે એટલે ગજા પ્રજાની લાયકાતમાં ઉત્તર્યાવગર આધુનિક યુગને ઓળખી તેને અનુકૂળ થવામાં જ બેઠેનું હિત સમાજેનું છે

પણ આજે તો કેટલાક ગજાઓ એકત્ર થઈ ગઠિત પણે પ્રજાને દયાવવાના પગલા લેવામાં પોતાનું શ્રેય માનતા જોવામાં આવે છે અને ઓછામાં ઓછી પણ સત્તા છોડવા સિવાય ગજાતત્ત્વના ઉપર ચોટિયા ફેરફાર કરવાની મોટા આડમરવાળી મોજના ધડી કાઢી એથી આગળ કોઈ રાજ્યે જરૂર જ નહિ એવી વ્યવસ્થા રચવામાં પોતાની સર્વળી શક્તિ ખગથી ગલા છે

જુદા જુદા ગજાઓની જુદી જુદી પરિસ્થિતિ હોવા છતાં સગમનના અથવા સત્તાની ઇર્ષાજનના

દબાણથી સૌને આમ એક અસ્રે મૂડવા જતાં કાચું કપાઈ જવાનું છે એ વિચાર કરતા નથી. જ્યાં સૂધી ખરી સત્તા પ્રગ્નના હાથમાં નહિ આવે ત્યાં સૂધી પ્રગ્નને સંતોષ થવાનો નથી એ જાણવા છતાં આ નિશ્ચિત વસ્તુને કોઈપણ પ્રકારે ઠેલવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આખરે તો એ બધું પાણી વલોવવાનું છોડી ર્ધ પ્રગ્નને રીઝવીને જ કામ લેવું પડશે.

હવે આપણે ભાવનગરનો વિચાર કરીએ, ભાવનગરમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે આપણને પ્રથમ સ્મરણ સ્વં સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીનું થાય છે. એ મહા-મુત્સદીની ખોટ કાઠિયાવાડમાં આજે ડગલે ને પગલે માલમ પડે છે. એમના ગયા પછી કાઠિયાવાડમાં આજે કોઈ રાજનીતિસ પુરૂષ રહ્યો નથી જેની અસર આજે આખા કાઠિયાવાડમાં જણાઈ રહી છે. સર પ્રભાશંકર હયાત હોત તો ધર આંગણે ગાંધીજીને અનુશન કરવા વખત આવવા ન જ દેત. કાઠિયાવાડની આજે જે બેઆખર યર્ધ રહી છે તે તેઓ કદી સાંખત નહિ.

કાઠિયાવાડમાં આજે ચોમેર દાવાનળ સળગી રહ્યો છે. ડેકોકાણેથી હડેચોક ચુકાગીરી, લૂંટફાટ અને અત્યાચારોની વાતો આવી રહી છે અને પ્રગ્નને દબાવવાના તેમજ સંગઠનો અને પરિપદો તોડવાના વ્યવસ્થિત પ્રયત્નો થાય છે; કેટલાંક રાજ્યોમાં રાજ્યના જુદાં અસહ્ય યર્ધ પડતાં લોકો રાજ્ય છોડી લાગી છુટે છે ત્યારે અહીંયાં આપણે રાજ્ય અને પ્રગ્ન વચ્ચે બેઠેને હાજતી સમ્મતા અને મીઠાશનો અનુભવ કરી રહ્યા છીએ.

પ્રગ્નના જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચે અહીં કલેશ કે વિષવાદ નથી અને આપણે રાજ્ય તેમજ પ્રગ્નના પરસ્પરના હક અને જવાબદારીની ઝીણવટથી તેમજ સંપૂર્ણ છૂટથી ચર્ચા કરી શકીએ છીએ. સદ્ભાવે પરિવર્દના કાર્ય વિષે તેમજ તેના ઉદ્દેશ વિષે રાજ્યને કશી શંકાનું કારણ મળ્યું નથી. જવાબદાર રાજ્યતંત્ર મેળવવાનો ઉદ્દેશ પરિવર્દના બંધારણમાં પ્રથમથી જ

દાખલ છે. છતાં દરબારશ્રીની હવહાયા નીચે જ પ્રગ્ન પરિવર્દ પોતાની પ્રગતિ સાધવા ઈચ્છે છે એ વિષે કે રાજ્ય પ્રત્યેની વફાદારી વિષે કોઈને શંકા કરવાનું કારણ મળ્યું નથી.

આ ઉપરાંત, ભાવનગર રાજ્ય સમૃદ્ધ છે. રાજ્યને માથે કશું દેવું નથી. જીલડી એની પાસે મૂડી છે. ગજની આવક પણ પ્રમાણમાં સારી છે. 'આ બધા શુભ સંજોગો મોટે ભાગે તો મરહુમ સર પ્રભાશંકરના દુરદેશ અને કુતેહલોચી રાજવલોવટને આભારી છે. આજના કંકણ મંજેગોમાં જે એમો હયાત હોત તો કાઠિયાવાડનું કોકકુ ગમે તે રીતે ઉઠી જત અને ગાંધીજીને મહાસાગર છોડી ખાઓચિયામાં બરાઈ રહેવાનો વખત કદી ન આવત.

સર પ્રભાશંકર તો આજે નથી પણ ભાવનગર રાજ્યની પ્રગ્નને એમના પુત્રને સોંપી ગયા છે અને સ્વાભાવિક રીતે જ સૌ આશા રાખે છે કે તેઓ પોતાના પ્રતાપી પિતાને પગલે ચાલી ઉદાર વૃત્તિના યુવાન મહારાજાને સાચી સલાહ અને સહાય આપી કાઠિયાવાડનું કલક ધોઈ નાંખશે અને ભાવનગરની કીર્તિ વધારશે.

પાછલી પરિપદોમાં આપણે ધણા ધણા ઠરાવો કર્યા છે. કુડલા મુકાને છેલ્લી પરિપદ મળી તેમાં તો આપણે લગભગ ૪૦ જેટલા ઠરાવો કર્યા. એ બધા ઠરાવો ફરી ફરીને કરવાનો કશો અર્થ નથી. હવે તો એ વખત આવ્યો છે કે જ્યારે આપણે મૂળ મુદ્દાની વસ્તુ ઉપર એક જ ઠરાવ કરવો જોઈએ અને એ ઠરાવનો અમલ જે આપણે કરાવી શકીએ એટલે કે પ્રગ્નને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર મળી રહે એવું રાજ્ય બંધારણ આપણે રાજ પાસેથી મેળવી શકીએ તો પછી બીજા ઠરાવોની બહુ આવશ્યકતા નથી રહેતી.

રાજ્યની મુખ્ય વસ્તી ખેડૂતોની છે, ધણાં ખરાં દેશી રાજ્યોનો ભાર ગામડાંમાં વસતા ગરીબ ખેડૂતોની કમર ઉપરજ પડે છે. રાજ્ય વહીવટમાં એનો અવાજ નથી. અજ્ઞાન, અણસુ અને ભોલો હોવાથી

પોતાના હકનું એને કશું જાન નથી. ભગવાન પર ભરાસો નાખી દરેક દુખનો દોષ કેવળ કીરમત ઉપરજ નાખવાની ટેવવાળો હોવાથી એનામા આત્મ વિશ્વાસનો અભાવ આવી ગયો છે જવાબદાર રાજ્ય તત્ર માગવાનો કે મેળવવાનો એ કર્ષણે અર્થ હોય તો તે તો આ જૂબ અને દુખથી પીડાતા અમખ્ય હાડપિંજર જેવા કમરમાથી વળી ગયેલા દેશી રાજ્યોના દુખી ખેડૂતના દુખ ભાગવાનો અને એનામા સ્વમાન અને આત્મવિશ્વાસના માતૃથી તરવાનો મચાર કઠાવવાનો જ હોઈ શકે એ કામ કરવામા રાજ્ય અને પ્રજા બેઉનું સામાન હોત સમાએલું છે, જે આ ખેડૂતોને રાજ્યના વહીવટની મરથાઓમા પુરતું પ્રતિનિધિત્વ મળે અને એનો અવાજ ગળદર-પારમા સભળાતો હોય તો એ રાજ્યતત્ર જવાબદાર ગણાય અને એના દુખનો ગસ્તો ની ળી શકે

એટલે જવાબદાર રાજ્યતત્ર વિષે ઠરાવ કરીએ તો પછી ખેડૂત, મજૂર મુનિસિપાલિટી, ગ્રામ્યપચાયત મજમુકિત, લામરસ્વત, વેઠવાગ દાર્નિષેધ વગેરે વિષે જુદા જુદા ઠરાવો પરિપત્તી કરવાની જરૂર ન રહે

રાજ્ય તરફથી હાલમા એક નાનું સરખું જાહેર નામુ પ્રમિદ્ધ કરવામા આગ્યુ છે એ જાહેરનામામા અહિંના રાજ્યતત્રમા કરવામા આવનાર ફેરફારનું જાણ્યિત દોગવાનો પ્રયત્ન કરામા આ ચો છે એના ઉપર પત્તિદે વિચાર કરવો રહ્યા છે આ જાહેરાતમા પ્રજાને સતોષ થઈ શકે એવું કશું જોવામા આવતું નથી એટલે આપણે દુખથી નમતાથી પણ અતિશય દ્રઢતાથી આ વાત ગજને સભાગવવી જોઈએ જાહેરાતમા ધાગસભાના ખોખાનો જે ચિતાર આપ્યો છે તે ધણો જ અપૂર્ણ હોવાથી એના ઉપર જાણુ કહેવું કઠ્યુ છે પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ગમે તેવી ધારાસભા બનાવવામા આવે તારે એ તો એક સત્તાકાગ મણજ જ હશે એટલે એ પ્રાણ

વિનાનું ખોખું હશે, જે જાહેરાતનો આ અર્થ સાચો હોય તો આપણે મજમપણે જાહેર કરવું જોઈએ કે એથી પ્રજાને મુદ્દન સતોષ નહિ થાય કારણ કે જવાબદારી વિનાનો સલાહ આપવાનો અધિકાર એ માત્ર દીકાકારાને જ તૈયાર કરી શકે એમાંથી રાજ્યતત્ર ચલાવવાની કે પ્રજા ધડતરની તાલીમ નજ મળી શકે, અને એવી ખોન-જવાબદાર દીકાકાર થવાની તાનીમ લેવામા કોઈ સારા માણસોને કશો રસ નજ પડે

પ્રજા લાયક ન થાય ત્યાં સુધી જવાબદારી સોપાય નહિ અને જવાબદારી મળ્યા સિવાય લાયકાત આવે નહિ એવા અવળસવળ સૂત્રોના આધાર લઈ ધાણીના બળદની માત્ર ગોળ ચકરાવામા ફર્યા કરવાથી કોઈ દિવસ અત ન આવે

આ ગજ્યમા જે જે અનુકૂળતા મળે છે તેવી ખીજે ભાગ્યે જ હશે પ્રજાપરિપદને સ્થાપન કરવામા અથવા એને ચલાવવામા મરદમ મહાઅમાત્ય પટથી સાહેબનો સાથ અને આશીર્વાદ હતા. પરિપદ પ્રત્યે રાજની અમીદદિ રહેતી આવી છે પરિપદનું ધ્યેય ગજથી અખપ્યુ નથી રાજ અને પ્રજાનો અતિશય મોડો સમય રહ્યો છે રાજ્યમા ઠીક ઠીક કાબેલ માણસો વસે છે જેઓ રાજ્યકારભારનો ભાર ઉચકવામા હોશથી અને નિ સ્વાર્થપણે મદદ કરવા તૈયાર થઈ શકે એમ છે ગજ્ય સાધનસાધન છે પ્રજા વફાદાર છે દગબાગથી દેશદેશાવર ફરી આધુનિક જગત જોયું છે અને પોતે ઉદારગતિ અને ઉદાર વિચાર ધગવે છે દિવાનસાહેબે લાયક પિતાનો વાગસો મેગ ચો છે આ બધા અનુકૂળ સજોગો ભાવનગરને કાદિવાવાડના આજના અધકારમા દીપમરૂપ બની માર્ગદર્શક થવાનો અમત્ય અનસગ પ્રાપ્ત કરી આપે છે અને તેથી ભાવનગર ઉપર અનેક આશાઓ બધાઈ છે પ્રજા એ આશાઓ પૂર્ણ કરે અને ભાવનગરની જાહેરાતની સુખશાંતિ અને કીર્તિમા વધારો થાયો

નોંધ અને ચર્ચા

ભાવનગર રાજ્યની જાહેરાત

રાજ્યની વહીવટમાં મલાદ અને મદદ આપના મટે ભાવનગરના નામદાર મહારાજશ્રીએ પોતાનાં “પ્રજા જનોને” ઉદ્દેશીને આજ્ઞાથી એ મહીના પહેલાં ગેઝેટના વધારાથી એક જાહેરાત પ્રસિદ્ધ કરી હતી આ જાહેરાત અમે આ નોંધની નીચે આપીએ છીએ. જાહેરાત સંક્ષિપ્તમાં છે પરંતુ તેમાં મહારાજ સાહેબે પોતાની હાલની અને ભવિષ્યની રાજનીતિનો, તેમ પ્રજા વર્ગ તરફની પોતાની હાર્દિક લાગણીનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. જાહેરાતની ટુંકી ભાષામાં ઘણી વિગતો જણાવવામાં આવી છે એટલુંજ નહિ પણ રાજ્યના ભવિષ્યના બંધારણના પાયા રૂપ ગણી શકાય એવી સમજણ અને વિચાર પૂરેક એનું ઘડતર કરવામાં આવ્યું છે. કઠીયાવાડમાં આ રીતે ભાવનગર રાજ્યે પોતાની પ્રજાને બંધારણીય ધોરણે રાજ્ય તંત્રમાં ઊંડો આપવાના પોતાના હેતુવું વચન આપવાની પહેલ કરી છે. તે ખરેખર અભિનંદનીય છે. ભાવનગર રાજ્ય વિષે એમ કહેવાય છે કે પ્રગતિતાં કાર્યોમાં તે પહેલ કરે છે, એ હકીકત આ જાહેરાતથી પણ જણાઈ આવે છે.

જાહેરાતનો આખો મુસદ્દો અમે આ નીચે આપીએ છીએ.

TO MY PEOPLE.

In pursuance of my policy of benevolent rule inherited from my revered ancestors and given to me for safe keeping by Government of India on the termination of the Minority Administration I have decided

to amend the Law of 1918 relating to the Peoples' Representative Assembly of this State. The changes proposed are intended to give the traditional mutual relations of my administration and people constitutional status on modern lines. My policy is that as the people organise their local responsible bodies under existing permissive legislation or laws that may hereafter be introduced and gain experience in matters administrative the Representative Assembly, which would in future be called the Dhara Sabha, shall in progressively greater measure advise and assist me and the Darbar in the conduct of the affairs of my State.

Dated 30th April,

KRISHNAKUMARSINHJI,
Maharaja of Bhavnagar.

નેક નામદાર મહારાજ સાહેબ હજુરથી પ્રજાને ઉદ્દેશી થએલ જાહેરાતનો ગુજરાતી તરજુમો હજુર કરાવ નં. ૨૦, તા. ૩૦-૪-૧૯૩૬ના ફરમાન અનુસાર આ નીચે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

તા. ૧-૫-૧૯૩૬.

અનંતરાય પ્રભાશંકર
મુખ્ય દિવાન
સંસ્થાન ભાવનગર

અમારા પ્રજાજનોને

અમારા પૂર્વજો તરફથી વારસામાં મળેલી અને માઈનોરીટી રાજ્ય કારભારને અંતે નામદાર હિંદી સરકારે અમોને સુપ્રત કરેલી પ્રગ્નહિતકારી રાજ્ય નીતિ અનુસાર આ રાજ્યની પ્રજા પ્રતિનિધિ સભાને લગતો સને ૧૯૧૮નો ધારો સુધારવાનો અમોએ નિર્ણય કર્યો છે. આ યોજવાના ફેરફારની નેમ અમારા રાજકારભાર અને પ્રજાવર્ગ વચ્ચેના પરસ્પરના વંશ પરપરાથી ચાલ્યા આવતા સંબંધને આધુનિક દષ્ટિએ બંધારણ યુક્ત પાયા (constitutional status) ઉપર મુકવાની છે. અમારી રાજનીતિ એ છે કે પ્રજાવર્ગ હાલના અનુભવો કાયદાઓ (permissive legislation) તથા હવે પછી જે કાયદાઓ અમલમાં આવે તેને અનુસરી જેમ જેમ સ્થાનિક જવાબદાર સંસ્થાઓ શોજ અને રાજવહીવટની બાબતમાં અનુભવ મેળવે તેમ તેમ પ્રતિનિધિ સભા જે ભવિષ્યમાં ધારાસભા કહેવાશે તે ઉત્તરોત્તર વિશેષ પ્રમાણમાં અમોને અને દરબારશ્રીને રાજવહીવટમાં સલાહ અને મદદ આપે. તા. ૩૦ મી એપ્રિલ સને ૧૯૩૯.

કૃષ્ણકુમારસિંહજી

મહારાજ,

મંસ્થાન બાવનગર

કચ્છ અને ફેડરેશન

ફેડરેશનને અંગે નાના ખીન અખત્યારી તાલુકાઓની વ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન ઉભો થયો છે. વડોદરા રાજ્યે કાઠીયાવાડના તાલુકદારોને પોતાનામાં જોડાવા સંબંધી ઉલ્લાં બે તથા વરસથી પ્રવૃત્તિ આદરી છે. બાવનગર રાજ્યમાં પણ કેટલાક તાલુકદારોએ જોડાવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે. મહીકામાં વડોદરા ઉપરાંત પાલજપુર અને બનામ કાંઠામાં કચ્છના રાજ્યે પણ પોતાનો વરિષ્ઠ અને પિતૃ રાજ્ય તરીકેનો દર દર્શાવ્યાની હકીકત બહાર

આવી છે. બનાસ કાંઠાનો ઉત્તર ભાગ કચ્છ સાથે મંબંધ ધરાવે છે. એટલે કચ્છ રાજ્ય આ દીશામાં પ્રવૃત્તિ કરે એ ઇચ્છવા જોગ છે. વ્યાપારી નજરે ગુજરાતના કોઈ ભાગમાં કચ્છની હદ વિસ્તરે એ, એ રાજ્યને લાભપ્રદ છે સાથે સાથે નાના તાલુકદારોને પણ પોતાની નજીકનું મોટું રાજ્ય મળતું હોય અને એમના હકો જળવાઈ રહેતાં હોય તો તે તેમને માટે સ્વીકારવા યોગ્ય સુખરૂપ માર્ગ છે.

ગોરખી નરેશનું બહુમાન

ગોરખી મહારાજ સર લખધીરજી કે. સી. એસ. આઈ. ને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના નાઈટ બ્રાંડોસ [જી. બી. ઈ.]નું બહુમાન મળ્યું છે, એ એમના જેવા રાજકર્તાને માટે યોગ્ય માન છે. કાઠીયાવાડમાં અત્યારે જે એકાદ બે વયોવૃદ્ધ અને લોક ભક્તિ જળવી રાખનારા નરેશો છે તે પૈકી ગોરખી મહારાજ એક છે અને ચોતરફ ફેલાયેલા આવા ઝંઝાવાતના યુગમાં કિમ્મિત પણ ઉમ્મતા દર્શાવ્યા વિના રાજ્યની ચાલી આવેલી પ્રથામાં તેઓશ્રી વહેવાર રીતે લોક ભક્તિ જળવી શક્યા છે એ એમની દુરદર્શિતાનું ફળ હોય એમ હરકોઈને લાગ્યા વગર રહે એવું નથી. એટલું છતાં રાજ્યના રાજદારી સંબંધો નિર્વિસેપ રહ્યા છે. એટલે ગોરખી નરેશને મળેલું આ રાજદારી પદ એક રાજકર્તા તરીકે જેમ એમને માટે સુયોગ્ય છે તેમ તે માનના પ્રદાયક માટે પણ શોભારૂપ છે.

રાજકોટ જસદણ રેલ્વે

વર્તમાન પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી વિગતો ઉપરથી જણાય છે કે બાવનગર, જામનગર અને રાજકોટ રાજ્યે મળીને રાજકોટ-જસદણ રેલ્વે બાંધવાનો નિર્ણય કર્યો છે. આ રેલ્વે થવાથી કાઠીયાવાડના મધ્ય ભાગના વ્યવહારને વિશેષ અનુકૂળતા થશે. અને મુમાફકો

રાજકોટથી સીધા અમદાવાદ સુધી સુખ સવલતથી મુસાફરી કરી શકશે એટલુંજ નહીં પણ નવાનગર રાજ્ય-ને પોતાના બંદરી માલને હાલ કરતાં ઓછી તકલીફ બ્રિટિશ હીંદના પ્રદેશમાં પહોંચાડવાનું એક વિશેષ સાધન પ્રાપ્ત થશે એમ લાગે છે. મહુમ સર પ્રભાશ કર-ની હયાતીમાં રેલ્વેની આ યોજનાના સ્વરૂપની શરૂઆત થઈ હતી. વચ્ચે થોડો સમય જો કે એ સંબંધી વિશેષ ઉપરિચિત થયો હતો પરંતુ ભાવનગર, નવા-નગર અને રાજકોટ રાજ્યની પરસ્પરની સહાનુભૂતિ અને સમજબુદ્ધી રેલ્વેની આ સમગ્ર યોજનાને સફળતા મળી હોય એમ જણાય છે અને તેનો યશ એ ત્રણે રાજ્યના વરિષ્ઠ કારોબારીઓ ઉપરાંત જોઓએ આ યોજના પાર ઉતારવામાં વધતેઓએ અંશે પરાક્ષ કે અપરાક્ષ રીતે પ્રયત્ન સેવ્યો છે તે સર્વને ધોતે છે.

દીવાનની પસંદગી

રાજ્યને માટે દીવાનની પસંદગી કરવામાં રાજ-કર્તાઓએ કેટલી ધીરજ અને કાળજી ભરી તપાસ રાખવાની છે, તેનું ઉદાહરણ વાંસદા રાજ્યના દીવાન તરીકે શ્રીયુત મનહરનાથ ધારેખાનની નીમ-ણુંક વાંસદા નરેશ કરી, તે પ્રસંગે તેઓશ્રીએ દીવાનની પસંદગી કરવામાં પોતાને કેટલી વિડંબણા પડી છે એના કરેલા વિવરણ ઉપરથી જણાય છે. વાંસદા નરેશ સર ઇન્ડિયન સૌમ્ય પ્રતિભા, વિદ્યો-પાસક અને પોતાનાં કામોમાં પ્રગ્રહિતની દૃષ્ટિને આગળ રાખી ચાલનારા છે. દીવાનો-અત્યારે ધણા ખરા દીવાનો-માં એક ખાસીયત એ જોવામાં આવે છે, કે તેઓ યશભાગી થવાને ખૂબ ઇતેમર હોય છે. પરંતુ નૃપતિ અને જનપદ (પ્રમ) ઉભયનું હિત સાધનારા અમાત્યો ફક્ત છે. અને એટલે અંશે કોઈપણ નરેશને પોતાના અમાત્યની પસંદગી કરવામાં પ્રત્યવાય રહ્યા કરે છે. શ્રીમત વાંસદા મહારાજએ વારંવાર અનેક સ્થળે જાતે તપાસ કર્યા પછી તે રાજ્યના હાલના દીવાન શ્રીયુત મનહરનાથ

ધારેખાનની પસંદગી કરી છે. દીવાનની પસંદગી કરવામાં તેનામાં કઈ કઈ ચોખ્ખતાની આવશ્યકતા છે તે સંબંધી વિચારો વાંસદા નરેશ પોતાના વક્તવ્યમાં દર્શાવ્યા છે અને હરકોઈ નરેશને ઉપયુક્ત હોઈ અમે આ નીચે આપીએ છીએ:—

“આપણા નવા દીવાનશ્રીને તમે અને જુઓ છો. તેઓ સાહસિક, મુઆઈના સારા જાણીતા વકીલ છે. હીંદની મોટી ફેડરલ કોર્ટના પણ આહોરા ધારાશાસ્ત્રી છે. તેઓ અહીં કેમ અને કેવી રીતે આવ્યા તે હું તમને જણાવવા માગુ છું.

આપણે ત્યાં દીવાનની જગા ફેટલાક વખતથી ખાલી હતી કારણ કે દીવાનની જગા ભરવી સ્હેલી નથી. દીવાનની જગા માટે માત્ર સારા ધારાશાસ્ત્રી કે સારા એડમીનીસ્ટ્રેટર હોય, એટલી જ ચોખ્ખતા બસ નથી, અને તેટલાથીજ કઈ દીવાન માટે લાયક થવાનું નથી. આ જવા-બદારી બધાં હોદ્દા માટે તો Integrity પ્રમાણિકતા જોઈએ, Vision દૃષ્ટિ વિશાળ જોઈએ અને યોગરદમ સારો સંબંધ જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ જોતાં અત્યાર સુધી કોઈ લાયક ન મળ્યા તેથી દીવાનની જગા ભરી શક્યા નહોતા.

છવટે પેપરામાં પણ જાહેર ખબર આપી જોઈ પણ એવી ખાલી જાહેર ખબરથીજ લોકો માણસ કઈ મળી આવે? અરજીઓ તો ધણી આવી હતી. એ બધી જોવામાં પુષ્કળ દાર્દ્રમ ગયો. પરંતુ એમાં એકેકે લાયક દેખાય નહીં. દીવાનની જગા માટે કોઈ લાયક સંજ્ઞાનની બલામણુ કરવામાં મેં મારા મિત્રોને પણ કહ્યું હતું, તેમાં મારા એક મિત્ર જે ધણાજ સારા સ્થાન ઉપર છે, ધણાજ પ્રમાણિક છે અને ધણાજ ધર્મિષ્ઠ છે તે મિત્રે પણ ચાર પાંચ મહીના સુધી મને વાયદે ચલાવ્યો પણ તેમણે કોઈની બલામણુ કરી નહીં, પણ મેં એમનો કેડો છોડ્યો નહીં એટલે છવટે તેમણે મને

આપણા આજના દીવાનનું નામ આપ્યું અને મેં તેમનો પત્તો મેળવી લીધો. હું તેમને ઘેર ગયો, ત્યારે તેઓ કોર્ટમાં ગયા હતા પણ મને એમના ભાઈ મળ્યા તેમની સાથેની વાતચીતથી મને જણાયું કે આપ્યું કુટુંબ રિવેન્જી-મરકારી અને સંસ્કૃતિવાળું છે એમના ભાઈએ મને એમને મેળવ્યા એમના કાગળો જોતા મને ખાત્રી થઈ કે વામદા જેના રેટમાં આવવા તેઓ ના કહેતા, તેમાં સમજ કાઢવું હતા ભાવિમાં ના જયકર જેવાના સ્થાન ઉપર પણ તેઓશ્રી બેસી શકે એવો સભવ ખરો એ જોઈ મારેજ એમને કહેવું પડ્યું કે હવે હું વાસદા આવવા તમને આગ્રહ કરીશ નહીં પણ અહીં બેઠા સલાહ આપશો અને જતાવું તે કામ કરી આપશો એમને તો હું મારા મિત્ર ગણુ છું પણ પછી એમના માતૃમીએ મારો આગ્રહ જોઈ એમને કંઈ કહ્યું હશે એટલે એઓ આવવા સમત થયા.

પછી વસ્તુ રિયલિટી બદલાઈ અને આજે આપણે એમને અહીં જોઈ રાકીએ છીએ અત્યાર સુધી જે પગાર મેં કાઢીને આપ્યો નથી તેવો સારો પગાર મેં એમને આપવા કહ્યું છે, તેનું કાગળ હવે તમે સમજી શકશો, મને ખાત્રી છે કે તેઓ સર્વ રીતે રાજ્ય અને પ્રજાને સંતોષ આપશે અને રાજ્યની તથા પ્રજાની આબાદી વધારવા પ્રયત્ન કરશે.

પાલણપુર રાજ્ય વારાસભા

પાલણપુર રાજ્યમાં ધારાસભાની સ્થાપનાની જાહેરાત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે અને તેમાં પ્રજાને રાજ્ય વહીવટમાં ભાગ લેતી કરવાનો સ્પષ્ટ હેતુ જણાઈ આવે છે. ગુજરાત-કાઠીઆના રાજ્યો પૈકી વડોદરા રાજ્યને બાદ કરતા અત્યારના વાતાવરણને દૃષ્ટિમાં રાખી ધારાસભાની સ્થાપના કરવાનો પ્રારંભ પાલણપુર રાજ્યે કર્યો છે તે એ રાજ્યને માટે, રાજ્યની પ્રજાને માટે અભિનંદનીય છે. પાલણ

પુર નરેશ ઉદારચિત વિચારના રાજકર્તા છે એટલે રાજ્યની પ્રજા, જે મળેલા રાજકીય સુધારાનો સહકાર અને સહાનુભૂતિ પૂર્વક ઉપયોગ કરશે તો તેથી ભવિષ્યમાં, શાસન વિભાગમાં વિશેષ જવાબદારીનું તત્વ દાખલ કરવાનું પ્રેરક બળ ઉત્પન્ન થશે.

રાજકોટ રાજ્યનું પ્રશ્નપત્ર

રાજકોટ રાજ્યે એક પ્રશ્નપત્ર પ્રસિદ્ધ કરી હાલના પ્રજા પ્રતિનિધિ સભાના બધાંજણોમાં અને ચાલુ રાજ્ય વહીવટમાં થી કરવું આવશ્યક છે તે સબધી અભિપ્રાયની માગણી કરી છે. કાંઈ પણ રાજ્યમાં કાંઈ પણ સુધારો કે ફેરફાર કરવામાં આવે તે પહેલાં સ્થાનિક લોકમત જાણવાની અગત્ય વિષે બે મત નથી પણ અભિપ્રાય આપનારે અને અભિપ્રાય મેળવનારે વ્યક્તિગત મતોનો આગ્રહ ન રાખતા સામાન્યતઃ પ્રજાહિતની દૃષ્ટિએ પોતાનો અભિપ્રાય બાધવો જોઈએ પોતાનો જ મત ખરો અને અન્યનો મત અસ્વીકાર્ય એ માનમ જુદિશાળી મનુષ્યોનું ન હોવું જોઈએ. મર મોરીસ ગ્રાવરે રાજકોટ પ્રકરણ પરત્વે જે ચુકાદો આપ્યો છે તેમાં છેવટમાં કહ્યું છે, કે "The interests of individuals and parties are of importance but I conceive that of no less importance are the interests of the general body of the inhabitants of Rajkot" અર્થાત્ કે રાજકોટ રાજ્યની પ્રજાનું સાચું હિત શામાં રહેલું છે એ વિચાર આગળ રાખી પ્રશ્ન પત્રનો વિચાર કરવામાં આવશે અને પોતાના અગત્ય મત (પછી તે પ્રજા પક્ષે હોય કે રાજ્યપક્ષે હોય) સબધી આગ્રહ નહીં રાખવામાં આવે તો તેના પગિણામે રાજકોટની જે તત્ત્વ ગચના થશે તે અનુકરણીય થશે એવી અમારી માન્યતા છે.

ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ એકસેશન

મરકૂત કવિયોએ નમણીયતાનું લક્ષણ ગાધના કહ્યું છે કે 'જેમાં ક્ષણે ક્ષણે નવીનતા ઉત્પન્ન

યાય તે સ્વરૂપ રમણીયતાનું છે " પરંતુ દેશી રાજ્યોને ફેડરેશનમાં દાખલ થવાના પ્રવેશ પત્ર (પ્રેસ્ન્ટેશન ઓફ એક્સેશન)ના મમકમા આ કગતા ઉલટું બન્યું છે છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી પ્રવેશ પત્રની કલમોમાં ફેરફાર, નવા સૂચન અને ઉમેગ ધટાડા થયા જાય છે છતાં તેના સ્વરૂપમાં સ્વીકાર્ય એવી રમણીયતા આવવાને બદલે વિરુપતા આવતી જાય છે અને જુન મહીનામાં મુબાઈ ખાતે નરેદ્રોની સભાએ એના અસ્વીકારનો ને ઠગવ મર્વાનુમતે કર્યો છે એ ઉપરથી આ વાત સમજવા છે જો કે મગકાનું બહાનું સામાન્યતઃ વલજુ એવું દેખાય છે કે રાજકર્તાઓને ફેડરેશનમાં જોડાવા માટે આગ્રહ ન કરવો પરંતુ નરેદ્ર મંડળના ચાન્સેલર મહારાજા જામ સાહેબ વાઈસરોય સાહેબને મળ્યા પછી પ્રવેશ પત્રના ઉત્તર આપવાની મુત સપ્ટેમ્બર માસ સુધી લમાવવામાં આવી એ ઉપરથી સૂચિત થાય છે કે મુમતના ઠરાવમાં કે પેશ કરવાનું દાર ખુલ્લુ રાખવામાં આવ્યું છે વારંવાર ચવાતા આ સવાલ સગંધી નિર્ણય કરવા માટે બદલર કમિટીની માફક એક કમિટી નીમવામાં આવે અને તે કમિટી પ્રવેશ પત્ર મમકી ને નિર્ણય આપે અથવા માર્ગ ડહાડે તે સ્વીકાર્ય ગણવામાં આવે તો આ બામતનો સતોપ પ્રદ ઉકેલ થાય એમ લાગે છે

ભાવનગર કોન્ફરન્સ

થોડા દિવસો પહેલાં ભાવનગર ખાતે કાઠીઆવાડના બહરી રાજ્યોના દીવાનો અને પ્રતિનિધિયોની એક કોન્ફરન્સ ભાવનગરના દીવાન શ્રીયુત અનતરાય પ્રજાશકર પટ્ટણીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી સદરહ કોન્ફરન્સમાં જુનાગઢ તરફથી રા બા માણેકવાય લલ્લુભાઈ, પેરબદરના દીવાન બા બા ફરામરોજ માસ્ટર, મોગળીના દીવાન શ્રી મુબજબાઈ સોનકી અને જામનગરના ગ મા ગીરધરાય મહેતા તથા મી એસ કુરેશીએ હાજરી આપી હતી સન્હ કોન્ફરન્સની પૂર્ણાકુતી બાદ નીચે પ્રમાણે તેની કાર્યવાહી જાહેર કરવામાં આવી હતી

"Dewans and representatives of Junagadh, Jamnagar, Bhavnagar Porbandar and Morvi met here today under the chairmanship of Mr. A. P. Pattani at the instance of Their Highnessess to consider matters relating to the internal trade of Kathiawar It is understood that the question is going to be further studied, and other meetings will take place to explore possibilities of improvement"

આ ઉપરથી જણાય છે કે કોન્ફરન્સમાં કાઠીઆવાડના આતંત્રિ વાપાગની વિચારણા કતામાં આવી હતી કોન્ફરન્સમાં વિચારવામાં આવ્યું હતું એ દાવના સંયોગમાં યોગ્ય છે કે આ સવાલ પરત્વે હજી વિરોધ અબ્યાસની જરૂર છે કાઠીઆવાડના બહરીના હિત પરસ્પર જેમ મકળાયેલા છે તેમ એક બીજાના વિરોધી પણ છે અને એ માટે મરસમાં સરસ માર્ગ એ છે કે જેમ ૧૯૧૭ માં મગકાર સાથે કાઠીઆવાડના જે ગળ્યોએ બદરી ડગરનામું કર્યું હતું તેવું કરારનામું કરવામાં આવે તો તેના બ્યવહાર ઉકેલ થાય એમ છે, કે જેથી કાઠીઆવાડના આતંત્ર-બ્યવહારના પ્રશ્નો ઉકેલ કરવામાં વિશેષ સરલતા પ્રાપ્ત થાય.

મહુમ માળીયા ઠાકોર સહિય

માળીયાના મરહુમ ઠાકોર માહેમશ્રી હરિશ્વર-મિહજના યુવાન વયે કેલાસવામ થવાથી કાઠીઆવાડને એક મસ્કારી રાજકર્તાની ખોટ પડી છે મહુમ શરૂઆતથી જ "દેશી રાજ્ય"ના પ્રશમક હતા અને આ જમાનામાં રહ્યા છતાં જુના ૧૫૪ વિચારો અને રૂઢિના મેરફક હતા પ્રસિદ્ધ સાહિત્યક મોતીસિંહજી મહીડાના તેઓ મંત્રપી વર્ષ હતા વળી રાજ્ય-પ્રજા વચ્ચે સુમેળ રહ્યા કરે એ દષ્ટિ-નજર આગળ રાખી તેઓશ્રી પોતાનો ન્હાનો રાજ્ય વહીવટ ચલાવતા હતા અને તેને પગિણુએ તેઓ અત્યાર સુધી માળીયામાં વહીવટી શાંતિ નીમાત્રી શક્યા હતા

વાતોમાં બોધ

“ઐક વૃદ્ધની વિચારપોથીમાંથી” લખાયેલું ૨૩ વાતોનું આ નાનું પુસ્તક આખાલવૃદ્ધ સર્વને ઉપયોગી થાય એવું છે. બધી વાતોઓ નિદોષ, બોધક અને સામાન્ય રાજ્યનીતિ અને વ્યવહારના સિદ્ધાંતોનું સમર્થન કરનારી છે. વિદ્યાર્થીઓ કે વિદ્યાર્થીનીઓમાં, તેમજ કેળવણીની ઈતર સંસ્થાઓમાં વહેંચવા જેવું આ પુસ્તક છે. દરેક વાચકને એમાંથી સહજ બોધ પ્રાપ્ત થાય છે. બાષા સાદી અને સુલભ છે. કીંમત ૦-૧૦-૦.

લખેલ

નયંતિકાસ મોરારજી મહેતા

ભાવનગર

મુંબઈની પ્રજાને ખુશખબર
મુંબઈમાં અમે ફરી દુકાન ખોલી છે.

રસશાળા ઔષધાશ્રમ,
(આયુર્વેદિક ફાર્માસ્યુટીકલ વર્ક્સ)

ગોંડલ-કાઠીઆવાડ.

ગોંડલ મહારાજાશ્રીના આશ્રયે અને રાજવેદ્ય જીવરામ કાલીદાસ શાસ્ત્રીજીની દેખરેખ નીચે ૩૦ ત્રીશ વર્ષ થયાં ચાલતી આ ગોંડલ રસશાળામાં ભરમ રસ રસાયન ગોળી અંજન ક્ષાર તૈલ ઘૃત ચૂર્ણ અવલેહ આસવ પેટ'ટ વગેરે કૃતિનાં સેંકડો જાતનાં આયુર્વેદિક શાસ્ત્ર સિદ્ધ ઔષધો બને છે. અમે ચાર વર્ષ થયાં મુંબઈની દુકાન ખાંધ કરી હતી, અમારા હજારો ગ્રાહકો અને હિતેષીઓના આગ્રહથી અમે ફરી મુંબઈમાં નીચેને ઠેકાણે દુકાન ખોલી છે, ગોંડલમાં અમારા કારખાનામાં મળતી બધી દવાઓ તથા પુસ્તકો મુંબઈની દુકાનમાં મળે છે તેમ દરદીઓની નાડી જોઈ રોગ પરીક્ષા કરી ઔષધ આપવાની વ્યવસ્થા પણ કરી છે. અમારા ગ્રાહકોને અમારી દુકાનની સુલાકાત લેવા વિનંતિ છે, બધી ભાષાનાં કેટલોક મફત.

અમદાવાદમાં પણ અમે એકાદ મહિનામાં દુકાન ખોલવાના છીએ.

મુંબઈની દુકાનનું ઠેકાણું:—

કાલ્યાદેવી રોડ—વસંતવાડી, મુંબઈ-૨.

મુંબઈ-કાઠીઆવાડ અને મુંબઈ-પુના-કોલ્હાપુર વચ્ચે હવાઈ મુસાફરી

જોવાયેલું સોનું પાછું મળે પણ ગયેલો વખત પાછો મળતો નથી. એટલે ખરેખર રીતે સમયનો ખચાવ કરવો હોય તો માત્ર ૯૦ મીનીટમાં કાઠીઆવાડથી મુંબઈની મુસાફરી કરો. આથી આપને સંપૂર્ણ આરામ અને આનંદ સાથે નદીઓ, પર્વતો, ખેતરો અને અરીસા સરખો ધવલ સાગર વગેરે કુદરતી દ્રશ્યો નોવાની તક મળે છે.

આ દોઢ કલાકની મુસાફરીમાં નહીં ધૂળ, નહીં ધૂમાડો કે નહીં લેશ માત્ર પણ મુસાફરીની તકલીફ અને સહી સહામતી માટે તો ગયા વર્ષેની કાઠીઆવાડ એર સર્વિસ ખાત્રી આપે છે કે મુસાફરી ખીલકુલ સલામત છે. રાજ્ય મહારાજાઓ કે શ્રીમંત વર્ગમાં જ નહીં પણ સામાન્ય નાગરિકોમાં પણ વીમાની સફર લોકપ્રિય થઈ છે. રવિવાર સિવાયના બધા દિવસો માટે એર સર્વિસ ચાલુ છે. તેમ મુંબઈ-પુના-કોલ્હાપુર સર્વિસ પણ ચાલુ થઈ છે, અર્થાત્ એર સર્વિસનો લાભ લેવો એ સમયનો ખચાવ છે, અને એક રીતે જોતાં દ્રવ્યનો પણ ખચાવ છે. માટે આ સફરનો લાભ મુકશો નહીં.

પાસેલો મોકલવા માટે અને તત્કાલ ટપાલમાં ખબરો પહોંચાડવા તથા મેળવવા માટે પણ એરપોર્ટ એક અત્યુત્તમ સાધન છે. વળી ત્યારે જોમએ ત્યારે એરપોર્ટને લાડેથી પણ મળી શકે છે.

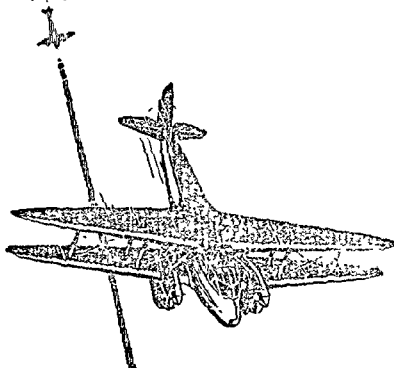
વિગત માટે પૂછો:—એર સર્વિસીઝ ઓફ ઈંડિયા લીમિટેડ

ટેલીગ્રામ:—એરટેક્નીઝ

બ્રેબોર્ન સ્ટેડીયમ, ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટ મુંબઈ

ટેલીફોન:—

૨૭૫૪૭

એર સર્વિસીઝ ઓફ ઈંડિયા લીમિટેડના પુર્કોગ એજન્ટો

- ભાવનગર:—શ્રી ઇશ્વરલાલ જી. પારેખ, ઇશ્વર જીવન, પ્લોટ, ભાવનગર, કેબલ:—એરટેક્નીઝ
રાજકોટ:—શ્રી વા. આર. દુર્ગાવાડકર, દીલાવર સ્પોર્ટ્સ ડીપો, સીવીલ સ્ટેશન, રાજકોટ. કેબલ:—એરટેક્નીઝ
જામનગર:—શ્રી એ. પી. શાહ, કોરેનેશન મોટર્સ, જામનગર, કેબલ:—કોરેનેશન
પોરબંદર:—મેસર્સ એમ. એન. ભાગદેવની કંપની, પહેલે માથે, નટવર પેલેસ થીએટર, કેબલ:—એરટેક્નીઝ
પુના:—મેસર્સ શાહ એન્ડ કું., મોરારજી ગોકલદાસ ધર્મશાળા, પુના સ્ટેશન સામે, પુના અથવા
૬૪, રવીવાર પેઠ, પુના સીટી, પુના.
કોલ્હાપુર:—મેસર્સ બાગલ દાલસે એન્ડ કું., તરણ એસ્યુરન્સ કું., વીલસન રોડ, કોલ્હાપુર.
કેબલ:—એરટેક્નીઝ.

સૌને માટે

તાકાત-તાઝગીથી ભરપૂર

લેખક ત દા ર

અંડુ ક્રા ક્ષા સ વ

વિનાવિલંબે વાપરવા માંડે

ખાસ સ્ત્રીઓને માટે . .

તંદુરસ્તી-તાકાતથી ભરપૂર

પ્રદરાદિક રોગોનો

અકસીર ઈલાજ

અંડુ અ શો કારિષ્ઠ

સ્ત્રીઓની નબળાઈમાં

આબાદ અસર કરનાર

દરેક ઘરમાં હોવો જોઈએ

ખાળકોનાં પેટનાં દર્દમાં

આબાદ કામ કરનાર

બિલકુલ કેદ વગરનું

અંડુ બા લ શૂ લા ર્ક

ખાળકોવાળાં

દરેક ઘરમાં રાખવું જોઈએ.

અંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્ક્સ લી. પો. બો. નં. ૫૨૧૩
સુબઈ નં. ૧૪

અમદાવાદના એજન્ટ : ભોગીલાલ બ્રધર્સ : ગાંધીરાડ

આયુર્વેદિક દવાઓનું મુશિયત આલેખ મંગાવો.

કાઠીઆવાડનું સર્વોદ્ધૃત

બેડીબંદર

કાઠીઆબરના નિકાસ અને આયાતના

વ્યાપારનું જનમશાહુર

કેન્દ્ર રથળા

કાઠીઆવાડના મુખ્ય અને અગત્યના આ બંદરે દળારે દન માત્ર આયાત તથા નિકાસ થાય છે. વોંગો ઉતરાવેલ પાકાં ગોદામો તથા ફ્રેન વગેરેની અપદુરેઈ સક્ષતા ઉપરાંત યોડે ખરચે બહોળો લાભ ઉઠાવાય છે. પુષ્કળ વિશેષ ઉતરાવેલ લાઈટરોની ઉમદા સવડ ઉપરાંત આ બંદર આખું વર્ષ ખુલ્લું રહે છે. દેશ વિદેશની સ્ટીમરો અહીંના, બંદરે નાંગરે છે. માત્રની ચોરી તથા નુકસાન ન થાય તે માટે સંપૂર્ણ પ્રબંધ કરવામાં આવેલ છે.

વધુ વિગત માટે મળો વા લખો:—

કમીશનર ઓફ પોર્ટસ

નવાનગર સ્ટેટ-જનમનગર.

ધી ઈસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ ટ્રેડ ડેવલપમેન્ટ

કચ્છ-કાઠિયાવાડ ખાસ અંક

કદી બહાર પડેલ નથી તેવી અનેક હકીકતો અને ફાટાઓ સાથેનો આ દળાર ખામ અંક કોઈ ધર્મ, કામ કે પક્ષના બેભાવ વિના આજ મુખીમાં 'કચ્છ અને કાઠિયાવાડ'માં દરેક દીશામાં યુ પ્રગતિ થઈ છે અને તેનો પ્રગતિ દેશ પરદેશમાં શું કર્યું છે તે બતાવવા સાથે આર્થિક દ્રષ્ટિએ વ્યાપાર ઉદ્યોગમ ઉપયોગી થઈ પડે તેવી ઘણી વિગતો ખામ અનુબવ ધરાવતા બાહોશ અને નામાકીન કાર્યકરોના લેખોમાં આવવાની હોઈ દમોશા સાચવી રાખવા લાયક થશે કીમત રૂ. ૨

જસદી નામ નોંધાવો.

અગ.કિથી ઓરડર મોકલનારને રૂ. ૧૧ પોસ્ટેજ અગ્રમ ઓરડર સાથે નાણાં મોકલનારને રૂ. ૧ પોસ્ટેજ મફત દિંદુર્યાન બહારના દેશો માટે રૂ. ૨ અગાઉથી ડીરેક્ટરી વિભાગમાં સગનામાં છાપવાના રૂ. ૨ અંક મફત

જાહેર ખબર માટે ઉત્તમ.

તંત્રી લક્ષ્મીચંદ ડોસ્તાલાઈ શાહ,
રાજકોટ.

'દેશીરાજ્ય' ત્રૈમાસિકની જાહેર ખબરના

દર

જગ્યા વાર્ષિક ત્રૈમાસિક
'૮x૬'નું આખું પૃષ્ઠ

આખું પૃષ્ઠ અથવા
એક કાલમ } ૪૦ ૨૦ ૧૨-૦-૦

અર્ધું પૃષ્ઠ અથવા
એક કાલમ } ૨૨-૮-૦ ૧૨-૮-૦ ૭-૮-૦

૧/૪ પૃષ્ઠ અથવા
અર્ધું કાલમ } ૧૬-૮-૦ ૮-૦-૦ ૬-૦-૦

કવરની બીજી, ત્રીજી
અને ચોથી બાજુ } ૫૦ ૨૫ ૮

"દેશી રાજ્ય" ત્રૈમાસિકનું વાર્ષિક લવાજમ
રૂપાલ ખર્ચ સાથે રૂ. ૬-૦-૦ છે.

તેયાર છે.

એક વૃદ્ધની વિચારપોથીમાંથી.

ગદ્ય લખાણોનો સંગ્રહ

—હેમી આઠ પેજ લગભગ સાડાસાતસો પૃષ્ઠ, એક ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થશે.

—રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક વગેરે વિષયો પરત્વે તલસ્પર્શી વિવેચનો આ ગ્રંથમાં છે.

—દેશી રાજ્યો અને નરેન્દ્ર મંડળને લગતા વિષયો પરત્વે ભણવાની ઈચ્છા રાખનારે આ ગ્રંથ સંગ્રહવો જોઈએ. કીમત ૪-૦-૦

લખો:—

જયવિલાસ મોરારી મહેતા
બાવનગર.

‘દેશી રાજ્ય’ સંબંધી અભિપ્રાયો

I need hardly say that any magazine which deals with the topics and interests of the Indian States in a reasonable and temperate manner will always command my sympathy

*

*

*

I have no suggestions to make but have altered 2 words to make the facts correct

Late Hon Sir C. C Watson

Such a magazine so long as the tone is irreproachable should contribute to a long felt want—I hope your paper is prospering

Major D M Fraser, P. A E. K Agency

The style he has adopted appears appropriate for rendering the magazine useful and interesting The undersigned has, this day issued circular to all Jurisdictional Chiefs and Talukdars in this Agency, drawing their attention to the magazine

Major L Gordon P. A Mahikantia Agency

Hoping your journal is popular and paying concern

W T. Owan

.. you are doing really good service to the whole order of Indian Princes, and your magazine has always dealt with the most important questions pertaining to the Indian States in a really responsible manner His Highness regularly reads your paper and cherishes a very high opinion of your work

T. J Raja

‘ The book is interesting and worth having in a ‘Thana’ ”

Deputy Political Agent E. K. Agency

I think the magazine will be appreciated by those connected with the Indian States

Major I. C. Long

I have found a very favourable impression of the general tone and get up of the Magazine

J. E. C. Jakes

I should at once say that the scheme is based absolutely on right lines & deserves encouragement from the rulers and ruled Rao Bahadur H B Kotak

“તમામ જેવા માવખાન અને રચની માત્ર ગણનામાં વિચારણા તરીકા અધિભાગ નીચે “દેશી રાજ્ય” ક્ષેત્રમાં નીચડી એવી દુ આશા રાખુ છું”

મહંમદ દી બા હેરાવસાલ મુવ

‘ દેશી રાજ્યમાં જે લેખો આવે છે તે ઉચી કોટિના હોય છે અને તેના વાંચક અત્યાગ્રામીઓ તે ઉપયોગી હોય છે. ”

મહંમદ મિ. ન અમીન

દેશી રાજ્ય

“DESHI RAJYA”

દેશીરાજ્યોને લગતા પ્રશ્નોની સ્વતંત્રતાત્મક દ્રષ્ટિએ ચર્ચા કરનારું વિમાસિક

The only Journal discussing questions pertaining to Indian States
From a Constructive Point of View.

“Those who show themselves off do not shine
Those who justify themselves are not convincing
Those who assert themselves do not endure.”

તપી

જયંતીલાલ ગોરાસલ મહેતા

અનુક્રમ

૧. દેશી રાજ્યો અને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર	...	દેશી રાજ્ય ઓફીસ	...	૯૯
૨. હિંદી બંદરોનો પ્રશ્ન	...	લે. લવજી ચોરીયા ડૉ. એન્ડ (જર્મની)	...	૯૩
૩. કમ્પનના મહારાજાઓ અને તેમના બાપાનો	...	લે. રા. રા. લક્ષ્મીચંદ્ર દેવચંદ	...	૯૫
૪. હિંદના રાજ્યકર્તાઓના આદર્શો	...	રા. રા. ગૌરીશંકર મોતીરામ ભટ્ટ	...	૧૦૧
૫. મુંબઈની કોન્ફરન્સ પછી	...	એક અભ્યાસી	...	૧૦૪
૬. રાજ્યબંધારણનો અરડો	૧૦૯
૭. માનસની વિવિધતા	...	અમ.	૧૧૭
૮. કાઠિયાવાડની મુલકગીરી	...	દેશી રાજ્ય ઓફીસ	...	૧૧૯
૯. સ્વ. સર પ્રતાપશંકર પટ્ટશીજીની ૧૦ વર્ષ	૧૨૩
તરીકે કરેલી મુસાફરીની હકીકત	૧૨૩
૧૦. કૃપારામની કથા	...	અમર વ્યામ	...	૧૩૩
૧૧. સ્વ. ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ મહેતા અને ગંગુમ	૧૩૭
ઈડર મહારાજા મર કેમરીગિહજી સાથેના પરિચયો	...	જુનો નોકર	...	૧૪૭
૧૨. દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો	૧૪૭
૧૩. નેધ અને ચર્ચા	૧૬૦

મેન્ડર બ્રધર્સની છાપવાની શાહીઓ જગમશહૂર છે.

મેન્ડર બ્રધર્સે શાહી બનાવવાનું ૧૭૯૨માં શરૂ કરેલ છે, અને ૧૪૪ વર્ષથી તેઓ છાપવાની શાહી, તેમાં વપરાતા રંગો તેમજ વારનીશો ઉત્તમોત્તમ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે, અને તેને પરિણામે અત્યારે છાપવાની શાહીના હોતમાં તેમની અને તેમના માલની પ્રતિષ્ઠા પ્રથમ સ્થાન ભોગવે છે.

દુનિયાના સર્વોત્તમ છાપકામ કરનારા છાપખાનામાં આ શાહીઓ વપરાતી આવી છે, કારણ કે મેન્ડર બ્રધર્સની શાહીમાં છાપેલો માલ વધારે વખત ટકે છે, અને લોકોની આંખોને વધારે પસંદ પડે છે, તેના રંગો આકર્ષક, ટકાઉ અને મનોરંજક છે.

એકવાર જોગણે મેન્ડર બ્રધર્સની શાહી વાપરી છે, તે બીજાની શાહી વાપરવાનો અખતરો કરતા નથી. કારણ કે વજન, માપ અને કિંમતની સાથે સરખાવતાં મેન્ડરની શાહીમાં વધારે નકલો છાપી શકાય છે, એટલે સરવાળે સસ્તી પડે છે.

સોલ ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ

પ્રિન્ટીંગ મટિરિયલ્સ સ્ટોર,
૯૯, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ • મુંબઈ નં. ૨.

મુદ્રણાલય : અર્ચિષ મુદ્રણાલય, રાયબટ રોડ : અમદાવાદ.

મુદ્રક : મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ.

પ્રકાશક : નર્મનિલાય મોહારજી મહેતા, નાગરવાડા : નરિયદ.

યતો ધર્મસ્તતો જયઃ

દેશી રાજ્ય

(ત્રૈમાસિક)

વર્ષ ૧૨ છું.

જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર : ૧૯૩૯

[અંક ૨

દેશી રાજ્યો અને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર

દેશી રાજ્યોમાં “જવાબદાર રાજ્યતંત્ર”નો સ્વાધિકાર નેટલો વિકટ છે એટલે જ અગત્યનો અને તાત્કાલિક જરૂરિયાતનો છે. એક રાજકર્તાને પોતાના રાજ્ય માટે-રાજ્યની પ્રજા માટે-એના વ્યક્તિગત મુખ્ય માટે નેટલી લાગણી હોય એટલી લાગણી જવાબદાર રાજ્યતંત્રની વ્યવસ્થા ને તંત્રને માટે કહેવામાં આવે છે, તેમાં હોવાનો સંભવ ધણો ઓછો છે. કારણ કે એમાં રાજ્યતંત્રની જવાબદારી વિકસત હોવાથી જવાબદારીના ભાનનું સ્વરૂપ ધાર્ય રીતે અંકારું નથી. પરંતુ એ તંત્રના આ અને એવા બીજા ધણા કોષો કહેવામાં આવે છે, છતાં તેમાં ને મોટામાં મોટા લાભ છે તે એ છે, કે તેમાં દરેક માણસને પોતે રાજ્ય ચલાવે છે, કે પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે રાજ્ય ચાલે છે એવો આત્મમંતોષ રહે છે.

અત્યારે જગતમાં વ્યક્તિત્વની લાવના વિકાસ પામતી જાય છે. દરેક મનુષ્ય એમ માને છે, કે પોતે ને રાજ્યતંત્રના કમળને માન આપવા બંધાયો છે તે તંત્રના વ્યવહારમાં પોતાને પણ સ્થાન હોવું જોઈએ. કર્મના જીના સિદ્ધાંતને બદલે એક સરખા-પણાની લાવના ફેલાતી જાય છે મનુષ્ય માત્ર મરખા છે માટે એમને મંથરે અધિકાર પણ સરખા આપ્યા

છે એવી માન્યતા વધતી જાય છે. એક વ્યક્તિ કહે અને બીજાએ તે માન્ય રાખવું એવી વિચારમરણિ સામે અત્યારે હિમ વિરોધ થતો જાય છે. ધરમાં, કુટુંબમાં કે રાજ્યમાં એકની ઈચ્છા પ્રમાણે નહોં પણ ધણા માણસોની ઈચ્છા પ્રમાણે નિયમન થવું જોઈએ એવો મત પ્રસરતો જાય છે. આવા સંયોગોમાં દેશી રાજ્યોના રાજ્યોએ વ્યક્તિ શાસનની લાવનાને વળગી રહેવું એ કાળખળની સામે થવા જેવું છે. નરેશતંત્રના ગમે તેટલા હિંમ્મ લાભો હોય તો પણ એ લાભોમાંથી લાભ ઉઠાવવા રાજ્યની પ્રજા ઉત્સુક ન હોય, ત્યાં તે સામે વિરોધ કરવા કરતાં તેને અનુકૂળ થવામાં નરેશતંત્રની વિશેષ સ્થિતિ છે. યુરોપમાં અત્યારે ને યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે તેના મૂળમાં સરમુખત્યારી અને લોકશાસનના મિદ્ધાનો વચ્ચેના મતભેદો છે. સરમુખત્યારી એક પ્રકારનું વ્યક્તિ-શાસન છે. તેમાં બળને વિશેષ અવકાશ છે. એટલે લોકોએ એ તંત્રને સ્વેચ્છાથી નહોં પણ બળથી તાબે રહેવું પડે છે. અને એવી તાબેદારી દેશ દિલ્લી હોય તો પણ લોકોનો તે સામે કચવાટ રચા કરે છે. આવા કચવાટમાંથી આંતર વિગ્રહ પરિણામ પામે છે. રાજ્યતંત્રની સફળતાને પાયો વ્યક્તિના સ્વાર્થ ત્યાગમાં છે. વ્યક્તિતંત્ર હોય તો પણ એમાં ને

સ્વાર્થ ત્યાગની માત્રા સવિરોધ હોય તો લોકોનો વિરોધ નહિવત હોય છે એવા તત્ત્વો તો જોએ સ્વાર્થો હોય છે, તેઓ જ અસત્ય અને વિરોધી ભાવનાવાળા જણાય છે અને ધણીવાર તો એવું પણ બને છે, કે વ્યક્તિ તત્ત્વો એવા સ્વાર્થો માણસોને જેમ મનોપાનામાં આવે છે, તેમ એનો વિરોધ વધતો જાય છે તેઓ નીંદા પ્રચારનું કાર્ય સતત કર્યા કરે અને જોએના હસ્તક તત્ત્વની સત્તા હોય છે તેમને સ્થાનજીત કરવા મડ્યા ગ્રહે છે આવા વિરોધી મળ્યામાં એક વર્ગ એવો પણ હોય છે કે જેઓ ખરેખરી ગીતે માને છે કે જેઓના હાથમાં હાથ તત્ત્વનું સુગ્રામ છે તેમના કરતા પોતે વધારે ડાહ્યા અને કુશળ છે કમનસીમે હિંદુસ્તાનના દરેક દેશી ગાંધીમાં આવી આતુ પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે અને તેમાંથી ગાંધીઓની સત્તા સામે પુષ્કળ અસતોષ ઉભો થયો છે

સત્તા અને લોકો વચ્ચે હમેશા બીલાગાદ હોય છે પરંતુ જે સત્તા લોકોનો પ્રથમ વિચાર કરે તે સત્તા એ વધારે યોગ્ય સત્તા કહેવાય અત્યાગના નરેશતત્ત્વો નરેશ, લોકોના વિચાર કરતા પોતાનો વિચાર પ્રથમ કરે છે એવું નહીં ત્યાં જોવામાં આવે છે, અને એટલા માટે લોકો અને તેવું પણ પોતાના જ હાથથી તત્ત્વ ચાલે એવું ઈચ્છે છે તો આ વાગવાર જવાબદાર ગાંધીતત્ત્વની માગણી કરે છે દેશી ગાંધીયુ તત્ત્વ ગમે તેટલું સુખરૂપ હોય તો પણ દેશીગાંધીની પ્રજા હવે ઈચ્છે છે કે ગાંધીનો વહીવટ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ચાલે એવી રીતે રાજ્યોનું તત્ત્વ ગાંધીવાળું જોઈએ અત્યારે ઘણા દેશી ગાંધીઓ નરેશો માટે જે અણગમો વિરોધ અને ઉદામીનતા છે એ પણ લોકોની એવી ઈચ્છામાંથી જ જન્મ પામી છે

અત્યારે યુરોપમાં જે યુદ્ધ મગ્નું છે તેમાં હિંદુસ્તાનના નરેશવર્ગે મામાન્યતા આપી પોતાના બધા માધન મપતિ મૂકી દઈ લોકશાસનના મિદ્ધાતને પરેશ રીતે અનુમોદન આપ્યું છે ગાંધીઓના આ

અભિલાષને જાણે ઉપાલભ તેમજ શિષ્યામણુ આપ વામાં આવતા હોય તેમ આંધ્રપ્રદેશ કોંગ્રેસની કારોબારી મિત્રોએ કરેલા કરાવમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે કે—“કારોબારી મિત્રોએ જોયું છે, કે દેશી રાજ્યોના ધણા ગાંધીઓએ તેમની સેનાઓ અને સાધન સામગ્રી આપવાની તત્પરતા બતાવી છે અને યુરોપના લોક શામનતા કાર્યને મદદ આપવાની ઈચ્છા દર્શાવી છે પરંતુ રાજ્ય લોકશાસનની તરફથી પોતાની સહાનુભૂતિ એમણે જાહેર કરવી જ હોય તો આ સમિતિ એમ સૂચવવા ઈચ્છે છે કે તેમણે સહ પહેલી કાળજી, તેમના પોતાના ગાંધીઓ, જેમાં આજે નિર્ભય આપ-પ્રુદીનું રાજ્ય પ્રવર્તે છે, તેમાં લોકશાસન દાખલ કરવાની રાખવી જોઈએ ગયા વરસમાં એવો દુ ખદ અનુભવ થયો છે, કે આ આપપ્રુદીને માટે રાજ્યોના પોતાના કરત પણ હિંદુસ્તાનમાંની બ્રિટિશ સરકાર વધારે જવાબદાર છે આ નીતિ એ, લોકશાસનને અને નવી જગતવ્યવસ્થાને માટે ક્રિયક્ષિત યુરોપમાં લડવાનો દાવા કરે છે તેનો નર્થો ઈન્કાર કરે છે”

ઉપરના શબ્દોમાં ખામ કરીને (૧) રાજકર્તાઓએ લોકશાસનની સ્થાપના કરવી જોઈએ, (૨) ગાંધીઓમાં આપપ્રુદીનું ધોરણ પ્રવર્તે છે, અને (૩) અને એ આપપ્રુદીને માટે બ્રિટિશ સરકાર પણ જવાબદાર છે આ ત્રણ પંક્તિ છે જો બાબત પરત્વે એટલું કહેવું માર્ગ છે, કે બ્રિટિશ સરકાર પોતાને રક્ષણ આપવા બધાયેલી છે એવો વિશ્વાસ ધણા રાજ્યોમાં છે, અને એ હકીકત ખરી છે કે એવું રક્ષણ માગવાને રાજ્યોને દમ પણ છે, પરંતુ તે રક્ષણ ક્યારે આપવું એ બ્રિટિશ ગરકારની મુન્મશી ઉપર આધાર ગણે છે રાજ્યોની કેવળ માગણી ઉપર નહીં

ગમે તેવા ગાંધીની મતબદ્ધો છતાં કોંગ્રેસ એ હિંદી પ્રજામાં અમાધાગ્ય પ્રતિષ્ઠિત ગ્રામ ધરાવનારી ગાંધીની ગંર્યા છે, લોકોના મોટા ભાગનો એમાં વિશ્વાસ છે હિંદી મગ્ન પણ કોંગ્રેસના આજે વાગેના વિચારો તરફ બે મગ્ન રહેતી નથી અને અમને લાગે છે, કે એક તરફ કોંગ્રેસ અને બીજી

તરફ દેશી રાજ્યો હોય તો સંભવ છે કે હિંદી સરકાર ગમગમો કરતા કોંગ્રેસને પ્રાધાન્ય આપવા પ્રયત્ન કરે આ હકીકત છે, એટલે હિંદના દેશી રાજ્યોએ સમયને અનુસરી હવે વ્યક્તિશાસનનો મોહ ઓછો કરવો જોઈએ લોકશાસનમાં અનિષ્ટો દૂરો જોમા પ્રજાના જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચે મતભેદો ઉપસ્થિત થાય છે નીતિના ધોરણ મધ્યાર્થ રીતે સચવાતા નહીં હોય, જવાબદારી વિભક્ત થતી હોવાથી પ્રશ્નોમાં વિનમ થયા કરે છે, અર્થમાં ધણો વધારો થાય છે, ધણા મતે કામ થતા હોવાથી કેટલાક ખોટા પગલા પશુ જમણ છે અને તેથી અન્યાય વ્યવસ્થા સંભવ છે, જેઓના હાથમાં અધિકાર સોંપવામાં આવે છે, તેઓ જો બહુમતિને વશ રાખી શકે તો યથેચ્છ વર્તન કરી શકે છે, બધારણમાં વાર વાર ફેરફાર થાય છે અને તેથી શાસનમાં સ્થિતિ સ્થાપકતાનો શુણ્ણ દાખલ થાય છે—પણ આ બધા દોષો છતાં તે દોષોનું ઉદ્ગમ સ્થાન લોકમતમાં હોવાથી લોકો સહજ જોને અપનાવી લે છે અને દોષોને પણ ગુણ રૂપે જુએ છે લોકશાસનનું પ્રધાન લક્ષણ પણ એજ છે કે લોકોને દોષો કરવાનો અધિકાર છે અને દોષો કરતા કમતા તે રાજશાસનનો અનુભવ લેતા શીખે છે

દેશી રાજ્યોની પ્રજાને કેળવાયેના ભાગ તો હવે એવું જ ધ્રુવ છે કે રાજ્યોમાં મર્યાદિત નૃપતિશાસન તો અવશ્ય થવું જોઈએ છે ના જે પાચ દશકમાં રાજકર્તાઓ અને એમનો અધિકારી વર્ગ પોતાની પ્રજાથી લગભગ સતત વિમુખ રહ્યા છે, એટલે પ્રજા ઉપર એમની પ્રેમવ્યાપક સત્તા રહી નથી અને તેથી પ્રજામાં જે ફેગવાયેલી વર્ગ છે, તેની તરફ બીન ફેગવાયેનો પ્રજા વર્ગ નજર નાખતા શિખ્યો છે, અને જેઓ અગ્રેસર જેવા ગણાઈ ગયા હોય છે, તેમની દોરવણીથી સામાન્ય લોકો ચાલે છે દુકામાં રાજ્યોમાં બધો જગ્યાએ લોકો અને તત્ર વચ્ચે અવારે કરો મનમેળ દેખાતો નથી ઉનટ એકબીજાને પરસ્પર અસ્થિાસ હોય એમ જણાય છે વળી બ્રિટિશ હિંદમાં જે બધારણપુર્વકની પ્રગતિ થતી ગય

છે, પ્રાતોમાં સ્નાત્ર્યની જે ભાવના જનગૃત યદ છે, એની અસર પણ નજીબનાં દેશી રાજ્યો ઉપર થતી ગય છે દેશી રાજ્યોની પ્રજા, બ્રિટિશ હાંદની રાજદ્વારી ચળવળમાં ભાગ લે છે અને તેથી બ્રિટિશ હિંદની રાજકીય અભિલાષાઓ દેશી રાજ્યોમાં પણ પ્રવિષ્ટ થઈ ચૂકી છે દેશમાં ચોતરફ વર્તમાન પત્રોનો પ્રચાર વધ્યો છે, દેશપરદેશના રાજકાનણની અસર દેશી રાજ્યોની પ્રજાને પણ થઈ છે, બાપણું સભાઓ, સમેતનો, સરઘસો દારા દેશી રાજ્યોની પ્રજામાં અસ્મિતા જનગૃત થઈ છે આ બધાં મુદોગળાઓ, રાજકર્તાઓએ અને એમના અધિકારી વર્ગે ધ્યાનમાં લેવા ઘટે છે

ગજકર્તાઓની એવી પણ માન્યતા છે, અને તે સાચી પણ દુરો કે ‘હજ દેશી રાજ્યની પ્રજામાં લોકશાસનની સાચી ભાવના જનગૃત થઈ નથી એમનામાં કેળવણીનો પ્રચાર નથી દેશી રાજ્યોનું શાસન એક પ્રકારનું સ્વરાજ્ય છે દેશી રાજ્યોમાં રાજ્યના જ માણસો માફતે શાસન ચાલે છે રાજકર્તાને કે અધિકારીઓને પ્રજાવર્ગ ગમે ત્યારે મળી શકે છે અને પોતાની ફરિયાદ રજુ કરી શકે છે ફરિયાદોનો વિના વિલંબે ઉકેલ થાય છે રાજ્યોમાં કાઠ પ્રકારના કરવેરા નથી હોતા જે કાર્ષ તરતોદ્ધાન થાય છે તે અમુક થોડા ચળવળખોરા તોફાન કરે છે, પ્રજામાં અગતોય ફેલાવે છે તથા ગજ્ય સામે વિરોધ ઉભો કરે છે હજારો વર્ષથી દેશીરાજ્યોમાં નૃપતિશાસન ચાલ્યુ આવે છે હિંદુસ્તાનની પ્રણાલિકા જ નૃપતિ શાસનની છે પ્રજા એ શાસનપ્રત્યે ભક્તિભાવથી જુએ છે રાજ્યોમાં દૈવીઅશ છે એમ માનવામાં આવે છે” આ વગેરે હકીકત ખરી હોય તો પણ પ્રજા પાસે નરેશતત્રમાં જેની ભક્તિની માગણી કરવામાં આવે એવી ભક્તિને યોગ્ય નરેશતત્રના સચાલકો હોવા જોઈએ દૈવીઅશ, દૈવીગુણો વગર સભરી શકે નહીં ધૃતિ, ક્ષમા, દયા, પવિત્રતા, સમ અને સ્વાગ ઇત્યાદિ ગુણો વગર દૈવીઅશ મંભરી શકે નહીં કમનસીમે અત્યારે ધણા નરેશો સત્વ વિસરી જઈ પગદેશોની મુસાફરીએ જઈ ત્યાં યથેચ્છવર્તન ચલાવે છે

હોલીવુડની નટીઓ સાથે પરિચય થવામા માન સમજે છે પાદશાહી હોટલોમા દબદબાથી રહો પરદેશના લોકોને આજ નાખવા પ્રયત્ન કરે છે, મોજશોખમા દબ્બોનો ધુમાડો કરે છે અર્થાત્ કે ગભ્યનું જે અચત દબ્બ ગભ્યની પ્રગમ ખર્ચાવું જોઈએ તેને બદલે અરથાને અનુભાષ રીતે ખર્ચાય છે આવી નિષ્કારણ પ્રવૃત્તિ થતી હોય ત્યાં દેશીરાજ્યોની હાલની પ્રગતિ નરેશતર તરફ કેમ પ્રેમભક્તિ ટકી ગયું? પ્રગતિ ખરે પ્રેમ અને ભક્તિ જે નળીની ગંખવા હોય તો નરેશોએ અને એમના અધિકારીવર્ગે ચાગિંગશીલ બનવું જોઈએ પોતાનું જીવન સાદું અને પ્રગતિ એમ લાગે કે તેઓ પોતામાના એક છે એવું બનાવવું જોઈએ અને એ જો શક્ય ન હોય તો લોકોની ધ્રુષ્ણને માન આપી એમને રાજ્ય કારોગારમા હિસ્સો આપવો જોઈએ અત્યારે આખા જગતમા વટોળીઓ ચડી આળ્યો છે એમાથી હિંદુસ્તાન મુક્ત રહી શકશે નહીં દેશીરાજ્યો પણ મુક્ત નહીં રહે અને આપણે જાણીએ છીએ કે ફેડરેશનનો સવાય હાલ અભાર્થ ઉપર મૂકવામા આળ્યો છે એટલે સંભવ છે કે હિંદુસ્તાનના રાજ્યબધારણનો સવાય નવેમરથી ચર્ચા આપુ કાર્પ અને તે પહેલાં દેશીરાજ્યોએ પોતાના વહીવટી ધોરણને અછિદ્રિત બનાવી દેવા એ જરૂરનું છે અને જો સંભવ નહીં એતવામા આવે તો બ્રિટિશ હિંદના બધારણીય બળો દેશીરાજ્યો ઉપર આક્રમણ કરશે એ આક્રમણ એવા હશે કે અંદરોઅંદરના મતભેદથી બિનભિન્ન થયેલા દેશીરાજ્યોએ, એ બળોને શરણે થવું પડશે

રાજકર્તાઓનો મોટો ભાગ કારોબારી વહીવટના જ્ઞાનવાળો છે પરંપરાથી આ જ્ઞાન એમને વારમામા મળ્યું છે રાજ્યવહીવટની આટીધુટીનો સહજ ઉકેલ કરી શકે એવી શક્તિવાળા તેઓ પૈયો ધણાં છે એટલે જો તેઓ ધારે તો પોતાની પ્રગતિ ગભ્યન તમા હોરો આપના છતા—પ્રગતિ મંદુષ્ટ ગળીને—પોતાનું સ્થાપીપણ જાળવાઈ રહે એવી બધારણીય ગોઠવણ કરી શકે છે બ્રિટિશ હિંદમા કાર્પ પણ નવી ગ્યના થાય તે પહેલા

જો દેશીરાજ્યો અગમચેતી વાપરી આટલું કરશે તો અમને લાગે છે કે વિપ્લવના તોફાની પવનની અસર-માથી દેશી રાજ્યો મુક્ત રહેશે અત્યારે યુદ્ધ સમયમા પણ દેશીરાજ્યની જે પ્રગતિ બ્રિટિશ હિંદમા વસવાટ કરી રહી છે તે પોતાની સપ્તિ પોતપોતાના રાજ્યમા સલામત રહેશે એમ માને છે, તો પછી જ્યારે દેશીરાજ્યોમા બધારણપૂર્વકના તર ચર્ચાશે અને લોકોને એ તરમા ભાગ હશે ત્યારે રાજ્યોની પ્રગતિ મર્યાદિત નરેશ બધારણમા ફેટલો ભાર અગત્યના અધારો? આ દૃષ્ટિથી પણ નરેશોએ વિચાર કરવો પડે છે હજી દેશીરાજ્યોની પ્રગતિ નરેશો તરફ ભક્તિ છે રાજ્યોની પ્રગતિ નરેશોનું સ્થાપીપણ ચાહે છે લોકોમા રહેવી આ ભક્તિ અને વિચાર-સરણિનો નરેશોએ લાભ લેવો પડે છે અમને લાગે છે કે લોકોને સનોષ ધાય એવું રાજ્યતર દેશી-રાજ્યોમા સ્થપાય તો ઉલટ રાજકર્તાઓ તરફ પ્રગતિ વિશેષ ભક્તિપૂર્વક જોતી થશે, અને એમના માન, પ્રતિષ્ઠા તથા દગ્ગને સાચવે છે તે કરતા પણ વધારે મારી રીતે સાચવશે આથી વળી બીજાં એક કાયદો એ પણ થશે કે લોકો મુશ્કેલીના પ્રસંગે દબેશાં નરેશ સામું જોશે એટલે પરાક્ષ રીતે નરેશ જ પ્રગતિ દારણી કરશે ધણાંને એવો ભય છે કે જો લોકો તરમા અધિકારપરે આવશે તો નરેશોની હયાતી અનિ-શ્ચિત થઈ જશે એટલું ખરું કે જો નરેશો અધર્માચારી, પ્રગતિપીડક, દબ્બોબી, કર્તવ્યભ્રષ્ટ, રાજ્યકાપનો અપભ્રમ કરનારા, બમની અને ફુટવૃત્તિવાળા થશે તેઓ તો પોતાની હયાતીને નષ્ટ કરશે એમના કમુકો જ એમના હક્કોનો નાશ કરશે પ્રગતિ તો માત્ર નિમિત્ત જ બનશે એટલે જ્યાં સુધી નરેશોમાં પોતાની જવાબદારીનું જ્ઞાન છે ત્યાં સુધી લોકો-પછી ભલે તેઓના હરતક અધિકાર હોય ઠતા તેમના—તરફનો કરો ભય ગંખવાનું કારણ નથી હિંદુસ્તાનમા, જુના કાગમા મર્યાદિત નરેશતર હતું અને નરેશતર અવાગ સુધી ચિગ્જન રહેવા પામ્યું છે તેનું જો ખરું દારણ કાર્પ હોય તો તે

હિંદી બંદરોનો પ્રશ્ન

તંત્રમાં રાખવામાં આવેલી મર્યાદા જ છે. આ મર્યાદા જે વધતે જાય છે અંશે લુપ્ત થઈ હોય તો તે છેલ્લાં બસે વરસમાં જ લુપ્ત થઈ છે. પહેલાં દરેક રાજ્યમાં કાંઈ પણ નાતજાતના બેદ વગરની મહાજનની સંસ્થા હતી. મહાજનમાં ગામના પ્રતિષ્ઠિત મૂલરચો હતા અને તેઓ રાજ આગળ લોકોની અભિલાષાઓ જાહેર કરતા, તે પ્રમાણે રાજ્યોને પોતાનું વર્તન રાખવું પડતું. અને જે મહાજનની માગણીનો

અસ્વીકાર થતો તો મહાજન, એ રાજ્યનો ત્યાગ કરી ચાલ્યું જતું. આવા ત્યક્ત રાજ્યોની પ્રતિષ્ઠા વિશેષ હલકી પાડવા માટે ખીળ રાજ્યો ઉત્સાહથી નવા મહાજનને આવકાર આપવા તત્પર રહેતા; આમ દરેક રાજ્યને મહાજનનો અને ખીળ રાજ્યોનો સતત ભય રહેતો તેથી પ્રજાની યોગ્ય ધૃતિઓને સંતોષવા તેઓ હમેશાં ઉત્સુક રહેતા હતા, તે ઇતિ-હાસનાં પાનાંઓ ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

(અપૂર્ણ)

હિંદી બંદરોનો પ્રશ્ન

લેખક:—લવજ ચારીયા, ડા. એન્જ. (જર્મની)

(ડા. હાઉઝરના સ્વીત્ચર્લાડમાં પ્રસિદ્ધ યજ્ઞેલા લેખનું લાપાતર)

માલની આમાત-નિકાસના કેન્દ્ર તરીકે મુંબઈના બંદરની હમણાં દિનપ્રતિદિન સ્પષ્ટ રીતે ધટતી જતી મહત્તાએ દિદમાં ઠીક અસ્વરચતા ફેલાવી છે. વળી એનું કારણ કાંઈ દુનિયામાં સામાન્ય જણાતી વેપારની મંદી કે નબળી આર્થિક સ્થિતિ નથી એટલે તો એ અસ્વરચતા વધારે ગંભીર બને છે. એનું ખરૂં કારણ તો જરા, ઉત્તરે આવેલાં બંદરોની મુંબઈ સાથેની હરિકાષ છે. અને આ હરિકાષમાં કાઠિયાવાડનાં એ બંદરો મુંબઈના વેપારનો ઠીક ઠીક ભાગ પોતાના કિનારે ખસડો ગયાં છે. મહીનાઓથી મુંબઈના વેપારીઓ પોતાના બંદરની તરફથી અગત્યનાં છાપાંઓ દ્વારા જે તિલક લાડ ચલાવી રહ્યા છે તે મુંબઈને કરીને તો ભાવનગરને જ પોતાના લક્ષ્ય તરીકે ગણે છે. કારણ કે એ ભાવનગર બંદરના વિકાસે જ મુંબઈના ભાવિનો વિચાર કરનારોને ચિંતાગ્રસ્ત કરી મૂક્યા છે.

ભાવનગર મુંબઈની જરા ઉત્તરે આવેલા દિપકદ્વપ કાઠિયાવાડના સુરક્ષિત પૂર્વ કિનારે આવેલ છે અને મુંબઈની માફક એ પણ બંદર બનવાની યોગ્યતા સંકેત રીતે જ ધરાવે છે. વળી મધ્ય અને ઉત્તર હિંદના અગત્યના વેપારી મધ્યકાળે અને ખાસ કરીને ઉદ્યોગના મધ્યમિદ્ધ સમા અમદાવાદ પહોંચવાનો રેલગાડીનો રસ્તો અહીંથી-મુંબઈથી ચાલે તે કરતાં

ઢંકા છે; તે ઉપરાંત કાઠિયાવાડનો દિપકદ્વપ હિંદના રૂઝગાડતા પ્રદેશોમાં ઉંચું સ્થાન ધરાવતો હોવાથી ભૌગોલિક તેમજ આર્થિક દૃષ્ટિએ બેતાં પણ માલની આમાત-નિકાસ સારૂ ભાવનગરના બંદરના વિકાસ માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ હસતી ધરાવે છે. જે વખતે ભાવનગરનું વહાણવડું લગભગ નહિ જેવું હતું તે વખતે ઇંગ્લાંડે એ બંદરને ઘણી છુટછાટ આપતા કરારો એની સાથે કરેલા. એ કરારોની રૂએ ભાવનગરને બ્રિટીશ હિંદના કાષ્ટ પણ બંદરના જેટલા જ હક્કો પ્રાપ્ત થાય છે. ભાવનગરની આજની ચડતીને પાંચે બજે આ કરારમાં જ રહેલો છે. બ્રિટીશ કાયદાનુસાર જે જગત આ બંદરે લેવામાં આવે તેની પુરેપુરી આવક એ કરારની રૂએ ભાવનગર રાજ્યની માલિકી બને છે. ખીળ રાજ્યો સાથેના કરાર કરતાં ભાવનગર સાથેના કરારની એ વિશિષ્ટતા છે કે 'ટ્રાન્ઝીટ' માલ પર લેવાયેલી જગત પર પણ ભાવનગર રાજ્યનો જ હક્ક પહોંચે છે. અને વસ્તુતઃ ભાવનગર બંદરે ઉતરતા માલનો મોટો ભાગ 'ટ્રાન્ઝીટ' માલ હોય છે. ભાવનગર બંદર તરફથી અપાતી સગવડો, કાંઈક મંજૂરી અને ટ્રાન્સપોર્ટમાં થતો જોછો ખર્ચ એ ગયાં કારણોને લીધે માલની ભાવનગર બંદર દ્વારા થતી આવજનો આંકડો વાર્ષિક એક લાખ ટન સુધી પહોંચી ગયો છે.

* આ લેખ આરોરે પાંચે વર્ષ પહેલા લખાયેલો તે અમરા પાસે અપ્રસિદ્ધ રહી ગયો હતો. તંત્રી.

બદરે થતું કામકાજ આયાત તેમજ નિકાસ બનેને લગતુ હોય છે અને આ બનેમા રૂનો વેપાર ધણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે, કાર્મિયાવાસમા ઉત્પન્ન થતુ રૂ ભાવનગર બદરથી દરિયા રસ્તે ખાસ કરીને યુરોપના ઉદ્યોગપ્રધાન દેશો તરફ જાય છે, જ્યારે ભાવનગર ઉત્તરનું દક્ષિણ આફ્રિકા અને ઈંગ્લેન્ડનું રૂ 'ટ્રાન્ઝીટ' માય તરીકે બ્રિટિશ પ્રદેશમા આવેલ અમદાવાદ તરફ જાય છે અહીંયા એ લામા તારવાળા પરદેશી રૂનું રૂકા તારવાળા હિંદી રૂ સાથે મિશ્રણ કરીને એમાથી કાપડ બનાવવામા આવે છે ભાવનગરમા પણ અમદાવાદની માફક કાચ કરતી કાપડ બનાવવાની મિલોનો ઉદ્યોગ ઉભો થવા માંડ્યો છે રૂની આયાત-નિકાસ ઉપગત ખાડતી આયાત અને ખાસ કરીને જાપાન સાથેનો તૈયાર માલનો વેપાર આ બદરે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે હાલ તુરત ભાવનગરથી અને તરફ નિયમિત રીતે જતી આવતી આગબોટ કપનીઓમા જર્મન હસા લાઇન, અમેરિક B I S N કપની એકર એસિઆનિક કપની કલેન સીગી અને હોલ તેમજ જાપાનની N Y K લાઇનનો સમાવેશ થાય છે

જે કે હજી બે વર્ષ પહેલા જ બધાવેલ છતા મતત વધતા જતા મમકાજને પહોંચી વળવાને અત્યારનું બદર પ્રાન્તુ નથી થતું આક હમર ટન સુધીની આગબોટોને લગત નાખવાને માટે નાખેલા જુના ડોકમા ઉપનાત મોગી -ાગમોટો લગર નાખી શકે એવા બીજા નવા ડોકમા હાલ તુરત બાધવામા આવે છે, ભાવનગર બદરના વિદાસની આ નવી દિશા મુખર્ષ બદગના શુભેચ્છકો તરફના મખત દુમવાઓનો ભોગ થઇ પડેલ છે મુખર્ષ તરફથી એમ દલીલ કરવામા આવે છે કે ૧૮૧૦ના કરાગેનો અર્થ એવો થાય છે કે કરાગ કરતી વખતે અસ્તિત્વ ધરાવતા બદરને જ બ્રિટિશ બદગના નેટલા હકો મળે છે ભાવનગર બીજા બદર બાધે તેને નહિ આની સામે ભાવનગર જવામ વાળે છે કે નવા ડોકસ બધાય છે એનો અર્થ એવો નથી કે ભાવનગર નવુ બગ ઉભુ કરે છે, પરતુ જુના બદગેનો જ વિકાસ કરે છે જુના

અને નવા ડોકસ વચ્ચેનું અતર ફક્ત પાંચેક માઈનજ હોવાથી ભાવનગરની આ દલીલ અરથાને જણાતી નથી

મુખર્ષની લડતનો બીજો ફટકો તો કરારનામા ૫૪ જ પડે છે આ બાબતમા "Cassio's Febys sic stantibus" અથવા તો કરારનામાનો પાયોજ બદનાઇ થયાનો દલીલ કરવામા આવે છે અને સીવિલ કાયદાને આધાર તરીકે ટાંકવામા આવે છે પણ પરિસ્થિતિ બદનાવાના કારણસર કરારનામાના એક તરફી રીવીઝનની માગણી વાર વાર અને ખાસ કરીને મુખર્ષ વેપારી મળળના પ્રમુખદારા કરવામા આવી હોવા છતા, દિલ્હીની સરકાર એના તરફ લક્ષ આપતી નથી અને ભાવનગરમા તો રાજ્યોના કરાગ સંબંધમા કાયદાનો કપાય ન કરવામા આવતો હોય એવો અર્થ કરવામા આવે, એની સામે સખત વિરોધ અને રોષ દર્શાવાય એ સ્પષ્ટ છે

એ દરમ્યાન ભાવનગરમા લગભગ અર્ધભવિત જણાતી જાહોજલાલી પ્રવર્તે છે, જ્યારે મુખર્ષ પોતાના આ બચકર હરિક્ષની સામે ઉલવામા અશક્ત જેણુ થઇ જે સહે તે પગના ભરે છે કેટલોક બાબતોમા તો મુખર્ષએ ભાવ પણ ધટાડ્યા છે અને અત્યારની બ્યવસ્થા મુજબ એથી વધારે ભાવ ધટાડી શકાય એવો સ્થિતિ જ નથી એ ધટાડા છતા વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે માનની આવજાનો આકડો ધટતો જ જાય છે હિંદુસ્તાનમા કેટલાક લોકો માને છે કે મુખર્ષ વિનાશને પયે છે આ માન્યતાને હાલ તુરત તો અતિશયોક્તિ ગણવી જોઈએ બધી મોટી પેલેસ જર મોટી મારે દિંદના આખા પશ્ચિમ કિનારા ઉપર મુખર્ષ એક જ બદગ છે, અને મુખર્ષથી કલકત્તા, દિલ્હી, મદ્રાસ વગેરે રથળે જવાને આગગાડીની જે સગવડો છે તે અન્ય શહેર હાય તો આખી શકે તેમ નથી જ આ બધુ જોતા દુક સમયમા મુખર્ષનું સ્થાન બદર તરીકે ગોણુ બની જાય એ બાય અરથાને છે છતા એ વાત તો સ્પષ્ટ છે અત્યાગની પરિસ્થિતિ જો માનુ રહે તો વેપાર મુખર્ષથી બીજા રથળે ધસડાઈ જશે અને મુખર્ષને હાની પહોંચશે અને જે સરકાર રથળુ માટે ખામ પગલા ન લે તો ભાવનગરની આર્થિક અને બ્યવસ્થાત્મક ત્રિશિષ્ટતા પાસ મુખર્ષ લાખે વખત ટકી શકે એમ લાગતુ નથી

કચ્છના મહારાઓશ્રી અને તેમના બાયાતો

(લેખક:—શ. રા. શ્રી લક્ષ્મીચંદ કવચંદ)

[ગતાશ્રી ચાલુ]

વાલેલાઓ પરદેશી રાજ્યની સર્વોપરી સત્તા સ્વીકારવાને આનાકાની કરે નહિ પણ રાઓ સાહેબનું ઉપરીપણું કબ્જા રાખવું જોઈએ એ તેમને તદ્દન નાપસંદ છે, તેમનું મન આવું હોવાથી કચ્છ રાજ્ય કિંચિત્ માત્ર નબળાઈ ખતાવશે તો તરતજ એવું પરિણામ આવશે કે રાઓ સાહેબની સત્તા જતી રહેવાની, છતાં પણ કેપ્ટન મેક મરડુની લાગણીઓ એ હકીલા જાગીરદારોના પક્ષ તરફ હતી, તેમનો મત એવો હતો કે રાજ્યનું જાગીરી બંધારણ અને જોડેજાઓના ખાસ હકો જાળવી રાખવાથીજ કચ્છ આપણા રાજ્યને ખાસ ઉપયોગી થવું રહેશે અને તદ્દનામામા થરત કરી હતી કે રાઓ સા. અને તેના બાયાતો વચ્ચે દરમ્યાન થવું નહીં તે શરત ધ્યાનમાં રાખીને સદરજુ પોરણે મેક મરડુએ કામ લીધું.

રાઓ સાહેબમાં જેમ જેમ ખરાબ વર્તણૂક વધતી ગઈ તેમ તેમ બાયાતો સમજવા લાગ્યા કે અંગ્રેજ સરકાર સાથે રાઓશ્રીની મિત્રાચારી ઝાઝી થઇ છે અને તેઓ એ હકીકત ઉપરથી હિંમત ધરના લાગ્યા અને સને ૧૮૧૮ માં મેક મરડુને તેમણે એક લેખીત અરજી રજુ કરી અને રાઓ સાહેબ તરફથી થએલ દયાણુ સામે તકરાર લીધી અને અરજ કરી કે આ દેશનો વહીવટ સુધારવા માટે સરકારે દરમ્યાન આવવું. પરંતુ તેમની આ અરજ નામંજુર કરવામાં આવી અને રાઓ સા. અંજાર પ્રગણામાં આપણા ગામોમાં ખુદી રીતે નુકશાન કરીને શત્રુના રૂપમાં હિભા ન રહેત શો તેનું શું પરિણામ આવત તેની કલ્પના કરવી અશક્ય છે.

સને ૧૮૧૮ ના નવેમ્બર માસમાં કપ્તાન મેક મરડુને દુકમ કરવામાં આવ્યો કે તેણે ખુબ્બ જાગીર-

દારો સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કરવો અને રાઓશ્રી ભારમલજીને પદભષ્ટ કરવામાં તથા જે માણસને બાયાતો ઉત્તરગધિકારી ગણે તેને કચ્છ રાજ્યની ગાદી ઉપર બેસાડવામાં સામેલ થવાને અંગ્રેજ સરકાર તૈયાર છે એમ તેમને જાહેર કરવું તે પછીના વરસની શરૂઆતમાં અંગ્રેજનું લશ્કર કચ્છમાં પેહું અને તેની છાવણીમાં ખુબ્બ જોડેજા જાગીરદારો તરત આવી સામેલ થયા. જૂજ ઉપર ચૂકાઈ કરી તે લઈ લેવામાં આવ્યું અને રાઓશ્રીને માર્ચ માસની તારીખ ૨૫ મીએ પકડવામાં આવ્યા પછી કપ્તાન મેક મરડુએ ગાદી ઉપર કોને બેસાડવો એ વાતની જોડેજાઓ સાથે મસલત કરી અને તેમણે ભારમલજીના બાળ કુંવરને પસંદ કરવાથી કચ્છની ગાદી ઉપર રાઓશ્રી દેશજીના નામથી સ. ૧૮૧૯ની ૯ મી એપ્રિલે તેમને બેસાડવામાં આવ્યા.

રાઓશ્રી ન્યાં સુધી સગીર વયના હતા ત્યાં સુધી રાજ્યનો વહીવટ કરવાને રીજન્સી સ્થાપવામાં આવી અને અંગ્રેજ સરકાર રાજ્ય વહીવટમાં પ્રત્યક્ષ ભાગ લેવાને ઈચ્છતા નહોતા તો પણ બાયાતોના આગ્રહને લીધે અંગ્રેજ સરકારના રેસીડેન્ટ કપ્તાન મેક મરડુએ પણ રીજન્સીના પ્રમુખ થવું એવી કબુલત આપવી પડી.

રીજન્સીએ શરૂઆતમાં જે કાંમે ક્યાં તેમાં એક કામ વાગડને શાંત કરવાનું હતું. સને ૧૮૧૬ની સાલમાં જ્યારે મરકારનું લશ્કર આવતું હતું ત્યારે આ પ્રગણામાં બહુ જાગીરદારો પોતાની જાગીરો છોડીને નાશી ગયા હતા અને ત્યાર પછી હમેશાં તેઓ બહારવટું કરી હુંડ ઉપર પોતાનું યુજ્જન

ચલાવતા, તેમણે હમણા એક કરાર લખી આપ્યો જેની પ્રસ્તાવના અન્ને ઉતારીએ છીએ “અમારા ખરાબ વર્તન માટે દુનિયાથીએ અમારા ગામ ગરાશ કુટવી લીધા હતા પંચનું હાલમા અગ્રેજ સરકારના લશ્કરે દરબારશીના રાજ્યકારામારમા મુકારો કરી આપવાથી અગ્રેજ સરકાર કૃપા કરી દરમ્યાન આભ્યા અને અમારા ગીરાસ વિગેરે અમને ખાજા સોપાભ્યા માટે અમે લખી આપીએ છીએ કે આજથી અમારા-માના કોઈએ અયોગ્ય અથવા તોફાની વર્તન કરવાનો શુન્હો કરવો નહો, વિશેષ અમે લખી બધાઈએ છીએ કે નીચેની કયમો પ્રમાણે અમારે વર્તવું”

આ નીચેની કયમો પૈખ કૈટલીક લક્ષ્યમા લેવા જેવી છે દાખલા તરીકે કલમ ૭ મી અમે રાએા માહેબની નોકરી નિમકહલાલીથી કરશુ, દરબારશીનું લશ્કર કામમા રાખયેલુ હશે ત્યારે તેની સાથે જઈ કામમાં સામેલ રહીશુ કલમ ૮ મી મરકારની બાહેધરી અન્વય વાણિક જમાબધી હમેશા આપવાને બદલે દરબારશીને અમે એક ઈલાખદો લેખ કરી આપ્યો છે તેમા લખી આપેલી અમુક જમાબધી અમારે દર વર્સે આપવી કલમ ૧૦ મી અમારે પૈસાની જરૂર પડે અને તે માટે અમે અમારા ગામ લેયવા ધારણા કરીએ તો તેની ખમર અમારે સર-કારને અગાઉથી આપવી એમ લખી આપીએ છીએ મદરેલુ કયમબધીમા વળી એમ લખવામા આવ્યુ છે કે ઉપર પ્રમાણે અમે બાજબી રીતે મુલેહ સંપથી અને તેક નૈયતથી વર્તવાને અને અયોગર રીતે ન વર્તવાને અથવા અમારા કગરાનું ઉલ્લધન ન કરવાને અમે બધાઈએ છીએ

કૃષ્ટન મેક મરકુએ બીજી બાબત જે કરી તે અગ્રેજ અને કચ્છ ગાલ્ય વચ્ચેના અબધો મુગગ કરવા સમધેની હતી જે દગતાવંચથી આ બાબતનો બહાખરત થયો છે તે સને ૧૮૧૯ ની કતમનથી તરીકે ઓળખાય છે અને હાલ પર્વત આપણા બધા કોલકારોમા મૌથી અગત્યના કાનગરો તરીકે આ કલમબધી ગણાતી આવી છે તે વખતે મેક

મરકુ માહેબ ઉપર હોવાથી સાધારણ રીતે રાજ્ય-નીતિનું વલણ બાબાતોને જ લાભદાયક હોય એમાં કાષ્ટ નવાઈ નથી કારણ કે તેમણે મેક મરકુ સાહેબને તેના કામગી ખુલ્લી રીતે મદદ આપી તેથી તેમના હિતને ખાસ ધ્યાન અપાયલુ છે તેમ છતાં વિચાર કરીએ છીએ તો બાબાતોને જે બાહેધરી કરી આપ-વામા આવી તે રજવાડાના સાધારણ ધોરણથી ઉલટુ અને વિલક્ષણ હતું એમ ગણવું બેઇએ

ઉપર પ્રમાણે કલમ ૨૭ મા ફરમાવ્યુ છે તેમ રાજ્ય ચલાવવાની અશક્તિ માટે નહીં પણ જડેગ બાબાતોની મગજ સાચવવા ખાતર બારમલજને પદલષ્ટ કરવામા આવ્યા ત્યારપછી બીજી કયમમા રાવશી દેશજીતો, તેમના કરમ હકથી નહિ પણ જડેગ બાબાતોએ સર્વાનુમતે તેમને ચુગી કાઢ્યા તેથી કચ્છના રાવ તરીકે કુપની સરકાર સ્વીકાર કર્યો કલમ ચોથીથી તે વખતે રાજ્યમતા જડેગ બાબાતોના જ હાથમા હોવાથી રોજન્સી કરવી એવો કગવ કુપની સરકારની સલાહથી કરનાર પણ બાબાતો જ હતા ૬ ઠી કલમ કપની સરકાર કચ્છમા અગ્રેજનું લશ્કર રાખવા કશું ન થઇ આ કશુલત રાવશી દેશજીએ અને જડેગ બાબાતોની મરજીથી કરવામા આવેલ છે અને લશ્કરના ખર્ચે માટે પૈસા આપવાને રાવશી દેશજી અને જડેગ બાબાતો બધાયા છે કાનણ કે કચ્છનું વાસ્તવિક રાજ્ય એ ભુલમગાર નહોતું પણ તેમની બીજી બાજુ બાબાતો હોવાથી મર્યાદિત રાજ્ય હતું કલમ ૧૪મી મા લખેલ છે કે અગ્રેજ મગમાને ૧૪૩૭ પાયે કચ્છ ગાલ્યમાથી મદદ આપવી તેમા એક વાક્ય એવા મતલબનું ઉમેગવામા આવ્યુ છે કે જડેગ બાબાતો ઉપર તેમના સદામતના શીગરતાથી કાઈ વિરુદ્ધ બોલો નાખવામા આવે છે એમ આ કગરથી સમજવું નહિ પરતુ એ કલમબધીની મૌથી અગત્યની કલમો ૧૦, ૧૬ અને ૧૮ મી છે જે અગ્રેજ સુ સવિરતર લખી જણાવુ છુ. ૮ ૧૦ મીથી ના કુપની સરકાર લખી આપે છે કે રાવ સાહેબના અથવા દેશના જડેગ

નગરીદારોમાંના કાઈની ધરગથ્ય બાબતમાં દરમ્યાન આવતું નહિ. રાવસાહેબ, તેમના વારસો અને ઉત્તરાધિકારીઓ તેમના પોતાના મુલકના સર્વાંગ ધણીઓ છે અને રહેશે અને અંગ્રેજ સરકારનું દિવાની ફોજદારી ન્યુરીડિક્શન તેમના મુલકમાં દાખલ કરવામાં આવશે નહિ.

કલમ ૧૬ મી—કચ્છ દરબારની સંમતિથી અંગ્રેજ સરકાર ભાયાતોના બધા મુદદારોને અને સાધારણ રીતે કચ્છના સઘળા રજપૂત સરદારોને એલામદી સનદો આપી તેમના કબજાના ગીરાસના સંપૂર્ણ ભોગવટાની બાંહેધરી કરી આપે છે. વળી મહેતા લક્ષ્મીદાસ વલભજી જેઓ કચ્છ દરબારના ભક્ષા માટે નેડેનઓ સાથે ધણી હોંશ અને પ્રમાણીકપણાથી મદદગાર રહ્યા છે તેમને પણ બાંહેધરી આપવામાં આવે છે.

કલમ ૧૮ મી—કલમ ૧૬ મીની મતલબ અનુસાર નેડેન ભાયાતોને બાંહેધરીની સનદ લખી આપ્યા પહેલાં બાળદત્તના ન કરવી એવો કરાર લખાવી લેવામાં આવશે, તેમાં તેઓ પાસેથી એવી ખાત્રી લેવામાં આવશે કે તેમને કાંઈ પણ ભાયાત બાળદત્તના કરશે તો તે ગુન્હેગાર સખસને કુંપની સરકાર તથા કચ્છ દરબાર જે સજા કરાવે તે માથે ચડાવી ભોગવવી.

ભાયાતોની સ્વતંત્રતા

ઉપરોક્ત કલમ ૧૦ ના અર્થમાં મારે અત્રે કહેવું જોઈએ કે રાવ સા. અને તેના ભાયાતો મુલકના સ્વતંત્ર ધણી રહેશે અને એ વાક્યનો મેજર શોર્ટ જે અર્થ કર્યો છે તેને હું (વાઈલી સાહેબ) અનુમત સાતો નથી. તે ઓફીસરના તા. ૨૭ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૬૭ ના નં. ૨૨ ના રીપોર્ટના પેરા ૪૩ માં તે એ કલમબંધીના ગુજરાતી તરજુમાનો આધાર આપે છે તે એવું જણાવવાને કે તેમના શબ્દને બદલે પોતપોતાના એટલે કે રાવ સાહેબના ખાલસા મુલકના અને નહીં કે ભાયાતોના. તેથી જ તેઓ (શોર્ટ સા.) નગરીના લાભની એવી દલીલ

બેંચે છે કે નગરીદારો દરબારની સત્તાથી સ્વતંત્ર છે. ગુજરાતી ભાષામાં એ હકીકત વાંચતાં હું તદ્દન અનુમત થાઉં છું કે તેમના એ શબ્દ તેમના પોતાના હોવા જોઈએ, પણ એ કલમની એકંદર મતલબ ખ્યાનમાં લેતાં મને ખાત્રી થાય છે કે તદ્દનામાના ઘડનારાઓએ જે સ્વતંત્રતા ધારેલી હતી તે ખાલસા હકુમતી નગરીગતી સ્વતંત્રતા નહિ પણ અંગ્રેજ રાજ્યથી કચ્છની સ્વતંત્રતા ધારેલ છે. રાવશી અને ભાયાતો વચ્ચે સત્તાની જોડાણી કરવા સંબંધમાં જે વાક્ય કર્યો સંબંધ ધરાવતું નથી પણ એ વાક્ય વિદેશી રાજ્યથી કચ્છ રાજ્યનું રક્ષણ કરવા સંબંધનું છે માટે આ વાક્ય ઉપરથી ભાયાતોની સ્વતંત્રતા વિષે લાભ કે ગેરલાભની દલીલ બેંચી શકાય નહિ.

કબજા ઉપરાંત હકને પણ બાંહેધરી

કલમ ૧૬મી વિશેનો મેક મરકુનો પોતાનો અલિખ્ય મેજર શોર્ટની જુદા પાને ૧૭-૧૮માં ઉતારેલા કાગળો ઉપરથી નજી શકાય. તે કહે છે કે ગરાશીઆના હક અને ગરાશીની બાંહેધરી કરી આપતાં એ દેશની મુલેહ જળવાઈ રહે છે. બધા લોકોને વિશ્વાસ બેસે છે અને અંગ્રેજ સરકારને માન મળે છે અને એ દેશમાં ગેરવ્યવસ્થા તથા અંધેગ ચાલે છે તે દૂર કરવા માટે જે રાફ તથા સત્તાની જરૂર છે તે દેશમાં દાખલ કરવાની જોગવાઈ પ્રાપ્ત થાય છે વળી ફરીને તે કહે છે કે:—

આપણે તેમના (ભાયાતો) ખાસ હકની આપેલ બાંહેધરીને ટેકા આપતા રહેવું જોઈએ. નેડેનઓ આટલા બધા અને અણધારેલા તથા અસાધારણ પ્રમાણીકપણા તથા નિષ્કપટીપણાથી આગળ પડ્યા તે આવી બાંહેધરી મેળવવા પડ્યા હતા. આપણું કીત તેઓનું પોતાનું ગણી આપણી સાથે સામેલ રહ્યા અને સંધી અને મિત્રાચારીનો સંબંધ બરાબર કાયમ રાખવાને હમણાં જે કાંઈ લોકોપયોગી કામ કરવાનું આપણે જરૂરનું ગણીએ છીએ, તેમાં કાંઈ આનાકાની કર્યા વિના તેઓ સામેલ રહે છે.

આ ઉપરથી જોવામાં આવશે કે કેપ્ટન મેક
રફ કબજાની તેમજ ખાસ હકની બાહેધરી વિશે
ખી ગયા છે અને જે ધરદારથી એનોએ કામ-
બધી ધરી તે ધરદાર વિશે તેનું પોતાનું લખાણ
ધારે આધારભૂત ગણી શકાય પણ એ કલમબધીના
અંગ્રેજ તરજુમાની ૧૬ મી કલમની શબ્દ ગ્યનામા
તો માત્ર કલમબધીની બાહેધરી કહેલી છે અને હક
ખાતે કાઈ લખેલ નથી વળી કહેવું જોઈએ કે જે
સામાન્ય નિયમ મુજબ હિંદુસ્તાનમાં થયેલ કલમ-
બધીનો અંગ્રેજ તરજુમા આધારભૂત ગણાય છે તેજ
નિયમ આજ શરતને લાયક થી શકે છે. એમ ખામ
દરાથી જાહેર કરવામાં આવ્યું છે

નોકરીને બદલે પૈસાની રકમ

આ પ્રસંગે કાન મેક મરકુની પોલીસી ફેરી હતી તે
સમજવાને જે ખીજ વાત અને લક્ષ્યમાં ગણવાની તે
મુંબઈ સરકારને તેણે તેમના સલાહનો જે જવાબ આપ્યો
છે તે છે મુંબઈ સરકારે પ્રસંગને અનુસરતો સલાહ
કર્ષો હતો કે જડેનજો રાવશ્રીના દગબારને જાગીરદાર
તરીકે લશ્કરની મદદ આપીને નોકરી કરવા બધાએલ
છે તેને બદલે તેમની પામેથી પૈસાની અમુક રકમ
લેવાની શરત તદનામામાં દાખલ થઈ શકશે કે નહિ
તેણે જે ધરદાર મરદારને જણાવ્યો ત્યારે તે કહે
છે કે તેમને ઘણો વહેમ આવી ગયો કે જે સ્વતંત્રતાનું
આપણે રક્ષણ કરવાનું એક તરફ વચન આપીએ
છીએ તે આમ કરવાથી સમુજાય ઝુટી લેવાય છે
આ વાત સરદારે પાસે કરતા તેમાંના ઘણા ખરા
ચોટી ગયા છે આ અમર તેમનામાં ઘણી જોવામાં
આવી ત્યારે જે તેનો આગ્રહ કર્યો નહિ કારણ કે
મને ખાતરી થઈ છે કે જે વખતે આ લોકોને
આપણે દરમ્યાનગીરી નકા માણી ત્યારથી તેમની
જાગીર તથા રીતખાત જે આપણને કાઈ પણ
ઉપયોગી થઈ પડે અને મ્હો દેશ આપણને કામ
લાગે તેની આશા રાખવી નહિ

મેક મરકુનું લાયાતો તરફ વસણ

કેપ્ટન મેક સાહેબે લખ્યું છે કે કબાન
મેક મરકુ લાયાતો તરફ ગજાતપણે ઢળતા

હતા એ વાત યોગ્ય છે, અને કલમબધીની રમના
ખાતે તેની એવી લાગણીઓ હોવાને પરિણામે
અંગ્રેજ સગનારી દરમ્યાનગીરીનો સારો લાભ
જડેન લાયાતોને આપવામાં આવ્યો અને પોતાનો
ખોળે રાવ માહેજ ઉપર નાખવામાં આવ્યો રાવશ્રી
તે વખતે એ કે તણ વગસતા હતા

પેરાના બુલાસાવાર જણાવનામાં આવ્યું છે કે
મને ૧૮૧૬ ની કલમબધીનો અંગ્રેજ તરજુમા આધાર
રૂપ છે પરંતુ એ કલમબધીમાં જાગીરને અપાયેલી
બાહેધરીની નાનદ નથી તેમાં તો માત્ર એટલું
જણાવેલું છે કે દલે પછી બાહેધરી લાગતા વળગતા
આસામીઓને ધનાયદા દસ્તાવેજના રૂપમાં આપવામાં
આવશે માટે બાહેધરીની ચોક્કસ શરતો માટે સદરહ
ધનાયદા સનદો આપણે જોવી જોઈએ એ દસ્તાવેજને
ગુજરાતીમાં છે, તે બધાનું સરખું લખાણ છે અને
મેજર શોર્ટની બહુબુક્તા ઉલ્લા પાનામાં સૌથી
ઉલ્લી દાખલ કરેલ બાલામોરના જાગીરદારને અપાયેલ
સનદ દાખલા તરીકે મતાવેન છે ગુજરાતી બાલામ
અસન વખાણ ઉપરથી જેવો અક્ષરશ તરજુમા
મારાથી બની શક્યો તેવો નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે

બાલામોરના જડેન અરજીજી જોગ લખવાનું
કે કુપની સરકાર અને રાવ સાહેબ સાથે થયેલ
કલમબધીની ૮ મી કલમમાં કબુલ કરવામાં આવે
છે કે બાળકોએને મારવી નહિ તથા તેને અનુસરીને
તમે લખત માડી આપ્યું છે અને તે લખતથી તમે
બધાએલા છો માટે સદરહ કામથી તમારે દૂર રહેવું
આના બદલામાં મરકાગ તરફથી તમને બાહેધરી
આપવામાં આવે છે કે તમારી પાસે જેવી રિયતિમાં
લાસે ગગસ છે તેવી રિયતિમાં તમારો પાસે ઉતરી
તર સમાનતા શીગરતા મુજબ કાયમ રહેવા તમા
આવશે માટે તમે દરબાગશ્રીની નોકરી કરતા રહો

આવી મનરે કેટલી આપવામાં આવી હતી એ
નહી કરવાનું દલે અસકા છે મેજર શોર્ટ પારે છે
કે ૨૧૫ મનદો આપવા માટે તૈયાર કરવામાં આવી
પરંતુ વારતવિક રીતે ઘણી થોડી સનદો અપાણી

મેજર ગોર્ટ આ બૂધ યત્રને કારણે એમ જણાવે છે કે બધા જાગીરદારો તહનામાંની .૧૬ મી ક્વમના સાધારણ રીતે સ્વીકાયેલા અર્થ ઉપર ભરાસો રાખી બેઠા હતા તેથી ખાસ સનદ પોતાની પાસે હોય ન હોય તેની પરવા રાખી નહિ મદરહુ કલમના ગુજરાતી અને અંગ્રેજી લખાણમાં નીચેની બાબતમાં ફરક જણાય છે, અંગ્રેજી લખાણમાં ભાષાતો પૈકી કોઠોરોને તથા સાધારણ રીતે કચ્છ વાગડના મધ્યના જગપૂતોને તેમના ગરાશના ભોગવટાની બાહેધરી કરી આપવામાં કબૂલ કરનામાં આવ્યું છે અને ગુજરાતી લખાણમાં ભાષાતો પૈકી કોઠોરોને સાધારણ રીતે બધા ગરાશીઆ વિગેરેને તેમના કમગના ગામોમાં સપૂર્ણ ભોગવટો કદાચ શીરગતા મુજબ કરવાને બાહેધરી આપવામાં આવી છે. આ કલમ ગુજરાતીમાં વાચીને એવી માન્યતા પ્રસરી કે આપણી બાહેધરીમાં મધ્યના રજપૂત મરદારો અને ઘણું કરીને બધા ગગશીઆઓ અને સુગ ગરાશીઆઓના પછુ ગામ અને હકોત સમાવેશ થાય કે પરતુ ગુજરાતી ભાષામાં થયેલ તજ્જુમ આધારે શૂત ગણાતું નથી. તેમનામાં આ માન્યતા હોવાથી બાહેધરીની સનદ લેવા માટે યોગ્ય આશા-મીઓએ અરજ કરી મુઅઈ મરકારના ના. ૩૨૪૨ વાળા તા. ૧૪ ઓગસ્ટ ૧૮૫૭ વાળા કાગળના ઝકા પારાના લખેલુ છે કે મને ૧૮૧૯થી કમ્તાન મેકમરકુ સ્વર્ગવામ થયા ત્યા સુધીમાં તેમના વહીવટ દરમ્યાન તો સાધારણ રીતે જાડેજાઓ અને બીજા રજપૂતોના હકોત મજબુતપણે ખચાવ કરવામાં આવતો. આ હકોત તથા કાગળનું બીજુ લખાણુ મિ લમ્મકનની મિનિટ ઉપરથી કરવામાં આવ્યું છે મિ લમ્મકન એકવાર કચ્છના રેમીડન્ટ યર્ધ ગયા તેથી એ દેશ વિશે મનમ ધગવનારી સધમી બામતો વિશે તેમના લખાણોને વજન અપાતુ, પરતુ મારા અનુભવ પ્રમાણે મ ૧૮૧૯ નું તહનામુ થયુ ત્યારથી તે મેકમરકુના વહીવટનો અંત આવ્યો ત્યા સુધી બહુ થોડો ગમમ વીત્યો હતો કારણ કે સ ૧૮૨૦ની સાલે ૧ લી અક્ટોબરે તો કમ્તાન મેકમરકુની જગ્યાએ બીજા

મિ. જેમ્સ વીલ્કિન્સ આવ્યા અને તે તારીખનો કાગળ જે મિ. જેમ્સ વીલ્કિન્સે મુમઇ સરકારને લખ્યો છે તે વાંચવા જોગ છે જાડેજા જાગીરદારો વિશે બોલતા તે લખે છે કે -

તેમનાં ગામો નમળા છે અને વરતી ઓછી છે હું તો નથી ધારી શકતો કે આ કામના માણસો કદી ધારતી પહોંચાડી શકે, વળી થોડા વખતપર જે તહનામુ કરવામાં આવ્યું છે, તેમાં તેમને લાભ આપવામાં આવ્યો છે તે આપવાની જરૂર પડુ નહોતી વળી થોડા સમય પહેલાં કચ્છમાં બનેલા બતાવો તરફ આપણે નજર કરશુ તો જાડેજાઓ પોતાના ગમ્મો માહેમને કાઈ લાભ કરવાને દબતાયી મર્યા હોય એવા દાખલા જોવામાં આવશે નહિ એટલું જ પણ ફોટોહમદમ જે બૂજ લઈ બેસી રહ્યા તથા બીજા આશામીઓ માડવી, મુદ્રા, લખપત તથા બીજા જગ્યાઓના ધણી યર્ધ બેઠા તેમને મદદ કરી અને રાજો માહેમને કેદ કરવામાં સામેલ રહ્યા અથવા તો પોતે બીજે અવગ રહ્યા અને થાય તેમ થવા દીધુ.

બાહેધરીની મનદના સંબધમાં લખે છે કે કલમ બધીની રૂએ જે બાહેધરી મનદો આપવા માટે આપણી સરકાર બધાયેલી છે તે સનદો ધણી છે છે તેથી હું દિગમી છુ કાગળ કે જ્યારે ગામો સાહેમ ઉમરે પહોંચશે ત્યારે કોઈપણ પ્રકારે સ્વત્ર છે એમ કહી શકારો નહિ જેમને આપણે બાહેધરી આપી છે તે કોઠોરો ઉપર ગાઓશી જુવમ કશી તેથી અથવા તો તેઓ બાહેધરીની નજરે ગાઓ સાહેમની માગણીઓના અનાદર કરશે તેથી આપણે દરેક રીતે દરમ્યાન આવવુ પડશે માગ ધારવા પ્રમાણે કચ્છમાં રાજો સાહેમની કે જમીન ભાગે જ હશે બાઝીની કે જાડેજા જાગીરદારો, વાઘેલા અને બીજા રજપૂતો તથા ધર્મોદા ખાતાની છે. ઉપર મુજબ લખ્યા પછી મિ વિલ્કિન્સ મુખ્ય જાગીરદારોનું માવ મીલકતનું બ્યાન આપે છે, અને લખે છે કે આ જાગીરદારો ઉપરાંત બીજા ૧૫૦ છે તેમનાં એક એકના નામ આપવા કટાગા ભરેલુ યર્ધ પડે. ઘણું કરીને આ

બધા કાકારોમાં વ'શપર'પરાથી વેરભાવ ચાલ્યો આવે છે, અને પરસ્પર વહેવાર ધણી ઝોઝા છે પોતાના ગામડાઓથી દૂર હોઈને જે કાર્મ બનાવ બને તે અંબધી તેઓ ભાગ્યેજ ખબર રાખતા હશે અને દેશ વિશે તો તેઓમાંના ધણી ખરા અજ્ઞાન છે ગામપમાં આપણી મતા સ્થાપીત થઈ અને આપણું લશ્કર આવી રહ્યું ત્યારથી તેઓ પરસ્પર હુંડ ચલાવતા બધ રહેલા છે. વળી કચ્છમાં બહારવટીઆ અને ચોરનો ધધો ચલાવનારા મીઆણા ધણી છે તેઓ ઉદ્ધત છે અને રાવશ્રીના લશ્કરની બહુ થોડી દરકાર રાખે છે છતાં એ જાગીરદારો પૈકી કોઇ મદદમા આવે એ આશા રાખવી નહિ. સ. ૧૮૨૧ ની ચોથી તારીખના એક કાગળમાં એજ અમલદાર દરબારશ્રી તથા ભાયાતો વચ્ચે ચાલતી તકરારના મુળ ધિંગે ટુકામાં નીચે પ્રમાણે લખે છે. રાઓશ્રી જાડેજ પાસેથી કાર્મ લેવાને આશા રાખશે અને જાડેજનો ગાઓશ્રીના તાબામાં નિકળી જવા ઇતેમર રહેશે

મુમર્દના ગવર્નર મિ. એલ્ફીન્સ્ટન સ. ૧૮૨૧ ના જાન્યુઆરીમાં કચ્છમાં આવ્યા અને પોતે જાતે જોયું. તેની હકીકત એક લાંબી મિનિટમાં લખી નાંખી છે. કચ્છ સાથેના આપણા સંબંધ વિશે મિ એલ્ફીન્સ્ટનનો અભિપ્રાય નિચેના ઇ-તેખાખમાં જણાવ્યો છે.

કચ્છ સાથે આપણા સંબંધ જોડવાનું કામ એ છે કે વાગડના હુંડારાઓને અંકુશમાં રાખવા. ચર અને પારકરના રણુમાથી આવતાં હુંડારાઓના રોળાં ખોસાઓને અટકાવવા સિંધને છેડે રાખવો અને સિંધના અગીરો સાથે લડાઈ કરવી પણ તે સિંધમાં જવાનું બાર કરી દેવું, માટે કચ્છ સ્વતંત્ર અને મજબુત રાજ્ય હોય તો તેમાં આપણો ધણો લાભ સમાયો છે. આ કામો પૈકી પહેલું કામ બની શકે તેવું નહોતું એટલે કચ્છનું રાજ્ય બળવાન કરી શકાય તેમ નહોતું અને બળના અભાવે સ્વતંત્રતા ખોવાઈ. કચ્છ રાજ્યના વહીવટમાં આપણે એટલા ઉંડા ઉતરી ગયા છીએ કે હવે આપણાથી અલગ ખસી શકાય નહિ. વળી કચ્છ રાજ્યની મદદ માટે જે લશ્કર રાખવામાં આવ્યું છે, તે ઉઠાવી લેવું એ આપણી મરજી ઉપર છે પરંતુ આપણી તે મુનસફી નકામી થઈ પડી છે કારણ કે આપણે રાવશ્રીના અને ભાયાતોના હુકામની શકામતી માટે બાહેધરી લખી આપી છે. આપણે કરેલા બધા કરારોમાં આ ફરજ બાહુજ નડતર કરે એવી છે અને એ ફરજથી મુક્ત થવું બહુ મુશ્કેલ છે; કારણ કે આપણું લશ્કર ઉઠાવી લેવામાં એક રાવશ્રીની સમ્મતિની જરૂર છે. એટલુંજ નહિ પણ તેમાં બસો જેટલા કાકારોની કબુલાત પણ જોઈએ. [અપૂર્ણ]

હિંદના રાજકર્તાઓના આદર્શો

(ના. સર મનુભાઈ મહેતાના અંગ્રેજી લેખના આધારે)

“દેશી રાજ્ય” માટે

અનુવાદક:—ગૌરીશંકર મોતીરામ ભટ્ટ. બી. એ. એલ.એલ. બી. એડવોકેટ

કારભારી, ભાદરવા સ્ટેટ.

પ્રજાની ઈચ્છા

જુના સમયની હિંદની ગત્યનીતિનો જોણે અભ્યાસ કર્યો છે તેને જણાયે કે હાલના સમયમાં “રાજસત્તાક” કે “પ્રજાસત્તાક” “અમલદારશાહી” કે “લોકશાહી” જેવા બેદલાવ છે તે પહેલાં નહતા. રાજાઓ પ્રજા આગળ જવાબદાર ન ગણાતા, પણ પ્રજાની ઈચ્છાને આધીન હતા. રાજા રામે પ્રજાની ઈચ્છાને આધીન થઈ સીતાનો ત્યાગ કર્યો.

રાજાનું એટલે શું?

રાજાનું એટલે પ્રજાને ખુશ રાખનાર, રંજન કરનાર, સંતોષ આપનાર. વેદ સમયમાં રાજાઓને પસંદ કરવામાં આવતા. લોકોની સમિતિ એકઠી મળી રાજાને પસંદ કરતી. યુદ્ધી કહાડતી. અર્થર્થવેદમાં રાજાની પસંદગી વખતે કહ્યું છે કે:—“સુખેથી અમારી વચ્ચે આવો સ્થિર મનના યાવ, બૂલ ન કરશો, બધા લોકોને તમારી જરૂર છે. પતિત ન બનશો. અમારા શત્રુઓનો નાશ કરો. દરેક ભેગા થયેલા લોકો તમને માન આપે છે અને તમારો નિમણુક કાયમને માટે કરે છે.” મંત્રીઓ રાજાઓને બનાવનારા કહેવાતા. રાજાની પસંદગી પહેલાં રાજા, પ્રજાના આગેવાનોને નમન કરતા.

પ્રજાના રક્ષક

રૂઝેદમાં એક મંત્ર છે તેમાં વિશ્વામિત્રે પોતે પ્રજાપતિ (પ્રજાના આગેવાન) મટીને “રાજા” થવા

ઈચ્છેલું છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં એક શ્લોકમાં રાજાનું વર્ણન કરેલું છે કે: “દેવો અને અસુરોની લડાઈ ચાલે છે. અસુરોએ, દેવોને હરાવ્યા. દેવોને એમ લાગ્યું કે પોતાનો રાજા ન હોવાથી અસુરોથી તે હાર્યા, તેથી બધાએ ભેગા થઈને રાજાને યુદ્ધી કાઢ્યો. પત્નિયના નાના રાજ્યોએ ટોસના એલેક્રાંડરની સ્વારી વખતે પુરૂષ (પોરુષ) ને રાજા તરીકે યુદ્ધી કહાડેલો. હાલના યુરોપમાં આ વિષય રૂસો, હોબ્સ અને લોકના તત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકોમાં ચર્ચેલો છે. રાજા થવું એટલે પ્રજાની સેવા કરવી એ સિદ્ધાંત સ્વીકારાયો હતો. ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણોના ધા રૂઝવતા. જિખે શાન્તિપર્વમાં કહ્યું છે કે:—જે રાજા સત્યવાન છે તેણે પોતાની બહાલી ચીજોનો પ્રજાના લાભ માટે ત્યાગ કરવો જોઈએ. પ્રજાનું સુખ, સત્યનું પાલન અને સત્ય વર્તન, એ રાજાની કાયમી ફરજ છે.

અભિષેક વખતે પ્રતિજ્ઞા

જે રાજાનો રાજ્યાભિષેક ન થયો હોય તે કાયદેસરના રાજા ગણાતા નહિ. અભિષેક વખતે, રાજાને પ્રતિજ્ઞા આપવામાં આવતી. ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં જણાવે છે કે:—“ક્ષત્રિયને અભિષેક વખતે પ્રતિજ્ઞા આપો, તે એવી કે જે રાત્રીએ હું જન્મું અને જે રાત્રીએ હું નાશ પામું, તે વચ્ચે મેં જે પુણ્ય કર્યું હોય તે જો હું પ્રજાનું પીડન કરું તો અક્ષય જાય.” મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં નીચે પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા છે:—“દેશને દેવ જેવો ગણીને હું તેને આપાદ કરીશ

રાજાનો જે ધર્મ છે એ પ્રમાણે વર્તેશ ” આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા ન પાળનાર રાજાને પદબ્રષ્ટ પશુ કરવામા આવતા બૃહદ્વેદે ગ્રીક લોકો સામે લડવા અશક્તિ બતાવી તેથી તેને પશુ ગાદી ત્યાગ કરવો પડેલો

રાજાના ધર્મ

ધર્મ એટલે કાયદો કાયદાને રાજાની સત્તા કરતા અધિક માન્યો છે રાજા કાયદાને બદલી શકતા નહિ મતુ કહે છે કે - “ રાજા કાયદો કરી ન શકે ” કોટિલ્સ કહે છે કે “ રાજા રાજ્ય કરવાના નિયમો કરે, પણ રિયલ કાયદો બદલી ન શકે ” ક્ષિપ્રે રાજાની સત્તાના વખાણુ કરેલા છે - “ રાજા તને કોઈ છતી શકશે નહિ તપને લીધે રાજામા વિષ્ણુની વિષ્ણુનિએ પ્રદંશ કરેલો છે તેથી પૃથુ (રાજા) ની પુત્રા કરવી જોઈએ રાજાનો દુકમ મવેએ માનવો જોઈએ પ્રથા એટલે નીતિના રિવાજ પૃથુ એટલે રાજા અને પૃથ્વી એટલે ભૂમિ એટલે કે સર્વવર્તન એ પૃથ્વી ઉપરનો કાયદો ગણાય છે. અને રાજા પશુ એ કાયદો બદલી શકતા નથી એટલે કે નીતિ પ્રમાણે રાજાઓ ન વર્તે તો આજકાલ વાઈસરોય પશુ તેમને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકે છે એટલે કે તેમને કાયદા પ્રમાણે વર્તવાનું છે

પ્રજાની સલાહ

અભિષેક વગાની પ્રતિજ્ઞા, રાજાના ધર્મ અને પ્રજાની સલાહ એ ત્રણ બાબતો રાજાના કાયદો ઉપરના અંકુશ રૂપે છે ચાણક્ય કહે છે કે એક માણસે પોતાની મરજી અનુસાર ગભ્યતત્ર ન ચલાવવુ, પણ ખીજની મનાહ લઈ ચલાવવુ જોઈએ દશ્ય અને અદશ્ય કારણો શોધીને વિચાર કરવો જોઈએ, બને બાબતો અભિપ્રાય લઈ શકાને દૂર કરવી જોઈએ, બને બાબતો બતાવીને આ અભિપ્રાય આપવાની મંત્રીઓની ફરજ છે મંત્રીઓ ધણાજ શુદ્ધિશાળી ગણવા જોઈએ કોટિલ્સ કહે છે કે રાજ્યની નીતિ ખીજની મદદ વગર ન ચાલે એક પૈડાની સાથે ખીજ પૈડુ પણ જોઈએ આથી રાજાએ મંત્રીઓ ગણી તેમની સલાહ લેવી બને પદને

બરાબર સાબળી નિર્ણય કરવો-મંત્રીની સલાહ એકાતમા લેવી પક્ષી પશુ સલાહ લેતી વખતે તેમને જોઈ ન શકે મેના, પોપટ, કુતરા કે ખીજ હલકા વર્ગના પક્ષી, પ્રાણીની રૂમરે પશુ સલાહ ન લેવાય ચાણક્ય કહે છે કે જોતને પશુ કાન હોય છે આજના જેવા પ્રેમ રીપોર્ટર પહેલા ન હતા અને છુપા અસુસોને હાથીના પગ તળે બાંધી છુદી નાખવામા આવતા

પ્રધાન મંડળ

રાજા આપખુદ ન બને તે માટે કારોબારની લગામ, પ્રધાનોની પ્રતિનિધિ સભા અને લોક પ્રતિનિધિ સભાના હરતક રહેતી પ્રધાનમંડળોની “ સભા ” કહેવાની, અને લોકમંડળોની “ મંમિતિ કહેવાતી. ઈતિહાસમા હિંદુ પ્રધાન મંડળની રિયતિ અપૂર્વ ગણાતી પ્રધાન મંડળ રાજાનું બનાવેલુ ન હતું, પણ રાજાની પસંદગી થયા પહેલાતુ પ્રધાન મંડળ અસ્તિત્વમા હતુ રાતપથ બાહ્યમા જણાવ્યા પ્રમાણે રાજાની પસંદગી થયા પછી મુખ્ય ટ્રેઝરર વગેરે, મુખ્ય અમલદારોને બેઠ આપવા માટે રાજાએ તેમને ધેગ જવુ પડતું

અશોકના શિલાલેખો

આ પ્રમાણે મંત્રી રાજા અથવા પ્રધાન મંડળ લોક પ્રિય હતું, કેમકે તે રાજાએ બતાવેલુ ન હતું પ્રધાન મંડળ રાજાને જવાબદાર ન હતું પણ લોક સમાજને જવાબદાર હતું હિંદુ રાજ્યદારીઓનો એ ગેક હમેશનો સિદ્ધાંત હતો કે રાજા એકલો, પ્રધાનોની સમિતિ અને ગદકાર સિનાય, ગભ્ય કરી શકતો નહિ અશોકના શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે, કે મહાનમા મહાન અને આપખુદ રાજાઓની પણ મામે મંત્રી મંડળ (પરિષદ) થતું અશોકના શિલાલેખોમા રાજાઓને અને તેમના પ્રધાનોને પણ મનોમન કરવામા આવેલું છે એ લેખોમા પણ ગમાટ અગાક અને તેમના પ્રધાન મંડળ તરફથી એ પ્રસિદ્ધ કર્યાનું વિધાન છે.

પ્રજાનાં નાણાં

જો પ્રધાનોને એમ લાગે કે કોઈ પણ સમ્રાટ ગાદી ઉપર આવ્યા પછી નાણાંયક હરી ચૂકેલ છે તો તેને ગાદી ઉપરથી કુર કરી બીજાને ગાદી ઉપર બેસાડતા. પ્રધાનમંડળે આપણુદ રાજની સામે થયાં હોય એવા ઇતિહાસમાં ઘણા દાખલા છે. મહાન, સમ્રાટ અશોકે પ્રજાનાં તમામ નાણાં બૌદ્ધ દેવાણ્યો બંધાવવામાં ખર્ચા નાંખવા ઇચ્છા કરી ત્યારે રાધેય ગુપ્તે તિબેટી બંધ કરી દીધેલી. રાજ ૨૬ દામને પોતાના શિલાલેખમાં જણાવ્યું છે કે ગોરનાર ઉપર સુદર્શન સરોવરને મરામત કરવાનાં નાણાં આપવા પોતાના પ્રધાનમંડળે ના પાડવાથી, તે નાણાં પોતાની પાસેથી, ખાનગી સિલકમાંથી ખર્ચેલાં છે.

રાજના હુકમો

રાજના હુકમો લેખિત હોય અને તેના ઉપર સહી સિક્કાવાળી મહોર હોય તો જ તે હુકમનું પાલન થતું. પ્રધાનમંડળના ઠરાવ ઉપર ફરક પ્રધાનનો સહી સિક્કો કરવામાં આવતો અને “ઠરાવ પાસ કરવો.” એમ લખવામાં આવતું. આ ઠરાવ રાજ આગળ મુકવામાં આવતા અને તેના ઉપર લખવામાં આવતું કે “દીલ વગર” આ પ્રમાણે જો હુકમ બહાર પડતો તે “રાજ અને પ્રધાન-મંડળ” નો હુકમ ગણાતો.

પ્રધાનમંડળનું બંધારણ

પ્રધાનમંડળની સંખ્યા જુદા જુદા સમયમાં જુદી જુદી હતી. બુદ્ધરપતિ એ સંખ્યા ૧૬ ની ગણાવે છે, મનુ ૧૨ પ્રધાનો ગણાવે છે, ઉશાને ૨૦ અને કૌટિલ્યે કાષ્ઠ પણ નિશ્ચિત સંખ્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. શુક નીતિમાં અષ્ટ પ્રધાન મંડળ ગણાવેલું છે તે નીચે પ્રમાણે:-

- ૧ મહામંત્રી, અગર મુખ્ય પ્રધાન.
- ૨ સચિવ, ચુદનો મંત્રી.
- ૩ સુમંત્ર, નાણાં ખાતાનો પ્રધાન.
- ૪ મંત્રી, પરદેશખાતાનો પ્રધાન.

૫ અમાત્ય, ગૃહમંત્રી.

૬ પંડિત અમાત્ય, ધર્માધિકારી, કાયદાનો મંત્રી.

૭ પ્રાદ વિવેક, ન્યાયમંત્રી.

૮ પ્રતિનિધિ અથવા સગીરના વાલી.

(ઉપરાંત)

૯ પુરોહિત, દેવસ્થાન ખાતાનો મંત્રી.

૧૦ એલચી, પરદેશમાં મંત્રણા કરનાર.

ઉપર પ્રમાણેના હોદ્દા મહાન શિવાજીના અષ્ટ પ્રધાન મંડળમાં પણ દત્તા.

પ્રજાની મરજી

રાજના કાર્યો ઉપર પ્રજાની મરજીને બારે અંકુશ હતો. ચાણક્યે અર્થશાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે “રાજને પોતાને ગમતું, અણગમતું જોવાની જરૂર નથી પણ તેણે પોતાની પ્રજાને ગમતું અણગમતું, શું છે તે જોવું જોઈએ.” શુક નીતિમાં જણાવેલું છે કે “રાજએ, પ્રજાનો સેવક છે.” તે વખતના સાધુ સંતો, સંન્યાસીઓ વગેરે પ્રજાનો મત કેળવતા અને પ્રજામતની સામે થવાની રાજની તાકાદ ન હતી.

પ્રજાની મસલતો

હિંદુ રાજ્ય નીતિનું મુખ્ય એ અંગ છે કે પ્રજા સાથે વારંવાર મસલતો કરવામાં આવતી. ગણ અથવા પ્રજાસત્તાક રાજ્ય અથવા એક રાજના રાજ્યમાં સમિતિઓ અને સભાઓનું અમરસ્થાન હતું. વેદોના સમયમાં સમાજના બાગ પાડી “જન” અથવા જાતિઓ, અને જાતિઓના પ્રતિનિધિ “વિશ” કહેવાતા અને એ ઉપરથી “વૈશ્ય” શબ્દ આવેલો છે. તે વખતે સમિતિમાં યુટણીની પદ્ધતિ ન હતી તેથી સૌ કોઈને બોલાવવામાં આવતા. થોડી સંખ્યામાં હોય તો સમિતિને બદલે “સભા” કહેવાતી. અથર્વવેદમાં કહ્યું છે કે “પૃથ્વીપતિ (લોકોના આગેવાન) ની બે દીકરીઓ, સમિતિ અને સભા, અમને સાથે રહી મદદ કરે. જો એકલા મળ્યા છે તેમને રૂચતા મને બોલાવ દો. મર્યામાં રખે સામે પક્ષ જીતી ન જાય. એ પ્રશ્ન!

તું બળવાન છે અને સામા પક્ષને જીતી શકે તેમ છે સામા પક્ષને જીતવાનું તું મને સામર્થ્ય આપ. ” પહેલાંની સમિતિ એટલે હાલની સ્ટેન્ડિંગ કમિટી કે નાણાં કમિટી જેવી હતી. કુરે અને યાદવો જેવી જાતિઓનું “ પંચ ” થતું અને પચનો એ ઠરાવ એ ઇશ્વરનો અવાજ ગણાતો. નાના ગામોમાં તે “ પંચાયત ” કહેવાતી.

દરેક માણસને એક મત આપવાનો અધિકાર હતો. આગેવાન પ્રધાન કે મુખ્ય (પ્રમુખ) કહેવાતો. રાજ્ય અગ્રેસરના હાથમાં ઢળી ન પડે તે માટે કાળજી રખાતી. મહાનું કામકાજ નિયમ પ્રમાણે ચાલતું. કોઈ પણ ઠરાવની ખબર આપ્યા પછી તેના ઉપર

ચર્ચા થતી. જે ઠરાવ માટે અંમત હોય તે ચર્ચામાં ન બોલે; પણ જે વિરુદ્ધ હોય તે બોલે, એવો નિયમ હતો. કોઈ કોઈ વાર ઠરાવ (બીલ) હાલની માફક ત્રણ વાર પમાર કરવામાં આવે તો હાજરીમાં કોરમ થાય છે કે નહિ તે જોવાતું. ઓછી સંખ્યાએ કુરેલો ઠરાવ ગેરકાયદે ગણાતો. અમુક સભાઓમાં હાજરી આપવી જ પડતી. સર્વાનુમતે ઠરાવ પસાર થાય તો મતગણતરીમાં શલાકા-અગર ટિકિટો પણ વપરાતી. મત ગણનાર શલાકા ગ્રાહક કહેવાતો., અને તે પ્રમાણિક, નિર્ભય અને નિર્લોભી હોવાનું જરૂરી મનાતું. તકરારો લગાવ નહિ તે માટે કલોઝરના નિયમો વપરાતા. ગેરહાજર સભાસદના “ પ્રોક્સી ” થી મત લેવાતા. કમિટીની સખ કમિટીઓ પણ હતી.

મુંબઈની કોન્ફરન્સ પછી—

પોતાને માટે ફેડરેશનમાં ભળવું કેટલે અંશે ચોગ્યચોગ્ય છે, તે ત્યારે મુંબઈમાં નરેશોની અને પ્રધાનોની પરિષદ મળી ત્યારે રાજકર્તાઓએ પોતાના મનમાં જે હતું તે સ્પષ્ટ કહી નાંખ્યું છે. મુંબઈમાં પરિષદ મળી તે પહેલાં વ્હાલીયરમાં પણ એક રાજ-મંત્રીઓની પરિષદ મળી હતી. તેમાં પ્રવેશપત્રના મુસદ્દા પરત્વે ખૂબ વિચારણા ચાલી હતી. અને ત્યાર પછી એજ વિચારણાને સુધારિત સ્વરૂપ આપવા લગભગ ૫૦ જેટલા નાના મોટા નરેશો અને એટલાંજ બીજાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિ મંત્રીઓએ એકત્ર થઈ નીચેની મતવચ્ચે નિર્ણય કર્યો છે.

The Conference of Princes and Ministers Assembled at Bombay, having considered the Revised Draft

of Instrument of Accession and the connected papers resolves—

That the terms on the basis of which accession is offered are fundamentally unsatisfactory in the directions indicated in the Report of the Hydari Committee of Ministers and confirmed by the recommendations of the Gwalior Conference and are therefore unacceptable.

At the same time, Conference Records its belief that it could not be the intention of His Majesty's Government to close the door on an All-India Federation.

અર્થાત્ કે જે શરતોથી ફેડરેશનમાં સંલગ્ન કરવાનું રાજ્યોને કહેવામાં આવે છે તે શરતો મુખ્યત્વે અસંતોષકારક હોવાથી અસ્વીકાર્ય છે. આનો સ્પષ્ટ અર્થ એ થયો કે દેશી રાજ્યોનો મોટો ભાગ, સાર્વ-ભૌમસત્તાએ પ્રવેશ પત્રમાં જે શરતો નિર્દિષ્ટ કરી છે, તે શરતો પ્રમાણે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા હક્ક પ્રમાણે બ્રિટિશ હિંદની સાથે ફેડરેશનમાં ભળવા ખુશી નથી. રાજ્યોને માટે વળી મતભેદની કાંઈ એક બેજ બાબતો નથી, પરંતુ તેઓના કરારી હોદ્દા સંબંધી, તેમના આંતરિક વહીવટ સંબંધી, તેમજ રાજ્યોની આર્થિક બાબતો સંબંધી ઘણા પ્રશ્નો પરત્વે મતભેદ છે. રાજકર્તાઓએ ઉપર્યુક્ત બાબતો પરત્વે જે મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત કર્યા છે તે મુદ્દાઓ એવા છે કે જેનો કોઈ પણ ફેડરલ તંત્રમાં ઉકેલ કર્યા વગર છૂટકો જ નથી. જેમાં રાજ્યોને પોતાની અનિશ્ચિત સ્થિતિ લાગે છે એવા દાલના ફેડરલ બંધારણમાં નરેશને જે સલામતીઓ આપવામાં આવી છે તે અપૂર્ણ છે અને એમનું સ્થાયી સ્વાતંત્ર્ય જળવાઈ રહે એવી એમાંથી કશી ખાત્રી મળતી નથી એમ લગભગ બધા રાજકર્તાઓ માને છે, અને તેવી માન્યતાથી દોરવાઈને જ રાજ સાહેબોએ ઉપર પ્રમાણે મુખ્યમંત્રી નિર્ણય કર્યો છે.

આ નિર્ણય થયા પછી એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે નિઝામ, ઝિલિયર, ત્રાવણકોર વગેરે રાજ્યોએ પ્રવેશપત્રનો સ્વીકાર કર્યો છે, પરંતુ એ હકીકત ખરી નથી. ઉલટું આ વર્ગનાં રાજ્યોના કેટલાક રાજસાહેબોએ તો યથાર્થ રીતે આ નિર્ણય જળવાઈ રહે અને કોઈ વ્યક્તિગત રાજ્ય તેમાંથી સંલિત થાય નહીં એ માટે ઘણો પ્રયાસ કર્યો છે. ખરેખર આવા પ્રકારનું વિધાન કેટલાકને ગંભીર અને અકરમાતિક લાગે પરંતુ જેઓ ઘણા વખતથી ફેડરેશન પરત્વે રાજકર્તાઓના વ્યક્તિગત અભિપ્રાયની માહિતીવાળા છે તેમને કોઈ આશ્ચર્ય લાગશે નહીં. મુખ્યમંત્રી જે કોન્ફરન્સ ભરાઈ હતી તે કોન્ફરન્સના પ્રમુખ નરેન્દ્ર મેઘાના આ-સેલર મહારાજ જમસાહેબ હતા. તેઓ-

શ્રીના માનમાં મુખ્યમંત્રી પ્રોપ્રિસીવ શુપ તરફથી એક મધ્યાહ્ન ભોજનનો સમારમ્ભ યોજાવામાં આવ્યો હતો, તે પ્રસંગે મહારાજ જમસાહેબે, મુખ્યમંત્રી કોન્ફરન્સે કરેલા આ નિર્ણય સંબંધી સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું હતું કે “આથી રાજસાહેબો કોઈ ને કોઈ ભય ખતાવતા નથી, તેમ સાર્વભૌમસત્તા પાસેથી વધારે પડતી છૂટ છોટો લેવા માટે કોઈ સદો કરતા નથી.” મતલબ કે રાજ્યોએ પ્રવેશપત્રની કલમો ઉપર લંબાણપૂર્વક ધીરજથી વિચાર કર્યો છે અને મુખ્યમંત્રી તેમણે સર્વાનુમતે જે કરાવ કર્યો છે તે ઉપરથી માત્ર એટલું જ સ્થિત થાય છે કે જે શરતોથી ફેડરેશનમાં ભેગા-વાનું તેમને કહેવામાં આવે છે તે શરતો તેમને માન્ય નથી. મુખ્યમંત્રી કોન્ફરન્સ પછી મહારાજ જમસાહેબ તુરતમાં વાઇસરોય સાહેબને મળવા ગયા હતા. એટલે સંભવ છે કે આ કોન્ફરન્સે પસાર કરેલા કરાવ પરત્વે એમણે ચર્ચા કરી હોય. આ મુલાકાતનું એક દ્રશ્ય પરિણામ તો એ આવ્યું કે પ્રવેશપત્રના ઉત્તરો તા. ૧૫ મી જુલાઈ પહેલાં દરેક રાજ્યે સરકારના રાજદ્વારી ખાતાને સુપ્રત કરી દેવાના હતા, તેને બદલે સપ્ટેમ્બર મહીના સુધી એ મર્યાદા વધારવામાં આવી. એટલે હવે આ મુદત દરમિયાન રાજ સાહેબો-એ એક નિશ્ચય તો અવશ્ય કરી નાંખવો જોઈએ કે તેઓને માટે ફેડરેશન શક્ય છે કે નહીં? જો કે ઘણા રાજ સાહેબોએ અત્યાર પહેલાં કહ્યું છે કે, “હિંદુસ્તાનના રાજ્યબંધારણમાં ફેડરેશન સિવાય બીજો આદર્શ નથી, પરંતુ તેના અમલનો સમય હજી અરાખ્યર આવ્યો નથી.” અને તેનું મુખ્ય કારણ તો એ જ છે કે આ પ્રયોગને અમલમાં મૂકવા બ્રિટિશ પ્રાંતો કે દેશી રાજ્યો બેમાંથી કોઈ તૈયાર નથી, તેમ બેમાંથી એકેયની તેનો અમલ થાય એવી ઇચ્છા-પણુ નથી. બંને વિભાગોના જુદા જુદા સ્વાર્થો છતાં ફેડરેશનના અસ્વીકારની બાબતમાં તેઓ પરસ્પર સંમત છે. તેમ છતાં જો હિંદુસ્તાનમાં ફેડરલતંત્ર દાખલ કરવામાં આવશે તો અમને લાગે છે રાજકીય મુશ્કેલીઓને આમંત્રણ આપવા જેવા સંયોગો ઉભા થશે.

હિંદી સરકારના બંધારણના ૧૯૩૫ ના કાયદામાં જે પ્રમાણે ફેડરલ તંત્રનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે, તેનો દ્રઢતાપૂર્વક વિરોધ કરવાનું કૌંસિસના માનવંતા અમલગીઓએ ધાર્યું છે. મુસ્લીમલીગ જે હિંદમાં એક અમલગી રાજદારી સંસ્થા છે અને મુસ્લીમોના રાજદારી હકનું રક્ષણ કરવા તત્પર રહે છે તેનો પશુ શીડરલ તંત્ર સામે (જે કે કૌંસિસ કરતાં જુદા દષ્ટિબિંદુથી) વિરોધ છે. જ્યારે રાજ સાહેબોનો વિરોધ, આ બંને સંસ્થાઓ કરતાં જુદા ધોરણ ઉપર રચાયેલો છે. ગમે તેમ હોય પણ કૌંસિસ, મુસ્લીમલીગ કે નૈરેશો, જેનો દરેકનો સ્વાર્થ બિન બિન છે તે પૈકી કોઈ પણ એક શીડરલ તંત્રને આવકાર આપવા ઉત્સુક નથી. અને જ્યારે આ પ્રમાણે સ્થિતિ અને મંથોગો છે, ત્યારે સ્વાભાવિક છે કે ફેડરેશનની આખી યોજનાને સફળતા મળે તે કરતાં તેને નિષ્ફળ જવાના સંયોગો વિશેષ છે.

હાલના વાઇસરોય સાહેબ લોર્ડ લીન્ડલીમગો સહાનુભુતિ ધરાવનારા વાઇસરોય છે અને પોતે દ્વિતીમાં રહે તે દરમિયાન ફેડરેશનની આ વહીવટી યોજનાનો અમલ થઈ જાય એવી એમની તીવ્ર ઇચ્છા છે, પરંતુ સંયોગો પ્રતિકૂળ છે. રાજસાહેબો, કૌંસિસ કે મુસ્લીમલીગ-આ સર્વના પ્રયત્ન એ યોજનાને ક્ષીણવીર્ય કરી નાખવાના હોય એમ દેખાઈ આવે છે.

ઉપર પ્રમાણે ત્રિવિધ વિરોધમાંથી પણ સંભવ છે કે લોર્ડ લીન્ડલીમગો જેવો અદ્યપમાણ વાઇસરોય કોઈક મધ્યસ્થ માર્ગ શોધી કઢાડત. પરંતુ યુરોપમાં હાલમાં ચાલુ થયેલા યુદ્ધ પ્રતિ એકાગ્રતા સંચવાઈ રહે, પરસ્પર મત ઐક્ય જળવાઈ રહે તથા એક સામાન્ય ધ્યેય પ્રતિ સર્વનું સમાન લક્ષ્ય રહે એટલા માટે હાલ તુરંત ફેડરેશનનો પ્રથમ મુદ્દાની રાખવાનું ના. વાઇસરોય સાહેબે જાહેર કર્યું છે. એમની આ જાહેરાત તાજના પ્રતિનિધિ તરીકે છે, તેઓ સાહેબે કહ્યું છે, કે:-

"I will add only one word more, in regard to our Federal preparations.

Those preparations, as you are aware, are well advanced, and great labour has been lavished on them in the last three years. Federation remains as before the objective of His Majesty's Government, but you will understand, gentlemen, without any elaborate exposition on my part. The compulsion of the present international situation, and the fact that given the necessity for concentrating on the emergency that confronts us. We have no choice but to hold in suspense the work in connection with preparations for Federation, while retaining Federation as our objective."

આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ છે, કે ફેડરેશનનો સવાલ અત્યારે-આ યુદ્ધ કાળમાં-હવે ચર્ચાવાનો સંભવ નથી. કદાચ હંમેશાને માટે મુદતલી રહે તો પણ આશ્ચર્ય નહીં. જો કે અત્યારે તો સર્વ-કોઈનું લક્ષ્ય બિન બિન સ્વાર્થ છતાં પણ યુરોપીય યુદ્ધ પ્રતિ છે. ત્યારે હવે પ્રથમ એ ઉપસ્થિત થાય છે કે ફેડરેશનનું પુનર્વિધાન થાય ત્યાં સુધી આ બંધારણીય મહા પ્રશ્નને બંને કુલો માર્ગે સ્વીકારવો દિતાવહ છે? જેઓ બચકાડે દૃષ્ટિએ આ બાબતનો વિચાર કરે છે, તેઓ તો એવો જ મત ધરાવે કે અત્યારે જે પ્રમાણે ચાલે છે તેમ ચાલવા દેવું. બ્રિટિશ હિંદના પ્રાંતોમાં પ્રાતિક સ્વાતંત્ર્ય આપવામાં આવ્યું છે, ત્યાં તેનો બચકાર જરાબર રીતે થયા કરે, રાજ સાહેબો પ્રજાને મંતોષતા રહી, કહાપણથી અને ન્યાયથી તંત્ર ચલાવે, તથા વહીવટમાં પ્રજાને યોગ્યતા પ્રમાણે જાગ લેવાની તક મળે એવા લોકશાસનના ધોરણે સુધારા કરે એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. કેટલાંક રાજ્યોમાં તો લોકશાસનનાં તત્ત્વો પ્રવેશ કરી ચૂક્યાં છે અને

રાજ્યતંત્ર પ્રગ્નને જવાબદાર હોતું નોંધ્યે એ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર પણ કરવામાં આવ્યો છે. છતાં પ્રાંતિક વહીવટમાં અને દેશી રાજ્યોમાં હજી ધણું કરવાનું બાકી છે.

કોંગ્રેસ અત્યારે સમગ્ર હિંદની એક બહિષ્ટ રાજ્ય-દારી સંસ્થા છે. લોકોના મોટા ભાગની એ સંસ્થા ઉપર અઢા પછી છે ફેડરેશનનું પુનર્વિધાન કરવામાં આવે તે પહેલાં કોંગ્રેસે દેશના પ્રબલ રાજકીય પક્ષ તરીકે હિંદુ-મુસ્લીમ પ્રશ્નનો અને દેશની ખીણ લઘુમતિયોના સંતોષપ્રદ નીવેડો લાવવા ઉપર પ્રયત્ન કરવો નોંધ્યો. જ્યારે ખીણ ખાલુ જે પ્રાંતોમાં કોંગ્રેસ પક્ષનાં પ્રધાન મંડળો છે તે પ્રાંતોમાં રાજ્ય-નીતિની પ્રચલિત પ્રથાનુસાર પ્રાંતિક તત્ત્વ સારી રીતે ચાલે એવી સતત કાળજી રાખ્યા કરવી નોંધ્યો. અને એમ કરતાં પ્રાંતિક તેમજ પ્રાંતો પ્રાંતો વચ્ચેના મતભેદો દૂર કરી નાંખવાં નોંધ્યો. આટલું ક્યોં સિવાય ફેડરેશન માત્ર એક પ્રકારની ભ્રમણા જ રહેશે. દેશમાં જેઓ મુસ્લીમ અંગ્રેસો છે, તેઓનું પણ કંતૃબ્ય છે, કે હિંદની કોમી એકતા કરવા અને સાચવી રાખવા તેમણે તનતોડ પ્રયત્ન કરવો નોંધ્યો. નજીક મતભેદોને મહત્ત્વ આપવું ન નોંધ્યો અને રાષ્ટ્રીય અસ્થિમતાને પ્રાધાન્ય આપવું નોંધ્યો.

બગાળા, સિંધ, આમમ અને પાનખમાં બહુધા મુસ્લીમ બહુમતિની પ્રધાન મંડળો ઉપર અસર છે. આ પ્રાંતોમાં હિંદુઓ મુસ્લીમો તરફ શકાની નજરથી જુએ છે. ખીલ પ્રાંતોમાં જ્યાં મુસ્લીમ બહુમતિની અસર નથી ત્યાં આ કરતાં ઉલટ રિયતિ છે. અમને લાગે છે કે આ બધું અનિષ્ટ દૂર કરવું નોંધ્યો. એટલુંજ નહીં, બિવિધમાં પણ બન્ને મિત્ર કોમો પરસ્પર શાંતિ ભરી વર્તણૂક ગમે એવો તેઓની વચ્ચે ગાઢ સંબંધ રખાવવા પ્રયત્ન કરવો નોંધ્યો, કે જેથી કરીને દેશના રાજકીય બંધારણના ધનતરમાં આ સંબંધ બિવિધમાં લાભદાયક થઈ પડે. બ્રિટિશ હિંદના રાજ્યદારી આગેવાનોએ આટલા માટે થોડો સમય ફેડરેશનને કે એની અચાને ભૂલી જવું નોંધ્યો અને

ખીજુ જે અસંખ્ય પ્રશ્નો ખીલ ઉઠેલ રહ્યાં છે તે તરફ ખરા દીલથી ખ્યાન આપવું નોંધ્યો.

બ્રિટિશ હિંદના રાજ્યદારી આગેવાનો જ્યારે દેશનો આખાદોનો અને એકતા સાધવાનો પ્રયત્ન કરશે ત્યારે તેની તત્કાલ અસર રાજ્યો ઉપર થશે. તેઓ પણ રાજ્યકારોનામાં બંધારણીય સુધારા લાખલ કરવાનું મન ઉપર લેશે. એમણે લેવું નોંધ્યો. રાજકર્તાઓ, આ સંબંધમાં પોતાની જવાબદારી શું છે તે યથાર્થ સમજે છે. અને રાજ સાહેબો સામે, જ્યાં ત્યાંથી ચલા વિરોધ છતાં એટલું અવશ્ય કહેવું નોંધ્યો કે ધણાં ખરા મોટાં રાજ્યોમાં તો અત્યારે ભાગ્યેજ કાઈ એવો રાજ્ય હશે કે જેણે પોતાની પ્રગ્નનું હિત અને પ્રગ્નની સેવા ઉત્તમ રીતે કયા પ્રકારે ચાપ તેનો વિચાર નહીં કર્યો હોય! વડોદરા, ત્રાવણકોર, ગ્વાલીયર, કાશ્મીર વગેરે રાજ્યોમાં લોકશાસનના સિદ્ધાંતનો બવલદાર રીતે અંગિકાર કરવામાં આવ્યો છે. અને મતદારનું ધોરણ વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનાં ધણાં રાજ્યોમાં પણ જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં લોક-શાસનનો સિદ્ધાંત પ્રવિષ્ટ થતો જાય છે, એટલે અમને લાગે છે કે જ્યારે બ્રિટિશ હિંદના પ્રાંતો પોતાની અંદર અંદરના આંતરિક સવાલોનો નીકાલ કરી નાખશે તે પહેલાં દેશી રાજ્યોએ લોકશાસનના ધોરણે ઘણી બધાંરણીય પ્રગતિ કરી હશે, અને જ્યારે રાજ્યોને ખાતરી થશે કે બ્રિટિશ હિંદના રાજ્યદારી આગેવાનો પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી રાજ્યદારી સત્તા યોગ્ય રીતે વાપરે છે, અને દેશી રાજ્યો તરફ સહાનુભુતિથી જુએ છે, ત્યારે તેઓ સ્વેચ્છાપૂર્વક આવશ્યક સ્વાર્થ ત્યાગ કરીને પણ-ફેડરેશનમાં જોડાશે.

લાલની પ્રાંતિક સરકારનાં કોમો તેમજ બ્રિટિશ હિંદના રાજ્યદારી આગેવાનોના અવારનવાર થતા ભાષણો ઉપરથી રાજ્યસાહેબોને લેશ પણ એવી ખાતરી નથી મળતી કે કોંગ્રેસની બહુમતી ધરાવનારી ફેડરલ સરકારમાં તેઓને યોગ્ય ન્યાય મળી શકશે. પ્રાંતોમાં તત્કાલ થયેલા દેલસાક કાયદાઓ ઉપરથી

અને લઘુમતિના હિતો તરફ રહેતા દુર્લભ ઉપરથી રાજ્યો ઉદ્ભવ એમ માનતા થયા છે. કે દેશસ તત્ત્વો એમનું હિત સચવાવાનું નથી. એમ પણ કહેવાયું છે કે “સાર્વભૌમચત્રાના આશ્રય નીચે હવે ઝાઝોવાર, રાજ્યો રક્ષણ મેળવી શકશે એમ આશા તેઓએ રાખવી નોંધ એ નહીં.” બ્રિટિશ હિંદને પ્રખળ રાજદારી પણ દેશી રાજ્યોના કરારોનું કેટલું મૂલ્ય આપે છે તેનું આ શબ્દોથી માપ નીકળે છે. અને આવી પરિસ્થિતિમાં રાજ્યો પોતાના હકોની સલામતી માટે માગણી કરે કે તે માટે દયાણુ કરે તેમા યત્ન આશ્રય નથી સિવાય કે તેઓની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેમને ફેરવે તત્ત્વો ધકેલી દેવામા આવે. પણ ને રાજ્યો સાથેના કરારો અને તેના સ્થાયી હકો સચવાઈ રહે, તો રાજ્યો સમગ્ર હિંદના સંયુક્ત તત્ત્વો નોડાવા ખુશી છે. અગર ને નરેન્દ્ર મડળના આન્સેવરે મુનઈ કેન્દ્રસના કરાવમા તેમજ ત્યાર પછી તેઓએ જે બાંધણી કરી છે, તેમા આ અગત્યના મુદ્દાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, પરંતુ રાજ્યોની વિચારણામા આ પ્રશ્ન પ્રધાન સ્થાને છે જામમાહેમે કહ્યું હતું કે “પ્રજાની વધતી જતી ન્યાયી જરૂરી-આતોને પહોંચી વળવા માટે પોતાના સાધનોનો વિદ્યાસ કરીને નાણાં મેળવવાનો અને પોતાના હકો સુરક્ષિત રહે તે માટે રાજ સાહેમા ધણી આતુર છે” હવે ને તેઓને પ્રામાણિકપણે એમ લાગતું હોય કે બ્રિટિશ હિંદની સાથે રાજ્ય બધારણમાં નોડાવાથી તેમના હકોનો ઇન્કાર કરવામાં આવશે અને તેથી પરિણામે દેશીરાજ્યોની પ્રજાને પણ આર્થિક રીતે સહન કરવું પડશે તો તેઓ

ફેરફેરમાં નોડાવાની વિવેકપૂર્વક ના પાડી શકે છે. આ સંબંધમાં કેમ્બ્રિજને સંતુષ્ટ કરવા રાજકર્તાઓ ઉપર એમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ દયાણુ કરી ફેરફેરમાં નોડાવા કાઈ પણ આગ્રહ ન કરવો નોંધએ ફેરફેરનાની યોજના ગમે તેટલી સુધારિત હોય તો પણ હાલના સમયમા તેનો અમલ કરવો અવ્યવહાર છે. અને તે અવ્યવહારતાના નિમિત્ત એકલા રાજ્યોનેજ ગણવા એ પણ વાસ્તવિક નથી. સાર્વભૌમસત્તા કે જે રાજ્યો ઉપર અસર કરી શકે એમ છે તેને માટે પણ સારામા સારો માર્ગ તો એ છે કે જ્યાં સુધી રાજ્યોની ઇચ્છા ન હોય ત્યાં સુધી ફેરફેરમાં નોડાવાનું એમની સ્વેચ્છા ઉપર રાખવું નોંધએ. અને રાજ્યો પોતાના રાજ્યમા લોકસંતોષ મેળવી શકે એવા, રાજકીય સુધારા કરે, એ કાર્યમા તેઓને પ્રોત્સાહન આપવું નોંધએ એટલું જ નહીં પણ જે રાજ્યોમા, સાર્વભૌમસત્તાએ વારંવાર કક્ષા છતાં સુધારાનો અમલ ન થયો હોય તે રાજ્યોમાં એવા સુધારા લોકોની સક્તિ અનુસાર તત્કાળ દાખલ થાય તેને માટે પ્રયત્ન કરવો નોંધએ તથા તે માટે અમલી પગલાં પણ ભરવા નોંધએ. એમ કરતા જે રાજ્યો તરફથી કાઈ પ્રત્યવાય ઉભો કરવામા આવે તો આ સત્તાએ, પોતાની સાર્વભૌમ પણાની સત્તાનો ઉપયોગ કરવો એ જરૂરનું છે. રાજ સાહેબોની ફરજ છે, કે જે પ્રજામા એમને શાસન કરવું છે તે પ્રજાને મંત્રુષ્ટ ગણવી. અને પોતાની ઇચ્છા કરતાં પ્રજાની ઇચ્છાનો પ્રથમ વિચાર કરવો. એક અવધાસી.

રાજ્ય બંધારણનો ખરડો

[અત્યારે દેશીરાજ્યોમાં,—એના બંધારણમાં લોકશાસનના સિદ્ધાંતોને સ્વીકાર કરાવવાના સતત પ્રયત્નો થાય છે. રાજકર્તાઓમાં એક વર્ગ એવો છે, કે આ માટે શંકાશીલ છે. આવા મતભેદના કારણે કેટલાક રાજ્યોમાં અનિચ્છનીય પ્રયોગો કે તોફાનો થવાના દાખલા બન્યા છે જેના મૂળમાં બંધારણીય પ્રશ્ન પરત્વે મતભિન્નતા સિવાય બીજું કંઈ નથી. આવા સંયોગોમાં કેવળ સમાધાનની દૃષ્ટિથી લોકશાસનના સિદ્ધાંતને સ્પર્શતો બંધારણનો એક ખરડો અમે આ નીચે પ્રકટ કરીએ છીએ. વાચકોને એની અપૂર્ણતા સહજ નજરે પડે એવી છે. રાજકર્તાના હસ્તક તેમાં વિશાળ સત્તાની સોંપણી કરવામાં આવી છે, એ અત્યારના યુગમાં અસ્વીકાર્ય ચર્ધ પડે એવું છે. પરંતુ જે વાંચનારાઓ તેમજ ઉદામમત ધરાવનારાઓ એની વ્યવહારતા ધ્યાનમાં લેશે તો લાગશે કે હાલની સ્થિતિ કે સંયોગોમાં આ ખરડામાં છે એવા પ્રકારની બંધારણની મર્યાદા હોવી આવશ્યક છે. લોકશાસનમાં શ્રદ્ધાવાળાઓને તો એમાંથી કંઈ સંતોષ પ્રાપ્ત થાય એવું નથી, એ અમારા લક્ષ બહાર રહ્યું નથી; છતાં પણ જે સ્વરૂપમાં આ ખરડો છે એ સ્વરૂપજ દેશીરાજ્યોની હાલની સ્થિતિમાં અમને ઈષ્ટ લાગ્યું છે. સાથે સાથે તેમાંથી બંધારણીય વિકાસ કરી શકાય એવો ગોઠવણ રાખવામાં આવી છે. “ડાયર્ક્ટ”ના સિદ્ધાંતને આ ખરડામાં પ્રાધાન્ય આપવામાં જે કે નથી આવ્યું છતાં પણ કેઈ રાજ્યને અસુક ખાતા પરત્વેની લોકોને સોંપણી કરવી હોય તો તે કરી શકે એવું તત્વ આ

ખરડામાં વાંચનારાઓને જોઈ શકશે. રાજકર્તાના વર્ચસ્વનો સ્વીકાર છતાં પ્રગતે પણ લાગે કે તેઓ રાજ્યતંત્રમાં યોગ્ય રીતે હોસ્સો ધરાવે છે એવો શુદ્ધ યુદ્ધિધી આ મુસદ્દો ધડાયો છે. અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે દેશી રાજ્યો પોતાના નવા તંત્રની ધડતર વખતે આ ખરડાને ધ્યાનમાં લે. તંત્રી.]

હેતુ:—રાજ્યને અંગે કાયદાઓમાં સુધારો કરવા અને રાજ્યની પ્રજા પોતાની જવાબદારી સમજી નરેશની છત્રછાયા નીચે રાજ્ય વહીવટમાં કમે કમે યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એવી જરૂર જણાતાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવવામાં આવે છે.

પ્રસ્તાવના

૧. આ કાયદાનું નામ ઈ. સ.....ની સાલનો રાજ્યનો કાયદો કહેવાશે.

૨. આ કાયદાને અમલ આપા રાજ્યમાં થશે.

૩. હાલમાં નરેશની પ્રસા નીચે રાજ્યમાં જે પ્રદેશ છે, તે તથા નરેશના નામે જે પ્રદેશ ઉપર હાલમાં વહીવટ ચાલે છે તે પ્રદેશના અંગના સર્વાધિકારો, સત્તા તથા હકુમત ભૂતકાળની માફક નરેશ જેમનાં તેમ ભોગવશે, સિવાય આ કાયદામાં બીજી રીતે કહેવામાં આવ્યું હોય અથવા નરેશ તરફથી સૂચન કરવામાં આવ્યું હોય.

કારોબારી વહીવટ

૪. આ કાયદાની કલમોને અનુસરોને નરેશ પોતાના દીવાન+ મારફત રાજ્યની સર્વ કારોબારી સત્તા ભોગવશે. પણ આ કાયદામાં એવું કંઈ નથી

* અહીં મદારાલ, નવાબ સાહેબ, ઠાકોર સાહેબ, દરબારમી, પંતપ્રધાન, સચીવ વગેરેમાંથી ચયોચિત રાખ્દ મૂકવા.

+ જે દ્વિરાસન પદ્ધતિ (ડાયર્ક્ટ) ને સ્વીકારવાના સંયોગો દોષ તો “દીવાન” રાખ્દ પછી “અને પ્રધાન” મૂકવું.

કે જે રાજ્યના તાબાના બીજા અધિકારીઓએ ઉપર એમના કામકાજના અંગે ધારાસભા અટકાયત કરી શકે અથવા રાજ્યની કોઈ અદાલતના કાયદા અન્વયે ન્યાયાધીશ, અથવા રાજ્યના અધિકારીએ અથવા કોઈ સ્થાનિક સત્તાએ જે કામો સુપ્રત કર્યા હોય તે કામો અને તેના અંગતી સત્તા દીવાન નહોં ભોગવી શકે.

૫. (ક) દીવાનની નીમણુંક મહારાજ કરશે અને તેઓ નક્કી કરે એ શરતો પ્રમાણે એટલી મુદત સુધી તે દીવાનપદે રહેશે.

(ખ) આ કાયદા પ્રમાણે દીવાન ઉપર રાજ્યની જે ફરજો નાંખવામાં આવી હોય અને તેને જે સત્તા સુપ્રત કરવામાં આવી હોય તેનો અમલ તે મહારાજના તાબામાં રહીને કરશે તથા મહારાજ જે પ્રમાણે સૂચનાઓ કરશે તે પ્રમાણે વર્તશે.

૬. આ કાયદાની કલમોને આધારે રાજ્યના ચાલુ કાયદાઓ સંબંધી ઉત્પલ થયેલા પ્રશ્નો દીવાન સમક્ષ રજુ થશે.

૭. આ કાયદાની કલમોના આધારે જો મહારાજને યોગ્ય લાગે તો દીવાનની સાથે વિચારણા કરીને નીચે માટે જોડવશ્ય કરે.

અ. અસુક બાબતોના અર્થ સંબંધી ચર્ચા કરવાની, અને—

બ. એ માટે કેટલી રકમ રાખવી તે નક્કી કરવાની.

૮. રાજ્યની કારોબારી સત્તાનાં કામો સરલતાથી અને ઝડપથી થાય એટલા માટે મહારાજ હુકમો અને નિયમો કરશે. ખાસ કરીને આ કાયદામાં જે બાબતોનો ઉલ્લેખ કર્યો હોય તેવી રાજ્યના વહીવટને લગતી બધી બાબતો મહારાજ આગળ દીવાન પેશ કરશે. તેમ મહારાજ જે બાબતો સંબંધી માહિતી માગે તે આપશે.

૯. એક ખાતાને અંગે મંજુર રહેલી રકમ દીવાનની સંમતિ વગર બીજા ખાતા માટે વાપરી શકાશે નહોં.

૧૦. આ કાયદામાં નિર્દિષ્ટ ન કરી હોય એવી નીમણુંકો, બઢતી વગેરેના સંબંધમાં ક્યા ધોરણે અને ક્યા નિયમો મુજબ કરવું તે મહારાજ નક્કી કરશે.

૧૧. આ કાયદામાં વાપરેલા (મહારાજ કે દરબાર કે કોર્ટ) શબ્દનો અર્થ આ કાયદાની કલમો પ્રમાણે મહારાજથી ભોગવાતી રાજ્યની કારોબારી સત્તા છે.

૧૨. આ રાજ્યની કારોબારી સત્તાના બધા હુકમો, સૂચનાપત્રો એ દરબારે કર્યા છે એમ કહેવાશે અને તેને મહારાજની સૂચના મુજબ અનુમતિ મળશે.

૧૩. આવા હુકમો અને સૂચનાપત્રો રાજ્યની કારોબારી સત્તાએ નથી કર્યા તે કારણે તેની યોગ્યતા-યોગ્યતાનો પ્રશ્ન કરવામાં આવશે નહોં.

૧૪. હાઈકોર્ટના ન્યાયમૂર્તિ થવાની યોગ્યતા ધરાવનાર વ્યક્તિની રાજ્યના “એડવોકેટ જનરલ” તરીકે મહારાજ નીમણુંક કરશે.

૧૫. એડવોકેટ જનરલને મહારાજએ ન્યાયની જે ફરજો સુપ્રત કરી હોય તે માટે અથવા તો જોને માટે તેને પૂછવામાં આવે તેવી બધી ફરજો અદા કરવાને માટે અને ન્યાયની બાબતોમાં દરબારને સલાહ આપવાની તેની ફરજ રહેશે. આ ફરજો અદા કરવામાં રાજ્યની બધી કોર્ટોમાં તેને કામ ચલાવવાનો અધિકાર રહેશે.

૧૬. મહારાજ નક્કી કરે તે મહેનતાણું એડવોકેટ જનરલને મળશે અને મહારાજની ઇચ્છા હશે ત્યાં સુધી તે નોકરીમાં રહેશે.

ધારાસભા

૧૭. મહારાજની સર્વોપરિ સત્તા નીચે રાજ્યની એક ધારાસભા બનશે.

૧૮. ધારાસભા દીવાન (સંખ્યા)^૧ સભ્યોની બનશે. આ સભ્યો પૈકી કે સભ્યો સુદાયેસા અને

૧. આ સંખ્યામાં સ્થાનિક સંધાગો, સાહિબજી, ચાંચલા, વગેરેને અનુસરી ફરફાર કરી રાખાય.

અને ૧/૩ સભ્યો ધારાધારણ પ્રમાણે મહારાજ નિયુક્ત કરશે.

સિવાય અમુક બીજા ધારાસભામાં દાખલ દાખલ કરવામાં આવ્યું હોય અથવા કરવાનું હોય તે માટે તે બીજાના વિષયનો વિશિષ્ટ અનુભવ તથા ગાન ધરાવનારા બે વિશેષ સભ્યોને નિયુક્ત કરવાની મહારાજને સત્તા રહેશે. આ સભ્યોને, ત્યાં સુધી આ બીજા માણુ હોય ત્યાં સુધી ધારાસભાના બીજા સભ્યોની માફક બધા હકો રહેશે. અને તેઓ વિશેષ સભ્યો કહેવાશે.

૧૯. એગ્રેક્ટે જનરલને ધારાસભાની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો અથવા તે જે સમિતિ કે ઉપસમિતિમાં તે સભ્ય હોય તેમાં ચર્ચા કરવાનો અધિકાર રહેશે. માત્ર મત આપવાનો તેનો અધિકાર નહીં રહે.

૨૦. અત્યેક ધારાસભા તેની પ્રથમ બેઠકની તારીખથી ત્રણ વર્ષ સુધી ચાલુ રહેશે. સિવાય કે:-

બ. મહારાજને ખાસ સચોગમાં યોગ્ય લાગે તો આ ધારાસભાની મુદત વખતો વખત બદલાવવામાં આવે, અથવા તો

ચ. મહારાજ કોઈપણ વખતે ધારાસભાને ખરખારત કરે.

૨૧. (૧) આ કાયદાની કલમોની મર્યાદામાં રહી નીચેની બાબતોના સંબંધી નિયમો કરીને મહારાજની સંમતિથી દીવાન ગોઠવણ કરે.

બ. આ કાયદા પ્રમાણે ચૂંટણી માટે મતદાર મંડળો રચવા સંબંધી.

ચ. ચૂંટણીઓને માટે પ્રાદેશિક મતદાર વિભાગ અને બીજા મતદાર સંબંધી મત યોગ્યતા નક્કી કરવા સંબંધી,

જ. ધારાસભાના સભ્ય થવાની યોગ્યતા ઠરાવવા સંબંધી,

ઙ. આ કાયદા પ્રમાણે ચૂંટણીની અને મત આપવાની પ્રક્રિયા અને મતપત્રો નક્કી કરવા સંબંધી,

ઃ. ચૂંટણી વખતે ઉમેદવારોને ખર્ચ ચાલ તે સંબંધી,

ક. ચૂંટણીમાં ગેરરીતી કે બીજા ચૂંટી સંબંધી,

ગ. ચૂંટણીના સંબંધમાં કોઈ તકરાર અથવા મતભેદ ઉઠાં ચાલ તેના નિર્ણય સંબંધી,

ઘ. ધારાસભામાં નિયુક્ત સભ્યોની મુદત સંબંધી, બાદ કઈ શરતોએ અને કયા ધોરણે ધારાસભામાં સભ્યોની નિયુક્તિ કરવામાં આવશે તે સંબંધી,

જે ધારાસભામાં ખાલી પડેલી જગ્યા કે જગ્યાએ પૂરવા સંબંધી, અને

કે. ઉપરની બાબતો ગિવાયની બીજા કોઈ પણ બાબત સંબંધી, અને

(૨) હવે પછીની કલમની ઉપકલમમાં, સભ્યો તરીકેની બીનલાયકાત દર્શાવી છે તેમાંની કોઈપણ બીનલાયકાત ધારાસભાને કોઈપણ સભ્ય ધરાવતો હોય અથવા તે કોઈ સભ્ય, દીવાનને પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપે તો તેની જગ્યા ખાલી પડી કહેવાશે. લાગલાગત ચાર મહીના સુધી જો કોઈપણ સભ્ય, સભ્ય તરીકેની તેને જે ફરજો બજાવવાની છે તે ન બજાવવી શકે તેમ હોય તો, તેની જગ્યા ખાલી પડેલી ગણાશે.

૨૨. ધારાસભાના સભ્ય થવાને માટે અને ચૂંટાવા માટે અમુક વ્યક્તિ બીન લાયકાત ડરશે જો તે,

બ (૧) મ્યુનિસિપાલિટી અથવા એવી બીજા કોઈ પણ સ્થાનિક સંસ્થા અથવા રાજ્યમાં નોકરી કરતો હોય, (આ અપવાદ દરબાર નિયુક્ત સભ્યોને લાગુ પડશે નહીં અને અમુક વ્યક્તિ નોકરી કરે છે કે નહીં તેના અંગે આ કલમની રૂએ પ્રશ્ન ઉભો થશે તો તે સંબંધી દીવાનનો નિર્ણય હેતુનો ગણાશે.)

(૨) ૨૫ વરસની અંદરનો હોય,

(૩) તે રાજ્યનો અથવા બ્રિટિશ દ્વિરનો વતની ન હોય,

(૪) તે અસ્થિર ચિત્તનો હોય અને તેને એ રીતે ઠાટું બદલે કર્યો હોય,

(૫) ક્રાઈથી તે નાદાર કરેલા હોય,

(૬) તેને ગુન્હેગાર કરાવ્યો હોય,

(૭) ચુટણીમાં તેણે ગેરરીતી ચલાવી હોય જેથી રાજ્ય અને બ્રિટિશ હિંદના આ માટેના કાયદાથી ધારાસભાના સભ્ય થવાને તેને નાલાયક કરાવી ગુન્હેગાર ગણવામાં આવ્યો હોય તો તે આ કાયદાની ક્લસોમાં જણાવ્યું હોય તેટલી મુદત માટે બીન-લાયકાત રહેશે.

(૮) જો તે બ્રિટિશ હિંદ અને રાજ્યની ક્રાઈમાં અમુક ગુન્હા માટે ગુન્હેગાર ઘોષિત હોય અને બે વર્ષ કરતાં ઓછી નહીં એવી સજા તેને થઈ હોય તો તે બીન લાયકાત રહેશે. પણ તે છૂટા થયા પછી અમુક ખાસ કેસમાં મહારાજા નક્કી કરે તે પ્રમાણે પાંચ વરસ અથવા તે કરતાં ઓછી મુદત વીત્યા પછી તે લાયક કરશે.

(૯) જો તે ધારાસભા માટે ઉમેદવાર હોય કે ચુટણી એન્ટ હોય અને આ કાયદાને અંગે કરેલા નિયમો પ્રમાણે ચુટણીનો ખર્ચ રજુ કરવામાં તે નિષ્ફળ નીવડે તો બીનલાયકાત કરશે સિવાય કે જે તારીખે તે ખર્ચ રજુ કરવાનો હોય તે તારીખથી પાંચ વરસ પસાર થાય અથવા તો મહારાજા આ પ્રકારની તેની બીનલાયકાત દૂર કરે.

(જ) કોઈપણ ફોજદારી ગુન્હા માટે કોઈ માણસ સજા ભોગવતો હોય તે દરમિયાન તે ધારાસભાના સભ્ય તરીકે ચુટાવાને મોખ્ખા કરશે નહીં.

(ક) આ ક્લસમની પેટા ક્લસ (બ ૭-૮)થી ધારાસભાનો ચાલુ સભ્ય જો બીન-લાયકાત કરે તો તે તારીખથી ત્રણ મહીના સુધી તેની બેઠક ખાલી પડી છે એમ જાહેર કરવામાં નહીં આવે. આ ત્રણ મહીનામાં જો તેને થયેલી સજા માટે તેણે અપીલ કરી હોય તો તે અપીલનો ન્યાય સુધી ચૂકાદો ન આવ્યો હોય ત્યાં સુધી પણ જાહેર

કરવામાં નહીં આવે. આ સમય દરમિયાન તેનું સભ્યપણું રજા છતાં ધારાસભામાં બેસવાનો કે મત આપવાનો તેને અધિકાર રહેશે નહીં.

૨૩. (૧) ધારાસભાની પહેલી બેઠક અને છેલ્લી બેઠક વચ્ચે બાર મહીના ન થાય એ રીતે દર વરસે ઓછામાં ઓછી એક વખત ધારાસભાની બેઠક ના. મહારાજા બોલાવશે,

(૨) આ ક્લસ પ્રમાણે મહારાજા પોતાને યોગ્ય લાગે તેવે વખતે અને જગ્યાએ ધારા-સભા બોલાવશે અથવા મુક્તતરી રાખશે.

૨૪. આ કાયદાના પરિશિષ્ટમાં દર્શાવવામાં આવેલ છે તે રૂપમાં ધારાસભાનો દરેક સભ્ય, પોતાની બેઠક લીધા પહેલાં પ્રમુખ આગળ અથવા તો પ્રમુખથી નિયુક્ત થયેલ કોઈપણ વ્યક્તિ આગળ સોગંદ ભેશે.

૨૫. (૧) હોદ્દાની રૂએ દીવાન ધારાસભાના પ્રમુખ રહેશે.

(૨) ધારાસભા પોતાનો ઉપપ્રમુખ પસંદ કરશે. અને તેની જગ્યા ખાલી હોય તે વખતે ધારાસભાના સભ્યોમાંથી બીજો ઉપપ્રમુખ પસંદ કરશે.

(૩) આ સભ્ય કે જે ઉપપ્રમુખની પદવી ઉપર હોય, તે જો ધારાસભાનો સભ્ય મટી નીવડે અથવા કોઈપણ વખતે તે પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું દીવાનને પેદા કરે અથવા ધારાસભાના જેટલા સભ્યો હોય તેટલા સભ્યોમાંથી બહુમતીથી તેના હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવાનો ઠરાવ કરવામાં આવે તો ઉપપ્રમુખની જગ્યા ખાલી પડશે. પણ આવો કોઈ પણ ઠરાવ ૧૪ દિવસની નોટીસ વગર લાવવા કેવામાં આવશે નહીં.

(૪) ધારાસભાના પ્રમુખની ગેરહાજરી દરમિયાન ઉપપ્રમુખ અથવા ઉપપ્રમુખ પણ ગેરહાજર હોય તો કામકાજના નિયમાનુસાર કોઈપણ વ્યક્તિ, જેને ધારાસભા નક્કી કરે તે પ્રમુખ તરીકે કામ કરશે.

(૫) ધારાસભાના નિયમો પ્રમાણે ઉપપ્રમુખને પગાર આપવામાં આવશે પણ જ્યાં સુધી ધારાસભા નક્કી ન કરે ત્યાં સુધી મહારાજત નક્કી કરે તે પ્રમાણે પગાર આપવામાં આવશે.

૨૬. (૧) ઉપરની કલમના (પેટા કલમ ૫ સિવાયના) બધા પ્રશ્નોનો નિર્ણય ધારાસભાના જે સભ્યો હાજર રહેશે તેમની બહુમતી (પ્રમુખના મત સિવાય) થી થશે. પણ પ્રમુખ અથવા તેની જગ્યાએ કામ કરનાર વ્યક્તિ જે બંને બાજુ સરખા મત થશે તો ચોતાનો ખામ મત આપશે.

(૨) કોઈ સભ્યની જગ્યા ખાલી હોય છતાં ધારાસભાને કાર્યવાહી ચલાવવાનો અધિકાર રહેશે. એ કાર્યવાહી કાયદેસર ગણાશે. જે કે પાછળથી એમ જાણાય કે અમુક વ્યક્તિને ધારાસભામાં બેસવાનો કે મત આપવાનો અધિકાર ન હતો, છતાં પણ તેણે કાર્યવાહીમાં ભાગ લીધો હતો તો પણ.

(૩) ધારાસભાની બેઠક દરમિયાન કોઈ પણ વખતે ધારાસભામાં ફેરફાર કરતાં ઓછા સભ્યો હાજર હશે તો તેવે વખતે પ્રમુખ અથવા તેને રંથાને જે કામ કરતા હોય તેણે ધારાસભાની બેઠક બીજા દિવસ ઉપર સુવતવી રાખવી અથવા તો જ્યાં સુધી ફેરફાર ભાગના મળ્યો હાજર ન થાય ત્યાં સુધી સુવતવી રાખવી.

નોંધ:—ધારાસભાના ૧૭ સભ્યો હોય તો તેને ફે. ૪ અને ૧૮ કે ૧૯ હોય તો તેના ફે. ૫ ગણવા.

૨૭. જ્યારે કોઈ પણ વ્યક્તિ ધારાસભામાં બેસવા તથા મત આપવા માટે અયોગ્ય ઠરેલ હોય અથવા સભ્યપણા માટે નાલાયક ઠરેલ હોય અથવા આ કાયદાની કલમ ૨૨ (૭-૮) પ્રમાણે તેનો મત આપવાનો કે ધારાસભામાં બેસવાનો અધિકાર લઈ લેવામાં આવ્યો હોય છતાં પણ તે ધારાસભામાં બેઠેલ હોય કે તેણે મત આપ્યો હોય તો તેની પાસેથી દરબાર ૩. ૧૦૦ સુધી દડ વસુલ કરશે.

૨૮ (૧) ધારાસભાના સભ્યોને આ કાયદાની કલમોને અનુસરીને અને ધારાસભાની કાર્યવાહી માટેના વટ હુકમો તથા નિયમોના આધારે ધારાસભામાં વાણી સ્વાતંત્ર્ય રહેશે, તેમ ધારાસભાની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાને લાયક એવા કોઈ પણ સભ્ય અથવા વ્યક્તિએ કોઈ પણ દહીું હોય અથવા તો ધારાસભાની કોઈ ઉપરમિતિમાં કોઈ કહ્યું હોય કે મત આપ્યો હોય તો તે સંબંધમાં તેની સામે અદાલતમાં કામ ચલાવવામાં આવશે નહીં, તેમ કોઈ પણ વ્યક્તિ ધારાસભાની સભાની નીચે કોઈ પણ જાતના પ્રકાશન માટે, હકીકત પ્રસિદ્ધિ માટે અથવા તો કાર્યવાહીના અહેવાલ માટે કે મત માટે ચુંદેગાર કરશે નહીં.

(૨) ધારાસભાની બીજી બધી બાબતોની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાને જેઓ યોગ્ય છે તે સભ્યો કે વ્યક્તિના હક વખતે વખત જે પ્રમાણે ધારાસભા કાયદા મુજબ નક્કી કરશે તે પ્રમાણે રહેશે.

(૩) આ કાયદામાં કોઈ પણ એવું નથી કે જેનો અર્થ એમ કરવામાં આવે કે ધારાસભાને ચોતાની મેળે અદાલતનો દરજ્જો

મળે છે, અથવા તો ધારાસભાની કોઈ પણ ઉપસમિતિઓને, અધિકારીઓને એ દરજ્જાને કે શીસ્તપાલન કરાવવાની સત્તા મળે છે. સિવાય કે જે કોઈ પણ વ્યક્તિએ વટહુકમે અને નિયમોના ભંગ કર્યો હોય અથવા તો તે મનસ્વીપણે વરતેલ હોય તો તેવી વ્યક્તિને કાઢી મૂકવાની સત્તા પ્રાપ્ત થાય છે.

૨૯. ધારાસભાના સભ્યોને એલાઉન્સ મળવા સંબંધી વખતો વખત ધારાસભા જે કાયદાઓ કરે તે કાયદામાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે એલાઉન્સ મળશે. અને ન્યાયમંત્રી એ પ્રમાણે નક્કી ન થયું હોય ત્યાં સુધી આ કાયદામાં તે માટેના જે નિયમો હોય તે પ્રમાણે મળશે.

૨૯(૧) આ કાયદાની કલમોની મર્યાદામાં રહીને આ રાજ્યની ધારાસભા આખા રાજ્ય માટે અથવા તો તેના કોઈ પણ ભાગ માટે અને ત્યાં રહેતી પ્રજા માટે મહારાજાને નામે કાયદાઓ કરી શકશે.

(૨) નીચેની બાબતોને અસર કરે તેવા કાયદાઓ અથવા તો તે સંબંધમાં કોઈ પણ બીલ, સુધારો દરખાસ્ત કે કરાર કે પ્રશ્ન કે કંઈપ્રવૃત્તિ યથા શકશે નહીં.

અ. રાજકુટુંબ સંબંધી.

બ. મહારાજાના તાજ સાથેના સંબંધો કે પરરાજ્યોના નરેશ સાથેના કે રાજ્યો સાથેના સંબંધો સંબંધી.

ક. કરારોથી નક્કી થયેલી બાબતો સંબંધી, અને જે અત્યારે અમલમાં હોય એવા પરરપરના કરારો કે એ પછી તાજ સાથે કે બીજા રાજ્યો સાથે જે નવા કરારો કરવામાં આવે તે સંબંધી.

ઢ. ફોજદારી ચુનાવા એકરદ્વારીયન સંબંધી,

ઙ. યુરોપીયન બ્રિટિશ સબજેક્ટસ સંબંધી,

ચ. મહારાજાના સરકર સંબંધી,

ગ. પોતાની ફરજો અદા કરવાની હાઈકોર્ટના કોઈ પણ જજની વર્તણૂક સંબંધી,

ઘ. ચલણી નાણાં સંબંધી,

આદ્ય રાજ્યની ધર્માદાને લગતી બાબતો કે

દરબારના અંકુશ નીચે અથવા તાબામાં

જે ધર્માદા સંસ્થાઓ હોય તે સંબંધી,

જે. બાબતો અને તેના કુટુંબ સંબંધી,

કે. આ કાયદાની કલમો સંબંધી,

ઇ. રાજ્યના દરદર ફરિયાદો, અનામતો, બેન્ક

સંબંધી કે આ બધાની વ્યવસ્થા કે

ઉપયોગ સંબંધી,

અમ. મહારાજા કે રાજ્યકુટુંબના અંગત ખર્ચ સંબંધી.

૩૦. નીચે જણાવેલી બાબતો સંબંધી મહારાજાની પ્રથમ મંજૂરી મેળવ્યા સિવાય કોઈ પણ બીલ કે સુધારો ધારાસભામાં દાખલ થઈ શકશે નહીં.

અ. રાજ્યની મહેસુલોને લગતું અથવા તો એવું બીજું કોઈ હોય કે જેથી રાજ્યની મહેસુલ ઉપર અસર થતી હોય એમ લાગે તે સંબંધી,

બ. મહારાજાની પ્રજાના કાષ્ટપણ વર્ગના ધર્મ, ધાર્મિક હક્કો અથવા ધાર્મિક રૂઢિઓ સંબંધી,

ક. મહારાજાએ પોતાની સત્તાની રૂએ કોઈ પણ હુકમ, જાહેરાત કે કાયદો કર્યો હોય તે સંબંધી.

ઢ. ધારાસભાના સભ્યોના હક્કો સંબંધી,

૩૧. ધારાસભામાં કોઈ બીલ દાખલ કરવામાં આવ્યું હોય, દાખલ થવાનું હોય અથવા તો તે બીલના અંગેની કોઈ કસમ સંબંધી બાબત હોય, અથવા તે બીલમાં કોઈ સુધારો લાવવામાં આવ્યો હોય કે લાવવાનો હોય કે જેની અર્થાથી દાવાનને એમ લાગે કે રાજ્યની અથવા રાજાના કોઈ પણ બાગની સુલેહ શાંતિ અને સહીસલામતને તે અમર થશે તો તેવા બીલ, તેવી કસમ અને તેવા સુધારા પગલે

પંચાલી ન ગાય અથવા તે સંબંધી આંગળ કાઢી
યા ન ચાલે તે પ્રમાણે દીવાન સચના કરશે અને
સચનાનો અમલ કરવામાં આવશે.

૩૨(૧) ન્યારે કોઈ પશુ ખીસ ધારાસભાએ
પસાર કર્યું હોય ત્યારે તે ખીસ મહા-
રાજ્યની મંજુરી માટે પેશ કરતાં પહેલાં
દીવાન, ધારાસભાને આપું ખીસ અથવા
તો તેનો કોઈ પશુ ભાગ મુધારાઓ
સાથે ભલામણ સહિત ફરી વિચારણા
માટે પરત કરી શકાશે.

(૨) ન્યારે એક ખીસ ધારાસભાએ પસાર
કર્યું હોય અને ફરી વિચારણાને માટે
દીવાને તે પાછું મોકલ્યું ન હોય તો તે
મહારાજ્યની મંજુરી માટે રજુ કરવામાં
આવશે. અને તે રાજ્યની ગેઝેટ માફત
પ્રસિદ્ધ કરીને તેની મંજુરી યા નામંજુરી
જાહેર કરવામાં આવશે.

(૩) ઉપરની પેટા કલમ ૨ પ્રમાણે ખીસને
મંજુરી મળ્યા પછી તે કાયદા થશે.

૩૩(૧) હવે પછી આ કાયદામાં જેને નાણાં
મંબંધી વાર્ષિક પત્રક કહેવામાં આવશે
તેમાં રાજ્યની આવક તથા ખર્ચનો
અંદાજ ધારાસભા સમક્ષ દરેક વરસે
મુકવામાં આવશે. અને દરબારને દર
વરસે જે નાણાં જોતાં ફરો તે અંગેની
દરબારનો ધારાસભા આગળ રજુ
કરવામાં આવશે. આ રીતે માગવામાં
આવેલી આખી રકમ કે તેનો ભાગ
કે ખર્ચની કોઈપણ બાબત સંબંધી
મંજુરી યા નામંજુરી આપવાની ધારા-
સભાને સત્તા છે. સિવાય કે તેમાં નીચેની
બાબતોનો સમાવેશ નહીં થાય.

(બ) રાજકર્તાના અંગત ખર્ચ સંબંધી ખર્ચનો
જે અંદાજ બતાવવામાં આવ્યો હોય
તે સંબંધી.

(૭) કોઈ ખાતાના ખર્ચ પરત્વે જે દીવાનને
એમ લાગે કે ખાતાના વહીવટી લાભ
માટે તે ખર્ચની જરૂર છે તો ધારા-
સભાએ તે રકમની નામંજુરી આપી
હોય તો પશુ તે રકમને મંજુરી પ્રાપ્ત
થઈ છે એ પ્રમાણે ગણવાની દરબારને
સત્તા રહેશે.

(ક) કોઈ ખર્ચ કોઈ ખાતાનો વહીવટ
ચલાવવા માટે જરૂરનો હોય અને
રાજ્યની સહીસલામતી તથા શાંતિ માટે
મહારાજ્યને તેની જરૂર લાગે તો ખાસ
કેસ તરીકે તે ખર્ચ કરવાની મહારાજ્યને
સત્તા રહેશે.

(દ) દરબારની ભલામણ સિવાય કોઈ પશુ
દરબારતથી કર ન ખાતો હોય, નાણાંની
ધીરધાર સંબંધી નિયમન મતું હોય,
અથવા તો રાજ્યની આર્થિક જવાબ-
દારીઓને તેથી અસર થતી હોય તો
તે દરબારત ધારાસભામાં દાખલ કરવા
દેવામાં નહીં આવે.

(ઈ) દરબારની ભલામણ સિવાય કોઈ પશુ
કામ માટેના ખાસ ખર્ચની દરબારત.

(૨) રાજ્યની મહેસુલને અસર ફરે તેવા
ખર્ચના નીચે જણાવેલા ખાતાઓ
સંબંધી ધારાસભા સમક્ષ દરબારનો
લાવવાની જરૂર રહેશે નહીં.

(ગ) આ કાયદાની ૨૯ મી કલમની પેટા
કલમ ૨ મુજબ ધારાસભાની સત્તા
મર્યાદા બહારની ખર્ચની જે બાબતો
નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવી છે તે સંબંધી.

(૭) ઉપર કહેલી કલમની પેટા કલમ
કે માં આવતી બાબતો સંબંધી (ક)
કોઈ પશુ કાયદા નીચે જે ખર્ચ જરૂર
હોય તે સંબંધી (દ) દરબારના નિયમો
પ્રમાણે અથવા મહારાજ્યની મંજુરીથી

કે મહારાજ્યએ આપેલાં પેન્શનો ઐન્દુ-
એટી સંબંધી (ફ) મહારાજા વખતો-
વખત ને પગારો અને વિશેષવેતનો
ઠરાવે તે સંબંધી (ફ). લેન રીઝર્વ
ફંડો ઉપરના બ્યાજ સંબંધી (જે) મહા-
રાજ્યએ પોતે કરેલાં અથવા તે મહા-
રાજ્યની મંજુરીથી થયેલાં બરણાં, જે
ધર્માદા કે ખીજા કોઈ પણ પ્રકારનાં
હોય (દ) ને અર્થતે દીવાને રાજદારી
અર્થમાં ગણ્યો હોય.

ઉપર કહેલી બાબતોને કોઈ પણ પ્રશ્ન અસર
કરે છે કે કેમ તે સંબંધી મત ઉભો થાય તો
તે માટે દીવાનનો નિર્ણય છેવટનો ગણ્યો.

૩૪(૧) દીવાન પોતાની સહીથી નીચેની બાબતોનાં
પરિશિષ્ટો સત્તાવાર કરાવશે.

(બ) ઉપર કલમની પેટા કલમ (૧) પ્રમાણે
ધારાસભાએ ને અર્થ ખાસ મંજુર કર્યો
હોય તે અર્થની બાબત (બ) એ કલમની
પેટા કલમ (૧ વ) પ્રમાણે ને અર્થ
ખાસ મંજુર કરવામાં આવ્યો હોય તે
અર્થ માટેની જુદી જુદી રકમો અથવા
એ કલમની પેટા કલમ ૨ માં જણા-
વેલા અર્થની રકમોની બાબતો.

(૨) આ કાયદાની હવે પછીની કલમોની
મર્યાદામાં રહીને ઉપર જણાવેલાં પરિ-
શિષ્ટોમાં ન્યાયસુધી કોઈ પણ અર્થની
રકમ ખતાવવામાં ન આવી હોય અને
દીવાને સત્તાવાર ન કરાવી હોય ત્યાંસુધી
તે અર્થ કરી શકશે નહિ.

૩૫. કોઈ પણ હિસાબી વરમને માટે ને બજેટ
હોય તે કરતાં વિશેષ અર્થ કરવાની દરખાસ્ત
જરૂરીયાત લાગે તો દરખાસ્ત આવા અર્થનું અંદાજ
નાણાંપત્રક ધારાસભા આગળ વધાવના અર્થ તરીકે
રજુ કરશે અને વાર્ષિક હિસાબી વરમના નાણાં-

પત્રકના અંગના આ કાયદાના ને નિયમો છે તે,
આવા વધારાના અર્થના નાણાં પત્રકને પણ લાગુ
પડશે. સિવાય મહારાજા પોતે કલમ ૩૩ (૧ ક)
પ્રમાણે કોઈ પણ અર્થ મંજુર કરે અથવા તે ને
અર્થ હિસાબી વરસ માટે મંજુર થઈ ગયો હોય તે
ઉપરાંત આ કાયદાની ૩૪.બી કલમની પેટા કલમ
૨ માં જણાવેલા અર્થ સંબંધી મહારાજ્યએ મંજુરી
આપી હોય તો આવી બધી રકમો દીવાન પોતે
પોતાની સહીથી એક પત્રકમાં દર્શાવીને સત્તાવાર
ઠરાવી શકશે અને રાજ્યની આવકમાંથી આ બધો
અર્થ કરવાની તેને સત્તા મળશે.

૩૬(૧) દીવાન પોતે વખતોવખત આ ભાગની
કલમોના અમલ માટે અને ખાસ કરીને
ધારાસભાના કામકાજ માટેના નિયમો
કરશે, ઉપરાંત પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખની
ગેરહાજરીમાં ને વ્યક્તિ કેવા વ્યક્તિઓ
એઓના રજાને આવે તે સંબંધી નિયમો
કરશે. અને આ કાયદાની કલમો પ્રમાણે
ને વિષયોની ચર્ચા અને પ્રશ્નો સંબંધી
પ્રતિબંધ મૂકવા જેવું હશે તે સંબંધી
નિયમન કરશે.

(૨) આ કલમના નિયમોમાં ને બાબતોનો
સમાવેશ ન થતો હોય તેવી બાબતો
સંબંધી ધારાસભામાં શું રીતિ મહત્ત્વ
કરવી તેના અંગેના તમા ધારાસભાના
કામકાજની રીતિનાં વટ હુકમો ધારા-
સભા વારંવાર કરશે. પહેલા વટ હુકમો
દીવાન પોતે કરશે. પણ ને ધારાસભાને
તેમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર લાગે તો તે
દીવાનની મંમતિથી થઈ શકશે.

(૩) ઉપર કલમ પ્રમાણે થયેલા કોઈ પણ
વટ હુકમ આ કલમમાં દર્શાવેલા
નિયમોથી વિરૂદ્ધ હોય તો તે માન્ય
નહી રહી શકે. (અપૂર્ણ)

માનસની વિવિધતા

પ્રત્યેક મનુષ્યનું માનસ એની સગતિ ઉપરથી જણાય છે. એની નિત્ય પ્રવૃત્તિ, એના વિચારો, એની એની વાણી અને એનું વાત્સલ્ય-વેપન જેવા પ્રકારનાં હોય એનું એનું માનસ હોય છે. સમાનધર્મી મનુષ્યો જેમ પરસ્પર તદ્દુપ થાય છે, તેમ વિધર્મી (વિકૃત સ્વભાવ-ગુણવાળા) મનુષ્ય સામાજિક વ્યવહારમાં એક બીજાથી આધા જવા પ્રયત્ન કરે છે. શાંતપણે જીવન ગાળવા ઈચ્છનાર નાગરિક જેમ બંધુઓથી અલગ રહેવા ઈચ્છે છે, તેમ. અને જે કદાચ તેઓ એકત્ર થઈ જાય છે તો એક બીજાને ટાળી લાગ્યા કરે છે. જે મનુષ્યનું માનસ નિર્ભય હોય છે અને જેની બુદ્ધિ સત્યનિષ્ઠાને વળગેલી રહ્યા કરે છે એવા મનુષ્યને પેલા બીજાનો પગિયમ મનોઅથા કર્યા કરે છે અને પોતે વ્યાધિમસ્ત હોય એમ એને લાગ્યા કરે છે. શરીરમાં જેમ રોગ દાખલ થાય છે, અને એનો ઉપાય કરવો કર્તવ્ય છે તથા રોગથી જેમ મનુષ્યનું શરીર ક્ષીણ થાય છે તેમ. અપ્રિય વ્યક્તિના કે વસ્તુના સતત પરિચયથી પણ શરીર ઉપર ધૂણાજન્ય અસર થાય છે. અને તેથી પણ શરીર ક્ષીણતા પામે છે તથા મન મલિન બને છે. આપણી બાહ્યદ્રિયો કરતાં, આંતરેન્દ્રિયોને આ અસરનું સત્તર ગુણ થાય છે. પરંતુ તે આચારમૂલક હોઈ બાહ્યદ્રિયોને આધીન હોવાથી તેમજ પૈર્ષ્ય, વિવેક, સૌજન્યાદિ ગુણોના અવલયનથી અનિચ્છનીય પ્રસંગોની અસરને તે નિષ્ક્રિય કરી શકતી નથી. કોઈવાર સંયોગવશાત સાધુપુરુષને દુષ્ટ માનસનો પગિયમ મતાં એનો દુર્નિવાર કરવા તે પોતાની રીતે પ્રયત્નશીલ રહે છે. એમાં તે કોઈવાર સફળતા તો કોઈ વાર નિષ્ફળતા મેળવે છે. આથી આવા પુરુષોને શક્ય હોય તો એકાંતવાસ સ્વીકારે છે.

એક મનુષ્ય દક્ષિણ છે કે બારે છે તે મંથંધી જગતનો વ્યવહાર એક સરખા માપવાળો નથી. સામાન્યતઃ ઉચ્ચ દરજ્જાવાળો કે શ્રીમત મનુષ્ય બારે ગણાય છે. દરજ્જા, આવક કે ક્રમ જેમ ઓછા-વર્તાં તેમ મહત્ત્વપણાનું માપ લોકોમાં વૃત્ત ઓછું મપાય છે. જગતનો વ્યવહાર સામાન્યતઃ ચાલે એટલા માટે આ ધોરણ—મૂંઝામ છતાં—યથોચિત છે. પરંતુ એથી મનુષ્યની મનોવૃત્તિનું યથાર્થ માપ નીકળી શકતું નથી. ગમે તેવો મનુષ્ય હોય પણ તેનું વાચન કેવા પ્રકારનું છે, કેવાં મનુષ્યોની સંગતમાં અને વાતાવરણમાં તે રહે છે, એને શું પ્રિય અને શું અપ્રિય છે, મનુષ્યો સાથેનો એનો વ્યવહાર અને વર્તન કેવા છે એ વગેરેના ઉપર એના મનુષ્યત્વનું માપ નીકળે છે. એક ગૃહસ્થ આવીને કહે કે "મેં આટલાં આટલાં મારાં કાર્યોં કર્યાં, ઘરનો ધસારો ખમ્યો, લોકકિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને ધીનઓએ અયોગ્ય કામો કરી સ્વાર્થ સાધ્યો એનું શું?" આ દર્શકત સત્ય હોય તો પણ મનુષ્યો સતકાર્યોં કરે, સત્યનિષ્ઠ રહે અને અપરિમલપણે ત્યાગ વૃત્તિનું પરિશીલન કરે એ એને માટે કરે છે. અને એનો ઉત્તર આપવાનો ધર્મ પરમેશ્વરનો છે. મનુષ્ય સારાં કામો કરે. એ પ્રભુ સાથેના તેના કરાગતું ફળ છે. એટલે એનું ફળ આપવાની જવાબદારી પ્રભુની છે. બીજાની નહીં. પ્રશ્નના આ સમર્થનથી ઘણાને મંતોપન થાય છતાં પારમાર્થિક રીતે તેમાં વધારેમાં વધારે સત્ય છે.

પરંતુ જે માણસો વ્યવહારપણાને નજર આગળ રાખી સત્યકાર્યોં કરે છે એમાં તફાવત છે. અર્થાત્ લોકકિતનાં કામો કરનાર સર્વ કોઈ ઉચ્ચ માનસનાં હોય એનું નથી. ધર્મશાળા કે મંદિર બંધાવનાર કરતાં

ધર્મશાળામાં આવી રહેનાર મુસાફર કે મંદિરમાં દર્શને આવનાર કે દર્શન પ્રવૃત્તિ તરફ ઉઠાસીને રહેનાર વ્યક્તિ વિશેષ પવિત્ર માનસવાળો હોય છે. અથલેખક કરતાં તેનો વાચક વધારે ઉચ્ચ ભૂમિકાનો હોય છે અને દાતા કરતાં સંયોગાધીન દાનમદ્દલ્ય કરનારનું મન વિશેષ નિર્ભય હોય છે. અથવા, તે નાટ્ય પ્રયોગોમાં હરિશ્ચંદ્ર જેવી ઉચ્ચ ભૂમિકાના પાત્ર કરતાં એના દૃષ્ટાંતો જેમ નિસંશય મત્વના તરફ પ્રીતિ પ્રીતિવાળા હોય છે તેમ

મનુષ્યની સગતિ, તેની દૈનિક પ્રવૃત્તિ અને બીજા સાથેની તેની વર્તણૂક ઉપરથી એના સ્વભાવનું દર્શન થાય છે. એની વાતચીત અને બોલવાની છટા ઉપરથી પણ એના સ્વભાવનું પ્રતિબિંબ ધણીવાર પ્રકટ થઈ જાય છે. વાણી આપસ્યવાળાં મનુષ્યો બીજા ઉપર તત્કાળ જાણ પાડવામાં મક્કળતા પ્રાપ્ત કરે છે. કેટલાક વક્તાઓ આ કક્ષામાં આવે. જે વાણી આપસ્ય, ધર્મ, નીતિ અને વ્યવહાર વિશેષી હોય તે પરિણામે નુકસાનકારક છે. આવા વાણી આપસ્યના મોહથી ધણા દેગો અને રાજ્યો શિથિલ થયા છે કે નાશ પામ્યાં છે અને હજી પામશે.

વાણી એ મનુષ્યનું આજીવન છે. એનાથી તેનો મર્યાદિત વ્યાપાર શોભે છે. વાણીની મદદા અને ઉમ્મતા બન્ને હાનિકારક છે. વિચાર કરી કાર્ય કરવું એ મનુષ્ય ધર્મ છે પણ વિચારની સાથે મંદતા જડાયેલી હોય તો તે મનુષ્યને મદ બનાવી મૂકે છે અને એ મદતા ઉમ્મતા કે અવિચારપણાનું સ્વરૂપ લે છે. અવિચારી મનુષ્ય મતલ ચોતરફ ઘેરાયેલો રહે છે. એનાથી કાર્ય ઉકેલ થતો નથી. અને કાર્ય કરતાં, તેના સાક્ષ્યને બદલે મુશ્કેલીઓ અને વિપરીતતા ઉભાં કરે છે. એમાંથી એને અપકીર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આટલા માટે શાસ્ત્ર દૃષ્ટાંતોએ જીવનમાં સત્સ-ગતિને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. કારણ કે મંગતિથી જ્ઞાનનો વ્યવહાર દ્રઢ થાય છે. અનિચ્છનીય, નોંધ-વૃત્તિવાળાં, પ્રીયભાષી, સ્વાર્થો કે દબી મનુષ્યોની સગતિથી—પરિચયથી જ્ઞાન બદલ થાય છે. અને તેથી ઉત્કટ રીતે એવા મનુષ્યને પોતે સર્વત્ર છે એવું મિથ્યા ડડાપણુ રહ્યા કરે છે. એ અકાર્યોનો આગ્રહ કરે છે, એમાંથી અસત્ત્વવાદ આવરે છે અને માનસિક અધઃ પાત ભોગબળા કરે છે. મનુષ્યે જો સુખમય જીવન વ્યતિત કરવું હોય તો જેમ સત્તાન મેળવવું એ મનુષ્ય ધર્મ છે તેમ સત્સગતિમાં રહેવું, એ પણ આવશ્યક છે. લોકોમાં કહેવાય છે, કે મનુષ્ય જેવા શબ્દોચ્ચાર કરે છે એવું એનું જાતિકુલ હોય છે. જન્મે બાહ્ય, કે વૈશ્ય હોય પણ જો તેનો વાણી વ્યાપાર કુષ્ટ શબ્દોથી પ્રયોગનયેલો હોય તો તે ચાંડાલ વિશેષણને પાત્ર બને છે. અને એટલા માટે જીવનમાં શબ્દ વ્યાપારને પણ મદત્વનું સ્થાન છે. શબ્દોનું પ્રયોજન અયુક્તિક હોવું જોઈએ. નહીં તો અસ્થાને અને અકાલે પ્રયોગનયેલો શિષ્ટ શબ્દ પણ જો કસલ ઉત્પન્ન કરે તો અશિષ્ટ શબ્દ તો શું ન કરે? જેઓ સત્સગતિમાં રહેનારા મનુષ્ય છે, જેઓ સતત મદ્ધિચાર કર્યો કરે છે અને જેઓ સદ્ગતિ આવર્યા કરે છે તેઓને શબ્દ વ્યાપાર યોગ્ય અને નિરૂપાધિન હોય છે. ગુણાવગુણની જેમ શબ્દ પણ મનુષ્ય સ્વભાવનું માપક પત્ર છે. મંગતિની માફક શબ્દની અસર શરીરનાં પરમાણુ ઉપર અને જીવન તત્ત્વ ઉપર થાય છે. એની અનિષ્ટ અસરમાંથી બચવા માટે મોનનો ગુણ કેળવવો એ નિર્ભય માર્ગ છે. મંભાળીને શબ્દોચ્ચાર કરવા કરતાં મોનની કક્ષા વધારે ઉચ્ચ છે. અને એજ માલ છે.

જાણ.

કાઠિયાવાડની મુલકગીરી

ઇ. સ. ૧૮૦૫ માં ગાયકવાડ સાથે થયેલા કરારની ચોથી કલમમાં એવું કરાવવામાં આવેલું કે “સમસીડરી લશ્કરનો ઠાંઠ ભાગ ખરી જરૂર પડે ત્યારે કાઠિયાવાડમાં જાય પણ ખરી જરૂર હોય ત્યાં છે કે નહીં તેનો નિર્ણય અંગ્રેજ સરકાર કરે.” ત્યાર પછી અંગ્રેજ સરકાર અને ગાયકવાડ વચ્ચે જે નિકટનો સબ્બ બંધાયો તે ઉપરથી એટલું તો ૨૫૭૮ જણાઈ આવ્યું કે મુલકગીરી લશ્કર મોકલી દરસાલ કાઠિયાવાડમાંથી જે જમાબંધી ઉધરાવવામાં આવે છે તે જમાબંધી ગાયકવાડ સરકારની આવકનું એક મહત્વનું અંગ છે. છેક ઈ. સ. ૧૮૦૨ની સાલથી જમાબંધી ઉધરાવવાની આ પદ્ધતિ જે માત્ર મરાઠા રાજ્યમાં જ ચાલતી હતી તેના અનિષ્ટ પરિણામ ઉપર અંગ્રેજ સરકારે લક્ષ્ય ધ્યાન આપ્યું. બીજી બંધી જાતની વસુલાત કરતાં મુલકગીરીની વસુલાત જુદા પ્રકારની હતી અને તે એ કે જમાનો આંકડો મુકરર થવાનો આધાર તે વખતની સરકારની વસુલ કરવાની શક્તિ ઉપર સંવિશેષ હતો. પણ તેના આધાર તાલુકાની આપવાની શક્તિ ઉપર ન હતો. જમાની વસુલાતમાં જમા આપનાર રાજ્યનો આવક ઉપર કશો આધાર રાખવામાં આવતો નહોતો, પરંતુ વધુ કે ઓછો આંકડો નક્કી થયો તે સરકારના બળાબળ ઉપર આધાર હતો. તેમ છતાં મરાઠાઓના રાજ્યમાં મુલકગીરીની પદ્ધતિ સારી રીતે જાણીતી હતી, અને લગભગ બધા વિજયોમાં મરાઠાઓનો પ્રધાન હેતુ દ્રૌપદ સંપાદન કરવાનો હતો. મરાઠા રાજ્યસત્તા એ વિશિષ્ટ રીતે લશ્કરી સત્તા હોવાથી તેને પોતાના રૌન્યને ઉપયોગી સાધનો મેળવવાના પ્રયત્ન સિવાય રાજ્યનો બીજો મુલકી કારભાર ચલાવવાના વહીવટી યત્ન કે ધારાધોરણની દરકાર

ન હતી. પોતાના ખાસ અમલની નીચે ધણી વર્ષો તાલુકાઓ ગ્લા પછી તેઓએ જે કે નિયમસર ન્યાયનાં ધારાધોરણ ચલાવવા પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તે વખતે જે અમલદારના હસ્તક વસુલાતની સત્તા હતી તેને ન્યાયનું કામ સોંપવામાં આવતું. મળમાં તો મુલકગીરીની પદ્ધતિજ તેઓના અપૂર્ણ વિજયને દર્શાવી આપે છે. તો પણ કાળે કરીને તેઓ સ્થાપિત ધારા અને રીત પ્રમાણે વહીવટ ચલાવવા લાગ્યા. જેમકે તાખાનાં પરગણા સરકાર સામે જ્યાં સુધી બળવો ઉઠાવતાં નહોતો ત્યાં સુધી મરાઠાઓ દેશમાં વ્યવસ્થા રાખવા કોશીલ કરતા. દરેક તાલુકદાર પોતાના પડોશી રાજ્ય સાથે મરજીમાં આવે તેમ લડાઈ અથવા સલાહ કરતા. માત્ર તેમાં તે એટલુંજ ધ્યાનમાં રાખતો કે તેથી વરિષ્ઠ સરકારને ઠાંઠ અડચણ આવે નહોતો. વળી એ પણ એક શીરસ્તો પડી ગયો હતો કે મુલકગીરીનું લશ્કર ફરવા નીકળતું કે તુરત તાલુકદારો વચ્ચેના આવા અંદરોઅંદરના કટ્ટબાબંધ પડી જતા અને દરેક તાલુકદાર પોતાનું લશ્કર પોતાનાં કોદલામાં લઇ જતો. મુલકગીરીની મંડળી વસુલ કરવાનું કામ મુખ્ય કરીને તાલુકાની ઉપજ અથવા ભિલકતમાંથી કરતી. પરંતુ જ્યાં સુધી કોઇ તાલુકદાર સરકારની માગણીની સામે ન થાય ત્યાંસુધી એના શરીરને હાથ અડાડવામાં આવતો નહોતો; એવો રિવાજ હતો કે કોઈ તાલુકદારના મુલકમાં લશ્કર દાખલ થાય તે પહેલાં તે તાલુકદાર જે સરકારનું મુકવણું કરી દે તો તેના ઉપર જીલમ કરવામાં આવતો નહોતો, પરંતુ જે તે સામે થાય તો જ જોર જીલમથી ખાણી ઉધરાવવામાં આવતી હતી. વખત જતાં જેમ જેમ મુલકગીરીની સવારીઓ વિશેષ નિયમિત થવા લાગી તેમ તેમ જમાની રકમનો આંકડો વધતો ગયો અને આખરે દેશમાં મરાઠાઓનાં ચાણાં સ્થપાયાં. આ

દેશી રાજ્ય -

રીતે ગાયકવાડે લાઠી, અમરેલી, લખતર, પાલીતાણા અને કાઠિયાવાડમાં ખીર્ન રથોએ તેમજ ગુજરાતમાં પોતાના ખાલસા સુલકની સરહદ ઉપર પોતાનાં થાણાં ખેસાડ્યાં.

સુલકગીરીની વસુલાત ઉધરાવવાની પદ્ધતિમાં દેખીતાં એ એવાં સ્પષ્ટ અનિષ્ટ હતાં, કે જે અંગ્રેજ સરકારથી નીલાવી શકાય એમ ન હતું. એક તો એ કે દેશમાં ન્યાય આપનારી કોર્ટ સત્તા ન હતી જેથી તાલુકદારોના અંદરો અંદરના ઝઘડાથી દેશ પાયમાલ થતો અને ખીર્નું સુલકગીરી લશ્કરથી દેશને જે ખીર્નું નુકસાન થતું હતું તે વસુલ કરવાની રકમ કરતાં ઘણું વધારે હતું. આટલા માટે ન્યારે કાઠિયાવાડમાં ગાયકવાડના હક સ્થાપિત કરવા, ગાયકવાડની સાથે બ્રિટિશ સરકાર સામેલ થયા ત્યારે તેમને મુખ્યત્વે બે બાબત નક્કી કરવાની હતી. (૧) પ્રાંતમાં વ્યવસ્થા જાળવવી, અને (૨) વારંવાર ફરતી જતી અને વધતી જતી રકમ ગાયકવાડ વસુલ કરતા તેની વસુલાતને સુકરર આંકડો દર્શાવે. આ બે બાબત સિવાય રાજ્યો અને તાલુકદારો જે હકો અને હકુમત ભોગવતા તેમજ ગાયકવાડના જે હકો હતા તેમાં બ્રિટિશ સરકારે દરમ્યાનગીરી કરી નથી.

ઇ. સ. ૧૮૦૨-૩ માં પેશ્વા અને ગાયકવાડે અંગ્રેજ સરકારને આપેલા ઘોષા, ધર્મુકા, રાણપુર અને ધોળકામાં પણ જમીનદારોને આવીજ સ્વતંત્રતા હતી પરંતુ પાછળથી તે પ્રગણાઓમાં સરકારી ધારા ધોરણે દાખલ થવાથી તાલુકદારોની હકુમત નાશ પામી છે, ન્યારે કાઠિયાવાડમાં, તે વખતની રાજ્ય રીતોને અનુસરી જે કોલકારો થયા તેથી પેશ્વા તથા ગાયકવાડનાં વખતમાં જે પ્રમાણે ચાલતું તે પ્રમાણે હવે સુધી ચાલતું આવે છે. અર્થાત્ કે જે પ્રગણાઓ અંગ્રેજ સરકારના સીધા વહીવટ તળે આવ્યાં તે

પ્રગણાઓના જેવો વહીવટ કાઠિયાવાડમાં હજી સુધી દાખલ થઈ શક્યો નથી.

ઇ. સ. ૧૮૦૩ ના ડીસેમ્બર મહીનામાં ચીતલ, જેતપુર, કુડલા, નેડીયાબંદર અને ગોરખીના રાજ્યોએ અંગ્રેજ સરકારની મદદ માગી તથા અમુક સરતથી પોતાનાં મંર્યાન તેમની દેખરેખ નીચે સુકવા ધ્રુવ દર્શાવી, પરંતુ કાઠિયાવાડમાં બધા પક્ષોના હકો કેવા પ્રકારના છે, તેમજ આ વખતે ગાયકવાડ સરકાર સાથે ખાસ બંદાબસ્ત થયો ન હતો એટલે રાજ્યોના આ કહેણ સરકાર માન્ય રાખ્યું નહીં. ઇ. સ. ૧૮૦૭ માં અંગ્રેજ અને ગાયકવાડના એકત્ર લશ્કરે કાઠિયાવાડમાં પ્રવેશ કર્યો. આ પહેલાં વડોદરાના 'રેસીડેન્ટ' કર્નલ વોકર અને ગાયકવાડે ૨૯૪ તાલુકદારો ઉપર કાગળ લખી પોતાનો ધરાદો તેમાં દર્શાવ્યો. ઘણી જગ્યાએ એ ધરાદો સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યો નહોતો. કેટલાક એમ સમજ્યા હવે અંગ્રેજ સરકાર તરફથી વસુલાત થવાની છે. ન્યારે ખીર્ન કેટલાક એવું સમજ્યા કે ગાયકવાડનો હક અંગ્રેજ સરકાર લઈ લેશે. અને તેથી તેઓએ અંગ્રેજ સરકારના આધિપત્ય તળે રહેવાની જાહેર રીતે ધ્રુવ દર્શાવી. પરંતુ કેટલીક મહેનત પછી તેઓ ખરી વસ્તુરિયત સમજ્યા એટલે સ્વયંવચમાં આખા પ્રમાણે તેમણે કરારો કરી આપ્યા. કાઠિયાવાડમાં આ પ્રમાણે ખાસ તાલુકદારી હકથી પ્રથમ નક્કી કરેલા ૨૯ તાલુકાને બદલે પછીથી ૧૫૩ તાલુકાઓ સાથે આ રીતે કરારો થયા છે. જે તાલુકાઓમાં વસતી ન હતી તે તાલુકાઓ પાછળથી વસવાથી ૧૫૩ ની મંખ્યામાં આગળ જતાં ઉમેરો થયો છે. કાઠિયાવાડમાં સ્વયં રાજવંશો સિવાય ખીર્ન રાજવંશોમાં પિતાની મિલકત પુત્રોમાં વિભક્ત થઈ જવાનો વિવાજ હોવાથી મોટાં રાજ્યો સિવાય

* આ ઓગળાઈમાં તાલુકદારોમાં ગાલવાડના ૬, ગોદેલવાડના ૪, અને દોવાડના ૧૬ હતા. કર્નલ વોકર પોતાના રીપોર્ટમાં ૧૬૨ તાલુકાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે પરંતુ તેણે જમાવડીનો બંદાબસ્ત ૧૫૩ રાજ્યો સાથે કર્યો છે.

નાના તાલુકાઓ માનમરતબામાં આગળ જતાં પડતા ગયા છે, છતાં તેઓનો મોટાં રાજ્યોના રાજ્ય જેટલો પોતાનો હક હજી છે એમ કહે છે. અને પોતે જુદી ચૂકવતીના છે એમ દાવો કરે છે.

કર્નલ વોકરે ચલ્હુને માટે એ જમના દસ્તાવેજ કરારો તાલુકદારો સાથે કર્યા, અને તે દરકને માટે લુદા લુદા જમાનો લીધા. પહેલી જમતનો દસ્તાવેજ ફેલ્ડમીનખતનો કર્યો છે, જેમાં ફેલ્ડમાં ગલાહ રાખવા અને અંગ્રેજ સરકાર, પેશ્વા અને ગાયકવાડના મેગણના રક્ષણ માટે ફેલ્ડમીનખત કરાવવામાં આવ્યા છે. ફેલ્ડમીનખત ઉપર રાજના ભાટની * સહી કરાવવામાં આવી છે, અને આ દસ્તાવેજનાં કરાર મંગાળદારીથી પાળવામાં આવે એટલા માટે જીમ તાલુકદારને આજમીન લેવામાં આવેલ છે. (આવા પ્રકારના જમીનોને કાઠિયાવાડમાં સાંકળીપટાના જમીનો કહેવામાં આવે છે) આથી માંડળની પેઠે દરેક તાલુકદાર પોતાના પાડોશી તાલુકદારને માટે જવાબદાર છે. સિવાય ખીજ પ્રકારનો દસ્તાવેજ મુકરર ફરેલી જમાબંધીની રકમ ચલ્હુને માટે ભગાય તે માટે છે. અને તેમાં દસ દસ વરમે બદલાય તેવી રીતે દસ દસ વરમના જમીન લીધા છે. જે તાલુકદારો ગાયકવાડ સરકારને જમા ભરતા નહોતા તેની પાસેથી માત્ર પહેલા પ્રકારનો દસ્તાવેજ કરાવવામાં આવ્યો છે. આ દસ્તાવેજને યથા પછી દરેક તાલુકદારને અંગ્રેજ સરકારના જમાનવાળી એક યાદી આપવામાં આવી છે. ૧૮૦૭ ની સાલમા કાઠિયાવાડમાં જે બદોખરત થયો તે, તે વખતની વ્યવસ્થાને અનુસરી કરવામાં આવ્યો છે. જેઓની માથે દસ્તાવેજને થયા છે. તેનું ખર્ચ લીટર કર્નલ વોકરે પોતાના રિપોર્ટમાં જે પચાસ ટાકયાં છે તે વગર ખીલું નથી. તે આ પ્રમાણે છે.

નામ. કર્નલ વોકરે કહેલાં જે તાલુકાઓ સાથે બદોખરત થયો તે

ઝાલાવાડ	૪૯	૪૮
મરહુકાંદો	૨	૧
ગોહેલવાડ	૩૧	૨૯
બરડો	૧	૧
સોરઠ	૬	૩
હાલાર	૩૫	૩૨
કાઠિયાવાડ	૬૮	૩૯

એકંદર ૧૯૨ ૧૫૩

આ મિવાય મિ. હુજમ ચોમસના કરારોના યથા ૨૨૨ મે પાને એક ટીપ આપી છે પણ તે ખરી નથી. એ ટીપ સને ૧૮૪૨માં મુંબઈ મરકારને આપવામાં આવેલી ટીપ ઉપરથી લેવામાં આવેલ છે ઉપર જે દસ્તાવેજોના પ્રકાર ગણાવ્યા તે સિવાય હાથ ઝલામણીના દસ્તાવેજો કોઈવાર કરવામાં આવ્યા હોય એમ જણાય છે. હાથ ઝલામણીના દસ્તાવેજ અમુક પ્રકારના, દસ્તાવેજ કરી આપવાની કબજાત માટે લેવાયા છે. એટલે ત્યારે યાકા દસ્તાવેજો થઈ તેના ઉપર સહી રીક્કા મતા ત્યારે તે રદ કરી તાલુકદારને પાછા સુખત કરવામાં આવતા

આ બધા દસ્તાવેજો કરવામાં આવ્યા ત્યારે કાઠિયાવાડમાં પેશ્વાના હક ઉપર કાંઈ ખ્યાન આપવામાં આવ્યું હોય એમ જણાતું નથી, કાઠિયાવાડની જમાનો હક એ ગાયકવાડનો પોતાનો ન હતો પરંતુ તેમનો તે હક પેશ્વાના ઈજારદાર તરીકે હતો. છતાં બધાં કરારો ગાયકવાડના નામે થયા છે. ચલ્હુને માટે જમાબંધીનો બદોખરત કરવામાં આવ્યો તેમાં પેશ્વાનો અભિપ્રાય પણ લેવામાં આવ્યો નથી, તેમ

* ભાટ ચારણની કેમ રજપૂતોમાં માનવંત ભતિ ગણાય છે અને તેમના શરીરને પવિત્ર માનવામાં આવે છે, તેથી તેના જમીન લેવામાં આવે છે કે રજપૂત, જે વચનસગ કરે તો આ કેમ પોતાના પ્રાણને બોજે પણ તેઓની પાસે વચનપાલન કરાવે.

ઇ. સ. ૧૮૧૪માં ગાયકવાડનો ધ્રુવને પૂરો થયો અને પેશ્વા તથા ગાયકવાડ વચ્ચે તકરાર થઈ અને આખરે ગંગાધર શાસ્ત્રીનું મૃત્યુ થયું ત્યાં સુધી પેશ્વાને આ બાબતની બાબત પણ આપવામાં આવ્યા નથી. આ વખતે પૂનામાં અંગ્રેજ રેસીડેન્ટ પેશ્વાને દસ્તાવેજ કરવાનો મુમ્તો આપેલ તેમાં આ કરેલા બંદોબસ્તની હકીકત જણાવી કહ્યું હતું કે તમારે તેનું બરાબર પાલન કરવું જોઈએ.

આ દસ્તાવેજોના મુસદ્દામાં એક બૂલ રહેવા પામી છે અને તે એ કે જુદી ચુકવતીનું દસ્તાવેજ દસ વરસને માટે એમાં કરવામાં આવ્યું છે. ન્યારે જાતીનખત દસ વરસ માટે હતાં અને ચુકવતીનો બંદોબસ્ત તો કાયમનો હતો. આ દસ્તાવેજનો ખરડો પેશ્વાએ કચ્છ ક્યો નહોતો એટલે તેને બદલે બીજો ખરડો કરવામાં આવ્યો અને તે સંબંધી ફેટલીક વાટાઘાટો ચાલી. આ મિલાય બીજા ફેટલાક ખરડાએ પણ પરસ્પર અપાયા પરતુ તેનું કાંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ. આખરે ૧૮૧૭ના તહનામાંની ૭ મી કલમથી પેશ્વા સાથેની બધી તકરારોનો અંત આવ્યો. તેમાં પેશ્વાએ કાઠિયાવાડ ઉપરના પોતાના બધા હકો અંગ્રેજ સરકારને સુપ્રત કર્યા. ૧૮૦૨ થી ગાયકવાડ સરકાર માથે દરાય થયો છે કે અંગ્રેજ સરકારની સંમતિ વગર એમણે કાઠિયાવાડમાં મુલકગીરી લશ્કર મોકલી સીધી રીતે જમા વસૂલ કરવી નહિ તે વખતથી કાઠિયાવાડમાં સર્વોપરિ સત્તા અંગ્રેજ સરકારને મળી છે. તે પણ અમરેલી, ધારી, ધાતરવડ, કોડીનાર જે ગાયકવાડ સરકારના ખાસસા વહોવટ તળે હતાં તે ૧૮૦૭ના તહનામાં પ્રમાણે અને ઓખામંડળ અંગ્રેજ સરકારે હતી લીધા પછી ૧૮૧૭ ના કરારની ૭ મી કલમ પ્રમાણે ગાયકવાડ સરકાર હસ્તક રહ્યા છે અને અગાધિ છે.

આ દસ્તાવેજો મયા પછી આર્થિક મુશ્કેલીને

લીધે લાર્ડ ઓ બાગની વડે અણીને અંગે અને પોતાની નિર્બળતાને લીધે કાઠિયાવાડના તાલુકદારો-એ કરી આપેલા દસ્તાવેજોનું પ્રાપ્તને કરવાની એમનામાં શકિત રહી નહિ, ન્યારે અંગ્રેજોને કે જેમની માર્ફત સલાહ શાંતિના દસ્તાવેજો મયા હતા એમને પેશ્વા અને ગાયકવાડની માથેના દોસ્તીના હક જાળવરી રાખવાની કમ્પાઈ પોતાની સર્વોપરિ સત્તા સ્થાપવાની તે વખતે કમ્પાઈ ન હતી. અને તેથી ખુન અને બહારવટાં ચાલુ રહ્યાં. એમ જણાય છે, કે આ અરસામાં બસો જેટલાં બહારવટાં કાઠિયાવાડમાં ચાલુ હતાં એટલે છેવટે અંગ્રેજ સરકારને ખાસ હકુમત સ્થાપ્યા સિવાય અને પોતાનાં સર્વોપરિ સત્તા અમલમાં મૂક્યા સિવાય બીજો માર્ગ ન હતો. ઇ. સ. ૧૮૨૫ની સાલમાં આ સંબંધી ખાસ તપાસ કરવામાં આવી, એ ઉપરથી અંગ્રેજ સરકારને માલમ પડ્યું કે કાઠિયાવાડના તાલુકદારોની એવી માન્યતા છે કે તે જોડોને ખંડણી આપે છે તેની સર્વોપરિસત્તા છે. એજોની એવી પણ માન્યતા હતી કે વારસાની તકરારોને ફેંસલો કરવાનો, પરરાબ્તના ગુહનેગારને શિક્ષા કરવાનો, બહારવટી-આને પંકડી શિક્ષા કરવાનો, મુસદ્દાશાંતિમાં અચ્છા કરના તાલુકદારોને તાબે રાખવાનો અને તાલુકદારોના અંદરેભંદરના ઝગડામાં દરમિયાનગીરી કરવા વગેરેનો અધિકાર ગાયકવાડ સરકારનો છે. સને ૧૮૩૧ની સાલમાં આખા કાઠિયાવાડની એક ફોજદારી કોર્ટ સ્થાપીપણે પોતાની સર્વોપરિસત્તાને અમલી રૂપ આપ્યું, જેથી તાલુકદારોની ઉપરની માન્યતા દૂર થઈ. ૧૮૫૩ની સાલ સુધી આ કોર્ટના જે ફેસલાઓ થતા તેના ઉપર મુંઝવે સરકારની મંજૂરીની જરૂર રહેતી. પણ ત્યાર પછી—૧૮૫૩ પછી—જુનાગઢ, નવાનગર, ભાવનગર, પોદરંદર અને ધ્રાંગધ્રા, જે રાજ્યો તે વખતે પહેલા વર્ગનાં રાજ્યો ગણાતાં તેમને સરકારની મંજૂરી વગર અંગ્રેજ સરકારની રૂન સિવાય હરકેઈ જણના ખુનના ગુહનાની તપાસ કરવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો. ન્યારે વાંકોતર,

ભી, રાજકોટ, ગોંડલ, ધ્રોલ, લીંબડી વહવાણ અને પાલીતાણાને પોતાની રેયતો ઉપર આ અધિકાર માપવામાં આવ્યો. આ રીતે કાઠિયાવાડમાં કાયદેસર રીતે અંગ્રેજ મરકારની સર્વોપરિસત્તા પેશાને બદલે ચાલન થઈ. આ સિવાય ૧૮૨૦થી ૧૮૩૪ સુધીમાં

આબલવાને લગતાં, અશીથુ વગેરેને લગતાં લખાણો તાલુકદારોએ અંગ્રેજ સરકારની ઇચ્છા પ્રમાણે કરી આપ્યાં. આ લખાણો પણ અંગ્રેજ સરકારની સર્વોપરિસત્તાના સૂચક હતાં એ વિષે શકા નથી.

“દેશી રાજ્ય” ઓફીસ

પૂજ્ય સ્વ. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીજીની

વસુલાત ખાતાના અધિકારી તરીકે કરેલી મુસાફરીની હકીકત.

[પૂજ્ય સ્વ. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીજીએ પોતાના સ્વર્ગગમન પહેલાં વસુલાતી ખાતાના ઉપરી તરીકે બાવનગર રાજ્યના મહાસોમા અને ગામોમાં જે મુસાફરી કરી હતી તેનો ઉત્તેખાલ અમે આ નીચે આપીએ છીએ. આ મહા-પુરુષના અતિમ દુઃખનું આ એક અગત્યનું વિસ્થાપી પ્રકરણ છે. અને માત્ર અધિકારી વર્ગને જ નહીં પણ હરકોઈને એમાંથી શિખામણનો ખોલપાક મળે એવું છે. તૃતી]

૧૮૭૭ના ડીસેમ્બર મહિનામાં બાવનગર સ્ટેટ કૉંસીલના પ્રેસીડેન્ટ મહુમ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણી અને કૉસીયના સભ્યો દી ખા. ત્રિલોચનદાસ કાલિદાસ ત્રિવેદી અને ખા. ખા. રવાલશ આદ્યજી ગોધાવાળા, નિવૃત્ત થતાં, રાજ્ય વહીવટમાં કૉંસીલ પદ્ધતિને રથાને નાં મહારામશ્રીએ દીવાન પદ્ધતિ દાખલ કરી, પોતાના દીવાન તરીકે શ્રીયુત અનંતરાય પટ્ટણીની નિયુક્તિ કરી. આના અંગની ફેરફારીમાં વસુલાત ખાતાના અધિકારીની જવાબદારીવાળી જગ્યા ખાલી પડી. એ ખાતાનાં કામો જવાં કે (૧) ખેડુત કરજ નિવારણ, (૨) ગ્રામ્ય પંચાયત, (૩) નવાકુવા ખંધાવવાનું અને જુના કુવા ગળાવવાનું કામ, (૪) ઢોર ઉછેર, (૫) ગ્રામ્યઉદ્યોગ વગેરે કામો વિશેષ સાગ પાપા ઉપર મૂકી શકાય એવી ઇચ્છાથી એ ખાતાની જવાબદારી મર પ્રભાશંકરને સુપ્રત કરવાની નાં મહારામશ્રીને ઇચ્છા થઈ. ને એમની તળિયત

સારી હોય તો. નામદાર મહારામશ્રીનો સર પ્રભાશંકરને આ રથાને મુકવામાં એવો પણ હેતુ હોવાનું મંલકિત છે કે આ ખાતાનો અધિકારી વર્ગ-આસિ-સ્ટન્ટ વસુલાતી અધિકારીઓ, થાણુદારો અને વહીવટ દારોને સર પ્રભાશંકરની સાથે કામ કરતાં જે અનુભવ અને જ્ઞાન મળે એ, એ ખાતામાં હમેશાને માટે ઉપયોગી થાય અને ગમે તેવા મોભાવાળા માણસે પણ સેવા કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે સેવા પહેલી અને માણસ પછી એ ખ્યાલ રાજ્યના નાના મોટા બધા નોકરોને આવી જાય. એટલુંજ નહીં પણ ઠાઈપણ અધિકારી આવી ખાતતમાં પોતાની જાતનો મોભો કે પદ્ધતિનો વિચાર કરવા કરતાં તેણે રાજ્યસેવાનો પ્રથમ વિચાર કરવા જોઈએ, એવા પ્રકારનો મિદાંત રાજ્ય મેવકામા એક વખત પ્રચાપિત રદ જાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. નામદાર મહારામશ્રીની ઇચ્છામાં, એઓશ્રીનો પોતાની પ્રજા

તરફનો ભક્તિભાવ જોઈ અને હારે જહેમત ઉઠાવી
લાવનગર રાજ્યના ખેડુતોને કરજમુક્ત કર્યા પછી
તેઓ ફરીથી કરજમાં ન પડે માટે તેઓને યોગ્ય
માર્ગ દર્શાવવાની લાગણીથી પ્રેરણા સર પ્રભાશકરે
મહારાજાશ્રીની ઇચ્છાને શીરોમાન્ય કરી અને આ
મુશ્કેલી ને હરાવ પ્રસિદ્ધ થયો એથી સર્વ કોઈને
આશ્ચર્ય થયું એટલું જ નહીં પણ બહાદુરે તો એવું
બને એ અશક્ય લાગ્યું. ખેડુતવર્ગ બહુ ગણ થયો.
અને એમને લાગ્યું કે પોતાની મુશ્કેલીઓનું યોગ્ય
રીતે નિવારણ થવાની તક હવે પ્રાપ્ત થઈ છે.
મર પ્રભાશકરે જ્યાં જ્યાં મહાલોમાં અને મહાલોના
ગામડાઓમાં મુસાફરી કરી છે ત્યાં ત્યાં દરેક સ્થળે
ખેડુતો ને ટોળાબંધ એકત્ર થતા હતા અને કોઈ પણ
પ્રકારના સક્રિય વગર પોતાને ને કહેવાનું હોય તે
કહી અરજ અહેવાલ કરતા હતા એ ઉપરથી
ઉપરોક્ત વિધાન સત્ય હરે છે.

તા ૧૭મી ડીસેમ્બરે નીચે પ્રમાણે કરાવ
પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો

કરાવ નં. ૭

વસુલાતી ખાતામાં કેટલાંક કામો જેવા કે (૧)
ખેડુત કરજ નિવારણ (૨) ગ્રામ્ય પંચાયત (૩) નવા
કુત્યા બાંધવાનું અને જુના કુત્યા ગણવાનું કામ, (૪)
દોર ઉછેર અને (૫) ગ્રામ્ય ઉદ્યોગની સુવ્યવસ્થા
વગેરે માટે તથા એ ખાતાના બધા ઓફીસરોમાં
એક સરખો નિયમિત પદ્ધતિ બધાઈ જાય એમ
કરવાની જરૂર જણાતા સર પ્રભાશકરે પદ્ધતિને
ખીન્ને હુકમ થતાં સુધી વસુલાતી અધિકારીનું કામ
શોધવામાં આવે છે. એમણે આ કામ કરવાની
અમારી ઇચ્છાને માન આપ્યું છે તેથી અમને ખુશી
માય છે. તા. ૧૭ ડીસેમ્બર ૧૯૩૭

(સહી) મુખ્યકુમારજી

મહારાજા, સંરધાન લાવનગર.

પોતાની આ હેદા ઉપર નિયુક્તિ મઈ એટલે
સર પ્રભાશકરે ઉત્તર વિજાગના આગેરન્ટ વસુ
લાતી અધિકારી રા. રા. હિમનગન પરમાજીદામ

જેઓ આ ખાતામાં જૂના તોફર છે એમને ખોલાબ્યા
અને તેઓશ્રીની સાથે વસુલાત ખાતાનાં કામો
સંબંધી ચર્ચા કરતા એમને કેટલીક સૂચના આપતાં
કહ્યું કે “ખેડુતો પાછા કરજમાં પડવા માંડ્યા છે,
અને મારા જણામાં આવ્યું છે કે લગભગ રૂ
લાખ રૂપિયાનું નવું કરજ થયું છે. ખેડુતોનું આ દેવું
પાછું વળા શકે એવું છે કે તેના ઉપર કાયમ બાજ
ચડે એવું છે તેની તપાસ કરવાની છે. કારણ કે જો
તેમ નહિ કરવામાં આવે તો પાચ દસ વરસે ખેડુતો
ઉપર પાછું લાખો રૂપિયાનું કરજ થઈ જશે. અને
લાવનગર રાજ્યે આ પ્રશ્નને અંગે ને નામ કાઢ્યું
છે તથા આ સંબંધમાં ખીન્ને ટકાવે ને લાવનગરનો
દાખલો લેવાય છે તે ભૂમાર્ધ જાય અને આખો
અખનરો નિષ્ફળ થયો ગણાય એટલે આ બાબતના
ઉપાયો તુરત કરવાની જરૂર છે. ખેડુત ૫૦ રા. લે
અને તેની પાસેથી વેપારી રૂ. ૧૦૦ રાનું ખાતુ પડાવે
એટલે જમણુ વાજ લે. માટે આપણે વેપારીઓને
સમજાવવા કે એવી અપદિત રીત નહિ ચાલી શકે.
નહીં તો પછી જેમ ખીન્નેઓને છે તેમ ખેડુતોને
પણ નાદારીના હક આપેલા પડશે જો કે આપણે
ખેડુતો અને વેપારી વચ્ચેનો મંબધ બગાડવો નથી.
કારણ કે વેપારીઓ ગળ્યનું અગત્યનું ગાંધ છે.
દુશ્કાળ પડે ત્યારે ખેડુતોને રાજ્ય નહીં પણ વેપારી-
ઓજ નીભાવી શકે. પણ ખેડુતો અને વેપારીઓ
વચ્ચે લેણીયાત-દેણીયાતનો નહીં પણ મિત્રાચારીનો
મંબધ જોઈએ.”

“ખેડુતોએ પણ પોતાનો ખર્ચ ઓઠા કરવો
જોઈએ અને વેપારી પાસેથી નાણાં લેવાની જરૂર
પડે તો એક વરસની જરૂરિયાત જેટલા રૂપિયા
લાઈ, પાંચ થાય એટલે એ રકમ જેટલું અનાજ વેચી
વેપારીના કરજમાયો મુક્ત થઈ જાય અને બીજું
અનાજ ઘરમાં ભરી ગણવું. આ કામમાં હું બની
મદદ માણ છું વેપારીઓ વધારે વાજ માગે ને તે
હું આપીત. પણ તે છ ટકા કરતાં વધારે હોતુ ન
જોઈએ, કારણ કે હરમાર પણ સાડા મઝ ટકાવી

આપે છે, છતાં પણ વેપારીઓને મોઝ રીતે બાજ આપવાની ભારી ના નથી પરંતુ તે બધો વ્યવહાર મોકળી રીતે થવો જોઈએ અને બધા ગંદવાડ દર થઈ જવા જોઈએ. વેપારીઓની તો, દરબાર તમાવી આપે. છતાં-જેહુતોને જરૂર પડવાની. દીકરા પરણી-વલો હોય ત્યારે અથવા તો એવાં બીજાં સામાજિક કામો માટે જેહુતને વેપારી પાસે જવું પડે છે, અને તે જાય છે. આવા પ્રસંગો માટે કાંઈ દરબાર તમાવી ન આપે. પરંતુ આવાં બેઝી જેહુતોએ એટલાં મર્યાદિત રીતે કરવાં જોઈએ કે એક વરસના પાક-માંથી એ રકમ બચી શકે. જેહુતોને આ વાત આપણે બરાબર સમજાવવી જોઈએ.

“બીજું એ કે વસુલાતી ખાતામાં તુમારી કામ નકામું વધું હોય એમ હું માનું છું. તુમારી કામ જ્યારે વધારે થાય છે ત્યારે ઝોડીસરો લોકોના પરિચયમાં જોઈ આવે છે. મહારાજ કહે છે કે હુકમ થયા પછી એ વંરસે પણ તેના અમલ ન થાય એ કેવું? એટલે મને લાગે છે, કે આ માટે, (૧) જોડી જાતના તુમારો ન થવા જોઈએ (૨) જુના તુમારો કેટલી સાલના પડ્યા છે તેના તપાસ થવો જોઈએ (૩) લાખો કાળ તુમારો રાખી મુકવા ન જોઈએ. (૪) તુમાર એક રવાલને અંગે હોય અને તેમાંથી બીજા મવાલો ઉપસ્થિત કરવામાં આવે એટલે મૂળ સવાલને બદલે બીજા મવાલોને અંગે તુમાર લેવાય છે. (૫) હુકમ થયા પછી તુમારોનો અમલ તુરત કરવો જોઈએ. અને તેમાં દીલ ન થવી જોઈએ, એવો મહારાજ માહેજનો ખાસ હુકમ છે.”

“આ બધું થવા માટે ચાલુદારો કે વહીવટદારોને વધારે સત્તા આપવાની જરૂર છે કે કેમ તે વિચારવા જેવું છે. પરંતુ તે તો ઉપરનું બધું પાર પડ્યા પછી દમણાં નહિ.”

“બીજાં રાજ્યોમાં લાયક લેવાય છે. મરકારના રાજ્યમાં પણ ક્યાં ક્યાં લેવાય છે, અને આપણે ત્યાં મોટા ઝોડીસરોમાં નહિ પણ ચાલુદાર-ફાજદારોમાં

ને લાંચ લેવાતી હોય તો તે બધું થવી જોઈએ.”

“ઉપરની બધી ફરિયાદો દર કરવાનું માધન આમ પંચાયતો છે. જે પંચાયતો સારી રીતે ચાલશે તો ઉપરનું બધું જોઈું થઈ જશે. લોકો અજ્ઞાન છે એ વાત બરાબર છે. પણ ઝોડીસરો શંકામંત છે? ઝોડીમરોની માત્ર આ બાબતમાં બેદરકારી છે. છતાં હજમ આમપંચાયતો ચલાવવા હું માગતો નથી. આપણે આમપંચાયતો ઉપર ખૂબ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે, પણ બીજાં કાંઈ ને આ કામમાં વલો નાંખવાની જરૂર નથી. મુજબમાં કેટલાંક તરફથી મને કહેવામાં આવ્યું હતું કે ‘અમે આમપંચાયતો સ્થાપવામાં મદદ કરીએ.’ પણ મેં ના કહી કારણ કે આવા માણસોમાં મોટાભાગની વૃત્તિ, કામ કરવા કરતાં જાહેરમાં આવવાની વિશેષ હોય છે. અત્યારે આખા દેશમાં ચળવળ ચાલે છે. એક ન્યુસપેપરદાર અને બીજું કેટલાંક મનુષ્યો જાહેર માણસ તરીકે ખપવા માટે તોફાન કરે છે તે દારા ન્યુસપેપરવાળાઓ તો પોતાનો ધંધો ચલાવે છે. અને એમને પોતાના ન્યુસપેપર ખપાવવાનાં છે. એટલે લોકો જેમ બરફી કરતા વાજ્યા અને ગાંડીઆ વિશેષ લે છે તે પ્રમાણે ન્યુસપેપરોમાં પણ એમને રસ પડે એવું લખાણ તેઓને વિશેષ મળે છે, એટલે લે છે. પણ તોફાની માણસોને રાજ્યમાં આવતા કે તોફાન કરતા અટકાવવાનો ખરો રસ્તો આમ-પંચાયતોનો છે. અત્યારે આખા દેશમાં રૂઢીચઢી રહી છે તેને જે આપણા ધંમાં આવવા દેવી ન હોય તો ગામડે ગામડે આમ પંચાયતો કરવી એજ માર્ગ લાગે છે. મને કહેવામાં આવ્યું છે કે આમપંચાયતો સામે એક વધો છે અને તે એ કે કેટલાંક ગામોમાં તમાં છે, એટલે આમપંચાયત ચાલી શકે એવું નથી. પણ તેનો ઉપાય છે એક તો એ કે રાજ્યનિક અધિ-કારીઓની ફરજ છે કે આખા ગામમાં એકસંખી કનાવળી અને બીજું જે જે સ્થળે મતભેદ હોય ત્યાં સામા પથને એની મરજી માગવી પોતાની સાથે રોનો. આમ છતાં જ્યાં લોકો આમપંચાયતો નહિ કરે તો ત્યાં

દરબાર દરગે પછી કોઇ ત્રીજા પક્ષને વચ્ચે આવવા દેશે નહિ. આમ પંચાયતોને અંગે એક બીજો સુધારો કરવાની જરૂર છે, અને તે એ કે દરેક સાતિના સામાજિક કાયદાઓ થવા જોઈએ કે જ્યારે કોર્ટમાં એ સાતિના કેસો આવે ત્યારે તે સાતિના કાયદા પ્રમાણે ન્યાય અપાય. આથી ન્યાય કોર્ટનું કામ ઘણું ઓછું થઈ જશે. અને સામાજિક ખર્ચો પણ ઓછાં થઈ જશે. લોકોની ગરીબાઈ-ઓછી થશે. આ સંબંધી લોકોને મમળવવામાં આવે તો સમજી શકે એવું છે.”

ખેડૂતોને માટે ઢોર ઉછેર સંબંધમાં સૂચનાઓ આપતાં એમણે કહ્યું કે “એ” ઢોરોને લગતી બે સારામાં સારી સંસ્થા જોઈ છે. એક દિલ્હીમાં છે. અને બીજી નાસિકમાં છે. નાસિકની સંસ્થા તો દમણમાં જ જોઈ. આ સંસ્થા જોવા માટે મિ. જોશી, મિ. શુક્લ, પાંચ પોતે અને એક રેવન્યુ ઓફીસરને મોકલવા છે આપણા રાજ્યમાં જે ગોચર ઓછા હોય તો દરબારને વિનંતિ કરવી કે ગોચર માટે પ્રયત્ન કરે. સારા સાઢો માટે ઇનામ આપવાં જોઈએ.” ત્યાર બાદ કુવાઓ મંજૂરી વિચાર દર્શાવતાં એમણે કહ્યું કે “આપણે ત્યાં ઇરીગેશનનાં સાધનો નથી. માટે દરેક ખેડૂતને એક વાડી તો હોવી જ જોઈએ. અને આ માટે કુવા કરાવવાનું કામ દરેક તપાસ કે ડીપ્ટ્રોક્ટર લેવું જોઈએ પછી ભલે તે દસ વરસમાં પૂર્ણ થાય. પણ હિંદી મરકારે એક દરોડ રૂપિયા જેમ વહેંચી દીધા છે તેમ ન થવું જોઈએ. સાથે સાથે કુવાઓ બરાબર થાય છે કે નહીં તેની પણ તપાસ રાખવી જોઈએ.”

છેલ્લમાં એમણે દરેક અધિકારીને ડાયરી રાખવાની ભલામણ કરી હતી. અને “ડાયરીમાં લખ્યા પ્રમાણે કામ થાય છે કે નહીં તે ઉપરો અધિકારીએ બરાબર જોવું. ડાયરીમાં લખ્યા પ્રમાણે થાયશર કે વડોવટદારે ચુગાફરી કરી છે કે નહિ તેના તપાસ રહેશે જોઈએ. આથી ચોથી ગોટા અધિકારીનું કામ વધે છે. પણ કામ બરાબર થશે. આપણને યાદ રહેશે એમ ધરી મણી બાળનો યાદ રહેતી નથી પણ જે દરેક અધિકારી પાસે ડાયરી હોય અને તેમાં

તેને કરવાનાં અને કરેલાં કામની નોંધ રાખે તો કામ ઘણું સહેલું થઈ જાય.”

રા. રા દ્વિમતરાય ભાઈને ઉપર પ્રમાણે સૂચના આપવાના પરિણામે આખા ખાતામાં એની તત્કાળ અસર થવા પામી હતી. સર પ્રભાશંકર પોતાની નરમ તબિયત છતાં રા. રા. દ્વિમતભાઈની સાથે ચર્ચા કરી, એક વખત ડીસ્ટ્રીક્ટમાં જઈ રાજ્યના દરેક મહાલની અને બની શકે ત્યાં સુધી આસપાસનાં થાણાંઓની તપાસણી કરવાનો કાર્યક્રમ નક્કી કર્યો હતો અને તે પ્રમાણે પોતાની ઓફીસને પણ શોભ સૂચના આપી હતી, આ કાર્યક્રમ નીચે પ્રમાણે હતો.

તા. ૬-૧-૩૮ ભાવનગરથી ધોળા પરવાળા.

તા. ૧૨-૧-૩૮ ભાવનગરથી ભંડારીયા, ત્રાપજ ત્રાપજ બંગલે મુકામ રાખ્યો હતો.

તા. ૧૩-૧-૩૮ ત્રાપજથી તળાખ દી. ૩.

તા. ૧૫-૧-૩૮ તળાખથી ભાવનગર ટ્રેઈનમાં, રાત્રે ભાવનગરથી જાંચડી.

તા. ૧૬-૧-૩૮ ઉંચડી, ઝાંઝમેર.

તા. ૧૮-૧-૩૮ ઉંચડીથી ઝોયા, દેગવડા અને ત્યાંથી મહુવા.

તા. ૧૯-૧-૩૮ મહુવા

તા. ૨૦-૧-૩૮ મહુવાથી કુભણ, કેંજલો અને પાજા મહુવા.

તા. ૨૧-૧-૩૮ મહુવાથી હુગર અને વીકટર.

તા. ૨૨-૧-૩૮ વીકટર.

તા. ૨૩-૧-૩૮ વીકટરથી રાણુલા, ત્યાંથી કુંડલા.

તા. ૨૪-૧-૩૮ કુંડલા.

તા. ૨૫-૧-૩૮ કુંડલાથી નેસડી અને પાજા કુંડલા.

તા. ૨૬-૧-૩૮ કુંડલાથી ઢસા.

તા. ૨૭-૧-૩૮ ઢસાથી બોટાદ

તા. ૨૮-૧-૩૮ બોટાદથી લાકોડ અને બોટાદ,

તા. ૨૯-૧-૩૮ બોટાદથી ગઢા,

તા. ૩૦-૧-૩૮ ગઢાથી નાંગળા.

તા. ૩૧-૧-૩૮ નાંગળાથી ભાવનગર.

તા. ૧૫-૨-૩૮ બાવનગરથી શિહોર મેલમાં
તા. ૧૬-૨-૩૮ શિહોર સવારના ૯-૩ મિનિટે નિધન

આ પૂર્વે સૌથી પ્રથમ બાવનગર શહેરના થાણદારની ઓફીસની તપાસણી કરવાનું કાર્ય હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. અને લગભગ તે દિવસે ૧૨ વાગે તેઓથી થાણદારની ઓફીસની તપાસણી માટે ગયા હતા. આ વખતે બન્ને આસિસ્ટન્ટ વસુલાતી અધિકારી રા. રા. દ્વિમતરાય ભાઈ અને રા. રા. દરીલાલભાઈ પણ હાજર હતા. તેમજ દશક્રોડ વહીવટદાર પણ હાજર રહ્યા હતા. આ તપાસણીનો ઉદ્દેશ એમણે કહ્યું હતું તેમ “શુલ્કો કાઢવાનો કે શિક્ષા કરવાનો નહોતો પરંતુ ક્યાં કારણોને અંગે કામમાં વિલંબ થાય છે તે શોધી કાઢી તેના ઉપાયો કરવાનો હતો.” દાખલા તરીકે કેટલાક વૃમારો ઉપર “ખચર આપના ઉપર બાકી” એમ લખેલું હતું. આ મંબંધમાં પોતે કહ્યું હતું કે “ખચર તો ઘુરતજ આપી દેવી નોઈએ. ખચર આપવા ઉપર બાકી એનો કરો અર્થ નથી.” કેટલાક જીના વૃમારો તપાસી તે શા કારણથી વિલંબમાં પડ્યા છે તેની પણ તપાસણી અને તે મંબંધી તત્કાળ જે યથ સંકિ એવું હોય એવા પ્રદારની પોતે થાણદારને સૂચના આપી હતી. અને એ પ્રમાણે નિકાલ કરી નાંખવાની તાકીદ આપવામાં આવી હતી. આ પ્રમાણે લગભગ સો ઉપગંત વૃમારોની તપાસણી કરી તેના ઉપર રૂબરૂમાં બન્ને આસિસ્ટન્ટ વસુલાતી અધિકારી સાહેબો સાથે ચર્ચા કરી દુકમો લખાવ્યા હતા. ત્યાર પછી બીજા દિવસે ડેપુટી વહીવટદાર અને વહીવટદાર સાહેબની ઓફીસની તપાસણી કરી હતી. આ ઓફીસોની તપાસણી કરતાં ખેતીવાડી ખાતાને લગતા કેટલાક પ્રશ્નો ઉપરિચિત થયા હતા, અને નેથી તા. ૧૧ મી. જાન્યુઆરીએ વસુલાતી ખાતાની ઓફીસમાં ખેતીવાડીની વિચારણા મંબંધી એક મીટીંગ રાખવામાં આવી હતી.

આ મીટીંગમાં ખેતીવાડી ખાતા મંબંધી દૃષ્ટી થયાં કરવામાં આવી હતી. ધોળાની ખેતીની શાળામાં અત્યાર સુધી લગભગ ૧૨૫ વિદ્યાર્થી લખ્યા છે અને તેમાં ૭૩ વિદ્યાર્થી ખેતીના કામમાં પડ્યા છે આ વિદ્યાર્થીઓ ન્યાં હોય તે ગામનાં નામ આપવાં એમ કહ્યું હતું. અને તેમણે જે શિક્ષણ મેળવ્યું છે તેનો તેઓ ઉપયોગ કરે છે કે કેમ તે મંબંધી તપાસ કરવાનું કહ્યું હતું. તેમજ એ શાળાના પર્યાના આંકડાઓ તપાસ્યા હતા. મર. પ્રભાશંકરે કહ્યું હતું કે “ખેતીવાડી ખાતાં ધણું વગમથી હોય તેથી એની ઉપયોગિતા મિદ્ધ થાય નહિ, એ ખાતાથી ખેડુતોને શું લાભ થયો છે તે એની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરવા માટે જરૂરનું છે. ને એ ખાતું ઉપયોગી માખીત થાય તો તેને સુધારવું જોઈએ.” ખેતીવાડીખાતાં તરફથી પોતાના કામકાજનો ઇતેખાજ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો અને આ ખાતાના કામકાજ મંબંધી પરસ્પર ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. આ બધા મંબંધી લખિયમાં માર્ગદર્શક વિશેષ-સૂચના આપતાં એમણે કહ્યું કે:—
“મીઝોડા દરેક મહાલમાં રાખવા જોઈએ કે નહીં ? આ માટે પૈસાને સવાલ છે, એ ખર્ચ પણ પહેલાં દરેક મહાલમાં મીઝોડા ગણવામાં આવતા હતા. પછી મંભાળની ખામીને લીધે તે ખંધ પડ્યા અત્યારે તેની માગણી ધણી છે તો તે મંબંધી વિચાર કરવો જોઈએ.”
“અમુક વાવેતરનો જે પ્રયોગ જે ગામમાં સંકળ થયો હોય તે પ્રમાણે આખા ગામે એવું વાવેતર કરવું જોઈએ. ને વાવેતરથી એવું ઉત્પન્ન થાય તો પ્રમાણમાં દરખાસ્ત વાંધેથી ઝોડી લેવી જોઈએ, અને તે ગામ એમાંના પહેલાં પસંદ કરવું આ મંબંધી આસિસ્ટન્ટ સાહેબોએ વહીવટદાર સાથે મળી બંદાબરત કરવો જોઈએ. અત્યારે જે કપાસ માય છે તે કરતાં બનીઆ કપાસ માટે એક ગામ પસંદ કરવું, અને એ બનતાં સુધી માત્ર પંચાયતવાળા ગામને પસંદ કરવું કારણ કે એ ગામને સહેવાઈથી સમગ્રની શકાય. આજ પ્રમાણે શેરડીને માટે તો ને કે ન યથ સંકિ પણ બાજરો, ધઉ વગેરે બનાવવો

માટે એક ગામ પસંદ કરી શકાય કે કેમ તેનો વિચાર કરવો.”

“અગોવા ગામ અને છાણીયા ગામ કુદશા તપામાં છે. તે ગામના લોકો ધરતો કપાસ લાવી રાંધે છે, વણે છે. આ પ્રમાણે દરેક ગામ સ્વાશ્રયી થઇ જતું નેહ્યં છે. પોતાને નેહ્યંતી સ્ત્રીને માટે ગામે બહાર જવું પડે એમ ન થવું નેહ્યં છે. ગામ સ્વાશ્રયી થયા વિના pop liffની વાતો નકામી છે. દરેક ગામે પોતાની જરૂરિયાતની સ્ત્રીને ઉત્પન્ન કરવી નેહ્યં છે. શીહોર મદાવનું આંગણ ગામ પણ આવું છે છાંવરીથી જે માઈલ છે.”

ભાડકુવા અગંધમાં કહ્યું કે “નવા ભાડકુવા બધાબધા હોય તેનું સીરટ તૈયાર કરવું. ઉમરાળા અને હમા તપામાં જ હજી ભાડકુવાનું કામ થયું છે. અને જે સીરટ તૈયાર કરવામાં આવે તેમાં કુવાઓનાં ગામોનું નામ, ખેડૂતોનાં નામ અને ડેટલા ઊંડા કુવા ઉમરાળા તેની માહિતી નેહ્યં છે. કુવાઓ માટે સ. ૧૯૫૬થી મહારાજા ભાવગિહજીનો પ્રયત્ન હતો. ધણી કુવા ગળાબધા હતા પરંતુ એ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો હતો. મને લાગે છે કે દરેક દેશી ઓશીસગનેા ધર્મ છે કે આપણે જે કરીએ છીએ તે બગાળર થાય છે કે નહિ તે તપામણુ નેહ્યં છે અને ને એમ થાય તો કામ કરનારને ખાતી થાય કે આપણે ને નહિ કરીએ તો શિક્ષા થશે.”

“દરેક ખેડૂતને ઓઝાગાં ઓછા એક કુવો હોવો નેહ્યં છે. ન હોય તો કુવો અને વાડી કરાડી દેવાં. દરેક માણુવરે પોતાના અગોમા કયા કયા ખેડૂતને વાડી નાંધી તે નેહ્યં અને દરેકને ગમનનીને એક કુવો કરાવવો, જેથી કુખાગનું વગમ આવે તો તેનું યુગગન આદી શકે આપણે ખેડૂત પામેથી દુષ્કાળના વરસમાં વીધેડી ન સહ્યે થયું તેને ખાવાનું તો આપણુ જ નેહ્યં છે. કુવાનો અર્થ ચક્રદનિવાગ્ય ક્રમ સાથી આપવો. દરયાગને એથી કાવહો છે.”

“કુખાગ નિવારણ ફંડના વ્યાજમાથી ટ્રેટર વગેરે ખરીદવામાં આવે અને ઉપજ આવે તે પાછી આ

ફંડમાં જમા થાય. એટલે ખાસ મેળુરી પણ ન લેવી પડે. આ ફંડનો મૂળ ઈસિદો પણ એ હતો. દર દસબાર વરસે દુકાળ આવવાનો સંકલ છે. આ રકમનું વ્યાજ આટલી મુદતમાં ચાર ટકા પ્રમાણે લગભગ ૧૦ લાખ થાય, એ ખેડૂતોને મફત પણ આપી દઈ શકાય. ઉપરાંત રીલીફ કેપ તો દરબાર ભુદા ગણે છે. અંતરે આ ફંડમાં ૩૦-૩૨ લાખ રૂપિયા છે તેનું વ્યાજ ૧ લાખ આવતું હશે. તેનું ને દર વરસે છુદું ખજાનું કરવામાં આવ્યું હોય તો તેમાંથી ખેડૂતને પેતીનાં સાધનો આપી શકાય.”

“વળી આખાદી ખર્ચનાં બધાં ખાતાનું કામ એક જ ખાતાએ રાખવું નેહ્યં છે, તેમ પેતીનાં સાધનો પણ એક જ જગ્યાએ રહે અને તે સંબંધી જેને જ્ઞાન હોય તેની માફતે જ બધી સ્ત્રીને લેવાય અને ઉપજ જમે થાય એમ થવું નેહ્યં છે.”

ભાવનગર રોડ અને વડોદરા રોડના બેગા સહકારથી એક કેટલ સંસ્થા કરવા માટે એ બંને રાજ્ય વચ્ચે “સાલની વાટાવાટ સંબંધી આ મીટીંગમાં અર્ચા નીટળી હતી તે સંબંધી પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવનાં સગ પ્રભાશંકરે કહ્યું કે:—

“વડોદરા અને ભાવનગરના સહકારથી રૂરી થાય તેમાં ચરાણીઆનું બીડ છે, પણ રૂરીની જગ્યા એવો હોવી નેહ્યં છે કે ત્યાં પાણીનો જથ્થો હોય અને ઢોરો ખુલ્લામાં ફરે એવું એ સ્થાન નેહ્યં છે. નાચજ દિવાન સાહેબ કહેતા હતા કે પલાણીવાનું બીડ છે. પણ ત્યાં પાણીની તળી પડે ખરી જગ્યા સરહદ ઉપર નેહ્યં છે. વડોદરા જેવું મોટું રાજ્ય છે તો રતાક ગારો રાખી શકાય અને અર્ચ પણ આણુ આવે.”

ત્યાર પછી મધુવા પ્લાન્ટેશનવાળા મિ સર્વ-ભગવાન સાથે આ પ્લાન્ટેશનની ખીવવણી સંબંધમાં ફગજાડ થઇ શકે કે નહિ ? અંતરે મોસની વગેરે માગે થઈ શકે કે નહિ ?” વગેરે ખાખતની ચર્ચા કરી હતી. આ માટે મિ. સર્વભગવાને જનાવરોની મુશ્કેલી ખતાવી હતી, અને તેમને એ ગંભીરી રિપોર્ટ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું.

તા. ૧૨ મી જાન્યુઆરીએ ડીરદ્રીકટ શરૂ કરવામાં આવી હતી. અને પહેલે મુકામે ભંડારીઆ ચાણુદારની ઓફિસની તપાસણી કરવામાં આવી હતી. સાથે આફિસરનું સાહેબ મિ. દિનતરામ અને વહીવટદાર મિ. ગાગલાણી હતા. ઓફિસની તપાસણી કર્યા બાદ તપાસણીને અંગે ઉત્પન્ન થયેલા કેટલાક મુદ્દાઓની ચર્ચા કરતાં સર પ્રભાશંકરે કેટલીક સૂચનાઓ કરી હતી.

૧. દરેક ગામના તુમારો તે તે ગામે જઈને કરવા જોઈએ. ૩૭ તપામાં નાનામાં નાના ભંડારીઆ તપા છે. તેનાં ૧૦ ગામ છે.

૨. છકાનોમીક હોસ્ટીંગનો વિચાર કરવો જોઈએ. એક સાંતીની જમીન એક કુટુંબને તો જોઈએ જ. સહભાગીદાર જુદા કેમ ન પડી શકે? જૂના સહ-ભાગીદારોને જુદા કરી શકાય. 'પણ તે છકાનોમીક હોસ્ટીંગનો ધારો થયા પછી નહીં'. આ સંબંધમાં વહીવટદારે કહ્યું કે, "સૌ વીધાનો નંબર હોય તો તેમાંથી જે ખરેખરો ખેડૂત હોય તેને ૨૦ વીધાં વેચવાં હોય તો વેચી શકાય છે. જેને ખેતીનાં સાધનો હોય છે તે ખરેખરો ખેડૂત કહેવાય છે."

૩. કાગળો શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તેના ખુલાસામાં ચાણુદારે કહ્યું કે "કાં તો આમુક હકીકત પટેલ જાહેર કરે અથવા લખે એટલે તપાસ થાય." પોતે કહ્યું કે "તમે ત્યાં ત્યાં જ તેનો નિઠાવ કેમ ન કરો?" ચાણુદારે કહ્યું કે "સીધી લીટીના વારસદારમાં અથવા તો ખોરડું સુખડી વડીએ આપણું હોય તો પણ મંજૂરી જોઈએ છીએ. રાજ દસખાર તુમારો આવે છે પણ છતાં ફરણી બગાજર થાય તો કામ જોણું થાય ખરું." પોતે કહ્યું કે "સીધા વારસદારનું નામ દાખલ કરવાની ચાણુદારને સત્તા આપવામાં આવે તો ઘણા તુમારો જોણા થાય."

૪. ગામના પરાયતા મેનીસ્ટ્રીંગ દેવીસીંગ અને બનેસીંગ દેવીસીંગનો બહુ ત્રામ છે, એવો હકીકત જાહેર થતાં (જેઓ બંને તેમના કાર્ડ જામીન ન થવાથી બાવનગરની જેલમાં હતા.) એમના સંબંધમાં

પટેલ અને મુખીનો અભિપ્રાય પૂછવામાં આવ્યો. તેમ ગામના લોકોનો પણ અભિપ્રાય પૂછવામાં આવ્યો. તેમની સામેની ફરિયાદ હોય તેઓને તો. ૧૫ મી સાંજે તળાગથી બાવનગર જતાં. રોથને હાજર રહેવાનું જણાવવામાં આવ્યું. એ બંને જણાની માને પણ હાજર રહેવાનું કહેવામાં આવ્યું.

ભંડારીઆ ચાણુ તપાસી ત્રાપજ બંગલે મુકામ રાખવામાં આવ્યો હતો. અને બીજે દિવસે ત્રાપજ ચાણુની તપાસણી કરવામાં આવી હતી. ત્રાપજ તપાનાં ૨૨ ગામે છે. આ ચાણુની તપાસણી પ્રસંગે જણાવ્યું હતું કે: "આ ગામના તુમારોમાં બેદરકારી છે. તુમારો બાંધી રાખેલા છે અને પિપરડા ગામે મેન્ડીએ ખોરડાની માગણી કરી છે એ ગામે ચાણુદાર રફે વરસથી ગયા નથી. ૧૫-૫-૩૬નો ત્રાપજના એક ગરાસીઆનો તુમાર હજુરમાં ગયો છે તેનો હજુ જવાબ નથી તે સંબંધી ફરીઆદ થતાં તપાસ કરવાનું કહ્યું.

ચાણુ સંબંધી કામ પૂરું થયા પછી ત્રાપજમાં સહકારી મંડળનું સંમેલન બરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં સર પ્રભાશંકરે પ્રવચન કરતાં કહ્યું કે: "હું કામ કરવા નીકળ્યો છું. બાપણ કરવા નહીં. મારી ઈચ્છાથી નહીં પણ આ ધડપણે મહારાજની ઈચ્છાથી નીકળ્યો છું. તેઓ મહારાજ બાવસિંહજીના પુત્ર છે. અને તમે એમને જોળખો છો, એમણે મને કહ્યું કે "લોકોના ઉપરનું કરજ ઘટાડ્યું છે ખરું પણ તેઓ પાછા કરજમાં પડ્યા છે કે નહીં તે બાબતની તપાસ કરી તારા જેવી ખાતરી મને કાર્ડ નહીં આપી શકે." એટલે મારે તમને સૌને પહેલું તો એ કહેવાનું છે કે ખેડૂતો કરજમુક્ત થયા પછી પાછા તેમાં પડ્યા છે કે નહીં? કરજમાં પડ્યા હોય તો તેનાં કારણો, ઉપાયો અને દરખાસ્તે એમાં શું કરવા જેવું છે એ વિચારથી મહારાજને મને મોકલ્યો છે. હું કહું છું તે તમે બધા સાથે સાંભળો છો એમાંથી કાઢ કહેશો કે ફરી કરજ થયું છે કે નહીં? એક ખેડૂતે કહ્યું કે 'અમે ફરી કરજમાં પડ્યા નથી અને અમે

અમારૂં સારી રીતે ચલાવીએ છીએ.' આવાત ખરી છે. પણ શહેરમાં બેઠાં ખેડૂનોતો વિચાર ન થઈ શકે એટલે મારૂં રહેઠાણ ગામડામાં ગણવા માગું છું. પણ તે પહેલાં વસ્તુસ્થિતિ શું છે તે જાણવાની મારી ઈચ્છા છે. મોમાં વીશ જણુને કઠાય કરજ થાય એને હું કરજ ન કહું કારણ કે એ તો પાક વખતે આપી શકે પણ મોના એ'શીને કરજ થાય તે સ્થિતિ તો સહન ન થઈ શકે એવી છે. સો રૂપિયાનો ખાતેહાર ચલોસ રૂપિયા વ્યાજના શી રીતે ભરી શકે? આ વિચારથી કરજ મુક્તિનું કામ હાય ધરવામાં આવ્યું હતું. છતાં પણ જો હવે ફરી કરજ થયું હોય તો એનો ઉપાય કરવાની મારી ઈચ્છા છે. અને હું મદારાજને કહી શકું કે આપે પ્રભ ઉપરથી ભાર ઉતાર્યો છે તેમાં તેઓ ફરી પડ્યા નથી.

કરજના ભારમાં ફરી ન પડવાના મારી નજરે બેજ રસ્તા લાગે છે.

(૧) ત્યારે મોમામ્મુ આવે ત્યારે દરબાર તગાવીની રકમ જોઈએ તેટલી, વિલગ કર્યા વગર આપે. પણ તે સાથે એ વાત પણ ગાચી છે કે ખેડૂને જરૂરિયાત જેટલું જ માગવું. કારણ કે વધારે બોલે ભરશે તો વરમ આખરે તેનો ભાર અસહ્ય લાગશે. માટે તમારે શિખવાનું છે તે એ છે કે ઉપડી શકે તે કરતાં વધારે ભાર ન ઉપાડવો. એટલે તગાવીની રકમ રીતસર, જોઈએ તેટલી અને ટાણે મળે. એ વાન બધા ઓફિસને પણ કહેવાનો મારો વિચાર છે. પણ તમને આ વાત પહેલ વહેવી કહે છું. તમારા ઉપર આજુ હિંદુસ્તાન આંખરાખીને જોઈ રહ્યું છે, કે ભાવનગરે ક્યું છે તેમાં શું મત્ય છે? જો તેમાં મને નિષ્ફળતા મળશે તો મારો સ્વભાવ છે કે દુનિયાને ટોલ વગાડીને ત્રહેર કરી દર્પણ કે કાઈ આણું કરશે નહીં. માટે મારે દરેક ખેડૂતનું મન જાણવું છે કે દરબારે ક્યું છે તે બરાબર છે કે નહીં? અને કરજ મુક્ત થયા પછી ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધરી છે કે નહીં? કરજના વ્યાજના

ખેડૂતોને દર વરસે વીશ લાખ રૂપિયા ભરવા પડતા હતા, તે વ્યાજનો રકમ બચવાથી ખેડૂતોને ખરેખર લાભ થયો છે કે નહીં તે પણ મારે જાણવું છે.

(૨) કરજમાંથી બચવાનો બોલે ઉપાય કોઈનું મરણ થાય ત્યારે કે લગ્ન થાય ત્યારે ખેડૂતોને ખરચ થાય છે તેવાં ખરચ કરતાં સંભાળ રાખવાની છે. આવાં કામો માટે તમને દરબાર પાસેથી તગાવી મળી શકે નહીં. એટલે તમારે વેપારી પાસેથી લેવું પડે, પણ આવાં કામો માટે તમારે ખરચ પહેલેથી નક્કી કરવું જોઈએ એટલે મારો વિચાર છે કે દરેક જાતિએ પોતાની જાતિના સામાજિક ધાન્યો કરી દરબાર પાસે તે મંજુર ફગવવા. અને તેમાં જો લગ્ન થાય તો બીજા આગતોમાં જેમ કોર્ટોમાં જવાય છે તેમ આમાં પણ જવું. આથી તમારી પાસે રૂપિયા બચશે. ખરક અને પહેલાળની જાનિએ આવો ધારો કયો છે. તેમ દરેક જાતિએ પોતાનો કાયદો કરી બંધ કરવો જોઈએ.

તમારે આવાં કામો માટે રૂપિયા લેવા પડે તો તે તે તમારા ગામના વેપારી પાસેથી જ લેવા પણ પગમાનના વેપારી પાસેથી ન લેવા. કોઈ એમ સમજવું હોય કે દરબારથી આપે છે માટે વેપારી પાસેથી રૂપિયા ન લેવા, પણ તે બરાબર નથી. વેપારીઓ પણ ખેડૂતોને મદદ આપનારી એક જાતિ છે. પણ તેને ખેડૂતો પાસેથી પોતાના રૂપિયા વસુલ થવાની ખાત્રી નથી માટે વધારે વ્યાજ લે છે. પણ તમેએને વસુલની ખાત્રી કરી આપો તો પછી વેપારી પોતાના સ્વાર્થને માટે તમને ચોટી ગ્રહેવાનો. પણ તે પછી જુઆનો જેમ નહીં વળગે. જાનેને તેમાં લાભ છે. હું વેપારીને કહું છું કે તમારા વિના અમારે કાઈ કરવું નથી. દુષ્કાળ પડે ત્યારે દરેક ગામમાં બજે વેપારી હોય તો આખા ગામને મદદ આપી શકે. હિંદુસ્તાનનો નહીં પણ એકલા ભાવનગર રાજ્યનો જ દાખલો લખએ તો દુષ્કાળ વખતે ખેડૂતો બચાવવા બે કરોડ રૂપિયા એક વરસમાં જોઈએ. એ કામ રાત્ર્ય કરી શકે નહીં, એ તો વેપારી જ કરી

સદે. આ રીતે વાણીઆઓ અને કણ્ણીઓનો સંબંધ સુધારવાનો મારો આશય છે. અને કણ્ણીઓને ધીરેધીરે વાણીઆઓનો એક પણ રૂપીઆ ખોટા ન થાય એમ કરવાની મારી ઈચ્છા છે. પણ એ ત્યારે જ બને કે ખેડૂતો જોઈએ તે કરતાં બિલકુલ વધારે નહીં એટલું અને વરસની આખરે પૂરેપૂરું આપી શકાય એટલું કરજ કરે ત્યારે ખેડૂતે પોતાના હૃદયને સાફ રાખવું જોઈએ. કારણ કે જેનું હૃદય ચોકપુ નહીં હોય તેના મોઢામાં કાંઈ નહીં આવે. પરંતુ ઉપર ભરોસા રાખી મહેનત કરવી. છતાં ખેડૂતો નહીં સુધરે તો તેને માટે એકજ રસ્તો છે અને તે એ કે જે ખેડૂત રોજ કરજમાં પડ્યો રહે તો પછી તેને ખેડૂત મટાડી દેવો. એથી ખેડૂતને પણ ફાયદો થાય અને દરબારને પણ ફાયદો થાય.

દરબારશ્રીની ખાસ ઈચ્છા છે કે દરેક ગામે આમ્ય પંચાયત થાય અને જે ખેડૂતને એ તગાવીની ભલામણ કરે એ ખેડૂતને જ તગાવીની રકમ મળે. આથી એક ફાયદો એ માય કે આમ્ય પંચાયતનાળા જીલ્લો બોલી નહીં. તેણે દરેક ખેડૂતની જરૂરિયાત બાજુના હોય એટલે જેને જેટલું જોઈએ તેટલું જ મળે, અધિકારીઓ ઉપરનો જવાબદારી પણ ઓછી થાય, એણે તો આમ્ય પંચાયતની ચિઠ્ઠી પ્રમાણે તગાવી આપે એટલે તમારે પણ અડચણ ન પડે. આ વાતનો તમે બધા વિચાર કરી જો જો.

મેં તમને કરજમાં પડનાં કારણો બતાવ્યાં છે. તેમ તેમાંથી નોકળવાનાં કારણો પણ બતાવ્યાં. પણ એ બધાનો ઉપાય આમ્ય પંચાયત છે. તમે બધાં અહીં ઘરડા બેઠા છો. પણ તમારા બધા કરતાં હું વધારે ધરડો છું. મેં ત્રણ જમાના જોયા છે. પહેલાં આખા હિંદુસ્તાનમાં આમ્ય પંચાયતો હતી, તે વખતે દોરો કેવાં હત્યા અને અત્યારે કેવાં છે ? એટલે આમ્ય પંચાયત હોય તો તમને પંચાયતમાંથી પૈસા મળે અને તમે દોરોનો ઉછેર પણ સારી રીતે કરી શકો. આમ્ય પંચાયત હશે એ ગામમાં ઢાંઢાઓનો ઉછેર

પણ સારો હશે. આમ્ય પંચાયત તમને કરજમાં નહીં પડવા દે. અંદર અંદરની તમારી તકરારો આમ્ય પંચાયત પતાવી દેશે, એટલે તમારે ભાડું ખરચી હાલાકી ભોગવી ભાવનગર સુધી નહીં આવવું પડે. વળી સહકારી મંડળમાંથી તમને જોઈએ તેટલા ખર્ચ પૂરતા પૈસા મળી શકશે. તમારે ત્યાં સહકારી મંડળો છે તેથી હું ધણે ખુશ થયો છું. આ મંડળો માટે ગામ જેટલા રૂપિયા એકઠા કરે છે એટલા બીજા દરબાર આપે છે. ગામનો વાણીઆ પણ જો એ મંડળોમાં પોતાના રૂપિયા નાંખે તો એને વ્યાજ સાડું મળે. અને સહકારી મંડળોમાં આખા ગામની જવાબદારી હોવાથી એના રૂપિયા ખોટા થાય નહીં. આ રીતે સહકારી મંડળોમાં વેપારીનો સ્વાર્થ ભળવાથી હિસાબ બરાબર રહે અને લોકોનાં નાણાંની સલામતી રહે.

આમ્ય પંચાયત કાયદા પ્રમાણે નહીં પણ તમે માગો તે ધોરણે આપવાનો દરબારનો રિવાજ છે તે તો તમે જાણો છો. પણ તમે ઉપાડો શકો અને ચલાવી શકો એટલું માગવું. પાછળથી જેની ના પાડવી પડે એવું ન માગવું. આમ્ય પંચાયત હશે તો તમારા છોકરાં સાડું ભણશે ભણવાથી અક્કલ વાળાં થશે અને ધાળાના કારમમાં મોકલશે તો સારા ખેડૂત બનશે. એ કારમમાંથી ખેડૂતના ૭૩ દીકરાઓ ભણીને ખેતીના પધ્ધતિમાં પડ્યા છે. પહેલાં હું તેમ આમ્ય પંચાયતથી દોરનો સારો ઉછેર થશે અને ગામની તંદુરસ્તી વધશે. દોર સારાં નહીં હોય તો તમે ખેડ શું કરી શકશો ? સારાં દોર થવા માટે દરેક ગામે દરબારશ્રી તરફથી એક એક સાંઠ આપવાનો રિવાજ છે. તમારે તેની કીમત આપવાની નથી પણ માત્ર એને ખડ આપવાનું છે. આ રીતે આમ્ય પંચાયતથી આખું ગામ તમારા હાથમાં આવે છે એટલે તમે એવું કરો કે હું મહારાજને જઈને કેવી શકું કે મહારાજ કામ પતી ગયું છે. નહીં તો પછી હાથ નેડીને મારે એમ કહેવું પડશે કે મહારાજ તમારી પ્રત્ન તો એવી છે કે મારાથી

દેશી રાજ્ય

મુધરી શેઠે એમ નથી. મને મહારાજે એવા વિશ્વાસથી આ કામ સોંપ્યું છે કે આ કામ કરશે તે જરાબર કરશે. હવે તેને સફળ બનાવવું કે નિષ્ફળ બનાવવું તે તમારા હાથમાં છે. આથી વધારે હવે કાંઈ મારે કહેવાનું નથી. ”

ત્રાપજકર કવિ ત્રાપજના વતનો છે એમણે આ સંમેલનમાં ઠીક પ્રવચન કર્યો હતો. ત્યાંની સહકારી મંડળીની સ્થાપના કવિ ત્રાપજકર અને જીજ્ઞા સરવે સ્થાનિક ગૃહસ્થોને આજારી છે. ડીરટ્રીક્ટની મુસાફરીમાં ત્રાપજનું આ ઉપરનું પહેલું બાથણ હતું. એમના વકતૃત્વનું સમગ્ર વલણ ગ્રામ્ય પંચાયત સ્થપાય અને પચાયત આખા ગામનો વહીવટ કરે તથા દરબારશ્રીને વહીવટ પરત્વે એાછી તકલીફ રહે એ પરત્વે હતું. લોકોએ બહુ સ્થિરતાપૂર્વક આ બધું સાંભળ્યું હતું અને જેઓને કાંઈ ખુલાસા પૂછવાની ઈચ્છા હોય કે ફરિયાદ કરવાપણું હોય તે મંબળી પણ પોને છૂટ આપી હતી.

સાને ત્યાંથી મોટરમાં સર પ્રભાસકર તળાગ

પધાર્યા હતા. તળાગનું ફ્લેગ સ્ટેશન કે જે ગામથી લગભગ બે અઢી માઇલ દૂર છે. ત્યાં સભન ગંખી સર પ્રભાસકરે મુકામ રાખ્યો હતો. આ સ્થાનનું શાંત વાતાવરણ અને હવા પાણી એમને સારાં લાગ્યાં હતાં. હૃદયના સતત રહેતા દુઃખવાને અંગે કાંઈક આસાએશ જેવું પણ લાગ્યું હતું. તળાગની વહીવટદાર રા. દયારાકર હતા. તેમ આંહી દક્ષિણ વિભાગના આસિસ્ટન્ટ વમુલાતી રા. રા. હરિલાલભાઈ પણ હાજર હતા. આવી નળળી તબિયતમાં પણ તેમણે વમુલાતી અધિકારી તરીકે સ્ટેટના બધા સ્ટાપ પેપરો ઉપર રાત્રીનો ઉત્તરો વેરી સમ્પ્રાણક સહીઓ કરી આપી હતી. અને પ્રચલિત ધોરણ પ્રમાણે પોતાના હોદ્દાની નાનામાં નાની ફરજને પણ અનુમરવાની તત્પરતા દર્શાવી હતી. આ પેપરો હાજરોની મંખ્યામાં હોવાથી પોતાના તરફાલ ઉપરીની સૂચનાથી હવે પછી મહીનો રખત સ્ટેપ બનાવવાનું હરાગ્યું હતું.

કુપારામની કથા

અત્યારે અમાગ કુટુંબમાં જેટલા લણેલા છે, એટલા નોકરીએ વળગી ગયા છે. અને તે દરેક પોતાના ગળના પ્રમાણમાં રોટલો ચેળવી લે છે પરંતુ અમારા કુટુંબનો પરપરાનો વ્યવસાય એ નથી. મૂળે તો અમારા વડવાઓ કથા વાર્તાની સાથે વેદ-કતો ઉદ્ધમ કરતા અને તેમાથી તેઓ સુખથી પોતાનો યોગક્ષેમ ચલાવતા હતા. એમનો આ ઉદ્ધમ પણ નિષ્કામ જેવો હતો. જ્યાં પોતે રહેતા હોય ત્યાં અને આમપાસના ગામડાઓમાં કાંઈ માંદુ સાબુ હોય ત્યારે તેઓ જતા. પીમારની પ્રકૃતિ જોઈ દયા આપના અને જો માથે સાથે ગામમા કાંઈ કથાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતો તો તેનો પણ લાભ ઉઠાવતા. શાસ્ત્રમા એમ કહ્યું છે કે દરદીને જોવા જનાર વૈદની પરિમલ જ્ઞાતિ ન જોઈએ. આ સિદ્ધાંતનું અમારા પૂર્વજો વધારાવધ પાલન કરતાં. જેઓને ત્યાં તેઓ જતા ત્યાંથી માત્ર એક ટકું સીધું કાઢી હાથે ઝોપા ખનાવી ધરધણીને આશીર્વાદ આપી ચાલી નીકળતા. પરંતુ આવુર્ભાસમા જ્યારે તેઓ ગામોમાં ભાગવતની સરતાહમાં ખેસતા ત્યારે ગામના લોકો કાંકિતલાવથી આપી સકાય, એટલું એમને આપતા. ધરની સ્ત્રીઓ માટે પહેરવાનાં કપડાં, પોતિયાં, માદરપાટ, ખાટલા, ગોદાં, પહેરવાનાં પગરખાં વગેરે ગૃહના મર્ચ ઉપ-રકરણો આ સંપત્તિ હરમિયાન મળી રહેતાં અને અમારા પૂર્વજો જે મહીનાની તકલીફને અંગે બાકીના દસ મહીના શાંત ચિત્તે ધર્મ પ્રવૃત્તિમાં અને ધરની ખેડમાં વિતાવતા. હાલના જેટલી અંગ્રેજી વિદ્યાનો તો તે વખતે પ્રચાર શેનો હોય, પરંતુ શુભરાતી બાજુનાર પણ ખટ્ટ ઝોજા હતા જેઓ ચોટું ઘણું ફેરવેલી ભણતા હોય તે વિદ્યાનર્થ ખપતા. અને રાજાજાઓમાં એમનું ઘણું માન હતું. અમારી યાત્રિમાં બીજી ભાષા કરના સરકુન ભાષાનો પ્રચાર

વિશેષ હતો. અને અમાગ ગામમાંથી ઘણા પરા વડોદરાની પાઠશાળામાં સંસ્કૃત લાણવા જતા. અમારા એક પૂર્વજ આશરે પાંચેક પેઢી પહેલાંના-વડોદરામાં શાસ્ત્રાભ્યાસ કરના અને ત્યાંથી પોતાના વડીલોને ખુશીખબરનો પત્ર પણ સંસ્કૃત ભાષામાં લખતા હતા. તેઓ વડોદરાથી લાણી આવ્યા પછી અમારા ગામના ગળએ એમને ખેડવાણુ જમીન બંધિય આપી બહુ માન કર્યું હતું તેઓ સર્વત્ર પરિત્રના નામથી ઝોળખાતા. વડોદરા જેવા શહેરમા લાખો વખત વસવાટ કરવાથી પેશા અને મરાઠા રાજ્યકાળનો મધી મંગમ તથા જેમાથી એકનાં વળતાં પાણી તથા અંગ્રેજી ગળ્યનો સર્વોદય નજરે જોવાથી એમનામાં બહુમત ક્રાંત વિકસી હતી. અને મેં નજરે તો ક્યારી જોયા હોય પણ અમારા કુટુંબમા કહ્યુંપરપગ સાબળું છે, કે મડિતલ ઘણા પ્રતિશાશાળી પુરુષ હતા. અને એમની વિદ્વતા આમપાસ બધે પ્રસારા પાતી હતી. એ કાળમાં હાપખાતાં નહોતાં એટલે જ કાંઈ લખાણુ એ સુવાચ્ય હસ્તાક્ષરે લખવામાં આવતું હતું.

અમારા કુટુંબમાં ત્યારે કાંઈ એ ભાગે વહેંચણી કરવામાં આવી ત્યારે દરેક વાળીને ભાગમાં વાળી-આઓનું સારું જેવું કરજ આવ્યું હતું. ઉપરાત દરેક વાળીને ભાગમાં પોથીનું એક પોટલું મળ્યું હતું. અને એ વહેંચણી પણ ગણે વળનના પોટલું કરી હોય એમ જણાતું હતું. કારણકે ભાગવતનાં, ગીતાનાં અને વિચારસાગર વગેરેનાં પાનાં દરેકના ભાગમાં ફાળવણીના પોટલું કરવામાં આવ્યાં હોય એમ ભાગનુ. આનું એક પોટલું તાજેતરમાં વીખતાં એક સરમ વાર્તા મારા જ્ઞેવામાં આવી, આ વાર્તા પૂરિતજનો હસ્તાક્ષરે સંસ્કૃત ભાષામા લખાયેલી હતી. એમની રરચિત હતી કે ઉદ્ધત હતી તે તો કદી શકાય

એવું નથી, પરંતુ તેઓ એવા સમર્થ તો હતા કે આવી કાંઈ કયા સ્થવાનુ એમને મન સુલભ હતું. મને વાતોમાં જલ્દી રમ નહીં હોવાથી પહેલા તો આ લખાણ ઉપર મેં ધ્યાન ન આપ્યું પરંતુ અક્સ્માત એના અંત ભાગના એક શ્લોક ઉપર મારે ધ્યાન ગયું એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે હતો.

કૃપારામમ્ કૃત્તમ્ અત્ક્રયા શ્રુણુયાહાપિ
યો નમ્ ।

સોઽપિ વિષ્ણુ મિયતરઃ કામસિદ્ધિ—

મવાન્નુયાત્ ॥

કામ સિદ્ધિની ઈચ્છાવાળા કોઈપણને થાય તેમ મને પણ પછી તો એ આખી કથા વાંચી જવાનું મન થયું. નેકે પુરાણપ્રિય ભાષામાં આ કથા હતી એટલે વાગમો માટે તો તેનું મધ્યાશુદ્ધિ અવતરણ કરીને મંત્રોપ માત્ર છુ આથી મૂળ કથારમને ક્ષતિ પહોંચે એ નિર્ભય વાત છતાં વાચનરાઓ નેશે કે કમાનાં પાત્રોનું ચાત્રિય બોધક અને જાણે ખરે લાગી જતું હોય એવું ચિનરવામાં આવ્યું છે. ઈંદ્રના દર બાગની વાન છતાં આ જગતમાં પણ જ્યાં ત્યાં કમાનાં બનાવો દૃષ્ટિગોચર થતાં કરે છે કથા એવી છે, કે એક વખત સ્વર્ગમાં ઈંદ્ર મહારાજ દુર્ગા ભરીને બેઠો હતો. તે વખતે કૃપાગમ નામનો એમનો એક જે ઈંદ્ર મહારાજનો ઘણો કૃપાપાત્ર હતો તે મિદાસન ગમીપ શાત ચિત્તે બેઠો હતો તેનું મનનું કાર્ય પણ ઇંદ્રામન પામે એમવાત હતું. ઈંદ્ર મહારાજની કૃપાથી ઇંદ્રસિદ્ધિ વિદ્યા કૃપાગમને વરી હતી. ઇંદ્રસિદ્ધિનું સ્થાન પણ મહારાજના મિદાસન સમીપ હતું. ઇંદ્રસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થવાથી કૃપાગમનું સ્થાન દેવવર્ગમાં અદ્વિતીય જેવું હતું અને એના પ્રતાપે કૃપાગમ આપણને ભયભીન કરી મૂકે કે ઈંદ્ર મહારાજનો અપમાન કરાવશે એવો દેવોને ભય પડ્યો હતો. એટલે મારે દેવો કૃપાગમથી ભયભીન ગતા કરના અને જાણે ઈંદ્ર હોય એ પ્રમાણે મને કમને પણ એને મારકાંડતા.

ઈંદ્ર મહારાજની કૃપા અને ઇંદ્રસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ, એનું અમાધાગ્ય જળ ધરાવનાર કૃપાશમની દૃષ્ટિભંચા દરબાગમાં ઇંદ્રસિદ્ધિ ઉપર પડી. ઇંદ્રસિદ્ધિએ રિમત કર્યું અને ઇંદ્ર મહારાજને તે બોલ્યું. જેવું ઇંદ્રાણીનું સ્થાન છે એવું જ સ્વર્ગમાં ઇંદ્રસિદ્ધિનું સ્થાન હોવાથી અને ભયો દરબારમાં કૃપારામે અવિવેક કર્યો હોવાથી તે મહારાજની અકૃપાનું પાત્ર બન્યો, પરંતુ ટુરત કાંઈ ન કહેતાં જ્યારે પોતે આવાસમાં પધાર્યા, ત્યારે કૃપાગમને બોલાવી પૃચ્છા કરી અને અવિવેકનું કારણ દર્શાવવાનું કહ્યું. કૃપાગમ મહારાજનો સેવક હતો પરંતુ સેવાકૃતિમાંથી જેમ ઘણા અયોગ્ય માણસોમાં થાય છે તેમ તેનામાં શુદ્ધિના પ્રભાવે મદ અને સ્વાર્થની વૃત્તિ જન્મ પામી હતી. વાક્યાતુરીમાં કૃપાગમ હોશિ-આર હતો. શુદ્ધિથી જોણે કહ્યું કે “શુદ્ધનો માર્ગ થાય પણ નારદ ભગવાને કેટલાક દિવસો પહેલાં મને કહ્યું હતું તે વર્તમાન ઈંદ્ર મહારાજનો ગભ્યકાળ પૂર્ણ થવામાં છે અને બધા દેવોની ઈચ્છા છે, કે જે ઈંદ્ર મહારાજનું સ્થાન કૃપારામને મળે તો સમગ્ર દેવમંડળી મુખરૂપ છંદગી ગાળી શકે. ઇચ્છા હોય કે ન હોય પણ કાળને વશ તો આપ અને હું બન્ને છીએ. એટલે અત્યાર સુધી તો આપની કૃપાથી મારે એકાદી જીવન ચાર્યુ, એ જીવનથી મને મંત્રોપ છે, મને તો ઘણી વખત એમ પણ થયાં કરે છે કે જગતમાં પ્રજાએ નારી જગત શા માટે પેદા કર્યું હશે? પરંતુ થવાની ક્રિયા મિથ્યા થઈ શકતી નથી, એવા વિચાર-વમળે ચલતા મનમાં એમ પણ થયું કે આ બધા દેવોનું આધિપત્ય પછી મારે સ્વીકારવું પડશે. મારા મનની આવી ધડાંબાંમાં મારાથી અર્ચિતિતપણે ઇંદ્રસિદ્ધિ મામે દૃષ્ટિ પડી ગઈ.” ઇંદ્ર મહારાજને બોલ્યું કે કૃપાગમને ઇંદ્રસિદ્ધિ અર્પણ કરવામાં અપાને દાન થયું છે. વળી તેઓ દેવાના રાજા હતા. એમનાં મો વરસ સુધીનો એમને નારાજાનો ચતુર્થામ હતો. સૈરકોના સ્વરૂપ તેમજ ને તેમના ઉપર અજાણે પયોગ રીતે કૃપા થઈ

જય છે તો તેમની વૃત્તિઓ કેવી લાંબિકતાથી ઘેરાઈ જાય છે, એનો એમને ખ્યાલ હતો. એટલે જો કૃપાપાત સેવકો આત્મભાનવાળા અને પોતાના સ્થાનને સમજનારા નથી હોતા તો પોતાના સ્વભાવથી પોતાનો કેવો અધઃપાત તેઓ કરે છે, એવો પણ એમને અનુભવ હતો એમણે પોતાના અનુભવથી જાણી લીધું કે “મારી અમાગાન્ય કૃપાનો દુરુપયોગ કરી, પોતાના મૂળ સ્વરૂપને વીમરી જઈ ઈન્દ્રસિદ્ધિની સાહાય્યથી દેવગણોમાં દુષ્કર્મ પ્રવૃત્તિ આદરતો હજો. અને ઈન્દ્રગિદ્ધિ એટલે મારી મક્તિ. એટલા માટે નારદ લગવાને સ્વર્ગમાંથી એને સ્થાન બ્રષ્ટ કરવાનું ઈચ્છ્યું હશે ”

રોકો બ્યાસુધી સેવકપદને યોગ્ય કાર્યો કરે છે ત્યાં સુધી તેઓ સર્વના કૃપાપાત બન્યા રહે છે, પરંતુ જ્યારે તેઓ મહારાજને નામે લોકોમાં વથેચ્છ પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યારે એમનાથી લોકમાત્ર ભવભીત રહે છે. જેઓ સદ્ગુણી હોય છે તેઓ તો આવા સેવકોના પ્રતિજ્ઞાથી પણ નાસે છે. આવા સેવકો મહારાજ પાસે અતીશય નમ્રભાવે આશક્તિપણે વર્તતા હોવાથી મહારાજને એમના દોષો તત્કાળ દ્રષ્ટિમાં આવતા નથી અને તેથી લોકોમાંથી પણ કોઈ, પરિણામ શૂન્ય આવશે એવા ભયે મત્વ હકીકત બહાર કરતા નથી. ધંદ મહારાજનો સેવક કૃપારામ આ કાટિનો સેવક હતો. એનો પુરુષનો અંચલ એહો હતો પણ શુક્રાચાર્યે ચરુમને ભક્ષામણુ કરી નારકી જગતમા તે દારપાળનું કામ કરતો હતો ત્યાંથી મુક્ત કરાવ્યો હતો. સ્વભાવે ગરીબ હતો પણ નારકી જગતમા લાભો વખત રહેવાથી અને ત્યાં પ્રવેશતાં અનેક માણસોના મદવાગથી એનું મન મહિન બની ગયું હતું. અને દેવોના દરબારમા આવ્યા છતાં મનની એ મહિનતા સુધરવાને બદલે ઉસટી વિરૂપ થવા પામી હતી. પણ સ્વર્ગમા ગેઠવાથી ત્યાંના પુરુષના આવરણે એ વિરૂપના આન્હાલિત મર્ધ મયેલી હોવાથી કૃપારામથી દેવોને ભય રહ્યા કરતો હતો કે એ આપણો મિત્ર છતાં સંભવ છે કે રાત્રનું કામ કરી, ઈંદ્ર મહારાજનો અણુમો ઉત્પન્ન કરાવે.

ઇંદ્ર મહારાજનાં રાજ્યકાળનાં વસો સમાપ્ત થવા આવ્યાં હતાં. અને એમનો અનુભવ, જ્ઞાન, સુદિ વગેરેની સાથે અવરથા પળે પકવ થઈ હતી. તેથી એમને ઇષ્ટવાર પગવલ્લખની બરૂં પડતી હતી. એમની આ પરાધીનતાનો લાભ ઈંદ્રસિદ્ધિ દ્વારા કૃપારામે મહજ પ્રાપ્ત કરી લીધો પરંતુ બધા દેવોએ નારદ આગળ બઈ બહાર કહ્યું કે “આપે જોને નારકી જગતમાંથી મુક્તિ આપવી છે તેણે તો દેવોની મધ્યમાં ગેક અન્યથા નારકી જગત ઉભું કર્યું છે. અને આંહી આવી પુરુષ અંચલ કરવાને બદલે પુરુષનો ક્ષય થાય એવાં કાર્યો કરે છે, માટે બાળવાન ! એનો કાર્ષ ઠપાય થયો જોઈએ, નહીં તો આ જગતમાં સ્વર્ગ જેવી અંરથા નામશેષ થઈ જશે. કૃપારામ જો કે બહારથી સુદીલ જણાય છે, પરંતુ એની પ્રવૃત્તિમાત્ર એવી છે, કે ઈંદ્રાસન સમીપ એમવાને માટે એ પોતે જ યોગ્ય છે એમ માને છે. માટે આ બાબતનો કાંઈ છંપાય થયો જોઈએ. તેમ ઈંદ્રસિદ્ધિને પણ એણે લાંછિત કરી છે ”

અભિમાની માણસોના અભિમાનને પોષણ મળે છે તો એ પોષણ એના મત્વર નાશનું નિમિત્ત બને છે એ એવું પદ છે, કે બીજાના કહેવાથી તો શું પણ અનુભવથી પણ તે પોતાના સ્વરૂપને જાણી શકવું નથી અભિમાન એ વ્યાધિ છે, અને કુપથ સેવનથી જેમ વ્યાધિમાં વૃદ્ધિ થાય છે તેમ પ્રથસા વગેરે ગ્રિય વચ્ચેનાથી દુષ્કર્મના વ્યાધિ પધ્ધતી તે નાશનું કારણ બને છે. એટલા માટે કૃપારામને શિખામણથી નહીં પણ એની વૃત્તિઓને પોષણ મળે એવા શબ્દ પ્રયોગથી સુધારવા અને દેવોના પ્રત્યવાય દૂર કરવાનું નારદજીએ જોયું અને તેથી કૃપારામના અભિમાનને પોષક એવા ઈંદ્રાસનના મોહમાં નાખી નારદજીએ એની દુર્બુદ્ધિને ઉત્તેજ. એ દુર્બુદ્ધિએ, “હું પણ ઈંદ્રાણીની સાથે દેવોના દરબારમાં એક વખત બિરાજમાન થઈશ.” એવા એવા વિચારે ચઢાવી ઈંદ્રના અભિશાપને પાત્ર બનાવ્યો. ઈંદ્ર મહારાજે કૃપારામને કહ્યું કે “તારો દોષ ક્ષન્ય હોય પણ

દુઃખમાનથી દોષનું નિવારણ થોડા રીતે થઈ શકતું નથી. એટલા માટે તેને સ્વાનુભવથી જાન પ્રાપ્ત થાયો અને મહિતલગા તારો વાસ થઈ તારી સર્વ આશાઓ પૂર્ણ થયો. ” આ રીતે ઈંદ્ર મહારાજની સાપિત થઈ કૃપારામ મહિતલગા ઉતર્યા.

કૃપારામે મહીતલગા પાંદનગરમાં જોવો પ્રવેશ કર્યો કે દેવથોએ ત્યાંના શ્રેષ્ઠ તેને સામા મળ્યા. નવતર દેહધારીને જોઈ એ દેશના રીવાજ પ્રમાણે શ્રેષ્ઠિકે કૃપારામનો સત્કાર કર્યો અને પોતાના મદાસથે તેને લઈ ગયા. ગમે તે સંબોગોમાં પણ મનુષ્યો પોતાની પ્રકૃતિને ત્યાગી શકતાં નથી. એટલે ન્યારે શ્રેષ્ઠિકે કૃપારામને આગમન કારણ પૂછ્યું ત્યારે મત્ત દક્રીકત બહેર કરવાને બદલે એણે કહ્યું કે “ હું ઈંદ્રમહારાજની આરાધી સત્ત્વ શોધનને માટે જીવાત્માઓમાં મુક્તિનું પ્રગાઠકાર્ય કરવા વિશ્વની મુગાદરીમાં નીકળ્યો છું ” આટલું વાક્ય પૂરું કરતાં ત્યાં તે આગળ જોસવા જાય છે ત્યાં તેની જીજ્ઞાસા તાળવા માથે જીજ્ઞાસુ જઈ જાય તેમ તેનો વાણિ પ્રવાહ અટકી ગયો. કૃપારામના યજ્ઞમાનને આથી કંઈ આશ્ચર્ય લાગ્યું નહીં. એમણે બહુજ વિનય બાવે કૃપારામને કહ્યું કે “ આપના સ્વર્ગમાં શું રીત રિવાજે દરો એની તો અમને અહીં કશી માહિતી નથી, પરંતુ અમારા દેશમાં એવો રિવાજ છે, કે ઇન્દ્રિયોના અત્યાચારથી ઇન્દ્રિયો નિરર્થક થઈ જાય છે; અને તેનો કરો ઈલાજ થઈ શકતો નથી ” કૃપારામને, “ જો એમ હતું તો મને પ્રથમથી કહેતું હતું ” એમ કહેવાનું મન થયું પરંતુ કહેવાની એનામાં શક્તિ ક્યા મ્હી હતી ? ત્યાર પછી શ્રેષ્ઠિકે આગળ ચલાવ્યું. ‘ પણ એમાં એવું છે કે નવા આગન્ટુકને અહીંના નિયમોની માહિતી નહીં હોવાથી ન્યારે બીજી ઇન્દ્રિયોના અત્યાચાર થાય છે ત્યારે પ્રથમની ઇન્દ્રિય દોષમુક્ત થઈ જાય છે. ” આટલું કહે છે ત્યાં શ્રેષ્ઠિકાની રિવાજ પ્રમાણે આગન્ટુકના દર્શને આવી ત્યાં કૃપારામનાં ચક્ષુઓ સામે અંધકાર બંધાવવા લાગ્યો અને જીજ્ઞાસુ મુક્ત થવા લાગી. પોતાની પુત્રીના ગયા પછી પિતાએ આગળ કહેવા માંડ્યું “ પરંતુ ન્યારે નવા આગન્ટુકને અંધીના

નિયમોની માહિતી મળી જાય છે પછી તો એણે બહુ સાવધ રહેતું પડે છે. કારણ કે સભવ છે કે સમગ્ર ઇન્દ્રિય સમૂહનો વ્યાપાર એક સાથે પણ બંધ પડે ? ” કૃપારામને આ દુઃખદ સ્થાનનું હવે પૂરેપૂરું જાન થયું. દેવોને પરાસ્ત કરવાનું અભિમાન ધરાવનાર કૃપારામને આ નવતર દેશમાં શી રીતે જીવતર જશે એ વિચારે મુઝવી દીધો. સત્પુરુષોને દુઃખ દેવાથી જોગવવાના હંડનું એને પૂરું જાન થયું ત્યાં પાછું શ્રેષ્ઠિકે આગળ ચલાવ્યું. “ જુઓ ભાઈ, અહીં આવનારાઓને અગે ઘણી શિખામણ આપીએ છીએ પણ તેઓ એવા સ્થળેથી આવ્યા હોય છે, કે ત્યાંના રીત રિવાજો તે ત્યાગી શકતા નથી એટલે અમારા આગ્રહ છતાં તેઓ અમારી સાથે નહીં રહેતાં અહીંવાથી થોડે દૂર દેહલાક શ્વાપુરુષોનો વામ છે ત્યાં જાય છે. ત્યાં એના રિવાજો છે કે જે રીવાજો આવનારાઓને માફક આવી જાય છે. માટે હવે આટલે સુધી આવ્યા છો તો ત્યાં સુધી જઈ આવો, વળી અહીંની માફક ત્યાં ઇન્દ્રિય દોષ લાગતો નથી. ત્યાંના પુરુષો અસુર સવાર અહીં આવે જાય છે પણ પુરત પાછા ચાલ્યા જાય છે. તમે ત્યાં જાઓ અને મુખી થશો. ” સ્વર્ગમાં રહેનારા કૃપારામને અન્યથા વિષય રહ્યો ન હતો. મહિતમાંથી કૃપારામ ન્યારે આ પુરુષોના સ્થાનમાં ગયો ત્યારે દિગત સ્વર્ગથી એનો સત્કાર કરવામા આવ્યો. અને અભિશાપનો અવરોધ કાળ આ મહાપુરુષોના સમાગમમાં જ બંધન કરવાનો એણે દૃઢ મંકલ્પ કર્યો.

કૃપારામની કથા આંહી પૂરી થાય છે. ત્યાર પછી એનું શું થયું, એ જણાવવા રહે છે પરંતુ પાતાઓ દેહતાં વિશેષ કંઈ દક્રીકત મળી શકતી નથી. ગમે લાગે છે, કે કેાઈ પુરાણમાં આ કથા સંપૂર્ણ હોવી જોઈએ. અને એ ઉપરથી પડિતજીએ ઉપર પ્રમાણે તેને ઘટાવી હોય. ગમે તેમ હોય ! એ જોષપ્રદ દોષ કે ન હોય પણ મને પ્રાચીનતા તરફ પ્રીતિ હોવાથી અને પુરાણરચનાં કાળોમાં રસ હોવાથી એ કથા અહીં પ્રમિદ્ધ થાય એ ઇચ્છા લાગવાથી લખી છે.

અમર વ્યામ

સ્વ. ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ મહેતા

અને

મરહુમ ઈડર મહારાજ સર કેસરીસિંહજી સાથેના પરિચયો

(લેખક:—જીનો નોકર)

મરહુમ મહારાજ સર કેસરીસિંહજીના રાજ્ય અમલ દરમ્યાન દાકતર પ્રાણજીવનદાસનો ઈડર રાજ્ય સાથે સંબંધ જોડાયો હતો. તેઓનું ટુંક જીવનચરિત્ર અરથાને નહિ ગણાય. તેઓ કાશિવાડ તાબાના મોરબી ગામના રહીશ હતા. તેઓના જીવજોગે તે રાજ્યની સેવા સારી બજાવ્યાનું કહેવાય છે. તેમના પિતાશ્રી પણ કારભારી હતા. દાકતર પ્રાણજીવનદાસ બાળવયથી જ ચાલાક અને જીદ્દિશાળી હોવાથી શુભરાતી તેમજ ઇંગ્લેંડ અભ્યાસમાં આગળ વધ્યા અને મેડિકલ લાઇસન્સ પ્રસંદ કરી. મોરબી સ્ટેટને ખરચે 'M. D.' ની ડીગ્રી મેળવવા વિલાયત ગયા. જીનાગઢના પ્રખ્યાત દાકતર ત્રિભોવનદાસે પોતાની દીકરી તેમની સાથે પરજીવ્યાથી અરસપરસ સંબંધ જોડાયો. વિલાયતમાં તેઓના સદાખ્યાયી અને મિત્રો બે હતા. શ્રી. શુક્લ જેઓ મોરબી સ્ટેટને ખરચે "Bar-at-Law" થવા સાડ સાથે જ જોડાયેલા હતા, બીજા મિ. એમ. કે. ગાંધી (દાલના મહાત્મા ગાંધી) હતા. તે પણ બેરિસ્ટર થવા સાડ ગયા હતા. દાકતર પ્રાણજીવનદાસે 'M. D.' ના અભ્યાસ સાથે 'Bar-at-Law' ના ટર્મ પણ ભર્યા હતા. 'M. D.' ના ટર્મ પુરા કરી તેના ટીપ્પોઆ-સરટિફિકેટ મેળવ્યા. બેરિસ્ટરના ટર્મ તો પુરા કરેલા પણ 'કોલ' થવાનું બાકીમાં હતું. દરમ્યાન મોરબી કોટરસાહેબની આજ્ઞાથી તેઓને પાછા ઇન્ડિયા આવી મોરબી હજર થવું પડ્યું.

સાથે મિ. શુક્લ બેરિસ્ટર પણ આવ્યા. બંને જણ સ્ટેટને ખરચે ગયેલા હોવાથી નોકરીનું બંધન હતું. તેથી નામદાર કોટરસાહેબ શ્રીવાદજીના હુકમની રાહ જોવા લાગ્યા. કોટરસાહેબને પણ તેઓને લાયક હોવાવાળી જગો ઉપર નિયત કરવાનું બંધન જ હતું. અરસપરસ બંધનો અદા કરવાનાં હતાં. મરહુમ કોટર શ્રી વાદજી મોરબી જેવા રાજ્યના ગાદીપતિ હતો તેમની વાણિજ્ય વૃત્તિ વિખ્યાત હતી. એમ કહેવાય છે કે સ્ટેશનેથી ઉતારાઓને પણ ભાડાના પૈસા મેળવવાની ખાતર પોતાની ખાસ ગાડીમાં સાથે બેસાડી લાવતા હતા. આવી બીજી બાબતોમાં પણ પૈસા કમાવવાની યુક્તિ વાપરતા. આવી યુક્તિ તેઓ આ બંનેને રાજ્યની નોકરીમાં જોડવામાં પણ કરી ગયા. મિ. શુક્લ જેઓ બેરિસ્ટર થઈ આવ્યા હતા. તેમને ત્યાંના ન્યુડીસીઅલ આસીસ્ટન્ટના શીરસ્ટેટાર તરીકે રૂ. ૩૦ ના પગારથી નીમ્યા. અને દાકતર પ્રાણજીવનદાસ જેઓ 'M. D.' ની ડીગ્રી મેળવી આવ્યા હતા તેમને રૂ. ૩૦ ના પગારથી મ્યુની-સિપાલિટીમાં હેલ્થ ઓફીસર નીમ્યા. આ પ્રમાણે નોકરી આપી બંધન મુક્ત થયા. હવે આ બંને જણ પણ પોતાની જીદ્દિ વાપરી છં ખાસ સુધી પગાર લીધા વગર રાજ્યની નોકરી બજાવી તેમને શીર રહેલ બંધનની ફરજ અદા કરી મોરબી છોડી પોતાનું નશીબ અજબાવવાં બીજા ક્ષેત્રમાં ગયા. મિ. શુક્લ રાજકોટમાં બેરિસ્ટર તરીકે વકીલોત કરવા લાગ્યા.

જેઓ એક હોશિયાર અનુભવી અને આગળ પડતા બેગિસ્ટર તરીકે વિખ્યાતી પામ્યા હુઓ! કયા દેશી શાસ્ત્રની મોટામા મોગી ન્યાયખાતાની હોદ્દા વાળી પગલિનરિયતિ અને કેવી આ સ્વતંત્ર નિર્ભય બેગિસ્ટરની રિયતિ! દાકતર પ્રાણજીવનદામ પણ પોતાની વૈદકીય લાઇનમા આગળ વધતા ગયા અને છેવટે વિદ્યાન્વીતી તેઓના ઉપર કેવી તુચ્છમાન ચામ છે તે હવે પછી આગળ વર્ણનવામા આવશે

મહારાજા શ્રી કેસરીમિહજી ની તખ્તીયતમા ભર-જીવાનીમાં વીશમતા લાગુ થયાનું જણાયાથી તે નરમ ગહેવા લાગી તે કાગળને લીધે ખુદને તેમજ લાગતાવળગતાને ઘણી ચિંતા થઈ વૈદકીય ઈલાજો વખતેાવખત સ્થાનિક દાકતરો તેમજ બહારના દાકતરોથી કરાવવામા આવ્યા તેઓની ચિકિત્સામા હજુરશ્રીએ Diabitis (મધુ પ્રમેદ) હોવાનું જણાયાથી તેના ઉપાયો યોજવામા આવ્યા પોલિ દીમ્લ ઓશીસરો પેકી કેટલાક લાગ્યા પરિચયને લીધે મિત્રાચારીનો સખધ ધગવતા હોવાથી વિલાયત દ્વાર ફેર કરવા જવાની ખાનગી સનાદ આપતા પણ નખળી તખ્તીયતને લીધે ત્યાની હડી ખમી શનય નહિ તેમજ ધર્મચુરત હોવાના કારણથી તેમ કરવાને નામરજી જણાવતા છેવટે એક મારો હોશિયાર પેલેસ દાકતર રોકવાની સુચના થઇ તે પોતાને પસંદ પડવાથી તેની શોધ માટે તાત્કાલિક પગલા લેવામા આવ્યાં જુનાગઢના દીવાન રાવસાહેબ દરિદાસભાઈ જેઓ ઈંડર ગબ્બના દીવાન હતા તેમની સલાહ પૂજતા તેઓએ પ્રખ્યાતી પામેના દાકતર ત્રિભોવનદાસના જમાઇ સદરજી દાકતર પ્રાણ જીવનદાસને માટે ભતામણ કરી, જેઓ વિલાયતની જગ્યા વૈદકીય 'M D' ની ડીગ્રી મેળવી આવેલા હતા અને ધરમપુરમાં મેડિકલ ઓશીસગની જગ્યા ઉપર હતા મહારાજાશ્રીએ પોતાના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીને ધરમપુર મોકલી દામતર પ્રાણજીવનદાસને રૂપર બોલાવી પેલેસ દાકતરની જગ્યાએ નીમણું કરી ગબ્બના ચિદ્ર મેડિકલ ઓશીસ તરીકે પણ તેઓને જ કામ કરવાનું

સોધ્ય આ નિમણુંક થઈ તે દરમ્યાન મહીકાકાના પોનિટીકલ એજન્ટ મિ શ્રીગુરોડાકનો સુકામ ઈંડરમા થયો. વાતચીતમા મહારાજાશ્રીએ સાહેબ મોસુદને દાકતર પ્રાણજીવનદાસને પેલેસ દાકતર તરીકે નીમ્યાનું જણાવ્યું સાહેબ બહાદુરે પૂછ્યું 'To the appo- intment a Round nail in a Round Hole' મહારાજાશ્રીએ કહ્યું કે 'Yes he is quite fit, he has earned the well known M D degree of England' સાહેબ મોસુદે કહ્યું " I am afraid, he may be a Dinner Doctor just as there are Dinner Bar risters Your Highness should not reply upon Degrees which sometimes prove quite hollow, and there is no soundness' આ વાતચીત ઉપરથી મહારાજાશ્રીએ દાકતર પ્રાણજીવનદાસને હકીકત જણાવી એટલે દાકતર પ્રાણજીવનદાસે પોતાની ડીગ્રી વીગેરે સાથે તેઓ સાહેબને મળના જવાની આજ્ઞા મારી હજુરશ્રીએ હા પાડી અને સાહેબની પાસે જઈ મળી આવ્યા પોતાના તમામ મર્ટિફીકેટ બતાવ્યા તેમજ વિલાયત મંમધી અને તેમના અભ્યાસ મંમધી લાખી વાતચીત થઈ જેથી સાહેબ બહાદુરને સંતોષ થયો. સાહેબને હજુરશ્રી સાથે ફરી મળવાનો ન્તેગ થયો ત્યારે માહેમે કહ્યું " I really congratulate your High- ness for having made a good selection of Dr P J mehta He will certainly prove worthy of the appointment "

મહારાજાશ્રીને સંતોષ થયો દાકતર પ્રાણજીવનદાસ પણ ખુશી થયા, અને પોતાનું કામ ઉત્તમામ્ભેર શરૂ કર્યું પરિચય થતા મહારાજાશ્રીનો પ્રેમ તેમજ વિશ્વાસ વધતો ચાલ્યો પોતાના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીની સાથે તેમને પણ ફરવા દગરા જવામા મામેલ કર્યા હજુર શ્રીની બાધો મંમધી ગારીખ પરીક્ષા શરૂ કરવામા આવી બાધીની શરૂઆત, તેનું કારણ, તે કેવા મંમળે ગોમા અને કેવા ચિન્હો સાથે દેખાવ દીધો, વગેરે

હકીકત રચાનિક દાકતર તેમજ ખુદની માથે વાતચિત કરી જાણી લીધી. પોતાની પરીક્ષામાં કેવી સ્થિતિ માલમ પડી અને વ્યાધીનું બળ કેવા અને કેટલા પ્રમાણમાં છે, તેનો વિચાર કરી ઉપચારો શરૂ કર્યા. દવાની સાથે પરિજી-ખોરાક-અને દરરોજની ચંપમ પૂર્વક રહેણીકહેણી કેવી રાખવી તે સંબંધી ધીમે ધીમે સલાહ આપવામાં આવી. તે પ્રમાણે હલુરશ્રીએ વર્તન રાખવા પ્રપત્ન કરવા માંડ્યો. રૂઢિને આધીન થઈ ગયેલી ટેવો સુકી દઈ, તદ્દન જુદી પ્રણાલિકામાં ચલતે અને શરીરને ચલાવતું એ સહેલી વાત નથી, છતાં પ્રાણજીવનદાસની પ્રેમાળ વાણી અને સલાહ આપવાની પદ્ધતિ, વળી મહારાજશ્રીનો સરળ સ્વભાવ અને ધીરજ આ બધી બાબતો મળવાથી કામ સરળતાથી ચાલ્યું.

દાકતર પ્રાણજીવનદાસને જિમ્બાર્ડીનું મૂળ કારણ મહારાજશ્રીને કોઈ ઉત્તરે “ હોંગોન ” ખવરાવી દીધાનું જણાવ્યું. જેથી કરી શરીરના લોહીમાં વિકાર ઉત્પન્ન થઈ વિશમ ગરમી તેમાં દાખલ થઈ. પરિણામ એ આવ્યું કે મહારાજશ્રીને નિર્બળતા વ્યાપી ગઈ. અને આ વ્યાધિએ દેખાવ દીધો. તેના ઇલાજને રચાનિક દાકતરોએ કરેલા પણ કોઈ દવાની ખામી તો કોઈ વખત પડેજ અને ખોરાકની ખામીને લીધે રોગને અટકાવી શકાયો નહિ અને દિવસે દિવસે વધારો થતો ગયેલો. મહારાજશ્રીના શરીરની આ પ્રમાણેની સ્થિતિમાં દાકતર પ્રાણજીવનદાસને પોતાના છત્રાન્ને અજમાવવાના હોવાથી તેમણે પોતાના ખનતા પ્રયત્ને વ્યાધીને કાણમાં આપ્યો તેથી હલુરશ્રીની તળિયત સુધરતી ચાલી અને સ્વચરતા પ્રાપ્ત થઈ. હલુરશ્રીનો, દાકતર પ્રાણજીવનદાસ ઉપરનો વિશ્વાસ અને પ્રેમ વધતો ગયો અને તદુરસ્તીના એક સાચા રક્ષક તેમજ સલાહકાર નિવડ્યા.

એક પ્રસંગે સહેસગા દરમ્યાન મહારાજશ્રીએ દાકતર પ્રાણજીવનદાસને પૂછ્યું કે-મનુષ્ય પોતાનું આયુષ્ય લંબાવી શકે ?

દાકતર:-“ પૈદશાસ્ત્રના ધોરણ પ્રમાણે પાંચ-

માત્ર પ્રજા કુદરત અને નીતિના નિયમોનું પાલન કરી શારિરીક બળશક્તિ સંપ્રદીત કરવાથી આયુષ્ય લંબાવી શકાય છે એમ માને છે. તે વિષય ઉપર કેટલાંક પુસ્તકો પણ તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. હિંદુ-પ્રજા યોગશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત અનુસાર પ્રાણશક્તિનો વિરોધ કરવાથી આયુષ્ય લંબાય છે એમ માને છે. એક જડવાદી છે. જે શરીર, હૃદય, પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિ પર કંઈ પણ વસ્તુ નહિ હોવાનું માને છે. તેઓ હૃદય આરામી છે. આત્મા જેવી કંઈ સ્વતંત્ર વસ્તુ માનતા નથી. એટલે શરીરને પોથી શારીરશાસ્ત્ર અને કુદરતી નિયમો પ્રમાણે તેનાં સર્વ અંગો અને અવયવોનું જેવું અને જેટલું રક્ષણ થાય તે પ્રમાણમાં મનુષ્યની સ્થિતિ રહે છે, એવી તેઓની માન્યતા છે. તેઓનાં ધર્મશાસ્ત્રો પ્રમાણે પુનર્જન્મ તેમજ પ્રારબ્ધ જેવી વસ્તુ હોવાનું માનતા નથી જેથી દરેક જવા-ત્માનું આયુષ્ય જન્મની સાથે નિયમિત થયાનો સિદ્ધાંત પણ તેઓ માનતા નથી. હિંદુશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો તેથી જુદા જ છે. તેઓ પુનર્જન્મ, પ્રારબ્ધ અને આયુષ્ય નિયમન થયાનું સ્વીકારે છે. આત્મા સ્વતંત્ર જુદો છે. જેમાં ચૈતન્ય-પ્રકાશ અને જ્ઞાનશક્તિ છે. બુદ્ધિ, મન, પ્રાણ, હૃદયો આદી સંધાતવાળું શરીર જડ છે. જડની તમામ ક્રિયા-આત્માની ચૈતન્ય શક્તિ વડે ચાલે છે. આવી માન્યતા આર્યપ્રજાની છે. કોઈ એવી શકા કરે કે જ્યારે પ્રારબ્ધ અનુસાર આયુષ્યની મુદત પ્રથમથી નિર્માણ થયેલી હોય તો આયુષ્ય યોગશાસ્ત્ર પ્રમાણે કેવી રીતે લંબાવી શકાય. આ શંકાનું સમાધાન થતું એ ગહન વાત છે.

આ વાર્તાલાપ વખતે હલુરશ્રીના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી પણ હાજર હતા. તેમણે દાકતર પ્રાણજીવનદાસને ત્યાં તેઓના ગંજાંધી મિત્ર નામે રાયચંદલાઈ સ્વજીભાઈ (હાલમાં મહુમ ઓમદ રાજ્યદત્તા નામથી પ્રસિદ્ધ પામેલા તેમજ પૂનના આધુનિક સમયના તરવચાની)નું સ્મરણ આપી નીચે પ્રમાણે હકીકત કહી.

પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી-દાકતર સાહેબ ! આપને ત્યાં એક રોજ હું અને મુકેરી શીવસિંહજી વિગેરે આવેલા

હતા. અમે હંમેશની બેઠકમાં બેઠા બેઠા બાદ આપ થોડી વખતમાં ત્યાં આવ્યા અને તે રોજ એક જુનાન મગ માણસનું શસ્ત્રના ધાથી મગજ થયેલું તેની લાશની તપાસમાં આપે તે શખેનો એક અવયવ હાથનો દીમાંતુ જાણીએ છીએ નીકળી ગયા પછી આ પ્રમાણે જ મગજ શી રીતે હાલે ? એ આશ્ચર્ય બનાવતું કાઠણ આપનાથી જાણવાની સૌની ધમ્મજા થઈ આપે આપના વૈદકીય શારીરિક શાસ્ત્રના અભિપ્રાય પ્રમાણે કહ્યું કે પ્રાણસંક્રિતને કઈ અશ અકાલીન મૃત્યુ થયેલ શક્યમ ગહેરાથી હવન થાય એમ અને છે વળી શિવગિહજીએ કહ્યું કે અમારા દાદા સુરજમવજીએ ગોતાગામ આગળ ધિગાણ મચાવેલું તેમાં સગરના લશ્કર સાથેના યુદ્ધમાં શોગ કપાયા પછી ધડ આગળ ધસી લડેલાનો દાખલો ગમમાગાના પુસ્તકમાં મોજુદ છે જેને દાકતરમાહેને તબીબો મહેમાન ગયસલ્લાઈ જેઓ દોહના એક હેડાપર આગમ પુરુષી પર મે ૧ હતા તેમના તરફ આગળી બનાવી અમારું ધ્યાન ખેંચ્યું અને કહ્યું કે 'માથી મારો પુત્રાનો આ મુદરથ કરી ગઈશ' જે ઉપરથી મેં તેઓ તરફ જોયું, એટલે તેઓએ પૂછ્યું "તમે ગાંધીના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી છો ?" મેં કહ્યું "હા ?" તેઓએ પૂછ્યું 'દરમિયાનમાં ધડિયાળો હશે અને તેમાં લાખી તેમજ હુકી મુદતની આવીના પણ હશે' મેં કહ્યું હા. છ મામ આવી શકે એવી આવીના ખીરમાં ધડિયાળો છે " ગયસલ્લાઈએ પૂછ્યું કે "એવી લાખી મુદતની આવીના ધડિયાળની કમાન અકસ્માત તૂટી જાય ત્યારે શી ક્રિયા થાય છે તેની માહિતી છે ?" મેં કહ્યું, "હા મુદતપૂરી થતા નિયમમગ આટા ઉમ્મી કમાન ખજાગ થનાને બદલે એકદમ ધણી જ ઝડપથી ઉમ્મી જાય છે અને એટલા જોશથી કે આગળી વચગા આવે તો કપાઈ જાય" ગયસલ્લાઈ એ કહ્યું કે "શરીરના બધાંજુ પાપ ધિયાગ મગજના જે ધિયાગમાં લોહકની ગતિના આધારે શરીરની ગતિ નિયમન જેવી રીતે છે તેવી જ રીતે શરીરમાં છે.

પ્રાણની ગતિના આધારે માંચો ચાલે છે શરીર નિર્માણ થતાની સાથે તેનું આયુષ્ય નક્કી થાય છે સો, પચાસ, પચીસ કે પાંચ વગસ એના રીતે શરીર સ્થિતિનો કાળનિયમ થયેલો કહેવાય છે તેમાં બીડો ભેદ એ છે કે તે દિવસ-માસ-વરસ એવા બવહાગિક કાળ પ્રમાણે આયુષ્યની ગણતરી કરવાની નથી પણ તેનું માપ પ્રાણના શ્વાસોશ્વાસ ઉપર નિયત થયેલું મનાય છે દિવસ ગતીના ૧૬૦૦ શ્વાસોશ્વાસની ગણતરી છે. દરેક જનાત્માના શરીરની સ્થિતિ તે પ્રમાણે અમુક શ્વાસોશ્વાસ જે નીર્માણ થયા હોય તે પ્રમાણે હોય છે તમાગ જાણનામાં હશે કે મરણ પચાગી ઉપર મુતેનો પોતાના શ્વાસોશ્વાસ પુરા કરવા તરફ હોય છે જેથી લૌકિકમાં એમ કહેવાય છે કે "હવે શ્વાસ ઉપર્યો છે ધડીસાત છે" સર્પ ગરોળી વગેરેની પુછડી કપાઈ ગયા બાદ હાલ્યા કરે છે બળીદાનમાં બગડી કુડડા પાડા રંગેના શરીર છેદ થયા બાદ ધડ હાલ્યા કરે છે આ બધું પાછળી શેષ ગરેળી, પ્રાણસંક્રિત ને પડધાને આધારે છે.

આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ ગયસલ્લાઈએ તત્ત્વજ્ઞોએ આપેન પુત્રાસા ઉપરથી સમજી શકાય છે, કે યોગ-શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે પ્રાણનિરોધની ક્રિયા સાધ નાર પોતાના શ્વાસોશ્વાસ ઓછા ખપાવી શકે અને આયુષ્ય લગાવી શકે એ માનવા જેવું છે પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં પૂર્વના ઋષિમુનિઓએ ધણી લાખા આયુષ્ય ભોગવનાના દાખલા છે તે કાર્ધ ગપોટા નથી પણ સાચા છે વૈદ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે આયુષ્ય લગાવી શકાય છે એવી માન્યતા પાશ્ચાત્ય પ્રાચીન છે તે ઉપરથી એમ મમજનાનું નથી કે પ્રારબ્ધ આધીન શરીરની સ્થિતિ જેટલી મુત તરફવાની નિર્માણ થયેલી હોય તેમાં ફેરફાર કરી શકાય કુત્તરી કાપદા અને નીતિના નિયમોનું પાલન થવાથી પ્રાણસંક્રિતને મંદ થાય છે ઓછા શ્વાસો શ્વાસ બપે છે જેથી આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે એમ ગાંધીય છે જાણી શ્વાસોશ્વાસની નીયમીત ગતી બાગ આગળી છે જના ઉતાવળા વગમર ચાલવાથી

કામ, કોઈ વગેરે આવેશોને આધીન થવાથી, વધુ ખાવાથી, બહુ ઉંઘવાથી, બહુમેથુન સેવનથી શ્યામની ગતી વધે છે એટલે સુધી કે તેનું માપ યોગશાસ્ત્રમાં ૬૪ (ચોમક) તકુ સુધી ખતાવ્યું છે અર્થાત્ શ્યામ મણી ખપી જાય છે. અને આયુષ્ય ઘટે છે. આ પ્રમાણે અભિપ્રાય ખતાવી પ્રશ્નોને પ્રુલાસો કર્યો હતો.

પોલિટીકલ એજન્ટ મિ રીટસરેડસ સાહેબનો મુકામ છઠ્ઠામ ચણેલો, ત્યારે પોતે ત્યાંની છરખીતાલની મુલાકાત. તેના આવ્યા, માથે નામદાર શ્રી મહારાજા સર કેમ્પરિમિદજી તથા તેમના દિવાન લાલજીભાઈ પ્રધેતમદાસ દીવાન બહાદુર પણ હતા. મકાનની સ્વચ્છતા, દવાનો સ્ટોક, ચોપરેશનના ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ, વગેરે જોઈ ખુસી થયા, બાદ દરદીઓ દવા લેવા આવેલા ત્યાં આવ્યા એકને પૂછ્યું, “તમે કોન છો?” તેણે જવાબ દીધો, ‘શામ’ વાણીઆ શીએ “કેમ આવ્યા છો, માહેમે પૂછ્યું” વાણીઆએ કહ્યું, “શામ” ધરવાળા માણસે” સાહેબ સમજી શક્યા નહીં એટલે હજુરશ્રીના સામુ જોયું હજુરશ્રીએ સાહેબને કહ્યું, કે “તેની સ્ત્રી માદો છે.” સાહેબે ફરી પૂછ્યું “તમાની બેરીનું નામ શું? શામ? બેરીનું નામ કે લેવાતું હશે? દાકતરે કહ્યું” કેમકા તમારે નામ લખાવતું પડશે તે મિવાય દવા મળશે નહીં આથી વાણીઆ ગભરાયો અને આમ તેમ જોવા લાગ્યો કે તેની બેરીનું નામ જાણનાર કોઈ ત્યાં હાજર હોય તો તેની પાસે નામ લખાવે, પણ કોઈ માયુમ પડ્યું નહીં. છેવટે સુક્તિ શોધી કહાદો. દાકતરને કહ્યું, “શામ, લંબો, એક તો “ર” અને બીજું ‘ખી” આ પ્રમાણે તેની બેરીનું નામ રખી હતું તે લખાવ્યું સાહેબમહાદુર, મહારાજાશ્રી વગેરે મંડળને આથી બહુજ આનંદ થયો બીજા દરદીને સાહેબે પૂછ્યું “તમે કોણ છો અને કેમ આવ્યા છો?” દરદીએ જવાબ આપ્યો “માહેમ બાહણ્ય હું દાંત મડેલા છે તે કઢાવી નાખવા સાદે આવ્યો છું” માહેમે કહ્યું “હકુ જોત ખાતે હો? પછી સાહેબે દાકતર તરફ જોઈ કહ્યું કે, Doctor you are the Surgeon

of the individual and have to see that the rotten part of the body is soon cut off, that the rest may be quite safe. અને લાલજીભાઈ તરફ નજર કરી કહ્યું કે Diwan Bahadur, you are the Surgeon of administrative body and have to be most careful in getting rid of the rusty and rotten parts of your machinery, just intime to stop further decay.” પછી હજુરશ્રી તરફ જોઈ કહ્યું I trust you agree with me, dear Maharaja આ પ્રમાણે આનંદભરે મુનાકાત પૂર્ણ થઈ.

કોઈ બીજા પ્રસંગે હજુરશ્રીએ દાકતરને પૂછ્યું, “એક પુસ્તકમાં એવું એક વાક્ય મ્હારા વાચવામાં આવ્યું છે કે ‘King can do no wrong’” એનો ભાવાર્થ શું હશે?

દાકતરે લખાણથી વિવેચન કર્યું તેની મતભણ એવો હતી કે — ‘Legal maxims’ નામના કાયદાના પુસ્તકનું આ સુત્ર જણાય છે તેનો અર્થ દેશકાળને અનુસરીને જુદો જુદો કરવામાં આવ્યો છે, મતમુગ્ના સમયમાં “રાજ્ય” એ ઈશ્વરી અશ છે, તેથી બધી રીતે પૂર્ણ હોવાથી તેઓ દોષોથી રહીત હોવાનું સ્વીકારવામાં આવતું હતું. મુતનો મહરયાર્થ પણ ખરી રીતે આજ છે આપણા પ્રાચીનશાસ્ત્રો પણ તેજ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે બીજો પણ એવો અર્થ થઈ શકે છે કે લક્ષ્યે “રાજ્ય” એટલે અમુક વ્યક્તિ નહિ, પણ “રાજ્ય સત્તા” એવો એબરેટ્ટેડ અર્થ લેવાનો છે અર્થાત રાજ્યસત્તા ભોગવનાર અમુક વ્યક્તિ નહિ, પણ પરપરા આક્રી આવતી “રાજ્ય સત્તા” છે રાજ્ય ભોગવનાર મુન્હો કરે તો તે શિક્ષાને પાત થાય પણ ‘રાજ્ય સત્તા’ દોષિત ગણાય નહિ. મતભણ ગભીર મુન્હો કરનાર રાજ્ય યાને રાજ્ય ભોગવનાર પરમજ થઈ શકે, પણ રાજ્ય ગાદી યાને રાજ્ય સત્તાનો

ઉચ્છેદ કરવામાં આવે નહિ. એકને ઉઠાડી બીજો ગાદી ઉપર બેસાડી દેવામાં આવે છે. અને સત્તાની પરંપરા ચાલે છે.

આધુનિક સમયમાં આપખુદ સત્તા ભોગવનાર રાજાઓ મનસ્વીપણે એમ માનવા લાગ્યા કે “રાજ્ય-પદ્ધતિ” ઈશ્વરદત્ત તેમજ જન્મસિદ્ધ છે. તેથી તેઓ પોતાની સત્તા ગમે તેવી રીતે વાપરી શકે. તેમાં તેમનો ગુન્હો ગણાય નહિ. મારવો હોય તેને મારી શકે અને બાંધવો હોય તેને બાંધી શકે” એવી લૌકીક કહેવત છે. પ્રજા મુજો મોઝે તેવો જીલમ ખમી શકે એવી મનોવૃત્તિવાળી હોય ત્યાં સુધી આ દોર અને જોડુકમી ચાલે. પ્રજામાં ઝગૂનિ આવતાં સામા ચર્ષ બળવો કરે, અને રાજા પ્રજા વચ્ચેના નેકસંબંધો અને હકોની વાટાઘાટ શાય. આવી રીતે ફેરફાર થયેલાના દાખલા ઇતિહાસમાં મોજુદ છે. રાજાની પદ્ધતિ અને માન મરતમો જળવાય એવા પ્રયત્નો રચવામાં આવે એટલે એક સાધારણ ગુન્હો-ગાનની માફક રાજા ગુન્હો કરે ત્યારે સામાન્ય કાટો તેનો ઈન્ગાફ કરી શકે નહિ તેમજ શિક્ષાને પાત્ર ચર્ષ શકે નહિ, પણ રાજાઓ ગુન્હો કરે ત્યારે સામાન્ય કાયદા લાયુ નહિ કરતાં ખાસ ‘કમિશન’ નીમી માન મરતમો સચરાય એવી રીતે લાયુ કરવામાં આવે છે. મતલબ ‘King can do no wrong’ નો ભાવાર્થ આ પ્રમ્તે એવો કરવાતો છે કે રાજાઓ ગુન્હો સંબંધી સામાન્ય કાયદા કાનુનોથી મુક્ત છે. વગેરે વિવેચન કરી વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા હતા.

અન્ય પ્રસંગે મદારાજ્યશ્રીએ દાકતરને તેઓના વિલાયતની પ્રજાની કૌટુંબીકભાવના, રહેણી કહેણી, તેમજ વર્તન હિદતી માથે મરખામણી કરતાં કેરા જણાય છે તે મળધી અભિપ્રાય પુછ્યો.

દાકતરે નીચેની મનલખને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો કે:—“આર્યપ્રજાની કૌટુંબીકચિંતનતા, મેંપ અને સહકૃપતા અન્ય પ્રદેશોમાં જોવામાં આવતી નથી. આવી શુદ્ધ ભાવનાઓ હિંદુશાસનમાં વર્ણન કરેલ મહાન પુરોના કવનચરિત્ર અને તે સમયની

પ્રજાના આચાર વિચારોને અનુસરીને બંધાએલી છે. જો કે તેમાં કાળ બળે તેમજ રાજ્ય ક્રાન્તિઓએ ધણા ફેરફારો કર્યા છે. વળી પાશ્ચિમીય સંસર્ગે કરી વિદેશી ઢબ-છબ, વિદેશી ભાષા, વિદેશી ખાણ-વિદેશી પહેરવેશ વગેરેનું અનુકરણ થવાથી તો ડાટ વળ્યો! તો પણ હજુ હદમાં છીએ. વિલાયતની પ્રજાની કૌટુંબીકભાવના આવી શુદ્ધ અને પ્રેમાળ નથી. કારણ ત્યાં આપને જો દીકરાને ઘેર ઘોડા દિવસ રહેવાનું હોય, તો દીકરો આપના ખાધા ખરચનું બિલ કરી પૈસા વસૂલ કરે. અને દીકરો આપને ઘેર રહેલો હોય તો આપ પણ તેવીજ રીતે ખરચ વસૂલ કરે. આવી રીતે જ્યાં હોય ત્યાંની વાતો વિચીત્ર છે. દરેક જણ પોતાની જ સુખ મગવડતા માચવવામાં જ તત્પર હોય. એક બીજાની અનુકૂળતા અને ધસારો વેઠવાની ત્યાંના કુટુંબોમાં ભાવના જોવામાં આવતી નથી. ‘Brother-hood’ ની કૃત્રિમ રીતે અને એડીકેટની બળેનું વર્ણન કરવા બેસીએ તો આખાં પુસ્તકો ભરાય! ખરે જોતાં હદયોની ભિન્નતા જ નજરે પડે છે, અને તે રાજ્ય નીતિમાં પણ ઉતરીને “Divide and Rule”ના તેઓના સૂત્ર પ્રમાણે ચલણું તંત્ર રચાયું છે.

એટલું નો માન્ય કરવું જોઈએ કે તે પ્રજાએ, વિલાયતમાં આગળ વધી ભૌતિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી છે. અને અન્ય પ્રજાઓના હક મંબંધને હાની પહોંચે તો ચિન્તા નહિ. પણ પોતાનું આર્થિક હિત કેવી રીતે સધાય તે પ્રધાનપણે લક્ષમાં રાખી સઘળી બાજુ રચી છે, “વર મરો કન્યા મરો પણ ગૌરનું તર-ભાણું ભરો” એવી કહેવત પ્રમાણે રાજ્યતંત્ર ધસાયું છે. તેઓના કેટલાક ગુણો વખાણવા લાયક છે. માહસીકપણ, કાર્યદક્ષતા, સ્વદેશભિમાન, મમય-સુચકતા, આગળ ધસવું વગેરે સદ્ગુણો અનુકરણ કરવા જેવા છે. આપણાં પ્રાચીનશાસ્ત્રોની અને હુમ થયેલી કળાઓનું પાકું શોધન કરી તેમાંથી આર્થિક ઉન્નતિ માખરાને જે પ્રયામો અને નવીન દુનરોનો વધારો થયો છે, તે આપણને આશ્ચર્ય

અક્ષિત કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ આપણો પ્રભાવ, આગસ, પાછળ પડવાપણું સિદ્ધ કરી આપણને શરમાવા જેવી સ્થિતિમાં આપ્યા છે, છતાં, આપણામાં હજી નવચિત્તિ આવી નથી.

તેઓની પ્રવ્રત્તિમાં પ્રવ્રત્ત કરતાં સ્ત્રીની સંખ્યા બમણી તમણી હોવાથી વ્યભિચાર વૃત્તિનેપોષણ મળે એવી વસ્તુસ્થિતિજોવામાં આવે છે. જે કે ત્યાંની હવા ઠંડી છે. પણ તેમનાં ખાણાં પીણાં ગરમ છે. ઘરમાં કામ કરનાર નોકર-ચાકર પણ સ્ત્રીવર્ગ હોય છે. આપણા દેશમાંથી ગયેલા વિદ્યાર્થીઓને બાથરૂમમાં નહાવાની સાગમરી તૈયાર કરનાર, બીજાનાં સાફ કરી તૈયાર કરનાર, તેમજ બીજાં કામ કરનાર જીવાન કુંવારી છોકરીઓ હોય! આવી લાલચોમાંથી તેઓને નિર્લેપપણે પસાર થવું મુશ્કેલ પડે છે. કુટ-લાક તેમાં ફસાઈ ગયાના દાખલા પણ બને છે. રાત્ર્યંત્રીઓને તો આ મોહ જળમાંથી બચવું મુશ્કેલ પડે છે. તેઓ ફસાયાના દાખલા પણ બને છે. વળી આવી લાલચોમાંથી આજ કાલ રાત્ર્યંત્રી ત્યાંના પ્રવાસે જવાના શોખીન થતા જાય છે, અને બહુ ખર્ચ કરે છે, જે બોલો તેમની રૂપિયત પર પડે છે. પરિણામે તેઓને શોષવું પડે છે.

બીજી તેમની વખાણવા લાયક બાબત બદારતી તેઓની સ્વચ્છતા છે. તેમનાં ઘરખાર, રાત્ર્યંત્રીલાં, પહેરવેશ આદિ બહુજ સ્વચ્છ અને સ્વચ્છિત જોવામાં આવે છે. વસ્તી તવગર-મધ્યમ અને ગરીબ અને ત્રણેનું મિશ્રણ છે. તેમાં ગરીબનું પ્રમાણ વધારે જોવામાં આવે છે. પણ અહીંની માફક તેઓ બીજા માગી શકતા નથી. કારણ કે ત્યાં બીજા માગવી એ શુભેા ગણાય છે. તેથી ગરીબને કંઈ મદદ જોઈતી હોય તો રસ્તાની ઉપર જનાર ગૃહસ્થો આગળ શાકે ફેરવે, પંખાથી પવન નાખે, કંઈ ગાંધન માર્ક-ને તેનું ખાન પોતાની ગરીબાઈ તરફ જોઈ કંઈક મેળવે પણ બીજા તો માગીજ શકે નહી. આથી ત્યાં અહીંની માફક આગસને ઉત્તેજન મળતું નથી.

આપણા દેશમાં બીખારી ઘણાજ વધી ગયા છે. જેથી દેશને તેઓ બોમ્બડર થયા છે. ત્યાં દરેક જણ કામ કરીને પોતાનો નિર્વાહ કરે છે, અને ઉલ્લેખી રહે છે. છતાં મજૂરવર્ગને ખરચે તવંગરો તાગડધીના કરે છે એમ કહેવાય છે. તેઓને રહેવા સાફ ઘરો પણ નથી, બહાર ન્યાં ત્યાં પડી રહેલા જોવામાં આવે છે, ફક્ત હુલ્લા-લંગડા-આંધળાં અસક્તને મારે ગરીબગૃહો હોય છે ત્યાં તેમને આશ્રય મળે છે

કેળવણી તેમજ હુત્તર કરવામાં તેઓ આપણા દરતાં વધારે આગળ છે કેળવણી આપવાની સંસ્થાઓ પણ જોઈ એ તેટલી છે. દરેકને શાળાનું શિક્ષણ મળે એવી જોકવણ કરવામાં આવી છે. જેમ શિક્ષણ મળવાના સ્થાન ઘણા છે તેમ જીવારખાનાં, દારના પીકાં, નાટકો, સિનેમા, કુટણખાનાં વગેરે ઉ-માં મડાવવાના સાધનો પણ ઘણાં છે. તેઓના ખાણાં પીણાં એટલાં બધાં રાજસી-તામસી છે કે વિષય લાલસા વધારે જોવામાં આવે છે આ પ્રમાણે છતાં પ્રગતિ મોટી લાગ ઉઁથી કેળવણી, સુસરકાર અને સુવિચારથી સુચિત મયેલ મંડળો અને કુટુંબોથી લરપુર છે. જેમની ઉઁથી લાવનાઓ અને ચારિત્રો ઘણા પ્રશસાપાત્ર છે.

તે દેશમાં ઔદ્યોગિક કારખાના બહુ છે. કાપડની-મિલો, વરાળવેત્રો અને વિજળીના કારખાનાં, સોય અને ટાંકણીઓ બનાવવાનાં કારખાનાં, તમામ જાતની છરીઓ, ચપ્પુ, શસ્ત્રો વગેરે બનાવવાના કારખાના, તમાકુનીબીડીઓ, દારૂ, પીણાં, ખાણાની ચીજો વગેરેનાં કારખાનાંમાં લાખો મજૂરો કામ કરી રહ્યા હોય છે. ધરની અંદર ખેરાં-છોકરાં-છોકરીઓને કામે લગાડવાને પણ ઘણાં સાધનો છે, જેથી કાઈ પણ આગસ ખેસી રહેલું જોવામાં આવે નહીં. કાઈ સિવવાનું, કાઈ બરવાનું, કાઈ ચિત્રો પાડવાનું, કાઈ ગાવાનું, કાઈ વાદ્યન વગાડવાનું એમ કામમાં મચેલાં જોવામાં આવે છે.

પખસીકપાકે, ખાનગી ખગોચાઓ, કસરત શાળાઓ, અખાડા, તાલીમખાનાં, ક્રીકેટ, રેનિસ

વગેરે રમવાનાં સ્થળો ધણાં રમણીય હોય છે. રજ-વાડાનાં મકાનો, પેલેસો, કોર્ટ્સ, ટેમ્સ નદીનો પુલ, હોટેલો, ખાનગી ધનાઢય વર્ગનાં રહેવાનાં ગૃહો, આ બધું જોવાલાયક છે. આપણને એમ લાગે છે કે ઇન્ડિયામાં આવી કલેક્ટર, પોલિટીકલ એજન્ટ, કમીશનર, જજ વગેરે મોટા હોદ્દાવાળા અને વારે પગારવાળાઓ પૈસા કમાઈને ત્યાં મોટાં ભવ્ય મકાનો બંધાવી રહેતા હશે, ના, તેમ નથી ! તેઓ તો હોટેલોમાં રહી છંદગી પુરી કરે છે. પછી કોઈક ઘર બાંધે છે તો ફક્ત નાનુ જ ! જેનું નામ તેઓ “કોટેજ” આપે છે. કેટલાક પેનશનરોને તો મેં જનરમા શાકની ઝાળી લઈ શાક ખરીદતા જોયા છે. ગમે તેમ હો ! પણ તેઓ ધણું સુખી અને સાફું જીવન ગાળે છે. નહીં કે આપણા અહીંની માફક મોટા મકાન બાંધી, મોટા વરા કરી, લોકોમાં મોટા કહેવરાવવાને બધું ધન ખરચી નાખી ખાલી ખખ જોવા બને છે ! તેઓ પોતાની કમાણીનો ઉપયોગ તેમનાં બાળકોને સારી કેળવણી આપી સુધારવામાં અને જુદા જુદા ધધાને લાયક કરી પગ-ભર કરવામાં કરે છે. તેમને માટે પૈસા એકઠા કરી મુશી જતા નથી, કે તેઓનાં છોકરાં પાછળથી આગમુ બની તે કુમારો ખરચી દઈ બીબારી બને. આ પ્રમાણે તેમના વિલાયત અંબધી વિચારો બતાવ્યા હતા.

મદારાજશીએ એક પ્રસંગે એમ પૂછ્યું કે-
“આજકાલ રાજવશીઓ ધણે ભાગે અપુત્ર સ્થિતિ કેમ ભોગવે છે ? તેના વિષે તમારો શું અભિપ્રાય છે ?”

દાકતર:-તેના ધણાં કારણ છે. મુખ્ય કારણ તો એ છે કે શરીરનું સ્વચ્છ થતું નથી. તેની તૂટી જન્મથી રાજવશીઓ ભોગવે છે. “બોજમાંથી વૃક્ષ” એ ન્યાયને આધારે બોજની નજબાઈ એજ વૃક્ષની નજબાઈનું મૂક કારણ છે, પછી ક્ષેત્ર સાફ હોય તો પણ વૃક્ષનો નજબાઈ થવાનું. બોજ આદાપણ પિતાથી થાય છે. આધુનિક સમયમાં

રાજાઓ ધણી રાણીઓ પરણે છે તેથી પણ સંતાપ નહીં થતાં પાશવાનો રાખે છે. તેથી શક્તિનો અતી-શય વ્યય થાય છે. આ પ્રમાણે હાલના રાજાઓની સ્થિતિ છે તેઓ વ્યસનો વગેરે કુટોવેને લીધે શરિ-રનો નિર્જળતાથી સારો તંદુરસ્ત પ્રજા ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. વળી તેઓનાં ફરજનો જન્મથી પાછાં અને દાવડીઓ જેવી હલકી જીને આધીન કરવામાં આવે છે. In short they are brought up in a vitiated nursery-bed જરા મોટાં થતાં ખવાસો અને હલકા નોકરોને આધીન પડે છે. જેમના સહવાસમાં તેઓ અનેક પ્રકારની કુટોવો શિખે છે. પછી સ્કૂલ અગર કોલેજમાં દાખલ થાય છે ત્યાં પણ પેલા નાનપણમાં જ સંભાળ લેનાર ખવાસો તો ભેગા જ હોય છે. કોલેજમાં સખત કાયદા અને નિયમોને આધિન રહેવું પડે એટલે પોતાના મુસાયબ અગર ટ્યુટર અને એક બે સુનંદા નોકરો હોય, છતાં અલગ છતારાઓમાં બીજા નોકરો વગેરેને રહેવાની છુટ હોય છે. તેથી કોલેજના શુદ્ધ વાતાવરણમાં પણ ગંધ તો ખરી જ. વિષય સંપટ ખવાસો અને દાવડીઓની વિષયપોષક વાતો અને કુઅંચી પમાર થયેલા રાજ-કુમારો કોલેજના કેદખાનામાંથી છુટ્યા ના છુટ્યા કે તુરંતજ લગનદલાલોએ તૈયાર કરેલા પરણવાનાં માગાં આવેલાં હોય તેમાંથી એકાદ ગાળીયું વળગાડી દેવામાં આવે છે. ત્યાં પણ બારે ટીકાની રકમ, કીમતી દાવજો, અને મોટા રાજ્ય સાથે સંબંધમાં આવવાની લાલસાના અંધપીડિતમાં ભવિ-ખ્ખનાં વર-કન્યાનો ઉમર વગેરેની શી રીને મમા-નતા અગર વિશ્વમતા છે તે તરફ ધ્યાન અપાતું નથી. ધણાં કેસોમાં કન્યા વર કરતાં મોટી હોય છે. પછી કહેવાનું શું ઉપર વર્ણવેલ સ્થિતિના રાજકુમાર મોટી કન્યાની સાથે તિલાદીન થયા એટલે વસ્તુસ્થિતિ પહોંચી વળવાને અનેક પ્રકારના ઉપાયો કરવામાં આવે છે. તેજદાર આરોવો, દારૂ, જોસદાર માત્રાઓ વગેરે કૃત્રિમ ઇલાજો કામે લગાડવામાં આવે છે. તેથી

લાભને બદલે હાની થાય છે અને લિલટી કામગીરી કુદરતી અને પ્રત્યેત્પતિ શક્તિ ખોઈ ખેંચે છે. આ પ્રમાણે દાંતરે પ્રત્યેત્પતિ ખુલાસો કર્યો.

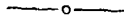
દાંતર પ્રાણજીવનદાસ દીવાન બહાદુર લાલજી-ભાઈની દીવાનગીરી દરમ્યાન હતા. લાલજીભાઈને દીવાન પદ ધારણ કરે લગભગ પાંચ વરસ થયા આવેલાં. તખ્તપત પણ નરમ જેવી રહેવા લાગી. તેથી તેઓએ નિવૃત્ત થવાની ઈચ્છા નામદાર મહારાજશ્રીને જણાવી. મહારાજશ્રીએ કહ્યું કે-“હાલ ઉતાવળ શી છે? પ્રથમ આપની જગ્યાએ લાયક ગૃહસ્થ કેણુ છે તે સંબંધી વિચાર કરી મને જણાવો.” દીવાન બહાદુરે દાંતર પ્રાણજીવનદાસનું નામ સુચવ્યું અને કહ્યું કે, “તેઓએ ખારીસ્ટરના ટર્મ લખ્યા છે એટલે કાયદાકાનુનથી વાંકું છે. વળી આપના વિશ્વાસુ નિવડ્યા છે.” મહારાજશ્રીએ દાંતર પ્રાણજીવનદાસની શી મરજી છે તે જણાવવા તેઓને પૂછ્યું-પણ તેઓએ દીવાનપદ સેવાની સાફ ના પાડી, અને કહ્યું કે, દાંતરને દીવાન બનાવવો એ “Fixing a Square nail in a round hole” જેવું થશે. લોકોને પણ તે રૂચતું આવશે નહીં. તેમજ પોલીટીકલ એજન્ટને પણ ચર્ચાનું કારણ થશે. એવામાં મહી-કાંઠા પોલીટીકલ એજન્ટનો મુકામ ત્યાં થયો, પ્રસંગે વાત નીકળી, દાંતરની હેંશીયારી અને પ્રમાણિક વર્તન વીગેરે બાબત સાહેબ બહાદુરને માહિતી હતી. પણ વાંધો માત્ર દાંતરને દીવાન બનાવવો એ ઉચીત ગણાયો કે નહીં તે હતો; અને તેજ કારણ બતાવી દાંતરે પ્રથમથી જ ના મરજી જણાવેલી. મહારાજશ્રીનો દાંતરને દીવાન પદે નીમવાનો ભાવ તેમજ આગ્રહ બહુ જણાવ્યો અને ખારીસ્ટરના ટર્મ ભરી કાયદા કાનુનમાં પાવરધા થયા છે એટલે નીમવાની હરકત નથી વીગેરે અભિપ્રાય બાજી સાહેબ બહાદુર પણ હજુરશ્રીના અભિપ્રાયને મળતા થયા. પણ દાંતરે તો હેવટ સુધી જગો સેવાની ના પાડી. હજુરશ્રી નારાજ થાય, એટલે દાંતરે એક

ચુકતી શોધી કાઢી કે “ખારીસ્ટરના ટર્મ” લખ્યા છે. પણ “કાલ” થયો નથી. મારો વિચાર ઇંગ્લેંડ જઈ તે વિધી પુરી કરી આવવાનો છે. માટે મને રજા મળે તો હું જઈ “કાલ” થઈ આવું. જેથી પછી કાંઈ વાંધો રહેશે નહીં.” હજુરશ્રીએ ખુશીથી તેમ કરવા જવાની રજા આપી એટલે દાંતરે ફરી ઇંગ્લેંડ ગયા. તે દરમ્યાન અહીંયા છપનીયા દુધાળની શરૂઆત થઈ. આવા સંજોગો ઉભા થવાથી દીવાન લાલજીભાઈની નરમ તખ્તપતને લીધે વહેલા છુટા થવા તેઓએ આગ્રહ કર્યો. મહારાજશ્રીએ તેઓને દાંતર પ્રાણજીવનદાસ પાછા આવતાં સુધી રોકાવા કહ્યું. લાલજીભાઈ પણ દાંતરની રાહ જોવા લાગ્યા. દાંતર પ્રાણજીવનદાસ “કાલ” થઈ પાછા ઇન્ડીયા આવવા નીકળ્યા ખરા, પણ વચમાં પોતાના મિત્ર મી. એમ. કે. ગાંધીને મળવા સાફ આફ્રિકામાં રોકાયા, તેથી ઢીલ થઈ. મહીકાંઠા પોલીટીકલ એજન્ટે છપનીયા દુધાળને વળવા સાફ ઈડર રેટ શું ઈલાજો લેવા ધારે છે તેની પ્રોજેક્ટ તૈયાર કરી મોકલવા તાકીદ કરી. એટલે લાલજીભાઈ તો ગભરાયા અને છુટા કરવા આગ્રહ પૂર્વક વિનંતી કરી. એક તરફ નરમ તખ્તપત તેથી લાલજીભાઈ દુધાળની વસ્તુચિતિને પહોંચી વળવા અશક્ત હતા તે ખુબી વાત હતી. બીજી તરફ પ્રાણજીવનદાસને પાછા આવવામાં ઢીલ થઈ. આ પ્રમાણે “સુદી વચ્ચે સોપારી”ની કહેવત પ્રમાણે મહારાજશ્રીને મુઝવણ થઈ. જો બીજો દીવાન નીમે તો દાંતર પ્રાણજીવનદાસ સાથે વચન લગ્ન જેવું થાય. તેઓની રાહ જોવામાં આવી પણ પ્રોજેક્ટ, એજન્ટનીમાંથી રીમાઈન્ડર ઉપર રીમાઈન્ડર આવ્યા છતાં મોકલાય નહીં, તો પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબની ખરૂં થાય! આવા સંજોગો આવી પડ્યાથી હજુરશ્રીને રાવબહાદુર કેશવલાલ હીરાલાલ, ખંભાતના માણ એડમીનીસ્ટ્રેટરને એકદમ નીમી લાલજીભાઈને છુટા કરવા પડ્યા. કેશવલાલભાઈએ દુધાળનું કામ તરારીથી હાથમાં લીધું અને પ્રોજેક્ટ તૈયાર કરી મોકલી આપી.

દાકતર પ્રાણજીવનદાસ તેઓના મીત્ર મી. એમ. કે. ગાંધીને આફ્રિકામાં મળી પાછા આવ્યા. અત્રે જોયું તો દીવાનની જગો પુગાઈ ગયેલી જણાઈ. વચમાં પ્રાધવેટ સેક્રેટરી અને મુકેટી શિવસોહજી હોવાથી તેમને, આ પ્રમાણે થવાનું શું કારણ, તે વિષે પૂછ્યું. બંને જણે તેમને સમગ્રવ્યું કે:—“તમારા પાછા ફરવામાં દીલ થઈ અને કુષ્કાળનો મામલો ! તેથી મહારાજશ્રીને દીવાન નીમી દેવામાં કહેડા સળેગો આવી પડવાથી, ફરજ પડી છે. તેઓને તમારી સાથેના વચનની વિસ્મૃતી થયેલી નહોતી. અમો બંનેએ પણ તે સબંધી શ્રીજીનું બ્યાન ઐચ્છ્ય હતું કેઈ પ્રકારની ખટપટનું પરીણામ થયું નથી.” હજીરશ્રીની સાથે મુલાકાત થતાં બધી બાબતનો ખુલાસો થયો. દાકતરના મનનું સમાધાન થયું ખરૂં ! પણ જે આશાએ અને વારસે લાંબો પ્રવાસ ખેડી,

ખરચમાં ઉતરી દાકતર બારીસ્ટરની “કાલ” થવાની વિધીપૂર્ણ કરી આબા, છતાં નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થવાની વાત તો મનમાં સાલ્યા જ કરે. મહારાજશ્રીને પણ મનમાં બહુ ક્ષોભ થયા કરે. દાકતર પણ સમજી, તેથી તેમણે રસ્તો શોધી કાઢ્યો કે:—“જમારે બારી-સ્ટરની વિધીપૂર્ણ કરી છે અને દાકતરની ડીમી પણ છે ત્યારે અન્યથેત્રમાં નશીબ કેમ નહીં અજ-ભાવતું !” આમ વિચાર કરતાં કરતાં છેવટે રચનનું અત્રજળ જન્યું !

હે પ્રારબ્ધ દેવી ! તારી તો બલીહારી જ છે ! હવે દાકતર પ્રાણજીવનદાસને ઈડર સ્ટેટમાંથી છૂટા થઈ રચનમાં પોતાનું નશીબ કેવી વારી દેછે તે વિષે આ પત્રના અગાઉના અંકમાં કેટલીક હકીકત કહેવામાં આવી છે છતાં યથાવકાશે પ્રજાની મહેરબાની હશે તો વિશેષ કહેવાશે

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો

કેળવણી વિષે નાં પૌરખંદરનરેશના વિચારો.

૧ સપ્ટેમ્બર માસની આખરે પૌરખંદર હાઈસ્કૂલના વાર્ષિક મેળાવડા પ્રસંગે પૌરખંદરના નામદાર મહાશાલશ્રીએ હોસ્ટેલ બાબત પોતાના વિચારો દર્શાવતા કેળવણી વિષયક દેશસભ્ય મહત્વના વિચારોનો ઉદાહરણ કર્યો હતો અર્વાચીન કેળવણીના વિચારકો તેમાં ઘટિત ફેરફાર કરવા નાટક વ્યવહાર કલેસ રોપી રહ્યા છે તેમાં નાં મહાશાલશ્રીએ દર્શાવેલા વિચારો ઉપયુક્ત થાય એવા હોઈ આ નીચે આપવામાં આવ્યા છે, જે તેઓશ્રીએ આપેલા બાષણના તારણરૂપે છે.

તર્કી]

ગયા મહીનાની ૧૭ મી તારીખે દુષ્કાળ નિમિત્તે આપણે સૌ મંદ્રમાના હોલમાં ભેગા થયા હતા, અને ત્યારે મેં મારી બે અગત સેવાઓ જાહેર કરેલ, ત્યારે મેં કહ્યું હતું કે વિદ્યાર્થીઓ માટે એક હોસ્ટેલ બાધી પ્રજાને ભેટ આપવાનો મારો ધરાદો છે, અને તે બાબતના માગ વિચારો હું હવે પછીના હાઇ-સ્કૂલના મેળાવડામાં જાહેર કરીશ તે સમય આજે આવી પહોંચ્યો છે, અને હોસ્ટેલ બાબત મારા શુ શુ વિચારો છે તે મંગળવરના હું આ તક વઉ છું. આપ સૌને કદાચ યાદ તો હશે કે આ હોલમાં આજથી બરાબર બે વર્ષ પહેલા આપણે સૌ એકઠા થયા હતા ત્યારે કેળવણી કેના પ્રકારની હોવી જોઈએ તે બાબત મેં મારા પોતાના વિચારો જાહેર કર્યા હતા, અને તે મેળાવડા પુરો થયા બાદ બહુજી જીવન સમયની અંદર મેં મારા હોસ્ટેલ બાબતના વિચારો કાગળ ઉપર મુકવા શરૂ કરી દીધા હતા અને ખ્યાલ કરતા ખરેખર આનંદ થાય છે કે મારી મેવાઓ કળીશ્યુત થવાનો સમય હવે ધણેજ નજીક આવતો જાય છે હોસ્ટેલનો યોજના કાગળપર મૂક્યા પહેલાં મને એમ લાગ્યું કે યોજના એવા પ્રકારની હોવી જોઈએ કે ત્યાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ

આ કુનીયામાં પડતા અનેક કુબોમાંથી જેમ બને તેમ મોટા અંશે બચી જાય, ત્યારે મેં મારા મનને એક મવાય પૂછ્યો કે “આ કુનીયામાં કુબનાં શુ શુ કાગળો છે” ખૂમ ખૂમ વિચારણાને પરીણામે એમ લાગ્યું કે કારણો તો ઘણા છે, પણ મુખ્ય કારણ તો “અમતોષ” બીજા તમામ કારણો તેના પેટા ભાગમાં આવી જાય છે.

અમતોષનો ઉપાય શુ? કદાચ આપ સૌને લાગશે કે તેનો ઉપાય મુશ્કેલ હશે પણ મારા નમ્ર માનવા પ્રમાણે તે નાઈ બહુ કઠીન નથી લાગતું. માણસમાં અમતોષ ક્યારે પેદા થાય છે અને તે પેદા થવાના ખાસ કારણો કયા? તેનો મુખ્યત્વેકરીને એ જવાબ હોઈ શકે કે જ્યારે પોતાનાજ માટે-પોતાનાજ સ્વાર્થ માટે-માણસ જીદગી ગાળતો હોય કારણ ઘણું સ્પષ્ટ છે તેથી એ બાબત વિશેષ વિવેચન નથી કરતા ‘સ્વાર્થ’ એ સર્વ કુબોનું મૂળ છે એ દર્દની દ્રા તો માત્ર એકજ છે-અને તે દ્રા ‘પરમાય’. પરમાર્થ પણ એવા પ્રકારનો ન હોવો જોઈએ કે હું આમ કરીશ તો મારી આગર વધશે-હું એમ કરીશ તો મારી વાહવાહ કહેવાશે-હું અહીંયા જઈશ તો મને યશ મળશે-હું ત્યાં જઈશ તો મને પ્રખ્યાતી મળશે પરમાર્થ, ક્યારે પરમાર્થ કહી શકાય કે જ્યારે તે બીલકુલ સ્વાર્થ રહીત હોય ત્યારેજ. સ્વાર્થો પુરપતે મોટી ઉમરે પરમાર્થો બનાવવો એ સહેલું નથી પરમાર્થના તથા જન સેવાના મસ્કાર તો નાનપણમાં પાડવા જોઈએ માટે મારી હોસ્ટેલની યોજનામાં મેં તે બાબત ખાસ લક્ષ આપ્યું છે, અને નાની વયથીજ જન સેવા તથા પરમાર્થના મસ્કાર પડે તેવી જાતની ગોઠવણ કાર્યક્રમમાં દાખલ કરી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

કુનીયામાં દુખનું ખીજી મોટું કારણ એ હોય છે કે મનુષ્ય પોતે પોતાની કિંમત નથી સમજી શકતા આપણી કિંમત હોય લોહાની, અને આપણે માનીએ કે આપણે છીએ સોનાના આપણે હોઈએ ૧૨-૧૪ રૂપિયાના પગારને લાયક અને આશા રાખીએ ૪૦-૫૦ ના પગારની આથી કરીને કમાવાની ઉમરે આપણામાં ઘણો અમતોષ ઉત્પન્ન થાય છે એનો ઉપાય પણ ખાસ મુશ્કેલ નથી એનો ઈલાજ શિક્ષક તથા માળાપોના હાથમાં છે-માળાપોના હાથમાં વધારે નાનપણથી છોકરાઓને લાઈ બાપા કરી કરીને બહુજ વધારે પરતા લાડથી ઉછેરી બગાડવામાં આવે છે, તેથી દોહડહાપણના ખ્યાલો નાની ઉમરથી તેમના મગજમાં ભેગી જાય છે, કે જે મોગી ઉમરમાં નીકળતા મુશ્કેલ ચર્ચ પડે છે માટે નાનપણથીજ તેના ખ્યાલો તેમના મનમાં ન આવે તે માટે ખાસ મળજી રાખવા આ તકે માળાપોને હું લાગ દઈને બનામણ કરે છું તમારા દીકરા દીકરીઓ કાંઈ મારું કામ કરે કે કાર્ડ વિવચમાં ખામ પ્રતિષ્ઠા બતાવે, તો તેઓને મોટે ભાગે ન કહેવું કે તમારા જેવું કાંઈ હુશિયાર નથી એમ કહેવાથી છોકરાઓને એક ખીજો પણ ગેરલાભ થાય છે અને તે એ કે વધારે શોખના માટે બીજા વધારે હુશિયાર થતા માટે તેઓની કાગજ પછી એાડી ચર્ચ જાય છે અને એાડી ચર્ચ જાય તેમાં નનાઈ પણ રુ ઇમારતોને તો નાનપણથીજ અગ્રેજ કહેવત "Desire & Desire" - 'ચોગ્વ બનો અને પછી છનડો' - એ ઉત્તમ સૂત્રના ખ્યાલોમાં અને વાતાવરણમાં ઉડેલા જોઈએ

આ તકે હું પોરબંદરથી પ્રગ્નને તથા ખાસ કરીને યુવાવસ્થાએ પહોંચતા વિદ્યાર્થીઓને આપ મૈના મુખ માટે એક મનાઈ આપવા ઇચ્છું છું આપ સૌના મનમાં એમ ધનું દરો અને મને ખ્યાલ છે કે થાય પણ છે, કે અમે લાણીયા ગણાવા, અમે લાંબા ગળા, તોપણ રાજમાં નોતરી મેળવવાની મુશ્કેલી પડે છે પરંતુ આપ સૌ ખાની પુરક

સમજાવે કે આ મુશ્કેલી માત્ર પોરબંદર રાજ્યમાં જ છે તેમ નથી હિંદુસ્થાનના દરેકે દરેક રાજ્યમાં અને દરેકે દરેક ઈલાકામાંજ તેવીજ હાડમારી ઘણા વર્ષોથી ચાલુ છે, એમાં રાજકર્તાઓનો દોષ નથી કંઈક અંશે દોષ ગણાય તોપણ એટલા પુગતો કે પ્રગ્નઓને અગાઉથી ચેતવણી ન આપી કે તમે ખોટું રસ્તે ચાલ્યા જાઓ છો તેને અગે હું પણ અમુક અગે દોષિત થયો છું પણ "જગના ત્યારથી સવાર" એ સૂત્રના અગે હું આજે મ્હારા પ્રીય પ્રજાજનોને તે ચેતવણી આપી દોષ મુક્ત થાઉ છું હવે ખોટા માર્ગ એ કે ઘણા વર્ષોથી પ્રથા એવી પડી ગઈ છે કે છોકરો થોડું ઘણું ભણ્યો એટલે માળાપોની મુન્જા તેને કાગડુની નોકરીમાં દાખલ કરવાની હોય છે, પછી બસે તે છોકરો બ્રાહ્મણનો હોય, રજપુતનો હોય, ખેડુનો હોય, અગર તો હોય સુતાર, સવાર, વાણુદ કા મોચી 'કારકુની' એ જીદગીનું દ્રષ્ટિ બિંદુ કરીને આપણી હિંદુસ્થાનની પ્રગ્નઓ બેસી ગઈ છે ખાસ કરીને કાઠીયાના ની પ્રગ્નઓ. મારી ચેતવણી તો એટલા પુગતી જ રે કે તે પ્રમાણે ન હોવું જોઈએ પ્રગ્નઓએ તેમના વિચારો જમ બને તેમ વેળાસર બદલાવવાની અગત્યતા આવે ગઈ છે મદ્રાસ ઇલાકામાં છોકરો ગમે તેટલું ભણ્યો હોય તો પણ નાનામાં નાની નોકરી રાજપુત્રીથી કરી લે છે તે ઈલાકામાં કેળવણી એટલા મોટા પ્રમાણમાં છે અને ગ્રેજ્યુએટની એટની મોટી સંખ્યા ચર્ચગઈ છે, અને દરેક વર્ષે એટની મોગી સંખ્યામાં વધારો થતો જાય છે, કે ટેકસી હાકવાવાળા જુઓ તો ગ્રેજ્યુએટ બમ હાકવાવાળા જુઓ તો ગ્રેજ્યુએટ, ટિકિટ કલેક્ટર જુઓ તો ગ્રેજ્યુએટ, પટાવાલા જુઓ તો ગ્રેજ્યુએટ, દમાલ જુઓ તો ગ્રેજ્યુએટ, ટપાની જુઓ તો ગ્રેજ્યુએટ, ડાલ ગ્રેજ્યુએટની પણ એજ દશા છે વડીતોની રિયતિ પણ ત્યાં એવીજ છે નાના નાના કેમો તો માત્ર ચાગ આનામાંજ નો છે-અને તે પણ નહીં કે એક દિવસના, પરંતુ આખા કેસના મુમર્શ જેવા મોટા

અને પૈસાદાર શહેરમા ઐન્યુએટો-મદ્રામી શિવાય-
ફક્ત ત્રીસ રૂપીઆના પગારથી રાજપુશીથી નોકરીની
શરૂઆત કરી દીધે છે અને કહેતા દીક્ષીર થાય છે,
પરતુ ફકીરત સત્ય છે, કે આપણે ત્યાં મેટ્રીક થયેલ
છોકરાઓની એવીજ સ્થિતિ થઈ પડી છે અને તેની
સ્થિતિને જોએ દુખદ માનતા હોય તો મારા
ધારવા પ્રમાણે એમાથી બચવાના ઉપાય માન એજ
છે-કહાતો છોકરાઓ એમના મનમાથી એવા ખ્યાલો
ઠાઠી નાખે કે અમારાથી કાંગડુન અગર શિક્ષકની
નોકરી શિવાય બીજી નોકરી થઈ શકે નહીં અને
અમુક પગારથી ઓછા પગારે નો રી થઈ શકે
નહીં, અને કહાતો મનમા નાનપણથીજ નિશ્ચય
રાખે કે ભણ્યા પછી કાઈકે ધધે વળગી જાઉશ-
ખાસ કરીને આપદાદાના ધધે બાપદાદાના ધધા
ઉપર હુ ખાસ ભાગ મુકે છુ તેનું કારણ હું મારી
અધ્ય મતી નમાણે સમગ્રતુ પ્રજુની આ આખી
સૃષ્ટિ અને અગાધ રચના 'Cause and Effect'
"કાર્ય" અને કારણ"ના સુદર નિયમથી ચાલે જાય
છે "કાર્ય" અને કારણ" રૂપી એક જબગદસ્ત
કારખાનું છે એમા તરેહ તરેહના સાચાઓ પણ
તેજ નિયમાનુસાર રાતદિવસ સો સૌના કામ કર્યે
જાય છે તે મચાઓમા દરેકે દરેકને પોતપોતાનું
સ્થાન છે સૂર્યો, ચંદ્રો, તારાઓ, પૃથ્વીઓ સૌ
સૌનું કામ કર્યે જાય છે પૃથ્વીઓ પરના તત્ત્વો,
મનુષ્યો, પશુઓ, પક્ષીઓ અને જળચર પ્રાણીઓ
સૌ સૌને પ્રજુએ પોતપોતાના સ્થાન તથા રંગે
વહેચી આપી છે, અને કુરંતના નિયમો અનુસાર
એક બીજા સાથેની સંખ્યાઓના પ્રમાણે પાડી
આપ્યા છે મનુષ્ય માટે મનુ ભગવાને ચાર વિભાગ
પાડી આપ્યા-બ્રાહ્મણ ક્ષત્રીય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર
બ્રાહ્મણની ફરજ જ્ઞાન મેળવવું અને જ્ઞાન આપવું,
ક્ષત્રીને દેશના રક્ષણની ફરજ સોંપી, વૈશ્યને વ્યાપાર
કરવાની, અને શૂદ્રને નોકરી કરવાની ફરજે વહેચી
આપી આ ઉત્તમ ગોઠવણમા રથાન ભજતા તથા
ફરજ જિજ્ઞાસા થવાથી જુ ! જુદા બધાએન પ્રમા-

ણોમા ફરફાર થાય છે તેને તીષ્ણ દુનીયામા દુખ
તથા અશાંતિ પેદા થાય છે એમ મારે માનવું છે
ક્ષત્રી વૈશ્યનો ધધો ફરે અને વૈશ્ય ક્ષત્રીનો, બ્રાહ્મણ
શૂદ્રનો, અને શૂદ્ર બ્રાહ્મણનો, તો ગણ્ય ગોટાળો
થવા વગર રહે નહીં વળી દાખલા તરીકે આપણે
એક મશીન લઈએ તેમા ગોળ ચક્કરને ઠેકાણે એક
સોંધો ભાગ મુકીએ અને સીધા ભાગની જગ્યાએ
ચક્કર ગોઠવીને મશીન ચાલુ કરીએ તો યુ પરીણામ
આવે તેનો આપજ ખ્યાલ કરો ખોટી જગ્યાએ
ગોઠવાએલો ભાગ જો નળજો હશે તો પોતેજ તુટીને
નાના કટકા થઈ જશે, અને જો મજબૂત હશે તો
આખા મશીનને નુકસાની પહોચાડી તેને ચાલતુ બધ
કરી દેશે, અને એ મશીન ફરીથી ક્યારે ચાલુ
થાય કે જ્યારે તે ભાગને ઝાઢી નાખનામા આવે,
અગર તો તે ભાગને અનુકૂળ થાય તેની રીતે આપું
મશીન નવું બનાવવામા આવે એટ બીજો દાખલો
લઈએ મોટર જેવી મોની મીજમા એક ડારમરેટર
જેની નાની મીજમા જરા પણ કચરો આની જાય
છે, તો તરતજ મોટર ચાલતી અટકી જાય છે
કહેવાનો ભાનાય એટલેજ કે સોએ પોતપોતાની
જગ્યામા ગહેવું જોઈએ ખરો આનંદ અને ખરી
ઉપજોતા તેમાજ છે અને જો છોકરાઓ તેમના
આપદાદાનો ધધો ચાલુ રાખે તો સૌ સૌની જગ્યામા
રહેવાના ચતા ઉલ્લંઘનનું પ્રમાણ બહુ ઓછામા
ઓછુ રહે આપ સૌ એકાદ બે દિવસ શાંતિપૂર્વક
ચિચાર કરી જોરો તો આપને પણ લાગશે કે તે
રસ્તો સહેનામા મહેલો છે, અને તેના કરતા
બીજો એકે વધારે સરળ રસ્તો નથી તેની
આપને આકાશથી પણ એક માઠી સાબીતી આપુ
એક હજાર માણસની વસ્તીનું એક નાનું ગામકુ
લઈએ તેમા એમ માનો કે એકસો સુતાર, એકસો
દરજી અને એકમે લુહાર છે દરેક જ્ઞાતિનું પ્રમાણ
આખી વસ્તીનો દમનો ભાગ થયો દસ વર્ષ પછી
ગેમ માનો કે ૧૦ ટકા સમસ્ત વસ્તિમા ૧૫ થયો
એટલે ગામડાની કુલ વસ્તી થઈ ૧,૧૦૦, અને પેલી

લખતુ સૌ સૈને ધો જમ્યા પછી બપોરે ત્રણ બજે તમામ વિદ્યાર્થીઓ હોરટેલમા એકઠા થઈ જશે અને તે દિવસનો બાકીનો વખત વાગદગતી સોમવારના દિવસોએ નીચે પ્રમાણે કામ બેવામા, શીખવામા, અગરતો કગવામા ગાળશે - સુતાર કામ, નેતરકામ, મજીત, લુહાર કામ, મોટર મિકેનિક્કમ, હાથવણાટ, કાતવાનું કામ, દિવામળીઓનું કામ, મોળ ગંજીદારક ખનાવવાનું કામ, સોની કામ, માટીના કામનાસણનું કામ, છુટનું કામ, ટેનીંગ, મધમાખી, ઉછેર, વીજળી કામ, કાગળ ખનાવવાનું, કપડાનું કામ, રેડીયો એન્જનીયરીંગ, ટેલીગ્રાફનું કામ બાગ બગીચાનું, રસોઈનું અને અન્ય વર્ક આવવાનું કામ તો આવી ગયું, તે ઉપરાંત પાણીમા તગવાનું અને બની શકશે તો ઘોડેસ્વારીનું કામ વિગેરે વિગેરે ખીમ તવા ઉપયોગી કામો શિખવવાની ગોમવણ થશે આથી એમ નથી માનવાનું કે આ તમામ કામોમા વિદ્યાર્થીઓને પ્રવિણતા જ મેળવવી પડશે. આ તમામ કામોનુ જ્ઞાન પ્રાથમિક વર્ષ માટે જરૂરનું રહેશે કે જ્યાં ખખર પડી આવશે કે કયા કયા વિષયોનો કેને વધારે શોખ છે તે જણ્યા પછી માત્ર તેજ વિષયોમા કાર્યકુશળ બને તેની કાળજી રાખવામા આવશે

લાખી રજતઓ દરમ્યાન વિદ્યાર્થીઓને બની શકે તેટલુ ખેતીવાડીનુ નમામ જ્ઞાન આપવાની ગોઠવણ કરવામા આવશે, અને બની શકશે તો બાઈસકલ પર્યટનો માટે પણ ગોઠવણ કરવામા આવશે

હવે એ સવાન આવ્યો કે આ હોરટેલમા દાખલ કરના માટે ચોનીશ કેરા પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓ ગોતવા એક વાત તો ચોક્કસ છે કે મેટ્રિક થયા પગલા બેથી ત્રણ વર્ષ આ હોરટેલમા ગયાવ તો મારૂં તેથી હાથ ચોથા પાચમા ધોગણમા અભ્યાસ કરતાઓમાથી ગોતવાના ગરૂં અને તેગાથી પણ ક્યાઓને ગોતવા અને કેવા પ્રકારની જ્ઞાન કસોડીમાથી તેમને પમાર કરવા તે બાતત દજી વિચારણામા છે

આપ મૌનો મેં ઘણો વખત આજે લીધો પણ હું આશા રાખુ છું કે આપને એમ નહીં લાગે

આજનો વખત વર્થ ગયો છે હોરટેલનું બાંધકામ હવે થોડા દિવસમાજ શરૂ થશે અને તેનું નામ “શ્રી હનુમાન હોરટેલ” રહેશે. છેવટમા શ્રી હનુમાન પાસે યાચના કરે છું કે પોરબંદર રાજ્યનું તેઓ કાયમ રક્ષણ કરે, અને આપણને આશીર્વાદ આપે કે તેમના નામની હોરટેલમા ભણતા વિદ્યાર્થીઓ તેમના નામને દિપાવે તેવા થાય, અને પોરબંદર રાજ્યના માત્ર સારા શહેરીઓ તરીકે નહીં પરંતુ જવાહરી તરીકે પકાય

ઓખા બંદર

ઓખા એ રાજ્યનુ મુખ્ય બંદર છે પરંતુ તે શિનાય પણ દારકા, બેટ, મુળદારકા, વેલણ, નવસારી અને બીલીમોરા એ પણ વડોદરા રાજ્યના બ્યાન ખેંચે એવા બંદરો છે

છેક અને ૧૮૮૨ ની સાલથી શ્રીમત મહારાજ સાહેબનું લક્ષ ઓખા બાણ્યે એક બંદર ઉભુ કરવા માટે દોરાયુ હતું મુશ્કેલીઓ અને તેમના ઉકેલને અંતે સને ૧૯૨૨ મા ઓખા બંદર સ્થાપન કરવામા આવ્યુ ત્યાની પરિસ્થિતિ એવા પ્રકારની હતી કે વ્યાપારની ખીલવણી અર્થે આ બંદર લોહમાર્ગની સાથે કાડીવાવાડ અને ગુજરાતની સાથે જોડાયે પડે એટલે જમનગર રેલેની સાથે તેનુ જોડાય કરવામા આવ્યુ

મેટી સ્ટીમરો ઉભી રહી શકે તેને માટે ૪૦૦૦ ફીટ લાંબો એક ડક્કો પણ બાંધવામા આવ્યો. વળી વખારો અને બીજી બાપારીઓને જોઈતી મગવડો પણ લાગવામા આવી અને નિધિસંગ સને ૧૯૨૬ મા શ્રીમત મહારાજ સાહેબના શુભ હસ્તે ઓખા બંદર ખુલ્લુ મુકવામા આવ્યુ

આ બંદર મુંબઈ અને કચ્છનીના સિદા દરી-આઈ માર્ગમા પડે છે અને કાડીવાવાડની વાવબ્ય ખુણામા તે આવેલુ દોહ વર્ષતા કાઈ પણ ભાગમા આવતી જતી સ્ટીમરો લાગરી શકાય એની મગવડ વાળુ છે મુરોપથી આવતી સ્ટીમરો પણ ગરતો

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો

બદલા સિવાય અને વખતનો વ્યય કર્યા સિવાય અહિં આવી શકે છે. બંદરમાં વખારો, મોટર લોન્ચ, કેઇન, વિગેરે અત્યારના યુગને જોઈતી બધી સગવડો પુરી પાડેલી છે. લોહમાર્ગનો કાટો પણ છેક ડક્કા સુધી વધારેલો છે. ત્યાં બીજળીની, ટેલીફોનની, પીવાના પાણીની પણ વ્યવસ્થા પુરતી છે. વાપારીઓ માટે સગવડ થાય એ અર્થે વડોદરા એન્ડ મોતાની એક શાખા ત્યાં ખોલેલી છે.

આ બંદર ઉદ્યોગવાદી નીચે જણાવેલા કારખાના શરૂ થયેલાં છે.

સિમેન્ટનું કારખાનું—હારકાં સિમેન્ટ કંપની બંધ થયા પછી વડોદરા સરકારે એમના લેણા પેટે એ કારખાનું ખરીદ કર્યું હતું. અને પાછળથી તે ઓખા સિમેન્ટ કંપનીને ૧૯૨૯ની સાલમાં વેચવામાં આવેલું ત્યારથી કારખાનાએ ઝડપી અને સતત પ્રગતિ કરી છે. હવે એ વાર્ષિક ૧,૦૦,૦૦૦ ટન સિમેન્ટ બનાવી શકે એવી સ્થિતિમાં છે. આ સિમેન્ટ પશ્ચિમ કિનારાનાં ચીતાગંગા, કલકત્તા, અને બીજાં બંદરોએ ચઢે છે.

મીઠાનું કારખાનું—દરિયાના પાણીમાંથી મીઠું પકવવાનું આ બીજું મોટું કારખાનું છે, અને તેનું ધોરણ મીઠું કલકત્તા અને ઈસ્ટ આફ્રિકા જેવા પરદેશમાં પણ મોકલવામાં આવે છે. ઓખા સોલ્ટ વર્ક્સે ૪૩,૯૯૧ ટન મીઠું પકવ્યું તેમાંથી ૪૨,૧૫૯ ટન ૧૯૩૭-૩૮ દરમિયાન બહારગામ ચલાવ્યું. ઇપ્સમ સોલ્ટ, મેગ્નેસીઅમ કલોરાઇડ જેવી મીઠાની ઉપ પેદાશો બનાવવા માટે પાણીનીઅર મેગ્નેસીયા વર્ક્સ ૧૯૩૦માં મીઠાપુરમાં ખોલવામાં આવ્યું છે અને કારખાનામાંથી ૧૯૩૭-૩૮માં ૪,૪૭૪ હંદ્રવેટ માલ

જર્મની અને ૧૪,૯૨૫ હંદ્રવેટ માલ યુનાઇટેડ કિંગડમ મોકલવામાં આવ્યો.

બીજાં કારખાનાં—ઉપર જણાવેલાં કારખાનાં સિવાય ઓખામાં એક બરફ બનાવવાનું, એક દળવાની ઘંટીનું અને એક તેલ કાઢવાનું એવાં કારખાનાં છે. હજી પીત્તળનાં વાસણો, ટીનનાં વાસણો, કાગળની પેટીઓ અને બીજાં એવાં કારખાનાં ઉભાં કરી શકાય એમ છે.

ઓખા બંદરની આધુનિક ખીલવણીમાં જણાવવા જેવું બર્મા હોલ ઓઈલ સ્ટોરેજ એન્ડ ડિસ્ટ્રીબ્યુટીંગ કંપની ઓફ ઈન્ડીઆ લીમીટેડ તરફથી તેલ ભરવાની ટાંકી ખાંધવામાં આવેલી છે, તે છે. આ ટાંકી ખાંધવાનો ખર્ચ આશરે રૂ. ૧૫ લાખ થશે. ૧૯૩૯ની સાલમાં આ કામ પુરું થશે એવી ધારણા છે. ત્યાં પેટ્રોલીઅમમાંથી બનતી ચીજો પેટ્રોલ, ઘાસતેલ, ડીઝલ ઓઈલ વિગેરે મંચડી રાખવામાં આવશે. તે સિવાય ઘાસતેલના ડબ્બા બનાવવાનું કારખાનું બંધાય છે. તેલની સ્ટીમરોમાંથી તેલ સીધું ટાંકીઓમાં ભરાશે અને તેમાંથી રેલવે મારફતે ટાંકીમાં, પીપોમાં અને ડબ્બામાં વહેંચાશે.

દરિયાઈ વહાણોની અવરજવર

હંભા, હોલેન્ડ-બ્રિટીશ ઇન્ડોઆ, કલેન, એન્કર, બ્રિટીશ ઇન્ડોઆ, એલરમેન, વીલસન એન્ડ સીટી હોલ લઈનનાં વહાણો નિયમિત રીતે પરદેશી માલ માટે આવે છે. અને એશીયાટીક, જોખ્ખે સ્ટીમ નેવીગેશન અને સિંધીઆ સ્ટીમ નેવીગેશનનાં વહાણો સ્થાનિક ચીજોનો માલ આણે છે. છેલ્લાં દશ વર્ષોમાં કેટલાં દરિયાઈ અને કિનારે ફરતાં વહાણો ઓખા બંદરે આવ્યાં તે નીચેના તખ્તામાં બતાવ્યું છે.

દેશી રાજ્ય

વર્ષ	દરિયાઈ		એકંદર	કિનારે ફરતાં		એકંદર
	સ્ટીમરો	વહાણો		સ્ટીમરો	વહાણો	
૧૯૩૭-૩૮	૧૦૦	૨૯	૧૨૩	૨૩૨	૭૧૪	૯૪૬
૧૯૩૬-૩૭	૯૯	૩૨	૧૩૧	૨૪૬	૬૪૮	૮૯૪
૧૯૩૫-૩૬	૯૯	૨૮	૧૨૭	૨૩૩	૨૫૧	૪૮૪
૧૯૩૪-૩૫	૧૦૧	૧૭	૧૧૮	૨૭૭	૨૨૨	૪૯૯
૧૯૩૩-૩૪	૧૧૫	૧૩	૧૨૮	૨૭૪	૨૨૮	૫૬૨
૧૯૩૨-૩૩	૧૨૨	૨૨	૧૧૪	૨૮૮	૨૪૯	૫૩૭
૧૯૩૧-૩૨	૧૦૭	૧૪	૧૨૧	૨૫૦	૨૭૫	૫૨૫
૧૯૩૦-૩૧	૭૫	૪૧	૮૬	૨૪૧	૨૫૨	૫૯૯
૧૯૨૯-૩૦	૫૯	૧૧	૭૦	૨૬૬	૨૪૮	૫૧૪
૧૯૨૮-૨૯	૫૭	૧૯	૭૬	૨૪૫	૩૧૬	૫૬૧
૧૯૨૭-૨૮	૪૪	૩૦	૭૮	૧૬૯	૨૦૩	૩૭૨

વ્યાપારની પ્રગતિ

આ બંદરેથી થએલા આયાત નીકાસની તપસીલ નેતાં તેની પ્રગતિનો ખ્યાલ આવી શકશે.

(દરેક રકમ હજારની છે)

વર્ષ	આયાત			નીકાસ		
	પરદેશી	સ્થાનિક	એકંદર	પરદેશી	સ્થાનિક	એકંદર
	ટન	ટન	ટન	ટન	ટન	ટન
૧૯૩૭-૩૮	૨૦	૮૮	૧૦૮	૧	૧૨૩	૧૩૨
૧૯૩૬-૩૭	૧૫	૨૮	૪૩	૨	૧૨૫	૧૨૭
૧૯૩૫-૩૬	૧૯	૭૫	૯૩	૧	૧૨૪	૧૨૫
૧૯૩૪-૩૫	૨૦	૫૮	૭૭	૨	૧૧૬	૧૧૮
૧૯૩૩-૩૪	૨૭	૫૦	૭૭	૫	૧૦૧	૧૦૬
૧૯૩૨-૩૩	૩૬	૪૮	૮૪	૬	૮૩	૧૦૩
૧૯૩૧-૩૨	૨૬	૪૨	૬૮	૪	૬૮	૭૨
૧૯૩૦-૩૧	૩૪	૧૬	૫૧	૫	૨૬	૭૭
૧૯૨૯-૩૦	૪૩	૧૧	૫૪	૧	૧૮	૭૩
૧૯૨૮-૨૯	૪૦	૨૦	૬૧	૯	૧૧	૮૧
૧૯૨૭-૨૮	૩૫	૩	૩૮	૮	૫	૫૨

દેશી શાળાના પ્રશ્નો

જકાતનું ઉત્પન્ન

છેલ્લાં ૧૧ વર્ષમાં ખિરીય પ્રમાણે લીધેલો આખા બંદનનું જકાતનું ઉત્પન્ન નીચે પ્રમાણે છે.

વર્ષ	જકાત મહેસુલ		
	વીરમગામથી આગળ જતાં માલપરની જકાત	કાકિયાવાડામાં વપરાયેલા માલપરની જકાત	પરદેશી માલપરની એકંદર જકાત
	રૂપિયા	રૂપિયા	રૂપિયા
૧૯૩૭-૩૮	૮,૨૧,૪૦૧	૨,૩૮,૭૯૬	૧૦,૫૨,૧૯૭
૧૯૩૬-૩૭	૮,૩૩,૭૩૨	૧,૯૫,૧૩૯	૧૦,૨૮,૮૭૧
૧૯૩૫-૩૬	૮,૯૪,૫૮૦	૪,૫૩,૧૨૪	૧૩,૪૭,૭૦૪
૧૯૩૪-૩૫	૧૨,૨૧,૩૬૫	૩,૬૮,૫૦૧	૧૫,૮૦,૮૬૬
૧૯૩૩-૩૪	૧૩,૭૫,૪૯૩	૪,૫૩,૩૮૪	૧૮,૨૮,૮૭૭
૧૯૩૨-૩૩	૧૫,૧૧,૪૬૪	૪,૪૭,૫૪૫	૧૯,૫૯,૦૦૯
૧૯૩૧-૩૨	૧૩,૯૭,૮૫૧	૨,૬૮,૦૬૮	૧૬,૬૫,૯૧૯
૧૯૩૦-૩૧	૧૧,૬૪,૧૫૬	૩,૬૦,૨૪૮	૧૪,૬૪,૪૦૪
૧૯૨૯-૩૦	૯,૯૮,૧૬૩	૨,૮૨,૬૦૮	૧૨,૮૦,૭૭૧
૧૯૨૮-૨૯	૯,૭૪,૪૮૭	૨,૦૩,૩૨૪	૧૧,૭૭,૮૧૧
૧૯૨૭-૨૮	૮,૨૯,૭૨૩	૧,૬૩,૪૫૧	૯,૯૩,૧૭૪

નીચેના તખ્તામાં એજ મુદત દરમિયાનનું જકાતનું મહેસુલ અને ખર્ચ દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.

વર્ષ	ખિરીય ફિન્ડી દરે લીધેલો જકાત	ખીજી જકાત	એકંદર	જકાત ખર્ચ
		રૂપિયા		રૂપિયા
૧૯૩૭-૩૮	૧૦૫૨૧૯૭	૯૨૧૭	૧૦૬૧૪૧૪	૭૫૩૭૨
૧૯૩૬-૩૭	૧૦૨૮૮૭૧	૪૬૬૦૦	૧૦૭૮૭૭૧	૭૩૨૬૨
૧૯૩૫-૩૬	૧૩૪૭૭૦૪	૪૦૬૧૦	૧૩૮૮૩૧૪	૬૨૪૬૧
૧૯૩૪-૩૫	૧૫૯૦૮૬૬	૮૨૫૫૯	૧૬૭૩૪૨૫	૬૨૮૨૫
૧૯૩૩-૩૪	૧૮૨૮૮૭૭	૩૪૩૮૮	૧૮૬૩૨૫૫	૫૫૩૨૬
૧૯૩૨-૩૩	૧૯૫૯૦૦૯	૩૪૪૮૪	૧૯૯૩૪૯૩	૫૪૨૧૮
૧૯૩૧-૩૨	૧૬૬૫૯૧૯	૨૩૧૦૯	૧૭૧૯૦૨૮	૧૧૩૩૨૬
૧૯૩૦-૩૧	૧૪૬૪૪૦૪	૨૫૧૨૫	૧૪૮૯૫૨૯	૨૭૦૮૮
૧૯૨૯-૩૦	૧૨૮૦૭૭૧	૧૭૪૫૧	૧૨૯૮૨૨૨	૩૨૫૮૦
૧૯૨૮-૨૯	૧૧૭૭૮૧૧	૨૪૧૩૫	૧૨૦૧૯૪૬	૨૮૭૭૦
૧૯૨૭-૨૮	૯૯૩૧૭૪	૨૧૬૪૮	૧૦૧૪૮૨૨	૨૧૭૭૪

વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ

વડોદરા ગાંધી પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ હવે ચા સદી વટાવી ગઇ છે. શ્રીમત મહારાજા માહેજે એને જન્મ આપ્યો. તેનું બધાજ શ્રી વિલોપમ એલન્સ બોર્ડન નામના એક અમેરિકન પુસ્તકાલયગાર વિશારદના હસ્તે ગયાયુ અને તેના અમલ કરવાનું કામ ગુજરાતના બહુતા સેવાભાવી શ્રી મોતીભાઈ અમીનના હાથથી થયું એટલે ઉદાર રાજ્ય, નિષ્ણાત જ્ઞાન અને અચાગ ઉત્સાહ, પતિશ્રમ અને સેવાભાવ આ પ્રવૃત્તિના પાયામા રહેલા છે.

એના શરૂઆતના તથા હાલના બધારણમા ફેરફાર ન હોવાથી તેના ઇતિહાસમા ઉત્તરવાની આનંદકતા નથી તો પણ, પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિમા સંકેતસાજ પર્વિર્તન કરનારા નીચે જણાવેના વર્ષો લક્ષમા લેના જેવા છે. સને ૧૯૦૬મા શ્રીમત મહારાજા સાહેબે અમેરિકાથી આજ્ઞા કરી કે વડોદરામા પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવી તેજ અગામા પેટવાદ દાઈસ્કુલના હેડમાસ્તર શ્રી અમીને મિત્રમણ અને મરકુલેટીંગ લાઇબ્રેરીની ચોજના અમલમા મુખી સને ૧૯૧૦મા વડોદરામા મધ્યવર્તી પુસ્તકાલય સ્થાપવામા આન્યુ અને ગ્રામ અને ફરતા પુસ્તકાલયોની ચોજના મજૂર યર્ષ. સન ૧૯૨૫મા મરકારની પ્રેરણાને લોકજગૃતિને માથે મળ્યો અને પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિને વેગ આપનારી બે પ્રજાકીય સરકારો અસ્તિત્વમા આવી ૧ પુસ્તકાલય સહાયક સદમરી મડળ, ૨ ગાંધી પુસ્તકાલય પરિવહ મડળ (જે પાછળથી ગાંધી પુસ્તકાલય મડળ તરીકે ઓળખાયું) તેજ વરમે ગણુદેવીમા પટેલો ગાંધી પુસ્તકાલય પરિવહ મડળ સને ૧૯૨૮મા પુસ્તકાલયો પ્રાથમિક શાળાઓનું પ્રગ્ કાર્ય કરનારી મંસ્થાઓ તરીકે ઓળખાયા અને બાળ મહીના પુસ્તકાલયોને ઉત્તેજન આપવાનું ધોગણ સ્વીકાગયુ સને ૧૯૩૩મા શાળાવાળા દરેક ગામે પુસ્તકાલય હોવું જોઈએ એવો મિહાત મ કારે સીમોર્ગી અને ૧૯૩૬ની શરૂઆતમા તે સિદ્ધાતનો ખાના તરફથી

અમલ પણ થયો ત્યારથી, થયેલા કાર્યને ટકાવી રાખનારુ અને વધારે મગીન બનાવનારુ કાર્ય ઉત્સાહ, અને આનંદ સહ લોકો દ્વારા ઉપાડી લેવાની તજવીજ ચાલી રહી છે.

પુસ્તકાલયોની જે ગુણવૃત્તિ રાજ્યમા પ્રસરી છે તેના વિસ્તારનો ખ્યાલ આપના માટે કંઈક આકાશ ધ્યાનમા રાખવા જેવા છે. ગાંધી ચાર પ્રાંતોમા વૃહંચાયેલુ હોઇ તેના એકંદર વિસ્તાર ૮૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે. દરેક પ્રાંતમા એકેક પ્રાંત પુસ્તકાલય છે. દરેક તાલુકાના મુખ્ય ઠેકાણે તેમ ૪૦૦૦ વસ્તીવાળા ગામોમા મળી કુલ ૧૧૯૬ ગ્રામ્ય પુસ્તકાલયો છે. તે ઉપરાંત પુસ્તકાલય હોવા છતાં અન્યેક કરમાઓમા વાચનાલયો છે તેની મધ્યા ૧૯ની છે. પુસ્તકાલય વિનાના ગામોમા ૨૬૨ વાચનાલયો છે સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે સ્વતંત્ર પુસ્તકાલયોની સખ્યા અનુક્રમે ૧૬ની અને ૧૧ની છે. આ સર્વ પુસ્તકાલયોને મદદ કરનારી ફરતા પુસ્તકાલયની એક શાખા છે જેમા ગામેગામ પુસ્તકો પહોંચાડના માટે ૩૯૦ પેગીઓ છે.

ઉપના પર્વિર્તનમા જે જુદી જુદી જાતના પુસ્તકાલયોનો ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે તે દરેક પુસ્તકાલયની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવામા આવે છે તે તપાસીશુ.

પ્રથમ નાણાની વ્યવસ્થા લઈએ આવકના સાધનો ત્રણ છે. ૧ ગામ લોકોની મદદ, ૨ સ્થાનિક પચાયતની મદદ, ૩ સરકાર મદદ. આમ સ્વાશ્રવના મિહાન્ત અનુસાર મુખ્ય આધાર ગામ લોકોની મદદ ઉપર રહે છે. કારણુ તે રકમ જેટલી હોય તેટલીજ રકમ પચાયતની અને તેટલીજ સરકાર મદદની હોય છે. ગામ લોકો જે રકમ ઉભી કરે છે તેમા સંઘોની વર્ગજીનો, મખાવતનો, દાનોનો, ઇતર દેણગીનો, કાયમ નિધીના વ્યાજનો અને મકાન ભાડાનો મુખ્યત્વે કરીને સમાવેશ થાય છે. બે કે સરકારી મદદલેનાર મર્વ પુસ્તકાલયો મર્વ લોકોને માટે મફત છે, તો પણ મળે પામેથી વર્ગજી તથ તેમને ઇતર લોકો કરતા કેટલોક વધારાનો મળવડ કરી આપવામા આવે છે.

જેમકે છાપાંઓ તેમજ એક કરતાં વધારે પુસ્તકો એકી વખતે ઘેર વાંચવા લઈ જવાના વિગેરે. જન્મ, મરણ, લગ્ન, જ્વોર્ષ, વિગેરે શુભાશુભ પ્રસંગે દાન આપવાની પ્રથા જુની છે. કાયમ નિધીનું બાજ એક ઉત્પન્નની નિશ્ચિત બાબત છે. સને ૧૯૧૬થી એક પુસ્તકાલયે જેટલી રકમ તે વરસે ખર્ચવાની હોય તેના ત્રીજા ભાગની રકમ તે વરસે કાયમ નિધીમાં લઈ જવી જોઈએ, એવું ખાતાએ દરાવ્યું અને લોકોએ તે માન્ય કર્યું. પરિણામે દરેક પુસ્તકાલય પાસે હાલ સારું બંડોળ છે. અને તેના વ્યાજની રકમ નિશ્ચિતપણે દર વરસે તેમને મળ્યા જ કરે છે. મકાન ભાડાની રકમ થોડાં જ પુસ્તકાલયોને મળે છે. ગામ લોકો જેટલી રકમ એકઠી કરે તેટલી જ રકમ સરકાર આપે એવું કહેવામાં આવ્યું છે. પણ તેને મર્યાદા તો છે જ. પ્રાંત પુસ્તકાલયોને રૂ. ૭૦૦, કરબા પુસ્તકાલયોને રૂ. ૩૦૦ અને ગ્રામ્ય પુસ્તકાલયો, મહીલા પુસ્તકાલયો તથા ખાલ પુસ્તકાલયોને રૂ. ૧૦૦થી વધારે રકમ અપાતી નથી. પ્રાંત પંચાયતો તરફથી પણ ઉપરની મર્યાદાને પાત રહીને જ રકમ અપાય છે. થોડાં વર્ષોથી આમેદવારનાં ખીન્ન કાર્યો માટે માગણી આવવાથી પ્રાંત પંચાયતો, ઉપર જજીવેલી મર્યાદા સુધી પણ રકમ આપી શકતી નથી. રાજ્યનાં પુસ્તકાલયોને મદદ આપવા માટે સરકારી અંદાજમાં લગભગ ૪૦,૦૦૦ રૂપિશ દરખાસ કરવામાં આવે છે.

દરેક પુસ્તકાલય પાસે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે રકમ જમા થયા પછી જે તે પુસ્તકાલય પોતાનું અંદાજ પત્રક બનાવે છે. ખર્ચ કરવાની બાબતો તો વર્તમાનપત્ર ખરીદી, પુસ્તક ખરીદી, લાકડી સામાન, પગાર એજ મુખ્યત્વે હોય છે. તેમાં મોટાભાગે વર્તમાનપત્ર ખરીદીનો હોય છે. પછી પગારનો ખર્ચ આવે છે. કરબાઓમાં પગારદાર ગ્રંથપાલ હોય છે, ગામડાઓમાં ગ્રંથપાલનું કામ નિશાળના શિક્ષક સેવા બાબતી કરે છે, પરન્તુ દરેક પુસ્તકાલયને સાદસૂચી અને ઘેર ઘેર વર્તમાનપત્રોની વહેંચણી કરવા માટે કમીમાં કમી એક પગારદાર નોકર રૂ. ૧૦ થી ૧૫

સુધીનો રાખવો પડે છે. સને ૧૯૩૭-૩૮ ની સાલમાં એકંદર સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોનો રૂ. ૧,૪૯,૧૯૮ નો ખર્ચ થયો તેની ફાળવણી ત્રીજે પ્રમાણે હતી: વર્તમાનપત્રો માટે ૪૭,૩૨૬, પુસ્તકો ખાતે ૩૧,૩૧૯, પગાર ખાતે ૨૪,૪૮૧, મકાનના ૩૪,૩૪૩ અને પરચુરણ ખર્ચ ૧૧,૭૨૭

જેમ નિશાળના શિક્ષક સેવાભાવથી ગ્રંથપાલનું કામ કરે છે તેમ ઘણે ખરે કેકાણે નિશાળની જગ્યા પુસ્તકાલય માટે વપરાય છે. કુલ પુસ્તકાલયો પૈકી ૧૭૪ મકાનવાળા છે મકાનો બાંધવા માટે સરકાર તરફથી રૂ. ૧૦૦૦૦ જેટલી રકમ લોકોને દરસાલ આપવામાં આવે છે. અને બાકીની રકમ નિભાવ માટેનું જે ધોરણ છે તેજ ધોરણમાં ઉભી કરવામાં આવે છે. રાજ્યનો અનુભવ એવો છે કે ઘણાં ખર્ચાં મકાનો ધનિક વ્યક્તિઓની દેણગીને લીધે શક્ય થયાં છે.

પુસ્તકાલયોની કારોબારી વ્યવસ્થા સ્થાનિક સમિતિને આધીન હોય છે. સમિતિ ૩ થી ૧૨ ઇસમોની હોય છે. તેમાં રહેલુ સુટણીનું તત્ત્વ ખાસ ખ્યાનમાં રાખવા સરખું છે. અથા દસસાલ નવેસર સુટાય છે. સુટણીને યોગ્ય થવા માટે ઉમેદવારે પુસ્તકાલયના સભ્ય થવું પડે છે. આ સમિતિ બજેટ બનાવવાનું, પુસ્તક પમંદગી કરવાનું, વર્તમાનપત્ર ખરીદવાનું, પત્રવ્યવહાર કરવાનું વગેરે કામ પોતાની અખત્યારીમાં કરે છે. પુસ્તકાલય ખાતું એક માત્ર એટલું જ જુવે છે કે કંઈ પણ કામ પુસ્તકાલયોને અધિકૃતતાં થતું નથી. આ વિશિષ્ટતા પુસ્તકાલયોને લોકપ્રિય બનાવવામાં મોટોભાગ ભજવી રહી છે. કારણ લોકોને એમ લાગે છે કે પુસ્તકાલય એ તેમની મંરથા છે. અને એને આગળ લાવવાનું કામ પણ લોકોનું છે. એમાં સખતાઈ નથી, ઉત્કર્ષના પગથીઆ ઉપર ચઢવાની માત્ર ટ્રેરણા છે.

ઝીઝી માટે સ્વતંત્ર પુસ્તકાલયો ખોલવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે સ્વભાવતઃ સ્ત્રીવર્ગ પુરુષોની ફાજનીવાળી મંરથાઓનો છુટથી લાલ લેવા શિખ્યો ન હતો. એ મુશ્કેલી દૂર કરવા મહિલા પુસ્તકાલયો ખુલ્યાં અને હવે તો તે ઝીઝી માટે કલ્પ જોવી

ગંરથામાં વિદ્યાર્થી છે. નવસારી, પાટણ, અને અમરેલીના મહિલા પુસ્તકાલયો આ બાબતમાં આદર્શ લેખારો. તેમાં પુસ્તકો વચાપ છે, કલા એટલે શિવલુ ભરત ગુણલુના વર્ગો ચલાવાય છે, દિંદીનું શિક્ષણ અપાય છે, ગરબાઓ ગવાય છે, અને જીવન વધારે ખીલવવાનો ઉદ્દેશ પાર પાડનારા બધા જ કાર્યોને તેમાં અવકાશ રહે છે

વાચનાલયો સર કરવાનું કારણ એ છે કે સામાયિકો જેટલી ઝડપથી લોકોમાં વાચનાનો રસ ઉત્પન્ન કરે છે તેટલી ઝડપથી પુસ્તકો કરી શકતા નથી. વળી વાચનાલય થયુ એટલે પુસ્તકાલયનું ખાત મુહૂર્ત થયુ એમ માનવાનું દર વર્ગે વાચનાલયોનું પુસ્તકાલયોમાં રૂપાંતર થતુ જાય છે

ફરતા પુસ્તકાલયોની પેટીઓ સ્થાનિક પુસ્તકાલયના અધુરા અસરોમકને પૂરક થાય છે અને નવા પુસ્તકાલયો ન હોય ત્યાં તેની ગરજ સારે છે. ખાતાની આ ફરતા પુસ્તકાલયોની યોજના એટલી મશરૂની નીવડી છે કે તેનુ અનુકરણ ફેટલાક પ્રાંત અને કરબા પુસ્તકાલયોએ પણ કર્યુ છે.

દેશી રાજ્યો અને યુરોપીય લોકાલ

(અખિલ ભારત દેશી રાજ્ય લોક પરિષદની કારોબારી તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવેલું નિવેદન)

અખિલ ભારત દેશી રાજ્ય લોકપરિષદની કારોબારી, વિષયની તનારીખની એક કોટાકીની પળે મળે છે, ન્યારે યુરોપમાં એક મહાસુદ્ધ મચી રહ્યુ છે દિંદની પ્રજાએ પોતાના બાલિ સખધી અપિ મહત્વના ગભીર નિર્ણયો કરવા રૂઢે છે ભારતના આ ભાવિમાં દેશી રાજ્યોનો પણ સમાવેશ થાય છે એટલુજ નહિ પણ આજના કોટાકીના મામલામાં આજે એની સીધી અમર દેશી રાજ્યો પર થતી જોવામાં આવે છે.

ભારતીય રાષ્ટ્રીય મહાસભાની કારોબારીએ તા ૧૪ મી સપ્ટેમ્બરના દીને પ્રકટ કરેલા નિવેદનને અને રાષ્ટ્રીય મહાસભા સમિતિએ તા ૧૦ મી ઓક્ટોબરે કરેલા ફરાવને આ સમિતિ સંપૂર્ણ અનુમોદન આપે છે; ભારતના ઐક્ય અને ભારતની સર્વમાન્ય સ્વતંત્રતામાં માનતા હોઇને, ભારતની જનતાની લોકશાસનવાદી સ્વતંત્રતા માટે મહાસભાએ ઉદાવેલ પ્રખર અવાજ માટે પોતાનો સતોષ જાહેર કરે છે આ બાલિ સ્વતંત્રતામાં દેશી રાજ્યોનો સમાન હિસ્સો હોવો જોઇએ, એમજો સમાન જવાબદારીઓ જોહારના તૈયાર રહેવુ જોઇએ.

યુરોપના સુદ્ધ તત્કાલ કારણ નાઝી આક્રમણ છે અને પશ્ચિમના મિત્રરાજ્યોએ જાહેર કર્યુ છે કે તેઓ પ્રજાતંત્રવાદ, સ્વાધીનતા અને આત્મ-નિર્ણયના અધિકાર માટે લડી રહ્યા છે આ કારોબારી આ હેતુઓ સાથે સહમત થાય છે, પરંતુ એ આવશ્યક છે કે આ હેતુઓનું સ્પષ્ટીકરણ થવું જોઇએ અને યુરોપ બહારના દેશો અને ખાસ કરીને ભારતને એ સિદ્ધાંતો લાગુ પાડવા જોઇએ.

આ રેન્ડોમ કમિટી એટલા માટે પોતાના સુદ્ધ અને સાતિતા ઉદ્દેશોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ સ્થિતને આપેલા આબ્દાન સાથે સંપૂર્ણ સહમત થાય છે. સ્થિતને ને નાઝીતંત્ર સાથે લડી રહ્યુ છે તે તંત્ર કરતા પણ પ્રત્યાધાતીતંત્ર હેઠળ વસતી દેશી રાજ્યોની પ્રજા માટે પણ આ હેતુઓનો અમલ થવો જોઇએ. મહાસભાની કારોબારીએ જાહેર કર્યુ છે તેમ દેશી રાજ્યોની જુદમનીતિ નિભાવવા માટે ભારતીય નરેન્દ્રી કરતાં પણ સ્થિતિ સરકાર વધારે જવાબદાર છે, એ ખીતા ઉદ્દેશો ફેટલાક વર્ષો દરમ્યાન બહુજ ખુદ્દી થઈ છે ભારતમાં આ પ્રકારની ગંજપદ્ધતિને ટેકા આપેલા એમાં સ્થિતને ને સિદ્ધાંતો માટે લગતુ હોવાનું કહેવાય છે તે સિદ્ધાંતોનો સ્પષ્ટ ધન્કાર છે.

સુદ્ધ ચાપુ રાખવાને ભારતના ધણા નરેન્દ્રીએ સામાજ્યને મળે પોતાની સેવાઓ અને સાધનો

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો

ધર્મો છે અને યુરોપમાં લોકશાસનવાદ કાયમ રહે એ માટે પોતાનો સંપૂર્ણ ટેકો જાહેર કર્યો છે. પોતાને આંગણે નર્મ-નિર્ભેળ-જીવંત શાસન પ્રવર્તતું હોય તે વેળા આ પ્રકારની જાહેરાત કેવળ અસંબધ છે. યુદ્ધની બાબતમાં અમુક જવાબદારીઓ સ્વીકારવા અગર પોતાનાં સાધનો સરકારની સેવામાં ધરતાં પહેલાં નરેન્દ્રે પોતાની પ્રજાની સલાહ લીધી નથી. દેશી રાજ્યોની પ્રજાઓ તરફથી અ. ભા. દે. રા. લોકરિપદની કાંતોબારી આ પ્રકારનાં બંધનોનો સ્વીકાર કરવા તેમજ યુરોપમાં યુદ્ધ ફાટી નિકળ્યું છે એટલા માટે દેશી રાજ્યોમાં નિરંકુશ શાસન ચલાવી સેવા ના પાડે છે.

આ સમિતિ સખેદ નોંધ લે છે કે લડાઈને બદલે ધણાં ખર્ચાં રાજ્યોમાં પ્રજાની સ્વતંત્રતા ઉપર ત્રાપ મારવામાં આવે છે અને દમનનાં નવીન સપ્ત યંત્રો ગતિમાં મુકવામાં આવ્યાં છે. કેટલાંક રાજ્યોમાં યુદ્ધનાં ઝોથાં હેઠળ જાહેર કરાયેલી સુધારાની યોજનાઓનો અમલ જાણીજીતીને હાસેલવામાં આવ્યો છે. આ રીતે લોકશાસનવાદને માટે લડાઈ આ યુદ્ધ વધુ નિરંકુશ શાસનમાં પરિણમ્યું છે એટલુંજ નહિ પણ પ્રગતિનું અવરોધક બની રાજ્યોમાં દમનનું કારણબૂત બન્યું છે.

દેશી રાજ્યોની પ્રજા આ સામે પોતાનો તીવ્ર વિરોધ જાહેર કરે છે અને આ સંજોગોમાં યુદ્ધને ટેકો આપવા કેવળ અશકત છે. એમના ઉપર આ રીતે ઠોકા બેસાડાતી જાહેરદસ્તીનો સપ્ત સામનો કરવો રહેશે.

આ સમિતિના મત પ્રમાણે દેશી રાજ્યોમાં લોકશાસનપદ્ધતિ ફાળવ કરવાનો પ્રશ્ન અતિ મહત્વનો

અને તાત્કાલિક છે; કે જેથી એ રાજ્યોની પ્રજા સ્વતંત્ર ભારતના ધડતરમાં અને નવીન વિશ્વરચનાના કાર્યમાં પોતાનું સ્થાન મેળવે.

આ સમિતિ આ ઉદ્દેશથી ભારતીય નરેન્દ્રોને પોતાના રાજ્યમાં જવાબદાર રાજતંત્રની સ્થાપના એ અંતિમ ધ્યેય છે એમ જાહેર કરવા તત્કાળ ભવિષ્યમાં એનો અમલ કરવા માટે વધારેમાં વધારે પગલાં લેવા આજ્ઞાન દે છે.

દમનના નવા કાયદાઓનો અમલ કરવામાં ન આવે અને પ્રજાને વિચાર વાણી સ્વાતંત્ર્યની સંપૂર્ણ છુટ રહે એવી યોગજી થવી જોઈએ.

ભારત, બંધારણીય દષ્ટિએ યુદ્ધમાં ભલે ગજાઈ હોય પરંતુ ભારતની નજદીક કયાંય લડાઈની પરિસ્થિતિ નથી, નિદાન દેશી રાજ્યોમાં તો નહિજ કે જે બદલાતા હેઠળ દમનના કાનુનોનો અમલ વ્યાજબી ઠેરવી શકાય.

આ સમિતિ એ સ્પષ્ટ કરવા પૂછે કે આ મહત્વના ફેરફારો જ્યાં સુધી કરવામાં ન આવે અને રાજ્યોનું તત્ત્વ પ્રજા સંમતિ અને પ્રજા પ્રતિનિધિઓ દ્વારા જ્યાં સુધી ચાલતું ન હોય ત્યાં પ્રજાના કાર્પ પણ પ્રકારનાં સહાય અને સહકારની નરેન્દ્રોએ આશા ન રાખવી.

લોકશાસન અને વાણી વિચારના સ્વાતંત્ર્ય માટે વીરતા અને દિમ્મતથી લડત ચલાવી રહેલ જુદાં જુદાં રાજ્યોની વીર પ્રજાને આ સમિતિ પોતાના અગિયંદન પાઠવે છે. આ લડત અંતે તો ભારતના વિશાળ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધનું અંગ માત્ર જ છે અને પ્રજાએ એ માટે તૈયાર રહેવું ધરે.

નોંધ અને ચર્ચા

પોરબંદર રાજ્યની શિક્ષણ પ્રવૃત્તિ

થોડા વખત પહેલાં પોરબંદર ખાતે શ્રીભાવ-
સિંહજી હાથરૂઢમાં એક આનંદદાયક પારિતોષિક
સમારંભ યોજાયો હતો જે પ્રસંગે ના. મહારાજ
ગણાસાહેબે હાલની કેળવણી વિષયક ઘણા અગ-
ત્યના સવાસોના સંતોષકારક નિરાકરણ પરત્વે કેટલાક
સ્વતંત્ર અને મનનીય વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા હતા.
(આ ભાષણ અમે આ અંકમાં અન્યત્ર આપ્યું છે)
આ ભાષણ કેળવણીની દીશામાં હાથ મહેનત દ્વારા
દરેક વિદ્યાર્થીને સ્વાવલંબી બનાવી વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના
માનસને પોષનારું છે. અને અત્યારે જ્યારે તોફારી
કરનારાઓની સખ્યામાં અસાધારણ વધારો થઈ
ગયો છે ત્યારે હવે કેળવણીની દીશા બદલી પ્રજામાંથી
પરાવલંબનની ભાવના દૂર કરવાની જરૂર છે. આ
દૃષ્ટિએ જોનારને ના. પોરબંદર નરેશનું વકૃત્વ
સમયોચિત સાગ્યા વિના નહીં રહે.

રાજ્યના વિદ્યાધિકારીએ, રાજ્યમાં છેલ્લાં બે
વરસમાં બાળકેળવણી, કન્યાકેળવણી, પ્રાથમિક-
શાળાનાં મકાનો, માધ્યમિક કેળવણી વગેરેમાં
કેટલો પ્રગતિ કરી છે તેનો પોતાના પ્રારંભિક
ભાષણમાં ઉલ્લેખ કરતાં કેળવણીશાસ્ત્ર પરત્વે નવાં
દૃષ્ટિબિંદુ દર્શાવ્યાં છે તે મનનીય છે. આ રીતે
પોરબંદર રાજ્ય કેળવણીના ક્ષેત્રમાં અને તેના
પ્રચલિત સિદ્ધાંતોમાં મૂળગત ફેરફાર કરવાની જે
ઉત્સુકતા ધરાવે છે તેમાં સફલતા મેળવશે. અને એમ
એટલા માટે લખવાનું મન થાય છે કે ના.
મહારાજએ આ સમગ્ર પ્રજાને અબ્યાસક દૃષ્ટિથી
વિચાર્યો છે.

વિકૃલ્લગઢ

લગભગ છેલ્લાં પાંચ વરસથી વિકૃલ્લગઢ તાલુકામાં
ત્યાંના દરબાર સાહેબના વહીવટ સામે સ્થાનિક
માણસો પૈકી એક વર્ગને અસંતોષ છે. અને તે
વહીવટમાં રહેલી અતીશય કરકસર અને તેમાંથી
મહજ રીતે જન્મ પામતી દ્રવ્યસંગ્રહની અનુચિત
ભાવનાને લઈને હોય એમ જણાય છે; રાજ્યની તીજેરી
તર હોય એ આ ઉડાઉપણાના જમાનામાં ઈચ્છવા
યોગ્ય છે. પરંતુ તે માટે મર્યાદિત રીતે પ્રબંધ
કરવામાં આવે એ ઇષ્ટ છે. વળી માત્ર વિકૃલ્લગઢ
તાલુકામાં જ નહીં પણ ખીજે પણ ઘણે ઠેકાણે
આવું ધોરણું પ્રવર્તતું જોવામાં આવે છે. “લોમ-
લેદગુણેન ક્ષિપ્ત” અર્થાત્ કે મનુષ્યમાં જે એક લોભ
હોય તો ખીજ અવશ્યજો તો તેની પાછળ પાછળ
ચાલ્યા આવે છે. રાજ્ય વહીવટની સફળતાનો આધાર
એ વહીવટમાં કરભાર વગર પ્રજાને કેટલો સંતોષ છે
તેના ઉપર છે. પ્રાચીનોએ કહ્યું છે કે “લક્ષ્મીમતે
લક્ષ્મીમ્ ભવણદક્ષતે પ્રજામ્ । જગુદ્ધાત્ વર્ષતે રાષ્ટ્રમ્ સ
જાતા બુદ્ધિમાન્ મતઃ” ॥ લોકો ઉપર કરો નાખ્યા વગર
રાજ્યમાં સમૃદ્ધિ મેળવે, માર્ગો વગર રાજ્યની રક્ષા
કરે અને વિના યુદ્ધે રાજ્યમાં જીદ્ધિ કરે એવું
જાણનાર બુદ્ધિમાન” તે ઉપર નાનાં મોટાં બધાં
રાજ્યો જે લક્ષ આપે તો રાજ્યોના વહીવટ સામેના
વિરોધો શક્તિહીન થાય, ચાલના પ્રવાહ વાળો લેવાનો
પ્રયત્ન કરવો એ દિતાવડ નથી.

રવ. પ્રોહ નરેશ

પ્રોહ ઠાકોર સાહેબ જોરાવરસિંહજી દોડ બે વરસ
જેટલો અદ્યપણ રાજ્યાસન ભોગવી સ્વર્ગવાસ પામ્યા
છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે એમના પિતામહે

નોંધ અને ચર્ચા

એમને દ્રવ્યથી ભરપૂર તીબેરી સુખત કરી હતી પરંતુ એમને હરતે આ બધા દ્રવ્યનો અયોગ્ય વ્યય થયો હતો અને તેમ હોય અને અગે ધૃત્તિએ છીએ કે તેમા અતિશયોક્તિ હોય પરંતુ આવા કિસ્સાઓ જે દેશી રાજ્યોમા થતા હોય તો તેમા એજન્સિ અધિકારીઓએ નિષ્ક્રિય રહેવું ન જોઈએ એક રાજકર્તા, રાજ્યના દ્રવ્યનો વ્યય ક્યા માર્ગે કરે છે, કોની સલાહથી કરે છે અને તેનું શુ પરિણામ આવે છે તેની તકેદારી રાખવાની એજન્સિ અધિકારીઓની ફરજ છે માર્વલોમમતાપણુ તો માત્ર શક્તિ છે, અને એજન્સિ જેવી અધિકારી સરથા ત્યાં જરૂર પડે ત્યાં એ શક્તિને દરમ્યાનગીરીનું સ્વરૂપ આપવા બધાયેલી છે એટલે ધણા અનિષ્ટો થઈ જતાં અટકી પડે અને જો કે તુરંતમાં તો સંભવ છે કે રાજકર્તાનો અણગમો પ્રાપ્ત કરવો પડે પરંતુ તેનું પરિણામ જરૂર ઉપકારક આવે

અમે મરદુમતા આત્માને શાંતિ ધૃત્તિએ છીએ અને મરદુમતા સધુમધુ જેઓ નરેશપદે આવ્યા છે તેઓ પ્રજાને સુખ આપે !

રીતે ન વાપરવાં કે જેથી સાતત્યે બદલે શાંતિ કરી આત્માને હીનપ્રાપ્તિમાં મુકાય

રાજકર્તાઓની માર્શિક

સલાહો

જેટલા જેટલાક મતીનાઓથી કાઠિયાવાળા નરેશોની માર્શિક કોન્ટ્રોલ માર્ગે છે અત્યાં પડેલાં જનમનગર, મજાકોટ, વાનગર પોરબંદર, વાંકાનેર એ વગેરે રથોળાઓ આવી સલાહો મળી શકે છે આ સલાહોમાં માત્ર મજાકોટનો જ માર્ગ છે તેમના વિશ્વાસુ મતીઓને એમાં આગેવાન નથી હોતાં. મતીઓનું દારૂ ગુપ્ત રાખવામાં આવે છે પરંતુ જે મજાકોટના પોતાના મતીઓમાં દર વિશ્વાસ મનાવતા દરે એવા મતીઓને તો નરેશો મતીની દરખાસ્ત જણાવતા દરે નરેશો પોતાં મતીના નવીનતાને સતતા પ્રત્યે ચંચળ એ ક્રિયાક્રમને જોઈ પરંતુ ફરક ગોપ્ય વસ્તુઓમાં જે વાપરેલો છે તે વાત નરેશોની આ ખાનગી ચર્ચામાંથી પણ જનમ પામે તો આત્મકેન્દ્ર નહીં હાજર કે જેથી પ્રજામાં શંકાનું વાતાવરણ ઉત્પન્ન થાય છે અને એટલે ક્રાંતિ પ્રજામાં

લાગી છે. અને મોજશીખ વધ્યા છે. અને પરિણામે ખેડુતોની ખેતી નબળી થતી ગઈ છે. આ તરફ ના. મહારાજાએ જેમ ખેડૂત લાખઓનું લક્ષ્ય ખેત્યું છે તેમ અધિકારી વર્ગે પણ તે નાગદાની બાવનાને ઝીલી તેને મૂર્ત સ્વરૂપ આપશે એવી અમને આશા છે.

ગોંડલ રાજ્યમાં દુષ્કાળ નિવારણની યોજના

આ વર્ષે કાઠિયાવાડના પશ્ચિમ ભાગમાં વગ-આદની અછતને લીધે દુષ્કાળ જેવી સ્થિતિ ઉભી થઈ છે. પરંતુ જે રાજ્યોમાં આવી સ્થિતિ વર્તાઈ છે તે રાજ્યોએ પ્રગ્નના ગનમાલનાં પ્રજાજીના ઉપાયો હાથ ધર્યા છે ગોંડલ રાજ્યે આવા ઉપાયો કરી ભાત પાડી છે. આ રાજ્યે એક કરોડ રૂપીઆ દુષ્કાળ નિવારણ પ્રસંગે ખરચવાની નિશ્ચયાત્મક

યોજના તૈયાર કરી છે. અને તે પ્રમાણે કામ હાથ ધર્યા છે. રાજ્યો પાસે દ્રવ્ય તો હોય છે પરંતુ એનો યોગ્યપોષ્યતા ખૂબકે વ્યય કરવામાં તે વાપરનારનું અર્થ મૂલ્યાંકિત થાય છે. એ તો હવે સર્વત્ર પ્રમિદ્દ હકીકત છે કે ગોંડલ નરેશનો અંગત ખર્ચ, એઓશીની અંગત જરૂરીઆતો, મુસાફરીઓ અને રાજ્ય કાજમાં મિથ્યાઆડપર રૂપ પ્રવૃત્તિઓ એટલાં ઓછાં છે કે તેઓ સહજ રાજકોષને પ્રતિવર્ષ સમૃદ્ધ બનાવે જાય છે. અને આવા જ્યારે કુદરતી પ્રકોપના પ્રસંગે ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે આપણને આશ્ચર્ય થાય એવી રીતે લોકહિતાયે આ રાજકોષને છૂટથી ઉપયોગ કરે છે.

ખીજ રાજ્યોએ પોતાના રાજકોષને આ ધોરણે સદુપયોગ કરવો જોઈએ.

AUSPICIOUS ANNOUNCEMENT BRANCH OF THE

Rasashala Aushadhashram

(Ayurvedic Pharmaceutical Works)

GONDAL, KATHIAWAR.

RE-OPENED IN BOMBAY

Genuine reliable medicines viz. Bhasmas, Rasa Rasayans, Pills, Anjinas, Kshars, Ghrits, Churnas, Avalebas, Parpatis, Kwathas, Asatas and hundreds of scientific and patent preparations are manufactured in this Pharmaceutical Works working under the direct guidance of the popularly famous Raj Vaidya Shri Jivaram Kalidas Shastriji. This institution has been established under the kind patronage of His Highness the Maharaja Sahab of Gondal for the last 30 years. Our Bombay Branch was closed for the last four years but owing to the persistent requests of thousands of our Bombay clients and well-wishers, we have again reopened our Branch Office with our selling depot in Bombay at the following address. Arrangements are made in this Depot to give medicines in Bombay after proper examination and diagnosis of the patients, besides the arrangement of the distribution of the literature on the subject. We request the Bombay Public to visit our depot, situated at Vasantwadi Kalbadevi Road, Bombay No. 2.

Note—Our New Depot will be very shortly opened at Ahmedabad also.

Bombay Branch address:—VASANT WADI, Kalbadevi Road, BOMBAY No. 2

મુંબઈ-કાઠીઆવાડ અને મુંબઈ-પુના-કોલ્હાપુર વચ્ચે હવાઈ મુસાફરી

ખોવાયેલું સોનું પાછું મળે પણ ગયેલો વખત પાછો મળતો નથી. એટલે ખરેખર રીતે સમયનો ખચકાટ કરવો હોય તો માત્ર ૯૦ મીનીટમાં કાઠીઆવાડથી મુંબઈની મુસાફરી કરે. આથી આપને સંપૂર્ણ આરામ અને આનંદ સાથે નદીઓ, પર્વતો, ખેતરો અને ચરીસા સરખો ધવલ સાગર વગેરે કુદરતી દૃશ્યો જોવાની તક મળે છે.

આ દોઢ કલાકની મુસાફરીમાં નહીં ધૂળ, નહીં ધૂમાડો કે નહીં લેશ માત્ર પણ મુસાફરીની તકલીફ અને સહી સલામતી માટે તો ગયા વર્ષની કાઠીઆવાડ એર સર્વિસ ખાતો આપે છે કે મુસાફરી ખીલકુલ સલામત છે. રાજા મહારાજાઓ કે શ્રીમંત વર્ગમાં જ નહીં પણ સામાન્ય નાગરિકોમાં પણ વીમાની સફર લોકપ્રિય થઈ છે. રવિવાર સિવાયના બધા દિવસો માટે એર સર્વિસ ચાલુ છે. તેમ મુંબઈ-પુના-કોલ્હાપુર સર્વિસ પણ ચાલુ થઈ છે, અર્થાત એર સર્વિસનો લાભ લેવા એ સમયનો ખચકાટ છે, અને એક રીતે જોતાં દ્રવ્યનો પણ ખચકાટ છે. માટે આ સફરનો લાભ ચુકરી નહીં.

પાર્સિઓ મોકલવા માટે અને તત્કાલ ટપાલમાં ખબરો પહોંચાડવા તથા મેળવવા માટે પણ એરોપ્લેન એક અત્યુત્તમ સાધન છે. વળી જ્યારે જોઈએ ત્યારે એરોપ્લેન લાડેથી પણ મળી શકે છે.

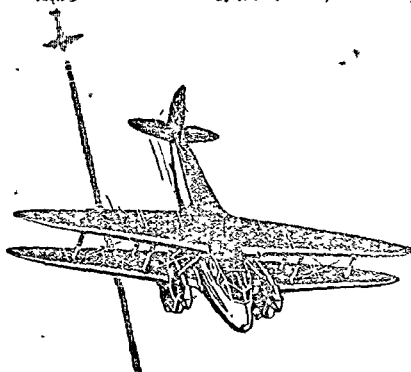
વિગત માટે પૂછો:—એર સર્વિસીઝ એફ ઇડીઆ લીમીટેડ

ટેલીગ્રામ:—એરટેક્નીઝ

બ્રેબોર્ન સ્ટ્રીટીયમ, અર્ચિટ સ્ટ્રીટ મુંબઈ

ટેલીફોન:—

૨૭૫૪૭

એર સર્વિસીઝ એફ ઇડીઆ લીમીટેડ બુકીંગ એજન્ટો

ભાવનગર:—શેઠ ઈશ્વરલાલ જી. પારેખ, ઈશ્વર ભુવન, પોલ્ટ, ભાવનગર, કેપલ:—એરટેક્નીઝ

કોલ્હાપુર:—શેઠ વાચ આર. દુર્ગાવાડકર, દીક્ષાવર સ્પોર્ટ્સ ડીપો, સીવીલ સ્ટેશન, રાજકોટ. કેપલ:—એરટેક્નીઝ

ભાવનગર:—શેઠ એ. પી. શાહ, કોરોનેશન મોટર્સ, ગમનગર, કેપલ:—કોરોનેશન

પારખંડર:—મેસર્સ એમ. એન. ભગદેવની કંપની, પહેલે માળે, નટવર પેલેમ થીએટર, કેપલ:—એરટેક્નીઝ

પુના:—મેસર્સ શાહ એન્ડ કું., મોરારજી ગોકલદાસ ધર્મશાળા, પુના સ્ટેશન સામે, પુના અથવા

૬૪, રતીવાગ પેક, પુના સીટી, પુના

કોલ્હાપુર:—મેસર્સ બાગલ કાલસે એન્ડ કું., તરણ એસ્કુરન્સ કું., પીલસન રોડ, કોલ્હાપુર.

કેપલ:—એરટેક્નીસ.

‘દેશી રાજ્ય’ સંબંધી અભિપ્રાયો

I need hardly say that any magazine which deals with the topics and interests of the Indian States in a reasonable and temperate manner will always command my sympathy.

* * *

I have no suggestions to make but have altered 2 words, to make the facts correct.

Late Hon. Sir C. C. Watson

Such a magazine, so long as the tone is irreproachable should contribute to a long felt want—I hope your paper is prospering.

Major D. M. Fraser, P. A. E. K. Agency.

The style he has adopted appears appropriate for rendering the magazine useful and interesting. The undersigned has, this day issued circular to all Jurisdictional Chiefs and Talukdars in this Agency, drawing their attention to the magazine.

Major L. Gordon P. A. Mahikantha Agency.

Hoping your journal is popular and paying concern.

W. T. Owan

.....you are doing really good service to the whole order of Indian Princes, and your magazine has always dealt with the most important questions pertaining to the Indian States in a really responsible manner. His Highness regularly reads your paper and cherishes a very high opinion of your work.....

T. J. Rao

“The book is interesting and worth having in a Thana.”

Deputy Political Agent E. K. Agency.

I think the magazine will be appreciated by those connected with the Indian States.

Major L. E. Lang

I have found a very favourable impression of the general tone and get up of the Magazine.

J. E. C. Jones

I should at once say that the scheme is based absolutely on right lines & deserves encouragement from the rulers and ruled. Rao Bahadur H. B. Kotak

“તમારા જેવા સાવધાન અને દેશની દાત જાળવનારા વિચારશીલ તંત્રીના અધિકાર નામે ‘દેશી રાજ્ય’ ફતેહમંદ નીવડશે એવી હું આશા રાખું છું.” મહંમદ દી. ખા. દેશવત્તાલ મુર

“દેશી રાજ્યમાં જે લેખો આવે છે, તે ઉંચી કાટિના હોય છે અને તેના ઘણા અભ્યાસીઓને તે ઉપયોગી હોય છે.” મહંમદ મો. ન. અમીન

દેશી રાજ્ય

"DESHI RAJYA"

દેશીરાજ્યોને લગતા પ્રશ્નોની રચનાત્મક દ્રષ્ટિએ ચર્ચા કરનારક મૈત્રાસિક

The only Journal discussing questions pertaining to Indian States
From a Constructive Point of View.

તપો
જયવીલાસ મોશરજી મહેતા

‘દેશી રાજ્ય’ સંબંધી અભિપ્રાયો

I need hardly say that any magazine which deals with the topics and interests of the Indian States in a reasonable and temperate manner will always command my sympathy.

* * * *

I have no suggestions to make but have altered 2 words, to make the facts correct.

Late Hon. Sir C. C. Watson

Such a magazine, so long as the tone is irreproachable should contribute to a long felt want—I hope your paper is prospering.

Major D. M. Fraser, P. A. E. K. Agency.

The style he has adopted appears appropriate for rendering the magazine useful and interesting. The undersigned has, this day issued circular to all Jurisdictional Chiefs and Talukdars in this Agency, drawing their attention to the magazine.

Major L. Gordon P. A. Mahlikantha Agency.

Hoping your journal is popular and paying concern.

W. T. Owan

.....you are doing really good service to the whole order of Indian Princes, and your magazine has always dealt with the most important questions pertaining to the Indian States in a really responsible manner. His Highness regularly reads your paper and cherishes a very high opinion of your work.....

T. J. Raja

“The book is interesting and worth having in a Thana.”

Deputy Political Agent E. K. Agency.

I think the magazine will be appreciated by those connected with the Indian States.

Major L. E Long

I have found a very favourable impression of the general tone and get up of the Magazine.

J. E. C. Jakes

I should at once say that the scheme is based absolutely on right lines & deserves encouragement from the rulers and ruled. Rao Bahadur H. B. Kotak.

“તમામ જેવા આવધાન અને દેશની શાંતિ અપનાવવા વિચારશીલ તેનીના અધિકાર નીચે ‘દેશી રાજ્ય’ કનેક્ટેડ નીચામે તેની દ્વારા આજી રાખું છું.” મહારાજા શ્રી. બા. દેશવલ્લભ મુર

“દેશી રાજ્યના જે સંજોગ આવે છે તે ઉપર ખાતિના હોય છે અને તેના ધર્મ અન્યભીઓને ને ઉપયોગી હોય છે.” મહારાજા શ્રી. ન. અમીન

દેશી રાજ્ય

“DESHI RAJYA”

દેશીરાજ્યોને સગતા પ્રશ્નોની રચનાત્મક દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરનારું ત્રિમાસિક

The only Journal discussing questions pertaining to Indian States
From a Constructive Point of View.

તંત્રી

જયતીલાલ મોશરજી મહેતા

અનુક્રમ

૧. Principles of good Government	૧૬૫
૨. દેશી રાજ્યો અને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર ...	દેશી રાજ્ય ઓશીસ	૧૬૬
૩. મૂળ ગરાસીઆ અને તેમના સંબંધી સંક્ષિપ્ત માહિતી ...	રા. રા. બાર્ડવાલ ઓધવજી
...	સમ્પત્રી બી. એ; એલએલ. બી.	૧૭૨
૪. ખાનગી મેળાવકામાં કહેલા બે બોલ ...	રા. રા. વિઠ્ઠલરાય વજેશ્વર આવસત્પી	૧૭૭
૫. રોક મુંદરજી શિવજી મોદાગર ...	રાવસાહેબ મગનલાલ દલપતરામ ખખખર જે. પી.	૧૮૨
૬. પેશ્વા સમયની ગ્રામ વંચાવનો ...	"દેશીરાજ્ય" ઓશીસ	૧૮૧૭
૭. પ્રાચીન દિંદમાં સ્વરાજ્ય ...	ગૌરીશકર મોતીરામ બટ
...	બી. એ. એલએલ. બી.	૧૮૨
૮. રાજ્ય બંધારણનો ખરડો...	તંત્રી	૧૮૪
૯. મહુમ દાદાભાઈ નવરોજી અને વડોદરા	અંગ્રેજી ઉપરથી	૧૮૬
૧૦. એક દૃષ્ટાંત ...	મંગેશુ	૨૦૫
૧૧. સ્વ. સર પ્રભાસકર પટ્ટણીની વગેરે તરફિ કરેલી મુમાફરીની દકીકન	૨૦૮
૧૨. પદેશ અને અત્યારે ...	કાકુર કેમરીમિદજી	૨૧૬
૧૩. જમીન મહેસુલના પ્રશ્નો ...	રા. રા. મણિલાલ દીરાલાલ શાહ	૨૨૩
૧૪. પ્રાચીન રાજશાસન ...	જ.	૨૩૧

મેન્ડર બ્રધર્સની છાપવાની શાહીઓ જગમશહૂર છે.

મેન્ડર બ્રધર્સે શાહી જતાવવાનું ૧૭૯૨માં શરૂ કરેલ છે, અને ૧૪૪ વર્ષથી તેઓ છાપવાની શાહી, તેમાં વપરાતા રંગો તેમજ વાંદનીશો ઉત્તમોત્તમ જતાવવાનો પ્રયત્ન કરતા આવ્યા છે, અને તેને પરિણામે અત્યારે છાપવાની શાહીના ક્ષેત્રમાં તેમની અને તેમના માલની પ્રતિષ્ઠા પ્રથમ સ્થાન ભોજવે છે.

દુનિયાના સર્વોત્તમ છાપકામ કરનારા છાપખાનામાં આ શાહીઓ વપરાતી આવી છે, કારણ કે મેન્ડર બ્રધર્સની શાહીમાં છાપેલો માલ વધારે વખત ટકે છે, અને લોકોની આંખોને વધારે પડે છે; તેના રંગો આકર્ષક, ટકાઉ અને મનોરંજક છે.

એકવાર જેમણે મેન્ડર બ્રધર્સની શાહી વાપરી છે, તે બીજાની શાહી વાપરવાનો અખતરો કરતા નથી. કારણ કે વજન, માપ અને કિંમતની માથે સરખાવતાં મેન્ડરની શાહીમાં વધારે નકલો છાપી શકાય છે, એટલે મરવાળે મસ્તી પડે છે.

મોલ રીન્ડ્રીબુટર્સ

પ્રિન્ટીંગ મટિરિયલ્સ સ્ટોર,
૮૬, પ્રીન્સેન સ્ટ્રીટ • સુખર્ષ નં. ૨.

સુબુધ્ધાન : આદિત્ય મુટલાલ, રાવખડ રોડ : અમદાવાદ.

મુદ્રક : મણિલાલ પુરોષોત્તમ મિશ્રી, બી. એ.

પ્રકાશક : જયવિલાસ મોતારજી મહેતા, નાગરવાડા : નરિયાર.

यतो धर्मस्ततो जयः

देशी राज्य

(त्रैमासिक)

वर्ष १२ भु]

ओक्टोबर-डीसेम्बर : १९३८

[अंक ३

Principles of Good Government

1. Treat them as your own.
2. Eat what they can eat.
3. Dress as simple.
4. Let them feel that you love them, and to show that you love them, you should really love them.
5. Render equal justice to all.
6. Let not executive officers interfere in justice.
7. Pensionable service—thus security to servants.
8. Generous medical relief.
9. Efficient police for security of person and property.
10. Accessibility to applicants however humble in status. Love towards the people combined with creation of feeling that lying and false complaints will receive due chastisement.
11. Careful selection of able and reliable officers.
12. Careful personal supervision which alone can bring activity in the service.
13. Not elaborateness but promptness.
14. Immediate redress of grievances if found to be right grievances.
15. Every servant however highly placed amenable to be adjudged before a law court at the complaint by the subjects—only he should be protected against complaints against discharge of his duties. If a prima facie case is proved, then alone on a certificate of the Court he should be ordered to prove his innocence. The complainant must know that the complaint if false or maliciously made will receive punishment, the idea is not to protect the criminal and at the same time to give license to designing and intriguing person for harassment to honest public servants.

દેશી રાજ્યો અને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર

(ગાંધી પૃષ્ઠ ૯૩ થી)

જુના કાળની મહાજનની સંસ્થાનું બળ સ્વાયેતિ લીધે હવે રહ્યું નથી. તેને બદલે પરિપક્વ મંડળો, યુવક સંસ્થાઓ, યુવક લીગો વગેરે નામોવાળાં મંડળો ઉભાં થયાં છે. અને એ મંડળો છાપાંઓ દ્વારા રાજ્યોના વહીવટ સામે પ્રચાર કાર્ય કરે છે. છાપાંઓમાં હુકીકતો જે આવે છે તેની તત્કાળ અસર રાજ્યોના અધિકારી વર્ગ ઉપર થાય છે. વળી દેશી રાજ્યોનો વહીવટ એવા સારા સુરાજ્યના ધોરણે કાંઈ ચાલતો નથી કે જેથી કરીને પ્રચાર કાર્ય સામે અધિકારી વર્ગ બેદર-કાર રહે. એક હાથની સત્તાના જે નિર્બળ અંશો છે, તે અંશો દાસના દેશી રાજ્યોના વહીવટમાં આવી જવાથી પ્રચાર કાર્યને ઉલટું જોર મળ્યું છે અને રાજ્યોની સત્તા તથા આ મંડળો વચ્ચે સ્થાપી વિરોધ થતો જાય છે. રાજ્યોમાં ઠેર ઠેર સત્યાગ્રહો, અસહ-કાર, ઉપવાસ વગેરેના પ્રયોગ થતા જોવામાં આવે છે, અને સરકારની નગર પશુ છાપાનાં લખાણો ઉપર રહેતી હોવાથી તેમજ સરકારી તંત્રમાં પણ લોકશાસનના સિદ્ધાંતોના વિપુલ પ્રમાણમાં સ્વીકાર થતો જાય છે, તેથી રાજ્યોની સામેની ચળવળ પ્રભુ વાર જોર પકડતી જાય છે. અને એવી ચળવળ દંબાવવામાં આવે છતાં એમાંથી જે સતત અમરોત પડે છે તે રાજ્યના પાયાને નિર્બળ બનાવી નરેશ તરફની લોકોની ભક્તિને ક્ષીણ કરે છે. સાર્વભૌમ-સત્તાની હુકી તત્કાલ એનાં અનિષ્ટ પરિણામ રાજ્યોમાં જોવામાં નહીં આવે પરંતુ સરવાળે તેમાંથી નરેશોના રાજત્વને દરજ્જો, એમનો મોભો અને એમની પ્રતિષ્ઠાને હાનિ પહોંચવાનો ભય છે.

રાજ્યતંત્ર ગમે તે પ્રકારનું હોય પણ દરેક તંત્રના મૂળમાં લોકોની ઇચ્છાના જળનું સૌમ્ય જો થયા

કરતું ન હોય તો તે તંત્ર અપંગ બની જાય છે. કાં તો તેમાં બીજી સત્તાનો પ્રવેશ થાય છે અને કાં તો તંત્રનું સ્વરૂપ પલટાઈ જાય છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોને લીધે આપણે નરેશોના અર્થમાં ઘણું જ વધારો થયો છે. લોકોની અને એમની રહેણી કરણીમાં ક્યાંઈ એક વાક્યતા રહી નથી. એમનો પહેરવેશ, ખોરાક, એમના મંથંધો અને એમના રીવાજો એ બધાં એટલાં બધાં ખરચાળ બની ગયાં છે કે ઇચ્છા છતાં પણ રાજ્યો અને પ્રજા વચ્ચે આ જમાનામાં મેળ થવો અશક્ય બન્યો છે. જ્યારે બીજી બાજુ પ્રજામાં પણ ન જુલોડી શકાય એવી રાજ્યતંત્રના બંધારણ પગલે અમુક પ્રકારની માન્યતા દરિદ્રતા થઈ ગઈ છે. એટલે હવે પરસ્પરતાં આ વિરોધી બળો વચ્ચે માર્ગ કલાપનાનો જ ઉપાય રહે છે. કેટલાક નરેશો પણ હવે એવી માન્યતા ધરાવનારા થતા જાય છે કે પ્રજા વર્ગનાં માણસોને રાજ્યતંત્રમાં ભાગીદારી આપવાનો સમય આવ્યો છે. તેઓને એક ભય એ લાગે છે કે આમ કરવામાં આવે તો એક વખત એવો પણ દેમ ન આવે કે પોતાને શાસનદંડ છોડવાની ફરજ પડે. મનુષ્યોના મંથંધો જેમ પોતપોતાની ચોગ્યતા પ્રમાણે બંધાય છે અને ટકી રહે છે, એજ ધોરણે દાસની નૃપતિ સંસ્થાને લાગુ પડે છે. જો રાજ્યો પ્રજાના ખરેખર રક્ષક અને રાજત્વના મુણોને પાત્ર હશે તો લોકો સનત એમના તરફ ભક્તિભાવથી જ જોશે. દાસના ઈચ્છાના તંત્રમાં સમય સત્તા પ્રજાના હાથમાં જતાં રાજ તરફ ત્યાંની પ્રજા કેટલા વિનયથી, ભક્તિથી અને માનથી જુએ છે એ સુવિદિત છે. એનું કારણ એ છે કે રાજ પ્રજાજીવનના બ્યવસાયમાં દસ્તસેપ નથી કરતા પણ જ્યારે પ્રજાને એમની સલાહની જરૂર પડે છે ત્યારે તેઓ તૈયાર રહે છે.

ઇંગ્લેન્ડનું ધોરણ હોઈતાં રાજ્યોને અનુકુળ હોય કે ન હોય તેની ચર્ચા કરવી એ અપ્રાસંગિક છે. પરંતુ એટલું ખરું કે દેશી રાજ્યોના રાજ્યવહીવટમાં એવી બ્યવસ્થા તો જરૂર કરવી જોઈએ કે જેથી, રાજકર્તાઓ જે પ્રતિષ્ઠાને માટે અત્યાગ્રહ ધરાવે છે તે પ્રતિષ્ઠાનું રક્ષણ થાય અને પ્રજાનાં મન સંતોષાય.

દેશી રાજ્યોની પ્રજાને એક વિશિષ્ટ ગુણ એ છે કે તે પરાધર્મથી રાજકુટુંબોની સાથે સામાજિક કે આર્થિક સંબંધોથી બંધાયેલી છે. એ પ્રજાના મોટા ભાગના પૂર્વજોએ હાલના નરેશોના પૂર્વજોની સાથે રાજ્ય સ્થાપનામાં કે વિજય મેળવવામાં ભાગ લીધો હોય છે, એટલે ગમે તેવા તીવ્ર મતભેદો પણ રાજકર્તા આગળ તે બૂલી જતા પ્રયત્ન કરે છે. વળી પ્રજાના બધા વર્ગો રાજકર્તાના અધિકારો છીનવી લેવા નહીં પણ તેને મર્યાદિત કરવા ઇચ્છા ધરાવે છે. હોંફુસ્તાનમાં નરેશ સંસ્થા સંયુક્ત કુટુંબની ભાવના ઉપર રચાયેલી છે. પરંતુ એ ભાવના હવે અત્યારે રહી નથી. કુટુંબોમાં જેમ વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યની ભાવના વિકસતી જાય છે તેમ રાજ્યતંત્રોમાં પણ એ ભાવનાની અસર થઈ છે. દરેક સિદ્ધાંતના જેમ શુલ્કદાય હોય છે તે પ્રમાણે આમાં પણ છે પરંતુ તે છતાં પણ હાલના નરેશતંત્રના બંધારણમાં ધટિત ફેરફાર કર્યા સિવાય તો છૂટકો જ નથી એમ અમને લાગે છે. વળી જે ફેરફારમાં જોડાવા માટે રાજ્ય સાહેબોએ અત્યાર સુધી ચર્ચા ચર્ચા કરી છે એ તંત્ર તેમજ હવે પછી સમગ્ર હોદ્દા માટે કોઈ બીજા તંત્રની કદાચ વિચારણા થાય તો તે તંત્ર પણ લોકશાસનના સિદ્ધાંત ઉપર જ રચાશે. અને તેમાં નરેશોએ જોડાવું તો પડશે. તો પછી એવાજ કોઈ સિદ્ધાંતો ઉપર તેમણે પોતાના હાથનાં તંત્રોની રચના શા-માટે ન કરવી? પ્રત્યેકતરની કુશાલ ભુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલવા કરતાં પોતાની સ્વદંપભુદ્ધિ પ્રમાણે વર્તન રાખવું એ દિતાવહ છે. જો નરેશોને એમ સાગવું હોય કે પ્રજાની મામણીઓને સંતોષવી એ ફલપ્રદ છે તો પછી નિરર્થક વિલંબ ન કરવો જોઈએ. બીજાનાં ધરોળોને પોતાનાં ધરોળ બાંધવા કરતાં આપણી

સાગવડ સાચવનારાં ધરોળ બાંધવાં એ વધારે શુભ છે. રાજકર્તાઓ વિષે દંમનસીમે કેટલાકો તરફથી વિરોધ-જનક પ્રચાર કરવામાં આવ્યો છે. અને કોઈ કોઈ રાજ્યોમાં વ્યક્તિગત નરેશોની અનિચ્છનીય વર્તણૂક ઉપરથી બધા નરેશોને દુષ્ટભુદ્ધિ યીતરવામાં આવ્યા છે. વસ્તુતઃ તેમ નથી. અમે સાત્ત્યનિષ્ઠાપૂર્વક માનીએ છીએ કે નરેશો જો પોતાના કારોપચારી ગાનનો ઉપયોગ લોકશાસનના સિદ્ધાંતો, રાજ્યતંત્રમાં સમન્વિત કરવામાં કરે તો તેથી દેશી રાજ્યોની પ્રજાને સંતોષ મળે. અને એને ખાતરી થાય કે જીવિષ્યના તંત્રમાં પ્રજાની ઇચ્છાને પ્રાધાન્ય મળશે.

લોકશાસન, એ શબ્દ મોહક છે પણ તેનો અર્થ અમર્યાદિત છે. એટલે કેવા બંધારણને લોકશાસનવાળું બંધારણ કહેવું એ પ્રશ્ન છે? અમેરિકા અને ફ્રાંસ, એ બે દેશોના બંધારણ પ્રધાનપણે લોકશાસનના ધોરણે ચાલે છે. ઇંગ્લેન્ડનું બંધારણ અર્ધલોકશાસિત તંત્ર છે. પરંતુ આ બંધારણો પ્રજાને સર્વધા સુખરૂપ છે એમ તો વારંવાર ત્યાં થતા મતભેદો, તોફાનો, બખેલા વગેરે ઉપરથી કહી શકાય નહીં. આ બંધારણો સ્થિતિ-સ્થાયક છે. અવારનવાર તેના નિયમોમાં ભૂદ્ધિ થાય થતાં જોવામાં આવે છે. એટલે ખરું જોતાં આ બંધારણ પ્રયોગાત્મક જેવાં છે. જો કે નરેશતંત્ર, જગતમાં દીર્ઘકાળથી ચાલ્યું આવે છે અને સ્થાયી જેવું છે પરંતુ અત્યારે કાળ એવો આવ્યો છે કે તેમાં ન્યુનાધિક ફેરફાર કરવાની અગત્ય છે. અને અમને લાગે છે જો હોંફુસ્તાનનાં દેશી રાજ્યો માટે બંધારણનો કોઈ આદર્શ હોય તો તે ઇંગ્લેન્ડનું રાજ્ય બંધારણ છે. આ બંધારણમાં જેમ નરેશ તંત્રને સ્થાન છે તેમ લોકોએ પણ સ્થાન છે. લોકો અને નરેશોના આ તંત્રમાં સુમેળ છે. લોકોની સત્તા છતાં નરેશમાં લોકોની અસામાન્ય ભક્તિ છે. નરેશ પ્રત્યેની બીન-વફાદારી એ, તંત્ર તરફનો રાજદ્રોહ ગણાય છે. દેશી રાજ્યોના નરેશો જે ઇચ્છે છે તે ઇંગ્લેન્ડના તંત્રમાંથી મળી રહે છે. એટલું જ નહીં પણ નરેશનું ત્યાંના રાજ્ય બંધારણમાં એટલું મહત્વનું સ્થાન છે, કે

સમયાનુસાર નરેશ સમગ્ર બધારણ ઉપર અસર પહોંચાડી શકે છે એટલે છંચેન્ડનું રાજ્યબધારણ લક્ષ્મી રાખી દેશી રાજ્યોનું રાજ્ય બધારણ ગ્યવામા આવે તો અમને લાગે છે કે તે વધારેમા વધારે સાનુકુળ થાય રાજકર્તાઓને જે પ્રતિષ્ઠા, દરજ્જો અને જ્ઞાન અકગમ જોઈએ છીએ તે તેમા મળી રહે છે, અને પ્રજાને લોકશાસનના તરવો મળી રહે છે જો કે એટલું ખરૂં કે એવું બધારણ તત્કાલ સ્થાપન કરવામા આવે એવું કોઈ ઈચ્છે નહીં પરંતુ એ બધારણના સિદ્ધિતા લક્ષ્મી રાખી, તેને પાયારૂપ ગણી દેશી રાજ્યોના બધારણો રચાય એ ઈષ્ટ છે અને એમ કરવામા આવે તો પણ પ્રજાને સતોષ મળે

ધિટિશ હિંદમાં જે બધારણીય પ્રગતિ થઈ છે તે ક્રમાનુસારી છે, અને તેના મૂળમા લોકશાસનના તરવોને માન્ય રાખવામા આવ્યાં છે ૧૯૦૯, ૧૯૧૯ અને ૧૯૩૫ ના દ્વીતી સરકારના બધારણીય કાયદાનો આ ધોરણે વિકાસ થયો છે અને થતો જશે રાજ્ય બધારણ એ, એક પ્રકારનો પ્રયોગ છે અને તેમાય દોહરતાન જેવા વિશાળ ખડ, જે ખડની પ્રજા એક દેશવાસી છતાં લઘુમતિઓમાં વહેંચાયેલી ગણાય છે, એટલે તેમાં તો કોઈ પણ બધારણ સરજાતમા પ્રયોગાત્મક નીવડે અર્થાત્ કે તેમા ફેરફાર કરવાની અનિવાર્ય જરૂરીઆત ઉભી થયા વિના રહે જ નહીં અને તેમાય જે બધારણ લોકશાસનના મિદ્ધાતોને અનુલક્ષી રચવામા આવે તે બધારણ લોકમતના સ્વરૂપ પ્રમાણે ધડાતું હોઈ હમેશા સ્થિતિસ્થાપક રહે છે. બધારણ ચકાવવાના નિયમોનું એક મરણ્ય ધોરણ તેમા ટપા શકતું નથી એટલે એમ લાગે છે, કે જેઓ બધારણના ચોક્કસ પ્રમાણના સ્વરૂપનું ખ્યાન ધરી ઉત્સાદપૂર્વક કાર્ય કરી ગયા હોય તેઓ જે પોતાના અભિપ્રાયના ઉપર સુસ્તાક ગૃહો તો તે ગો છપ્પાપતિ જ લેખારો પરંતુ તેનો અર્થ કોઈ એમ તો ન જ દર કે દેશી રાજ્યોનો માપત વહીવટ યથાર્થ છે કે તેમા ફેરફારને અવકાશ નથી દેશી

રાજ્યોના રાજ્યવહીવટમા અત્યારે એકધારી સંબંધતા રહી નથી દરેક રાજ્યોનો વહીવટ જો કે સ્થાનિક મયોગો અનુસાર ચાલે એ ઈષ્ટ છે પરંતુ તે બધામા મૂળગત એકવાક્યતા જળવાવી જોઈ એ-તે નથી રાજ્યોના નરેશોને જ્યારે જ્યારે પોતાના મતઓ જાહેર કરવાનો પ્રમંથ આવે છે ત્યારે એમનાથી એવા વિચારો પ્રકટ થાય છે કે જેથી રાજ્યોની પ્રજામા આશાસ્પદ આવો જનગત થાય છે અને તેને પોષણ મળે એની પ્રવૃત્તિ કરવાનું પ્રજાને મન થાય છે અને જ્યારે પોતાના નરેશોના આચારમાં અને વિચારોમા પ્રજા વિરોધ જુએ છે ત્યારે તેને આશ્ચર્ય થાય છે નરેશોની માન્યતા છે કે “અમારે ત્યાં તો સ્વરાજ્ય જ છે” આ હકીકત બરાબર છે, પરંતુ એનો અર્થ, રાજ્યવહીવટ દીઠીએ કાગ ચાલે છે તે કરતા વિશેષ નથી એક વાત ખરી છે કે રાજ્યોના વહીવટમા અંગત તત્ત્વ ઝોણું કરી નાખવામા આવે, રાજ્યના દ્રવ્ય લદારોનો (જો હોય તો) પ્રજાકીય દ્વિતના ધોરણે ઉપયોગ કરવામા આવે અને પ્રજાની શાંતિ, સુખ અને સમૃદ્ધિસાળા જીવનમાં રાજાના શાંતિ, સુખ અને સમૃદ્ધિ છે એના હાર્દિક સહકારની ભાવના રાખવામા આવે, રાજ્યમા કોઈ નિરંદ્રમી ગહે નહિ, અનાજ વગર કોઈ ભુખે ન મરે અને વસ્ત્ર પાણીથી વચિત ન ગહે એની કાળજી રાખવામા આવે તો દેશી રાજ્યોનો પ્રજાને રાજ્ય વહીવટ સામે ફરીઆદ કરવાના નિમિત્ત ન રહે અને તે છતાં બધારણીય ગોઠવણ કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય તો તે પરસ્પરના સહકાર અને શુભ ભાવનાથી જ થાય એવી અમારી માન્યતા છે

અનાજ સુધી દોહની કોમિટ દેશી રાજ્યોના વહીવટ તરફ ઉદાસીનપણે ગ્હી હતી પરંતુ છેલ્લા એમ દમમયી (ખરે જોતા તો નરેન્દ્ર મડગની સ્થાપના પછીથી) કોમિટ દેશી રાજ્યોના વહીવટ ઉપર નજર ગાખવા માંડી છે અને જેમ જેમ કાળ જતો ગય છે અને મગમરી રાજ્યમાં કોમિટનું મદત્વ વધતું ગય છે તેમ તેમ રાજ્યો તરફ કોમિટની

નગર વિશેષ દૃઢ થતી જાય છે થોડા દિવસો પહેલાં કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિ યુરપના યુદ્ધની વિચારણા પરત્વે મળી હતી તેણે બ્રિટિશ મંત્રકાગળે, પોતે કયા આશયોથી યુદ્ધમાં ઉતરેલ છે તે આશયો જાહેરમાં મૂકવાનો આગ્રહ કરનારો ઠરાવ કર્યો છે, જે કે આ આખો ઠરાવ બ્રિટિશ હોદ્દા અને બ્રિટિશ સરકારના પરસ્પરના સંબંધને લગતો છે છતાં તેમાં દેશી રાજ્યોની નીતિ સમઘી પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે અને તે ઉપરથી કોંગ્રેસનું વલણ દેશી રાજ્યોના વહીવટ સંઘઘી કેટલું ઉમતાવાળું છે તે જણાઈ આવે છે તેમાં આ પ્રમાણેની મતનગ્રે લખ્યું છે કે —

‘કાર્યવાહક સમિતિએ જોયું છે કે દેશીરાજ્યોના ધણા ગામઝોએ તેમની સેનાઓ અને માધન સામગ્રી આપવાની તત્પરતા ખતાવી છે અને યુરોપમાં લોકશાસનના કાર્યને મદદ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે પરંતુ લોકશાસનની તરફથી પોતાની સહાનુભુતિ તેમણે જાહેર કરવી જ હોય તો આ સમિતિ એમ સૂચવવા ઇચ્છે છે કે તેમણે મહુધી પહેવી કાળજી તેમના પોતાના રાજ્યો જેમાં આજે નિર્લેખ આપખુદીનું રાજ્ય પ્રત્યે છે તેમાં લોકશાસન દાખન કરવાની રાખવી જોઈએ ગયા વરસમાં એવો દુ ખંદ અનુભવ થયો છે કે આ આપખુદીને માટે રાજ્યોના પોતાના કરતા પણ હિંદુસ્તાનમાંની બ્રિટિશ સરકાર વધારે જવાબદાર છે આ નીતિ એ લોકશાસનને અને નવી જગત વ્યવસ્થાને માટે ઐટ બ્રિટન યુરોપમાં લડવાનો દાવો કરે છે તેનો નર્થ ઇન્કાર છે ”

નરેશોની હાનની વર્તણૂક પોતાની પ્રજા પરત્વે વિરોધાભાસ ઉત્પન્ન કરનારી છે તેનું ઉપયુક્ત મંતવ્યમાં સૂચન કરવામાં આવ્યું છે નરેશોને માટે વ્યક્તિગત રીતે આ સમઘમાં નિર્ણય પ્રકટ કરવો એ શક્ય નથી પરંતુ મહુ સ્પષ્ટ રીતે, ખુલાખામાં અને નિષ્પાસપણે સમગ્ર નરેશ મંડળે ‘અમારી રાજનીતિનું અંતિમ ધ્યેય ગોપ્તાસનના મિહાંતોને

માન્ય ગણવાનું છે ” એ પ્રમાણે જાહેર કરી દેવું યોગ્ય છે ઉપરાંત ન્યા ન્યા શક્ય હોય ત્યાં એ સિદ્ધાંતાનુકૂળ પ્રારંભિક વહીવટી પ્રયત્નો પણ કરવા જોઈએ દા તા મૈસોર, ત્રાવણકોર, વડોદરા, ગાદીચંગ અને એવા બીજા રાજ્યોમાં કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે

અધા રાજ્યોમાં એક સરખી રીતે બધારણીય પ્રગતિ સ્વીકારવામાં આવે એ ઇષ્ટ નથી મંગેગો અને સાધનો પ્રમાણે તેનો, વિકાસક્રમના ધોગણે સ્વીકાર થવો જોઈએ કયાક સનાહકારક સમિતિ નીમોને, કયાક સુગણીનું મર્મોદિત ધોરણ માન્ય ગખીને, કયાક એ ધોગણ કેળવણીના પ્રમાણમાં રચીને, તો કયાક જ્ઞાતિ કે વિભાગી રચના કરીને બધારણીય યોજના સ્વીકારવી જોઈએ ગમે તેમ કરવામાં આવે પણ જેટલું કરવામાં આવે એટલું શુદ્ધ નિષ્ઠાથી અને પ્રજા પ્રતેના સાચા પ્રેમથી કરવામાં આવે હિંદુસ્તાનની કારોબારી સભાઓ ધારાસભાઓ મ્યુનિસિપલ વહીવટ અને લોકવ્યવસાયોના વહીવટમાં જેવી રીતે કેમશ વિકાસ થતો આવો છે તેનો અભ્યાસ કરી તેમાં નરેશ તત્વના મિહાંતોનો સમન્વય કરી કોઈ શક્ય યોજના કરવામાં આવે તો વધારે સફળ થાય એમ લાગે છે બધારણ, એ એક પ્રકારના રાજધીય શિક્ષણનો વિભાગ છે એટલે તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તે ઇષ્ટ છે અતી ઉત્સાહમાં આવી જઈ કોઈ રાજ્ય કે કોઈ અમાત્ય જો તેનો અસ્થાને પ્રયોગ કરશે તો તેમાં લાભ કરતા હાનિ વિશેષ થવાનો ભય છે પ્રજાનો ધર્મ તો પોતાની ઇચ્છાઓ અક્ષત કરવાનો છે તે ઇચ્છાઓને કેટલે અંશે અનુકૂળ થવાના મંગેગો પરસ્પરના હિતમાં છે તેનો વિચાર નરેશો અને એમના અમાત્ય મંડળે કરવાનો છે અને તે પોતાની મતામાં ન્યૂનતા આવશે એની માન્યતા કે ભયથી નહીં પણ મમત્ર પ્રજા જીવન માટે શુ પથ્યા-પથ્ય છે એનો અભ્યાસ કરી નિષ્પાનમતાથી વિચાર કરવાનો છે અને જો તે પ્રમાણે કરવામાં આવશે તો દેશી રાજ્યોની પ્રજા એની હજી વિવેકબુદ્ધિ નથી કે,

એવી વિચાર સરણિને અમાન્ય રાખે. પ્રજાનો મોટો ભાગ તો એનું જ ધ્વંષ છે કે એમની ફરીઆદો ધીરજ પૂરક સંભળવામાં આવે, એમના દુઃખોનું આશ્વાસન મળે, શક્ય એવી એની મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાના ઉપાયો થાય અને એના તરફ પ્રેમમયી દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી કમનસીબે એનું યતું જોવામાં આવે છે કે રાજકર્તાઓ અને એમની પ્રજા વચ્ચે અસાધારણ અંતર પડતું જાય છે. રાજ્યોના મહેલો માછલોના માછલો દૂર હોય, અધિકારી વર્ગના બંગલાઓ, એમની ક્ષેત્રીઓ અને કાર્યાલયો સુધી પહોંચતાં પ્રજાને પારાવાર અસહ્ય વેકની પડતી હોય, કસ્ટોના કસ્ટો ભુખ્યાં તરસ્યાં ફરીઆદોને જોઈ રહેતું પડતું હોય, એમના તરફ દીક્ષાલુ દર્શાવવાને બદલે ધુત્કારી કાઢવામાં આવે, પોને જાણે શિશુઓ હોય અને પ્રજા જાણે ગર્ભમાં હોય એવી દ્રઢ માન્યતા બંધાર્થ ગઢ હોય ત્યાં આ અંતર શી રીતે ટાળી શકાય? બાપજોથી, લખાજોથી, દેરાજોથી કે મિત્રાપ્રસાપોથી તો એ અંતર ઊલટ વધે છે અને સમય નરેશ મંડળ સામે પ્રજાની ઈતરાજમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે. છુતા વખતમાં જો કે નરેશ અને એમનું અમાત્ય મંડળ આટલું સવિશેષ કેળવાયેલું ન હતું, પરંતુ તેમનામાં જે એક વસ્તુ હતી તે હૃદયની નિખાલસતા હતી. તેને બદલે અત્યારે જ્યાં ત્યાં જુદાનાં મંદિરો યજ્ઞી એમાં અસત્ય, મિથ્યાચાર અને પાશવચૃત્તિની વૃત્તિઓ ગુપ્ત રીતે પધરાવી દેવામાં આવે છે. આ બધા સામે પ્રજા અસહિષ્ણુ અને તો તે ક્ષત્ય સેખાનું જોઈએ.

આ તો તત્ત્વજ્ઞાનની વાત ચર્ચા, વ્યવહાર વાત તો એ છે કે રિષિનિ સંયોગાનુસાર દેશી રાજ્યોમાં લોકશાસનના સિદ્ધાંતોના પાયા ઉપર બંધારણની મહેલાતો બંધાવી જોઈએ. નાના રાજ્યોનો પ્રશ્ન બાદ કરતાં હોંદુરનાનમાં ૫૦ જેટલાં દેશી રાજ્યો કે જેઓ તાજની સાથે કરારી સંબંધથી સંકળાયેલાં છે તે રાજ્યોએ તો આ સિદ્ધાંતોને તત્કાલ માન્ય રાખવા જોઈએ. ધારાસભાઓ રચી તેમાં લોકોના વહીવટી

વિચારોનાં તત્ત્વોને આમંત્રવાં જોઈએ. અને તેઓમાંથી જેઓ વહીવટી ભાર ઉપાડવાને યોગ્યતા ધરાવનારા હોય તેઓના ઉપર એ ભાર મુકવાનો પ્રયોગ ચાર/બેજો જોઈએ. પછી તે પ્રધાનો દ્વારા કે પછી અન્યથા. અત્યારે ધણાં ખરાં મોટાં રાજ્યોમાં “ડાયક્ટ” ના તત્ત્વને વળગી રહી વહીવટી તંત્ર ગોઠવવામાં આવે છે અમારા મને આ ગોઠવણ જોઈતી વ્યવહાર છે તે કરતાં વધારે મતભેદ અને વિતંડા ઉત્પન્ન કરનારી છે. રાજ્યનાં અમુક ખાતાઓ પ્રધાનોને સુમત કરવાં અને અમુક ખાતાઓ અધિકારી વર્ગના હસ્તક રાખવાં એ જૂનાતંત્ર “ડાયક્ટ”ની યોજનામાં છે. એવી દિશાન્ય પદ્ધતિમાં મતઐક્યને બદલે મત ભિન્નતા વિશેષ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. જો કે એમાં પ્રજાને મંત્રણ આપવાનો પ્રયત્ન છે પણ તે કરતાં પ્રજાને લોકશાસનનું ક્રમશઃ જ્ઞાન મળે, તેને વહીવટી અનુભવની સાથે તેમાં રહેલી મુશ્કેલીઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય અને પ્રજા સમસ્તનું રાજ્યવહીવટ દ્વારા યોગ્ય રીતે નિયમન થાય, વિવેકની સાથે તેનામાં રાજભક્તિનો વિકાસ થાય અને રાજ, અધિકારી વર્ગ તથા પ્રજાનાં મન, રતેદ શુભલાથી બંધાયેલાં રહે એનું તંત્ર શોભારૂપ અને હિતકર છે.

સર્વ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં દેશી રાજ્યોમાં નીચેના તત્ત્વાનુસાર બંધારણીય રચના કરવામાં આવે તો તે ઇષ્ટ છે.

(૧) રાજકર્તાની સર્વોપરિ સત્તા.

(૨) લોકો ગમે તેવા મનાતા હોય છતાં આંતર વહીવટને લગતા પ્રજા વિચાર દર્શાવવા માટે લોક-સભાની સ્થાપના.

(૩) લોક સભાનું સુલક્ષણ તત્ત્વ યશ્ચાતમાં મર્યાદિત રાખવું અને ક્રમે ક્રમે તેનો વિકાસ કરતાં જવો.

(૪) રાજકર્તાને યોગ્ય લાગે તો પ્રજામાંથી પસંદ કરી મર્યાદિત સ્વરૂપની એકસાથી રૂપની સલાહકારક સમિતિ (પ્રીતીકાઉન્સીલ જેવી) નીમવી.

દેશી રાજ્યો અને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર

(૫) વહીવટી બધી જવાબદારી રાજકર્તા ઉપર રહેવા દેવી.

ઉપરનાં તત્ત્વો લક્ષમાં રાખી જો દેશી રાજ્યોનું પ્રાથમિક બંધારણ રચવામાં આવે તો લવિષ્યમાં તેનું યથસ્વી સ્વરૂપ ધડાતું જાય એમ લાગે છે. જો કે શરૂઆતમાં તંત્રની જગ કે અપજગની બધી જવાબદારી રાજકર્તા ઉપર રહે છે. અને તત્કાળ વેગથી વિચાર કરનારા જોએ હોય તેઓને તે ન ગમે એવું છે. પરંતુ લોકસંભાના વિચારોનું નૈતિક દબાણ, એ જવાબદારીને વિમાર્ગે જતાં ખસુસ અટકાવશે અને રાજકર્તાને પોતાની તરફ પ્રજા ભક્તિ કેળવવાની ઈચ્છાને પોખ્યા કરશે. એટલું જ નહીં પણ થોડાં જ વર્ષોમાં રાજકર્તાની સ્વયં ઇચ્છા પણ એવી થશે કે પોતાની જવાબદારી ઓછી કરી તેમાં અંશતઃ લોક સભાને પણ ભાગીદાર બનાવવો. વળી જો કોઈ નરેશને સલાહકાર સમિતિની જરૂર લાગશે અને તેની સ્થાપના કરશે તો એ સમિતિના સભ્યોના સીધી રીતે રજુ થતા વિચારો નરેશના વર્તન અને કાર્યો ઉપર અંકુશ જેવા થઈ પડશે. અને તે છતાંય કોઈ નરેશ પ્રજાસત્તાની સતત અવગણના કર્યા કરશે તો બ્રિટિશ હોદ્દની પ્રજાના વિચારો અને સાર્વ-ભૌમ સત્તાના જળની અસર પડ્યા વિના નહીં રહે. પરંતુ નરેશના હાથમાં સર્વોપરિ સત્તા રહ્યા પછી તે પ્રજાસત્તાની અવગણના કર્યા કરશે એવા ભયથી કોઈ એવું બંધારણ ન ધડાતું જોઈએ કે રાજ પ્રજા વચ્ચે હમેશાં મનદુઃખ અને સંઘર્ષ રહ્યા કરે.

ઉપર જે કોંગ્રેસની કારોબારી સમિતિના ઠરાવ-માંથી ઉતારો આપવામાં આવ્યો છે, તેમાં નરેશના

આપખુદ વર્તન ઉપર આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ ઉપર પ્રમાણે જો બંધારણની રચના કરવામાં આવે તો પછી તેવા આક્ષેપને અવશ્ય રહેતો નથી. અત્યારે જેમ છે તેમ લવિષ્યના હોદ્દનાં બંધારણમાં દેશી રાજ્યોનો એટલો ભાર કાંઈ નિકટવર્તી સંબંધ નથી કે તેઓ સ્વતંત્ર રીતે પોતાને માટે બંધારણ ન રચી શકે? એમ કહેવામાં આવે છે કે હોદ્દનાં બંધારણમાં લઘુમતિ તરીકે મુસ્લીમોની માફક દેશી રાજ્યોનું પણ સ્થાન છે. પરંતુ તે વિધાન યથાર્થ નથી. દેશી રાજ્યોનો રાજદ્વારી સંબંધ બ્રિટિશ હોદ સાથે નહીં પણ તાજ સાથે છે. અને તાજ અને હોદ્દના મરેન્દ્ર મડળે પરસ્પર એ સંબંધનો કાયદેસર રીતે, કરારથી, તહનામાથી સ્વીકાર કરેલો છે, અને તે સંબંધમાં તાજની સત્તા સર્વોપરિ છે એમ માન્ય રખાયેલું છે. વળી દેશી રાજ્યો હોદમાં લઘુમતિ વિભાગો તરીકે નહીં પણ “સાર્વભૌમ સત્તાના પ્રતિક રૂપ” વહીવટી વિભાગો છે એટલે બ્રિટિશ હોદનાં બંધારણમાં દેશી રાજ્યોનું એવું સ્થાન નથી કે જ્યાં તેઓને પોતાનું યથેચ્છ આંતરિક બંધારણ રચવામાં પ્રત્યધાય આવે. દરેક નરેશ અને દરેક રાજ્યનો અધિકારી વર્ગ પ્રજાની જરૂરીઆતો, એની શક્તિ, એની કેળવણી વગેરેનો વિચાર કરી ખુદશા દીક્ષથી જો પ્રજાને સંતોષવા પ્રયત્ન કરશે તો દેશી રાજ્યની પ્રજા એવી છે અને તેનામાં હજી એટલી પ્રજાજ રાજભક્તિ રહેલી છે કે એ પ્રયત્ન માત્રથી પણ તે સંતુષ્ટ બની સદકાર અને વિવેકની ભાવનાને વળગી રહેશે.

[સંપૂર્ણ]

‘દેશી રાજ્ય’ એડીસ.

મુળ ગીરાસીયા અને તેમના સંબંધની સંક્ષિપ્ત માહિતી

લેખક:—ભાઈલાલ ઓધવજી સંઘવી, બી. એ. એલએલ બી. વકીલ,

હાઈકોર્ટ, વડોદરા.

[કાઠીઆવાડ અને વડોદરા રાજ્યના મૂળગીરાસીયાઓની સ્થિતિ અને એમના હક્કો પરત્વે, રા. રા. વકીલ ભાઈલાલભાઈ, કે જેઓ આ વિષયના બહુકાર છે તેમણે આ લેખ “ દેશી રાજ્ય ” માટે તૈયાર કરી આપ્યો છે. જેઓ આ બાબતમાં વસ લેતા હશે એમને જ નહીં પણ દેશી રાજ્યોના અધિકારી વર્ગ કે જેમની સમક્ષ આવા પ્રશ્નો વારંવાર ઉપસ્થિત થાય છે તેમને ઉપયોગી હોઈ સદરજુ લેખ અને પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ. તાંત્રી]

કાઠીઆવાડના દેશી રાજ્યમાં મુળ ગીરાસીયા મંડાથી ઓળખાતો જમીનદારોનો મોટો વર્ગ આવેલો છે.

૧. મુળ ગીરાસીયા એ કાંઈ જાત કે કોમ નથી પણ વિશિષ્ટ સત્તા પ્રકાર અને હક્ક દરજ્જો બોગવતા જમીનદારો તેમજ મામ ધારણ કરનારાઓને મુળ ગીરાસીયાઓ ઓળખવામાં આવે છે. મુળ ગીરાસીયા એ કાંઈ જાતની પદવી યા દરજ્જો કે કોઈ પ્રકારનો મરતબો નથી પણ અમુક ગામ કે જમીનના સંબંધમાં વિશિષ્ટ હક્ક બોગવતા માલિકોને મુળ ગીરાસીયાના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આવા ગીરાસીયામાં રજપૂતો, કાઠીઓ, મુસલમાનો, આહિરો, મેરો, ચારણો, કૌરવો, વીગેરે અનેક જાતના એ કોમના માણસો કાઠીઆવાડમાં દરેક રાજ્યમાં આવેલા છે. અને તેઓની જમીનના તેમજ રાજ્યમાંથી મળતી આવકો વીગેરેના સંબંધમાં તેમના હક્ક અને દરજ્જો જુદા જ પ્રકારનાં હોય છે.

૨. ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે મુળ ગીરાસીયાની કેવી રીતે ઉત્પત્તિ થઈ અને તેમના ગામો યા જમીનો સંબંધમાં તેમનો દરજ્જો મુળ ગીરાસીયાનો છે એમ ક્યારથી કહેવામાં આવ્યું. કાઠીઆવાડમાં સને ૧૮૭૩ માં રાજ્યો અને તેમના ભાગો અને મુળ ગીરાસીયા વચ્ચે ઉત્પત્તિ થતી તકરારોનો નીકાલ કરવા માટે નામદાર ક્ષીટીસ સરકાર

તરફથી રાજસ્થાનિક કોર્ટ સ્થાપન કરવામાં આવી હતી. અને સદરજુ કોર્ટના કામકાજ માટે માર્ગદર્શક એક નિયમ ધડવામાં આવ્યો હતો. અને સૌથી પહેલામાં પહેલી મુળ ગીરાસીયાની વ્યાખ્યા જે નિયમ ધડવામાં આવ્યો હતો, તેની કલમ ૭ માં આપવામાં આવી હતી. સદરજુ નિયમમાં આપેલી વ્યાખ્યા. પહેલાં કોઈ પણ ઠેકાણે મુળ ગીરાસીયાની સત્તાવાર વ્યાખ્યા આવી નથી. તેમ વડોદરા રાજ્યે હજી મુખી મુળ ગીરાસીયાની સત્તાવાર વ્યાખ્યા બહાર પાડેલી નથી.

૩. કાઠીઆવાડ રાજસ્થાનિક કોર્ટનો ધારો, નામદાર ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલ સાહેબની તા. ૨૬-૮-૭૩, ની મજુરીથી કાઠીઆવાડ પોલીટીકલ એજન્સી, રાજકોટ તરફથી પોલીટીકલ ડીપાર્ટમેન્ટ મારફત તા. ૧-૯-૧૮૭૩ ની તારીખથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો અને તે ધારાની કલમ ૭ માં મુળ ગીરાસીયાની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ આપવામાં આવી છે. કલમ ૭-રાજસ્થાનિક સભા મારફતે આદેશ પેરેગ્રાફમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પોતાના હાથ સાંભળવાનો અને કરાવ કરવાનો હક્ક છે તે.....

(૧) ભાગાત.

(૨) ગીરાસીયા.

મુળ ગીરાસીયા આ શબ્દનો અર્થ એ છે કે કોઈ એક ગામ અથવા ગામોના ભાગનો અસલ માલિક

મુળ ગીરાસીયા અને તેમના સંબંધની સંક્ષિપ્ત માહિતી

અથવા અસલ માલિકોના વંશ જેણે મુળ ગીરાસીયા દાખલ ગામ અથવા ગામે અથવા ગામ અથવા ગામોના ભાગ અથવા ગામ અથવા ગામોમાં અથવા ગામ અથવા ગામોના ભાગમાં તેઓને જે અસલ હક્ક હોય તેનો બધો કાંઈ હીસો દરબારને તેણે આપ્યો હોય અને તેમાં તેનો બાકીનો હીસો અથવા કાંઈ એક હક્ક પોતાના માટે તેણે રાખ્યો હોય તેવા સમ્પત્તિ મુળ ગીરાસીયા બન્યો.

જે ગીરાસીયા મુળ ગીરાસીયાના જેવો હક્ક ધરાવે છે અથવા ધરાવવા જેવો દાવો કરે છે તેઓના હકો મુળ ગીરાસીયાના જેવા જ છે એવું સભાની નજરમાં આવે તો તેનો આ કામને માટે મુળ ગીરાસીયા શબ્દમાં સમાવેશ થાય છે.

ચાકરીયાત બાબતના (બાબત નહિ એવા) મનુષ્યના દાવા (એટલે ચાકરી કરવી જોઈએ તેના બદલામાં આપ્યું હોય તે બાબતના દાવા) તે તથા ઇનામના દાવા (એટલે આગળ બળવેલી ચાકરીના બદલામાં અથવા ખીજ કોઇ કારણથી આપ્યું હોય તે બાબતના દાવા) અને ધર્મદાના દાવા (એટલે ધર્મના કારણસર જે આપ્યું હોય તે બાબતના દાવા) અને ખીજ દાવા જે કે રાજસ્થાનિક સભાની આ અપવાદમાં જે સરતો લખી છે, તેના જેવા આવે તેઓના દાવા રાજસ્થાનિક સભા સાંભળશે નહિ. પણ તેવા દાવાઓ દરબારની કોર્ટમાં સાંભળી ત્યાં ફરિયાદ થશે.

ઉપરના નિયમથી ત્રણ જાતના જમીનના ધારણ કરનારા બતાવવામાં આવ્યા છે એમ જણાશે. પહેલા વર્ગમાં જમીનોના મુળ માલિક કે જેઓએ પોતે અગર પોતાના વડીલોએ ત્યાં પોતાની જમીનો આવેલી હોય ત્યાં મુળ ગીરાસીયા તરીકે કાંઈ હીસો દરબારને તેણે આપ્યો હોય અને તેમાં એનો બાકીનો હીસો અથવા કાંઈ એક હક પોતાના માટે તેણે રાખ્યો હોય તેવા સમ્પત્તિને ખરા મુળ ગીરાસીયા ગણવા કારણ છે. ખીજા વર્ગમાં જે ગીરાસીયા મુળ ગીરાસીયાના જેવો હક ધરાવે છે અથવા ધરાવવા

જેવો દાવો કરે છે તેનો પણ મુળ ગીરાસીયા શબ્દમાં સમાવેશ કર્યો છે પરંતુ તે હસમ મુળ ગીરાસીયાના જેવા હકો ભોગવના હોવા જોઈએ. ત્રીજા વર્ગના મુળ ગીરાસીયામાં બાતલ કરેલા લોકો બતીકી નીમણુક દ્વારા હકો ભોગવનારા લોકો છે જેવા કે ઇનામી, ખેરાતી, ધર્મદા, ચાકરીયાત જમીનોના ધારણ કરનારાઓ.

૪. મુળ ગીરાસીયા શબ્દ સને ૧૮૭૩ માં કાઠિયાવાડમાં રાજસ્થાનિક કોર્ટ સ્થાપન કરવામાં આવી હતી ત્યારે જ ઉપજવી કાઠવામાં આવ્યો ન હતો પણ રાજસ્થાનિક કોર્ટ સ્થાપવામાં આવી તે પહેલા મદર શબ્દ પ્રચલિત હતો અને રાજસ્થાનિક કોર્ટ સ્થાપવામાં આવી તે પહેલા મુળ ગીરાસીયાઓની હતી હતી મુળ ગીરાસીયાનો શબ્દ મુજબ અર્થ કરતા અસલ ગીરાસીયા એ પ્રમાણે થાય છે અને તેજ અર્થમાં રા. ધનજીશાહ હોરમસજી કરાકાએ કાઠિયાવાડ ડીરેક્ટરી સને ૧૮૮૬ની આવૃત્તિના પૃષ્ઠ ૪૯૫ ઉપર વ્યાખ્યા આપેલી છે. “Mulgirasia means original holders of a village or a portion of a village lands” અને મિ. ફરામરોજ માર્ટરે પાલણપુર ડીરેક્ટરીના સને ૧૯૦૮ની આવૃત્તિના વોલ્યુમ ૧ ના પૃષ્ઠ ૩૯૭ માં તેજ પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપી છે. મુળનો અર્થ, ઇંગ્રેજીમાં original અને ગીરાસીયાનો અર્થ, Hereditary land-holder તે મુજબ થાય છે.

૫. મુળ ગીરાસીયાઓ સંબંધેની સ્થિતિ અને તેમના સત્તા પ્રકાર કર્નલ વોકર સાહેબે મુંબઈ ગવર્નમેન્ટ ઉપર સને ૧૮૦૪ અને ૧૮૦૬ માં જે કાગળો લખેલા છે અને જે કાગળો બોમ્બે ગવર્નમેન્ટ સીલેકશન વોલ્યુમ ૩૭માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે તેમાં વર્ણવવામાં આવ્યા છે. બોમ્બે ગવર્નમેન્ટ સીલેકશન વોલ્યુમ ૩૭ ના પૃષ્ઠ ૩૧ ના પેરા ૪૯, ૫૦, ૫૬ અને ૬૬ તેમજ પૃષ્ઠ ૩૩ ના પેરા ૭૮ માં જણાવ્યા મુજબ આવા ગીરાસીયા પોતાની મીલકતના મંબંધમાં મર્વ હક્ક ભોગવતા હતા. મુળ ગીરાસીયા

એટલે ગામ અગર ગામોની જમીનોના અમન ધાગજી કરનારા મુળ માલિકો જેઓ નવીન રાજ્ય સત્તા સ્થાપન થતા પહેલાના હોય તેઓને મુળ ગીરાસીયા મમજવામા આવતા હતા કર્નલ વોકર કહે છે “ જે જે હકીકતો મને મળી છે તે ઉપરથી એમ જણાવે કે આ પ્રાત પગના જુદા જુદા સામાન્યોના વખતમા કાઠિયાવાડના જુદા જુદા રાજ્યો એક જ જાતની અને એક સરખા જ દરજ્જાની સ્વતંત્રતા ભોગવતા હતાં. ” જમાબંધી ભરવા મિવાય દરેક ખાતમા ગજકર્તાઓ જેવા કે રાજાઓ, કીકોરો અને ગીરાસીયાઓ સ્વગામ્ય મતાના દરેક હક્કો ધરાવતા અને ભોગવતા ” પેગ પદમા કહે છે “ Bhumia is applied to all possessors of landed property who are not Rajas and Thakurs of which they are of the inferior gradation We have generally called them grasias in consequence of their being ancient hereditary proprietor of the portion of the territory they possess in which sense the word Gras is used in Kathiawar and is equivalent to “ Asal ” or “ Keddin ”

જે ગામ કે કીકોરો નથી પણ તેથી ઉતરતી પકિતતા છે તે જમીન ધાગજી કરનારા જુમીયાથી ઓળખાતા. તેઓને ગીરાસીયા તરીકે ભેખકે વર્ણવેલા છે કાગજી કે તેમના કમલખાની મીસખનો તેઓના જીના વખતથી પેઢી દર પેઢીથી વારમામા ઉતરી આવેલી છે. અને કાઠિયાવાડમાં માસ શબ્દ અમત્ર અગર કદીમ શબ્દ સરખો છે અસલ અગર કદીમ શબ્દનો અર્થ ફાર્શ્વ રામમાસાના પૃષ્ઠ પદ્મ ઉપર ‘ Asal or Kadim ’ two Mohmeden words which mean root, origin, foundation & ancient old former ” એટલે મુજગતીમા “ મુળ, પ્રારંભ, સ્થાપના ” અને “ પ્રાચીન, જુનુ, પહેલાનું ”

એ અર્થ થાય છે ઉપર મુજબનો અમલનો અર્થ વીલગન ઝેરાગરી પૃષ્ઠ ૩૪ ઉપર આપ્યો છે અને કદીમનો અર્થ તેજ જુદા પૃષ્ઠ ૨૪૭ ઉપર વશપર-પગથી મળેલા ગીગસને કહેવામા આવ્યો છે

કર્નલ વોકરના વખતમા મુળ ગીરાસીયા એટલે ગામની જમીનના મુળ ધાગજી કરનારાઓ જેઓ નવીન ગજસત્તા સ્થાપના થતા પહેલાના મુળ માલિકો હતા અને જેઓને વશપરપરાથી જમીનો વાગસામા ઉતરી આવેલી હતી

૬ કર્નલ વોકરે મને ૧૮૦૭મા કાઠિયાવાડમાં શ્રીમત ગાયકવાડ સરકાર તરફથી લેવાતી ખડખીની નાના મોટા ગમ્યો માથે નીમવ કર્યો અને તેઓ પાસે નીચમીત ખડખી જરાય અને દેશમા સુલેહશાતી રહે તે માટે તેઓના આડ જમીન અને ફેલ જમીનખતો લીધા પછી તામાના ગીરાસીયાઓને જે તે રાજ્ય નીચે શખવામા આવ્યા આવા ગીરાસીયાના હક્કો ઉપર વોકર સેટવમેન્ટ પછી ગમ્ય તરફથી આક્રમણ થવા લાગ્યુ. ગીરાસીયાઓ રાજ્ય વિરુધ્ધ ગજકોટ પોલીસીકય એજન્ટ પાસે ફરિયાદો કરતા અને એજન્ટ્સ આ બાબતમાં દરખાસગીરી કરતી. પોલીસીકય એજન્ટોના મુખમો ઉપર ગીરાસીયાના ટોળાઓ રાજ્ય માથે ફરિયાદ કરવા ફરી વળનાં રાજ્યની આક્રમણકારી નીતિથી દેશમાની સુસેદ શાતિનો ભગ થયો અને ગીરાસીયાઓ બહાવરે નીકળી ગયા અને યતને હુરી ત્રાસ આપતા અને પોતાનો ગુમાવેલો હક્ક પાછો આપવા રાજ્યને ફરજ પાડના. વોકર સેટવમેન્ટ વખતે જે ગમ્યો માથે કગારો થયા તેઓને ઓગીશ મરકારની બાહેધરી આપવામા આવેલી નહો. તોપણ જે આક્રમખીન અને ફેતજખીનખતો ગમ્યો પાસેથી લખાવી લેવામાં આવેલા હતા તેમાં આરા તામાના ગીગમીયાઓને સીધી નદો પણ આક્રમતરી રીતે બાહેધરી આપવામા આવેલી હતી

૭ ગમ્યો તરફથી પોતાના તામાના ગીગ સીયાના હક્કો ઉપર આક્રમજી થવાથી ગીગસીયાઓમાં

મુળ ગીરાસીયા અને તેમના સંબંધની સંક્ષિપ્ત માહિતી

અશાંતિ ફેલાઈ અને કાઠિયાવાડમાં ગીરાસીયાના બહારવટાને ત્રાસ વધી પડ્યો આ ઉપરથી છેવટ કાઠિયાવાડનાં રાજ્યો સાથે લાંબી વાંટાઘાટના અંતે એક નિષ્પક્ષપાત ટ્રોયનુક્ત નીમવા નક્કી થયું. અને બાબાત તેમજ મુળ ગીરાસીયા અને રાજ્ય વચ્ચેની તકરારોનો નીકાલ કરવા માટે સને ૧૮૭૩ માં રાજસ્થાનિક કોર્ટ સ્થાપવામાં આવી. આ કોર્ટના પ્રમુખ તરીકે એજન્સીના અનુભવી અમલદાર કામ કરતા અને તેને મદદ કરવા માટે દેશી રાજ્યમાંથી વાકેફગાર માણસોને પંચ તરીકે નીમવામાં આવતાં. સદર કોર્ટના કામે સંબંધમાં રાજસ્થાનિક કોર્ટની હકુમત આખા કાઠિયાવાડ ઉપર હતી અને તેનો અખત્યાર પ્રાંતની મુખ્ય પોલીટીકલ કોર્ટ જેટલો હતો. સદર રાજસ્થાનિક કોર્ટ સને ૧૮૭૩ એપ્રિલથી સને ૧૮૯૯ સુધી કામકાજ કર્યું. આ કોર્ટ બાબાત અને મુળ ગીરાસીયાના હક્કો, દરજ્જો અને પરસ્પર જવાબદારી સંબંધોનો નિકાલ કર્યો, અને સને ૧૮૯૯ માં આ કોર્ટ નાબુદ કરવામાં આવી. અને નં. ૭૧ સને ૧૮૯૯ના જાહેરનામાથી રાજ્યની બાબાતી કોર્ટમાં ગીરાસીયાની તકરારોનો નિર્ણય કરવા હરાવ્યું અને બાબાતી કોર્ટના હરાવ ઉપર જે તે રાજ્યની હજુર કોર્ટમાં વિવાદ કરવો અને રાજ્યની કોર્ટ તરફથી ગીરાસીયાઓને પોતાને ન્યાય મળ્યો નથી એમ લાગે તો એજન્સી તરફ અરજ કરવા હરાવ્યું અને તે મુજબની વ્યવસ્થા ચાલુ છે.

૮. વડોદરા રાજ્યમાં અમરેલી પ્રાંતમાં મુળ ગીરાસીયાની સંખ્યા મોટી છે. અમરેલી ગીરાસ કોર્ટ સ્થાપન થતાં પહેલાં ગીરાસીયાઓ શરૂમાં રાજકોટ એજન્સી તરફ રાજ્ય વિરૂદ્ધ ફરિયાદ કરતા, ત્યાર-બાદ અમરેલીમાં રહેતા આસીસ્ટન્ટ રેસીડન્ટ તરફ શ્રીમેંત ગાયકવાડ સરકાર સામેની તકરારો કરતા અને તેઓ ઘટતો ન્યાય આપતા. છેવટ નામદાર વરીષ્ટ સત્તાની સલાહ પ્રમાણે સને ૧૮૭૧ માં અમરેલીમાં ગીરાસ કોર્ટ સ્થાપવામાં આવી. કાઠિયા-વાડમાં રાજસ્થાનિક કોર્ટ ને ઉદ્દેશથી સ્થાપવામાં

આવી હતી તે ઉદ્દેશ મુજબ અમરેલી પ્રાંતના ગીરાસીયાઓને ન્યાય આપવાના હેતુથી આ કોર્ટ સ્થાપવામાં આવી હતી. સદર ગીરાસ કોર્ટનું કામ અમરેલી પ્રાંતમાં ન્યાયનું કામ કરતી પ્રાંત ન્યાયાધીશીને સોંપવામાં આવ્યું. અને પ્રાંત ન્યાયાધીશીના હરાવ ઉપર નામદાર વરીષ્ટ ન્યાયાધીશીમાં વિવાદ કરવા માટે ગીરાસીયાને હક્ક આપવામાં આવ્યો. અને નામદાર વરીષ્ટ ન્યાયાધીશીનો હરાવ આખરનો ગણવા હરાવ્યું. ગીરાસ કોર્ટની પોઝીશન પંચના જેવી છે, જેથી જો ગીરાસ કોર્ટનો ફેસલો રાજ્ય વિરૂદ્ધ જાય તો તેમને વિવાદ કરવા છુટ છે અને નામદાર વરીષ્ટ ન્યાયાધીશીના હરાવથી ગીરાસીયા નારાજ હોય તો તેમને નામદાર વડોદરાના રેસી-ડન્ટ સાહેબ તરફ અરજ કરવાની છુટ છે. અને નામદાર રેસીડન્ટ સાહેબ તરફથી થોડા સલાહ મળે તે કરવા વ્યવસ્થા છે, જો કે હાલમાં એમ કહેવામાં આવે છે કે ગીરાસીયાને રેસીડન્ટમાં જવાનો માર્ગ બંધ થયો છે અને રાજ્યની ન્યાય કોર્ટમાં દાદ મળવા છુટ રાખી છે જેથી વરીષ્ટ ન્યાયાધીશીના હરાવ ઉપર હજુર ન્યાયસભામાં ગીરાસીયાઓ વિવાદ કરી રાકે છે, પણ આ બાબત વાંદગ્રસ્ત છે.

૯. ઉપર કહી ગયા તે મુજબ કર્નલ વોકરે કાઠિયાવાડનું સેટલમેન્ટ કર્યું તે વખતે મુળ ગીરાસીયા એટલે જમીન ધારણ કરનારા મુળ માલિકો જેઓ નવીન રાજ્યરૂપ સ્થાપન થતાં પહેલાના હોય તેમને યોગ્યતામાં આવતા હતા અને જેઓએ ફક્ત કોમેન્ડેશન અને રેઝરવેશન કર્યું હોય તેમને જ મુળ ગીરાસીયા સમજવા તેવા મંત્રુસ્તી અર્થમાં તે વખતે સમજવામાં આવતા નહિ. રાજસ્થાનિક કોર્ટ સ્થાપન થઇ તે વખતે મુળ ગીરાસીયાની વ્યાખ્યા સંબંધે ખુબ જ લાંબી વાટાઘાટો રાજ્યો સાથે થયેલી હતી. અને છેવટ લાંબી પરિષદોને અંતે મુળ ગીરાસીયાની વ્યાખ્યા નક્કી કરવામાં આવી હતી. અને છેવટ એમ કર્યું કે જેમાં કોમેન્ડેશન અને રેઝરવેશનનો સ્પંટ પુરાવો મળી આવતો ન હોય પણ જે

ગીરામીવાઓ મુળ ગીરાસીયા જેવા હકકો ભોગવતા હોય તેમને મુળ ગીરાસીયા ગણવા એમ ઠરાવેલું હતું કેટલા ધર્મોદા, ખેરાતી અને વ્યાકરીયાત મદદના ધારણ કરનારાઓને મુળ ગીરાસીયામાંથી ખાતલ કરવા ઠરાવેલું હતું

૧૦ જે ગીરામીવાઓ રાજ્યમતા સ્થાપન થતા પહેલાના હોય અને નવીન ગત્યસત્તા સ્થાપન થયા પછી રાજ્યને કાઢ ભાગ આપી બાકીનો ભાગ પોતાની પાસે ગણ્યો હોય તેઓ મુળ ગીરાસીયા છે પણ મુળ ગીરાસીયા જેવા હકો ભોગવનારા કયા પ્રકારના ગીરાસીયા તે સમયમાં ક્યારે વપાતાતિવે test મુકેનો નથી એટલે અમુક પ્રકારની હકીકત માખીત થયે તેઓને મુળ ગીરામીવા જેવા ગણવા એવું ક્યારે ઠરાવેલું નથી તે બાબતનો દરેક કામની હકીકત ઉપર આધાર રાખે છે અને ગત્ય સ્થાનિક કોર્ટ જે તે કામની હકીકત ઉપર ઠગેત છે તેમ છતાં કેટલીક નીચે બતાવેલી હકીકતો માખીત થયે મુળ ગીરાસીયા જેવા દરજ્જે આપેનો છે જેઓ નવીન ગત્યસત્તા સ્થાપન થતા પહેલાના ગીરામીવા હોય, જેઓ લાગ્ય કામના માણસો હોય જેઓ લશ્કરી પ્રકાર સિવાયની બીજી કાર્ય આપરી કરતા ન હોય જેઓ પોતાની જમીનોના ગીરો વેચાણ વગેરેના સ્વતંત્ર વ્યવહારો કરતા હોય અને તે માટે ગત્યે વાધા લીધેના ન હોય, જેઓનો ભોગવટો લાખા વખતનો હોય મુળ ગામ ધર્મોદા કે ખેરાતી મદદનું હોય પણ નવી રાજ્યમતા સ્થાપન થયા પછી આવે ગામ ધારણ કરનારાઓએ ગામ અગર ગામ-માંથી ભાગ આપી બાકીનો ભાગ ગણ્યો હોય, જે ગીરામીવાઓ મુળ ગત્યથી કામ તરફથી ઉતરી આવેના હોય અને જેઓનો મળધ પોતાના મમાન દરજ્જાના અગર તેથી વધુ ઉચા દરજ્જાએ ગણેનો હોય, જેઓ પોતાનો સ્વીવટ સ્વતંત્ર રીતે કરતા હોય, જેઓને મુળ ગીરામીવા જેવા ગણી મુળ ગીરામીવા તરીકે વર્ણવેલા નેના જ નહોતાના મુળ ગીરામીવા તરીકેના વતન સામે ગત્યે વાધો

લીધો ન હોય, જેઓને ખાલસા વહીવટમાં ગણવામાં ન આવતા હોય આવી અને એવા પ્રકારની હકીકતો સાખીત થયે તેઓને મુળ ગીરાસીયા જેવા દરજ્જે રાજ્યસ્થાનિક કોર્ટે આપેનો છે એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક કામોમાં જાતીકી નીમણુંક ધરાવનારા કામોમાં જેવા કે ઈનામી, ખેરાતી અને ધર્મોદા વગેરે ગામના ધારણ કરનારાઓ જેઓએ અધાધુધીના વખતમાં પોતાની મુળ સ્થિતિ બદલી નાખી છું અને ચંદુ પદ જેઓએ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેઓને પણ મુળ ગીરાસીયા જેવા ગણેના છે અને હકપત્રો આપરા ઠગવ કરેલા છે

૧૧ ભોગલ અને મગાહો સમય અધાધુધીના હોતા મારે તેની તત્તવાર હતી જયારે નમળોને ગળી જતો કાઢિયાનાડમાં તે વખતના સમાજની અનિશ્ચિત સ્થિતિના મમયમાં કેટલાક ગામો અગર જમીન ધારણ કરનારા ગીરામીવાઓને પોતાની સ્થિતિ સુરક્ષિત નથી એમ લાગેલું અને તેઓએ પોતાના સુરક્ષિતપણાના બદલામાં જે તે ગત્યે સાથે કરારો કર્યા કે ગત્યે પોતાના ગામ કે જમીનોમાંનો કેટલોક ભાગ આપવો અને તેના બદલામાં ગત્યે તેમના નાકીના હકનો બાદ આવે નહિ એવી સુરક્ષિતતા આપવી અને આના કરારો કરી તેઓના નામે ગયા એટલે મુળ ગીરામીવા દરજ્જે material agreement પરસ્પર બંને પક્ષ વચ્ચે ગોઠવણો થી થયેલો છે ગત્યેઓએ મુળ ગીરામીવાને તેઓએ નખી આપેના ભાગના બદલામાં ગણ્ય આપવા બદલાના અમલ વચ્ચેના આપેના છે અને આવે પરિત્ર મગરોને ભગ રાજ્ય કરી શકે નહિ મુળ ગીરાસીયાઓને કાન અને પગવાના આપવામાં આવેના છે અને ત્યાં સ્પષ્ટ પગવાના ગણ્ય થઈ શકે નહિ ત્યાં લાગના કાળના વર્તન ઉપરથી કરારો થવાનું અનુમાન થઈ શકે જે આવી રીતે મુળ ગીરાસીયાના ગામો કે જમીનો જાતીકી દરજ્જાની નથી કે જે ગામોમાં જમીનો ગત્યેને મુકા પડે ત્યારે ખાલમાં કરી શકે આના ગામ કે જમીનો ગત્યસત્તાની

ખાનગી મેલાવડામાં કહેલા બે બોલ

કચ્છા મુજબ ખાલસા થઈ શકે નહિ અને મુળ ગીરાસીયાઓને ધીનીશ સરકાર તરફથી આડકતરી રીતે બાહેધરી મળેલી છે સદર મુળ ગીરાસીયાઓની જમીનો બાગબળી નકરી આવે છે અને તે જમીનોને રાજ્યના ધાગની માફી હોય છે મુળ ગીરાસ સદરે આવતા ગામો ઉપર ગીરાસીયાઓનો સંપૂર્ણ મુલકી વહીવટ હોય છે અને રાજ્ય તે વહીવટમાં દખલગીરી કરતું નથી. જમીનના તમામ પ્રકારનું ઉત્પન્ન ગીરાસીયાઓ લે છે અને વેરાનું ઉત્પન્ન પણ તેઓ લે છે લોકવસેસ મિત્રાય બીજી રકમ ભગતા નથી ખેડુત રાખના કાઠવાની મુખ્યત્વારી ગીરાસીયાનો છે

ગીરાસીયાઓ પોતાના હકોના રક્ષણ બદલ બહુ જ ચીનટપણુ રાખે છે અને રાજ્ય તરફથી જરા પણ આક્રમણ થયે દાદ ફરિયાદ શરૂ કરે છે ગવર્યાનિક

કોર્ટના ઠરાવો તથા હક્ક પત્રો વાચતા જણાશે કે નાની નાની બાબતો માટેની ફરિયાદો રાજસ્થાનિક કોર્ટ રબર રજુ થયેલી હતી અને તેનો નિકાલ રાજસ્થાનિક કોર્ટ આપેલો છે આ બાબતના એકદર રાજસ્થાનિક કોર્ટના ફેસલા તથા હકપત્રો બહાર પડેલા છે એટલે આ બાબત વિશેષ અહીંયા જણાવવાની જરૂર નથી

૧૨. ગીરાસીયાના સરક્ષણ માટે રાજ્ય તરફથી ધારાઓ બહાર પડેલા છે વડોદરા રાજ્ય તરફથી ગીરાસીયાઓના ગરક્ષણ માટે નિમધ નિયમ થયેલા છે અને તેઓને કરજ રિયાતિમાથી મુક્ત કર્યા છે આ બાબત એકદર દરકીત ફરી કોર્ટ વખત જણાવીશુ

ઉપર મુજબ એકદર કાઠિયાવાડના ગીરાસીયા સમીતીની સક્ષિત હકીકત છે

ખાનગી મેલાવડામાં કહેલા બે બોલ

રા રા વિઠ્ઠલરાય યજ્ઞેશ્વર આવમતી

[થોડા વખત પહેલા સ ભાવનગરની હજીર ઓફીસના શીરસ્તેદાર શ્રી વિઠ્ઠલરાય યજ્ઞેશ્વર આવમતી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા તે પ્રસંગે તા ૩૦-૧૦-૩૯ ને રાજ એમલે પોતાના “સહચારી બપુઓ” ને ઉદ્દેશી કટલીક અનુભવની વાતો કહી હતી તે દેશી રાજ્યોમાં તેમજ અન્ય કામ કરનારાઓને રસપ્રદ લાગે એવી હોવાથી આ નીચે આપવામાં આવી છે]

તમે સૌ જાણો છો કે હું આડનોશ વગસ જેટલી લાંબી મુન્ન દરબારશ્રીની નોકરી કરીને હવે છુગ થાઉ છું આટલી વૃદ્ધ વયે નિવૃત્તિ અને આગમ લેવાનું સફલાભ્ય માપડયુ તેથી મને આનંદ અને સંપૂર્ણ સંતોષ થાય છે આડનોશ વરમની નોકરી દરમ્યાનના બધા અનુભવોની વાતો બતવારે આડનોશ મિનિટ જેટલા ટુકડા વખતમાં કહી શકું નહિ માટે અડધ ભાગની પ્રથમના ઝોગણીય વરસની કેળવણી ખાતાની નોકરીના અનુભવોની

વાત હું પડતી મુકુ છું બાકીના ઝોગણીય વરસ આ સેક્ટરીએટમાં અને હજીર ઓફીસમાં કરેલી નોકરીના અનુભવોમાંથી પણ થોડીક વાતો કરી શકીશ. આ બધા વખતમાં આપણે સૌએ સાથે મળીને જ કામ કર્યું છે, એટલે અનુભવો તો આપણુ સૌને લગભગ એકે મરખા થયા હોય પણ આપણા વ્યક્તિગત સ્વભાવ અને માનમ લુપ્ત હોવાથી ગમાન અનુભવોમાંથી આપણે સાગ અથવા શિક્ષણ પોતપોતાની રીતે અને પોતાની દૃષ્ટિ અનુમાર લીધું

હોય કેઈ ખીજની આગે હું જોઈ શકું નહિ, તેમ ખીજનું દષ્ટિબિંદુ હું ખતાવી શકું નહિ મારા અનુભવોનો સાગ મેં મારા સ્વભાવ પ્રમાણે લીધો હોય અને તે મારી રીતે હું કહી શકું. એટલે આ વાતચીતમા 'હું કરતો, મેં કર્યું, મારે આમ કરવું ને તેમ કરવું પડતું' એવા પહેલા પુરૂષ સર્વનામના પ્રયોગ વારવાર એકવચને કરવા પડશે, તે ઉપરથી મારામા અહભાવની કે આપવડાઈની બેશ પણ છાપાનો આરોપ તમે ભાઈઓ નહિ જ મૂકો એમ મને ખાતરી છે કેમકે તમે તો મારા સ્વભાવથી પરિચિત છો.

ગિરનારીય ગ્રંથપાયા પછી થોડે વખતે રાને ૧૯૨૧મા કેળવણી ખાતાની ઓફિસમાથી મારી બદલી આ સેક્રેટરીએટમા થયું. તે ખાતામા બધું કામ—પધેા દસગડો વીશ વરસથી હું મારે હાથે જ કરતો, પરંતુ રાજ્યવહીવટના આ મહાસાગરમા પગ મૂકતા તેની અગાધ વિચાળતાનું મને જ્ઞાન થયું, અને કેળવણીખાતાના જોડે શિરસ્તેદારીનો જીમ ઉઠાવેલો તો પણ ત્યાં જાણે હું માન 'કુપમકુક' જેવો હતો એમ મને પ્રથમ અનુભવે લાગ્યું અને આ વિચાળ મહાસાગરમા મારું નાવડું તરાવીને ખાર ઉતરી શકે કે મેં તેના વિચારો યથા લાગ્યા મારે નસીબે મને સાચે રસ્તે દોરનારા રમેલી મુકાતી-ઓ મળ્યા હતા. સેક્રેટરી સાહેબો—ર્નલ જોગવા સિંહજી અને શ્રીમાન હરજોવિંદલાલ જે આપણા મુકાતી હતા તે મારી ઉપર મમતા ગખનારા મારા મહાઆપી મિત્રો હતા અને પૂજ્ય પ્રેસીડેન્ટ સાહેબ તથા મેન્મર માહેમો પણ મારા મુજબની સિંહજી મમાન હતા અને મને વખતો વખત ઉત્તેજન આપતા તેથી હું મારે નમળું નાવડું પણ હોમે હોરો હકાર્યા કરતો.

કૃપાળુ દીવાન બહાદુર વિજયનદાસભાઈએ મને વહાસથી ઉત્તેજન આપતા બધીવાર કહેલું કે—'હવે હેડક્વાર્ટ પાંચેથી બધું કામ તમે લઈ લ્યો અને વાકેફ થઈ જાઓ, કેમકે તમે બધું કરી ગયાં એવા છો એમ હું જોઈ છું' મેં તેઓઓની ઈચ્છાને

વહીલના વચન જેમ આદરથી વધાની લીધી હતી અને બધું કામ ઉમગ્રથી કરતો હેડક્વાર્ટ માકરલાલ-ભાઈ જુદવણે પહેલ્યા હતા, અને તેમનો અનુભવ, વહીવટની વાકેફગારી અને સ્મરણશક્તિ પણ બહુ બહુ બહોળા પ્રમાણમા હતા એ બધાનો જોદલો વધુ લાભ લેવાય તેટલો લીધા કરતો, અને તેમજે મને અહીંના કામમા રમેદભાવે સહાય આપ્યા કરેલી તે ખાતર તેમનો પણ હું આભારી છું.

દીવાન બહાદુર માહેબના પોર્ટફોલીયોના છ સાત ખાતા અને પૂજ્ય પ્રેસીડેન્ટ સાહેબ દસ્તકના તેટલાં જ ખાતાનું કામ હું પડે કરતો અને ગમ્મના બાકીના પદર ખાતાનું કામ જ્યુડીસિયલ અને રેવન્યુ શાખા-ઓમા થતું. તે ખાતાનું કામ મારે સીદી રીતે કરવાનું નહોતું તોપણ ત્યાં ચાલતા કામોની માહિતી હું મેળવ્યા કરતો તે ભાઈઓ પણ કેઈ કેઈ વાર કેઈ અટપટા તુમારો અથવા વરસોથી ચાલતા કામોના ધડીયાનો ઉકેલ લાવવા મારે મને રમેદભાવે સોપતા એમ જુદી બાંચોના જુદા જુદા ખાતાના કામ મળે તેને હું ઇષ્ટાપતિ ગણતો, કેમકે તેથી તે તે ખાતાની અને તેના વહીવટની વાકેફગારી મળવાનો મને સ્નાય હતો એવા ધડીયાની ગિઝતવાગ પ્રેસીડેન્ટ, અથવા ડાઈરેક્ટના રૂપમા મમરી જે કરવું ચોગ્ય હોય ને કરી દેતો.

હું જાણી જોઈને બધા ખાતાનું કામ વેદારતો અને મારી મદદમા વાગફરતી બે ત્રણ કારકુનોને પણ ગખતો. પ્રિસીડેન્ટલો શોધવાની, દફતર દાખલા ખોળવાની, અને એવી એવી ડઝાકુટ કગારોને એ ભાઈઓને મેં વારવાર કનડ્યા છે.

મૂળથી હું કેળવણીખાતામા નોકર હોવાથી કેળવણી અથવા શિક્ષણ લેવાનો અને આપવાનો મને શોખ હતો એટલે સેક્રેટરીએટ ઓફિસમા પણ બને તેટલા બધા ખાતાના વહીવટની તાલીમ મેળવવાની દૃષ્ટિથી હું એ બધું કામ કર્યા કરતો જે ભાઈઓને આનુ કામ હમગડો કર્યા જેવું લાગતું તેઓ મારી દવા બદલે મને મહાનુભવી દર્શાવતા કે—'આમ

કામ કરીને તૂટી મરગેા તોય કોઈ શાખાશી આપવાનું નથી તથા પગાર પણ વધાવવાનું નથી ” અને એક બાઈએ તો “ બોલે એના બોર લેવાય ” જેવી એક નવી કહેવત જોડી કઠી હતી કે-દરબારી ઓદિમોમા તો-” બોલી બતાવે તે બાહોશ, પણ કામ કર્યા કરે તે હાલો ”-એવી ગણત્રી છે

ઉપરી અમલદારની શાખાશી મેળવવા કે તેમને રાજ કરવાની જતિથી હું કામ કરતો નહિ, અને એવી જતિથી મેં કદિ કામ કર્યુંજ નથી. એ જતિમા અમુક અંગે ખુશામત છુપાવેલી મને વાગે છે વળી અહીં મેકેટરીએટમા ઉપરી અમલદારોને મારે સતુષ્ટ કરવાપણ જ નહોતું કેમકે તેઓમા સેક્રેટરી સાહેબો મારા સહાધ્યાયી મમતાળુ મિત્રો હતા અને મુરખની સાહેબો મારા ઉપર વાતસલ્પ રાખનારા મારા શિરછત્ર સમાન હતા ખરૂં કરું તો મને પોતાને સંતોષ થાય એટલું અને એવી રીતે કામ કરવાની મને પ્રથમથી જ ટેવ છે માટે મારા પોતાના મંતોષ ખાતર, અથવા કહો કે સ્વાર્થ ખાતર, હું એ રીતનું કામ કર્યા કરતો

આ પ્રમાણે કામથી મેં થોડા વખતમા બધી વાકેફારી મેળવી લીધી હતી ઉપરાત કેટલીક રહસ્યની તાલીમ મારી ઉપર મમતા રાખવાવાળા કર્નલ જોગવડસિદજી પાસેથી મને મળી છે તે ખાતર હું તેઓશ્રીનો ત્રાણી છું હું શિક્ષણનો શોખીન હોવાથી આ તાલીમને પણ શિક્ષણ દૃષ્ટિએ જોઉં છું શિક્ષણશાસ્ત્રમા નિશાળના શિક્ષણને “ Three R ” નું શિક્ષણ મ્હે છે,—Reading, Writing અને Arithmetic ” એ રીતે મેં ઉપરોક્ત તાલીમને “ Five P ” નું વિજ્ઞાન શિક્ષણ માન્યું છે

આ પાંચ P ક્યા તે હું કહી બતાવીશ પણ દરેક મુદ્દાનું લાંબુ વિવરણ કરવા બેસું તો દરેક ઉપર નિબધ જેટલું લખાણ થાય અત્યારે વખત થોડો હોવાથી દરેક મુદ્દા માટે બબ્બે વાક્ય અથવા બબ્બે સૂચક ચબ્દો કહીને મારા સમજવાનો આશય બક્ષા કરીશ

પહેલો P-Punctuality, એટલે not only in time, but in every work and at every moment in the whole life

આ તાલીમથી મારામા સમયસિદ્ધિ એટલી બધી કેળનાઈ ગઈ છે કે મારા ઘરની ધડિયાળ નેમજ આ ઓદિમના એમરની ધડિયાળ પણ મારી કબ્જામરી થઈ ગઈ છે પ્રાત કાળે પચારીમાથી માગ ઉઠાના અમર પડે કે તરત મારા ઘરની ધડિયાળ પાચના ટકોરા કરવા ટેનાઈ ગઈ છે અને આ ઓદિમમા હું આવતો ત્યારે દાઢગે પહેલે પગથીએ માઈ પગલું ન પડ્યું હોય ત્યાં સુધી એમરની ધડિયાળ પણ જાણે થઈ ગયેલી અને મારૂં પહેલું પગલું પગથીઆ ઉપર પડતા સાથે અગીતારના ટકોરા થવા લાગતા અને ધડિયાળ તેના ટકોરાથી માગ પગલાંના ધમકારા સાથે તાલ પૂગતી ! આવી સમયમાધના અત્યારે પણ મારા બધામ જીવનક્રમમા જમી રહેલી છે

બીજો-P-Perseverance, એટલે Constant and brave application to work without being worried or tired

ત્રીજો P-Perfection, એટલે Presentation of any case with complete study and full information આ શિક્ષણ ક્ષાપ્ય કરવાના પ્રયત્નથી મને યોગઃ કર્મણુ કૌશલમ્ નો સિદ્ધાંત પણ સમજાઈ ગયો પોતાનું પ્રાપ્ત કામ કે સ્વીકારેલી ફરજ જાનવવા માટે પ્રથમ તો જોઈતી કુશળતા મેળવી લેવી જોઈએ અને એ કામ બધી જરૂરી માહિતી સાથે સંપૂર્ણ બતાવવામાં એક ચિત્તે લાગતું એ ખરો યોગ-એ જ ખરી કર્તવ્યપરાયણતા કહેવાય

ચોથો P-Precision, એટલે neither more nor less than what is asked for in any case or in any departmental document

નામૂલ લિખ્યે કિંચિદ્વાનવેશિતમુચ્યતે-આ મર્સ-નાથનું શ્વર કે motto હું મંસ્કૃત સાહિત્યમાં

શીખેલો, તેનો ઉપયોગ દગબારી લખાણોમાં કેમ કરવો ને વાત આ “પ્રીસીડેન્શન”ના મિલ્લતમાંથી મને માખ્ય થઈ

અને છેલ્લે P-તે Policy આપણા કારકુનોને એના ગભીર બાવની કે મહિમાની બહુ ગમ ન પડે, આપણને એની ગરજ પણ ન હોય એ તો મોટા Statesmenના કામનો વિષય ગણાય તો પણ Policy-straightforward and bold ધારણ કરવા જેટલું રહસ્ય હું સમજતા શીખ્યો. મહાત્મા ગાંધીજી પણ માને છે અને કહે છે કે-મોહા અને સત્ય આચારવિચારવાળા દમેશા નિઃસ્વ અને બહાદુર બને અને સામાન્ય લોકો પણ સમજે છે કે માચને કરી આચ ન હોય આ વાતની સિદ્ધિ પોલીમીના સૂત્રની સાધનાથી મને પ્રાપ્ત થઈ

ઐક્યિય વખતમાં મારે લાગક કામ ચાલ્યા કરતું, તો પણ મારી ખુરશીને મારો બાર છેલ્લા બે કલાક જ વેડો પડતો કેમકે ઐક્યિય કામ શરૂ થાય ત્યારથી બધા સાહેબો ત્રણ વાગ્યા પછી ધેર પધારે ત્યાં મુઠ્ઠી એક વા બીજા ત્રીજા સાહેબો મને કામકાજને અંગે બોલાવ્યા કરતા અને હું આવા-ગમનને દિડોળે દીચક્યા કરતો !

મિત્રાય પ્રણી વેળા રહવારે માજે કે ગત્રે પણ ‘કાસ’ આવતા, અને હું ગમે તે સ્થિતિમાં ધેર હોઉં તો પણ દુગ્ધ તૈયાર થઈને એ કહેણ ઉપાડી લેતો રકાઉતો “તૈયાર” શુણ મેં માધી લોધા હતો મોડી ગતે જ્ઞાનમ લખને ઐક્યિયે ગયાના અને દ્વંદ્વ દાખલા ગોતીને કહેવા કામ તૈયાર કર્યાના મોધ સમજ્યો મને તાજં છે આમ બધા ઉપરી માહેમોનો હું “Man on call” જેવો બની રહ્યો હતો

હવે સમસ્ત કારકુનો તથા અમલદારો બધાના વર્તન અને સ્વભાવના નિરીક્ષણથી મેં જે શિક્ષણ લીધું છે તેની થોડી વાત માનમગાજની દૃષ્ટિએ કહું છું. આમાં આપણા જ કાર્ષ અમલદાર કે આપણે બધા કારકુનોમાંથી અમુક જ વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને હું કહું છું એમ માની લેજો નહિ મને તો આખા

ગભગના બધા અમલદારો અને કારકુનોનો સુભાગ્યે પરિચય થયો છે, અને તે ઉપરથી સમગ્ર જન-સ્વ-ભાવનું નિરીક્ષણ કરવાનું તથા તેનું પૃથક્કરણ કરવાનું અને એ રીતે શિક્ષણ મેળવવાનું સુવલ્લ થયું છે એટલે એ જીવત પુરતકામાંથી સ્વભાવશાસ્ત્રનું અને તેના પૃથક્કરણનું મેં જે શિક્ષણ લીધું છે તેની તટસ્થ દૃષ્ટિએ હવેની વાત કરે છું એમ સમજશો.

પૃથક્કરણના અભ્યાસ માટે મેં ત્રણ પ્રકાર જુદા પાડ્યા છે. (૧) ધણા મનુષ્યોને પોતાની શક્તિ કે આવડતના માપનુ ખરે જાન હોતું નથી (૨) બીજા દેલકાકને એવું જાન થોડું જગત ગયું હોય છે, તેઓ પોતાની શક્તિનો કે આવડતનો આક ધણો મોટો મૂકતા હોય છે પહેલા પ્રકારના મનુષ્યોને ઉત્તેજનની કે લાલચની જરૂર પડે છે, અને તે ઉપરાંત ઉપરી અમલદારની ધાકની પણ કાર્ષ કાર્ષવાર જરૂર રહે છે બીજા પ્રકારના એ બધા ઉપરાંત શાખાશી કે ખુશામત જેવું ઉત્તેજન પણ માગે છે, કેમકે તેઓ જે કાર્ષ કરે છે તેમાં પોતે માનેલી પોતાની મહાન શક્તિ કે અમુલ્ય આવડત ખર્ચાનું તેમને અભિમાન જાગે છે અને એવા અભિમાનના પોષણ અર્થે તેઓ શાખાશી કે ખુશામતની આશા રાખે છે

આવા લોકો નાના કે મોટા દરજ્જાના બધાય ખરી રીતે ખુશામતને દોષ રૂપે ઓળખી શકતા જ નથી. કેમકે તેઓ ખુશામતીવા કાર્ષ પ્રવચન સાંભળે તે બધા પોતે માનેલી આવડતની મહત્તામાં સમાઈ જતા, અથવા કાર્ષવાર તેથી કદાચ દુકા પડતા તેમને લાગતા હોય છે

(૩) પણ ત્રીજા પ્રકારના જેમને પોતાની શક્તિનું કે આવડતનું સત્પ્રજ્ઞાન હોય છે અને તેનું ચોક્કસ માપ પોતાને આવી ગયું હોય છે, તેઓને નથી ઉત્તેજનની પગલા કે નથી કાંઈ લાલચની ગરજ. તેઓ ખુશામતને પણ તુર્ત ઓળખી શકે છે. કેમકે તેમને જે કાર્ષ કર્યું હોય છે તે પોતાની શક્તિ કે આવડતની જરૂર વધારે નથી કર્યું એવું તેમને જાન હોય છે મનુષ્ય તરીકે અપૂર્ણતાનું જાન પણ તેમનામાં

ગતવું જ હોય છે, તેથી જરાપણ સ્તુતિ વચનને તેઓ તુરત ઓળખી શકે છે. આવા મનુષ્યો ખુશામત પ્રિય હોતા નથી, ખલકે ખુશામતને ધિક્કારે છે અને તેના કાંસામાં કદિ ક્ષાતા નથી. આ વર્ગના જીવોને પછી ધાક બ્હોકની તો વાત જ શાને હોય.

વળી કેટલાક અમલદારો તેમના હુકમ, સૂચન કે ઈન્જાના પ્રત્યુત્તરમાં “હા, જી” ના જવાબની જ આશા રાખનારા હોય છે, એવો મને ધણાં વર્ષો ઉપરનો અનુભવ છે. ધણીવાર તાબાના બ્હોકણ નોકરોએ તેમને એવી ટેવ પાડી દીધી હોય છે; તેથી “ના, જી” ના જવાબથી તેમને મોટો આઘાત થાય છે. “ના, જી” ના પ્રત્યુત્તરો તુરત પ્રત્યાધાત સાંખવા તેઓ તૈયાર હોતા નથી એવા અમલદાર સાથે સરલતાથી કામ લેવા માટે પ્રથમ “હા, જી” નો પ્રત્યુત્તર આપીને ગમ ખાઈ જવી તે ઈષ્ટ છે. પછી જો એમનું કહેવું કે માનવું અયોગ્ય, અવ્યવહાર કે અસત્ય હોય તો સાચી વાત કે ખરો માર્ગ બતાવવા ખાતર થોડો કાળ ખમ્યા પછી કહીએ કે— “પણ આ રીતે હકીકત છે અને આમ કર્યું હોય તો વધુ યોગ્ય અને સુગમ થશે એમ મને લાગે છે.....વગેરે,” તો આઘાત પ્રત્યાધાતના ધર્ષણનો ભય દૂર થાય અને કામ સરલ બનાવી શકાય છે.

આટલી વાતોમાં પણ ખણે મોડું થયું છે એટલે છેલ્લાં દશ વરસના હજુર ઓફિસના મારા અનુભવોની વાતો કરવાનો વખત નથી રહ્યો. પણ ત્યાંના અનુભવોનું એકદર શિક્ષણ મને કેવું લાગ્યું તે એક વિદ્યાર્થીની જેમ મુકાબલા રૂપે ટુંકાણમાં કહી દઉં.

અહીં મને પાંચ “P” ની તાલીમ મળ્યાની જે-વાત મેં કરી તેને હું હાઇસ્કૂલનું શિક્ષણ ગણું

હું, અને મેટ્રિક પાસ થયા બેવું માતું હું. એ જ પ્રમાણે હજુર ઓફિસના અનુભવ અભ્યાસને હું તેને તે જ વિષયોનું વિસ્તૃત શિક્ષણ ગણું છું. કૉલેજમાં કાબેલ પ્રોફેસરો પાસેથી તે ને તે જ વિષયોમાં જેમ જેમ ઉચ્ચ પ્રકારની ડેગ્રેવણી મળે છે, તેમ તે ઓફિસમાં પ્રખર પ્રવીણ પ્રોફેસર દ્વારા મને ઉત્તમ પ્રકારની તાલીમ મળી છે, અને તે વિદ્યાર્થીમાં પ્રોફેસર કે Ph. D. બનીને દરે ઉત્તરવસ્થામાં ઉત્તીર્ણ થવાનો મને આનંદ અનુભવાય છે.

હવે એક ટુંકી અંગત વાત કરીને મારું બોલવું સમાપ્ત કરીશ. હું આપણા માનવંતા દીવાન સાહેબ મહેરબાન અનંતરાયભાઈને ખાનગી પત્ર કે ચિઠ્ઠી લખુ છું ત્યારે “સુરબ્બી શ્રી” એમ એડ્રેસ કરીને લખુ છું. તે ઉપરથી એક બાઈએ અગાઉ એક વેળા મને પૂછ્યું કે—“અનંતરાયભાઈ તો તમારાથી ધણા ન્હાના છે તો. પણ તમે તેમને “સુરબ્બી” કેમ લખો છો?” એ જવાબ આપેલો કે—“હું કુટુંબ જેવા રત્નભાવે ‘superior’ ના અર્થમાં સુરબ્બી શબ્દ વાપરું છું. જે સુપીરિયર માત્ર ઉપરી જ હોય અને ઉપરીપણું જ બતાવે તેને હું “મહેરબાન” લખું. પણ તેઓ તો મારા ઉપરી છતાં એક ભાઈના જેવો મારી ઉપર રતેહ રાખે છે, માટે એવા ઉપરી અમલદારને હું “સુરબ્બી” ન કહું તો બીજું શું કહું?

આ પ્રમાણે મને મારી બધી નોકરી દરમ્યાન આવા મમતાળુ અમલદારો અને તમો બાઈઓ જેવા રતેહી સદ્વારી બંધુઓનો માર્ગો સચવારો મળ્યાં કર્યો છે તે હું મારું સદ્ભાગ્ય સમજું છું. અને તતાં સન્નિઃ સંગઃ જયમપિ હિ પુણ્યેન મવતિ— એ ભવભૂતિના વચનમાં રહેલું રહસ્ય મને ખરાબર સમજાય છે.

શેઠ મુંદરજી શિવજી સોદાગર

અંગ્રેજ સરકારના પહેલા નેટીવ એજન્ટ

લેખક:—રાવ સાહેબ મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખર, જે. પી.

આજના શેઠ મુંદરજી શિવજીનું જીવન ચરિત્ર “સુંદર સોદાગર” ને નામે મેં ૩૫ વર્ષ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. એમનું જીવન ચરિત્ર એક નવલકથારૂપે ઇતિહાસ છે. એમનું જીવન ચરિત્ર રસમય, બોધદાયક અને અનુકરણીય છે. પૂર્વેના જમાનાનો તે તાદ્દશ-ચિતાર દર્શાવે છે: વળી “કૃષ્ણની મરજીમાં આવે તો રંકનો રાય કરે અને તુણલાનો મેરૂ કરે” એ કહેવન સિદ્ધ કરી આપે છે.

• ‘દેશી રાજ્ય’ના અધિપતિ રા. રા. જયંતિ-લાલ એમ. મહેતા તરફથી એ શેઠના ચરિત્ર-સંબંધમાં લેખ લખવાને આમંત્રણ થયેલો, કિંતુ કામ-કાજને લીધે અવકાશને અભાવે તેમજ શરીરપ્રકૃતિ અનુકૂળ ન હોવાથી મારાથી તેમ કંવાને બની શક્યું નહોતું. દમણા પશુ બેક માસ પૂર્વે બપોરે માદગીમાં પટકાયો હતો, તેમાંથી ઇશ્વરની પૂર્ણ કૃપાએ સારો થયો, એટલે એ વિષય હાથમાં ધર્યો છે. એ રીતે વિલંબ થયો તે માટે આધર્પાત મહાશય ક્ષમા કરશે.

એટલો સંક્ષિપ્ત પ્રસ્તાવ કરી મ્હારી કથાનો પ્રારંભ કરું છું:—

ટોહા:—

જય જગદનની માત, જય દીગ્ધે શુદ્ધિ અપાઝ,
કોટિ પ્રણામ કરી, કરું મુંદર ચરિત વિરતાઝ,
જન વખતમે કમ્બોપતિ, રાજ ગોડર સુન્દીર,
તન વખતમે પેદા થયો, મુંદર આવનવીર.

શેઠ મુંદરજીનો જન્મ-ખાદ્યાવસ્થા—

પિતાથી વિયોગ

શ્રી કમ્બો દેશની રાજ્યાધિની બૃજનગરમાં સુમારે પોણી બસે વર્ષ પૂર્વે મહારાવ શ્રી રાયધણજી રાજ્ય કરતા હતા. તે વખતમાં ધ. ક્ષ. નામે શિવજી હીરજી તુખેખુવા કમ્બો માંઝી પાસે ગુંદીયાળી કરીને ૪,૦૦૦ વરતીનાળા, જોડેજી હાલા કેસરજીના ગામમાં રહેતા હતા. તેમને ચાર પુત્રો, નામે જેઠા, મુંદરજી, બીમજી અને વલ્લભજી હતા. સૌથી જ્યેષ્ઠ જેઠા, અને તેનાથી ન્હાનો મુંદરજી હતા. તેઓ ખેતીનો મુખ્ય, અને તેની સાથે થોડાક રંગાટનો ધંધો પણ કરતા. ચોને ધાર્મિક-વૃત્તિના હોવાથી સાધુ સંતોને મહાવ્રતની રીતે મુદ્દિ અર્ચન આપતા. તેમની પાસે પત્નીમયી ત્રીમંદનર કારીની મુજી હતી. એ વખતે શિવજી ગામમાં સારા મોલાદાર ગૃહસ્થ ગણાતા. અને ત્યાંના ઠકરાઇઓ સાથે મોવટ કરવા પણ જતા.

મુંદરજીનો જન્મ રાવ શ્રી ગોડજીના વખતમાં સંવત ૧૮૨૦ માં થયો હતો શિવજીના બધા પુત્રોમાં મુંદરજી કોઈ વિચિત્ર પ્રકારના નીવડ્યા. પોતે ન્હાન-પણમાં ધણી તોફાની હતા. આપની રિયતિ દુર્બળ હતી, અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મુખ્ય ધંધો ખેતીનો હતો. પોતાને ત્યાં એક ટુંદું હતું, તેને ગુંદીયાળાના રઢીશોના બીજ ટારડાંની માફક સીમમાં ચરવાને હોડતા. અને મુંદરજી સીમમાં ધોડાઓ ઉપર ખેસીને કરતા. પરંતુ પિતાના ખેતીના ધંધામાં મદદ કરતા નહિ. ખર્ચ કરવા તરફ, સાઈ માઈ ખાવા, પીવા, પહેરવા, તથા જુવા રમવા તરફ તેમનું લક્ષ

વિશેષ હતું. પિતા તેને હાથ ખર્ચો આપી શકતા નહિ. અને તેની ચાલથી નાખુશ રહેતા. માંડવીમાં બીમાણી નામની શાખનો એક મ્હેરો ભાટીઓ શેઠ હતો તેને ત્યાં શિવજીનું ખાતું હતું. મુંદરજી જુદે જુદે ત્રણ ચાર વખતે દશ દશ, પદર પદર કારી તેને ત્યાંથી પોતાના પિતાની રગ વિના છાતીમાની લઈ આવે. એ રીતે કુદ્દે કારી અઢીસો તેમજે ઉપાડી (સ. ૧૮૩૬-૩૭)

ઉમર ૨૦-૨૨ ની ચતાં મુંદરજી ગામમાં ફરવા લાગ્યા, અને ભરથવાનીમાં જુગાર રમવાનો શોખ, વિપવાસક્રિતની કૂટવ, અને ગમ્ય પ્રમાણે દાન ધર્મ કરવાનો તેમને લક્ષ ઉત્પન્ન થયો. છેલ્લા લક્ષથી તો તેનો બાપ કંટાળ્યો નહિ પરંતુ પહેલી બે કુટવોથી બહુ દિલગીર થયો. જ્યારે પિતાને ખબર પડી કે પોતાને નામે છુપી રીતે બીમાણીવાળાને ત્યાંથી કારીઓ ઉપાડે છે, એટલે તાબડોલ મુંદરજીને બોલાવી ખૂબ ધમકાવ્યા, અને બીમાણીવાળાને કહી દાધું કે “ મુંદરજીને કાંઈ પણ રકમ ધીરશો, તેનો જવાબદાર હું નથી ” આ ઉપરથી બીમાણીવાળાએ કારીઓ ધીરની બંધ કરી, તેથી મુંદરજી ધણા મુંઝાયા. હાથતંગ થઈ ગયો. અને કોઈ ઉધાર આપે નહિ, અને ઘરમાં સૌ કોઈ તરછોડે.

શિવજી શેઠ મનમાં મણાજ સંતાપ પામીને શું કરવું તે ખાળત મનમાં વિચાર થોજવા લાગ્યા, અને થોડા વખત પછી પોતાના દોકરાઓને પોતાની હયાતીમાં જ દરેકને કારી ૨,૦૦૦ આપી દીધી. અને સં. ૧૮૪૦ માં જુદા કપો અને મિલકત તથા ગરાસ સર્વેને લાગે પડતા વહેંચી આપ્યા. સૌથી કનિષ્ઠ વરુણજીને પોતાની સાથે રાખ્યો. સૌ પોતપોતાનું ગુજરાન ચલાવવાને રોજગાર તથા ખેતી કરતા.

મુંદરજીએ જુદા થયા પછી પોતાના બાપ તરફથી મળેલો ભાગ બે ત્રણ વર્ષમાં જ ધર્મદાનમાં તથા જુગાર રમવામાં દેના મુકામ કરી નાખ્યો અને

પોતે દુઃખી હાલતમાં રખડવા લાગ્યા. આવી હાલત થઈ છતાં કોઈ સાંધું સંત મળે, અને પોતાની પાસે કંઈ હોય તે તુરત તેને આપી દઈ સંતાપ માનતા, પણ જ્યારે પાસે કંઈ જ ન રહ્યું, અને જુવામાં દારી જવાધી કરજદાર થઈ ગયા ત્યારે ગામના વેપારીઓ જેમનું કરજ મુંદરજીએ કર્યું હતું, તેઓ શિવજી પાસે ઉપરાણીએ આવ્યા, તે ઉપરથી કરેલું કરજ તો શિવજીએ ચૂકવી આપ્યું, અને પછી તુરત જ ગામમાં સાદ ફેરવ્યો કે “ મુંદરજીને મેં ત્રણ વર્ષ થયાં મ્હારાથી જુદા કર્યો છે, માટે જે કોઈ છોટા એક પણ તેને ધીરશો તો તે પોતાના જોખને ધીરશો, હું તેનો જવાબદાર નથી.” એ ઉપરથી ગામમાં ધીર-ધાર પણ બંધ થઈ ગઈ. પોતાને જુગાર રમવાનું બચન લાગેલું તેથી તો છૂટાપ નહિ, અને માંગનારાઓ તો દરરોજ આવીને પજવવા લાગ્યા. આખરે વિચાર કર્યો કે “ મારી સ્ત્રી પાસે દાગીના છે તે લઈ માંગનારાઓને આપું અને ખત ચરકમ જુગાર રમવામાં કામ લાગશે. અને જીતીશ તો મારો કારભાર આગળની માફક સારો ચાલશે.” તેથી રાત્રે ઘેર આવી પોતાની સ્ત્રી પાસે દાગીના માગ્યા. ધણો જ પક્કો વિચાર કરી શાસ્ત્રમાં “ દાગીના ” એ સ્ત્રીધન કરાવ્યું છે. અને બીજી રીતે નિરાધાર થયેલી સ્ત્રીને સહનવા વખતમાં તે કામ લાગે, માટે તેના ઉપર કોઈના હક, ફિરસો, કે અધિકાર રાખેલો નથી. તેથી સ્ત્રીએ દાગીના આપવાતી સાફ ના માંડી. તે ઉપરથી આખી રાત તેને સામ, બેદ, અને હંડથી સમજવી ધમકા આપી, પણ કંઈ વળ્યું નહિ. સ્ત્રીની જાત હકીલી તો હોય છે, પણ આ વખતે તેણે બ્યાજબી રીતે હક કરી હતી. છતાં મુંદરજીએ તેની પાસે હવે ફરીથી નહિ આવવાના તથા તેનો ત્યાગ કરવાના સોગન ખાઈ સવારના પોતે ચાલી નીકળ્યો, તે વાતને થોડાએક દિવસ પીત્યા કેડે તેમની સ્ત્રીને જોધાન હતા, તેથી એક પુત્ર પ્રસવ્યો. તેને વિષે

૧. એક હસ્તલેખમાં લખ્યું છે કે મુંદરજી જુવામાં પોતાની સ્ત્રી ૩૦૦ કારીમાં દારી ગયા હતા. ૨. છટા પૈસો,

એવું કહે છે કે તે દેવ ચક્ર જેવો અને આગળ બાહુ, એટલે છુટણ સુધી પહોંચે એટલા લાખા તેના ફાથ હતા, તે પુત્રનું નામ દેવસી પાડ્યું (મ ૧૮૪૬)

હવે સુંદરજીની હાલત શુ થઈ તે ઉપર નજર કરીએ તે પોતાના બાપ તથા બાઈઓથી છાનામાના જૂનાગઢ નહાસી ગયા, અને ત્યાં અમરજી દિવાન પાસે નોકરીએ ગયા ત્યાંથી નહાસી ગિનારના કુગર ઉપર ગયા ત્યાં જતા જતા હનુમાનની ટેકરી ઉપર એક જોગીનો આશ્રમ દોઢો અંદર ગયા તો સિદ્ધ મમાધિ ચઢાવીને બેઠો છે તેની નોકરી તેણે ત્રણ દિવસ મરી ત્રીજે દિવસે નિહાળી મમાધિ ઉતારી, ત્યારે સિદ્ધ બોલ્યો “ તૂ આટલી ચાકરી કરે છે તે તૂ કોણુ છો ? ” ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો જે “ હું ગુનીયાળોના રહીશ, જાતે કવિય છું અને તમ પાસે આવ્યો છું ” ત્યારે સિદ્ધે કહ્યું જે “ તે કંઈ બાધુ છે ? ” ત્યારે તે બોલ્યો “ મને ચાગ લાગ્યું થઈ છે ” ત્યારે સિદ્ધ બોલ્યો કે જા મારી ઝોળી માથી રાટલાના કટકા પડ્યા છે તેમા તને જે ભાવના થશે તે મગી આવશે ” ત્યારે તેણે વટકો કાઢી ખાધો, તો તેને શીરાનો સ્વાદ આ યો, એમ એની ઉમેઠ હતી તે પાર પડી એ પ્રમાણે તેણે એકવીસ દિવસ ચાકરી કરીને કહ્યું જે “ બાવાજી ! તમે મારી ગત કરો, નહિ તો હું મરીશ ” ત્યારે બાવો બોલ્યો જે “ તૂ તારે દેશ જા ” ત્યારે તેણે કહ્યું જે “ મારી પાસે ખર્ચો નથી ” ત્યારે બાવો બોલ્યો જે “ તને ખર્ચો જોઈએ તો જૂનાગઢના દિવાન અમરજી પાસે જા તે તને ચાગ દહાડા જમાડી ફારી ૩૦૦૦ આપશે, ” ત્યારે સુંદરજી બોલ્યા “ એટલે પેમે કંઈ ચાપ નહિ, હું તો મારે દેશ જાઉં, ને ઉમરાવ થાઉં તો ઠીક, નહિતર તમારી પાસે મરીશ ” ત્યારે બાવો બોલ્યો “ જે તને અહીંથી કંઈ મગવાનું નથી, પણ ગુનીયાળો પામે ભાડિઆ ગામ આગળ એક પોરની દુકાન અને શિવનું દિગ એ ખાતે પાસે પામે છે, ત્યાં જઈને જેમ ને જે હુમ્મ માપ તે પ્રમાણે ચાતજે, તો તૂ મગકાગના રાજ્યમા

ઉમરાવ થઈશ, બાકી અહીંથી કંઈ વળવાનું નથી ” ત્યારે બાવાનું કહેણુ માન્ય કરી, પોતે જૂનાગઢ ગયા, ત્યાં અમરજી દિવાને ચાગ દહાડા રાખી ખતમાલી જે ફારી ૩૦૦૦ આપી તે લખને ચાલ્યા, તે પોતાને ગામ ગયા ત્યાં થોડા વખતમા એ ફારીઓ ઉઠાવીને ખર્ચો ખાધી

શિવ પૂજા-શિવનું વરદાન

ગુનીયાળોમા એક કડોળીઓ બાહ્યણુ નામે વ્યાસ ત્રિકમજી જોશી ગહેતો હતો તે શેમ્તો બાળ-મિત્ર હતો, અને તેને જ્યોતિષનું સારૂ જ્ઞાન હતું શેઠને કોઈ નાણું ધીરે નહિ કોઈ વિચાર કરે નહિ અને જ્યારે પોતે ખૂમ મુઝાયા, ત્યારે તેની પાસે જઈને પોતાના મઠ વિષે પૂછ્યું

શેઠ સુંદરજીને જન્મ વૃશ્ચિક લક્ષ્મમા હતો, મગળ ત્રીજે, અને કર્કના બૃહસ્પતિ નરમે હતા જન્મ કુળી નીચે પ્રમાણે

૮	૧૦	૧	૭	૬	૫
૭	૯	૮	૭	૬	૫
૨૩	૧૧	૮	૫	૪	૩
૬	૧૨	૧	૨	૩	૪
૨૧	૧૩	૧	૨	૩	૪

જન્મ

મ ૧૮૨૧-શકે ૧૬૮૬, કાર્તિક સુદ ૧૦ વાર સનેઉ સુરોદ્યાત, ધડો ૬, પગ ૭, તા ૩૭ નવેંબર અને ૧૭૬૪

મૃત્યુ

સંવત ૧૮૭૮-શકે ૧૭૪૩, ફાલ્ગુન વદિ ૧૨ બુધવાર તા ૨૦ મી માર્ચ સને ૧૮૨૨-વર્ષ ૫૮.

મઠ જોઈ જોઈએ ઉતર આપ્યો “ તમારા મઠો બહુ મારા છે અને ચમ્પની ઉપામના કરવાથી તમને અનિદાસ થશે, ” તે ઉપરથી મુદ્દજીએ કહ્યું કે “ મારે તો કમગ પૂજા કરવી છે જે ચમર

શેઠ સુંદરજી શિવજી સોદાગર

પ્રસન્ન થશે તો ઠીક છે. નહિતર આમ દુઃખી જીવતર ગાળવા કરતાં મરવું વધારે સાફ છે, માટે મને કમળપૂજનો વિધિ બતાવો.” તે ઉપરથી જોશીએ સર્વ વિધિ દહીં ને કહ્યું કે “અપૂજ શિવલિંગ પાસે જઈને ખેંસો તો શંકર તત્કાળ પ્રસન્ન થશે.”

પછી ત્યાંથી માંડવી જઈ, કરજ કરી, પોતાની તરવાર મળવીને પૂજનો સર્વ સામાન લઈ પાછા ગુંદીયાળી આવ્યા તે બાસ ત્રિકમજીને, તથા કા. ભોજને, તથા તેના એક મિત્ર રાજગર કેશવજીને એ મર્વને સાથે લઈ બાડિયા તરફ રવાના થયા. બાડિયા ગામ ગુંદીયાળીથી આસરે બે ગાઈ ઉપર છે. ત્યાં એક બાલુ હિન્દુનું તારાચરપીઆનું સ્મશાન, અને બીજી બાલુ સુસલમાનનું કબરસ્તાન છે. તેની વચમાં ઉપનું અપૂજ લિંગ હતું. તેનું નામ નાગનાથ હતું, તેના ઉપર ખિજડાનું ઝાડ હતું ત્યાં ગયા, શિવની વિધિ પૂર્વક પૂજા કરી બે અપવાસ કર્યા, અન્ન પાણી છોડી દીધાં, અને સુંદરજીએ નિશ્ચય કર્યો કે ત્રીજે દિને કમળપૂજા કરવી.

આણીગમ ગુંદીયાળીમાં સુંદરજી બે દિવસ દેખાયા નહિ તેથી શિવજી શેઠને ચિંતા થઈ કે “મારો ચકરમી દીકરો ક્યાં નહાસી ગયો,” તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે બાસ ત્રિકમજી, કા. ભોજ અને રાજગર કેશુને તેડીને બાડિયાના નાગનાથ મહાદેવ ઉપર કમળપૂજા કરવા કરવા ગયો છે. ત્યારે શિવજીએ પોતાના બાઈના દીકરાઓ લધા, તથા દેવજીને ત્યાં તપાસ કરવા મોકલ્યા ને કહ્યું ને “તમે ‘મુદાને સમજવીને તેડી લાવજો.” એ રીતે તેઓ ચાલતા ચાલતા બાડિયાની નદીમાં આવ્યા અને સુંદરજીએ આપેથી તેમને આવતા દીઠા, એટલે આ ત્રણે જણા જેવા બેઠા હતા તેવા બીડીને સામા ચાલ્યા, ને આવીને બેગા થયા, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે “હવે ચાલો ઘેર” સુંદરજી તથા તેના સાથી-

ઓએ વિચાર કર્યો કે આ લોકાને ખબર પડી તેથી બેમવા દેશે નહિ એમ સમજી તેમની સાથે મુગા ઘેર આવ્યા. પછી શિવજીએ ત્રિકમજીના આપ બાસ ડોસા મદારાજને બોલાવી કહ્યું કે “તારો દીકરો મારા દીકરા સુંદરજીને બગાડે છે, માટે અમારા દીકરાને કાંઈ પણ થશે તો તારી પાસે ખૂનનો જવાબ લાવશ” તે ઉપરથી બ્યામ ડોમાજીએ પોતાના દીકરા ત્રિકમજીને ઓરડામાં બેઠી તાળું દબને પૂરી રાખ્યો. એથી ત્રિકમજીનું આવવું તો બધું થઈ ગયું.

હવે એ પ્રમાણે ચાર માસનો ગાળો નાખીને રાજગર કેશુને લખને સુંદરજી પાછો બાડિયા મહાદેવ કમળપૂજા કરવા ગયો. સુંદરજીએ નિશ્ચય કર્યો કે “હવે ત્રણ લાઘણ કરીને ત્રીજે દિને કમળપૂજા કરીશ અને કેશુને કહ્યું કે “હું માફ માથું ઉતાર ત્યારે માફ માથું શિવના લિંગ ઉપર સરખું ન રહ્યું હોય તો બરાબર મૂકજો” એવું કહીને સુંદરજી માળા ફેરવવા બેઠા, ને કેશુ આથે જઈને સૂઈ રહ્યો. હવે જ્યારે એક દિવસ ને રાત ગઇ ને બીજો દિવસ ગયો, અને રાત પડી ને જ્યારે મધ્યરાત થઈ, ત્યારે શિવનાગણો આવી બહીવરાવવા લાગ્યા, અને ભયંકર શબ્દો થવા લાગ્યા મોટા મોટા નાગ આવી ફૂંકાડા મારી ડરાવવા લાગ્યા અને જ્યારે પાસે આવ્યા, ત્યારે સુંદરજીએ કહ્યું “સુખેથી મને ડંસો, મારે અહીંથી ખસતું નથી પણ મરવું છે” નાગ પાસે આવે પણ કરડે નહિ, એમ કરતાં દિવસ ઉગ્યો કે ત્રીજો દિવસ થયો. તે દિવસે પણ શેઠ અન્ન કે પાણી લીધાં નહિ. તે દિવસ વીર્યો ને રાત પડી. સવારાત ગઇ, એટલે જીવત પ્રેતો અનેક રૂપો લાઇ આવી બહીવરાવવા લાગ્યા, પણ સુંદરજી બહીના નહિ..

જ્યારે મધ્યરાત થઇ ત્યારે શિવજીનો લુંગીગણુ ફૂંકથી મારવા લાગ્યો, અને અતિશય તાપ દેખાડવા લાગ્યો, તો પણ બીધો નહિ. રાત એક પ્રહર રહી ત્યારે શેઠે વિચાર કર્યો કે “દિવસ ત્રણ તથા રાત

ત્રણની લાંબણી થઇ. હવે કમળ પૂળ કરવી” એવો મનથી નિશ્ચય કરી રાજગર કેશુ છેટે સ્ત્રી હતો. તેને ઉઠાડી “હવે હુશિયાર રહેજો” એમ કહી, નાહી ધોઈ શિવ ઉપર જળ ચઢાવ્યું, ને બિલ્લીપત્રો તથા ચંદન પુષ્પથી પૂજા કરીને તરવાર કાઢી ગળે નાખવા ગયા. એટલામાં શિવજીના બાણમાથી અવાજ નીકળ્યો “માં, માં,” એટલે શેઠે આમ તેમ જોયું, કે આ “નકાર” કયાથી આવે છે, પણ કંઈ દીઠામાં આવ્યું નહિ, ત્યારે જાણ્યું કે “માફ મનુ હો છે. કાંઈ નહિ” એમ કહીને જેની તરવાર શિર ઉપર ખેંચી તેવા શકર પ્રગટ થઇ બોલ્યા “માગ, માગ, વરદાન માગ! હું તારા પર પ્રસન્ન છું. તું મારો ગણ હો. તે મૃત્યુસોકમાં આવીને અવતાર લીધો છે. માટે ત્યારે જો નોંધ એ તે માગ.” ત્યારે શેઠે કહ્યું જે “મહારે ધન તથા આખર નોંધ એ છે.” ત્યારે શેઠે કહ્યું જે “તું ધોડાનો વેપાર કર” ત્યારે શેઠે વળી અરજ કરી કે “પ્રભુ! ધોડાનો વેપાર દ્રવ્ય વગર તે શાથી કરે!” શિવે

કહ્યું, “તું અત્રેથી માંડવી જાજે. ને નાકા બુઢાર જે કાંઈ પ્રથમ મળશે તે તને પૈસા આપશે. તે તને પોતાની મેળે બોલાવીને કહેશે કે સુંદરજી! કાંઈક વેપાર કર! તને જે પૈસા નોંધશે તે હું આપીશ, તેની પામેથી પૈસા લઈ ધોડાનો વેપાર કરજે.” એટલું કહી શિવજી અંતર્ધાન થઇ ગયા. તે પણ સુંદરજીને ખાતરી થઈ નહિ, તેથી તેને પાંચમી રાત્રે શકર સ્વપ્નામાં પાછા આવ્યા ને કહ્યું કે “હું કહું છું તે ખરૂં છે, તેની નિશાનો એ કે માંડવીમાં તારી ફાંસને ઘેર દહો, જાન ખાવા મળશે.” તે ઉપરથી સુંદરજીને ખાતરી થઈ ત્યારે શેઠે ઉઠ્યા, અને સુંદરજીની પૂજા કરી સ્નાના થયા. (મં. ૧૮૪૬)

ટાલુકા:-

મન મેં રસમાં નહિ, નિશ્ચિ કરી બેઠા વીર,
વહે ઉમીઆપતિ, નહિતર પાડું માફ શરીર.

(અપૂર્ણ)

—૧૮૪૬—

૧. દુરવેળમાં એમ છે કે “તારી બાળી ખીર, ખાડ, ને ચોખા અવશયમે અને માંડવીની નંદી પાસે કાળો કુન્દો મળશે.”

પેશ્વા સમયની ગ્રામ પંચાયતો

પેશ્વાઓના વખતમાં ગ્રામ પંચાયતોમાં સભ્યોને નીમવાની સામાન્ય રીતે તોમીનેશનની હતી. પક્ષકારોને તે સભ્યોની પસંદગીની છૂટ હતી, ઉપરી અગર પ્રમુખને સ્થાનિક અધિકારીઓ નીમતા. જે સરકાર પોતે, કેસમાં સંડોવાયેલ હોય તો સરકારી રાહે સભ્યો ચુંટી કાઢવાનો રિવાજ હતો. બીજા સઘળા પ્રસંગે સરકાર તરફથી પંચો નીમવાનો હતો. કારણ તેઓ હિંદુ હોવા વાકેફગાર હતા. પછી ભણેને ફરિયાદ અરજીની નિમત્તના જાણીતા ન હોય. તેમાં પક્ષકારોની સંમતિ જરૂરી ગણાતી. ગેન્ટ કહે છે કે અનિવાર્ય પણે તેની આવશ્યકતા હતી જે પ્રતિવાદી વિરૂદ્ધ પડે તો તે નહીં ગણકારતાં સરકાર પંચાયતે કરેલા ફેસલાનો અમલ સત્તાની રૂએ કરાવતા. અત્રે જણાવવું જોઈએ કે મરાઠાઓની ન્યાય આપવાની રીતે ઉપર આથી પરાક્ષ રીતે અર્જવાળું પડે છે. કારણ કે ખાતગી રીતે પોતાના યુનાની માંડવાળ ઈગાદાપૂર્વક થાય. એવી મતસબથી પ્રતિવાદી પોતાનો કેમ નિષ્પક્ષપાત પંચો આગળ ચલાવવાની ના કહે અને વાદી તેથી લાંબી જાય એ ન્યાયપૂર્વક ગણાય નહીં.

ઉપરી અગર પ્રમુખ ખામ કરોને સરકારી અમલદારો પૈકી નીમાતા નહીં. બીજી અત્યની બાબત એ હતી કે પંચો હંમેશા એકી સંખ્યામાં નીમાતા, કે જેથી બન્ને પક્ષ તરફ મરખી મખ્યા થાય નહીં. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે પ્રમુખને પણ પોતાનો મત આપવાની ફરજ હતી. પંચોમાંનો એક જે મમજદાર સાચવટવાળો અને આચરૂદાર હોય તેને ઉપરી તરીકે નીમવામાં આવતો પણ પંચોની બહારનો કોઈ માણસ નીમવાનો વહીવટ નહોતો, પંચોમાં કામ કરતી વખતે કાંઈ ઝગડો થાય અગર ગાળા ગાળી કે ગરમા ગરમીનો મામલો બને

તો ઉપરી પ્રમુખ તેઓને સત્લાહ આપી શાંત કરવાનો પ્રયત્ન કરે પણ પંચોના કામમાં ડખલ કરે નહી. ધર્મ સંબંધી અગર ન્યાય સંબંધી શકા સમાધાન માટે સરકારી અમલદાર અગર પંચો શાસ્ત્રીનો અભિપ્રાય પૂછે પણ શાસ્ત્રીને અભિપ્રાય આપવાની હદ, તેનો અર્થ થુ થાય એટલા પૂરતી જ રહેતી. પણ કજીઆ બાબત તેને કાંઈ જાણવાની જરૂર રહેતી નહીં. શાસ્ત્રીનો નિર્ણય કાયદાની બાબતમાં આધાર પૂર્વક ગણાતો ખરો, પણ એવીન કહે છે કે ‘જે બાબતોમાં દરેક પંચના અભિપ્રાયની જરૂર હોય ત્યાં શાસ્ત્રીનો અભિપ્રાય પણ બીજા પંચો માફક સામાન્ય વજનનો ગણાય.’ શાસ્ત્રીને સામાન્ય પંચ તરીકે એમવાનો વહીવટ નહોતો છતાં તેવો ખાસ નિયમ પણ ન હતો.

હવે પંચોની હાજરી સંબંધી વિચારીએ. એવો રિવાજ હતો કે દરેક પંચને સ્થાનિક મુખ્ય હીવાની અમલદાર તરફથી બોલાવવાનું થતું, જ્યારે પંચાયત ભરાય ત્યારે પક્ષકારો પોતાના સ્નેહી સંબંધીઓને હાજર રહેવાની ખબર આપે. જે કોઈ હાજર થવાની ના પાડે તો તેની જગ્યાએ બીજો પંચ નીમાય. પણ તેની મજીલ વિરૂદ્ધ તેને હાજર રહેવાની ફરજ પાડી શકાય નહીં. પણ કામ ચાલતાની દરમિયાન ભાગ્યે જ કોઈ ના પાડે કારણ કે પ્રથમથી તેઓને જે તે પક્ષકાર પોતાની હકીકતથી વાકેફ હોવા હોય. જે કેસોમાં સરકારી અમલદાર તરફથી પંચોને બોલાવવામાં આવ્યા હોય અને ‘બીજા’ અગત્યના કામોમાં રોકાયેલા છે મગાવઠાવાં માંદા છે એ દિવસે ધર્મ સંબંધી કામમાં રોકાવાનું છે” એ વગેરે બાના બતાવી પંચ હાજર રહેવાની આનાકાની કરે અને અધિકારીની નજરમાં તે વત ઉતરે તો ગેરહાજર

ગૃહનાર પંચની જગ્યાએ જે તે પક્ષકારો તરફથી બીજા પંચ નીમાય.

કોઈપણ માણસને તેની મગ્ન વિરૂદ્ધ-પછી તે અધિકારીની સામે હોય તો પણ-પચમા બોલાવવામા આવતો નહોતો પણ એક વખત પચમા આવવાની હા પાડ્યા પછી તે ગેરહાજર ન રહી શકે. બીજસ કહે છે કે “જે પૂગવો દૂરથી લાવવાનો હોય તો અને કેમ મુદત દરમ્યા વિના મુનતરી રહે તો પછી બીજને ધ્યાન રહે નહોતો એટલે પછી આખરે બીજા પંચો નીમી કેમતો ફર્યા લાવવો પડે” કોઈ પંચ હા પાડ્યા પછી ચાલતે કેસે ગેરહાજર રહે તો તે દંડને પાત્ર થતો. પરંતુ સીપાર્થ મોકલી તેને બોલાવવામા આવતા અને સરકારો હુકમ કોઈ પણ પ્રકારની શિક્ષા વગર તેઓ માન્ય ગણતા.

જે પક્ષકારો બહારના નજીકના ગામના પચોને પસંદ કરે તો તેઓને પક્ષકારોના ખર્ચે બાથુ વગેરે આપી બોલાવવામા આવતા હતા જે કે પટેલને, પચોને હાજર રાખવાની સત્તા ન હતી પણ અધિકારી અગર મેળદારની દરમીયાનગીરીથી પચો પટેલનો હુકમ માન્ય કરતા. પક્ષકારો નીમેવા પચે ને ના કબૂલ કરે અગર પર્ગદ ન કરે ત્યાંસુધી પચાવત ખરી લેવાય નહોતો. આ પ્રમાણે પચોને ચેરેજ કરવાનો પક્ષકારોનો દક્ષ ગણાતો. તે એટલે સુધી કે ચાવતા કામે પક્ષકારો પચે ને ના કબૂલ કરી શકે પરંતુ પક્ષકારોની ના પર્ગદની સકારણુ હોની જોઈએ એક વખત પચ જગાયુ કે તેની આગળ ફસ ફર્યા મારે તુરંત લાવવાનો રીવાજ હતો પરંતુ જો નવ-૧-૨ થી મોતમ હોય અને બીજા અગત્યના કામે હોય તો વાત ટીપ્પા પડે ખરી.

પંચોના અપ્રમાણિકપણા બાબત કે તેમણે લાયક રૂબત લીધા બાબત કાંઈ શિક્ષા કરાતો પ્રવધ ન હતો. બીજમ અને ટ્રાઈ કહે છે કે “એવા ગુન્દાઓ નજરે આવ્યા છતાં પચોને શિક્ષા થવાના દાખવા માંત્રગવામા આવ્યા નથી” એવીજ જગ્યાએ છે કે “મરકારના બધા ખાતાં લાગીયા હતા દરેક કામમા

હરવખત ખીરસાં ભરવાની જ વાત રહેતી એ મિલાય કોઈ કામ પાર ઉતરે જ નહોતો. લાયક રૂબત એ જણે ગુન્દા ગણાતો જ નહોતો અને એનું કારણ એ હોય કે આખી પ્રણાલિકા જ ઠેક સુધી અગેડેલી હતી આવી રીતિમાં લાયક રૂબત લેનારને શિક્ષાની આશા શી રીતે રખાય.” પોલીસર કહે છે કે “લાયક રૂબતનો છડેચોક પ્રચાર હતો પણ કોઈ વાર પચોએ લાયક લઈ પક્ષકારની વિરૂદ્ધમા ફેમરો આપ્યાનું જણાય છે તો પક્ષકારોને એ રકમ પાછી આપવાનો હુકમ થતો અને વધારામા દંડ પણ કરવામા આવતો હતો. પરંતુ એ રકમ મરકારી અમલદારના ખીરમામા જ જમા થતી.”

પચો તરીકે દાખલ થવાનું મરજીયાત ગણાતું છતાં દફતરો ઉપરથી એમ જણાય છે કે સાક્ષીઓને તો હાજર થવાનું ફરજીયાત હતું. સાક્ષીઓને હાજર થવાની સગવડ ઉપર ખામ લક્ષ આપવામા આવતું તેઓને સરકારી રાહે સીપાઇઓ મોઢી હાજર થવાનું કહેવામા આવતું હતું કોઈ સાક્ષી જણીનેઈને, મેદકારીથી અથવા દેવણુદિથી હાજર થવાની ના પાડે તો તેને ત્યાં બે ત્રણ સીપાઈ ઘોડે-સારા મોસલ તરીકે મોકલવામા આવતા અને એનો ખર્ચ સાક્ષીએ લેવવો પડતો હતો. પક્ષકારો પોતે સાક્ષીઓને હાજર કરે એવો નિયમ હતો પરંતુ જો તેઓ એ રીતે હાજર ન થાય તો સરકારી રાહે હાજર થવાની એમને ફરજ પાડવામા આવતી. જો ભેગા મળી પંચો કામ શરૂ કરે તે વખતે કેઈ અગત્યનો સાક્ષી રજા મિલાય ગેરહાજર રહ્યો માહુમ પડે તો પચો કામની બીજી મુદત કરાવી રમાનિક અમલદારને કસ્ટ મુજબ ગિપોર્ટ કરે આ પ્રમાણે કર્યા છતાં બીજી મુદતે પણ સાક્ષી કંઈ કાળજી બતાવી હાજર થતા ના પાડે તો તેને બોલાવનાર પક્ષકારોને એને ત્રિદીથી લેખવામાં આવતો.

સાક્ષી આવતા પહેલાં આખરુદા માણસને મેગન લેવાની ફરજ પાડવામાં આવતી નહોતી તેમ સામાન્ય લક્ષણો મારે પણ, જો સામાન્ય પક્ષ-

કારની સોગન લેવરાવવાની ધ્વજાન હોય તો તેને પણ સોગન લેવરાવવાની ફરજ પાડવામાં આવતી નહીં. વતન સંબંધી કજીઆઓમાં ખાસ કરી આ પ્રમાણે પક્ષકારે તરફથી સાક્ષીઓ પાસે સોગન લેવરાવવાની સામાન્ય રીત એ હતી, કે સાક્ષીએ પ્રથમ જે જુગાની આપી છે તેથી એ ઉલટી હકીકત કહેવાનો છે એમ પક્ષકારને પ્રથમથી માલુમ પડ્યું હોય તો સોગન લેવરાવવામાં આવતા. પણ નજીવી ખાખતમાં સોગન લેવાનું હિંદુઓને અણગમતું હતું. ચેપ્લીન કહે છે કે “હોદ્દા હો પ્રમાણે સોગન આપવાની મના હતી, આ કારણે લીધે સાધારણ કેસોમાં સોગન રાખવાનો રિવાજ ન હતો અને મહત્વના કેસોમાં પણ સાક્ષીની જુગાની આપવાની ઢબ, વર્તણૂક, લખાયેલી હકીકતની” બનવા બેગ તુલના અને વિચારણા કરવામાં આવતી. પણ સોગન તો સાક્ષીના સાચાપણાની કસોટી કાઢવાને, શકેમંદ હકીકત જણાય તો જ અપાતા.” તે કહે છે કે “બ્રિટિશ સરકારની કોર્ટમાં નજીવા કેસોમાં પણ સોગન આપવાની રીત પરી ગઈ તે ઘણે ભાગે સાક્ષીઓની જુદી સાક્ષી પૂરવાની આદતને લીધે છે. અને અહીંના લોકો સામાન્ય રીતે જુદું બોલવાટવાએલાં ગણાય છે.” પૈશ્વના વખતમાં જુદું બોલનાર સાક્ષીને કાંઈ શિક્ષા કરવામાં આવતી નહતી. ફક્ત જુદાણા બદલ તેને “પચરાત-દસરાત” નામની ધાર્મિક શિક્ષા ફરમાવવામાં આવતી. જે મુદત દરમિયાન તેનાં દોર પૈકી એકાદ દોર મરી જાય તો તેની સાક્ષી જુદી છે એમ ગણવામાં આવતું.

કેવા પ્રકારના સોગન આપવા તેનો આધાર સાક્ષીઓની નાતજાત ઉપર રહે છે, કારણ કે જુદી જુદી કોમના સોગન જુદા જુદા પ્રકારના હતા. એટલે હિન્દુને એક રીતિ મુજબ અને મુસલમાનને મુસલમાન રીતિ મુજબ સોગન આપવાનો રિવાજ હતો. પણ સામાન્ય રીતે પોતપોતાના દેશનાં નામ લઈ સોગન લેવામાં આવતા. જ્યારે બ્રાહ્મણને સોગન આવાના હોય ત્યારે ખીલીપત્ર, તુલસી,

કૃષ્ણા, ગોદાવરી, ગંગાજળ, ગાય ઉપર અગર એને પુંછડે હાથ મૂકેલા અથવા તો ઉપર જણાવેલી-નદીમાં ઉભા રહી કે તેમાં સ્નાન કર્યા બાદ સાક્ષી પૂરવી એમ હતું બ્રાહ્મણને પગે હાથ મૂકેલા, પોતાના દોકરને મંદિરમાં લઈ જઈ બ્રહ્મહત્યાના સોગન ખાવા, એ બંધનકારી મનાતું. સામાન્ય રીતે કોઈ વચન પાલન માટે પોતાની મા અગર આપના સોગન લેવાનો રિવાજ હતો.

મરાઠાઓની સોગન લેવાની રીત તુલસી-કંકુની પવિત્ર ગણાતી. હિન્દુઓમાં તો ચાલુ રીત તુલસીપત્ર અને જળ હાથમાં આપી, આચમન કરી સાક્ષી પૂરવાની હતી. આ વિધિ બ્રાહ્મણ કરાવે અને ત્રાંબાપાત્રમાં એ સંકલ્પનું જળ રેડે. કેટલીક માતિ-ઓમાં જગમને હાથે સોગન લેવામાં આવતા. અને ગાયના છાણાની ભસ્મનો તથા તુલસીને બદલે એવી બીજી કોઈ પવિત્ર ચીજનો ઉપયોગ થતો, વળી સામાન્ય રીતે સાક્ષી આવા સોગન લે સારે વધારામાં પોતાના ધણે દેવનું નામ લેઈ જુદું બોલું તો દેવ મને રૂઢને એમ કહી સોગન ખાતો આ પ્રમાણે કૃષ્ણ કે તુલસીનું નામ લઈને પણ સોગન ખવાતા. પોર્ટીજર કહે છે, કે સાક્ષી પૂર્ણ પછી સાક્ષીના ઉપર દસ બાર દિવસમાં કાંઈ કૌટુંબિક આફત આવી પડે તો પૂરેલી સાક્ષી ખોટી મનાતી.

દેહદમનની રીત પણ સાચાપણાની કસોટી માટે ઘણી જગ્યાએ ચાલુ હતી. તેમાં ગરમ કરેલા તેલની અંદર વીંટી નાખી દાઝ્યા વગર હાથથી કાઢે તે સાક્ષી સાચો ગણાય, એ સામાન્ય દેહદમનની રીત હતી. અને પંચ રાત્રી કે દસરાત્રીના સોગન જે વિષે પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે દસ પદર દિવસમાં કુટુંબનું કોઈ માણસ માંડુ ચાપ કે મરી જાય તો પણ સાક્ષી ખોટી ગણાતી. મુસલમાનો, અલખત કુરાનના સોગન લેતા.

જુદી જુદી રીતે સોગન ખાવાનો રિવાજ છતાં ખોટી સાક્ષી પૂરવાના પ્રસંગે ઘણા ઓછા બનતા હતા. એટલું તો ખરું કે જે સાક્ષી અગર પક્ષકારને

કોઈ ખાસ મતલબ પાર પાડવાની હોય તો ગમે તેવાં પવિત્ર સોગનને પણ નહીં ગણકારતાં જુલું બોલે ખરા. પણ નિરપૂલ સાક્ષીઓને જુલું બોલવાના પ્રમંથ્ર ઓછા બનતા. માંટ આમહૂર્વક કહે છે કે “દેશની આવી હાલતમાં ખોટી સાક્ષી ઉપર સચોટ અંકુશ માત્ર સરકાર તેની આખી મિલકત જત કરી લે એ હતો.” પોર્ટિજર તો કેટલાક કેસોના દાખલા, બતાવી, પેશ્વા સમયના તે સંબંધીના કાગળો, ચાલતા કળ્યા દરમિયાન પક્ષકારો વચ્ચે અરસપરસ કબૂલતનામા રજુ થવાનું જણાવે છે. અને ને એ બધું જણાવવામાં આવે તો એક બીજા પક્ષકારો કેવાં ભયંકર જુઠાણું ચલાવતા તે જણાઈ આવે. આ સંબંધમાં ચેપ્લીન બારપૂર્વક જણાવે છે કે કેટલાક કેસોમાં તો જુઠીસાક્ષી પૂરવી એ માનપ્રદ ગણાતું હતું. અને તે માટે મનુનો આધાર પણ આપવામાં આવતો હતો.

અગત્યની બાબત એ છે કે પંચો એક તરફી ફેસલો આપી શકતા નહોં. પણ ચેપ્લીન કહે છે કે ને પ્રતિવાદી ગેરદાજર હોય તો પ્રથમ, કેવી રીતે આગળ કામ ચલાવવું તે વિષે પંચો શંભનામું તૈયાર કરી તેમાં સહીયો કરી પછીથી વાદીની હકીકત દ્વિતરમાં દાખલ કરે. ને બંને પક્ષના સાક્ષીઓ અગર પ્રમુખો દાજર હોય તો તેઓને તપાસવામાં આવે અને પછી ઠરાવ કરવામાં આવે. વળી ને બે પક્ષમાંથી કામ શરૂ થયા બાદ એકની ગેરદાજરી હોય તો તેણે પોતાનો દાવો જતો કર્યો છે એમ માની તેની વિરુદ્ધને ફેસલો આપવામાં આવતો. છતાં ને દાવા, જમીન મંજૂરી હોય તો આપેલો કબૂલો થોડા વખત માટે ગણી ફરી સુનાવણીમાં દાવો લેવામાં આવતો. અને પક્ષકારો ફરીથી દાજર થયે તેની વિરુદ્ધ ફેસલો ફરી તપાસ માટે દાખમાં લેવામાં આવતો. ને પક્ષકારો પોતાની ગેરદાજરીનું કારણ માંદગી, લગન પ્રમંથ્ર, અગર બીજાં વધારે અગત્યના કૌટુંબીક કાર્યોનું સાબીત કરે તો પંચો પક્ષકારોને દાજર થવાની થોડા દિવસની મુદત પણ ઠરાવતા.

કેસની સુનાવણીની રીત ઘણી સાદી અને સરળ રાખવામાં આવતી હતી. પ્રથમ ફરિયાદીના દાવાની હકીકત નોંધવામાં આવે તે બાદ પ્રતિવાદીનો જવાબ લઈ તે દાખલ થાય અને બંને બાજુના સાક્ષીઓ લેવાય. દલીલો સાંભળવામાં આવે અને પછી કારણો સહિત વિગત સાથે ઠરાવ બહાર પાડવામાં આવે. જ્યાં બની શકે ત્યાં પક્ષકારો તેમજ સાક્ષીઓની જુબાનીઓ તેઓના હાથ દસ્તકતની નોંધવામાં આવતી. સઘળા રજુ થયેલા દસ્તાવેજો અને ઝોઝરીયાંની નકલો કરી દાખલ કરવામાં આવે. અને પછી પંચનો દરેક સભ્ય તેના ઉપર પોતાની સહી કરે. આ પ્રમાણે કેસની વિધિ પૂરી થાય. બહારની પંચાયતોને ભેગી કરવાની રીત, શહેરની પંચાયતોને ભેગી કરવાની રીત કરતાં સરળ હતી. એકંદર આખી પદ્ધતિ સરળ હતી. ગામડાના કળ્યામાં, પક્ષકારો પોતાના પડોશીઓને તેનો નિકાલ કરવાનું સેપિ ત્યારે થોડાક આબરુદાર માણસો ભેગા થાય. એટલે પક્ષકારો ચાલતી રૂઢિને બદલે પંચો બંને પક્ષને રૂચતા છે તેની ખાત્રીને માટે ઘાસનાં બે તરણાં લાવી તેઓ સમક્ષ મૂકે. પછી એક બીજા સામેની દલીલો તેમજ બચાવ સાંભળવામાં આવે. અને જરૂર પડતા દસ્તાવેજો અને સાક્ષીઓને તપાસવામાં આવે. બાદ પૂર્ણ વિચાર કરી ઠરાવ કરવામાં આવે. ગામડાના નજવા કળ્યામાં નેકે લિખિતવાર ફેસલો અપાતો નહોં છતાં દ્વિતરમાં દાખલાસારે અને બરિધના ઉપયોગ માટે કામ્ય કારકુન તેની નોંધ રાખતો. સઘળા મહત્વના કેસોમાં ત્યારે ફરીબાદ સીધી રીતે પાટીલ અગર મામલતદાર આગળ રજુ થાય ત્યારે નિયમબર સુનાવણી લાવી ચાલુ વદોવટ પ્રમાણે ફેસલો આપવામાં આવતો.

સઘળા પચાયતોમાં બધા પૂરાવાનો સાર નોંધવામાં આવતો. માંટ પોતે માહિતીપૂર્વક જણાવે છે કે “ને કે પંચો પોતાની આગળ રજુ થયેલા પૂરાવાને આધારે ફેસલો આપતા પણ તેમાં તેઓનું લક્ષ પૂરાવાની સંખ્યાને બદલે તેના ગૌરવ ઉપર રહેતું.

ઐટલે તેમાં રજુ થયેલ સાક્ષી તેમજ પક્ષકારોની અરસપરસ ર્નેહ સંબંધ અગર વિરોધી વૃત્તિની શું અસર થાય છે તે ઉપર ઘણા આધાર રહેતો.” કારકુન, માર્ફ્ટ ઉલટ તપાસ કરવામાં આવતી. પણ તેમાં માત્ર ત્રણ સવાલ પૂછવામાં આવતા જેથી સાક્ષીઓની તપાસણીનું કામ ભારે પડતું નહીં. ફરી-આદ ચલાવનાર ‘ગ્રાસીકમુટર’ અને બચાવ લાવનાર ‘ડીફેન્ડન્ટ’ એ બન્ને પંચાયતોના માર્ગદર્શક જેવા હતા.

પંચાયતોની એક ખાસ ખૂબી એ હતી કે જેમ બને તેમ ઝાણો વખત લઈ કચ્છવાની પતાવટ કરવાની તેના ઉપર ફરજ નાંખવામાં આવતી હતી. આ સંબંધમાં ગ્રાંટનો અભિપ્રાય એવો છે કે “પંચાયતોમાં ન દૂર કરી શકાય એવી મોટી ખામી એ હતી કે સત્તાના અતિશય દબાણ સિવાય પંચો પાસેથી ફેંસલો લઈ શકાય એવું ન હતું.” પણ ગ્રાંટ અહીં ભૂલ ખાય છે. ઘણા દાખલાઓ એવા છે કે પંચાયતના ધોરણથી ટુંક મુદતમાં ફેંસલા યથ શકતા હતા. જેથી હાલના કાયદાની પદ્ધતિ પ્રમાણે કેસોના ફેંમલામાં બિલકુલ લંબાણ થતું નહીં. પ્રોગ્રમ કહે છે કે ને કે જલદી ફેંસલા કરાવવા બાબત કોઈ નિયમનર ધોરણ ન હતું. છતાં સત્તાધીશ આગળ અરજી રજુ થતાં તેઓની ઉપર પેરા બેસાડવામાં આવતો અને તે ઐટલે સુધી કે ફેંમલો આપતાં સુધી તેઓ કોઈ અબજળ લેતા નહીં. પોર્ટીજર આ સંબંધી ઊંડો ઉતરી એવો મત દર્શાવે છે કે “મરાઠા સરકારના અમલ તલે કચ્છા ખોરબે નાખવાના વિષય ઉપર એક પ્રકારની રૂંદ-

ગળની માફક શિક્ષણ લેવામાં આવતું. જેથી કોઈ પક્ષકાર પંચાયત આગળ ચાલ્યાછ રમી પોતાના દાવાની સહીસલામતી, જે અમલદાર દ્વારા પચ નીમાયું હોય તેને વધુ લાંચ આપી અગર સીકારસ કરાવી મેળવી શકે. અને આ પ્રમાણે સરકારી અમલદારને દીલથી થતી વીટંબણા બહાર કરી પંચોને જલદી ફેંસલો આપવાની ચેતવણી અપાવે. પછી હાજર રહેલ કારકુન દ્વારા પંચોને ઠરાવેલી મુદત અંદર જલદી ફેંસલો આપવા હુકમ કરવામાં આવે. આ પ્રમાણે સહેલાઈથી કામ કરવામાં આવતું. કારણ આપણે જે આ પદ્ધતિને કટાણો ઉપજાવે એવી ગણી વખોડી કાઢીએ છીએ તે હિંદીઓને સાવ સરળ લાગતી. આ પ્રમાણે કોઈ પણ શખ્સને પોતાના કેસનો ફેંસલો મળવાને ત્રણ મહીનાની મુદત નાંખવામાં આવી હોય પણ ઉપરોક્ત મુક્તિ અજમાવી તે એક મહીનાની અંદર ફેંસલો મેળવી શકતો અને પોતાને ઘણો નસોબદાર લેખતો.

આવા કેસોમાં ને પંચો તેમને મળેલા હુકમનો અનાદર કરી ફેંસલો આપવામાં દીલ કરે તો કારકુન તેઓની વર્તણૂક સબધી રિપોર્ટ કેરે તો અમલદાર, પંચોને પોતાની કચેરીમા બોલાવી પોતાની સમક્ષ ફેંસલો લખી કાઢવાની ફરજ પાડે. ને કે આ પ્રમાણેની આપણુદીને વખોડી કાઢવા યોગ્ય છે, છતાં જે પક્ષકાર હાર્યો હોય તે ને શ્રીમત હોય તો બાએ જ આગળ અપીલ કર્યા વિના રહેતો.

(અપૂર્ણ)

“ દરી રાન્ય ” ઝોફસ

પ્રાચીન હિંદમાં સ્વરાજ્ય

રા. રા. ગૌરીશંકર મોતીરામ ભટ્ટ, બી. એ; એલએલ બી. એડવોકેટ.

(એકસ હારમારી ભાદરવા સ્ટેટ, દેસાઈની પોળ, ખાડીઆ અમદાવાદ.)

(“દેશી રાજ્ય” માટે ખાસ)

હાલના પ્રસંગે જ્યારે હિંદને સ્વરાજ આપવાની વાતો થાય છે અને હિંદની સ્વરાજ માટેની માગણી હવે જુની પુરાણી થઈ ગઈ છે અને મહાસભા પક્ષનાં તમામ મંડળોની મુક્ત કંઠે તેજ માગણી છે તેવા મંત્રોગોમાં સામા પક્ષનું કેવું માનસ છે અને પ્રથમ હિંદમાં કેવું રાજ્ય હતું એ વિષય રસપ્રદ થઈ પડશે એમ ધારી આ લેખમાં એ વિષયનું આલેખન આપીએ તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય.

આજથી આશરે વીસ વરસ ઉપર રોલેટ કમિટીએ તેના રીપોર્ટમાં જણાવ્યું હતું કે “હિંદમાં બ્રિટિશ અમલ આવતા પહેલાં સ્વરાજ અથવા તો પાર્લામેન્ટરી જેવું રાજ્યતંત્ર હિંદમાં કોઈ જાણતું ન હતું. અને તેવું રાજ્ય માગવામાં આવતું ન હતું” આ હકીકત ખરી નથી. ઘણા જુના વખતથી હિંદ સ્વરાજ ભોગવતું આવ્યું છે અને હાલની તેની માગણી વ્યાજબી છે એમ હાલના મંત્રોગોમાં સ્પષ્ટ રીતે જતાવી આપવાની જરૂર છે. દુનીઆની દરેક પ્રજાનો આ નિર્ધાર છે અને મોડો વહેલો એ નિર્ધાર પાર પડે તે માટે સાર્વભૌમસત્તાનો પણ આદેશ છે.

હિંદીઓ આર્યન પ્રજાના વંશજો છે અને આર્યોએ એક ઊંચા પ્રકારની રાજનીતિની કળાને જંગમ હતી અને એ કળા અનુસાર લોકોને યોગ્ય પ્રકારની રાજનૈતિક છુટ આપેલી હતી અફમેસની વાત છે કે હાલમાં આપણાં દેશી રાજ્યો જે એજ આર્યોના વંશજો અને અરશોષો છે તેમાંથી પણ વાણી, મન અને કર્મ અને મિદકતની સ્વતંત્રતાનો

લોપ થતો જાય છે અને તે આર્યન સંસ્કૃતિ માટે વખણાવાં જોઈએ તેને બદલે વગોવાતાં જાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી પરદેશીઓને મન હિંદ દેશ જંગલી સંસ્કૃતિ સિવાયનો અને કોઈ પણ જાતના આદર્શ માટે અયોગ્ય મનાયો છે. કોઈ પણ આદર્શ માટે આપણે હાલમાં પશ્ચિમ તરફ નજર કરવી પડે છે એ આર્યન પ્રજા માટે દુઃખરૂપ નથી ?

આ વિષય એટલો બધો નાજુક અને ગંભીર છે કે તેના ઉપર લખવા બેસીએ તો પુસ્તકોનાં પાનાં લગાય. પરંતુ આ નાનકડા લેખમાં કેટલાક મહત્વના મુદ્દા તારવી કહાડીએ અને એ મુદ્દા ઉપર જ ફક્ત વિવેચન કરીએ તો આ વિષય ઉપર સારું અજ્ઞાણું પડશે. એમ અમારું માનવું છે. એ મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છે:-

૧. હિંદમાં મહાકાવ્યો, ધર્મશાસ્ત્રો, ઇતિહાસો કે પુરાણોમાં લોકશાસન કે સ્વરાજ્ય એ સારી રાજનીતિ મનાયેલી છે કે કેમ ?

૨. રાજના કુક્રોમેને નામજુર કરવા માટે લોક પમંદગીની કોઈ સમિતિ હોવાનું જણાય છે. એવી સમિતિઓ રાજને ફક્ત સલાહ આપતી કે લોકહિન માટે રાજના ઉપર તે દબાણ કરતી ?

૩. કાવલ કાવલમાં કે તેનો અમલ કરવામાં લોકોને શું સત્તા હતી ?

૪. મહાકાવ્યોમાં કે પુરાણોમાં એવા કંઈ દાખલા છે કે રાજ ખરાબ નીવડે તો તેનો દંડ થાય અને તેને ગાદી ત્યાગ કરવાની ફરજ ન પાડવામાં આવે ?

૫. રાજને વિષ્ણુનો અંશ માનવામાં આવે તો રાજનો જન્મસિદ્ધ હક માર્યો જાય એ માટે શું ખુલાસો છે ?

લોકતંત્ર એજ ક્રૂર સાઈ છે અને દરેક દેશે એજ તંત્ર માટે આદર્શ રાખવો જોઈએ એ સિદ્ધાંત હજી પણ સ્વીકાર્ય થયો નથી. યુરોપના ઘણા લેખકોએ ઇંગ્લાંડમાં લોકશાસન તંત્રને બદલે રાજ-પ્રજા-શાસન તંત્ર સાઈ માનેલું છે, જ્યારે ફ્રાન્સ અને અમેરિકામાં કેવળ લોકશાસન તંત્ર ચાલે છે. રાજનીતિના ઘણા સારા વિચારકો અને લેખકોનો એવો મત છે કે લોકશાસન તંત્ર કરતાં ઇંગ્લાંડના જેવું રાજ-પ્રજા-શાસનતંત્ર સાઈ છે. હવે આપણે આ લેખમાં નવા-સીધું કે આપણા આર્યનો લોકશાસન તંત્રને પસંદ કરતા હતા કે તેઓ રાજના શાસનતંત્રને પસંદ કરતા હતા ? ગમે એમ હોય, પરંતુ તે રાજ્યમાં પ્રજાની સ્વતંત્રતામાં જે આજની છુટ હતી તે કાંઈ પણ દેશની સુધરેલી પ્રજા માની શકશે.

જુના સમયમાં હિંદમાં કેટલાક ઠેકાણે પ્રજાતંત્ર પણ ચાલતું હતું અને કેટલાક જમાનાઓમાં તે હતું, પરંતુ પુરાણો જોતાં રાજનું શાસન હતું એમ જણાય આવે છે. આપણે હવે એ તપાસીએ કે આર્યોએ પુરાણોના સમયમાં કાયમને માટે રાજ-શાસન સ્વીકાર્યું હતું અથવા તો તે અખતરા તરીકે હતું ? મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં ૫૮ મા અધ્યાયમાં યુધિષ્ઠિરે જિમ્મને સલાહ પૂછેલો છે કે રાજ અને રાજ્યોની શરૂઆત ક્યારે થઈ ? જિમ્મે કહ્યું છે કે જ્યારે જગતમાં રાજ કે રાજ્યો ન હતા ત્યારે આર્યોએ રાજની સ્થાપના કરી.

યુધિષ્ઠિરે પ્રશ્ન પૂછ્યો કે પ્રજાની શી કુર્જ છે ? તેના જવાબમાં જિમ્મે જણાવ્યું કે રાજ્યતંત્ર ચલાવનાર રાજ તો જોઈએ જ. રાજ વિના રાજ્ય ચલાવવાનો પ્રયત્ન એ પ્રયત્ન કરેલો, પરંતુ તેમાં તે નિષ્ફળ થયેલી. આથી તેમણે મનુને રાજ તરીકે પર્મદ કર્યો અને તેમણે મૂળતાથી રાજ્યધુરાનું વહન કર્યું. આ હકીકત મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં ૬૬ મા

અધ્યાયમાં કહેલી છે, આ ઉપરથી જણાય છે કે આર્યોએ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો, પરંતુ તેમાં નિષ્ફળ થવાથી ઉપર રાજસત્તાક રાજ્ય પસંદ કરેલું.

પરશુરામે કેટલાક વખત સુધી નક્ષત્રિય જાતીને નિર્ભજ કરી તેથી ઉમરાવોનું અને પૈસાદારોનું જોર વધ્યું, પરંતુ રાજ્યનો કારભાર ધાત્રાણોના હાથમાં રહેવાથી અને ધાત્રાણ કામ ઘણી નાની હોવાથી કસ્યપ રૂપિએ રાજની સ્થાપના કરી. આ ઉપરથી ચોક્કસ જણાય છે કે આપણા પૂર્વજોએ રાજ-સત્તાક, પ્રજાસત્તાક અને ઉમરાવશાહી કે અમલદાર શાહી એવાં ત્રણેય રૂપનાં રાજ્યતંત્ર ચલાવવા પ્રયત્ન કરેલા. છેલ્લાં બે પ્રકારના રાજ્યતંત્ર ચલાવવાં છતાં રાજતંત્ર રાજ્યને આદર્શરૂપ ગણેલું.

હવે એટલું સિદ્ધ થાય છે કે રાજ્ય ચલાવવા રાજની જરૂર મનાયેલી તો હવે રાજ પાસેની સત્તાઓ આપણને કે કાયદા પ્રમાણેની હતી ? રાજની પસંદગી પ્રજાજનો કરતા કે કેમ ? તે વખતના રાજ્યો રાજ્યની મિલકત પોતાની ખાનગી ગણતા કે કેમ ? રાજ્યો કાયદા ધરાવતા કે કેમ ? આ કાયદાનો અમલ રાજ્યોને કરવો પડતો કે કેમ ? રાજ્યો પ્રજા ઉપરના ટેકસ પોતાની મરજીથી નાખતા ? કે ટેકસ નાખતા પહેલાં પ્રજાની સંમતિ લેવી પડતી ? રાજ્યોને તેમના અપકૃત્ય માટે પ્રજા ગાદીથી દૂર કરી શકતી કે કેમ ? રાજ્યોનો જન્મસિદ્ધ પવિત્ર હક માનવામાં આવતો કે કેમ ? આ બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આપણે હવે પછી કરીશું.

રામાયણ વાંચતા ચોક્કસ જણાયેલું કે તે સમયમાં રાજ્યોને પસંદ કરવામાં આવતા હતા. રાજ દશરથે રામચંદ્રને સુવરાજપદ આપવા માટે કાઉન્સિલ બોલાવેલી. આ કાઉન્સિલમાં પુરાહિત વસિષ્ઠ હતા, પ્રધાનો હતા, ધાત્રાણો હતા, શહેરો અને ગામડાંમાંથી શહેરીઓ અને વેપારીઓ હતા. રાજ દશરથે આ કાઉન્સિલ સમક્ષ પોતે અને પોતાના બાપદાદાઓ-એ રાજ્યની જે સેવાઓ કરેલી હતી તેનું વર્ણન

આપતાં અને પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા થવાથી પોતે રાજ્ય કરવા સમર્થ નહિ હોવાથી રામને યુવરાજ પદે સ્થાપવા તેમણે મંજુરી માગી અને કાઉન્સીલ તરફથી તે મંજુરી આપવામાં આવી.

રાજ્ય દશરથે કાઉન્સીલ સમક્ષ એટલે સુધી કહેલું કે જો પોતાની આ દરખાસ્ત જો તેમને પસંદ ન હોય તો કાઈ બીજો રસ્તો બતાવે અને સત્ય વસ્તુ જ કહે. રાજ્ય કહે છે માટે તેમણે “હાથે હા” કહેવાનું નથી એમ સ્પષ્ટ રીતે દશરથે બતાવેલું છે. રામાયણનો અર્થોર્થાકાન્ક જોતાં જણાય છે, કે શ્રીરામના અનેક ગુણ વર્ણન કહેતાં પ્રજાએ ફરીથી પોતાની સહાનુભૂતિ બતાવી અને કહ્યું કે તેઓ યુવરાજ્યપદ માટે સંપૂર્ણરિતે યોગ્ય છે.

કાઈ માણસ એમ કહે કે રામચંદ્રજીના રાજ્યા-

કિષેક પ્રસંગે દશરથે પ્રજાની સંમતિ લીધી એટલે એમ સમજવાનું નથી કે દશરથરાજા પ્રજાની સંમતિ લેવા બંધાયા હતા. જો તેમ હોત તો રામને વનવાસ મોકલતાં અને બરતને આદી આપતાં દશરથે પ્રજાની મંજુરી લેવી જોઈતી હતી. કાઈ માણસ એમ પણ કહે કે દશરથ રાજ્યએ રાજ્યને પોતાની ખાનગી મિલકત ગણેલી પત્નીની મરજીથી દશરથે રાજ્યની મિલકત બરતને આપી દેવા ધારેલું અને વસિષ્ઠ વગેરે પ્રજાજનો બરતને પોતાના રાજ્ય તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર હતા. રામચંદ્રજીને આટલો બધો અન્યાય થયો તો પણ પ્રજાએ કાયદેસર રીતે બંધારણીય રીતે રાજાને પ્રજા સરખો કર્યો નથી તેનું કે કારણ?

(અપૂર્ણ)

રાજ્યબંધારણનો ખરડો

[આ ખરડાનો પ્રથમ ભાગ “દેશીરાજ્ય”ના ગત્રાક્રમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. રોષ ભાગ આ ગત્રાક્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. કેટલાક ગૃહસ્થો તરફથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે, કે આ ખરડામાં બધી સત્તા રાજા કે દીવાનના હાથમાં રહે છે, આ ખરું છે. પરંતુ લોકશાસનના સિદ્ધાંતને તેમાં સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. દેશીરાજ્યોની હાલની રાજકીય પરિસ્થિતિમાં લોકાદિતની બાબતોને અનુલક્ષી જો આજીમાં આજું કોઈ બંધારણ નરેશો સ્વેચ્છાથી સ્વીકારી શકે એમ હોય તો તે બંધારણ આવું જ હશે એમ અમને લાગે છે. આ કરતાં તેઓ વધારે આગળ જાય એ સત્વર કબૂલ થાય એમ લાગતું નથી.]

૨

(૩૭) રાજ્યનું બધું મહેસુલ રાજકર્તાના નામથી લેવામાં આવશે.

સમજૂતી:-મહેસુલ એટલે બધાં નાણાં અને, જે રકમ રાજ્યે મેળવી હોય અથવા રાજ્યને મળી હોય તે-એમાં નીચેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

અ. રાજ્યની અદાલતોએ હુકમથી અથવા તો ગુહના બદલ દડ તરીકે કે રાજ્યમાં સ્થાવર જંગમ મીલકતને જમ કરીને જે રકમ મેળવી હોય તે.

ચ. રાજ્યમાં ખીનવારસી સ્થાવર જંગમ મીલકત.

(૩૮) રાજ્યના મહેસુલ તરીકે જે નાણાં આવે.

તે નાણાંની સલામતી માટે સરકાર તરફથી નિયમો કરવામાં આવશે. અને તેને અંગે નિયમોમાં જે અપવાદો રાખવામાં આવે તે શિવાયનાં બધાં નાણાં બરણું જાહેર દિસાજમાં થશે. રાજ્યના દોસાજમાં કઈ રીતે નાણાં બરવાં અને તેમાંથી કંઈ રીતે નાણાં ઉપાડવાં તે મોટેના નિયમો કરવામાં આવશે. ઉપરાંત આને લગતી બીજી બાબતોનો તેમજ નાણાંની બાબતો કંઈ રીતે રાખવો તે પણ નક્કી કરવામાં આવશે. આ કાયદો અમલમાં આવે તે પહેલાં નાણાંની

વ્યવસ્થાને લગતા જે નિયમો છે તે ચાલુ રહેશે. સિવાય કે આ કાયદાની ક્લમોથી તેમાં ફેરફાર થતો હોય.

(૩૮) (૧) રાજ્યનાં કામો માટે, આ કાયદાની ક્લમો પ્રમાણે અથવા તો હવે પછી જે કાયદો અમલમાં આવે તે અનુસાર રાજ્યની કારોબારી સત્તા મહેસુલ ઉપર નાણાં ઉછીતાં લઈ શકશે. તેમજ કારોબારી સત્તા ઉપરના નિયમાનુસાર કોઈ પણ જાહેર મિલકત મોટાંજેઝ મૂકી મૂકશે, તેનો નિકાલ કરી શકશે અને કોન્ટ્રાક્ટ કરી શકશે.

(૨) દરબાર જે વ્યક્તિઓને સૂચના આપે અથવા સત્તા આપે તે જ વ્યક્તિ આવા બધા કોન્ટ્રાક્ટો તેમજ મિલકતના અંગતી ખાત્રીઓ આપી શકશે.

(૩) દરબાર વતી આવે કોન્ટ્રેક્ટ અથવા ખાત્રી જે વ્યક્તિ આપશે તે અંગત રીતે તે માટે જવાબદાર ગણાશે નહીં.

(૪૦) આ કાયદાથી રાજ્યની ધારાસભાનો જે કાયદો છે (જે હોય તો) તે રદ થતો હોવા છતાં અને આ કાયદાની ક્લમો પ્રમાણે આ કાયદો અમલમાં આવે તે પહેલાં જે કાયદાઓ રાજ્યમાં ચાલુ છે તે જેમના તેમ ચાલુ રહેશે. સિવાય કે જવાબદાર કોઈ સત્તાએ તેમાં ફેરફાર કર્યો હોય.

(૪૧). આ કાયદાથી રાજ્યની ધારાસભાનો કાયદો (જે હોય તો) રદ થતો હોવા છતાં, આ કાયદો અમલમાં આવે તે પહેલાં આ કાયદાની ક્લમો પ્રમાણે મતદાર મંડળોમાંથી ધારાસભામાં સભ્યો મોકલવાનું ચૂંટણીનું જે મતપત્ર છે તે જેમનું તેમ ચાલુ રહેશે. સિવાય કે જવાબદાર સત્તાએ તેમાં ફેરફાર કર્યો હોય. તેમ આ કાયદો અમલમાં આવે તે પહેલાં ચૂંટણીમાં જે સભ્યો ધારાસભા માટે ચૂંટાયા હોય તે સભ્યો આ કાયદાની ક્લમો પ્રમાણે ચૂંટાયેલા ચાલુ રહેશે.

(૪૨) આ કાયદામાં અથવા તો બીજા કોઈ પણ કાયદામાં દર્શાવવામાં આવ્યું હોય ને ન ગણ્યું હોય કાયદાઓ કરવાની અને પસાર કરવાની નિર્દેશની જે ખાસ સત્તા છે તે, તેમજ ધારાસભાને અથવા બીજી

કોઈ પણ સત્તાને પૂછ્યા વગર નિર્દેશને પોતાની આપમુખત્યારીથી જે હુકમો અને જાહેરાતો કરવાની સત્તા છે, તે જેમની તેમ ચાલુ રહેશે.

(૪૩) આ કાયદાથી ધારાસભાનો કાયદો તેમજ રાજ્યની મુખ્ય કોર્ટનો કાયદો રદ ગણવામાં આવશે.

ન્યાયના ધોરણ સંબંધી નોંધ

બંધારણના આ મુદ્દામાં ન્યાયના ધોરણ સંબંધી નિયમોનો ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી. અત્યારે લગભગ દરેક મોટા રાજ્યમાં ચિફ કોર્ટ છે, અને તેના ચિફ જડ્જ નોંધ છે. આ રાજ્યોમાં ચિફ જડ્જની કોર્ટ ઉપર હજાર કોર્ટમાં અપીલ થઈ શકે છે. મોટાં દેશી રાજ્યોમાં હજાર કોર્ટ એ હેવટની અદાલત છે. રાજ્યો બંધારણનો સ્વીકાર કરે કે ફેરેશનનો સ્વીકાર કરે તો એમણે બંધારણીય રીતે કિવા ફેરેલ કોર્ટના ધોરણે હાઈ કોર્ટની વ્યવસ્થા કરવી એ યુક્ત છે. જે પ્રમાણે ક્ષિટિશિદ્ધતા પ્રાપ્તમાં અત્યારે છે તે પ્રમાણે. હાઈ કોર્ટના જડ્જની નીમણુંક રાજકર્તા કરે પરન્તુ રીવીઝનલ ન્યુરીસ્ટીકશનને લગતી બાબતો પરત્વે અર્થાત્વિવાદવાળા પ્રશ્નોમાં જડ્જની બહુમતિથી નિર્ણય કરવાનું કે એવું કોઈ કાયદેસર ધોરણ સ્વીકારવું જોઈ એ. તેમજ રાજ્યના વિભાગોમાં સેઓડીનેટ કોર્ટો પણ સ્થાપવી જોઈએ. દીવાની મુકદ્દમા કે ફોજદારી મુકદ્દમા સાંભળવાની, નીચલી કોર્ટોની સત્તા મુકરર કરવી જોઈ એ. રમેલ કોઝ કોર્ટના જડ્જની, સેઓડીનેટ જડ્જની, તેમજ હાઈકોર્ટના જડ્જની નોકરીની મુદત તથા તેમના દરમયાનું, એલાઉન્સીનું અને રજ તથા પેન્શનનું નિયમન કરવું જોઈ એ. તેમજ જડ્જને લેવાના સોગંદ વિધિ-અત્યારે ભાગ્યે જ કોઈ રાજ્યમાં થાય છે તે નક્કી કરવા જોઈ એ, અને જે રાજ્યો ફેરેશનનો સ્વીકાર કરે એ રાજ્યોએ ફેરેલ વિધિ. પરત્વે ફેરેલ કોર્ટના અંકુશને માન્ય રાખવો પડે. ખાસ કરીને હાઈકોર્ટને ધારાસભા અને રાજ્યની કારોબારી સત્તાની અસરથી અલગ

ગાખવી નોંધ એ પરન્તુ જે ગાંધી માત્ર ધારાસભાનો સ્વીકાર કરે તેઓને માટે તો ન્યાયના અગતો બધા-રણીય ફેરફાર તત્કાલ એટલે તો ટરવો જ નોંધ એ કે ગાંધીની ચોક્કસ કોર્ટને હા કોર્ટના ધારાધો-લ્લો લાગુ કરવા આટલાથી આતરિક વહીવટ પૂરતો પ્રજનવર્ગને મતોપ થાય એમ લાગે છે ૧૯૩૫ ના હોદી સરકારના કાયદામાં ન્યાયને લગતા વહીવટ સબધી જે ધારાધોરણ દર્શાવવામાં આવ્યા છે અને તેમાં હાઈકોર્ટના ન્યાયમૂર્તિઓની યોગ્યતાની અને દરજ્જાની તથા ન્યાયની બાબતો સાથે કારોબારીના સબધની જે વ્યાખ્યાઓ નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવી છે તે જ ધોરણને લક્ષમાં રાખી દેશી રાજ્યોના ન્યાય

વહીવટની રચના થાય એ ઈચ્છે છે કેટલાક નાનાં રાજ્યો પોતાને ત્યાં હાઈકોર્ટનું બધારણ નીભાવી શકે નહીં એ ખરૂં છે એટલે આવાં રાજ્યોએ એકત્ર મળીને પોતાની હાઈકોર્ટ સ્થાપવી નોંધ એ અથવા તો પામેના મોટા રાજ્યની હાઈકોર્ટનું ન્યુરીસીકેશન માન્ય રાખવું નોંધ એ. શરૂઆતમાં આ બાબત ગાંધીને અસ્વાભાવિક જેવી લાગે, પરન્તુ આ ન્યાયને લગતી એક જ બાબત એવી છે કે જેમાં દેશી રાજ્યો જે શુદ્ધનિષ્ઠાથી વર્તે તો પ્રજાની પણી ફરિયાદો દૂર થાય અને ગાંધી પોતે ધ્રુવ છે એવી એમની સત્તા ધણે અંશે જળવાઈ રહે

તંત્રી

મહુમ દાદાભાઈ નવરોજી અને વડોદરા

(હિંદના દાદા)

[મિ આર પી મસાણીએ 'The grand old man of India' મરહુમ દાદાભાઈ નવરોજીનું અંગ્રેજીમાં જીવન જતાત બહાર પાડ્યું છે આ મહાપુરુષના નામથી અને કાર્યથી બાગ્યે જ કોઈ દિલ્લી અનુભવ દરો એમના રાજકીય જીવન દરમિયાન વડોદરા રાજ્યના હીવાનપદે તેઓ પ્રેર્યા વખત તથા હતા અને તે સબધી દર્શકત "દેશી રાજ્ય" ના વાચકોને રસ પડે એવી હોઈસદરદુ પુસ્તકમાંથી એટલા બાજનું અહીં સુન્દરતામાં ભાષાવતરણ કરી, આપવામાં આવ્યું છે તંત્રી]

વડોદરા પાસે પાદગ નામના નાના ગામમાં એક જૂના ઘરમાં ગાયકવાડ કુટુંબના એક વ્યક્તિને કેદી તરીકે ગાખવામાં આવ્યો હતો અને એમ મનાતું કે આ વ્યક્તિ પોતાના બંધુના મૃત્યુની ગદ નોંધ વહી હતી આ વ્યક્તિ તે મદ્દાગગવ ગાયકવાડ એમના ભાઈ મદ્દાગગવ ખડેગવ ગાયકવાડને એ આપીને અથવા તો નેજે ભુવમથી મારી નાખવાનું તેઓ કારતક કરે છે એવા શક ઉપગથી મદ્દાગગવને કેદી તરીકે રાખવામાં આવ્યા હતા એમના મિત્રોએ ક્ષિતિશ રેસીડેન્ટને તેમજ દિલ્લી મગકાને મદ્દાગગવને મુખ્ય કરવા સંમતી ધણી અગ્રજો કરી હતી પણ તેની સરકાર ઉપર કાંઈ અગર થઈ ન હતી એટલે હવે

મદ્દાગગવ માટે મુક્તિનો માર્ગ એક જ રહ્યો હતો અને તે પોતાના ભાઈનું નિધાન એમ કહેવાઈ

તા ૨૫ મી ડિસેમ્બર ૧૮૭૦ ને રાજ મદ્દાગગવ વિશેષ અર્શાત જાહેર હતા રાત્રે નીદ્રા નહીં આવવાથી થકેના જેવા લાગતા હતા એવામાં બહારથી કોઈકે આવી મકાનના બારણા ઉપર ટકારે મારી "મગકા" એવો અવાજ કર્યો મદ્દાગગવ ગાયકવાડે આશ્ચર્ય ચકિત થઈ પૂછ્યું 'શુ મગકા?' આ શુ મરકરી થઈ ગઈ છે? એમ કહી તેઓ આગળ આવ્યા અને આગમનું માણસના આગમનને હેતુ તરો આગળથી ગળુના હોય તેમ તેને કહ્યું "અદર આવો"

આ વ્યક્તિને વડોદરાના રેસીડેન્ટ તરફથી મોઢ-લાવામાં આવી હતી. અને તેને આ રાજવંશી કેદી મહારાજાવને, એના ભાઈના અવસાનના અને મહારાણી વિક્ટોરીયાની સરકાર મંજુર રાખે તે શરતે દિંદી સરકારની ઈચ્છા, એમને ગાદી સોંપવાની છે તેના સમાચાર આપવાના હતા. મહારાજાએ આ સમાચાર શાંતિપૂર્વક સાંભળ્યા.

પણ કેદખાનામાંથી મુક્ત થયા પછી ગાદી મળવાથી મહારાજાવને કેવા પ્રકારનો વારસો મળ્યો હતો? આ વખતે વડોદરામાં ઘણો ગેર વહીવટ હતો. રાજ્યના અધિકારી તરીકે ખટપટી માણસો હતાં. ગેરવહીવટને અંગે દુઃખ નિવારણ માટે રીખાવેલી પ્રમ ખૂબ પાડી રહી હતી અંગ્રેજ કહેવત છે, કે, 'Uneasy lies the head that wears the crown' આવા ગેરવહીવટથી ભરેલા રાજ્યને સુકુટ જેના મસ્તકે મૂકવામાં આવે તેના મસ્તકની શું સ્થિતિ રહે? પણ મહારાજાવને સંસ્કૃતિ શું એની કંઈ ખબર હતી? તેના આચાર અને વિચારોમાં કશી નીતિ હતી? ને કે તેનામાં સામાન્યજીવિ અને નિરીક્ષણ શક્તિ હતાં પરંતુ લાંબા વખત સુધી કેદખાનામાં રહેવાથી અને તેના અંગનાં દુઃખો સહન કરવાં પડ્યાં હોવાથી એનું મન અસ્થિર બની ગયું હતું. અર્થાત્ એ સમતોલપણની સ્થિતિમાં ન હતા. ગાદી ઉપર આવ્યા પછી તેમને અનુભવ થતો ગયો કે રાજ્યના જુદા જુદા પક્ષો એમને જુદી જુદી રીતે ખેંચી રહ્યા હતા. તેઓ ન્યારે કેદખાનામાં હતા ત્યારે તે વખતના તેમના વફાદાર મિત્રો એમ ઈચ્છતા હતા કે એમને વિશ્વાસ અને જવાબદારીવાળા દરજ્જે મૂકવામાં આવશે. મહારાજાવને પણ લાગ્યું કે આવા સર્વ માણસોને એમની વફાદારીનો ખદલો આપવો એ એમની ફરજ છે.

સ્વર્ગવાસ મદારાજનાં એક રાણીને પુત્ર જન્મશે એવો ગંભીર હોવાથી રાજદરબારમાં એક બીજો પક્ષ ખુદ્દી રીતે રાણીનો પક્ષમાં હતો. ઉપરાંત રાજ્યમાં

એક એવો પણ પક્ષ હતો કે ઉપરના બન્ને પક્ષને ખુશી રાખવા પ્રયત્ન કરતો હતો. નાનાં રાજ્યોમાં આવી જતની ખટપટ તો સર્વત્ર હોય છે. આ ખટપટની ગંધ મહારાજાવને આવી હતી. દરેક પક્ષની સાથે કંઈ રીતે કામ લેવું એની એનામાં આવડત હતી. પરંતુ એનામાં મોટામાં મોટો દોષ સીચો મંબંધી નિર્જળતાનો હતો. સુંદર છોકરીઓનાં માથાપો મહારાજાના કૃપાપાત્ર બનતાં અને તેમને સારા દર-માયાની નોકરી મળતી. રાજ્યની મહેસુલતો વહીવટ, અંગત આવકની કે ગીરાસની માફક ચંઈ રહ્યો હતો. જે લોકોને મહેસુલ ઉધરાવવાનું હતું તેમની પાસે નજરાણા તરીકે ઘણી મોટી રકમો લેવામાં આવતી હતી. ન્યારે ઉધરાવદાર પ્રમ પાસેથી નજરાણા કરતાં ચારગણી રકમો ઉધરાવતા. આ જુલમમાંથી મુક્ત મેળવવા ઘણા લોકો ઘર, ગામ અને માલ મિલકત છોડી નાસી જતા. રાજ્યના બજેટમાં ઘણી મોટી ખાદ હતી, જે ખાદ સરદારોને લૂંટીને પૂરવામાં આવતી હતી. ન્યાયનો વહીવટ તો ફારસ રૂપ જ હતો. જે માણસ વધારેમાં વધારે રકમ આપે તેની તરફેણમાં ચૂકાદો આપવામાં આવતો.

મહારાજાના હાથમાં અનિયંત્રિત સત્તા આવવાથી અને અંકુશ રહિત તે મેળસોખ ભોગવી શકે એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાથી એમને ભાગ્યે જ ખબર રહી કે વડોદરાનો રાજ્ય વહીવટ ધીમે ધીમે બગડતો જતો હતો. બ્રિટિશ રેસીડેન્ટો તેની સાન ઠેકાણે લાવી શકી હોત પણ રેસીડેન્ટોએ એ તરફ ધ્યાન ન આપ્યું. અને એમને એમ બગડવા દીધું. કદાચ એનું કારણ સાર્વભૌમ ગત્તાની દેશી રાજ્યોના વહીવટમાં બીન દરમિયાનગીરીની નીતિ હોય! મહારાજા પોતે પોતાના જે સલાહકારો અને ઓફિસરો ચૂંટતા તેની સામે સાર્વભૌમસત્તા વાધો લેતી નહોં. તેમ બ્રિટિશ રેસીડેન્ટની આંખ સામે રાજ્યમાં જે જુલમ પ્રવર્તી રહ્યો હતો તે ગંબંધી પણ રેસીડેન્ટે કંઈ પગલાં લીધાં નહોં.

વડોદરામાં જ્યારે દરબાર ભાગતો ત્યારે ત્યાં એવો ગિલાન હતો કે ગાયકવાડ મુગધના ગવર્નરને ડાબી બાજુ એમ આપતા બીજા ઠાંઈ દરબારમાં આવો ગિલાન ન હતો ૧૮૭૧માં મદદારગવે જે દરબાર ભર્યો હતો તેમાં ઉધાડી રીતે મુગધના ગવર્નર મગ સીયમુર ફોટોગ્રાફરને આ રીતે એક આપવામાં આવી હતી ત્યારે તેને લાગ્યું કે મહારાણી વિહારીઆના પ્રતિનિધિને જે માન મગવું જોઈએ તે માન મળ્યું નથી આથી ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૨માં રેસીડન્ટે મહારાજાને એમ પત્ર લખીને જણાવ્યું કે ' મુગધ સરકારની ગેવી ઇચ્છા છે કે ગવર્નર પોતાના દરબારમાં ગાયકવાડને જે રીતે માન આપે છે તે રીતે ગાયકવાડે પણ પોતાના દરબારમાં મહારાણીના પ્રતિનિધિ તરીકે ગવર્નરને માન આપવું જોઈએ અને એ રીતે ગવર્નરને જમણી બાજુ એક આપવી જોઈએ " મહારાજા આથી ગુસ્સે થયા અને કહ્યું કે ' શા માટે એમ થવું જોઈએ? બીજા રાજ્યોમાં જે ગિલાન છે, તેની સાથે પોતાને કાંઈ લાગતું વળગતું નથી તેમજ ૫૨૨૫૨ પાળવાના ગિલાનને તેઓ બહુ અગત્ય આપના નહોતા ક્રિસ્ટિયન સરકારને જે મીમતી મદદ કરવામાં આવી હતી તેના બદલામાં ગાજા આ ખામ દમ ભોગવતું હતું અને તેથી તેઓ પોતે બીજા ઠાંઈ પણ જાનની ગોળવણી સંકારવા તૈયાર ન હતા બીજા બાજુ હિન્દના તાજના પ્રતિનિધિ આ પ્રશ્નમાં મક્કમ હતા એટલે મહારાજાને એમ બીજા વાદી મોકલવામાં આવી અને તેમાં જણાવવામાં આયું કે ' મહારાજાએ આ બાબત પરત્વે વિચાર નથી કર્યો તે જણી વાઈમરેય પણ કુખી થયા છે "

એક તરફ તાજના પ્રતિનિધિઓ કાંઈ પ્રમાણની દલીલો સાંભળવા પુરો ન હતા જ્યારે બીજા બાજુ મહારાજા નમતું મૂકવા તૈયાર ન હતા દરમિયાન ૧૮૭૨ ના નવેમ્બરમાં મુગધમાં વાઈમરેયના દરબારમાં હાજરી આપવા માટે મહારાજાને આમંત્રણ મોકલવામાં આવ્યું. તેઓના હોદ્દાને યોગ્ય તેમને

એ દરબારમાં એક નહીં આપવામાં આવે એ ભવેને લીધે તેમણે મુગધ ન જવાનો નિશ્ચય કર્યો પણ તેમના પાસવાનોની બીક લાગી કે જે તેમ કરવામાં આવશે તો તેનો અર્થ નાઈસિરેયન્ટ જણી જોઈને અપમાન કર્યું એમ કરવામાં આવશે એટલે એમણે મહારાજાને આમંત્રણનો સ્વીકાર કરવાનું કહ્યું છતાં તેઓ પોતાના નિશ્ચયમાંથી રોજ પણ ક્યારે નહીં ત્યાર પછી દરબારના ફેલો માણસોએ આ મળ્યેમમાં દાદાભાઈની સલાહ લેવાની સમજા કરી

દરબારમાં આજે દાદાભાઈ કાંઈ રીતે સમજામાં આવ્યા અને ઈર્ષ્યરિતે માનીતા થયા એ હવે જોઈએ ઇસ્ટઈન્ડિયા એસોસિએશનના કામ માટે એમણે પશ્ચિમ હિન્દની મુસાફરી વખતે થોડા મહોના પહેલા જ વડોદરાની મુલાકાત લીધી હતી પણ એમને વડોદરામાંથી આવવી હાથે પાછા ફરવું પડ્યું હતું છતાં દાદાભાઈ માતૃભૂમિના હિતકાર્ય માટે ગમે તે વખતે તૈયાર હતા તથા ક્રિસ્ટિયન હિન્દ અને દેશી ગાજોનું માન કેમ વધે તે માટે ખૂબ આતુર હતા એટલે જ્યારે તેઓ એસોસિએશનના કામ માટે વડોદરા આવ્યા ત્યારે જો કે તેમનું માટે સંગત કરવામાં આવ્યું હતું અને મહારાજાના આશીર્વાદ સહ એમને "કોર્ટુમ"ની બેઠક આપવામાં આવી હતી જોકે રાજ્યની આલીયતી લીન્ડેરીમાંથી ઉપર કહ્યું તેમ એમને કાંઈ મળ્યું ન હતું ઉપર પ્રમાણે વડોદરાના દરબારીઓ મુગધના આમંત્રણથી જ્યારે ઘણા મુજબલમાં હતા ત્યારે દાદાભાઈ ઇરાગમાં હતા અને ત્યાંથી દાદાભાઈને બોલાવવાની અસંતોષ મદદારગવે સ્વીકાર કર્યો છે આથી એકદમ એમને મહારાજા મગવા માંગે છે એવી મત નમનો અરજી તારૂ દાદાભાઈને કરવામાં આવ્યો દાદાભાઈના આગ્રહ પછી મદદારગવે પોતાના પ્રધાનોને દાદાભાઈ સાથે પ્રાંતાધિક વાત કરવાનું અને એમને બધી વાતથી માહિતગાર કરવાનું કહેવામાં આવ્યું નથી હળીકત માલખ્યા પછી દાદાભાઈનો ગેવો અભિપ્રાય થયો કે મદદારગવે દરબારમાં હજારી આવી એ યોગ્ય છે દાદાભાઈએ મદદારગવેને કહ્યું કે " મદદારાજા તમારે દરબારમાં હાજરી તો આપવી જોઈએ મને

આમાં બીજો કોઇ માર્ગ સૂઝતો નથી. વાઇસરોયને એમ ન લાગતું જોઇએ કે તમે ઇરાદાપૂર્વક દરબારમાં હાજરી આપી નથી.” મહારાજાએ કહ્યું કે “મેં તો નહીં જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, એટલે વાઇસરોયને ખોટું ન લાગે એ રીતે હું મારો નિશ્ચય પાળી શકું તેવો કોઈ માર્ગ શોધી આપવા મેં તમને બોલાવ્યા છે.” દાદાભાઈએ નમ્રતાથી પણ મક્કમપણે જવાબ આપ્યો કે “મહારાજા ! મને તો એવો કોઈ માર્ગ જડતો નથી. તમારી ઇચ્છાને સંમત છું એમ કહેવાને હું ધણો ખુશી થાત પરંતુ આપને તેમ કરવાની હું સલાહ આપી શકુ એમ નથી. કારણકે મને લાય છે કે તેથી કદાચ તમને નુકસાન થાય.”

ઉપર પ્રમાણે શબ્દો કહીને દાદાભાઈએ મહારાજાની રજા લીધી. દરબારીઓએ એમને ગંભીરચાતિમાં જતા જોયા. મહારાજા નીચે પડવા માટે ઉપર ચડવા માગતા હતા. એમને કાણ અટકાવી શકે ? મહારાજાના રજાકેને એક માણસ દાદાભાઈની પાછળ દોડ્યો, અને આથી કરીને રાત્રી ઉપર જે આકૃત આવી પડવાની છે તે દૂર થાય એવો કોઇ માર્ગ શોધી કાઢવા થોડી વાર રહી ફરી વિચાર કરવા વિનંતિ કરી. દાદાભાઈ એક ખુશ્ખીમાં બેઠા અને વિચારવા લાગ્યા કે મહારાજા તાજના પ્રતિનિધિ વાઇસરોયનું જે અપમાન કરવા તૈયાર થયા છે અને તેથી રાત્રી ઉપર જે આકૃત આવશે તેમાંથી તે કઈ રીતે બચી શકે ? અદ્ય સમયમાં એમણે પોતાનો નિશ્ચય કરી લીધો.

દાદાભાઈએ કહ્યું “મને એક માર્ગ સૂઝ્યો છે. પણ તે હું મહારાજાને કહીશ.” દરબારીઓને આ શબ્દોથી આશ્ચર્ય થયું. કારણકે તેઓ જાણતા હતા કે દાદાભાઈએ જે નિશ્ચય કર્યો હોય તેમાંથી તેમને ચલિત કરવા એ, પોતાના મહારાજાને એમના નિશ્ચયથી ફેરવવા જેટલું જ મુશ્કેલ હતું. પરંતુ ક્યાં કાનજોઈ દાદાભાઈના વિચારમાં ફેરફાર થયો એ તેઓ સમજી શક્યા નહોં.

ચોડા દિવસો પહેલાં મહારાજાની શ્લાસગાળાપ્રજ્ઞે અગ્રણ પુત્રીને જન્મ આપ્યો હતો. આ બાલિકા

અલ્પાડીઆ કરતાં વધારે છવી શકી નહીં. તેમ મહારાજાની તબિયત પણ સારી ન હતી. આ સ્થિતિને અંગે દાદાભાઈએ મહારાજાની ફરી મુલાકાત લીધી. મહારાજા ધણા ખુશી થયા. અને કહ્યું કે “હું માતું છું કે તમને હવે કંઈક નિમિત્ત મળી આવ્યું છે. મને તુરત કહો કે શું છે ?” દાદાભાઈએ કહ્યું કે “જો કે હું તો તમને દરબારમાં હાજરી આપવાનું કહું છું છતાં પણ જો તમારી એ પ્રમાણે કરવાની ઇચ્છા ન હોય તો એક નિમિત્ત છે અને તે મહારાજાની શ્લાસગાળાની માંદગીનું. તમે એમ તાર કરો કે મહારાજાને અકાલે બાળકનો જન્મ થયો છે તેથી તેઓ માંદા છે અને બાળકનું મૃત્યુ થવાથી મહારાજાની સ્થિતિ વધારે બગડી છે. અને તેથી મહારાજાને આવી ગંભીર સ્થિતિમાં હોડીને દરબારમાં આવીને મારાથી હાજરી આપી શકાશે નહીં.”

મહારાજાને જાણે પોતાનો ભાર ઓછો થયો હોય એમ તેમણે આ નિમિત્તને સંમતિ આપી. પણ દાદાભાઈને એમણે પૂછ્યું કે “મુખર્જી સરકારે બીજો અશ્ર બેઠક માટે ઉપરિચિત કર્યો છે તેનું શું ? આ બાબતમાં હું નમતું આપવા તૈયાર નથી. એથી તે મારી મરકરી કરવા માગે છે.” સદર્દ બાબતમાં દાદાભાઈએ મહારાજા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવી. જો કે આવી ભતનું વલણ એ એક પ્રકારનું અભિમાન કહેવાય પરંતુ મહારાજા તેનો વિચાર સ્વમાન અને રાજકર્તા તરીકેના દરજ્જાની દૃષ્ટિએ કરતા હતા. એટલે દાદાભાઈ પણ એમના વિચાર સાથે સંમત થયા કે પચાસ વર્ષ કરતાં વધારે વયોથી જે પ્રથા ચાલી આવી છે તેમાં ફેરફાર કરવાની કશી આવશ્યકતા નથી. આ સંબંધમાં દાદાભાઈએ મહારાજાને કહ્યું કે “આ પ્રથા જેમની તેમ ચાલુ રહે તે માટે આપણે આપણો કેસ સારી રીતે રજૂ કરી શકીએ એવું છે. આ માટે હું તમને એક મેગેસ્ટ્રેટના વાઈસરોયને અને બીજા દિલ્લી પ્રધાનને મોકલવાની સલાહ આપું છું.” મહારાજાએ “તમારા સિવાય

એવું મેમોરીઅલ બીજી કોણ ધડી શકે? તમે આ કામ કરશો ?” એમ પૂછ્યું દાદાભાઈએ મેમોરીઅલ તૈયાર કરી દેવાની હા પાડી આ મેમોરીઅલમાં ૧૮૫૭ના બળવા સુધીના વડોદરાની સરખારે સિટિશ સરકારને જે સેવા સમર્પી હતી તેના તેમજ બળવા વખતે પણ કોઈપણ જાતના ભેદભાવ વગર જે મદદ આપી હતી તેના ઉદ્દેશ્ય કર્યો હતો.

સિટિશ મરકાઠ સાથેના આના સાગ અને વફાદાર સમયોને ધ્યાનમાં લઈ વડોદરા રાજ્યનું ધણી રીતે માન સાચવવામાં આવ્યું હતું, તે પૈકી એક એ હતું કે ગાયકવાડ સરકાર પોતાના દરબારમાં જમણી બાજુ બેઠક લઈ શકે ૧૮૨૦ માં માર્કિન્ટ રુટબર્ટ એક્ઝીક્યુટિવ મુખર્ષના ગવર્નર હતા તેણે જ્યાં વડોદરાની મુલાકાત લીધી ત્યારથી બેઠકનો આ હક ગાયકવાડ સરકાર ભોગવતા આવ્યા છે ત્યારથી બધા ગવર્નરોની મુલાકાત વખતે—જેમાં ગવર્નર જનરલ લોર્ડ દલહૌસી અને ડયુક આફ એડોનમગનો પણ સમાવેશ થાય છે—હમેશા સોફા ઉપર જમણી બાજુએ પોતાની બેઠક લીધેલી છે અને જાણે રાજ્યે કાઈક મોટા ગુનહો કર્યો હોય તેમ ધણી જુના વખતથી તે જે હક ભોગવતું આવ્યું છે તે હમ અત્યારે આવી રીતે શા માટે છીનવી લેવામાં આવે છે? દાદાભાઈએ ૧૮૫૮ના મહારાણી વિક્ટોરીઆના હંદરામાંથી નીચેના શબ્દો ટાંક્યા “અમારી માફ જ અમે દેશી ગળ્યોના ગળ્યોના હકો, માન, તેમજ તેમના મોભો માયવશ્ય અને તેને યોગ્ય માન આપશું” આ જાહેરાતના વચન ઉપર મહારાજા ગાયકવાડ વિશ્વાસ ગમતા હતા, અને તેજ પ્રમાણે વાઇસરોયની શુભ નિષ્ઠામાં એમને રિશ્વાગ હતો.

મુખર્ષ મરકાઠે ગાયકવાડ મરકાઠ તરફના આ લખાણો વાઇસરોયને મોકલાવ્યા તેના ઉત્તરમાં જણાવવામાં આવ્યું કે આ પ્રશ્નો દિંદી મરકાઠે નિર્ણય કરી નાખ્યો હોવાથી તે પુન ઉપરિચિત થઈ શકે નહીં દિંદી પ્રધાનને જે લખાણ કર્યું હતું તે એને મોકલવામાં ન આવ્યું તેથી દાદાભાઈએ તૈયાર

કરેલું આ બીજી મેમોરીઅલ મહારાજાએ ૧૮૭૩માં સીધું દિંદી પ્રધાનને મોકલ્યું પરંતુ આ બાબતનો કાંઈ નિમ્ન આવે તે પહેલાં તો વડોદરામાં એવી ગભીર પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ કે જેમાં મહારાજા પોતે મંડોવાયેલા હતા.

દાદાભાઈએ વાઇસરોય ઉપર મોકલવાનું અને દિંદીપ્રધાન ઉપર મોકલવાનું જે મેમોરીઅલ તૈયાર કર્યું તે બદલ દાદાભાઈને રૂ ૫૦૦૦૦) આપવા મહારાજાએ આજ્ઞા કરી દાદાભાઈના કામના પ્રમાણમાં આ રકમ જોડે વધારે હતી પણ મહારાજાના મનમાં એમ હતું કે ઇંગ્લેંડમાં પોતાની વતી લડત ચલાવવામાં દાદાભાઈ જેવો માણસ ઘણો ઉપયોગી થશે છતાં પણ દાદાભાઈએ એ રકમ લેવાની અનિચ્છા દર્શાવી અને કહ્યું કે —

દાદાભાઈ—સરકાર મને માફ કરો, મારી સ્થિતિ ધણી કંઠેરી છે હું દિંદુરથાનમાં ઈસ્ટ ઈન્ડિયા એસોસિએશનના કામ માટે ફ્રડ બેચુ કરવા નીકળ્યો છું અને તેથી આ એસોસિએશનના નિમિત્ત સિવાય બીજા કોઈ પણ નિમિત્તે હું કાંઈ પણ રકમ લઈ શકું નહીં.

મહારાજા—આ તો માત્ર તમારા કામનું મહેતાણું છે અને મારા મવાદમાં તરિકે તમે જે કામ કર્યું તેનો આ બદલો છે.

દાદાભાઈ—આપ આ પ્રમાણે કહો તે આપને જાણે છે આપની સેવા કરવામાં હું માન સમજું છું અને મને તેથી આનંદ થયો છે.

મહારાજા—અડધું મરકાઠમાં અને ગંબીર રીતે કહેતા કહ્યું કે—“દાદાભાઈ, એક મેમોરીઅલમાં તમે મારા મોભાને ઉતારી પાડવા જેવું કર્યું છે પણ તમે ખરેખર માફ જે કામ કર્યું છે તેનો બદલો આપવાનો શું મને હમ નથી મારે તમારા ઉપકારમાં શા માટે ગંહેવું જોઈએ.”

દાદાભાઈ—હું આપની માફી માગુ છું મેં જે કામ કર્યું છે તે મેં મારા દેશ પ્રત્યંતી દુગ્ગર બળતરી છે કારણકે હું માનું છું કે કોઈ ગળતે

કોઈ નુકસાન થાય તે મારા દેશને નુકસાન થાય છે.” મહારાજા-દાદાભાઈ, તમારે વકીલ થવું હતું. પણ જુઓ, જેમ તમે મારા છોકરાઓનાં હિતોની અવગણના કરી શકો નહોં, તેમ તમે ત્યારે આ રકમ સ્વીકારતા નથી ત્યારે હું હુકમ કરું છું કે તમારા છોકરાઓના નામ ઉપર એક ટ્રસ્ટ તરીકે આ રકમ હું તમને આપું છું. હવે આગળ કાંઈ દલીલ થઈ શકશે નહોં.

દાદાભાઈ એ છેવટે મહારાજાની વાતનો સ્વીકાર કર્યો. છતાં પણ તેમના મનને શાંતિ ન હતી. અરેબર એમને આ ઉપદ્રવ બદલો મળ્યો હતો. અને તે આ નહોતો કામ બદલ ! લોકો આ માટે શું માનશે ? દાદાભાઈએ પોતાના મિત્રોની સલાહ લીધી તેમણે સલાહ આપી કે પોતાના છોકરાઓ માટે આ રકમનો સ્વીકાર કરવો એમાં કાંઈ વાંધો નથી. ખરોદેજી નસરવાનજી દામાએ પણ દાદાભાઈને લખ્યું કે “પોતાના છોકરાઓના નામ ઉપર ટ્રસ્ટ તરીકે જે મુકાવામાં આવે તેમાં દાદાભાઈ એ વચ્ચે પડવું ન જોઈએ.” ખરોદેજી શેઠ પોતાના કાગળની સાથે સોરાબજી શાપુરજી બંગાલીનો પણ અભિપ્રાય લખાવી બીડ્યો. છતાં પણ આ રકમનો સ્વીકાર યોગ્ય છે, કે નહોં તે વિષે તો દાદાભાઈ શંકામાં જ રહ્યા. ઇંગ્લેન્ડમાંના પોતાના મિત્રોની દાદાભાઈએ સલાહ લીધી અને તેઓને સંસ્કૃત રકમનો દાદાભાઈએ સ્વીકાર કરવામાં કાંઈ વાંધો જેવું નથી, એમ લાગ્યું, પણ સોકો વાતો કરશે તો, એ ભયે આ એક ખાનગી વાતને જાહેર સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું. અને એમ અફવા ફેલાઈ કે માયકવાડ સરકારના એજન્ટ તરીકે મહારાજાનો કેસ ઇંગ્લેન્ડમાં લડવાનું દાદાભાઈએ માથે લીધું છે. અને તેઓ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશનને પણ પ્રલોભનમાં નાંખવા માગે છે એટલુંજ નહોં પણ આ એસોસિએશનના ફંડમાં બીજા રાજ્યોએ પણ જે પૈસા ભર્યા હતા તેને પણ આવું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું. આથી ઘણા દુઃખિત થઈને પોતાના મનની શાંતિને ખાતર દાદાભાઈને એક જાહેર નિવેદન પ્રસિદ્ધ કરવાની જરૂર લાગી.

અને તા. ૬-૮-૧૮૭૩ ને રોજ ભરાયેલી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશનની સભામાં તેમણે આ હકીકત જાહેર કરી. એ તારીખના સભાના અહેવાલમાંથી નીચેના ફકરો આવેલા છે એ ઉપરથી જણાશે કે દાદાભાઈએ પોતાનો ભાર કેવી રીતે હળવો કર્યો હતો.

“હિંદુસ્તાનના રાજ્યોએ આ સભાના ફંડમાં જે ફાળો આપ્યો છે તેને અંગે કાંઈ ગેરસમજણ ઉભી થઈ હોય એમ લાગે છે. એટલા માટે એટલું સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે જે રાજ્યોએ આ ફાળામાં નાણાંની રકમ ભરી છે તેઓને કોઈ પણ જાતનાં વચન કે આશા આપવામાં આવેલ નથી. તે રકમ કોઈ પણ શરત કરી સ્વીકારવામાં આવી નથી. તેમજ એવું પણ કાંઈ નથી કે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશનના પ્રવચનથી રાજ્યોને કાંઈ અંગત લાભ કરી દેવાનો હોય !” દાદાભાઈએ સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે “ફાળાની આ રકમો બદલ રાજ્યોની સાથે કોઈ શરતો કરવામાં આવી નથી. પરંતુ આ એસોસિએશનના બીજા સભ્યો જેવી રીતે સભ્યો તરીકે પોતાનું વાર્ષિક લવાજમ ભરે છે અથવા ડોનેશન આપે છે તે રીતે રાજ્યોએ પણ પોતાના દરજ્જાને યોગ્ય જે ફાળો આપ્યો છે તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.” દાદાભાઈ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા એસોસિએશનમાં જે સ્થાને હતા તેને અંગે તેમની કસ્ટોડિયન રીતિ હતી અને તેથી તેમણે પ્રથમથી જ નિશ્ચય કર્યો હતો કે મહારાજા જે સ્વરૂપમાં (એમના પુત્રો માટે) પૈસા આપતા હતા તે રીતે પણ લેવા યોગ્ય નથી. આ માટે તેમણે પોતાના હિંદી મિત્રો કે જેમને દાદાભાઈ પ્રત્યે માન હતું તેઓની સલાહ લીધી તેમણે પણ કહ્યું કે ત્યારે તમારી પ્રામાણિક અને કીમતી સેવાના બદલામાં આ રકમ આપવામાં આવે છે ત્યારે તે સ્વીકારવામાં કાંઈ વાંધો જેવું નથી. અને તે પણ તમારા પુત્રોના હિત માટે. આમ છતાં પણ દાદાભાઈએ ઇંગ્લાંડના પોતાના મિત્રોને પૂછ્યું અને એમણે પણ, ઉપરના જેવો જ મત દર્શાવ્યો. આથી દાદાભાઈને સંતોષ ન થયો. એસોસિએશનમાં એમનું

સ્થાન એવું હતું કે કોઇના એન્ટ તરીકે એમને ૨-૩ લાખ રૂપિયા મેળવી લેવા મુશ્કેલ ન હતું. પરંતુ આ બનાવ પછી એમણે દૈનિક નિશ્ચય કર્યો હતો કે પોતાના ચારિત્ર્ય પરત્વે લોકોને સહજ પશુ શકા આવે એવું એક પશુ કામ કરવું નહોતું. એટલે જ્યારે આવાં પ્રલોભન તેમને આવતાં ત્યારે તેઓ એકબીજા કહી દેતા કે દેવ અને દ્રવ્યની સાથે સેવા ચર્ચ શકે નહોતી.

ગાયકવાડ વિરુદ્ધ, એમની ગેરવર્તણૂક અને તેમના વહીવટને લગતા આક્ષેપોની તપાસ કરવા માટે એક કમિશન નીમવાની સાર્વભૌમસત્તાને ફરજ પડી. અને મહારાજા ગાયકવાડને પહેલી વાર વડોદરાનું તત્ત્વ અવરિચત કરવાની ફરજ પડી. આ કામ તેમની અને તેમના દીવાનોની શક્તિ બહારનું હતું. એટલે નિરાશાભર્યા વાતાવરણમાં એમની દષ્ટિ દાદા-બાઈ ઉપર પડી. દાદાબાઈને આથી નવાઈ લાગી. વડોદરામાં મહારાજાના આશ્રયે ધણી મલો રહેતા હતા. આ મલો શરીરકુસ્તીમાં ધણી પ્રવીણ ગણાતા હતા. આ પ્રમાણે મહારાજાના રાજ્ય દરબારમાં જુદીની કુસ્તી કરનારા પશુ (ખટપટી માણસો) હતા. તેઓ વડોદરાના રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં પોતાની કળા અજમાવતા. આ કાએલ જુદમલોને દાદાબાઈ પહોંચી શકે એવા હતા કે નહીં તે હવે જોઈએ.

૧૮૭૩ ની વચમાં વડોદરાનું વહીવટ તંત્ર શિથિલ થઈ ગયું હતું. મહારાજા જાણે મૂખ્યોના સ્વર્ગમાં રહેતા હોય એમ લાગતું હતું. મહારાજાનાં માણસો રાજ્યની ખરી સ્થિતિથી એમને અજાણુ રાખતા હતા. અને પોતાને મસ્તકે આકૃતનું જે વાદળ લટકી રહ્યું હતું તેનાં ચિહ્નો જોવાને અને એ તોફાનનો અવાજ સાંભળવાને મહારાજાને જાણ આપ કાલ ન હતા.

મુંબઈના ગવર્નર તરીકે સર ફ્રીક્ષીપ વૂડ હાઉસ આવ્યા કે તુરત મુંબઈ સરકારની બીનદરમિયાનગીરીની નીતિમાં ફેરફાર થયો. ૧૮૦૨ થી અત્યાર સુધી ગાયકવાડને એવી ખાત્રી આપવામાં આવી હતી કે જે પ્રદેશો ઉપર તેઓ આધિપત્ય બોગવતા હતા

તેના આંતરવહીવટમાં બ્રિટિશ સરકાર દખલગીરી નહોતી કરે. આ જો કે ખર્ચ હતું પરંતુ તેની સાથે સરકારે એવી પશુ આશા રાખી હતી કે રાજ્યના ગંભીર પ્રકારના ગેરવહીવટમાં મહારાજાએ બ્રિટિશ સરકારની સલાહ સાંભળવી જોઈએ. આ ધોરણે લક્ષમાં રાખી કર્નલ ફેરને વડોદરાનો રેસીડેન્ટ નીમવામાં આવ્યો. અને તેને એવી સૂચના કરવામાં આવી કે તેણે મહારાજાને એવી સલાહ આપવી કે રાજ્યમાં જે જુલમ ચાલે છે તેના તુરત અંત લાવવો. મુંબઈ સરકારે હિંદી સરકારને આ સંબંધમાં જો કાગળો લખ્યા હતા તે પૈકી એક કાગળનો શરૂઆતનો ભાગ આ પ્રમાણે હતો.

“આ સાથે સામેલ રાખવામાં આવેલ રેસીડેન્ટના કાગળ માર્ફત અમુક બાબતો અમારી નજીમાં આવી છે. અને જો તે સંબંધી તપાસ કરવામાં આવશે તો રાજ્યમાં ધણી જુલમ પ્રવર્તી રહ્યો છે તે સાબીત થશે. રાજ્યના હોદ્દાઓ વેચીને, રાજ્યના અમુક પ્રધાનો અને અધિકારીઓ લાંચ લે છે. રત્નોને લૂંટવામાં આવે છે. તેમને બક્ષાત્કારથી લઈ જવામાં આવે છે. એમને ધરની શુલામટીઓ તરીકે રાખવામાં આવે છે. જૂતકાળને ઇતિહાસ ફગાઈટકા, જોરજુલમ અને લાંચરૂપતથી ભરેલો છે. જોકે આ બાબતમાં કોઈ વખત થોડી સુદત સુધી નમતું મૂકવામાં આવ્યું હોય તો તે એટલા જ હેતુથી ફરી એ પ્રમાણેની જૂની પ્રથાઓ ચાલુ રાખી શકાય.”

રાજ્યના આવા અસાધારણ રામોગામાં મુંબઈ સરકારે, હિંદી સરકાર પાસે રાજ્યના સરસુબાઓને અને તેઓના આસિરદોને નોકરીમાંથી એકફમ સરપેક કરવામાં આવે એ જાનતી સત્તા રેસીડેન્ટને આપવાની સત્તા માટે માગણી કરી હતી. આ અધિકારીઓને સરપેક કરવાની ખાસ જરૂર હતી કારણકે મુંબઈ સરકારે રાજ્યના ગેરવહીવટને અંગે તપાસ કરવા તેમજ મહેસુલીખાતાના અંધેરની તપાસ કરવા એક બ્રિટીશ કમીશન નીમવાની માગણી કરી હતી. કમીશન નીમવાની સત્તા મુંબઈ સરકારને

આપવામાં આવી. અને દિંદી સરકારના કમીશન નીમવાનાં હુકમને અમલ મોકુફ રહે એવી મહાગાંધી વિનંતિ કરી અને કહ્યું કે “મારા રાજ્ય વહીવટમાં દરમિયાનગીરી થઈ કરતાં, આંત્રું કમીશન નીમાવાથી માફ વધારે અપમાન થશે.” આના જવાબમાં મહારાજાને કહેવામાં આવ્યું કે “કમીશન નીમવાની પાછળ સરકારનો જ હેતુ છે તેની જરૂરીઆત એટલી બધી છે કે કમીશનને જો ફરજ અદા કરવાની છે તેને અંગેની કાર્યવાહી કમીશને તત્કાળ શરૂ કરી દેવી જોઈએ.”

સ્પષ્ટ છે, કે ઉપરના પ્રતિઉત્તરનો ખનિ મહારાજા માટે અનિષ્ટનો સૂચક હતો. મહારાજા એકદમ ઠંડાગાર બની ગયા. અને કોઈક સારા, સ્વતંત્ર તથા હોશિઆર દીવાનની હવે રાજ્યમાં જરૂર છે એમ એમને લાગવા માંડ્યું. આ માટે દાદાભાઈને લખવામાં આવ્યું. દાદા ભાઈનું નામ પ્રથમ પણ મહારાજાને સૂચવવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ તેણે નસરવાનજી કામાએ આ બાબત વિષે દાદાભાઈને લખ્યું હતું કે “મહારાજા ગાયકવાડે પ્રતિષ્ઠિત માણસો સાથે વાત કરી હતી. અને તમારા વિષે તેઓને ઉચ્ચમત છે. તેઓ માને છે કે તમે જો રાજ્યના દીવાન થાઓ તો તે ઉભયને પરસ્પર લાભમદ છે. એટલું જ નહીં પણ બ્રિટિશ અરકાર સાથેના વડોદરા રાજ્યના મૈત્રી સંબંધો બાંધવામાં તમે સહાયજૂત થઈ પડશો.” મહારાજાનું રાજ્ય-સિંહાસન અત્યારે ડગમગ થઈ રહ્યું હતું. આ રીતે છેક છેલ્લી ઘડીએ દાદાભાઈને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું તેથી દાદાભાઈના મનમાં, દીવાનની જગ્યા સ્વીકારવી કે કેમ તે વિષે સંકટપ વિકટપ થવા લાગ્યા. આમ થવાનું કારણ એમને પોતાને કોઈ બચ હતો એવું ન હતું પરંતુ જો આવી મોટી જગ્યા સ્વીકારવામાં આવશે તો લોકો એમને કહેશે કે દાદાભાઈ બહુ મહત્વાકાંક્ષી છે, એ હતું. દાદાભાઈએ વિલયતમાં સર બાર્ટલી ફીસગ, સર ઇરસ્કીન પેરીની સલાહ લીધી. સર બાર્ટલીએ તો એમને કહ્યું કે “તમે વડોદરાના દીવાનને હોહો સ્વીકારવાથી એક ધણું મુશ્કેલ કાર્ય

હાય થરશે.” દાદાભાઈએ સર ઇરસ્કીનના અભિ-પ્રાયની રાહ જોઈ. દરમિયાન મુંબઈથી એવા ખબર આવી કે પોતે દીવાન નીમાય તે વિરૂદ્ધ અમુક માણસો ન્યુસપેપરો દ્વારા ખૂબ ખટપટ ચલાવી રહ્યા છે. મહારાજાના અંગત માણસો તો દાદાભાઈની નીમણૂકનો વિરોધ કરે એ સ્વાભાવિક છે, પણ રેસીડેન્ટનો પણ આ નીમણૂક મામે વિરોધ હતો. મુંબઈ જ બ્રિટિશ રેસીડેન્ટની સર્વ સત્તાધીશ જેવી હતી. એટલે મહારાજાએ પત્ર દ્વારા દીવાનનો સ્વીકાર કરવો કે નહીં તે તેની મંજૂરીની વાત હતી. દાદાભાઈની દીવાન તરીકેની પત્રગતિની આમે કનલ ફેરને એટલો ભારે વિરોધ હતો કે પેપરોમાં પણ એવા અહેવાલો આવ્યા હતા કે દાદાભાઈની નીમણૂકને બ્રિટિશ સરકાર કબૂલ નહીં ગમે ૧૮૭૭ના ૩૧મી ઓક્ટોબરના “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા”ના અંકમાં “ઈન્ફ્રાક્ટાશ” માંથી નીચેની મતલબનું લખાણ લઈ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું. “અમારા જાણવામાં આવ્યું છે કે દાદાભાઈ દીવાનપદે આવે તે સામે કનલ ફેરને વિરોધ નહીં. અને દાદાભાઈને મહારાજાએ દીવાન તરીકે બોલાવ્યા છે તેથી કનલ ફેર મહારાજા ઉપર પણ ગુસ્સે થયા છે. અને અમને ખબર મળ્યા છે તે મુજબ એણે મહારાજાને ત્યાં મુઠી કહ્યું છે કે દાદાભાઈને તે વડોદરામાં હાખલ થવા નહીં દે. અને જો અહેવાલ ખરો હોય તો તેણે આ બાબત પરત્વે મુંબઈ સરકારને પણ લખ્યું છે.” આ સંબંધી ટીકા કરતાં “ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા”ના તેનીએ લખ્યું હતું કે “આ બધું સયોગવશાત છે, છતાં પણ આ પ્રશ્ન પરત્વે રેસીડેન્ટની એવી કડાહી રીયતિ જણાવવામાં આવે છે, કે ઉપરોક્ત હકીકતમાં શું ખરૂં છે તે તપાસવું જોઈએ. ઉપરની હકીકત ખરી છે એમ જો કહેવામાં આવે તો તેના ઉપર માત્ર એટલી જ ટીકા કરવી બસ છે કે હાહના બનાવોના ભારથી એક બહાદુર રાજદ્વારી વ્યક્તિએ પોતાના મનનું સમતોલપણ ગુમાવ્યું છે.”

પોતાની સત્તાના ક્ષેત્ર બહાર જનાર એક રાજદ્વારી અધિકારીને માટે આવી મખત લાગ્યા યોગ્ય હતી.

આ છાપાએ, દાદાભાઈની મલાહ મહારારાવ લેવા માગે છે તેને આવકારપત્ર લેખી હતી દાદાભાઈના રાજદ્વારી વિચારે માથે આ છાપુ સમત ન હતુ છતાં દાદાભાઈ મહાન્ બિદ્ધાતનાદી અને કુશળ ગજદ્વારી પુરૂષ છે, એ વાતનો સ્વીકાર કર્યો હતો દાદાભાઈના વિરોધીઓ તેમની આ નીમણુક વિરૂદ્ધ એવુ પ્રચારકામ કરી ગયા હતા કે 'દાદાભાઈને એવો શુ વહીવટી અનુભવ છે કે જેને માટે તેઓ અભિમાન ધરાવી શકે ? શુ મહારાજના મનમાં એવો વુઝી આગ્યો કે દાદાભાઈની વ્હાઈટ હોલમાં લાગવગ પહોચશે એટલા માટે એમણે છ હજાર માઇન દૂર સલાહકાર મેળવવા નજર દોડાવી ?' કેટલાક ટીકાકારો એમ પણ કહેતા હતા કે "ગજદ્વારી અળવળ કુનાર બંધિત દીનાનપદને માટે શુ ચોગ્ય હોઈ શકે ?" તા ૧૨-૧-૧૮૭૪ને રોજ મોરાગજી શાપુરજી ખત્રાસીએ દાદાભાઈને લખેલા એક પત્રમાં એક બ્રિટિશ સીવીલીયન અધિકારીનું નામ જણાવ્યુ હતુ, અને તેના વિષે તેઓને એમ માનવાના કારણ મળ્યા હતા કે દાદાભાઈની નીમણુક વિરૂદ્ધ "એમ્મે ગેઝેટ" મા તેણે પત્રો લખ્યા હતા. અને વિશેષમાં મોરાગજી શેડે લખ્યુ હતું કે "કદાચ તેઓ દાદાભાઈ ઉપર વડોદરામાં આપ ગણે."

ઈંગ્લેન્ડમાં ત્યારે દાદાભાઈએ માલબધુ કે વડો દગમાં અને તેની બદલ પોતાની વિરૂદ્ધ તોફાન ચાલી ગયું છે ત્યારે તેમણે એ બધી હકીકત સર ઇસ્ટર્નને જણાવી જેથી સર ઇસ્ટર્ન દાદાભાઈને મોગ સપાહ આપ્યા પહેલાં બધા દરિયાકિનારા વિચાર કરે પરંતુ સર ઇસ્ટર્નના જવાબથી મમત્ર પગિચિતિ ફેવાઈ ગઈ તેણે દાદાભાઈને પત્ર લખી જણાવ્યુ કે

"તમે વડોદરાના દીવાન તરીકે જાઓ છો, તે સામે વિરોધ કવમાં આવે છે એ માહગીને મને ઘણી દિગ્ગીરી થઈ છે તમાગ અગત દિનની ખાનગી તો મેં તમને દીનાનપગાનો અગ્નીગ દગવાનુ લખ્યુ હોત. ખનુ દુ ધારે છુ કે સાગ વહીવટ માટે માલકવા: તેમજ બિટિવાના દિત માટે તમાગ કગતા

બીજે ક્રેઠ માણમ પસદ ન થઈ શક્યો હોત. ટપાલના કાગળો નીકળી જાય તે પહેલાં તમારા પત્રનો જવાબ આપી શકુ એટલા માટે આ કાગળ ઘણી ઉતાવળમાં તમને લખુ છુ વિશેષમાં મર બાઈવી સાથે પણ મેં વાત કરી જોઈ છે, અને અમે બંને પરસ્પર સમત થયા છીએ "

આ કાગળથી દાદાભાઈને જે હીમતની જરૂર હતી તે હીમત આવી ગઈ સમગ્ર પરિસ્થિતિનો એમને ખ્યાલ આની શક્યો એમને લાગ્યુ કે બ્રિટિશ હિંદના ઉચ્ચ નૈતિક બળવાળા અને ઉચ્ચ કેળવણી લીધી હોય એવા માણસોને તક આપવી જોઈએ, જેથી તેઓ મારો વહીવટ ચલાવવામાં ઉપયોગી થાય અને જ્યારે આવી તક તેઓને એક દેશી રાજ્યમાં મળતી હોય ત્યારે તેમણે શા માટે ના પાડવી ? જો કે એક વર્ગ તરીકે ગણાઓ અગિયર મનના ગણાય છે છતાં દાદાભાઈના વખતમાં તો વિશેષ અચિયર હશે, એટલે એક સવારે ઉઠીને મહારારાવ પોતાને નીચે પ્રમાણે કહે તો કાઈ આશ્ચર્ય નહીં એમ દાદાભાઈને લાગ્યુ અને તે એ રીતે કે -

"જહાલા દાદાભાઈ સાહેબ, તમારી દીનાનગીરીમાં હું એક ઉપયોગી પાઠ શીખ્યો અને તે એ કે મમાનશીવ માણસો જ ભેગા રહી શકે તમે તો નવુ સર્ગ અને પૃથ્વી બનાવવાના ઉત્સાહમાં એટલા બધા ઉચે જતા રહ્યા છો કે હું તમારી પાછળ રહી નહીં છુ અને તમારી પ્રગતિની વચ્ચે આવુ છુ તથા તમાગ માર્ગમાં અવરોધ કરૂં છુ એટલે સાગમાં સારો માર્ગ તો એ છે કે આ દુ ખમય જગતમાં મને એમનો એમ રહેવા દો માગ માળા નાના સાહેબ દીનાન તરીકે જ રહેતો તો અમે બંને માથે ચાલી શમશુ તમે એમને એમ ઉચે ને ઉચે ઉડા કરો આ તમારો લડન જવાનો પેસેજ."

આ સિથિત માટે દાદાભાઈ તૈયાર હતા તેઓ એમ પણ જણના હતા કે વડોદરામાં લાગ્યે જ કાઈ એવો દીવાન આગ્યા હશે કે જેને મહારાજની મોજાથી કે બ્રિટિશ મગમતી મોજાથી થો જુ

ન પડ્યું હોય ! તેઓ બરાબર જાણતા હતા કે આ અને આની બીજી કેટલીક બાબતો એવી છે કે એનો વિચાર કરતાં દાદાભાઈ, વડોદરા જવાનું ઈષ્ટ ન ગણે પરંતુ તેમના મનનું ધ્યેય એક જ હતું. અને તે એ કે વડોદરામાં સુવ્યવસ્થિત તત્ત્વ રચવાય અર્થાત મુરબી રચાવવાના કાર્યમાં પોતે કંઈક અંશે પણ મદદરૂપ થઈ પડે, એટલા માટે એમને આમંત્રણ હતું. એમને લાગ્યું કે આ કાર્ય કરવામાં માત્ર મહારાજનો વિશ્વાસ અને સહકાર જરૂરનો છે. જ્યાં

સુધી આ બે વસ્તુઓ એમને મળ્યા કરશે ત્યાં સુધી તેઓ વડોદરા અને વડોદરા રાજ્યની પ્રજાને માટે પોતાનાથી બનતું બધું કરશે. પરંતુ જ્યારે તેઓ મહારાજનો વિશ્વાસ અને સહકાર ખોઈ બેસશે ત્યારે એક મિનિટ પણ વડોદરામાં ઉભા નહીં રહે. અર્થાત્ ખરાબ કે સારા માટે પણ દાદાભાઈએ એકદમ નિશ્ચય કરી નાંખ્યો અને વડોદરા જવા રવાના થયા. (અપૂર્ણ)

એક દર્શાત

(મળેલું)

(ખાસ કરીને રજવાડાંઓમાં અમલદારોની નીમણૂક કરવામાં આવે છે ત્યારે ઘણી વખત વર્ગને લીધે કે નરેશોના અમુક અમુક વિચારના ચોખ્ખાને લીધે, તેમજ અન્ય કારણે લાયકની, લાયક જગ્યાએ નીમણૂક થઈ શકતી નથી. અને કુપાત્રે દાન જેવું થાય છે. અને ઘણી વખત પોતાનામાં યોગ્યતા ન હોય એવા લોકોને સારી જગ્યા માટે પોતે લાયક છે એવી ભ્રાન્તિ રહ્યા કરે એમ પણ બનતું જોવામાં આવે છે. આનો અર્થ એમ નથી કે હુમેશા અયોગ્ય લોકોથી જ જગ્યાઓ પૂરવામાં આવે છે અથવા જેઓને સારી જગ્યા નથી મળી શકતી તે બધા તે જગ્યા માટે અયોગ્ય જ હોય છે. આ નીચે અમેરીકાના પ્રેસિડેન્ટ અબ્રાહમ લીંકનના સમયની જે દર્શાવવાતી લખવામાં આવેલી છે તે તો ક્રમ રમુજની સાથે આવી બાબતોમાં બોધ મળે તે હેતુથી જેવી સાબળી છે, તેવી લખવામાં આવી છે.)

અમેરીકાના પ્રેસિડેન્ટ અબ્રાહમ લીંકન પાસે એક બર્ક નામનો નોકર હતો. ઘણો વફાદાર નોકર, લીંકનની સેવા કરતો એ જ પોતાનો ધર્મ માનતો અને કોઈ પણ જાતના પુરસ્કાર વિના એ જ કાર્યમાં મગ્ન રહેતો. એના જીવનની જાણે એ જ એક માત્ર સિદ્ધિ હતી. અને એની સાધનામાં પૂરા પદર વર્ષથી એ એક ધૂનિ માણસની જેમ મગ્ન રહ્યા હતા. જ્યાંય મનુષ્યસ્વભાવને મદદ એવી એકાદ રાગની લાગણી તેના અંતરમાં ઊઠે ઊઠે પ્રમરી રહી હતી. પુરસ્કાર પામવાની લેશ પણ ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ એક વસ્તુનો મોહ તો એને જરૂર હતો અને તે એ કે કોઈ ધન્ય પળે લીંકનની કૃપાદષ્ટિ તેના ઉપર ઉતરે, ત્યારે એક વસ્તુ માગી લેતી. એક નાની સરખી નોકરી. રાજસત્તાના એક નાના એવા

અંગમૂત્ર થવાની તેની મહત્વાકાંક્ષા, ધણું મથન કર્યા છતાં પણ તે દળાવી શકતો ન હતો.

અને એક દિવસ એ ધન્ય ધડી આવી પહોંચી. લીંકન તેની સેવાથી ખૂબ જ પ્રસન્ન થયો હતો. એણે એ પ્રસન્નતા બર્ક પાસે શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી. પોતાના ભાગ્યનું જાણે પોંદડું એકાએક ખસી ગયું હોય એમ બર્ક પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યો. તેની સાધનાનું ફળ મેળવવાનો મહામૂલો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો હતો. તે નતમુખે લીંકનના પગમાં ટળી પાડ્યો અને એની કદમપ્રોસી કરતો બોલ્યો: “ને આપ મારા પર પ્રસન્ન થયા જ હો તો—”

“તે” લીંકને તેને ઊભો કર્યો અને બર્કની ઇચ્છા જાણવા તેના મુખ સામું બેઠો રહ્યો.

“તો મને એક નાની સરખી નોકરી.....”

તે આગળ બોલી શક્યો નહીં

“નોકરી !” લોકન ક્યાંય સુધી બંકની માથુ મીટ માંડી ગયો બંકને એમ થઈ આવ્યું કે તને પોતે મહા અપગ્રહ કર્યો છે તેની નજર પૃથ્વીના દેવામાં પ્રવેશવા મથી મથી હતી.

છેવટે લોકન બોલ્યો: “નોકરી ! નોકરી તો હું આપી શકુ એમ મને લાગતું નથી— પરંતુ તે મારી જે પ્રકારે સેવા કરી છે તેના બદલા તરીકે હું તને એક વાત કહું. જે સાબળવી હોય તો !”

‘હાલે’ બંકને થયું કે વાત સાબળવાથી તેને ખાસ ગેરલાભ તો હતો જ નહીં

“અગાઉ મોગય જમાનામાં એક બાદશાહ થઈ ગયો, એને શિકાગનો બહુ ચોખ્ખો હતો. ગતિ દિવસ શિકાગની જ વાનનું ગટલું શિકાગની વાત સિવાયની બીજી બધી બાબતો એને ગોણું લાગતી, એટલે ગત્યકાળમાં પણ વજીર કહે તેમજ ચલાવતો શિકાગના આ અતિથય ગોખને લીધે એણે ગત્યમાં એક દહીમની જગ્યા કાઢેલી અને એ જગ્યાનું મહત્ત્વ એટલું બધું ગણેલું કે દરબારમાં પહેલી ખુશ્તી આ દહીમની પર જે કે દહીમને કામ કરવાનું તો એટલું જ હતું કે આકાશના તારાઓ, ગમવ, વગેરે બેઠને અને ગણિત કરીને બાદશાહને બોઈ આવતું કે વગમાદ ક્યાં આવવાનો છે જે વગમાદ નથી આવવાનો એમ નીકળે તો બાદશાહની મવારી શિખરે જાય અને આવવાનો છે એમ નીકળે તો ન જાય આ પ્રમાણે કમ આવતો, તેમાં એક દિવસ બાદશાહને શિખરે જવાનું મન થઈ આવ્યું અને જોય જોવાવવા માટે દહીમને બોલાવ્યા દહીમ માહેબ દુરતજ દાજર થયા અને આકાશમાંના મહેલ તથા ગમવ વગેરે બેઠને ગણિત કરી, કહ્યું કે, “બાદશાહ મનામતની મવારી ખુશીથી શિખરે પધારે, કારણ કે એક મહીના દિવસ સુધી વગમાદ આવે એવો મોગ નથી એમ માગ ગણિતમાંથી નીકળે છે.” બાદશાહ તો આ માલગી બહુ જ ખુશ થયા અને તરત જ શિકાગ પાટીને તૈયાર કરાવી, શિકાર

ઉપડી ગયા ગામનું પાદર વટાવી, આગ પાચ ગાઉ દૂર સવારી જવા આવી હશે ત્યાં મવારીને એ ગામના એક કુંભારે જે.

આ કુભાર પોતાના ગધેડા સાથે માત્ર લેવા ગયો હતો ત્યાં વગમાદ તૂટી પડ્યો એવી દહેશત લાગવાથી પોતાના અને પોતાના માલના રક્ષણ માટે ઉતાવળા ચાલે પોતાના ઘર ભેગો થવા જતો હતો પણ તેણે બપોરે બાદશાહ સનામતની શિકાર મવારી બોઈ ત્યારે એ મવારીના લેકોને વરસાદથી હેરાન થવાની ધારતી નહીં હોય એમ તેને લાગ્યું કુભારને તો વગમાદ આવવાનો જ છે એવી મનમાં ખાતરી હતી એટલે તેણે સવારીના કોઈ માણસ બેઠે વાત શરૂ કરી.

“આ ગમાલો ક્યા જનાનો છે ?”

“શિકાર”

“આટલી ઘોડા વખત માટે આટલો સગમ કમ ગાખ્યો હશે ?”

“બાદશાહ મનામત એક મહિના સુધી શિકાર બેઠવાના છે માટે”

“તો મારું ગરીબનું કહેવું માનો અને દમણા જ પાછા ફરો કેમકે અમી ક્યાકમાં વગમાદ તૂટી પડ્યો અને તમે બધા હેરાન થઈ જશો”

“કુભાર કેને કહે ! તને ખબર નથી કે ખુદ મોટા દહીમ માહેબે ગણતી કરીને કહ્યું છે કે એક મહિના સુધી વગમાદ થવાનો નથી આમથ સામે જે તેમાં એક વાળું નથી માટે તારે પણ પાછું આવવું હોય તો આવ”

“માફ કરો મહેરબાન, વગમાદ ન આવે તો કાઈ નહીં પણ જે આવે તો માગ માવનું શ થાય એ દહેશત મને મોટી છે, માટે હું ગત લાગિ” એમ કહી તે પોતાને રસ્તે પડ્યો

એનેકા એવો બન્યો કે બાદશાહની મવારી જ્યાં મન્ય એ મન્ય દૂર પહોંચી નહીં ત્યાં તો આમથ વાદવાળી મેગાઈ ગયું, પવન મુમચાટાથી કુમાર લાગ્યો, માલગી થવા લાગી અને નોકાન માથે મૂકવામાં વગમાદ તૂટી પડ્યો. માણસો બધા

વરસાદની દહેશત વિના નીડળા હતા એટલે તેમને વરસાદથી ઘણી હેગનગતી થઈ અને બાદશાહને શિકાગતો મોકલો ચાલ્યો જવાથી ઘણેજ ગુસ્સો અઢ્યો અને તે બધા ગુસ્સો બાદશાહે હકીમ ઉપર કાનવ્યો.

મહેશ્વમા આવતા જ બાદશાહે હકીમને બોલાવ્યા અને હકીમ આવ્યા તેવું જ કહ્યું “શુ તમે જોય નોઈ દીવો ? એક મહોનો તો ઘેર ગયો પણ આ તો એક બે કાકમા જ વરસાદ તૂટી પડ્યો, અમે બધા તમારા જોપને ભરોસે નીડળા અને હેરાન થઈ ગયા તમારો તે આતમા શો ખુલાવો છે ?”

હકીમે નમ્રતાથી હુકમ આપ્યો કે, જરૂરપાત્ર મેં આપને જે કહ્યું હતું તે આકાશના તાંગઓ ત્રોરે ઉપરથી ગણિત કરીને જે દેખાયુ તે કહ્યું હતું પણ વરસાદનું આવતું ન આવતું તે ખુદાના હાથમા છે હું કાઈ ખુદા નથી જો જન્માનતું ગહેલું બધું માયુ જ પડતું હાય તો જન્માનને જ લોકો ખુદા કહે ખુદાને ખુદા ન કહે.”

આ વાતથી બાદશાહનો ગુસ્સો કાંઈક નરગ પડ્યો પરન્તુ આવે વખતે વણીવાર બને છે, તેમ બાદશાહના કાઈ પાગલાને તેમની આગળ કુલાંગના મળવાની અને તેણે વરસાદની આગ હો કરેલી હોવાની વાત કરી એટલે બાદશાહનો ગુસ્સો ઝાગ વધી ગયો તેમણે હકીમને તગત બગતરફ કર્યો અને તેની જગ્યાએ નવી નીમણુક મરાના હેતુથી કુભારને બોલાવી હકીમની જગ્યા તેને આપી.

જ્યારે કુભારને માલુમ પડ્યું કે કયા કાગલે તેને આ જગ્યા મળી છે અને તેને શુ કામ કરવાનું છે ત્યારે તેણે બાદશાહને અરજી ગુમરી કે, બે નવાજ ! હું વરમાદની આતમા કાઠ જ બાજુતો નથી તેમ માગ આપદાદાઓ પણ એટી ઇર્ષા વિદ્યા બણ્યા નહોતા.” બાદશાહને આથી કુતુહલ ઉત્પન્ન અને પોતાની સવારી નીકળતી વખતે વરસાદ આવશે તેની આગાહી તે શી રીત કરી શક્યો તેનો ખુલાસો પૂર્યો. કુભારે ઉત્તર આપ્યો કે “ગરીમ પગર અમે

ધણા વધોથી જોતા આગા છીએ કે વરસાદ આવવાનો હોય છે ત્યારે મારો ગધેડો તેના કાન નીચા નમાવી દે છે, તેમજ જ્યારે તે તેના કાન એ પ્રમાણે નીચા કરે છે ત્યારે થોડા વખતમા વરસાદ જરૂર આવે છે એમ અમારો અનુભવ છે જ્યારે આપ નામદારની સવારી નીકળી તે વખતે પણ મારો ગધેડાએ કાન નીચા કરેલા તે ઉપરથી વરસાદ આવશે એમ મેં કહ્યું હતું.”

બાદશાહને આથી અમનમની અને આનંદ થયો તેને લાગ્યું કે હકીમની જગ્યાએ તો જે હવામાનની આગાહી બગાડ કરી શકે એવાની જ નીમણુક થવી જોઈ એ એટલે તેમણે હકીમની ખાતી પડેલી એ મહારાની જગ્યા ઉપર કુભારને બદલે ગધેડાની નિમણુક કરી.

વિંદને બદલે કહ્યું કે જ આ વાર્તા અહીં પૂરી થાય છે, હકીમની પહેલી ખુરસી ઉપર બાદશાહના દરબારમા એ ગધેડો શી રીતે બેઠો, અને તેની એ નીમણુક દરમિયાન તેણે કેટલીવાર કાન નીચા કર્યા એ ઇતિહાસ લખાયો નથી તેમજ બાદશાહે હકીમને બગતરફ કર્યો અને તેની જગ્યાએ ગધેડાને નીચે તે મારે રૂથ કે નહોં અથવા તે બાદશાહને માજે તેવું હતું કે નહોં તેની ચર્ચા કાઠ ફિફસુરે કરી નથી તે તો જેમ બનવાનું હતું તમ બન્યું પણ એ પ્રખ્યાત નિમણુક પછી દુનિયાના મનજોમા ગહેતા દરેક ગધેડાને એમ થતા માડ્યું કે મહત્તની જગ્યાઓ તો કેવળ તેમને જ મળી નોઈએ અને આવી રીતે અગાઉના દાખલા ઉપરથી કાંઈ કાંઈ જગ્યાઓએ ગધેડાઓની નીમણુક થઈ છે તેની હું ના પાડી શકતો નથી, પરન્તુ એ લોકોની કાઠિમા તને મુકવાનું મને મન થતું નથી એટલે તારે હું કાંઈ કરી શકું એમ નથી.”

આનો ઉત્તર બેંકે શો વાળ્યો અથવા ત્યારપછી બેંકનું શુ થયું તે બાજુમા નથી એટલે અમે તે લખવામા આવેલ નથી.

ઈતિ અલમ્

પૂજ્ય સ્વ. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીજીની

વસુલાત ખાતાના અધિકારી તરીકે કરેલી મુસાફરીની હકીકત.

[ગતાંક પૃ. ૧૩૨ થી]

તલાખમાં બીજે દિવસે તા. ૧૪ મીની સવારે થાણા કચેરીની તપાસણી શરૂ કરવામાં આવી હતી. કચેરીમાં, મહુવાવાળા રણછોડદાસ ગાંધી કે જેઓ ભાવનગર ગ્રંથપરિષદના પ્રમુખ હતા. તેઓ મળવા પધાર્યા હતા. વળતે દિવસે એમની આ મુલાકાતનો અહેવાલ વર્તમાનપત્રોમાં પણ પ્રકટ થયો હતો. થાણાની કચેરીનું તુમારી કામ તપાસી તળાખના વહોરાઓની મરજદને અંગે પ્રકરણ ઉપસ્થિત થયેલું હોવાથી સદરહુ મરજદ બેવા ગયા હતા. અને મરીદમાં બધે રૂપાં હતા.

કચેરીના કામકાજ દરમિયાન ત્યાંના કારકુનો ટ્રોલીડન્ટ ફંડની યોજનાની અને પોતાના પગારનો સ્કેલ વધારવાની માગણી કરવા આવ્યા હતા. એમને કહ્યું હતું કે “જે લોકો અરબે કરે તેનો હું વિચાર કરીશ, એમ કહેવાનો મારો સ્વભાવ નથી. પરંતુ શક્ય હોય એવું હું તુરત જ કરી નાંખું છું. પરંતુ અત્યારે તો હું ખેડૂતોના કામ માટે નીકળ્યો છું. એટલે બીજી વખત ત્યારે આવું ત્યારે તમે મને મળજો.”

તળાખ કચેરીની તપાસણી દરમિયાન તેમજ ગામનું મહાજન કચેરીમાં મળવા આવ્યું ત્યારે કેટલાક સ્થાનિક પ્રતિનિધી ચર્ચા કરવામાં આવી હતી.

(૧) લુવાનસિંહજી વાળાં મા સાહેબના દેવળીયા અને ઘાટડવાળી બહે ગામોના ખેડૂતોના કરજનું નિવારણ કરવાની તેઓની માગણી ઉપરથી પ્રબંધ કરવાનું ફરાવવામાં આવ્યું અને તેનો નિકાલ આ મહાલમાં જેમણે કામ કર્યું હોય તેગની પાસે કામ

કરાવવો નેઈએ. થાણુદારે એક ગામનું પત્રક કર્યું છે બીજનું બાકો છે તે તુરત કરાવી નાંખવાનું કહેવામાં આવ્યું સત્તાણુંની સાલમાં એ ગામ રાજ્યમાં લાવ્યાં છે.

(૨) આમ્ય પંચાયતના વહીવટમાં બહારનાં માણસો આવી દબલગીરી કરે છે એ સંબંધમાં કહેવામાં આવતાં, “આમ્ય પંચાયત બે બહારના માણસોની સલાહથી તોફાની પ્રવૃત્તિ કરે તો તે ગામમાં આમ્ય પંચાયત બંધ કરી, તે જ ગામનો એક થાણુદાર નીમવો. એટલે ગામના લોકો સમજી જશે. બે ચાર થાણુદારો આ રીતે નીમવાથી દર-બારને ખોટ નહોં આવે પરંતુ દાખલો સારો બેસી જશે.

(૩) બે લોકોને લાગતું હોય કે જમીનનું મહેસુલ વધારે પડતું છે તો જેમને તે પ્રમાણે લાગે તેમણે પોતાની જમીનનાં રાજનામાં આપી દેવાં એ યોગ્ય છે.

(૪) ખેડૂતોના કરજ સંબંધી દરેક વહીવટદારે કેટલી કાળજી રાખવી નેઈએ તે સંબંધી સચના આપતાં એમણે કહ્યું કે “કરજ નિવારણની મારી યોજના એવી છે. કે જે તે અમલમાં આવે તો ગામડાંઓ બહારની ખોટી દબલગીરીથી મુક્ત રહે. બન્ને આમિરટો અને વહીવટદારોએ એ અમલમાં મક્કા જેવી છે. છતાં જે તે અશક્ય હોય તો તમારે મને કહેવું કે જેથી આખો દિફરતાન ખાડામાં ન પડે. હું બધાને કદીસ કે યોજના પ્રમાણે મેં કામ કર્યું છે પણ ખેડૂતોનું માનસ એવું છે, કે જે સુધરી શકે

એવું નથી. માટે મારા આ ઉપાય સિવાય તમારે બીજા ઉપાયો કરવા, હોય તો કરજો. પણ આ ઉપાય તો નિષ્ફળ ગયો છે. આ સવાલ આખા દેશનો છે અને તેમાં દેશનું દિન છે.

(૫) જમીન વેચાણના કેસોમાં વસુલાતીખાતું જમીન વેચવાનો હક આપે છે. અને તેને અંગે વેચાણની બધી ક્રિયા થાય છે. પરંતુ વેચાણનું નક્કી થઈ ગયા પછી ફેટલીક વખત વેચનાર છેવટે ફરી એસે છે, વેચનારે રૂપિયા પણ લઈ લીધા હોય છે, પરંતુ લેનારને જમીનનો કપજો આપવાની રેવન્યુ ખાતાને કાંઈ સત્તા નથી. આ મંબંધી કાંઈ રસ્તો કાઢવાની જરૂર છે. વસુલાતી અને ન્યાયખાતાએ મળી કાંઈક રસ્તો કાઢવાની મહત્ત્વે સૂચના કરી હતી.

(૬) ઉધડ સલામતીની ખાતતની ચર્ચા કરતાં એવી મતલબનું કહ્યું કે “દર દસ વરસે દસ ટકા વધારીને પૂરા દર સુધી ઉધડ સલામતીની રકમ લઈ જવા ફેસીલિટી દરાવ છે. ઉધડ સલામતી વાળાઓને જો નોકરી કરવી હોય તો પૂરા દરના બાર આના ભરે તો તેમને નોકરીમાંથી મુક્ત રાખવા. પણ જો તેઓને નોકરીમાં રહેવું હોય તો એમને અમુક ટકા આપવા જોઈએ. એટલે કે પહેલાં જેટલા ટકા ભરતા. હોય તે પ્રમાણમાં જ અત્યારે પૂરા વધેલા દરના ટકા એમની પાસેથી લેવા જોઈએ.” આ પ્રમાણે આસિ-સ્ટેટ વસુલાતી સાહેબને રિપોર્ટ કરવાની સૂચના પણ આપવામાં આવી.

ઉપરની ખાતતો સિવાય (૧) રવાનગી જગત સંબંધી, (૨) ધી ઉપરની જગતને લીધે તળાજ બંદરનો વેપાર વણસી અને થોધા બંદરે ગયો છે તે સંબંધી, (૩) રમશાનની સડક સુધારવા સંબંધી, (૪) પાયખાનાઓ બંધાવવા સંબંધી (૫) ભાવનગરના બંદરે ધીના વેપારની સ્થિતિનો તપાસ કરવા સંબંધી (૬) તળાજ અમુનિ. વહીવટ ગામના લોકોને સુખત કરી દેવા સંબંધી (દરબાર અત્યારે ૭૬૬ દમર આપે છે તેને બદલે ૧૦ દમર આપે) લોકોએ કહ્યું કે અત્યારે ૭૬૬ દમરનું બજેટ છે તે પૂરા ખર્ચાતા નથી

માટે એ સંબંધી તપાસ કરવી જોઈએ (૭) સાર્વ-જનિક ધર્મશાળામાં પ્લાન પ્રમાણે ગોઠવણ કરી દેવા સંબંધી વગેરે ખાતતોની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી.

તળાજની ખોપરના નીકળી ભાવનગર તા. ૧૫-૧-૩૮ને રાજ સાંજના ૫-૩૦ જસોનાથ મહા-દેવમાં સ્વરૂપરાણી નહેરના અવસાનને અંગે શોક સભા હતી, તેમાં મહુમને પ્રમુખ સ્થાન લેવાનો નગર શેક વગેરેનો આગ્રહ હતો એટલે આવવાનું થયું હતું. અને ખૂબ નયળી તબિયત છતાં પોતે તળાજથી થોડા કલાક આવી જવાની હા પાડી હતી. આ સભામાં પટ્ટણીજીએ ૨૧૦ સ્વરૂપરાણીના સંબંધમાં કહ્યું હતું કે:—

“આપણામા વિચાર લાગણીની એ શક્તિ છે. આજનો વિપવ મગજનો નથી પણ લાગણીનો છે. અને જોને લાગણી થાય તે જાણું થોલી શકતો નથી. આ પ્રસંગ એવો છે કે હિંદુસ્તાનનું કોઈ માણસ એવું નહીં હોય કે જોને આ બનાવની લાગણી થયા વગર નહીં રહી હોય! પછી તે ગમે તેવી જ્ઞાતિનો હોય. હિંદુસ્તાનમાંથી દેવ જેવા પુરુષો અને દેવી જેવી સ્ત્રીઓ ચાલી ગય છે. અને આવાં મનુષ્યો દેશમાંથી ચાલ્યા જવાથી મને બ વિચારો આવે છે. (૧) દેશની કમનસીબી અને (૨) જે ગત્યમાં આવાં સ્ત્રી પુરુષોને દુઃખો ખમવાં પડે તે રાજ્ય માટે દયા આવે. પણ તે સંધનું આંદો કહેવાની જરૂર નથી. સ્વરૂપરાણીની અને એમના દીકરા જવાહરલાલની બે વાત મને યાદ આવે છે. અને તે એ કે જવાહર-લાલ ધણી વધારે વખત કેદમાં ગયા છે. તેમાં એક વખત સ્વરૂપરાણી દેવીએ એમ કહ્યું કે કૌશલ્યાના રામને તો યાદ વરસેનો વનવાસ હતો. પણ મારા જવાહરને તો છંદગી સુધીનો વનવાસ છે. એમ લાગે છે. જવાહરલાલ શું વરતુ છે તેનો વિચાર કરતાં બીજી વાત એ યાદ આવે છે કે જ્યારે અફગાન લગાઈ ચાલતી હતી, ત્યારે લોર્ડ રોજર્ટસના દીકરાને ગોળી વાગી. બ્યુગલંચોને લોર્ડ રોજર્ટસને કહ્યું કે સાહેબ,

આ પ્રમાણે થયું છે. ત્યારે તેણે આંખમાં આંસુનું ટીપું લાવી કહ્યું કે “આત્યારે ત્યાં જંગલાર પશુ ચોલવાનો પ્રસંગ નથી.” મતલબ કે જંગલરસાલ બધા પ્રસંગોમાં લોઈ રાખઈએને પગલે ચાલે છે. આ વાત તરફ આપણું લક્ષ્ય બધ એટલું જ બસ છે.”

સંજાનું કામ પૂરું થયા પછી જસોનાથમાં કયા પ્રસંગ ચાલતો હતો તેમાં થોડી વખત જવણ કરવા ખેસી લાવનગરની જેલમાં ગયા હતા.

જેલમાં જવાનું કારણ તો એ હતું કે ત્યારે મહુમ સર પ્રમાણ કર, લાંબારીઆ ગામે ગયા ત્યારે ત્યાંના બે માથા ભારે ગરાસીઆ ભાઈઓ પસાયતા મોનાસંગ દેવસંગ અને બનેમંગ દેવીસંગ કે જેઓ જેલમાં હતા તેમનો ઘણા ત્રાસ એ ગામમાં હતો. આ બન્ને મગા ભાઈઓ હતા. અને લગભગ આખું ગામ એમની વર્તણૂકથી ઝાંખી ગયું હતું. એ બન્ને ભાઈઓની રાતરને લીધે એમના ઉપર કેસ થયો હતો અને એમના મગીન કોઈ નહીં થવાથી તેઓ લાવનગરની જેલમાં હતા. ભાડારીઆ ગામના લોકોએ એમ કહ્યું હતું કે જો આ ભાઈઓ ગામમાં પાછા આવશે તો અમારા મનને નેબમ છે અને અમારી વહુ દોકરીઓની આજરતી પણ સલામતી નહીં રહે. પોલીસ ઉપરી શ્રી કૃષ્ણચંદ્રને માથે લઈ લાવનગરની જેલમાં મહુમથી ગયા અને સદરહુ બન્ને ભાઈઓ કે જેઓના પગમાં બેરીઓ હતી એમને જેલના અંદરના ભાગમાંથી બહાર કઢાવ્યા. અને એમની સામે ગામની જે કન્યા હતી તેથી વાંકે કયાં. બન્ને ભાઈઓએ પગમાં પડીને કહ્યું કે “અમે આપને ખાતરી આપીએ છીએ કે અમારા તરફની કોઈ પણ ફરિયાદ હવે આપની પાસે નહીં આવે. અને અમે આપની સમા માગીએ છીએ. પણ અમારો કોઈ મગીન જ થતું નથી વગેરે. પટ્ટણીએ કહ્યું કે “મને તમારો નું મગીન ચાઉ છું અને કલ સવારથી તમે છૂટા પણ જો જો દું મગીન ચાઉ છું એ ઉપર ખ્યાન ગાખજો” એમ કહીને પોતે બહાર નીકળ્યા અને મેટરોડેટને તુરત બોલાવી

એ બન્ને ભાઈના હાથર હાથરના એક વરસ માટેના મગીનખત ઉપર મહુમ પોલીસ ઉપરીની હાજરીમાં સહી કરી અને તેથી બન્ને ગુન્હેગારો ખીજે દિવસે સવારથી કાયદેસર છૂટી ગયા. આ બન્ને ભાઈઓ કે જેઓ ગુન્હાહિન કામો કરનારા વર્ગમાં ગણી સકાય. એમના મગીન મહુમ થવાથી ઘણાને આશ્ચર્ય થયું હતું અને એમ લાગતું હતું કે મહુમનું આ કાર્ય બ્યવહાર નથી. અને કદાચ આ ગુન્હેગારો છૂટીને ભાડારીઆ પહોંચશે કે તુરત કાંઈ એવું કરશે કે પાછળથી દોકરીની થવાનો સમય આવે તો નવાઈ નહિ, પરંતુ મહાપુરોની કૃતિ ખરેખર અગમ્ય હોય છે. એમની દૂરદર્શિતાને સામાન્ય છુદ્ધિથી માપનાર બૂલ ખાય છે. અને સત્સંગાત મવતિ દિ સાપુતા લલનામ્” એ પ્રાચીન કહેવત આ દાખલામાં સિદ્ધ થઈ. આ બન્ને ભાઈઓ છૂટા થયા પછી એમના ગામમાં એઓ એટલી શાંત રીતે વર્ત્યા કે એમનું સમગ્ર જીવન જાણે બદલાઈ ગયું એવું ગામના લોકોને લાગ્યું. એમના તરફની ફરિયાદ બિલકુલ ન આવી. કમનસીબે પટ્ટણીજી ત્યાર પછી એક મહિને સ્વર્ગસ્થ થયા એટલે આ ગરાસીયા ભાઈઓ માટે મગીનનો ફરી સવાલ ઉભો થયો કે કાંતો તેમણે ખીજા મગીન રહ્યું કરવા જોઈએ અથવા તો ફરી જેલમાં દાખલ થવું જોઈએ. તેઓ બંને મહુમના ન્યેઠ પુત્ર શ્રીયુત અનતરાય પટ્ટણી, જેઓ હાલ દીવાન છે એમની પાસે આવ્યા, અને તેઓથી પોતાના પિતાની માફક આ બન્ને ભાઈઓના મગીન, જાકીની મુદત માટે થયા. આ દરમિયાન લગભગ બે વર્ષ થઈ ગયાં છે પણ આવા દાખલાઓ ઉપરથી જણાય છે કે સત્સંગ અને સત્પુરોની કૃપાથી મનુષ્યજીવન ઉપર કેવી સ્પર્શ થાય છે, અને મનુષ્યનું જીવન કેવું ફેરવાઈ જાય છે, તેના દાખલાઓ જુનાં ધાર્મિક પુસ્તકોમાંથી મળે છે, એવો જ આ દાખલો છે.

આજ દિવસે રાત્રે ટ્રેનમાં તજાગન રઈ ઝાંઝમેર જતા માટે નીકળ્યા અને ઉંચડી રેલે અને રાત રવા થયાથી ખીજે દિવસે ગવારે મોટર રસ્તે ઝાંઝમેર ગયા.

હતા પટ્ટણીજી ઝાઝમે આવવાના છે એવી હકીકતની જાણ થતા તળાજા મહાપત્રની લગભગ મધી ગામ પંચાયતના આગેરાનો અને ગામડાઓના ખેડૂતો ઝાઝમે આવ્યા હતા. ઝાઝમેગા ત્યાંના આગેરાન અને આમ્મપચાયત વગેરેના ગોમા બેડા રગ લેનાર રા પ્રાણશમ્ભાદને ત્યાં ઉતારાની સગવડ થઇ હતી ત્યાંની આમ પચાયતના વહીવટની તેના હિસાબ વગેરેની તપાસ કરાવી હતી શાળાના ઉત્સાહી શિક્ષક ગ રા દરગેવિંદાસે એક નાનું જાળસમેલન શાળામાં કર્યું હતું શાળાના કામથી અને ત્યાંના મેનાભાની શિક્ષકથી મરહુમે મતોચ જતાવી ધણો સારો અભિપ્રાય આપ્યો હતો.

ઝાઝમે એ જુનું ગામ છે ઝાઝમેગેનો કિલ્લો એ પ્રાચીનતાના અવશેષરૂપ છે અને એ કિલ્લામાંથી પુરાતત્ત્વના અભ્યાસકેને ધણ જાણવાનું મળી શકે એવું એ સ્થાન છે, આ સ્થાનની જો પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિથી તપાસ કરાવવામાં આવે તો અમારી માન્યતા છે કે કાંઠિયાવાડના અપ્રકટ ઇતિહાસને લગતુ સાહિત્ય ઉપનબ્ધ થરાનો સહન છે પરંતુ આ જાનતની ચર્ચા અહિં અપ્રસ્તુત છે.

ઝાઝમેમાં આસપાસના સખ્યાબંધ ખેડૂતોનું સાર મળ એક ચથુ હતું અને તેઓના ટોળા ગ પ્રાણ શરની ઓસરીમાં સતત બેઠા જ રહેતા હતા ૨૧ પટ્ટણીજી જો ખેડૂતોને મળતા તેને પ્રથમ કરજનું પૂછતા કે “નવા કરજમાં પડ્યા હો કે નહિ ?” આવી પૂછા કરતા ઝાઝમેર પાસેના પગતાપગગેનો એક ખેડુત કીવા મુગા જો ત્યાં આવેનો તેજો કહ્યું કે પોતાની પાસે તે ગામનો વેપારી તલકચદ માજેચ્ચ નથુ રૂપિયા માગે છે અને તેનું કાર્ડમાંથી દુનગનાથ ચથેય છે વધારે તપાસ કરતા પટ્ટણીજીને એમ પણ માલમ પડ્યું કે સદહુ ખાતેદારને કરજ ધમિગી બી તપામણીમાં પણ લેનામાં આ થો નથી માથે આસિરદટ વસુલાતી રા રા હાલિા બાણુશમ પાયા હતા તેમને પૂછતા જણાયું કે અમુક ગમના

ખાતેદાર કરતા ઓછી રકમના ખાતાદારને કરજ ધમિગીએ તપામણીમાં લીધા નથી આ માલમી પટ્ટણીજીને મહુ આશ્ચર્ય થયું અને આરા પ્રકારના દગારી દુનગ કાના તગ્ધી કાના મ્હેવાથી અને શા હેતુથી ક્યારે કરવામાં આ યા છે તેની તગત તપાસ કરાવતા માટે એ જ દિવસે લખાણ કરવામાં આવ્યું હતું એમણે કહ્યું હતું કે “કરજ નિવારણ કરવાનો હેતુ ખેડુત માત્રના ઉપગ્રો બોલે દૂર કરવાનો છે જ્યારે નાનો ખાતેદાર તો એની વિશેષ ગરીયાને કાગળે કરજના બોજમાંથી મુક્ત થવાને વિશેષ પાત્ર છે જ્યારે એ જ ખેડુતોને કરજ નિવારણના લાભ નથી મળ્યો એ સાબળી મને ધણુ દુખ થાય છે અને મારી બધી ચોજના ઉપર પાણી ફરી વળ્યું હોય એમ મને લાગે છે ” પરતાપગગના ખેડુતના પ્રસંગી મહુમ મગ પ્રભાશંકરને જાણુ દુખ થયું હતું.

હકીકત એમ હતી કે આ ખેડુત કીવા મુગા જાતનો કાળી ૩ ૧૬ થી ઓછી રકમની દારમ બારતો હતો અને તેથી ઉપર કહ્યું તેમ તેને કરજ ધમિગીમાં લીધેલો નહિ તેજો સદહુ મેપારી તલકચદ માજેચ્ચ પાસેથી ૩ ૨૦ અગ ઉધાર અને ૩ ૨૦ ધરેશુ ઉપર લીધેના રૂપિયા અને તેનું ચાજ અમુક વર્ષે એ ખેડુતે આપી દીધેયુ, પણ અગઉધારવાળા ખાતાના રૂપિયા લેણા હોઇ સદહુ વેપારીએ એને ધરેણાવાળા ખાતાના રૂપિયા આપ્યા છતાં ધરેણા પાછા આપ્યા નહિ અને અગ ઉધારવાળા ખાતાનો જો વેપારીએ મરો કર્યો, જેનું ચાજ અને ખરચ મહિન ૩ ૩૫નું દુ-મનાસુ થયું વેપારીને બોલાવી એના મોપડા ઉપરથી પતાવટ કરવાનું પટ્ટણીજીએ આગિરદટ રસુનાની સાહેબને અને વહીવટદારને કહ્યું પહેલા તો વેપારી માન્યો નહિ પરંતુ છેલ્લે દીસાબ ને અગઉધારખાતાની ૧૫ ૩ મા પતાવટ કરી અને પોતાના તગ્ધી ૩ ૧૫ વેપારીને આપીદેનાને પોતાના સેક્ટરીને કહ્યું એ પ્રમાણે ૩ આપી દેવામાં આવ્યા

* આ ગામ સબધી માહિતી “ગી સનચ”ના અગાકના અકમા અવી ગ છે

પરંતુ ઝાંઝમેર છોડ્યા પછી હંચડી સ્ટેશને રાત્રે મરહુમે પોતાના સેક્ટરીને બોલાવ્યા અને કહ્યું કે “પેલા ખેડૂતની ઉપર વેપારીનું જે કરજ હતું તેની પતાવટ થઈ પરંતુ એ સ્ત્રીનાં કડલાં તો વેપારીને ત્યાંજ રચ્યાં હશે. એ ગરીબ બાઈ નિગામા નાખતી હશે ને કહેતી હશે કે પટ્ટણીસાહેબે મારાં કડલાં ન અપાવ્યાં. માટે જે આટલામાં વહીવટદાર હોય તો એને આપણા તરફથી બીજા વીસ રૂપિયા આપી તેમને કહો કે વેપારીને એના હુકમનામાની પૂરી રકમ આપી બાકીનાં ધરણાં એને કાલ ને કાલ પાછાં આપી દે.” કહેવાની જરૂર નથી કે બીજા દિવસે બાકીને એના દાગીના પાછા મળી ગયા હતા. વેપારીને પણ ધડો મળ્યો.

ઝાંઝમેર ગામની પંચાયત સારી ચાલે છે. ગામમાં હિંદુ મુસલમાનના તહેવારો આખું ગામ સાથે ઉજવે છે, અને કનિયાનું સમાધાન પણ ગાંમ લોકો જ કરે એથી ગામનો એક પણ કેમ કોર્ટમાં ગયો નથી. તે સાંભળી પૂજ્ય પટ્ટણીજીએ કહ્યું હતું કે:—

“આ રીતે ઉત્સવમાં સૌ ભાઈઓ ભેગા મળે એ બહુ સારી વાત છે. બંને ત્યાં સુધી આવા ઉત્સવના પ્રયોગે ગામના શિક્ષિત ભાઈઓએ જનતાને બંને તેટલો ઉપદેશ આપવો જોઈએ જેથી આવા પ્રયોગે એક વધવાની સાથે જ્ઞાન પણ વધે. ગામડાના માણસોને આ ન્યાય, આ અન્યાય, આ નીતિ આ અનિતિ, આ શાંતિ, આ અન્યાય, એટલું જ સમજાય તો તેઓને ધણો લાભ થાય, હું ભવિષ્યમાં તમારા ગામને નયુનેદાર બનાવવા હોંશ રાખુ છું.”

અહીંના આજેવાન ખેડૂત માધવજીભાઈએ કરેલ ખેતીના પ્રયોગો પૈકી કોઈપણનું શેરડીના સંકળ થએલ પ્રયોગની વાતચીત દરમિયાન બોલ્યા કે,

“આ શેરડી મારી પાકે છે ને ગોળને ઉતારે સારા આવે છે તો ખેડૂતોને ઉત્તમન માટે આ શેરડીનું બી સરતું અપાવવા હું બનતું કરીશ.”

પટ્ટણીજીના મુકામે ઘર આગળની માફક ખેડૂતોનાં ટોળાં એમનાં દર્શન અને મુલાકાત માટે

પડ્યાં પાથર્યાં રહેતાં અને એમની પાસેથી બે શબ્દો સાંભળવાને ઉત્સુક રહેતાં આ બધાંઓને એકવાર ગામ્યપંચાયતનો ઉપદેશ આપતાં કહ્યું કે:—

“હંચડી તપાના દરેક ગામમાં પંચાયત થાય અને પચાયત પોતાનું કામ બરાબર કરતી હોય તો કેવું સારું ? પંચાયતનો હેતુ માત્ર દરબારશ્રીની કારમ વસુલ કરવી અને તુમારોની આવક જાવકની નોંધ કરવી એટલેજ નથી. પરંતુ પંચાયતો તો લેણુ દેણુના ફરિયા કરે, લોકોમાં કંઈકાંસ થાય તેનું સમાધાન કરે, નાતોના, ખેડૂતોના અને ગામડાંઓનાં ઉલ્લોગોના સવાલો વિચારે, ગામડાંઓની તંદુરસ્તીનો વિચાર કરે અને લોકોની નીતિને હંચા પ્રકારની કરે. મારી ઈચ્છા છે કે આ બધાં ગામડામાં પંચાયતના આદર્શો ધ્યાનમાં રાખી પંચાયતો કામ કરતી હોય અને એક પણ તકરારો તુમાર ન હોય તો એ જોઈ મને શાંતિ થાય. તમારી પંચાયત આવી આદર્શ બને એમ હું એમ ઈચ્છું છું. જેમ જેમ પંચાયતો એના આદર્શો તરફ પહોંચશે એમ તેને હું વધારે હક આપીશ. ગામના જુવાનોઆઓ એકઠા થઈ એમનો મંથ કરે અને ગામનું રક્ષણ કરે. આ તરફ ચોરી લૂંટફાટ નથી એ જાણી હું ધણો ખુશી થયો છું. પરંતુ ગામનો વહીવટ કરવામાં તમે સ્વાશ્રયી થયા છો તેમ તેનું રક્ષણ કરવામાં પણ સ્વાશ્રયી બનો એવી મારી ઈચ્છા છે. સારી પંચાયતો હોય ત્યાં થાણુદાર કે ફોજદાર શા માટે આવતું નેમણું? અને ગામના ખેડૂતો સ્વાશ્રયી બને તથા તેઓ કાકાના એશીસળા ન રહે તો આ પ્રમાણે જરૂર બની શકે. અને તે માટે પંચાયત થોડા માગણી કરે તે આપવાની મદદારજની ઈચ્છા છે.”

પટ્ટણીજીને મળવા ઝાંઝમેર તથા આસપાસના વાઘ ગરાસીઆ ભાઈઓ કે જેઓ અહીંના મૂળ ગરાસિયા છે અને જૂનકાળમાં પહેલાં ભાવસિંહજી સાહેબ આ વાઘઓની કન્યા વેરે પરણેલા એ સંબંધ જાણી પોતે બહુ ખુશી થયા. આ વાઘ ગરાસિયાઓ બહુ મુંઝાળા અને સ્વભાવે નરમ છે

એ જાણી મંતોપ પામ્યા કાચરાને નાસ્તો ગ્રાબ્યો ને આ પાઈ પછી કહ્યું કે “તમે ક્ષત્રિયોએ પ્રગતું રક્ષણ કરવાનું છે તેમજ ઉદ્ધમશીન ગદી તમારે ગુજરાત સ્થાપવાનું છે પ્રભુએ તમને બે ઝાળાને ગરાસ આપ્યો છે તો આજસ, વ્યસન અને નન-રાશમા પાપમાલ થશે નહિ તમારા બાળકોને કેળવણી આપો આજસ ને વ્યસનથી તમારા ગરાસ પૈસાવાળા વેપારીઓને ત્યા માર્ક ગયા છે એથી મને દુખ થાય છે તમારે તમારે બીજા જાળનુ હોય તો ધણે કરશે ને કેળવણી લેશે કેટલેક ઠેકાણે તમારા જ બાઈઓ અનબે મારે ચડી ગયા છે તેથી મને દુખ થાય છે”

ઝાઝમેરની શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ તા ૧૬મીએ રાત્રે દાડીઆ ગસનો કાર્યક્રમ ચોક્કસ હતો તે પૈકી “મેરે રે ડગે જોના મન નવ ડગે લલે ભાંગી પડે અલ્લા રે” એ પદ ઉપર સુંદર રીતે વિવેચન કરતા મરહુમે કહ્યું હતું કે આ દાડીઆ રાસમા અને ભજનોમા મને ભાગ લેવાનું બહુ મન થાય છે પરંતુ શુ કરે મારે શરીર કામ કરતું નથી ગામડાના માણસોને ભજનોના અને ગીતોના ને બરાબર અર્થ સમજવવામા આવે તો ગામડે ગામડે કુટુંબ પ્રેમ કેળવાય અને ધર્મનું જ્ઞાન થાય માગમા ને શક્તિ હોત તો હું તમને ધણું કરેત, એમ કહી શાળાના શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓના મમની પ્રદાસ કરી હતી અને કહ્યું હતું કે “ભાવે આ વિદ્યાર્થીઓ ને વ્યાખ્યાન કે ગણિતના અવરા દાખલા યોગ્ય આવડે પણ તેઓ આવ્યા ભજનોમાથી બોધ લે અને સરકારી થાય તો ભવિષ્યમા તેઓ સેનાપતિવાળા થશે”

ઝાઝમેરથી બપોરના નીકળતા, ગામને પાદર ધણુપુટ પાસે લોકોના ટોળા વચ્ચે ઉભા રહેતા ગામના ધણુપુટને જોઈ ધણો આનંદ વ્યક્ત કર્યો હતો અને કહ્યું હતું કે “આ ધણુપુટથી જે વાહડા વાહડીઓ થાય તેને ખૂબ માવજતથી ઉછેરને ખેડૂતો મેલ્યા કરે અને પછી તેનું પ્રદર્શન ભરી મને ખોનાવે એવી મારી ઈચ્છા છે પરંતુ હું લાચાર છું કે હું

શરીર અશક્ત થઈ ગયો છું નહીં તો આ માધનજીભાઈ જેવાના દેશી ગોધવા શણગારી ગાડે બેડી (મોટરને બદલે) મને ખેડૂતો તેડવા આવે અને ગાડામા બેસી હું આવું અને વિદાય થઈ તો મને ધણો બાગ્યશાળા મળ્યું” છેવટે ઝાઝમેરથી વિદાય થતા રસ્તામા ઉચ્ચડી ગામના ઉતારામા આમપાસના ગામોના ખેડૂતો એકન થયા હતા તેમને મળી ઉચ્ચડી (ગોપનાધરાડ) ગેસને સત્રુનમા આવી ત્યા ગત્રી રહ્યા હતા અને ત્યા ચોથા, દેગવડા વગેરે ગામે થઈ તા ૧૮ મીએ મહુવા મુકામ ડેર્યો હતો

ઝાઝમેર અને ઉચ્ચડી વિભાગના મુકામ દરમિયાન આસપાસના લોકોએ કેટલીક માગણીઓ કરી હતી પીથલપુરનું તળાવ ટૂટી ગયું છે, તેને બધાવી આપનાની માગણી કરતા પોતે એ સબધી ઈજનેર ખાતે તપાસ રાખવાનું કહ્યું હતું વેલ્હેદરી ગામે ચાર ગામને તરબેટ એક નિશાળ તળાવ છે, એને નો સુધારવામા આવે તો આસપાસના ધણા ગામોને સગવડ થાય એવી લોકોએ હકીકત જાહેર કરી પાવડીની સીમમા લેવલક્રોસીંગના પાટાની લંબાઈ વધારી દેવાની, રોળાવદરને મીમાડે લેવલ ક્રોસીંગના પાટા વધારી દેવાની કે જેથી અગમ્યમાત ન થાય, જેળાવદરના મૂળ જગસીઆઓની અફર ગકમ કરી દેવા સંબંધી વગેરે હકોમ્તો જાહેર થઈ હતી મહુવા જતા રસ્તામા દાઠા તાનુકાના તાનુકાર ગરામીઆઓ સ્ટેશન ઉપર મુલાકાતે આવ્યા હતા અને સ્ટેશનની ઓસરીમા થોડા વખત તેઓની સાથે વાતચીત કરવામા આવી હતી

મહુવામા પટ્ટણીજીનો મુકામ બગલાવાડી ખાતે રાખવામા આવ્યો હતો, અને ત્યાની આસપાસના કેટલાક ગામોમા ફરવાનો કાર્યક્રમ રખાયો હતો તા ૧૮-૧-૩૮ ને શાજ મહુવા ગામના આગેવાન વેપારીઓ બદરને સુધારવા સમધી વિનિતિ કરવા આવ્યા હતા અને બદરને અગે વેપારીઓને વેપારમા શુ શુ મુશ્કેલીઓ પડે છે તે હકીકત જાહેર કરી હતી સદરહુ બાળતના સમધમા મહુમે વેપારીઓના

મંડળને વિગતવાર પરિસ્થિતિ સમજાવતા એવી મતલબે કહ્યું હતું કે:—

“તમે બધાએ ખાડી ખોદવાની અને ખૂટા નાખવાની વાત કરી છે અને મહુલા બદરને સુધાગ્રાની માગણી કરી છે પણ અમને નિષ્ણાત કહે છે કે મહુલાના બદરને ગમે તેટલું સુધાગ્રા તો પણ તે સુધાગ્રા નહિ એ લોકો એમ કહે છે કે મહુલાના વેપારીઓ જે પોર્ટલીકટર વેપાર કરે તો બારે મદીના વહાણો આવે માટે જેમ જીનાગઢ વેગવગ માગ્યત વેપાર કરે છે તેમ તેમણે પોર્ટ લીકટર ગારફતે વેપાર કરવો નોંધ્યો ને એમ પણ કહે છે કે જે તમે વેપારીઓનું એવું મન કરાવી શકો તો મહુલાનો વેપાર વિકટર માગ્યતે બારે મહિના આવે અને પહેલા વિચાર આવેલો કે સ્ત્રીમર અત્યારે ન્યા જી રહે છે ત્યા સુધી એક સંક્રમ અને જેટી બાધી દષ્ટિએ તો શું ? પણ નિષ્ણાત એમ કહે છે કે તમે ગમે તેમ કરશો તો પણ ત્યા બારે મહિના સ્ત્રીમર રહી શકે તેમ નથી એટલે બારે મહિના તમારો વેપાર આવે એવું બદર તો વિકટર જ છે જે તમારી બધાની મગજ હોય તો ૭ તેને લઈને આવું” વેપારીઓએ કહ્યું કે “ધાવર વાવડો ફાગણ મહિનાથી થાય ત્યારે વોન્ટરમાથી વહાણો નીકળવાની મહામુરકેની છે અત્યારે રેવે થવાથી બદરને પાણીના નદીનો પ્રવાહ મળતો તે મળતો નથી એટલે જે નદીનો પ્રવાહ બદરનાવવાનું અને તો સરળ જેવું થાય તેમ શબ્દકાંઠાની આડી ખોદાવો તો અમને લાગે છે, કે બારે મહિના તરતું બદર થાય ” મહુલમ પદ્મીજીએ કહ્યું કે સ્કોટરેડના નિષ્ણાતોને ગોવાની પૂજ્ય હતું એમજો કહ્યું હતું કે કે એમ માઇલ સુધી ન્યા સુધી ગેરી જેવું પથન નાખીને ન કરીએ ત્યા સુધી સ્ત્રીમરો આવી શકે નહીં અને તેતો ૪૫ લાખ રૂપિયા જેટલો ખર્ચ થાય વગી એ દીશા જ એવી છે કે ત્યાં સ્ત્રીમરો આવી શકે નહીં એવો વાયરો છે એક વોટર કર્યા વિના બીજો ઉપાય નથી માગ બદરો અને મારો વેપાર ગાન્યના

બીજા ખાના કરતા માગ હુદયનો વધારે સ્પર્શ કરી રહ્યા છે એટલા માટે તો ૫૦ લાખ ખર્ચા પણ પરમેશ્વર આપણી વિરૂદ્ધ છે કારણ કે તે પણ પુરાતું જન છે તમે નદીની વાત કરો છો પણ નદી જેમ બન્યો ખોદે છે તેમ બધું પણ કરે છે તાપી નર્મદા મહી વગેરે નદીઓના દાખલા ઉપરથી તમને જણાશે એટલે નદીને ઉવાડવાથી બન્યું ઉધડે એમ હું માનતો નથી નદીનો પહોળો ૫૪ થતો ગયો છે એ એમ સૂચવે છે કે પહેલા તે બે કાઠામા આગા પછી પોતે જ પોતાને પૂરવા માડી છે આપણા દ્વિદુસ્તાનના લોકો પોતાને સ્વાર્થ સમજતા નથી પણ પરિમાના લોકો સમજે છે ત્યા નદીના કાંઠા ઉપરના ગામડાઓના લોકો પોતાની હદમા પૂરાઈ જતી નદીનું ખોદાણું કરી લે છે અને તેથી કુવાઓમા પણ પાણી રહે છે એટલે હું તો નિશા કરે છું કે નદીઓ પૂરાઈને ખેતર થવાના છે તેમ તમારો દરિયો પૂરાઈને પણ ખેતર થવાનું છે એટલે નિષ્ણાત તો એમ કહે છે કે મહુલાનું ખર્ચ બદર જ પોર્ટ લીકટર છે”

વેપારીઓએ કહ્યું કે ‘નાનીયાપાટ અને શબ્દકાંઠા વચ્ચે થઈને વહાણો આવે છે પણ એ પતથરાઓ કાઢી નાખવામા આવે તો વહાણો ઝૂટથી આવી શકે, એટલું જ કરવાની અમારી માગણી છે અને તેથી અમારો વેપાર ચાલુ રહેશે એમ અમારી માન્યતા છે માટે એટલી મગસ કરી આપો નદી જે આપ કહો છો તેમ કાદવ લાસતી હોય તો ખાડી ખોદાવી દ્યો અને અમાગ મન્ડ્રીકાક્ટને માટે એ પૂરતું છે”

આના જવાબમા પોતે કહ્યું કે “ભાનુનગરના બદરને પણ નદીઓ પૂરે છે મારો એવો મત હતો કે આ નદીઓને એક મીને ઘોધ મર્ગો દોય, તો દરિયો ન પૂરાય પણ નિષ્ણાતોએ મદ્યુ કે એમા પણ ભય છે પણ તમારી બીજી વાત માન્ય કરવા જેની લાગે છે હું નિષ્ણાતને મદીશ કે જે બની ચમત્તુ હોય તો એ બનક તમને એનો ખોદી દે કે રદાણો આવી શકે એટલી પહેાળી જગા થાય અને રદાણો

ખડક સાથે ભટકાય નહોં. મુંબઈનું બંદર એટલા જ માટે ત્યાં ક્યું છે, જ્યાં નદીઓ આવીને બંદર પૂરે નહોં. મારા મનને ખાતી થઈ છે, કે નદીઓ દરિયાને પૂરે છે. જો કે હું નિષ્ણાત નથી પણ મારી ખાતી તો થઈ છે. તમે પુરાની વાત કરી છે તે પ્રમાણે તમારા વહાણોને તુકશાન ન થાય એ બાબતમાં હું નિષ્ણાતને પ્રીતી નોંધશ. આપણો મત આવી બાબતોમાં નકામો છે. એમાં નિષ્ણાતો જ કહે તે જ માનવું જોઈએ."

બંદર ઉપર ક્રીટસન લાઈટની મગવડ કરી આપવાની માગણી કરી હતી અને તે સંબંધમાં બહોબરત કરી દેવાની હા પાડવામાં આવી હતી. તેમજ બંદરના પેસેન્જરોને જે હાડમારી વેઠવી પડે છે તે મંબઈમાં પણ કહેવામાં આવ્યું હતું. કુષ્કાળ વખતે રાજ્યની ચીજો બહાર નહોં જવા દેવી એ સંબંધી તેમજ ધીના વેપાર મંબઈ પણ વેપારીઓ સાથે ચર્ચા કરવામાં આવી હતી.

કરખામાં આમદાની જગાત છે તે સંબંધી કહેતા પટ્ટણીજીએ કહ્યું હતું કે "આના બે રસ્તા છે. કાંતો આમદાની જગાત કાઢી નાંખવી અથવા તો રવાનગી પાછી દાખલ કરવી. કારણ કે રવાનગી આપે તેના ઉપર આમદાની નથી પડતી. રવાનગી દરબારે બંધ કરી છે. અને એક વખત માફ કરેલો કર પાછો નાંખવો એ દરબારનું દીલ ચઢાતું નથી. એટલે હવે તો એક જ રસ્તો છે કે રવાનગી જગાત ગામ વાળા રાખે, દરબારને તેમાંથી એક પાઈ પણ નોંધતી નથી. પણ ગામ પંચાયત હોય એવા ગામે જ રવાનગી આપવી. ગામ પંચાયતવાળા રવાનગીની ચિઠ્ઠી લખી આપે એટલે તમે આમદાની દ્યો નહોં.

લોકોને પણ એથી ફાયદો થાય. આ એમાંથી શું કરવું તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. કાઢી નાંખેલો કર ફરી નાંખી શકાય એવું ભાવનગર રાજ્યમાં બની શકે એવું નથી. અત્યારે બંદરના વેપાર ઉપર સરકારે તરવાર ફેંકી છે એટલે સાચવીને ખરચ કરવું પડે એવું છે. આ વર્ષે જ ખર્ચવું પડ્યું છે એટલે ખરચ ઉપર કાપ મૂકવો પડશે. મહારાજા ભાવસિંહજીના વખતમાં પ્રોણે કરાડનું કરજ હતું એ કરજ ફીટાડતાં આ હાડકાં ગળી ગયાં છે. અને હવે તેનામાં રોકિત રહી નથી."

મહુવાની વહીવટી કચેરી તપાસવામાં આવી હતી. અને લગભગ ત્રણ કલાક બેસી કેટલાક મહત્વના તુમારો ઉપર ચર્ચા કરતાં કરતાં એના નિર્ણયો આપ્યા હતા. મહુમ પટ્ટણીજીની તપાસણી પદ્ધતિ એવી હતી કે ખાસ મતભેદના, ઘણાં વખતથી ચાલતા કે જેમાં મિદ્ધાંતના સવાલો હોય એવા તુમારો જુદા કઠાવી અધિકારી વર્ગની રૂબરૂમાં તેની ચર્ચા કરતા અને જાણે બધાને શિક્ષણ આપવાનો એમાં હેતુ હોય એમ જોનારને જણાઈ આવતું. કામ કરનારાઓની બેદરકારી, ભૂલો વગેરેને મહત્ત્વ ન આપતા પોતાના વર્તનથી અને શિખામણથી એઓને સુધારવાનો એમનો પ્રયત્ન હતો. જેમ જેમ એમને કડવા અનુભવો થતા ગયા તેમ તેમ અસાધારણ ધીરજથી અનિષ્ટના મૂળને શોધી કઢાડવા એઓ દરેક પ્રશ્નમાં વિશેષ ઊંડા ઉતરવા લાગ્યા. અને આ મુસાફરી પૂરી થયા પછી પોતાના અવસાનના બે દિવસ અગાઉ જે નોટ પોતે લખાવેલી તેમાં એમણે જે તત્વસિચન કરેલું તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એમ જાણવામાં આવ્યું છે.

અપૂર્ણ

પહેલાં અને અત્યારે

[યાદા નિવાસી દાકર કેસરીસિંહજી બાનદોડ રાજસ્થાની પરીવહના અનુસરી અને વયોવૃદ્ધ પુરુષ છે. રાજપુતાનાના રાજ્યોના એમને અગત્ય અનુસર છે “ક્ષાત્રધર્મ” માસિકમાં એમણે રાજસ્થાનો સંબંધી એક લેખ લખ્યો છે એ લેખની જો કે બધી નહીં પણ અંશતઃ હકીકત પણ ગુજરાત-કાઠિયાવાડના રાજ્યોને અસર કરે એવી છે. ગુજરાત કાઠિયાવાડના નરેશો પૈકી ઘણા નરેશો—અને તેમાં કેટલાક તો આપણી હાલનામાં ન હોય એવા ચાલિગચરીશ છે છતાં પણ આ લખાણના વિચારોની સર્વ સામાન્ય ઉપયોજિતા ધ્યાનમાં લઈ આ નીચે અમે તેનો સાર આપીએ છીએ]

કોઈ ભાવનાશીલ મનુષ્ય ગમે તો ગમતે ઈચ્છે ગણ માને પરંતુ ગણ પણ આખરે મનુષ્ય છે. કામ, ક્રોધ લોભાદિ પાંચવિકારો જે મામાન્ય મનુષ્યમાં છે તે ગમના પણ છે. અર્થાત્ ગમતી ક્રમેની મનુષ્ય તરીકે કંઈ ઉપગત તે સત્તાધારી હોવાથી તે ધોણું કંઈવાની પણ આનંદશક્તિ છે. અસંગૃહીત મનુષ્યમાં, મનુષ્યપણાનું અને પશુપણાનું મિશ્રણ હોય છે. માસ્તિષ્ ચાલિગચરીશ મનુષ્ય, એ મનુષ્યપણાની વિશેષ મમીપ પહેલો છે. ન્યારે તામસ ચાલિગચરીશ તે પશુત્વની મમીપ જાય છે, અને તેથી કોઈ પણ મમાન કે નાટ્યની વ્યવસ્થા કે અવનતિનો આધાર ચાલિગચરીશ છે એ વાત ખરી છે કે એક મામાન્ય વ્યક્તિના મુખ્યત્વે ગમના વર્તનની લોકો ઉપર વિશેષ અસર પડે છે. કાગળ કે તે મત્તાનો પ્રતિનિધિ હોવાથી તેના તરફ હજારો માણસો ભેગા કરે છે અને તેને અનુસરે છે એક ગમતી આવી રીતિ વસ્તુતઃ દયાપાત્ર છે. કાગળ કે તેને પોતાના જીવનનું ધોણું મમાનની વ્યવસ્થાને મુખ્યત્વે ધણુ પ્રતિષ્ઠિત અને ઉચ્ચ રાખવું પડે છે. ગમતું આ હુલાંત છે કે સામાન્ય, એનો નિષ્ણ વ્યવસ્થા કોઈ કરે તે કંઈ જેઓને નાજીવ પ્રાપ્ત છે તેઓ જ કરી શકે. ખરેખર ગમતું વ્યવસ્થા ઉચ્ચ પ્રમાણનું છે. શ્રુતિ, સ્મૃતિ, મહાભારત મમાનય શુકનીતિ આદિ ધર્મિક ગ્રંથો અને ગાંધીનીના બીજા ગ્રંથોમાં ગાંધીનિયમોને માટે આદ્ય અને આદ્ય ઉપર છે. આ આદ્ય પ્રમાણે ચાલિગચરીશ ગમતે “નગામ

ચ નરાધિપ” નું પદ સર્વથા યોગ્ય છે. પરંતુ અત્યારે તો એ પદ માત્ર હાલનામાં જ રહ્યું છે. વર્તમાન કાળમાં નરેશોના ચાલિગચરીશ અને વર્તન એ આદ્ય અને આદ્યથી વિપરિત જોવામાં આવે છે. જા. બધારણ પૂર્વકની ગાંધીનિયમ છે, ત્યાં ગમતું વ્યવસ્થા ગાંધીના લાલ દાનિમાં બહુ અમર કર્યું નથી. દા. ન. ઇંગ્લેન્ડ પરંતુ દેશી ગાંધીમાં ગાંધી સત્તાનું કેન્દ્ર, ગાંધીમાં હોવાથી પ્રજાના સુખ દુઃખ અને એની શાંતિ ચાલિગચરીશ આધાર નામ ઉપર છે. ઇંગ્લેન્ડમાં આપણી નજરે થોડા વર્ષોમાં એ ત્રણ ગાંધીનિયમો થયા પરંતુ તેની અસર દેશ ઉપર કોઈ થઈ નથી પણ હિંદુસ્તાનમાં તો માગ નરમાં જે ગાંધીમાં થાય છે તેમની હયાતી પછી એમણે પાયરેલી જૂની જાગરો ઉપડી જઈ, નવો રાજ પોતાની નવી જાગરો બીજાવે છે, અને તેની અસર પ્રજા ઉપર થાય છે. ઉત્પુરના મહારાણા સ્વરૂપમાં હજી આદ્ય વ્યવસ્થા, અંગ્રેજો મહેનમાં આવી ગયા પછી તેની ગાંધીનિયમ કંઈવામાં આવતી શુદ્ધિ, મહારાણાઓની મહાપાત્ર નહીં કંઈવાની શીતલેષ જેવી દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા, મહારાણા મનમોહનમિત્રાએ દેશ-કાગ પ્રમાણે બાધેની ગાંધીનિયમ અને એમની ગૌરવમય ગાંધીનિયમ નયા મહારાણા કોલમિત્રાએ દિના ગાંધીમાં અને મગધારી અધિકારીઓમાં પાડેતો અનુભવ પ્રભાવ વગેરે આજ પશુ ઉત્પુરમાં દયાત છે એમ કાણ કહેશે? આ તો માન એક

ઉદાહરણ છે પરંતુ અત્યારે બધાં દેશી રાજ્યોમાં નાટકીય પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. જ્યાં દિવસ હતો ત્યાં રાત અને રાત હતી ત્યાં નભરમે દિવસ થયો છે. એનું કારણ એ છે કે જુની પ્રથાઓ નષ્ટ કરવામાં આવી અને નવી લીલાઓ રચવામાં આવી. અસ્થિર સ્થિતિમાં પ્રગળવન કાલ કયા પ્રવાહમાં વહેશે એ કહી શકાય એમ નથી. “રાજ કરે એ ન્યાય અને પાસા પડે એ દાવ” એવી સ્થિતિ પ્રગળવનની છે. ટુંકામાં લાખો વ્યક્તિઓનું જીવન એક રાગના વ્યક્તિત્વ ઉપર અવલંબે છે. આમ હોય ત્યાં રાગના વ્યક્તિત્વને એક સામાન્ય ઉપેક્ષાની વસ્તુ તરીકે શી રીતે ભણી શકાય ?

આપણા રાજ્યોની દિનચર્યા તપાસવામાં આવે તો માત્ર કેટલાક સળંગ રાજકર્તાઓ જ પોતાની સાદાક્રમી લોકપ્રિય રહ્યા છે. અને હજી દેશી રાજ્યોની પ્રગળ એટલી ભક્તિવાળી છે કે રાગના મનુષ્યત્વ જુએ છે, તો સંતોષ પામે છે. પરંતુ કમનસીબે હાલમાં તો રાજકર્તાઓમાં એક સામાન્ય મનુષ્ય જેટલું મનુષ્યત્વ પણ દુર્લભ થઈ પડ્યું છે, ત્યાં પ્રાચીન આદર્શોની એમનામાં સંભાવના હોય એમ કેમ કરી માની શકાય ? યૌવનમદ, ધનમદ અને રાજમદ એ પ્રત્યેક અનર્થનું મૂળ છે, ત્યાં આ ત્રણે જ્યાં એક ટેકાણે મળે ત્યાં કેટલો અનર્થ થાય એ દૃષ્ટિનું મુશ્કેલ નથી. મૂંઢની આ ત્રણધારી તલવાર ઉપર કુશળતાપૂર્વક ચાલનાર વ્યક્તિ વંદનને પાત્ર છે. પુરાણ પુસ્તકો ઉપરથી અને ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે આવા મંગી, સરજ, ઉદાર અને પ્રજાવાત્સલ્યદિ ગુણોથી અલંકૃત નરેશો ભૂતકાળમાં હતા, પણ અત્યારે તો સરકારી અધિકારીઓની મિષ્ટ દષ્ટિ ઉપર ટકી રહેનારા જ નરેશો બહુધા છે.

કોઈ પણ રાજ્ય કે જાતિના જીવનનો આધાર એની ભાષા અને મંસ્કૃતિ ઉપર છે. ભાષામાં વિકૃતિ થવાથી મંસ્કૃતિ પણ વિકૃત બને છે. મંસ્કૃતિ વિકૃત થવાથી પ્રાચીન બ્યવસ્થાપદ્ધતિ ગરતગસ્ત થઈ જાય છે. અને તેથી વ્યક્તિત્વનો હાસ થાય છે. આ ધોરણે

રાજ્યોનો પણ હાસ થાય છે. અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણથી રાજ્યોના રાજ્ય ઉપર અસર થઈ છે. તેઓને માટે મેગા કોલેજ, કેલી કોલેજ, રાજકુમાર કોલેજ, એવીસન કોલેજ રચાવામાં આવી છે. અને દિલ્લેશ્વરના નિમિત્તે તેમાં આગ્રહથી આ વર્ગને અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવા ભરવામાં આવ્યો. મેગા કોલેજના પ્રિન્સીપાલ કર્નેલ લોકની કારકિર્દી સુધી તો નરેશો માટેની આ યત્નરૂપી શાળાઓ સાધારણ ચાલી, પરંતુ લોર્ડ કર્ઝનના આગમન પછી તો એમની નજીવીતી નીતિને અનુસરતો ધણે ફેરફાર થયો અને કેવળ પાશ્ચાત્ય દૃષ્ય આ કોલેજમાં દાખલ થઈ. આજુબાજુ કોલેજોના પાઠ્યક્રમ સામે ફેટલાકા તરફથી વિરોધ ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો કે દિલ્લિસ્તાનની યુનિવર્સિટીની માફક રાજકુમાર કોલેજોમાં પણ બી. એ. અને એમ. એ.ની ડીગ્રીઓ રાખવી પરંતુ તે વખતે એ નિયત ધૂતકારો નાખવામાં આવ્યો. લોર્ડ કર્ઝનને આ યત્નશાળાઓને યુનિવર્સિટીથી અસ્પૃશ્ય રાખવામાં રાજ્યનીતિનો સફળતા લાગી હશે. જો કે યુનિવર્સિટીઓની કેળવણી દોષપાત્ર હોવા છતાં તેમાંથી દાદાભાઈ, ન્યાયમૂર્તિ રાનડે, સર ટી. માધવલાલ, લો. મા. તિલક, ગોખલે, મહાત્મા-ગાંધી, સી. આર. દાસ, મોતીલાલ નહેરુ, લગ્નપતરાય જેવા પુરૂષો પ્રસિદ્ધ થયા છે પરંતુ અહીં તો ઉદ્દેશ જ “ગાંધીના પૂરા અને અક્ષલના અધુરા” જેવો છે. શરૂઆતમાં જ આ કોલેજોમાં વિદેશી ભાષા અને સંસ્કૃત સંસ્કૃતિનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, જેથી રાજ્યોનાં બાળકો ન તો પોતાને ઝાળખી શકે કે ન તો સંસારને. નામ માત્ર કેળવણી મેળવી તેમને ખેલવા કુદવાની રમતો અને પાશ્ચાત્ય વિલાસિતાની એવી મોહિની લાગી જાય છે, કે કોલેજમાંથી બહાર નીકળી તેઓ નથી રહેતા ધરના કે નથી રહેતા ધાટના. આ લખનારે અનેક રાજ્યોએ કહેલું સાંભળ્યું છે કે તેઓ અંગ્રેજીમાં લખેલી હકીકત તરત સમજી જાય છે જ્યારે દિલ્લી ભાષા તો કેવળ વાહીવાત છે. ભારતપુરમાં જ્યારે દિલ્લી સાહિત્ય સંમેલન ભરાયું, જેમાં કવિ સમ્રાટ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

પણ હતા—ત્યારે ભરતપુન્ના સ્વર્ગસ્થ નરેશ કૃષ્ણ સિદ્ધજીએ કહ્યું હતું કે ‘ મને કહેતા હું ખ યાચ છે કે દિંદી મારી માતૃભાષા ગ્હી નથી મારી માતૃ ભાષા તો અગ્રેજ થઈ ગઈ છે કેમકે મારી માતાની ગોદમા ગ્હી હુ ભણ્યો નથી પરંતુ અગ્રેજ બાઈ-ઝોની માથે લાગે વખત ગ્હી ભણ્યો છું, હું અત્યારે જે દિંદી બોલુ છું તે તો માગ આતરિક અગ્રેજ ભાવાનો માત્ર અનુવાદ છે હું મારા મનના ભાગે અગ્રેજમા સારી રીતે પ્રગટ કરી શકું છું દિંદીમા નહીં મને સ્વપ્ના પણ અગ્રેજમા આવે છે ’ મહારાજ કૃષ્ણમિહ અત્યારે હયાત નથી પરંતુ એની પ્રતિમૃતિરૂપ વ્યક્તિઓ આજ અનેક રાજસિદ્ધામનો ઉપગ બિરાજમાન છે આવી રિયતિમા ગણદાવાના માર્ગિક ઈવિયો દૈનિક, માપ્તાદિક, માસિક પત્રોના હુરુધુ લેખકો દેશોદ્ધારની સાથે રાજ્યોની હિતૈર્પિણા નખતા રખતા પોતાના નિયારે અને દલીલો દ્વારા દેશથી વારતવિદ્ય રિયતિ પરદે નરેશોનું આન ખેચાતો પ્રયત્ન કરનાની ધારણા ગણે છે તે મિશ્ચાબમ છે ગમ્મઓ પોતાની માતૃ ભાષાના પત્રોને તો સ્પર્શ પણ કરતા નથી તેમ વિલાયતી પત્રોમા પણ ઈન્સ્ટ્રુક્ટેડ, વીકલી લન રશીય રીદ્ડ પીઅન્વ એલ્યુકેશન પત્ર, મોટર વગેરે પત્રો, જેમા વિલાયતી સ્ત્રી સૌદર્ય, ગમત ગમતો, તિકાર અને આનાની ગતિની વર્ણન વિરોપતા હોય છે એવા-પગદ કરે છે અને તેમા પણ કેવળ ઉત્સુખતાથી ચિત્તો જ લુગે છે કોઈ કોઈ વળી વિલાયતી ગ્રેમા-ગ્રેમિકાઓને લગતી નવલકથાઓ કદાચ વાંચે છે ધરમા પણ રાત દિવમ અગ્રેજમા બોલવું પર્બંદ કર છે પછી ભલે એ ભાષા બટવરના જેવી કેમ ન બોલાતી હોય ’ અથાત્ કે આથી ‘ નથી ગહેતા હસ કે નથી રહેતા કૌઆ ’ આવી ગિયતિમા એવી તો આશા કેમ રાખી રાખાય કે દિંદના નરેશો આપણી પ્રાચીન રાજપ્રથા પ્રમાણે સાલ-મુદતમા સ્નાન કરી ઈશ્વર ઉપાગના કર શાંતિપૂજા દગારી હારી તેમા ગીના, મહાભા ત કે ગમાવધુ આદિ ધર્મગ્રંથોનું

અચલુ કરે, અને સર્વોદયના સાત્તિક સમયનો ઉપયોગ ઈશ્વર તથા ગજધર્મની ચર્ચામા કરે. અત્યારે તો પ્રહર દિ’ સડયા પછી પચારીમાથી ઉગી સૌથી પ્રથમ સિગારેટના ધુંવાડા કાઢતા કાઢતા શેરીંગ કરવું અને પછી વ્હા પી ગમત ગમતમા જવું એવો વ્યવસાય થઈ પડ્યો છે આ બધું ભાષા—પગિવર્તનનું પગિણમ છે

ગણે આટનાથી અધુર હોય એમ આપણા નરેશો વાગ વાગ વિલાયત ગય છે કેટલાક ભોળા લોકો એમ માને છે કે ગમ્મઓના વિલાયત જવાથી ત્યાના લોગ્તન્નાળા શામનનો અનુભવ મેળવી તેઓ પોતાની પ્રજાને ઉત્તર દશામા મુકશે પરંતુ વિલાયતની તેઓની મુસાફરીઓનું પરિણામ વિપરિત આવેલું જોવામા આવે છે, ઉપદુ એથી તો વિલાયતના આગમ, ભોગવિલાસની અને ત્યાની મુખ મામત્રો પાળી ગજકેપના લાખે રૂપિયા ખર્ચાઈ જાય છે આપણા દેશના લોકો (Indians) તરફ તેઓને ધૂણા ચાપ છે અને તેઓ પોતાની પ્રજાથી દૂરના દૂર ભાગે છે ગજપુતાનાના એક ગમ્મ વિલાયતથી શિક્ષણ મેળવી આવ્યા અને પોતાના પાડોશી ગજમા મહેમાન થયા એ ગજનના મહારાજકુમારની સાથે પ્રગોળાવાત વાત કરતા તેમણે કહ્યું કે દેશી લોકો ગૂર્ખ અને બેઈમાન હોય છે ’ આ ઉપરથી મહારાજ કુમારે મીડો કપોડા આપના એમને કહ્યું કે ‘ કે આપ પણ દેશી જ છો ને ? ’ આમ છતાં એટલું જ કહેવું જોઈએ કે નરેશોમા અપનાદ પણ છે ઉદ્દપુરના મહારાજા બુપાય સિદ્ધજી, કોટાના મહારાજ ઉમેરસિદ્ધજી, સીતામઉના રાજ ગમસિદ્ધજી તેમજ તેમના કુમાર રધુવીરગીદ્ધજી જેના કેટલાક અપવાદરૂપ દૃષ્ટાંતો છે

મૂળથી જ રાજકર્તાઓના મહેલોમા વિનાસની કમીના નથી તેમા પાશ્ચાત્ય શિક્ષણથી અને પાશ્ચાત્ય મુસાફરીઓથી ઉતરો ઉમેરો થયો છે અને એમની આરિયગણ્યતા મર્વતોમુખ બની ગઈ છે કેટલાક નરેશોના જીવન પ્રથમા યોગ છે પરંતુ તે “ આટામા ગીય ” જેટલા બાગી ઘણા ગમ્મઓનાં આનંદી

જીવન તો ખરેખર રામાચકારી હોય છે. અને એ સંબંધમાં તો માત્ર એટલું જ કહેવું બસ છે, કે “એમના રાજમહેલો કેવળ વિપમય હોય છે. એટલું જ નહીં પણ એમના એ લાભ આસાદોમાં ધણું સ્થળે તો નાટકી દ્રશ્યો સિવાય બીજું કશું જોવામાં નથી આવતું. નરેશોના આ ચારિત્ર્યોપની પ્રભા ઉપર કેવો ખરાબ અસર થાય છે એની, વર્તમાન-પત્રોથી જોએ માહિતગાર છે એમને ખબર છે. સિવાય રાજ્ય નૈતિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પણ એમના પૂર્વજોએ બાહુબલથી મેળવેલાં રાજ્ય સિદ્ધાંતો ઉપર એસનારા નૃપતિઓ અત્યારે કાષ્ટ પ્રતીતી જોવા થઈ ગયા છે. એમનું આ દૈર્ઘ્ય કેવળ એમના કુશરિતનું જ પરિણામ છે. રાજ્યોનો લોક અને કામ વાસનાઓને પોલિટિકલ ડીપાર્ટમેન્ટ સુપડાથી નોઈ રહે છે, પરંતુ જ્યારે વાહસરણ સાહેબ રાજ્યનીતિને અંગે જરૂરનું માને છે ત્યારે માત્ર થોડા જ સપ્તહામાં એમને કહી દે છે કે “તમે કાંતો છાનામાના ગાદી છોડી દો અથવા તો સરકારના નીમેક્ષા અધિકારીને તમામ રાજસત્તા સુપ્રત કરી દો. હા, તમારા નામનો પ્રયોગ રાજ્યતંત્રમાં જરૂર થશે. પરંતુ તમારે વાદ રાખવું જોઈએ કે નો રાજ્યતંત્રમાં દબલગીરી કરશે તો હમેશાને માટે રાજધાનીથી દૂર રહેવું પડશે, કાંતો આ માગણીનો સ્વીકાર કરે અથવા તો તમારાં કુકર્મોની તપાસ માટે કમિશનનો સ્વીકાર કરે.” સરકારમાંથી બસ આટલું આવતાં કાર્પપણ કુશરિત રાજ ચમકી ઉઠે છે. એના એ, ડી. સી. એ અને એના કૃપાપાત્ર બગલાઓ એની સામું તાકવા લાગે છે. અને એનાં અપકૃત્યો એની સામાં આવી ઉભાં રહે છે. દુનિયામાં રહેતા છતાં તે કયામતનો દિવસ લાગે છે. આ વખતે એની આંખ ઉઘડે છે પણ એટલું કહેવાની હિંમત નથી સાલતી કે “હું કમિશનનો સ્વીકાર કરું છું.” ખરેખર તે પરાણીન દશામાં આવી પડે છે. ખરું કહું છે કે “ભાસ્કર વિપ્રાત્મન:”

રાજ્યોની વ્યક્તિગત જીવનચર્યા ને કે એક

સરખી નથી છતાં કેટલીક વાતો તો એવી છે કે પ્રાચીન લગભગ દરેક નરેશમાં ન્યુનાધિક પ્રમાણમાં મળી આવે છે. એકમાં એક હોય છે તો બીજામાં બીજું હોય છે. ગરે જંગલું, મવારે આઠ નવ વાગે પચારીમાંથી ઉઠવું, રાજ્યનાં બધાં કામકાજ છોડી રમત ગમત માટે લાગવું, અધિકારીઓ ઉપર રાજ્યની બધી બાબતો છોડી દેવી, પ્રજાથી આધા વાગવું, રાજકોપમાંથી દ્રવ્ય લઈ રૂપરંજે વાપરવું, ખાનગી વેપાર કરવો, અને તેવા સરકારી અધિકારીની ખુશામદ કરવી, અને તેમાં પોતાના સુખની સલામતી માનવી પણ જ્યારે કાર્પ પ્રજાનું મંડળ મળવા આવે તો ખુશામદીઓના મડળમાં બેસા બેસાં ગપ્પાં મારતાં છતાં કહે કે મળવાની કુરસદ નથી, અને કહાસ મળે તો માત્ર ઉપર ચોંટીયું નામનું જ મળે. અંગ્રીજ લાપા ન બાળનારા અને દેશી પોપાક પહેરનારાને મૂર્ખ માનવા, અયોગ્ય માણસોને અધિકાર સોંપવો, પોતાના વિચારોનો કાંઈ વિરોધ કરે તો તે સહન ન કરવો, અને રગરાગ, “હાહા લીલી,” ગોટર, વાયુયાન, ચિકાર, કે દુરાચાર વગેરેમાં રાજ્યની કૃતકૃત્યતા માનવી વગેરે દોષો બહુધા ધણા નરેશોમાં ઝાણ વધતા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, અને કોઈક જ ભાગ્યશાળી નૃપતિ આ દોષોથી મુક્ત રહ્યા હશે.

આ બધાના કરતાં પણ જો એક વાતથી નરેશોનું પરિવર્તન અને પતન થયું છે તે એમના સ્વાભિમાનનો નાશ છે. આ દોષ લગભગ સર્વત્ર છે. મેવાડના મહારાજાઓને બાદ કરતાં રાજપુતાનામાં લગભગ બધે દેશાભિમાન, કુલાભિમાન અને ધર્માભિમાનની ઈતિશ્રી મોગલકાળના આગમન સાથેજ ચર્ધ ગઇ હતી. જ્યારે આ લેખકે એના આક્રમ્યના પ્રારંભકાળમાં મેવાડમાં પણ સ્વાભિમાન જોયું હતું તે અત્યારે રહ્યું નથી. ઉદેપુરના મહારાજા સંજયસિંહજી અને ફતેહસિંહજી, જુંદીના મહારાજા રામસિંહજી અને પાંચવાડાના નાના રાજ્યના મહારાજા લક્ષ્મણસિંહજી વગેરેનું સ્વાભિમાન અને તેન્દ્રિયતા આજ રી રાજ્યોમાં જોવામાં આવતાં નથી. એકબે ઉદાહરણો

આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થશે

મંત્ર ૧૯૪૦મા ઉદેપુરના મહારાજા સત્જનસિંહ નોંધપુરના મહારાજા જસનતસિંહના મહેમાન થયા મહારાજા જસનતસિંહજીએ પોતાના મહેમાન ઉદેપુર મહારાજાને કહ્યું કે 'હું એટલે અસલ ખતાનથી ચિંતાતુર ગઈ છું અને તે એકે મારે સખધ જામનગર રાજ્ય સાથે છે, ત્યાંના હાલના નરેશ જામવિલાસજીએ પોતાની એક મુમનમાન પાસનાનથી જન્મ પામેલ પુત્ર કાળુભાને ગજગાદીના વારસ હરાવેલ છે, અને સરકારે એનો સ્વીકાર કર્યો છે અને તેથી મારે એ ગાંધી સાથેનો મનઘ હમેશને માટે નાશ થના બેઠો છે આ બાબતમા હું એકલો કાંઈ કરી શકું તેમ નથી અને તેથી હું આપની મદદ માગુ છું, કારણ કે મહારાજા ઉદેપુર હિન્દુ ધર્મના રક્ષક અને રાજપૂતોના શિરોમણિ ગણેતા આવ્યા છે,' મહારાજા મજનસિંહજીએ મદદ આપવાનો સ્વીકાર કર્યો અને બંનેએ વિચાર કરી બે તાર અને બે પત્ર દિંદી સરકારના નામથી લખ્યા અને મહારાજા જસવત સિંહજીએ પોતાના મુસાદિય દરદયાળસિંહજીની સાથે નોંધપુરના તે વખતના રેસિડેન્ટ કર્નલ બેલી ઉપર એ તાર અને કાગળો મોકલી મહેવરાવ્યું કે જામનગરના જામમાહેલ વીલાસજીએ પોતાની મુમનમાન પાસનાનથી જન્મેલ પુત્રને ગાદીના હકદાર હરાવેલ છે તે સામે વાધો દર્શાવનારા બે તાર અને બે પત્રો દિંદી સરકારને પહોંચાડવા આપની ઉપર મોઢાયા છે પોલીટીશલ રેસિડેન્ટ એ તાર અને પત્રો ગજપુતાનાના એજન્ટ હુ ધી ગવન કર્નલ શાફ્ટેસને મોકલી આપ્યા અને જણાવ્યું કે મને ગજપૂતોના આપને અંગેનો મગાશે

ઉદેપુર જતા મહારાજા સત્જનસિંહજી મહારાજા જસવતસિંહજી સાથે અંગેનો પહોંચ્યા અને એ જી કર્નલેસને બંને ગામોને મગાશે માટે પ્રશનગદના બગેલે આવ્યા એ જી જીએ કહ્યું કે 'આપ મનેએ જામનગર પ્રકાશ મગાશે તાર અને

પત્રો મોકલ્યા તે બરાબર થયું નથી કારણ કે દરેક ગામને બે કે પોતાના ગાંધી પગલે કાંઈ કહેવાનો અધિકાર છે પણ બીજા રાજ્યોની બાબતમા એ દરમ્યાનગીરી કરી શકે નહીં, તેમ છતાંય રાજપુતાનાના રાજ્યોના સમઘમા કાંઈ કહેવાનું હોય અને આપ કહે તથા હું સાલજી તે કદાચ બરાબર છે, પરંતુ જામનગર તો કાઠિયાવાડમા છે એટલે આપનું કહેવું યથાર્થ નથી માટે પત્રો પાછા ખેંચી લ્યો જામવિલાસજીને પરિણીત રાણીની મતતિ નહીં હોવાથી એ પોતાની મુમનમાન સ્ત્રીથી ચમલ મતતિને ગાદી વારસ હરાવે એને શી રીતે શકી શકાય,' મહારાજા જસવતસિંહજી તો ચૂપ થઈ ગયા પણ ઉદેપુરના મહારાજાએ ઉત્તર આપ્યો કે 'એક સમય એવો હતો કે અમે આખા ભારતમા પ્રતિષ્ઠિત હતા પરંતુ ધરકલ્યાણથી રાજપૂતોની સંખ્યા ઘટી ગઈ પછી મુસલમાન પાદશાહો સાથેના યુદ્ધોમા લાખો રાજપૂતો નાશ પામ્યા, પરિણામે ગણતરીના રાજપૂત રાજ્યો રહ્યા એનું મને ધણું દુઃખ થાય છે પણ આ જમાનામા એ બે રાજાઓની મુમલમાન કે અંગેજી સ્ત્રીઓના મતાનોને રાજા ખતાવી દેવામા આવશે તો આજે જે થોડા ધણા રાજપૂત રાજ્યો રહ્યા છે અને એમનું રાજત્વ ટપી ગયું છે તે નષ્ટ થશે આ રિયતિ અમે કદી મહન નહીં કરી શકીએ પોતાની જાતિની રક્ષા કરવી એ દરેકનો ધર્મ છે આપ પણ આપની જાતિ અને ધર્મ માટે કેમ કેવા પ્રયત્નો કરો છો ? દૂર દૂરના પ્રદેશોમા આપના પાદરી લોકો મિશન રચાપે છે અમારા રાજ્યોમા પણ એમને દરેક પ્રકારની મદદ આપવાનું કહેતામા આવે છે એમ જેની રીતે આપને આપના ધર્મ અને જાતિનું અભિમાન છે તેવી જ રીતે અમને પણ હોય ! જામનગર કાઠિયાવાડમા છે એટલે શું થયું ? રાજપૂત ગાંધી તો છે ને ? એમ લાગે છે કે જામ સાહેબની પ્રતિ સ્વચ્છ ન હોય પણ અમારી તો છે ને ? એટલે અમે આ રીતે ગજગાદીએને બદલ થવા નહીં દઈએ. આપનો સમઘ કાઠિયાવાડ સાથે નથી

એટલા માટે તો આ પત્રો આપના નામ ઉપર નહોં પણ વાઇસરોય સાહેબના નામ ઉપર લખ્યા છે હવે રહી મારા મંબધની વાત સગપણનો મંબધ એ તણ પેદી જ ટકે છે પણ મારો મંબધ તો રાજપુતોમાં ખૂબ વ્યાપક છે. આપ માનો કે ન માનો પણ ઉદેપુરના મહારાણા ‘દિપ્તસિં’ કહેવાય છે અને હું પણ મારી એ જવાબદારી સમજી છું એટલે જ્યાં દિલ્હી હોય ત્યાં મારો અધિકાર છે જ્યારે આ આ બાબત તો ખામ મારી જતિના એક રાજ-કુટુંબને લગતી છે અને એજ મારા આટલા પ્રબળ પ્રતિકારનું કારણ છે અને એજ સરકારના મિત્ર છીએ એટલે અમારી ઇચ્છા છે કે વાઇસરોય સાહેબ નિરર્થક મુશ્કેલીમાં ન આવે એટલે આપ અમારા તરફથી વાઇસરોય સાહેબને વાળખી મલાહ આપશો કે જામ વિભાજીની મૂખતોનો અરવીકાર કરે ” મહારાણાના આ જવાબથી એ જી જ નિરુત્તર થયા અને કહ્યું કે “હું આપની ઇચ્છાથી વાઇસરોયને પરિચિત કરીશ અને તમારા તરફથી પ્રયત્ન પણ કરીશ અને આશા છે, કે સરકાર જામનગર સંમધીની કાંઈક આપને જોવા માટે મોકલશે.” થોડા સમયમાં રાજદારી ખાતા તરફથી આ કાંઈક ઉદેપુર મોકલ લવામાં આવી પરંતુ તે દરમિયાન મહારાણાનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો હતો પણ પશ્ચિમ એ આજુ કે કાજીના જામનગરના ગાદી વાગસ ન ગયા, ત્યાર પછી થોડા વખતે જામ વિભાજીએ આજ પ્રમાણે એક બીજા પુત્ર જસવતસિંહજીને પોતાની ગાદીનો વારસે ઠરાવેલ તે વખતે કોઈ રાજ્યએ વાધો ન લીધો અને મહારાજ જસવતસિંહજી પણ મનમાં ખેદ પામી બેસી રહ્યા આ ઉદાહરણ રાજપુતોના કૃષ્ણભિમાન, ધર્માભિમાન અને ક્ષાત્રોચિત સ્વાભિમાન માટે આપનામાં આવ્યું છે

સવત ૧૯૩૭માં મેનાડમાં વસતી ગણતરી વખતે મગગ જીલ્લાના હમરો બીલોએ તે સામે વાધો ઉઠાવી બળવો જગાડ્યો બીલોને ત્યાં કરવા મહારાણા સત્તજનમિહજીએ પોતાના વિશ્વાસુ

મત્રી પ્રમિદ કવિરાજ શ્યામલદાસજીને મગરા જીલ્લામાં લશ્કર આપી મોકલ્યા સામ, દામ વગેરેથી યુક્તિપૂર્વક તેઓ શાંતિ સ્થાપવાનું કામ કરતા હતા તે વખતે હિંદી સરકારે મહારાણાને લખ્યું કે “મેનાડમાં બીલોનો બળવો હજી શરૂ થયો નથી. અને એમ જણાય છે કે આ કાર્ય કરવા મહારાણા અશક્ત છે બળવો શાંત કરવાના કામમાં સરકાર વિલય થાય એ ઇચ્છતી નથી કારણ કે મેનાડની સાથે સંબંધ ધરાવતા ગુજરાતના સરકારી જીલ્લાઓના બીલો ઉપર આ બળવાની અસર થઈ છે એટલા માટે તો તરત બળવો દાખી દેવામાં આવે અથવા તો મહારાણાએ સરકારી લશ્કરની મદદ માગવી ” મહારાણા સંજનસિંહજી તરફથી સરકારને જવાબ આપતા લખવામાં આવ્યું કે “મહારાણા પારસી વરસથી જે શક્તિ અને બળથી પોતાની પ્રજા ઉપર રાજ્ય કરે છે એ શક્તિ અને બળ અત્યારે પણ છે. સરકારનું તો હજી હમણા જ આગમન થયું સરકારની મદદની કશી આવશ્યકતા નથી કોઈ બહારના શત્રુ સાથેની આ વલવાડ નથી કે જેમાં સૈન્યબળનો ઉપયોગ કરવામાં આવે મહારાણા પોતાની પ્રજાને મારીને શાંત કરવા ઇચ્છતા નથી કારણ કે મહારાણા માને છે કે પ્રજાને તો પુત્રની માફક સમજાવી શકાય પણ જે સરકારને પોતાના જીલ્લાના બીલોનો લંબ હોય તો સરકારે ત્યાં બદોબસ્ત કરવો એ જીલ્લાની જવાબદારી મેનાડ રાજ્ય ઉપર નથી ” મહારાણાએ આપેલા આ ઉત્તર પછી સરકારે આ સમગ્રી મૌન પકડ્યું હતું પરંતુ આવું સ્વાભિમાન અત્યારે નરેશોમાં રહ્યું નથી

એક વખત રાજપુતાનાના એ જી જ કર્નલ વોલ્ટરે મહારાણા સત્તજનમિહજીને, આજુના એક આગ સેકન્ડ આસિસ્ટન્ટને એમના રાજ્યમાં લેવાનો આગ્રહ કર્યો મહારાણા સમજી ગયા અને કહ્યું કે “એમને હું આહી જ આમિસ્ટન્ટની જગ્યા આપું ” ત્યારે કર્નલ વોલ્ટરે કહ્યું કે “એને દેશીના હાથ નીચે કામ કરવું પડે ” એટલે હસતા હમતા મહારાણાએ

કહ્યું કે “હું પણ દેશી છું. શું આપ એમ કહ્યો છો, કે એ મારા પણ અધિકારી થાય ?” આવાં ઉદાહરણો ઉપરની જણાય છે. કે લુના વખતમાં રાજ્યોમાં પોતાને માટે કેવું સ્વાભિમાન હતું.

આવું જ એક દર્શાત વાંસવાડાના મહારાવલ લક્ષ્મણસિંહજીએ પોતાનું આ લખનારને કહ્યું છે. એમના ઉપર એ વખતના આસિસ્ટન્ટ રેસીડેન્ટ મિ. પીન્હીએ એક ખાનગી ચિઠ્ઠી લખી અને ક્વર ઉપર “પ્રાઇવેટ” એ પ્રમાણે લખ્યું. મહારાવલે “પ્રાઇવેટ” શબ્દ દેખી એક કાગળ લખી તે ચિઠ્ઠી પાછી મોકલી. તેમાં તેમણે લખ્યું હતું કે “હું સ્તાં. જગતાં, ખાંતાં, પીતાં એટલું જ નહીં પણ શાશ્વ જતાં પણ પ્રત્યેક ક્ષણે રાજા છું. મારા જીવનમાં કોઈ એવી ક્ષણ નથી, કે જેમાં હું મારી જાતને રાજા ન માનતો હોઉં. આવા સંયોગોમાં મારે ત્યાં “પ્રાઇવેટ”ને કશું સ્થાન નથી. આપને ત્યાં પ્રાઇવેટ અને “ઓફિશીઅલ”ના ભેદ હોય છે. અમારે ત્યાં નહીં, એટલે ને તમે અંગત રીતે કાંઈ લખવા ઇચ્છતા હોય તો પ્રાર્થનાના રૂપમાં લખવું જોઈએ અને હોદ્દાના દરજ્જાથી લખવા ઇચ્છતા હો તો નિયમાનુસાર લખવું જોઈએ.” આસિ. રેસીડેન્ટને આથી રીસ ચઢી અને એ સળધીલનાણ કુરીઆદ આગળ કરી પરતુ તેનું પરિણામ વિપરીત આવ્યું. અને હમેશને માટે વાંચવાડામાં રહેવાનું એમનું બંધ ચર્ચ નીમચ રહેવાનું હતું.

આ ઉદાહરણ ઉપરથી હાલના રાજકર્તાઓની “પ્રાઇવેટ લાઇફ” શબ્દના નિર્માણનો સહજ ખુલાસો મળી રહે છે. અત્યારે રાજકર્તાઓ પોતાની “પ્રાઇવેટ લાઇફ” માં પોતાનો રાજકર્તા તરીકેનો

દરજ્જો ભુલો જઈ સરકારના અધિકારીઓ અને એમની સ્ત્રીઓ સુદ્ધાંતી સાથે છુટથી જોવાય છે. જ્યારે પહેલાં તો રાજાની ધરાખર કોઈ બેસી શકતું નહીં એવી પ્રથા હતી. એની પાસે બેસવાનું ભાગ્યેજ કોઈ મોટા ઉગ્રગણમાંથી એકાદ બેના ભાગ્યમાં લખાતું. આથી રાજાનો દરજ્જો સચવાતો. જ્યારે અત્યારે એવો કશો ભેદભાવ રહ્યો નથી. કહેવામાં ન આવે તો અમુક વ્યક્તિ રાજકર્તા છે એ જાણખવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. સરકારી અધિકારીઓ અને રાજકર્તાઓ અત્યારે સામાન્ય દોરતની માફક વર્તે છે. એક ખીજનો દરજ્જો સચવાય એવું કશું રહ્યું નથી. જ્યારે રાજાઓના મંત્રણમાં વાઈસરોય સાહેબ કે નામદાર શહેનશાહ પોતાનો દરજ્જો, મોજો અને પોતાપણું, ભુલી જતા હોય એમ જોવામાં આવતું નથી. વર્તમાન કાળમાં તો જ્યાં સુધી કોઈ રાજકર્તા દરબારમાં હોય કે ગાદી ઉપર હોય ત્યાં સુધી તે રાજા છે પણ ત્યાર પછી તો તે ‘પ્રાઇવેટ લાઇફ’ ગણે છે એવી પ્રથા હાખલ થઈ છે. જ્યારે જો જ રાજકર્તા એની પ્રજાના તો ચોવીસે કલાક અનદાતા અને ગરીબ નિવાજ છે. પ્રજાની સાથે એમને ‘પ્રાઇવેટ લાઇફ’ જેવું કદી હોઈ શકતું નથી. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે રાજાઓનું પ્રાચીન વ્યક્તિત્વ અને એમના રાજત્વનું મહત્ત્વ પ્રજાની દષ્ટિમાં હલકું પડી ગયું છે. અને પ્રજામાં માનનીય ગણાવા યોગ્ય નરેશો ઉપરથી પ્રજાનો ભક્તિભાવ સદાને માટે ઉડી ગયો છે અને તે બધું થવા પામ્યું છે આ “પ્રાઇવેટ લાઇફ” જેવા પ્રયોગોથી.

જમીન મહેસૂલના પ્રશ્નો

મિ. મણિલાલ હીરાલાલ શાહ એમ. એ. એ 'મધ્યગુજરાતના આર્થિક પ્રશ્નો' એ વિષય ઉપર એક અધ્યાસ-પૂર્ણ પત્રિકા લખી છે. તેમાં જમીન મહેસૂલને લગતા કેટલાક મહત્વના પ્રશ્નોની છણાવટ કરી છે. જે કે તેમાં તેમણે પેટલાદ (ગાયકવાડ) અને આણંદ (ફ્રિટિશ) જે તાલુકાઓને કેન્દ્રસ્થ રાષ્ટ્રી આંકડાઓની તપાસણી કરી છે. પણ તેમાંનો કેટલોક ભાગ દેશી રાજ્યો માટે ઉપયોગી હોય અને આ નીચે આપીએ છીએ.

૧

છુટને લગતા પ્રશ્નો

હિંદુસ્તાન એ એક ખેતીપ્રધાન દેશ છે. તેથી કરીને તેની વસતીનો લગભગ ૮૦ ટકા ભાગ ખેતીમાંથી પોતાની આશુવિકા પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ ખેતીનો ખર્ચ આધાર વરસાદ ઉપર છે અને આ વરસાદ અનિયમિત હોવાથી ખેતીની પેદાશ અનિયમિત બને છે. જે જોઈ એ તેના કરતાં વધારે કે ઓછો વરસાદ આવે, અથવા અનિયમિત વરસાદ આવે તો પાક ઉપર તેની ખૂબ જ અસર થાય છે; અને પાક યથા છે. વરસાદ ઉપરાંત બીજા તીક, હીમ જેવા કેટલાક કુદરતી કોષો પણ પાકને ઘણું નુકસાન કરે છે. આથી કરીને ઘણીએ વાર રૈયતને પૂરેપૂરો પાક મળતો નથી. સામાન્ય રીતે દર વરસે ૧૦ થી ૧૨ અને કેટલીક વખતે ૧૪ આની જેટલો પાક થાય છે. પેટલાદ તાલુકામાં ૧૨ આની પાકને સંપૂર્ણ પાક ગણવામાં આવે છે.

સામાન્ય રીતે દર વર્ષના સરેરાશ પાક ઉપરથી ગણતરી કરીને જમીન-મહેસૂલ આકારવામાં આવે છે. તેથી કરીને ખેડૂન ત્યારે ઉપર વર્ણવેલી મુસીબતોમાં ફસાય છે ત્યારે એ જમીનમહેસૂલ સહેલાઈથી આપી શકતો નથી. આવી અવારનવાર આવી પડતી અસામાન્ય મુસીબતો વખતે ખેડૂતને શકત આપવા માટે જમીનમહેસૂલમાંથી અમુક ટકાની માફી અથવા

છૂટ આપવામાં આવે છે.

પેટલાદ અને આણંદ એ બંને તાલુકામાં છૂટ આપવાની પદ્ધતિ છે. પરંતુ એ બંને પદ્ધતિઓમાં ઘણો ફેર મળુમ પડે છે. પેટલાદ તાલુકામાં વખતો-વખત જમીનમહેસૂલના કુલ ટકામાંથી અમુક ટકા જેટલી માફી આપવામાં આવે છે. ત્યારે આણંદ તાલુકામાં જમીનમહેસૂલના કુલ ટકામાંથી અમુક ટકા જેટલી માફી નહિ પરંતુ પાકની આતીના પ્રમાણમાં તદ્દકુખી (Suspensions) આપવામાં આવે છે. અને પાછળથી એ તદ્દકુખી અમુક ફાળે જરૂર પડે છૂટ (Remissions) માં ફેરવી નાખવામાં આવે છે.

બંને પદ્ધતિઓ વચ્ચેનો મુખ્ય તફાવત એ છે કે ત્યારે વડોદરા રાજ્યની ચાલુ (Current) વર્ષના જમીનમહેસૂલની પણ માફી આપવામાં આવે છે ત્યારે આણંદ તાલુકાની અંદર જે તદ્દકુખીની રકમ એક વર્ષના જમીનમહેસૂલ કરતાં વધારે હોય અથવા જે તદ્દકુખી ત્રણ વર્ષ સુધી ભરપાઈ થઈ ન હોય તે તદ્દકુખીને માંડી વાળવામાં આવે છે. આવી માંડી-વાળેલી તદ્દકુખી એ જ છૂટ એમ આણંદ તાલુકામાં મનાય છે. તેથી કરીને ચાલુ વર્ષના જમીનમહેસૂલમાં કોઈ પણ જાતની છૂટ આપવામાં આવતી નથી.

હવે આ છૂટનું ધોરણ કેવી રીતે નક્કી કરવામાં આવે છે તે આપણે જોઈશું. આણંદ તાલુકાની અંદર કેટલી છૂટ આપવી જોઈએ તે માટે પાકની આનીની ગણતરી કરવા માટે આણંદની અંદર એક મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે. આ મંડળના કુલ સભ્યો પાંચ હોય છે. તેમાંથી ત્રણ સભ્યો સરકારી અમલદારો હોય છે અને બીજા બે સભ્યો પ્રજા તરફથી ચૂંટાઈ આવેલા હોય છે. આણંદ તાલુકાના ગામડાંઓની અંદર આનીની ગણતરી મામલતદાર દરેક ગામના અગ્રગણ્ય માણસોની સલાહ લઈને કરે છે. આવો રીતે આનીની ગણતરી કરી આણંદ તાલુકામાં કેટલી છૂટ અને તહકુબી આપવી જોઈએ તે નક્કી કરવામાં આવે છે.

પેટલાદ તાલુકામાં આનીની ગણતરી માટે કોઈ પણ મંડળની વ્યવસ્થા જેવામાં આવતી નથી. ત્યાં વહોવટદાર અને તસાદીઓ લોકોનો સહકાર સાધી આનીની ગણતરી કરે છે અને છૂટ તથા તહકુબીની જરૂરીઆત તથા તેનું પ્રમાણ નક્કી કરે છે.

અહીં આનીની ગણતરીની બે પદ્ધતિઓ વચ્ચેના એક અગત્યના તફાવતની નોંધ લેવી જરૂરી છે. વડોદરાના નિયમો પ્રમાણે આખા ગામને માટે આનીની ગણતરી કરવામાં આવે છે. તેથી કરીને કેટલાક ખેડૂતો કે જેમના પાકને જરા પણ નુકસાન થયું નથી તેમને પણ આનીની ગણતરીથી મળેલી છૂટનો લાભ થાય છે. પરંતુ ખરી રીતે એમને તે લાભ મળવો જોઈએ નહિ. આણંદ તાલુકાની અંદર આનીની ગણતરી કરી છૂટ આપવાની આ ખામી દૂર કરી છે. કારણ કે ત્યાં આખા ૫ ગામને માટે આનીની ગણતરી કરવામાં આવે છે અને ત્યારબાદ નક્કી કરેલી આની પ્રમાણે દરેક વ્યક્તિત્વ ખાતેદારના ખેતરોની આની ગણવામાં આવે છે. આથી કરીને તે ખેડૂતો કે જેમને ખરેખર નુકસાન થયું જ હોય તેમને જ છૂટ અને તહકુબીનો લાભ મળે છે.

છૂટ આપવાને માટે વડોદરા ગામ ૧૬ આની પાકને સંપૂર્ણ પાક ગણે છે, અને આંક આની પાકને

સરેરાશથી અડધો પાક ગણે છે. જ્યારે આણંદ તાલુકામાં ૧૨ આની પાકને સંપૂર્ણ પાક ગણવામાં આવે છે અને ૬ આની પાકને સરેરાશ પાકનો અર્ધો ભાગ ગણવામાં આવે છે. આથી કરીને વડોદરા રાજ્યની નીતિ આ બાબતમાં વધુ પ્રગતિદારી છે તે ઉપરાંત જે વડોદરા રાજ્યની અંદર પાક બે આનીની નીચે જાય તો ૨૦ રૂપિયા અથવા તેથી ઓછી રકમના ખાતેદારને જમીનમહેસૂલથી તદ્દન માફી આપવામાં આવે છે.

વડોદરા રાજ્યમાં ધારાધોરણને એક બાજુએ મૂકી ધણીએ વખત ઉદારતાથી જમીનમહેસૂલની છૂટ આપવામાં આવી છે. છેલ્લા દસ વરસમાં પેટલાદ તાલુકામાં વડોદરા રાજ્યે નીચે પ્રમાણે છૂટ આપી હતી.

વર્ષનું નામ	રકમ
૧૯૩૧-૩૨	૩. ૨૪૯૫-૯૦
૧૯૩૨-૩૩	૩. ૪૨૨૯-૦૦-૬
૧૯૩૩-૩૪	૩. ૭૬૪૨૪-૧-૧
૧૯૩૪-૩૫	૩. ૭૧૭૪૧-૮-૧
૧૯૩૫-૩૬	૩. ૩૭૨૫-૮-૯
૧૯૩૬-૩૭	૩. ૩૭૬૩-૧૨.૩
૧૯૩૭-૩૮	૩. ૪૧૩૯-૧૫-૪
૧૯૩૮-૩૯	૩. ૨૪૪૭૭-૧૨-૭

ઉપરના આંકડાઓ ઉપરથી માલુમ પડશે કે લગભગ દરેક વર્ષે પેટલાદ તાલુકામાં છૂટ આપવામાં આવે છે. આણંદ તાલુકાના છેલ્લાં ૧૦ વર્ષોની છૂટ ના આંકડા મળી શકતા નથી. પરંતુ આણંદ તથા માટે કેટલાક આંકડાઓ મળી આવે છે. જેની મરખામણી પેટલાદ તથાના આંકડાઓ સાથે કરી, દર વર્ષે છૂટ આપવાથી મરકારને કેટલી ખોટ બોગવવી પડે છે તે મગજવા નીચેના પત્રમાં પ્રયત્ન કર્યો છે.

જમીન મહેસૂલના પ્રશ્નો

નામ	વર્ષ	કુલ મહેસૂલ	ફટ	સેંકડે નુકશાન
પેટલાદ	૧૯૩૩	૧૦૯૬૪	૫૨૫	૪.૮%
"	૧૯૩૮	૧૦૯૬૪	૭૮૫	૭.૧%
આણંદ	૧૯૩૬-૩૭	૨૪૧૪૮	૨૨૬	૧.૦%
"	૧૯૩૭-૩૮	૨૪૧૪૮	૫૫૨	૨.૨%

ઉપરના પત્રક ઉપરથી આપણને છૂટથી દર સેંકડે કેટલું નુકશાન થાય છે એની ખબર પડે છે, તે ઉપરાંત આપણને એ સમગ્રાય છે કે વડોદરા રાજ્યની છૂટની પદ્ધતિથી લોકોને વધારે ફાયદો થાય છે.

ઉપર પ્રમાણેની છૂટ આપવાની એ પદ્ધતિઓમાંથી હું આણંદની પદ્ધતિને વધારે પસંદ કરું છું કારણ કે તે થોડે ખર્ચે સારો ફાયદો આપી શકે છે. છૂટ આપવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પ્રતિકૂળ મંજૂગોથી ખેડૂતોને થએલા નુકશાનની મુસીબતો દૂર કરવાનો છે. તેથી કરીને પ્રતિકૂળ મંજૂગોથી જે લોકોને ખરેખર નુકશાન થયું છે તે લોકોને છૂટનો ફાયદો મળે તે વધુ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. આણંદ તાલુકાની પદ્ધતિથી આ પ્રમાણે બની શકે છે. પરંતુ વડોદરા રાજ્યની પદ્ધતિથી નુકશાન થયું હોય કે ન થયું હોય છતાંય છૂટનો લાભ ખેડૂતને મળે છે. વળી નુકશાનના પ્રમાણમાં છૂટનો લાભ મળવો જોઈએ તે ધોરણ વડોદરા રાજ્યની પદ્ધતિથી સાચવી શકાતું નથી. આપણે સરકારની દૃષ્ટિથી જોઈએ તોપણ વડોદરા રાજ્યની પદ્ધતિ ઓછી લાભદાયક છે કારણકે સરકારને તેનાથી વધારે નુકશાન ખમવું પડે છે.

વળી છૂટ તહકુબી વિ. આપવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ખરા ખેડૂતોને રાહત આપવાનો છે. પરંતુ એ ઉદ્દેશ ભાગ્યે જ પાર પડે છે. જે ખેડૂતો પોતાની જમીન હોય અને પોતે ખેડતા હોય તેમને તો આ છૂટ વિ. નો લાભ આપોઆપ જ મળે છે, પરંતુ જે ખેડૂતો જમીનદારની જમીન માથે ખેડતા હોય છે તેમને છૂટ વિ. નો લાભ ભાગ્યે જ મળે છે. કારણ

કે જમીનદારો સરકારની માફક છૂટ અથવા ધટાડો આપવાને તૈયાર નથી હોતા. જમીનદારો પર જે જમીનમહેસૂલ વધે તો તે બોળે તેઓ ખેડૂતો ઉપર નાખી દે છે. પરંતુ જમીનમહેસૂલ ઘટે તો તેનો લાભ ખેડૂતોને તો ભાગ્યે જ આપે છે. વળી જમીનદારો પાસેથી મારી ઠોકીને આ લાભ મેળવવાની ખેડૂતોની તૈયારી અજ્ઞાનતા અને ગરીબાઈને લાઇને નથી. જે કે તેઓ આ વારંવાર છૂટ, ધટાડો વિ. જમીનદાર પાસેથી મેળવવા પ્રયત્નો કરે છે. પરંતુ જમીનદારો એવા હોશિયાર હોય છે કે એવા પ્રયત્નોને તેઓ જરાય મચક આપતા નથી. તે ઉપરાંત આવો લાભ ખેડૂતોને આપવો જોઈએ એવું કાયદેસરનું દબાણ તેઓ પર નથી માટે જે ખેડૂતોએ આવો લાભ મેળવવો હોય તો તેમને માટે એક જ રસ્તો છે અને તે મહકાર સંઘ સ્થાપવાનો. પેટલાદમાં આવું એક ખેડૂત મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે અને તેણે એવા ઠગવ પસાર કર્યો છે કે દરેક ખેડૂતને જમીનદારે સરકારી રાહતના પ્રમાણમાં રાહત આપવી જોઈએ. અને જે તેમ ન થાય તો ખેડૂતે જમીનદારની જમીન ખેડવી નહિ અને આવી છોડી મૂકી જમીન બીજા કોઈપણ ખેડૂતે ખેડવાનું માથે લેવું નહિ ખરેખર આ પગલાથી ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધરવાનો અંપૂર્ણ સંભવ છે. આણંદ તાલુકામાં જમીનદારોએ ખેડૂતોને રાહત આપવી એમ કાયદેસર ફરિયાદો છે અને તેથી જે કોઈ જમીનદાર આવી રાહત પોતાના ખેડૂતને ન આપે તો તે ખેડૂત જમીનદાર સામે અદાલતમાં દાવો લાવી શકે. પરંતુ આણંદ તાલુકાના ખેડૂતોમાં જમીનદાર પાસેથી રાહત મેળવવાના પ્રયત્નો માટે કોઈ પણ પ્રકારની ચળવળ નેવામાં આવતી નથી.

૨

તહકુબી

જેમ અસામાન્ય મુસીબતો વખતે રાહત આપવા ખેડૂતને જમીન મહેસૂલની છૂટ આપવામાં આવે છે,

તેની જ રીતે તેના જ વખતે ખેડુતને તહકુમી આપવામા આવે છે તહકુમી એટલે જમીનમહેસુલને તે વર્ષે નહિ લેતા તેને ખીજે અગર ત્યારપછીના વર્ષે લેવું તે

તહકુમીની પદ્ધતિ પણ બને તાલુકાઓમા છે, પણ બને તાલુકામા તહકુમી આપવાનું ધોરણ જુદુ છે. સામાન્ય રીતે તો મપૂર્ણ પાક થાય અગર આર આની પાક થાય ત્યા સુધી તહકુમી આપવામા આવતી નથી વડોદરા રાજ્યમા ૮ આનીથી ઓછો પાક થાય ત્યારે તહકુમી આપવામા આવે છે ન્યારે આણુ તાલુકામા ૬ આનીથી ઓછો પાક થાય ત્યારે તહકુમી આપવામા આવે છે આથી વડોદરા રાજ્યના ધાગઓ આ બાબતમા વધારે ઉદાર છે

વડોદરા રાજ્યમા ત્રણ આનીથી ઓછો પાક થાય અને આણુદ તાલુકામા ૪ આનીથી ઓછો પાક થાય ત્યારે મપૂર્ણ જમીનમહેસુલ મુલતવી રાખવામા આવે છે આ રીતે બ્રિટિશ રાજ્યનું ધાગધોગણુ વધારે ઉદાર લાગે છે

જે પાક ત્રણથી ૭ આની વચ્ચે હોય તો વડોદરા રાજ્ય ૫૦ ટકા જેટલુ જમીનમહેસુલ મુલતવી રાખે છે ન્યારે આણુદ તાલુકામા ૪ થી આર આનીની વચ્ચે પાક હોય ત્યારે ૫૦ ટકા તહકુમી અપાય એટલે સામાન્ય રીતે બને તાલુકાઓમા ૫૦ ટકા જેટલી તહકુમી આપવાનું ધોરણ લગભગ સરખુ જ છે

તહકુમી વચ્ચે વરનાના ધોરણુ પણ જુદા જુદા છે પેટનાદ તાલુકામા ૭ આનીની અદર પાક થયો હોય ત્યારે અને આણુદ તાલુકામા આર આનીની અંદર પાક થયો હોય ત્યારે તહકુમી તદ્દન વચ્ચે કરવામા આવતી નથી

પેટનાદ તાલુકામા તહકુમી વચ્ચે કરવા માટે નીના દપ્તાઓ રાખવામા આવ્યા છે આ દપ્તાઓ આદમી રીતે અને ગાંધી ઓછા ન હોય એટલે તે ઉપરાંત ખાતેદાર જેટલુ જમીનમહેસુલ આપતો

હોય તેના ૩ ભાગથી વધારે રકમ જેટલી તહકુમી એકી વખતે વચ્ચે થઈ શકે નહિ આણુદ તાલુકામા નિયમો જરા જુદા છે. આણુદ તાલુકામા પાક જે આઠ આની અને અગિયાર આનીની વચ્ચે હોય તો જમીનમહેસુલના ૩ ભાગ જેટલી તહકુમી એક સામટી વચ્ચે કરી શકાય છે, અને જે પાક અગિયાર આનીથી વધારે હોય તો આખા ચે જમીનમહેસુલ જેટલી તહકુમી વચ્ચે લઈ શકાય છે

પેટલાદ તાલુકામા તહકુમીની રકમ તે ખાતેદારના જે વર્ષના જમીનમહેસુલ કરતા જેટલી વધારે થઈ હોય તેટલી આપોઆપ માડી વાળવામા આવે છે આણુદ તાલુકામા તહકુમીની રકમ તે ખાતેદારના એક વર્ષના જમીનમહેસુલ કરતા જેટલી વધારે થઈ હોય તેટલી દર ત્રણ વર્ષે આપોઆપ માડી વાળવામા આવે છે અહીં આપણે એક વાત યાદ રાખવી એટલે આણુદ તાલુકામા ચાલુ વર્ષના જમીન મહેસુલમા છૂટ જગતે અપાતી નથી પરંતુ તહકુમી આપવામા આવે છે અને આ તહકુમીને ન્યારે માડી વાળવામા આવે ત્યારે છૂટ કહેવામા આવે છે

૩

ખેડુતની આર્થિક સ્થિતિ

ખેડુતની આર્થિક સ્થિતિ માટે ધણાજ લખાણો લખાયા છે આ આર્થિક સ્થિતિ તપાસવા માટે જુદા ધોણો સ્વીકારવામા આવ્યા છે કેટલાક, ખેડુતના આરક્તવકના ખર્ચ ઉપરથી કેટલાક, ખેતીમાથી મળતા ચોખ્ખા નફા ઉપરથી નિ થી ખેડુતની સ્થિતિનું માપ કાઢે છે હું એમ નાનું છું કે ખેડુતને ખેતીની અદરથી સુ મળે છે તેની તપાસ કરીએ તો જ આપણને ખેડુતની ખરી સ્થિતિ મગમળ.

તેટલા માટે આપણે ખેડુત જે જે પાક લે છે તેનો ખર્ચ અને તેમાથી તેને થતી આવકનો વિચાર કરીએ આ નાનકડા પુતકમા દરેક દરેક પાકનો વિચાર કરવાનું અશક્ય બને છે તેથી કરીને આપણે

જમીન મહેસુલના પ્રશ્નો

આણંદ અને પેટલાદ તાલુકામાં જે મુખ્ય પાક છે- તંબાકુ-તેનો વિચાર કરીશું એટલે આપણને બંને તાલુકાઓના ખેડૂતોની સ્થિતિનો કીકડીક ખ્યાલ આવી

શકશે. નીચેના પત્રકમાં તંબાકુના દર વીધા દીક બંને તાલુકાઓમાં જુદી જુદી જાતના ખેડૂતને કેટલું ખર્ચ આવે છે તે જતાજ્યું છે:—

કઈ જાતનો ખેડૂત	જમીન મહેસૂલ સિવાયનો વીધા દીક ખર્ચ.	જમીન મહેસૂલ સાથેનો પેટલાદ તાલુકામાં વીધા દીક ખર્ચ	જમીન મહેસૂલ સાથેનો આણંદ તાલુકામાં વીધા દીક ખર્ચ
(૧) માસિક ખેડૂત.	રૂ. ૧૫	રૂ. ૧૬-૮-૦	રૂ. ૧૮-૦-૦
(૨) ભાડે જમીન ખેડાવનાર જમીન માલિક.	રૂ. ૩૦	રૂ. ૩૪-૮-૦	રૂ. ૩૩-૦-૦
(૩) સાંઘ આપીને જમીન ખેડનાર ખેડૂત.	...	રૂ. ૩૧-૮-૦	રૂ. ૨૭-૦-૦

હવે આપણે તંબાકુના દરેક વીધામાંથી ખેડૂતને કેટલી આવક થાય છે તે જોઈએ. પેટલાદ તાલુકામાં દર વીધે સામાન્ય રીતે ૧૨ મણ તંબાકુ થાય છે અને તેનો ભાવ દર મણે રૂ. ૪-૮-૦ જેટલો ઉપજે છે. આણંદ તાલુકામાં સામાન્ય રીતે દર વીધે ૧૦ મણ તંબાકુ થાય છે. અને તેનો ભાવ દર મણે રૂ. ૩.

૫-૦-૦ જેટલો ઉપજે છે. તેથી કરીને દર વીધા દીક પેટલાદ તાલુકામાં રૂ. ૫૪ અને આણંદ તાલુકામાં રૂ. ૩૧, ૫૦ની સરેરાશ આવક ખેડૂતને થાય છે. હવે આપણે ખેડૂતને ચોખ્ખો નફો કેટલો થાય છે તે નીચેના પત્રકમાં જોઈએ.

ખેડૂતની જાત.	જમીનના નામ	ખર્ચ રૂ.	કુલ આવક રૂ.	ચોખ્ખી આવક રૂ.
(૧) માસિક ખેડૂત	(૧) પેટલાદ તાલુકા	૧૬-૮-૦	૫૪-૦-૦	૩૪-૮-૦
	(૨) આણંદ "	૧૮-૦-૦	૫૦-૦-૦	૩૨-૦-૦
(૨) ભાડે જમીન ખેડનાર ખેડૂત	(૧) પેટલાદ "	૩૪-૮-૦	૫૪-૦-૦	૧૯-૮-૦
	(૨) આણંદ "	૩૩-૦-૦	૫૦-૦-૦	૧૭-૦-૦
(૩) સાંઘ ખેડનાર ખેડૂત	(૧) પેટલાદ "	૩૧-૮-૦	૫૪-૦-૦	૨૨-૮-૦
	(૨) આણંદ "	૨૭-૦-૦	૫૦-૦-૦	૨૩-૦-૦

ઉપરના પત્રક ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે પેટલાદ તાલુકાના ખેડૂતોને ખેતીમાંથી આણંદ તાલુકાના ખેડૂતો કરતાં કઈ વધારે પ્રાપ્ત થાય છે. બીજું એ પણ માલુમ પડે છે કે જાતે

ખેડનાર માસિક ખેડૂતને પંદરથી વીસ વીધાં જેટલી જમીન ધરાવતો હોય તો આનંદથી જીવન ગુજારી શકે છે. સાથે રાખનારાઓની સ્થિતિ ખરેખર દયાજનક છે. અને ખેતી તેમને માટે આવકનું સાધન

અભિપ્રાય હતો કે વડોદરા શાળ્યની ઉદાર નીતિને લઈને એ બે તાલુકાઓમાં શિક્ષણની મગવડ ધણી જ મુંદર હોનાથી તે તાલુકાઓમાં કંચુ કરવા પણ રહેતુ નથી

ગાંધીની પ્રજાસહાયણ માટેની ખીજી યોજના તે પ્રજાના આરોગ્ય માટેની છે અહીં મારે ઝમ્લ કરવુ નોંધ્યે કે આશુદ તાનુકા કરતા પેટલાદ તાલુકામાં રુઝ્યાનયોની યોજના વધારે સારી છે પેટલાદ તાલુકામાં ૭ રુઝ્યાલયો છે અને તે ઉપરાત અનેક આંધાલય મરૂો છે આશુદ તાલુકામાં ફક્ત ૪ રુઝ્યાલયો છે અને આંધાલય મરૂો ત્યાં નથી

હવે આપણે બન્ને તાલુકાઓના ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે રાજ્યે શુ શુ કર્યું છે તે નોંધ્યે પેટલાદ તાલુકામાં ૭ શહેરોની ખીલવણી થઈ છે આશુદ તાલુકામાં ૪ શહેરો છે આશુદ તાનુકા કરતા પેટલાદ તાલુકા જરા ખૂણે છે છતાં પેટલાદ તાનુકામાં વિદ્યુતની યોજના છે અને સ્વરવાહક (Telephone) યત્ર વડે પેટલાદને વડોદરા સાથે જોડવાની યોજના ઉપર વિચારણા ચાલી રહી છે પેટલાદમાં બે મિનેા અને અનેક જિનેા તથા પ્રેસો છે આશુદમાં પોલમન ડેરી નેવા લાયક છે.

હિંદુસ્તાન જેવા બેતીપ્રધાન દેશમાં બેતીવાડીના વિકાસ માટે વણુ કરવાની જરૂ છે વડોદરા ગાંધીના કૃષિખાતાના મુખ્ય અધિકારીના પ્રયળ ઉત્સાહથી પેટલાદ તાલુકામાં બેતીવાડીના હથિયારો, સાગ બી, વ મા ધણી સારી પ્રગતિ થઈ છે આશુદ તાનુકામાં પણ આ બાબતોમાં ધણી મારી પ્રગતિ થઈ છે

પેટલાદ તાનુકામાં Intensive Cultivation નેવામાં આવે છે. વડોદરા ગાંધીના કૃષિખાતાના પ્રયત્નોથી પેટલાદ તાનુકાના ગંગોલ ગામે સુધરેલી જાતની તળાકુ ઉછેરવાનું ચર્ક થયુ છે વડોદરા ગાંધીના કૃષિખાતાના પ્રયત્નો બેતીવાડીના ભાગ અને પેટાવિભાગોવાળાં વર્તુજો રચાથી તે દ્વાગ પ્રામ-જનતાને બેતીવાડીના કર્કમાં દરેક જાતની મદદ કરવામાં સમાએવા છે આ ઉપરાત બૂધ્ધ અને

કૃવાના પાણીનું રાસાયણિક પૃથક્કરણ પણ ડો ચદુલાલ શાહના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યુ છે

આશુદ તાનુકામાં બેતીવાડીની સ્થિતિ આમાં કરવા માટે Economic Holdings કેવી રીતે સ્થાપવુ તે માટે ખાસ પ્રયત્નો થઈ રલા છે આ કામને પદ્ધતિપૂર્વક ઉકેન લાવના માટે પણ કૃષિવિધાના સ્નાતકોને પણ કેન્દ્રોમાં નીમવામાં આવ્યા છે આ પ્રયોગોને ઉદ્દેશ એવો છે કે એક બેતુતના કુટુબને તેના દોરના ધાસચાગ સાથે ઓઝામાં ઓછી કેટલી જમીનથી અને તે જમીનના કેરા ઉપયોગથી નિભાવ થઈ શકે તે ગોધી કાઢવુ તે ઉપરાત છૂટાછાપા Holdingsને એકત્રિત કરવાનો પણ આ પ્રયાસ છે વળી આશુદમાં ટૂંકા જ વખતમાં એક કૃષિવિલાસ સ્થાપનાનું છે

આશુદ અને પેટલાદ તાલુકાની કૃષિખાતાની પ્રગતિ અને પ્રવૃત્તિ મંત્રીયકારક છે ને કે કરવાનું ધણુ બાકી છે છતાં પણ શુભ પ્રયત્નોની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે

બેતુતના સામાજિક, આર્થિક વગેરે ઉદ્ધાર માટે સહકારી મર્યાઓની ઉપયોગિતા એકમતે કબૂલાય છે માટે એ સરચાઓની સ્થાપના, વિકાસ અને પોષણ માટે ગાંધી બેદરકશ રહેવુ જોખમભરેલુ છે વડોદરા ગાંધીમાં તેમજ બ્રિટિશ પ્રાતોમાં ઇ સ ૧૯૦૪માં પહેલવહેલી સહકારી મંચાની શરૂઆત થઈ પેટલાદ તાલુકામાં આજે લગભગ ૭૯ સદકારી મરૂણીઓ છે અને તેમાં લગભગ ૪ હજાર જેટલા માણસો સમાસદો તરીકે ભાગ લે છે આશુદ તાલુકામાં લગભગ ૮૧ જેટલી મદકારી મરૂણીઓ છે અને તેમાં ૩૭૦૦ જેટલા સમાસદો છે

આશુદ અને પેટલાદ તાનુકાની વસ્તીનું પ્રમાણુ જોતા આ મર્યાઓ અને સમાસદો ઓછા કહેવાય એથી બને તાલુકાઓમાં મદકારી ચળવળને શુદ્ધ બનાવી તેને વેગ આપવાની ખામ જરૂર છે

મદકારી મર્યાઓમાં તાણાનું ધીગણુ કરનારી સરચાઓ (Credit Societies) વધારે પ્રમાણમાં

દેખાય છે. પરંતુ હાલના સન્નેગો ભોતાં નાણાં સિવાય અન્ય રીતે ખેડૂતોનો ઉદ્ધાર સાધી શકે એવી મદદકારી સંસ્થાઓ (Noncredit Societies) ની ખામ જરૂર છે.

નાણાં ધીરનારી સહકારી સંસ્થાઓ અને તાલુકાની અંદર ખરાબ દશામાં આવી ગઈ છે. આનાં ધણુ કારણો છે. પરંતુ બ્રિટિશ હિંદના ઉત્તર વિભાગના મદદનીશ સહકારી અધિકારીની માન્યતા પ્રમાણે નાણાં ધીરનારી સહકારી સંસ્થાઓની પડતીનું મુખ્ય કારણ શાહુકારોની છેતરપીંડી છે. જ્યારે આ સહકારી સંસ્થાઓ રથપાઈ ત્યારે શાહુકારે પોતાનાં ભરપાઈ ન થઈ શકે તેવાં ખગમ દેવાં સહકારો મંડળોમાં પોતાની લાગવગ વાપરી વસુલ કર્યાં. આ બધાં દેવાં ન આપી શકે તેવા માણસો સહકારી મંડળોના સહાસદ થયા અને આવી રીતે શરૂઆતમાં જ Credit Societies ના વિનાશના ખીજ રોપાયા, અત્યારે તે એ સહકારી સંસ્થાઓ લગભગ મરણપથારીએ પડી છે.

નાણાં નહિ ધીરનાર Noncredit Societies

ની સ્થિતિ જરા સારી છે અને તે સંસ્થાઓ કેટલીક રીતે સાંડે જનકલ્યાણ કરે છે.

હવે આપણે પ્રજના સામાજિક ઉદ્ધાર માટે બંને તાલુકાઓમાં રાજ્ય તરફથી શા શા પ્રયત્નો થયા છે તે જોઈએ. વડોદરા રાજ્યમાં ૧૯૦૪માં ખાળલમ-પ્રતિબંધક કાયદો દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો એવો જ કાયદો બ્રિટિશ હિંદના પ્રાંતોમાં ઇ. સ. ૧૯૩૦માં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. લમ્બિચ્છેદનો કાયદો કે જે આજે મુખર્ષ સગરની પાસે વિચારણા માટે પડેલો છે તે વડોદરા રાજ્યમાં ઇ. સ. ૧૯૩૦ જેટલો વહેલો દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. તદુપરાંત વડોદરા રાજ્યની અંદર જાતિત્રાસનિવારણ કાયદો પણ છે. આ કાયદાથી નાના નાના એકડાઓનો અને ગોઝોનો નાશ કરવામાં આવ્યો છે. એક જ જાતિના પડી ગયેલા નાના નાના વિભાગોને લઈને શિક્ષિત યુવક યુવતીઓને લમ્બસબંધમાં પડતી આવડણો આ કાયદાથી કેટલેક અંશે દૂર થઈ છે. બ્રિટિશ હિંદના લોકો આ કાયદો બ્રિટિશ હિંદમાં દાખલ થાય તે માટે ઘણા આતુર છે.

પ્રાચીન રાજશાસન

[વડોદરા ખાતે ૧૯૩૩માં મહુમ, પ્રાચ્ય વિદ્યાવિશારદ ડ્રો નયસ્વાલના પ્રમુખપદે મળેલી સમગ્ર હિંદની સાતમી “એડીએન્ટલ કોન્ફરન્સ”માં અભ્યાસ માટે આ નિબંધની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. પ્રાચીન કાળમાં નરેશોના તરફે કેવી વ્યવસ્થાથી આવતા અને તેમાં લોકમતને કેટલે અંશે અવગણા હતો તે આ નિબંધમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. હાલના કાળમાં આમાના વિચારો દેશીરાજ્યોના પત્રોનો વિચાર કરનારને ઉપયોગી થાય એવા લાગવાથી અને આપવામાં આવ્યો છે.]

ઇતિહાસનું અંશોધન અને તેનો નિર્ણય એ કાર્મિ અને વિવાદમય છે. તે સંબંધી અનાધિત અનુમાન કરવાં અશક્ય છે. દિદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તો તમભાવત છે. પ્રાચીન શોધખોળ કરનારાઓએ ગ્રિક્સ, શીલાલેખો, તામ્રપટો, વૈદિક, જૌહ અને જૈનગ્રંથો તથા કથાનકો ઉપરથી અંશોધન કર્યું છે. પણ તેથી

હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનું આખું અંગ થાય તેમ નથી. આવા સંયોગોમાં આર્યપ્રજના રાજ્યપ્રધારણ વિષે લખતાં પ્રમાણ જળની ગણતું મુશ્કેલ છે. ઇ. સ. ૫ ૧૦માં સૈકા લગભગના આપણા ઇતિહાસમાં પ્રકાશનાં કિંગ્સો નાખવા મશોધકએ કીક પ્રવર્તન કર્યો છે. અને એટલે અંગે એ પ્રાચીન રાજ્યવ્યવસ્થાના ઉદ્દેશ્ય પરસ્પરે ઉપયુક્ત છે.

ઉપર દર્શાવેલાં સંશોધનનાં સાધનો સિવાય ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦ સૈકામાં અને ત્યાર પછી થયેલા નાટકગ્રંથો, શ્રુતિ, રશ્મિતિ તથા પુરાણગ્રંથો, ક્ષત્રિયાન અને ત્સંગ જેવા પરદેશી મુસાફરો અને ધર્મયાત્રાળુઓનાં લખાણોથી હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અને બંધારણનો ઉકેલ કરવામાં ઠીક સાહાય્ય મળી છે.

જૂના કાળના લખનારાઓ ધર્મશુદ્ધિથી અને લોકહિતની વૃત્તિથી લખતા એટલે એમના ગ્રંથોમાં તેઓ પોતાના સંબંધી કંશો જ ઉલ્લેખ કરતા ન હતા. અથકારો અને કવિઓ પોતાને માટે તો નહીં જ પણ પોતાના આશ્રયદાતાઓ વિષે પણ કંઈ લખતા નહીં, પણ એમના ગ્રંથો ઉપરથી જે તે સમયની લોકરિચિતિ રાજ્યવ્યવસ્થા મંબધી ભાળ મળે છે. વેદોમાં રશ્મિતિઓમાં, પુરાણોમાં, સૂત્રોમાં અને કથાનકોમાંથી આ વિગતો મળે છે. અને એ રીતે આર્યપ્રજ્ઞના રાજકીય વિકાસનો કેટલેક અંશે તાજો મળી જાય છે.

આર્ય પ્રજાએ પંજાબમાં પ્રવેશ કર્યો તે પહેલાં એ પ્રજા એશિયા ખડના મધ્ય પ્રદેશમાં રહેતી હતી, કે ઉત્તરમુવના પ્રદેશમાં રહેતી હતી એ વિષે અદ્યપિ મતભેદ આચ્છે આવે છે. અવસ્તા ઉપરથી જણાય છે કે ઈરાનની પ્રજા અને આર્યપ્રજા એકલોહીની છે, અને પરસ્પર છુટી પડી તે પહેલાં મધ્ય એશિયાના 'ઈરાનવેજ' પ્રદેશમાં તે પ્રજાનો નિવાસ હતો. આ પ્રદેશની પવિત્રતા અને ગાંભીર્ય માટે અવસ્તા ગાથાઓમાં મહીમા ગાવામાં આવ્યો છે. વંદીદાદમાં કહ્યું છે કે 'આ પ્રદેશમાં ૮-૧૦ મહીનાનો શીતકાલ હતો.' આથી વૈદિક માન્યતાને પણ ટેકો મળે છે. અને 'ઈરાનવેજ'થી સીમા પ્રાંત સુધી ઈ. સ. પૂ. ૩ હજારમાં તો આર્યપ્રજા આવી વસી હતી

આર્યો ધરમૂળથી પશુપાલન અને કૃષિમાં કુશળ હતા. એ જ એમનો વ્યવસાય હતો. પંજાબમાં આવી આર્યપ્રજાએ રિચર નિવાસ કર્યો, પણ ત્યાં અને ગોં સાથે એમને યુદ્ધ કરતાં પડ્યા આ મનથી ઋગ્વેદમાં પ્રણી જગ્યાએ ઉલ્લેખ છે. આર્યોએ પોતાના આ

પ્રતિપક્ષીતું નામ દસ્યૂ પાડ્યું હતું. પંજાબમાં આચ્છા પછી આર્યોના સામાજિક જીવનમાં ફેરફાર થયો. એમના ચારિત્ર્ય અને સ્વભાવ ઉપર રચાનિક અસર થઈ. અનાયો સાથેના યુદ્ધને લીધે પરસ્પર એકતા જળવવાની અને સામાજિક નિયમોના પાલનની એમને અગત્ય લાગી. ઋગ્વેદમાં જે માટે 'જનાઃ' એવી સંજ્ઞા છે એવાં 'જનાઃ'—મંડળો—અલગ અલગ સ્થાપાં. આ સમયે આવાં પાંચ મંડળો (પચ્ચજનાઃ) હતાં. પ્રત્યેક મંડળનો એક આગેવાન હતો. ઋગ્વેદમાં કેહેલી વિદ્ય નામક સાર્વજનિક સમિતિઓ અને સભાઓની રચના થઈ. પુરુ, યદુ, તુરવસ, દૃહ્યુસ અને અનિસ વગેરે પ્રસિદ્ધ પુરુષો થયા. સભાહસપથી રહ્યાથી પંજાબમાં આર્યપ્રજા જીવન વિકાસ કરી શકી, અને કૃષિ તથા પશુપાલન અર્થે પંજાબમાં આબોધવાની અનુકૂળતા જોઈ આર્યપ્રજાના બીજાં ટોળાં પણ આવવા લાગ્યાં. જૂના અને નવા આર્યો વચ્ચે વિગ્રહ થયા, તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે અસલના આર્યો પંજાબનો પ્રદેશ છોડી આગળ ગંગા યમૂનાના પ્રદેશ લાણી ગયા. આ પ્રમાણે ઉત્તરાપચમાં આર્યપ્રજા પ્રસરી.

મધ્ય એશિયામાંથી છૂટાં પડેલાં આર્ય મંડળો પૈકી એક મંડળ પશ્ચિમમાં ગ્રીસ સુધી ગયું. ગ્રીસની પર્વતશ્રમિ, નદી નાળાં, સમુદ્રપ્રાંત અને વિલકતમૂ-પ્રદેશને અંગે ત્યાં જઈ વસેલી પ્રજાને વિરતૃત રાજ્ય બંધારણની પ્રતિકૂળતા હતી. અને તેથી એ પ્રજાએ કાયદો અને વ્યવસ્થાનું સંરક્ષણ યાવ એ માન હેતુથી નગર રાજ્યોની સ્થાપના કરી. પણ ગંગા યમૂનાનાં પ્રદેશના આર્યોને જમીનનો અખડિત પટ મળવાથી એમના વિકાસને વિશેષ અનુકૂળતા મળી. તેઓના સામાજિક, આર્થિક અને રાજ્ય નૈતિક બંધારણમાં વિકાસને દેમે ફેરફાર પણ થયો. ગંગા યમૂનાના કૂળદૃષ અને સમાન બુધિમાં ધાણું પાન ઉત્પન્ન થવાથી આર્યોમાં સપત્તિની વૃદ્ધિ થઈ. મોટાં મોટાં શહેરો વર્યાં અને સમાજમપત્તિમાં વધારો થયો. સાથે સાથે કેટલાક આર્થિક અને સામાજિક પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થયા. અને વ્યવસ્થા તથા નિયમનની બાવના ઉત્પન્ન

થઈ આ રીતે રાજ્યનનો જન્મ થયો. આર્યોના અધિકારીને ગભની સત્તા મળી

આ પ્રદેશમાં આર્યો આવ્યા તે પહેલાં વેદોમાં જેમને દમ્યુ, દાસ, અશુર કહ્યા છે, તેઓના રાજ્યો સ્થિતતા પૂર્વક ચાલતા હતા કાલાન્તરે આ સમૃદ્ધિશાળી રાજ્યો માથે સુદ્ધ થયા પણ આ અનાર્થો પગનના જેવા નહતા તેઓ શુદ્ધિશાળી દુગળ સભ્ય અને વ્યવસ્થા શક્તિવાળા હતા આર્યોએ જોયું કે માત્ર બળથી જ આ પ્રજા રસ નહોં થાય એટલે તેમને પક્ષમાં લેવા આર્યોએ તેમની માથે લગન-ભોજન વગેરે સામાજિક વ્યવહાર શરૂ કર્યા એથી ગંગા યમુનાના પ્રદેશમાં સક્રમ મનાજ ઉત્પન્ન થયો અને જાતિ ભેદની રાજ્યાત થઈ થોડો પછી આ સક્રમતાથી થયા એ સહવિત છે ઇ સ પૂ દોઢ હજાર વર્ષ પહેલાં એટલે આજથી ચાર હજાર વર્ષ પહેલાં આ સ્થિતિ હતી

ગંગા યમુનાના દુઆખની પૂર્વ દિશામાં બીજા કેટલાક રાજ્યો હતા એટલે તરત તે આર્યપ્રજા એ તરફ આગળ ન જઈ શકી પરંતુ ક્રમેક્રમે એ તરફ એમના છૂટા છાયા ગભ્યો સ્થપાયા ગંગા યમુનાના પ્રદેશમાં જેમ હોરવો અને પાચાલોએ પ્રસિદ્ધિ મેળવી તેમ પૂર્વમાં કોશલ, કાશી અને નિદેહના ગભ્યો જાણીતા થયા

આ કાળમાં આર્ય પ્રજાએ પોતાની વસાહતો સ્થાપી, તે સાથે જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, કલા તથા ધર્મના પ્રચાર અર્થે પોતાની શુદ્ધિશક્તિને ઉપયોગ કર્યો જ્ઞાનને વેદની ઋચાઓમાં મૂક્યું પછીના કાળમાં ઋચાઓના અર્થ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં કવિમાં આવ્યા બ્રાહ્મણોના સ્પષ્ટીકરણ અર્થે આગ્ન્યકોટીની રચના થઈ અને અતે ઉપનિષદ્ધ રચાયા જ્ઞાન માર્ગના પડખે પડખ ક્રિયાકાંડના ગ્રંથો પણ રચાયા વેદ અને વેદની ધાર્મિક ક્રિયાઓને લોકો યથાય સમજી શકે એટલા માટે કંઈ શિક્ષા, છન્દ, નિઝગ્ન નિઝગ્ન અને જ્યોતિષ વેદગો થયા આ પ્રજાને આ બ્રાહ્મણ યુગ હતો આ યુગમાં ગાંધીય ભાવનાના ગભ્યો

ઉત્પન્ન થયા પ્રત્યેક ગાંધીય પોતાની જાતિ ઉપર સંગીત્ય હવે પ્રત્યેક જાતિ બુદ્ધિ એક પ્રાન્તમાં ચિત્રચાપી જેવી હતી એથી ભરત, પાચાલ, નિદેહ એકવાકુ વગેરે જાતિસૂચક પ્રદેશો રચાયા આ જાતિ-ઓએ પોતાનું ગાંધીય મગ્ધન કરી રાજની નિયુક્તિ કરી અને સ્વ જાતિય રાજાને અધિકાર જાતિયોએ ગાંધીય રાખ્યો

આ ઉપરથી જણાય છે કે બ્રાહ્મણયુગમાં આર્ય પ્રજાએ જ્ઞાનની પ્રત્યેક દીશમાં સચાર કર્યો હતો જાતિ ગભ્યો ગદ્યાયા એટલે લોકોને રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં રસ પડ્યો શુદ્ધિના ડોશનની સાથે પ્રજાની સમજાશક્તિ મદ પડી તથા સવશસ્ત્રો ડંદસ્ય ગાંધીયનું જની શક્ય નહોં જ્ઞાનને પાના ઉપર નાખવાના સાધનોને અભાવ-ક્ષિપિની અપૂર્ણતા અને અન્ય વ્યવસ્થાને અગે સર્વશસ્ત્રો મૂળપાક ગાંધીયની અશક્તિથી બધા શસ્ત્રો મરક્ષિત રહી શકે એમ ન હતું એટલે ગૂઢાશયને જાળવી રાખવા સૂત્ર ગ્રંથો-અત્પમાં બુદ્ધિ અચને સમજાવનારા-રચાયા સૂત્રો કંદસ્ય ગાંધી શખતા એનાથી ગાંધીના અર્થ પગપર સમજાતા અને એ અર્થો પ્રજાની વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિના ઉકેલમાં ઉપયુક્ત થતા અગસ્ત્ય ઋષિની કથા ઉપરથી જણાય છે, કે ઇ સ પૂ ૬૬૦ સેકા સુધીમાં આર્ય પ્રજાને અમુક ભાગ વિધ્યાચલ ઓળંગી 'મહાકાષ્ટ' સુધી પહોંચી ગયો હતો દડકાગ્ન્યની હદ, પપામર તુલકાદાના ઉત્તર તીર-સુધી હતી અગસ્ત્ય ઋષિના આગમનથી દડકાગ્ન્ય આગાદ થયું અને 'મહાકાષ્ટ' માં સુધારાને યુગ દાખલ થયો એમ કહેવાય છે કે તામિલ વ્યાકરણના પ્રથમ પ્રણેતા-અગસ્ત્ય મુનિ હતો

ઉત્તર અને દક્ષિણ પથમાં આર્યોના ફેલાવાથી વ્યવસ્થા અને નિયમનની સાથે મપત્તિમાં વૃદ્ધિ થઈ એ ખરૂં પણ દેશસમરતમાં કાલિના બીજ રાખાયા વેદ પ્રજાના આર્યોની મરદુતિ, આચાર વિચાર, અને ચિત્રચાહ સર્વાળિ મૂળાને સમીક્ષે એવા જૂતમાત્ર પ્રતિ જાગૃત થયેલો મિત્રભાવ હુમ થયો અનાર્યોના સંપર્કથી

કે અનુકૂળ ભૂમિતી પ્રાપ્તિથી—ગમે તે પ્રકારે પણ— પ્રજામાં પ્રમાદી વૃત્તિની અસર થવા લાગી અર્થાત્ સૂત્રકાલ એ, આર્ય પ્રજાના સામાન્ય જીવનમાં ક્રાંતિ કારક યુગ હતો. સૂત્રકાળમાં ઋષિ જીવનમાં શુદ્ધિ સ્વાતંત્ર્ય અને નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિમાં વિશ્લેષ પડ્યો. અધ્યાત્મનાદને રચાને કર્મવાદને પ્રાધાન્ય મળ્યું. યજ્ઞ ક્રિયા વરાની દ્રવ્યોપાર્જન કરવાનો બ્રહ્મવૃત્તિમાં વિકાર થયો. સ્વરસંહિત પણ અચરસંહિત મંત્રાભાસની પ્રધાને યાજ્ઞિકોએ માન્ય ગણી ગાન્યો અને શ્રીમાનો હોંસા યુક્ત યજ્ઞે કરવા નાગર આ હોંસા મુદ્દત્વ આદ્ય કર્મ અને અતિથી મતકાર પર્વત પહોંચી 'શુદ્ધો અસ-ભાષ્ય' ગણાના લાગ્યા દાન દક્ષિણા લેનાગ 'બ્રહ્મમધુ' યાજ્ઞકો વધતા ગયા અને છતાં એ યાજ્ઞકો જ શ્રદ્ધ મનાવા લાગ્યા આવા સંયોગોમાં કોઈનું લક્ષ ન તો સૂત્રોના ગૃહાર્થ પ્રતિ ગયું કે ન તો ઉપનિષદના અધ્યાત્મનાદ પ્રતિ ગયું જનકેતો અપનાદ હતો, માછી ગાન માન હોંમક યજ્ઞ ક્રિયાને ધર્મ ગણતા આથી પરપરના ધર્મ બંધનમાં વિશ્લેષ પડ્યો તથા સમાજનું નૈતિક ગદાગણુ શિથિલ થયું.

આવા મર્તગોમાં શુદ્ધ અને મહાત્મીના અદિશ ધર્મ પ્રચારની શરૂઆત થઈ શુદ્ધ અને મહાત્મી વિદ્વાન્માન્ય મરુતગિગમાં ધર્મોપદેશ ન કરતા લોક માન્ય પ્રાપ્ત ભાષામાં પોતાના સિદ્ધાંતોને પ્રચાર કરવાનો આગ્રહ થ્યો શુદ્ધ પાલી ભાષામાં ઉપદેશ થ્યો અને મહાત્મીને માગધી ભાષામાં બાહ્ય ધર્મ ગળધર્મ થયો એથી શીશુનાગ વશની ખ્યાતિ થઈ બિખીસાગ અજનનરતુ વગેરે ગાન્યોએ આ ધર્મને આશ્રય આપ્યો ધર્મોપવિર્તનના આ યુગમાં દાગના

સતપ શૈલાક્ષુ હિંદુ સૈન્ય યુનાનીઓની સામે રણ-ક્ષેત્રમાં લડ્યું હતું એમ જણાય છે કે આ સમયમાં મધ્ય એશિયામાંથી આર્યપ્રજાના બે મડલે હિંદમાં પ્રવેશ થ્યો એક મડલ હિમગિરિ આળંગી એ પર્વત પ્રાતમાં અને બીજું સિંધુના કિનારે કિનારે પગમમાં નર્યુ આ મડલો પોતાની વ્યવસ્થા રાજતત્કાલ નહિ પણ ગ્રામ્ય પચાયતોથી કરતા પચાયતોના ન્યાય મદિર બૌદ્ધોના ગયાગારે હતી.

ઈ સ પૂ જૂઠા સૈનામાં નીચે પ્રમાણે મુખ્ય ગળ્યો હતા (૧) કામ્બોજ (૨) ગાન્ધાર (૩) અવન્તી (૪) અશ્વક (૫) મદલ (૬) કોરાલ (૭) અગ (૮) સુરસેન (૯) પાચાલ [૧૦] મત્સ્ય (૧૧) કૌતવ (૧૨) વશ (૧૩) ચેદી (૧૪) કાશી (૧૫) વજ્જ (૧૬) મગધ.

આ ગાન્યોએથી ઉપરથી જણાય છે કે ક્રાંતિ-યુગમાં આર્ય પ્રજા ગોદારી પર્વત પહોંચી ગઈ હતી આ ગાન્યોને વારંવાર શુદ્ધો પણ થયા છે કૌશલ અને માગધોને વિખવાદ તો જન-મૌદ્ય અન્યોમાં પ્રમિદ છે શીશુનાગ બિખીસાગ અને અજનનરતુએ વંશાલી અને લિમ્બીને પગરત કરી, તેઓના પ્રદેશ પોતાના ગળ્ય સાથે બેડી દઇ ગળ્યગૃહને રચાને પંચાલીને માગધોનું કેન્દ્રરચાન બનાવ્યું કલાનિષુણુ ઉદયને પાટલીપુત્રના શાહા અને ક્રાંતિમાં અજિટકિ કરી મગધ અને માગધોને શાહાલા માગધોની ક્રાંતિ ચોમેર પ્રમરી પગનુ ઉદયારતના ચક્રે માગધોને પણ મુક્યા નહિ આતગનિમદ અને આવન્તિકો સાથેના શુદ્ધથી શીશુનાગ વશી માગધોની પડતી યર્ષ માગ ધોનું રચાન નદોએ લીધું નદોનું માત્રાનત કહેવાયુ પણ આશુમ્ચની પ્રમિદ નપનીતિએ સામાજ્યને મુકુદ

● આ રાજ્યોનો દાલોને પ્રદેશ અને તે સમયની એ તી રાજધાની નીચે આપ્યા છે ૧ રાજધાની દારિકા, સિધ, અને ગુનરાત, ૨ તક્ષિલા પૂર્વ અફઘાનિસ્થાન ૩ જર્મન, માગધા ૪ પોટલી, ગોદાવરીને કિનારે ૫ કુશીનાર, નેપાલની નજીક ૬ શ્રાવસ્તી નેપાળમાં ૭ અપા, બાગવપુરની પાસે, ૮ મથુરા ૯ કનોજ અને કર્ણાટાની સમીપ ૧૦ ચમૂનાનો પશ્ચિમવિશાળ ૧૧ દિલ્લી સમીપ ૧૨ રાજધાની કોશાની ૧૩ જુદેલખડની નજીક ૧૪ બનારસ ૧૫ વન્તિ રાજ્ય આઝ વિગાળમાં વડોદરા ૧૬ હટ અને લખણવી અને વિરેદત્તમ ઉત્તિદાસમાં ૧૭ ગયા છે. ૧૬ ગિદાર કાગી અને સહેનને કોશલમાં બજુવામાં આવે છે

મૌર્યોને માથે મુક્યો અને મૌર્યોની દાગંત ક્રાંતિ વ્યાપી

આ બધી ભાજગડો અને વિખવાદનું પરિણામ એ આશ્ચર્ય કે જ્ઞાતિય રાજ્યોનું અસ્તિત્વ નાશ થવા લાગ્યું અને મહારાજ્યોની સ્થાપનાને મોઢ વધ્યો. ધર્મશાસ્ત્રોએ પણ મહારાજ્યની ભાવનાને પુષ્ટિ આપી ભગવાન છુદ્દે બૌદ્ધોનું ‘અખડ સામ્રાજ્ય’ સ્થાપવાનો બોધ કર્યો જ્ઞાતકોએ ‘સકલ જીવુદિપે એક રાજ્યમ્’ નું સમર્થન કર્યું અંતરેય પ્લાહણે ‘ભાસમુદરાજ્ય’ નો ઉપદેશ કર્યો. મગધમાં અંગ અને પાછળથી વૈશાલી મળી ગયા. કાશી અને કૌશલ પણ જોડાઈ ગયા જ્ઞાતિભાવનું સ્થાન દેશભાવે લીધું અને પૂર્વકળમાં જન્મ જ્ઞાતિના* મગ્ધ બેદથી રાજ્યો ઝોળખાતા તેમ હવે ગૃહ્યબેદ ઝોળખાવા લાગ્યા. એક જ જ્ઞાતિ હોય પણ તે ભિન્ન રાષ્ટ્રોમાં વિભક્ત થવાથી તેઓની રાષ્ટ્રીય ભાવના અને મંગલન ભિન્ન પ્રકારનાં ગદયા. જ્ઞાતિયયુગ લગભગ નાશ પાગ્યો એટલે તેની આનુષંગિક ‘સમિતિ’ વગેરે મંચર્યાઓ પણ સત્વહીન થઈ અને તેનું સ્થાન ‘જ્ઞાનવદ’ ને મળ્યું

બૌદ્ધકાળ ઈ સ. પૂ. ૬ઠ્ઠી સદીથી ઇ. સ. નાં ચારસો વગસ વિક્યા સુધીનો ગણાય છે. આ એક જન્મનાનાં કેટલાકના નામ મળતા નથી ણાહ અન્થો ઉપરથી જણાય છે કે આ નાના રાજ્યો પ્રજાતંત્રના ધોરણે ચાલતા તે પૈકી (૧) શાક્યોનું રાજ્ય (કપિલ-વસ્તુ) (૨) ભગ્ગોનું રાજ્ય (સુસમાગ) (૩) વુલ્લીયોનું રાજ્ય (અલ્લકપ્પ) (૪) કાલામોનું રાજ્ય (કેસ્યુત) (૫) કોલીમોનું રાજ્ય (રામગ્રામ) (૬) મલ્લોનું રાજ્ય (કુપિનાગ, પાવા અને કાશી એ ત્રણ મલ્લોના પાટનગરો હતા) (૭) મૌર્યોનું રાજ્ય (પિપ્પલિવન) (૮) વિદેહોનું રાજ્ય (મિથિલા) (૯) લિચ્છવીઓનું રાજ્ય (વૈશાલી) રાજ્યો મુખ્ય હતા, અને તે બધા મુજફરપુર જીલ્લાની ઉત્તરે આવેલા બિહાર પ્રાંતમાં હતા. એ સર્વે વિષે નામો સિવાય વિશેષ માહિતી

નથી, પણ મલ્લોની ત્રણ શાખાઓ કુશિનારા (ગોરખ પુરપાસે), ગજગૃહની પામે પાવામાં અને કાશીમાં રાજ્ય કરતી હતી શાક્યો વિદેહો અને લિચ્છવીઓ પણ મહાવની રાજ્યકર્તા જ્ઞાતિ હતી છેલ્લી બે જ્ઞાતિઓ પાછળથી એકત્ર રૂઢ હતી એનું પ્રસિદ્ધ નામ વન્જ્યો (વન્જી) હતું.

આ રાજ્યોમાં પરસ્પર ઝઘડા થતા હતા એક વખત શાક્યો અને કોલિયો વચ્ચે ગંગામ થયો હતો કારણ કે બન્ને જ્ઞાતિના માણસો રાહિણી નદીના પ્રવાહ ઉપર પોતાનું સ્વામીત્વ સ્થાપવા માગતા હતા. આ રાજ્યોના કુમારો ધીજ્ઞ પ્રવ્રત્ત રાજ્યોની પુત્રીઓ સાથે લગ્ન કરતા કાશલના રાજા ‘પરેન્દ્ર’ એ યાક્યોને કહ્યું કે તમારી પુત્રીઓનો અમારી સાથે સંબંધ કરો લિચ્છવીઓની રાજધાની ધણી સુદર હતી કોટની દિવાલ ત્રણ માર્ચલ લાંબી હતી, તથા તેના ઉપર શાશિત મિનારા, ફલક વગેરે હતાં. પ્રાચીન મંચ્રુતિના ઘડતરમાં શાક્યોના રાજ્યતંત્રે અગત્યનો હિસ્સો આપ્યો છે શાક્યોનું પ્રજાતંત્ર, શિષ્ટ પ્રજાતંત્ર હતું ગૌતમબુદ્ધ, આ પ્રજાતંત્રના નાગરિક હતા એનો પિતા શુદ્ધોદન એ તપનો મુખ્ય વાહક હતો. શાક્યોનો પ્રદેશ તેપાળની તળેટીમાં પૂર્વ પશ્ચિમ ૫૦ અને ઉત્તર દક્ષિણ ૩૦-૪૦ માર્ચલ જેટલા વિસ્તારમાં હતો શાક્યોની વસ્તી ૧૦ લાખ જેટલી હતી મુખ્ય પાટનગર કપિલવસ્તુ હતું શાક્યોનો બધો કાગલાગ ‘મયાગાર’ દ્વારા ચાલતો હતો મંચાગારમાં અબાલવદ્ધ સર્વ ભાગ લેતા બધા મળીને પોતામાંથી એક સભાપતિ નિમતા સભાપતિને રાજ્ય પણ કહેતા. પણ પ્રાચીન હિંદુ સંયુક્ત રાજ્ય (Federation) તો વન્જ્યોનું હતું. આ તત્ત્વમાં આક લુદી લુદી જ્ઞાતિઓ એકત્ર થઈ હતી. મુયુક્ત રાજ્યોની રાજધાનીનું નગર વૈશાલી હતું. વિદેહોનું પહેલા એક અગ્ર તત્ત્વ હતું ઉપનિષદ અને ગમાયણના જનક રાજ આ તત્ત્વના અધિપતિ હતા. એક વખત

* જ્ઞાતિ એટલે જ્ઞાતિ, વર્ણ, કોમ એવા અર્થ નથી.

૧. કુનાલ જ્ઞાતક ૨. ભટ્ટસાલ જ્ઞાતક ૩. એકપણ જ્ઞાતક

આ રાજ્ય ૨૩૦૦ માઇલમાં વિસ્તરેલું હતું. સિન્ધ-
વીઓ પોતાનું રાજ્યતંત્ર ચલાવવા ત્રણ સભ્યોની
સુરક્ષા કરતા. એ ત્રણે 'અગ્રણી કહેવાતા સિન્ધીઓની
મહાસભામાં આગાધૃત્ત સર્વ લાગ લેતા x વિન્ધી-
ઓની વિશાળ મહાસભાના પ્રત્યેક સભ્યને ગળ
કહેવામાં આવતો. મહાસભાના સભ્યો કાયદાની
ગચ્છા કરતા, ઉપજ ખર્ચ અને સૈન્ય સંમતી નિર્ણય
કરતા, તથા ગળ વહીવટ સખધી સર્વ વાતોનો વિવાદ
કરતા. મહાસભા પોતાના સભ્યોમાંથી નવ મળ્યોના
એક મળની નિમણુક કરતી, પ્રજાના પ્રતિનિધિરૂપ
આ સભ્યો 'ગણ ગળન' કહેવાતા હતા. ભદ્રસાલ
જાતકમાં કહ્યું છે કે મહાસભાના પ્રત્યેક સભ્યનો વિધિ
પ્રમાણે જ્ઞાતિપેક થતો અને ત્યાર પછી એને
'ગજ'ની પદવી મળતી

મિકદરના આગમન સુધી હિંદુસ્તાનમાં પ્રજાતંત્રોની
વિશિષ્ટતા હતી (૧) ગળ્યના બધા માણસો, પુરુષો
તંત્રમાં લાગ લે બધા પોતાને રાજ કહેવગે (૨)
એક કે એકથી વધારે પ્રધાન, મુખી, કે અગ્રેસર
હતા. (૩) તેના બધા માણસો સગા અને સર્વનો

સરખો અધિકાર (૪) રાજ્ય સખધી વિચારણા
'સથાગાર'માં થતી (૫) નિયમોનુ યથાર્થ પાલન થતું
(૬) બળ જમાવવા માટે કેટલાંક પ્રજાતંત્રો સમુજા
ગહેતા (૭) આ ગળ્યો પોતાની પ્રતિષ્ઠા સરક્ષવા
વીરતાથી લડતાં અને પ્રતિષ્ઠા ચુકાવવા કરતાં મરણ
પર્મદ કરતા જો કે કોઈ કોઈ વાર તેમનામાં ક્યદ
પણ ઉત્પન્ન થતો છતા

મૌર્ય કાલમાં પ્રજાતંત્રનો દાસ થયો ચાણક્યની
કુટિલનીતિ આગળ તેઓ ટકાવ કરી શક્યા નહો
ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્રમાં આ રાજ્યો જિત કરી
નાંખવાના ઉપાયો પણ વર્ણવ્યા છે એટલે મૌર્ય-
કાલમાં તો આ રાજ્યો નજીકના અર્ધ ગયાં હતાં
'સધ્યવેવમેક રાજા વર્તેત' એવી ઇચ્છાવાળા કૌટિલ્યે
ચદ્રશૂત્રના છત્ર નીચે એ ગળ્યોને મેળવી લીધાં હોય
એ સંભવિત છે. પરંતુ આ ગણતંત્રોમાંથી પ્રજામાં
જે બલ જાગૃતિ થઈ તે જરૂમની તેમ રહી એટલે
મૌર્યો જેવા હીનબલ થયા તુરંત પાછાં મૌર્ય સામ્રા-
જ્યના પતન પછી-માત્ર એક સદીમાં યૌધેય, માયવ,
વૃષ્ટી, અર્જુનાયન, ઔદુમ્બર, કુણિન્દ, સિનિ આદિ
વણાં ગણતંત્રો ઉભા થયાં

* એકપણ અને ચૂલકલિંગ જાતક

* આ બધા ગણતંત્રો મળી વિશેષ જાણવા યોગ્ય હકીકત આ પ્રમાણે છે

"યૌધેયગણ" પાણિની મુજબ ઉપરથી જાણાય છે કે એના કાળમાં યૌધેયગણ 'આયુધ છત્રી સં' હતો. યૌધેયો શસ્ત્રથી પોતાની આજીવિકા ચલાવતા યૌધેયોને પ્રાચીન સીકો ઇ સ પૂ ૧૦૦ નો મળે છે અને તેના ઉપર યૌધેયન અર્થાત્ યૌધેયોના એટલો ઉલ્લેખ છે. ત્યાર પછી એ સીકાઓ ઉપર 'યૌધેયગણસ્ય જય' એ પ્રમાણે લખવાનું શરૂ થયું લાગે છે રૂદ્રામનના ગિરિનારના લેખ ઉપરથી યૌધેયોની શક્તિનું માપ મળે છે એ લેખમાં છે કે ચર્વક્ષમાવિષ્કત વીરશબ્દ જાતોદ્દેક્ષતા વિષેયોનામ્" અર્થાત્ યૌધેય ગણ, બધા શત્રુઓની વચ્ચેમાં પોતાની વીરતા પ્રકટ કરતા યોગ્ય અભિમાનથી નાહો, એ લેખમાં લખ્યું ને કે યૌધેયોના સમૂહ નાથ કરવામાં આવ્યો હતો ત્યાર પછી ઇ સના ૪૫૫ મેકા સુધી યૌધેયોના નામ મળે છે મસુદશૂત્રના લેખમાં "યૌધેયો મસુદશૂત્રને કર આપના અને તેને પોતાને મમાટ માનતા એમ લખ્યું છે છતાં યૌધેયોનું રાજ્ય સતતજનના બન્ને કિનારાથી પૂર્વમાં યમુના સુધી હતું અને એના મુખ્યને 'મહારાજ' કે 'મહામેતાપતિ' કહેતા અને તેની ચુંદણી લોકાદ્રાગ થતી.

માલવગણ પાણિની કાળમાં માલવગણ પગ્નમાં સીપાછળીરીને પેગા કરતા પણ તેઓની 'આયુધ છત્રી' સપ્તમાં ગણના કરવામાં આવી નથી. મદાજારના માયવ અને શુદ્ધ બન્ને જાતિયોને નિર્દેશ છે. કૌરવો તરફથી આ પ્રજા કુરુક્ષેત્રમાં લડી હતી. એરિયન કહે છે કે આ બન્ને પ્રજા શરી

આ બધા ગણતરો બધીજ હતા યૌધેય ગણે દષ્ટિએજ માનવો જે પ્રાતમાં જઈ હરીકામ થયા, નામના મેળવી હતી પગ્ગના ઘણા ભાગ ઉપર એ પ્રાતનું નામ માલન પડ્યું આ બંને ગણોએ યૌધેયગણનું આધિપત્ય હતું માલવગણનું પણ ઈ શકેની માથે યુદ્ધ કર્યા યૌધેયોએ રૂદ્રદામનની સ પૂ ૩-૪ મા મહત્વ હતું અને એ મહત્વની સેના સાથે અને માલવોએ નહયાનના સૈન્ય માથે

અને ગ્રાતગ્રામિય હતી પ્રગતતરના ધોગણે એઓ ગાન્યવહીવટ ચવાવતી માલવો અને શુદ્રકો વચ્ચે વારવાર યુદ્ધો થતા પણ મીકદગની સામે પગ્ગના બંને પ્રગ્ગે સમુક્રા સામનો કર્યો હતો ત્યાગપછી બંને જાતિ વચ્ચે એકતા રચપાઈ અને કોવદન્ટી છે કે એક સાથે દમહનર સ્ત્રી-પુરુષો લગ્નમનુષ્યથી જોડાઈ ગયા હતા બંને જાતિનું એકત્ર પાલ્લવ્ય ૯૦ હનગનું, ધોડા સૈન્ય ૧૦ હનગરનું અને નવઓ ન્યે હતા માનવ, ગવી અને ચીનાન તથા શુદ્રકો રાવી અને બીઆગ વચ્ચે ગહેતા મીકદગના આક્રમણ પછી આ જાતિઓ દક્ષિણ દિશામાં નિવાસ અર્થે ગઈ હોય એ સમ્બંધિત છે જ્યપુગ ગાન્યના નાગર ગામની પાસે માવવના ૭ હનગ જેટલા સીક્રાઓ મળ્યા છે તેમાં 'માલવ ગણસ્ય જય' 'માલવા નામ જય' એમ લખ્યું છે કેટલાક સીક્રાઓ ઉપર વિશેષ નામો છે, જે એ ગણતરોના અધ્યક્ષના હશે એમ લાગે છે પણ આ સીક્રાઓની પ્રાચીનતા અગધી વિવાદ હોવાથી પાણિનિએ જે માલવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેજ આ માલવ કે બીજા એ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી પુરાતત્ત્વવિદો એ સીક્રાઓ ઈ મ પૂ ૨૫૦ થી ઈ સ પૂ ૧૫૦ ના ગાળાના માને છે. ઈ સ ૧લા સદકામાં ક્ષત્રવ નહયાનના સેનાપતિ અને જમરાજ ઉબ્બદત્તની સાથે માવવોનો બેટા થયો હતો, એ સંબંધી ઉલ્લેખ ઉબ્બદત્તના નાશિકના લેખમાં છે શિનાયેઓમાં માલવ સગધી (૧) માલવાનામ્ ગણસ્થિત્યા (૨) માલવગણ સ્થિતિવશાદ્ (૩) શ્રી માલવગણાન્નાત પ્રશસ્તે દ્વત્વરિતે ઈત્યાદિ વાક્યો આવે છે એ વાક્યોનો સમન્વય કેટલાક વિક્રમ સવતની સાથે કરે છે અને કહે છે કે ત્યારે માવવોએ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું ત્યારે એમણે યાદગીરીમાં પોતાનો મરત ચલાવ્યો હતો કે. ભાડારકર આ વાક્યોનો એવો પણ અર્થ કરે છે કે આ સમત માવવોમાં પ્રચલિત હતો માવવો ચમન અને બેટવા નદી વચ્ચેના પ્રદેશમાં ગહેતા હતા ઈ મ ૪ થી સદી સુધી એમનું સ્વાતંત્ર્ય જળવાઈ રહ્યું. અંતમાં સમુદ્રગુપ્તે એમને જીત્યા અને એમનું રાજ્ય ગુપ્તસામ્રાજ્યમાં ભેગવી દીધું

(૩) અર્જુનાયન—મળેલા સીક્રાઓ પૈકી કેટલાક ઉપર અર્જુનાયનનું નામ છે ઈ સ પૂ ૧લી સદી સુધીમાં આ પ્રજાનો નિર્દેશ મળે છે અને સમુદ્રગુપ્તના અલ્લાખાદવાળા લેખમાં ઉલ્લેખ છે યૌધેય અને માલવની માફક આ પ્રગ્ગે પણ ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો સ્વીકાર કર્યો. એમનું અમન ગાન્ય ભન્તપુર અને નાગરની વચ્ચેમાં હતું

(૪) ઔદુમ્બર—ઔદુમ્બરનો ઉલ્લેખ પાણિનિએ પણ કર્યો છે આ પ્રજાના કેટલાક સિક્રાઓ ઉપર કેવળ 'ઔદુમ્બર' શબ્દ છે કેટલાક ઉપર રાજનના નામની માથે એ શબ્દ છે તો કેટલાકમાં માન રાજનું નામ છે રિદાનોના મત પ્રમાણે ઔદુમ્બર પ્રજાના ગણતરો કાળ ઈ સ પૂ ૧લા સદકાનો છે. પગ્ગના ઉત્તર ભાગ—પડાણ કોટ, કાગડી હોશિવાગપુર-વગેરે સ્થળેથી જે સિક્રાઓ મળ્યા છે એ ઉપરથી ઔદુમ્બરોનું ગાન્ય ઉત્તર પશ્ચિમમાં ગવી સુધી અને દક્ષિણ પૂર્વમાં કાગડી સુધી ફેલાયું હતું

યુદ્ધ કર્યું હતું પણ આ બંને ગણો અને એવા ખીન્ન નાના ગણોને વિદેશીઓને હાથે હાર ખમરી પડી અને તેઓને પગલપો ત્યાગ કરી દિં-ના દક્ષિણ ભાગ તરફ જવાની ફરજ પડી વિદેશીઓના આક્રમણથી અને યુદ્ધ સામાજિકના ઉદયથી ઉત્તર દિં-ના પ્રગતતત્રવાદી બધા ગણતરો ઇ સ પૂ ૪ થી મદી સુધીમાં એ માત્રાજ્યમાં હોમાઈ ગયા

બૌદ્ધકાળમાં રાજ્યવહીવટની એ પ્રધાનદષ્ટિ હતી (૧) માત્રાજ્યની ભાવના અને (૨) પ્રગતતત્રની ભાવના બુદ્ધકાળમાં મગધ કૌશલ્ય અવનતી નત્મ આદિ દેશોમાં એક તરે રાજ્ય હતા જ્યારે વિચ્છી અને મદ્યેના પગલત ન હતા બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પ્રગત-તત્રવાળા રાજ્યોને ગણ કિંવા મંધથી ઉત્તેજવામાં આવ્યા છે. આ પૂર્વે ઇ સ પૂ ૭ માં સૈકામાં પાણિ નિએ પણ ગણ અને ગ્રંથ શબ્દોનો મમ્મદ અથમાં વ્યવહાર કર્યો છે ગણ શબ્દ રાજ્યતત્ર અને મંધ શબ્દ ધર્મ મંડળનો વાચક હતો બૌદ્ધોના બિહુમંધ જાણીતા છે બુદ્ધના સમકાલીન દ્રશ્ય, મકબ્બિન, ગોસાલ વગેરે માત્ર પ્રસિદ્ધ આચાર્યો હતા તેઓ મંધિનો, ગણિનો અને ગણાચારિયા પણ કહેતાતા અર્થાત્ માત્ર બુદ્ધના જ મામિન્ મંપ્રદાયને મત

હેતાતો નદી વાપારી દૃષ્ટિથી જે સધોની રચના થતી એને શ્રેણિ કહેતા અને ઈ સ પૂ ૬ માં સૈકામાં જૂના જૂના વાપાર ધધાની આવી અનેક શ્રણિયો હતી રાજ્યનૈતિક મધો-ગણો એક મનુષ્યને અધીન નહીં પણ વિશેષ મનુષ્યોને અધીન હતા આચારાગ સત્રમાં બિહુઓને આમાં સમૂહ રાજ્યોમાં જવાની મના કરી છે અનદાન શતક (ઇ સ પૂ ૧ લો સેકા) માં લખ્યું છે કે એક સોદાગર મધ્ય દેશમાંથી દક્ષિણ તરફ વેપાર કરવા ગયો, તેને પૂછવામાં આવ્યું કે તમારે ત્યાં કેવા પ્રકારનું રાજ્ય છે? તેણે ઉત્તર આપ્યો કે કચિદેશા ગણાધીના કચિદ્રાજાધીના રાજા વિનયપિટકના બિહુમંધનું વિગતેસર બધારણુ આપ્યું છે, એની રચના ગણ રાજ્યોની શાસન વ્યવસ્થાને આધારે કરવામાં આવી હશે એમ લાગે જે મગળ કે ગાતમબુદ્ધ સાક્યો અને સિચ્છવિયોના પ્રગતતત્રમાં ઉછર્યા હતા એટલે ગાભાવિક રીતે મધ વ્યવસ્થામાં એ મધનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું હોય

ઈ સ પૂ ૪ થી સૈકાની આસપાસ ઉત્તર દિં-માં-મગધમાં વિશિષ્ટ રીતે રાજ્યકાંતિનો વા વાયો હતો આ અગ્રમાં દિંદુસ્તાનની પશ્ચિમ

(૫) કુલિન્દ—મહાભારત અને વિશ્વપુરાણમાં કુલિન્દ પ્રગતો ઉત્તેજ છે કુલિન્દોના જે મિકાઓ મળી આવ્યા છે એ ઉપર કેટલાંની ઉપર માત્ર કુલિન્દ એમ્બુ અને કેટલાં ઉપર કુલિન્દની માથે રાજકર્તાનુપણ નામ છે કુલિન્દોનો કાળ પણ ઇ સ પૂ ૨ માં સૈકાથી બસે વર્ષ કરતાં વધારે હોય એમ જણાતું નથી કુલિન્દોનું રાજ્ય ગયા યમુનાનાં દોઆબમાં—દિમાલપના પ્રાન્ત ભાગમાં હતું એમ વિષ્ણુ-પુરાણના મતે મનાય છે

(૬) વૃષ્ટિ—વૃષ્ટિગણના મિકામાં ‘ વૃષ્ટિ રાજા ગણવ્ય મુવરવ્ય (વજરવ્ય) ’ એ પ્રમાણે છે એમાં રાજાનો અર્થ સત્રિ કરવામાં આવે છે બાણના હાચરિતમાં વૃષ્ટિગણનો ઉત્તેજ છે જેને કૌટિલ્ય વૃષ્ટિ સદાય દેદે છે વૃષ્ટિગણનો મતામળ ઇ સ પૂ ૫ મેં વર્ષની આમપામ છે

(૭) સિમ્બિ—ચિતોડથી ૧૧ માઈલની ઉત્તરે ‘તમ્બાવતી નગરી’ નામનું પ્રાચીન શહેરના અવશેષ છે અદોથી કેટલાં મિકાઓ મળી આવ્યા છે તેના ઉપર ‘મહાનિશ્ચય સિમ્બિ જતવદમ’ અર્થાત્ મધ્યમિમના સિમ્બિ જતવદમ—નોકા—હતા પત્રજલીએ મદાખાખમાં મધ્યમિમ નગરીનો ઉત્તેજ મો છે, આ પ્રગતના મર્મથી પ્રાચીન મિકા ઇ સ પૂ ૧-૨ મંમના છે ગ્રીં લોકાએ આ નામને Sabaree કહી છે

સીમા ઉપર સીકદરે આક્રમણ કર્યું તક્ષિવાના ગળાએ સીકદરના પ્રતિપક્ષી પુરુ સામે સીકદરને મદાય કરી જલમના કિનારે પાંગવો અને યુનાનીઓનો સુગ્રામ થયો પાંગવો હાર્યા પરંતુ પુરુનું અદિતીય પગલમ જોઈ સીકદરને એને એનું ગળ્ય પાણુ આપવું પડ્યું પગળ્યના ખીજ ગણુ રાજ્યો માથે પણુ સીકદરને મુધ્ધ ડગવું પડ્યું, x પગિણામે એના સૈનિકો ઘાટી ગયા એટલે પછી નંદોના મહારાજ્ય સાથે મુધ્ધ કરવાની સીકદરની ઇચ્છા ફિળિભૂત ન થઈ આ

તકનો લાભ લઈ ચદ્રગુપ્તે પાછળથી પવર્તત્રેણિની પ્રજ્ઞના મુધ્ધ કૌશલ્યનો ઉપયોગ કરી, વિષ્ણુશર્મા કૌટિલ્યની સહાયથી નંદોનો ખસ કરી મમથ પ્રદેશ ઉપર મોર્થેની ધમ્મ ફરકાવી

એશિયાના તામે થયેલા પ્રદેશ ઉપર સીકદર પોતાના સરદાર સેલ્યુકસને મુકી સ્વદેશ ગયો પરંતુ ચદ્રગુપ્તે સેલ્યુકસને પરાસ્ત કરી ગાધાર પ્રદેશ પડાવી લીધો ત્યાંખ્યાદ નાના નાના ગણ્યતંત્રોનો નાશ કરી અફઘાનીસ્તાનથી ખગાળોના અખ્યાત સુધી અને

x સીકદરના કાળના ગણુ રાજ્યોનો ઉદલેખ યુનાની લેખકોએ કર્યો છે તે નીચે પ્રમાણે —

(૧) આગટ્ટ (આરોપ્ટુક) ઉત્તર હિંદમા આ એક મુખ્ય જાતિ હતી યુનાની લેખકોએ આ જાતિને રસ્તેનકાય કરનારી કહી છે મહાભારત પણુ એમજ કહે છે આ જાતિ ઉપર કોઈ જાતનું સ્વામીત્વ ન હતું. પોતાનું શાસન પોતે જ ચલાવતી. આરટોની સહાયતાથી ચદ્રગુપ્તે મૌર્યે ઓકોને ઉત્તર હિંદમાથી કાઢી મુક્યા હતા અને આ લોકોની સહાયતાથી જ ચદ્રગુપ્તે ઉત્તરમા સામ્રાજ્ય જમાવ્યું હોય. એમ માનવામા આવે છે કે પંજાબમા આરટા એ આરટના વશજો હોય (૨) માલવ અને શુદ્ધક (અગાઉ આ જાતિના સમઘમા ઉદલેખ કરનામા આવ્યો છે) (૩) ક્ષત્રિય (ક્ષત્રોઈ) પણુ કોઈના તાબામા ન હતા પોતાનું શાસન તેઓ સ્વાધીનતાપૂર્વક ચલાવતા પોતાનામાથી એક અગ્રણી સુટી તેને બધો કારભાર સોંપી દેતા ક્ષત્રિયો વહાણુ જનાવવામા અને વહાણુનટાના કામોમા પ્રવીણ હતા સીકદરને આ પ્રજાએ પોતે હાર્યા પછી-વહાણુની બેટ આપી પગળ્યમા જમા બધી નદીઓ એડન થાય છે ત્યાં આ કોમ રહેતી હશે એમ લાગે છે, અને પગળ્યની હાલની ખાની કોમનું મુળ મકન છે કે આ ક્ષત્રિય હોય !

(૪) અગલસ્સોઇ (agasthosai) આ ઓકોચા પાડલુ જાતિ નામ છે આ જાતિ જેવી રિગ્થી હતી એની જ દેશખક્ક જતી પ્રતિષ્ઠાભગ અને માનભગ કરતા તેને મન મુત્યુ વહાણુ હતું સિકદરની સામે ૪૦ હજાર પાયદન અને ૩ હજાર સવારોથી અગલસ્સોઇ લડ્યા હતા, કેટલાક માર્યા ગયા અને કેટલાકને સીકદરે યુનાનની માફક વેચી નાખ્યા તેમના પાટનગરનો સીકદરે કબજો કરી લીધો, અને ખીજ એક નગર ઉપર જ્યારે તેણે હલ્લો કર્યો અને નગરજનોએ જોયું કે હવે રક્ષણ થઈ શકે તેમ નથી ત્યારે સ્ત્રી બાળકો સહિત બધા બળી મૂચ્યા જલમ અને ચીનાળ ખચેના પ્રદેશમા આ જાતિસમૂહ રહેતો હશે એનું અસલ નામ મળતું નથી

(૫) નીસાઈયન (nysaans) ઓક લેખક એરિયન કહે છે કે આ લોકો સ્વતંત્ર હતા એમના દેશના કારોખાર સુટી કહાડેલા ત્રણસો અમીર ઉમગવો ચલાવતા જ્યારે સીકદરે તેમના નીસાનગર ઉપર હલ્લો કર્યો ત્યારે લોકોએ નગરની વીરતાપૂર્વક રક્ષા કરી સીકદરે છેન્ટે આખા નગરને ઘેરા ધાલ્યો, બચાવ નહિ થઈ શકે એમ ધારી પ્રજાએ સીકદર સાથે સંધી કરી નીસા નગરનું અગલ નામ અને સ્થાન જણાવ્યું નથી

(૬) મખર્ક અસલ નામ જણાવ્યું નથી પણ આ પ્રાચીન ઓકોએ subarcac કહી જે મખર્ક પણ સ્વતંત્ર શાસન ચલાવતા, પોતાનામાથી ત્રણ અગ્રણી સુટતા, જેને સેનાપતિ કહેવામા આવતા ઓકો

દ્વિમાચલથી વિંધ્યાચલ સુધી એણે મૌર્યોનું અખંડ સામ્રાજ્ય રચાવ્યું. આ મૌર્ય સામ્રાજ્યમાં અનેક નાનાં મોટાં રાજ્યો હતાં આ રાજ્યો આંતર વહીવટમાં સ્વતંત્ર હતાં. પણ સામ્રાજ્યના રક્ષણ અર્થે આર્થિક અને સૈનિક સાહાય્ય આપવાનો તેઓનો ધર્મ હતો. ચંદ્રગુપ્ત પછી બિંદુસાર મૌર્યનૃપ થયો. એણે સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે પોતાના ન્યેષ્ઠપુત્રને તક્ષશિલા અને કનિષ્ઠને દક્ષિણમાં વિદિશાનો સૂબો નીમ્યો. અને પોતે કલિંગ ઉપર વિજય મેળવ્યો.

- અશોકનો દિગ્વિજય તો પહેલાંના બે મૌર્ય નૃપતિઓનાં અભિમાન ઉતારનારો હતો. કલિંગથી ગાંધાર અને હોમભૂમિથી મ્હેસુર પર્યંત 'દેવાનાંશિય' અશોકની હાક વાગતી. મધ્યપ્રદેશ માત્ર કબજે રાખી સમ્રાટ અશોકે તક્ષિલા, તોશલી, ઉત્તરૈન અને સુવર્ણગિરિમાં સૂબાઓ નીમી દઈ સામ્રાજ્ય સુરક્ષિત બનાવ્યું. હોદ્દરતાનમાં અંગ્રેજોની સત્તા બાદ કરીએ તો અશોક સિવાય બીજા કોઈને અખંડભૂમંડલાધીપતું ગિરદ આપી શકાય એમ નથી, પણ અશોકની દિગ્વિજયાપી કીર્તિનું કારણ એનું સમ્રાટપણું નથી પરંતુ એની બૌદ્ધધર્મની સેવા છે. એના પ્રતાપે પેલેસ્ટેન, મોસર, સીયામ અને લંકા સુધી બૌદ્ધ

ધર્મ ફેલાયો. એમ કહેવાય છે કે ૮૪ હજાર બૌદ્ધ સમણોને દેશ વિદેશ મોકલી એણે એ ધર્મના પ્રતિ-હાસમાં પોતાનું અમર નામ કર્યું છે.

અશોકની કારકીર્દિ મૌર્ય સામ્રાજ્યનો મધ્યાક્ષ હતો. એના નિર્વાણ પછી મૌર્યકુલ અને સામ્રાજ્યમાં ક્ષત પડવા લાગ્યાં. અને એના પછીના ચોથા છેલ્લા નૃપતિ બૃહદ્રથનો વધ કરી સેનાપતિ યુગ્મિત્ર સુઠ મૌર્યરાજ્યનો ધણી રણી યદ્ય બેઠો. યુગ્મિત્રે રાજ્યસત્તા હાથમાં લીધી ન લીધી એવામાં ગ્રીક સરદાર મીનેન્ડરે (મિલિન્ડે) આક્રમણ કર્યું. એ સાકેત અને અવધ સુધી આવી યુવરાજ વસુમિત્રના હાથે પરાજય પામી પાછો ફર્યો ત્યાં કલિંગરાજ ખારવેલ ચડ્યો. આ બે બનાવે સુઠગોનો પાપો દલમલાવ્યો. અને ત્રણેક પેઢી પછી, કપ્તોએ એમની પાસેથી રાજ્ય પડાવી લીધું, જેમ પોતે કર્યું હતું તેમ, કપ્તો બહુ ન ટક્યા. દક્ષિણપથના આંધ્રોએ કપ્તોનો પરાસ્ત કરી મગધરાજ્યને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું. આંધ્રો કલિંગ અને કૃષ્ણાના મધ્યવર્તી પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતા હતા. કાપ્તવાયનો ઉપરના આંધ્રભૂત્યોના વિજયથી ઉત્તર અને દક્ષિણ ભારત ગ્રંથદ્ધ થયા. અને એ રીતે (૧) ઉત્તરથી વિંધ્ય

કહે છે કે આ પ્રગ્ન પાસે ૬૦ હજાર પેદલ સૈન્ય, ૬૦૦ સવાર અને ૫૦૦ રથ હતા. આ લોકોના અસલ રથાનની માદિતી ઉપલબ્ધ નથી.

ઉપરનાં ગણતરો સિવાય ગ્રીક લેખકોએ, સીકંદર કાળનાં બીજાં કેટલાંક ગણતરોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પણ એ અગાઉ વર્ણવેલાં જાતીયતંત્રો હોવાં જોઈએ અને એ લેખકોએ તેનાં નામ માત્ર જુદાં આપ્યાં હોય. પરંતુ આ ઉપરથી દિંદુસ્તાનમાં જુના કાળમાં પ્રગ્નતંત્રના ધોરણે રાજ્યો ચાલતાં એ વિષે ડીક માદિતી મળે છે. કૌટલ્ય અર્થશાસ્ત્રના એક અધ્યાયમાં ગણ રાજ્યોના બે વિભાગ ગણ્યા છે. "કામોજ, સુરાધ્ન શત્રિયાદિ શ્રીણ વ્યાપાર તથા ખેતી કરતી, અને સેનામાં ભરતી યદ્ય યુદ્ધ પણ કરતી. લિચ્છવીયો, મલ્લો, મદ્રો, કુકુરો, કુરુઓ પાંચાલો વગેરે પોતાના નામ આગળ રાજ શબ્દ મૂકતાં. દા. ત. "કામોજ મુરપ્ટ શત્રિય ધેન્યાદયો યાતાદાપ્રોવજીવનઃ લિચ્છવિક વૃજિક મલ્લક મદ્રક કુકુર જુર પાંચાલાદયો રાજદાશોવજીવનઃ ॥" મૌર્યોની પહેલાં આખો ઉત્તર હિંદ પ્રગ્નતંત્ર રાજ્યોના તાબે હતો. તેમાં લિચ્છવી, મલ્લો અને વનજી પૂર્વમાં, કુરુ અને પાંચાલ મધ્યમાં, મદ્ર ઉત્તર પશ્ચિમમાં અને કુકુર દક્ષિણ પશ્ચિમમાં હતા. આ રાજ્યો પૂર્ણ શક્તિશાળી અને મંધ અગવાળાં લોચપ્રિય હતાં. કૌટલ્ય કહે છે કે 'સંપત્તમો દદમિત્ર લામનામ ઉત્તમમ' અર્થાત્ મેનાવલ અને મિત્રગણ કરતાં મંધગણ ઉત્તમ છે. (અ તંત્રોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો પહેલાંની કૃતનોટમાં આપ્યાં છે.

પર્યંત, (૨) દક્ષિણ વિંધ્યથી કૃષ્ણા પર્યંત, અને (૩) દક્ષિણ ભારત જેમાં ચોલ, પાંડ્ય અને કેરલ રાજ્યો હતાં, એ ત્રણ રાજકીય વિભાગમાં દેશ વિભક્ત થયો.

જે સમયે આંધ્રભૂત્યો પોતાનું આક્રમણ અજમાવી રહ્યા હતા તે વખતે ચીની-એંગોલિયનો સીધું પર્યંત પહોંચી ગયા હતા. સીકંદરે જીતેલો પશ્ચિમ એશિયાનો પ્રદેશ પાર્થિયન અને બેક્ટ્રિયન સત્તા નીચે વિભક્ત થઈ ગયો. બેક્ટ્રિયન મેનેન્ડરે (મિલિન્દ) કાબૂલ અને પંજાબ જીતી શાકલને પોતાનું રાજનગર બનાવ્યું હતું. “મહારાજસ્ત્ર જ્વરસ્ત્ર મિનિદસ્ત્ર”ની સત્તા આ બે પ્રાંતો ઉપર દીર્ઘકાલ રહી જણાય છે. યવન ગણાયો છતાં છેવટે ભિક્ષુ નાગસેનના ઉપદેશથી ‘મિલિન્દ’ છુદ્ધ થયો, અને ‘મિલિન્દપ્રસ્થ’થી તેનું નામ અમર થયું. બેક્ટ્રિયનો પંજાબમાં રિયર થયા અંતે શકના ટોળાંઓએ આવી એમનો પરાજય કરી તક્ષશીલા, મથુરા અને ઠેક સૌરાષ્ટ્ર સુધી પોતાની શ્વજન ફરકાવી. પણ એમના પૂર્વે શત્રુ કુશાનોએ શકોને પગલાળી બેસવા ન દીધા. એક બાબુ કુશાનેના આક્રમણનો ભય અને બીજી બાબુ માલવોના ધગધગતા અંગારા જેવો તાપ ભેઈ, શકો શાકરતાન-સીસ્તાન-વસાવી નિવૃત્ત જેવા થઈ ગયા. શકો ગયા અને કુશાનોએ પંજાબમાં પ્રવેશ કર્યો. કુશાન નૃપો કનિષ્ક, હુવિષ્ક વગેરે બૌદ્ધાવલમ્બી હતા. બાહુ બળિયા પણ હતા. એમણે કારગર, વારકંઈ, ખેતાન સુધી અને હિંદમાં કારમીર, સૌંધ અને પાટલીપુત્ર સુધી પોતાની સત્તા સ્થાપી. પાટલીપુત્રના નિર્ભય નૃપતિએ તો નવ કરોડ સોનૈયા આપવાની કબૂલાત આપી જીવિતદાન મેળવ્યું. હા પાડી પણ એટલું ધન લાવે ક્યાંથી? પણ ધર્મજ્ઞાન-શ્રદ્ધાળુ કુશાન કનિષ્ક ધનના બદલામાં ભગવાન શુદ્ધતું ક્ષિપાપાત્ર અને શુદ્ધચરિતકાર પંડિત અશ્વધોળને ગેળરી લઈ પાટનગર પેશાવરમાં આજ્ઞો. ઇ. સ. ના ત્રીજા મંદા સુધી કુશાનોની સત્તા રહી. અને હુણોના પ્રબળ

પ્રતાપે છેલ્લા કુશાન નૃપતિ વાસુદેવના હાથમાંથી રાજ્યસંસ્ક્રમી સરી પડી.

ઉત્તર હિંદમાં બેક્ટ્રિયનો, શકો અને કુશાનો રાજ્યશ્રીને અર્થે યુદ્ધી રહ્યા હતા ત્યારે વિંધ્યની દક્ષિણે આંધ્રભૂત્યોની ગત્તા જામતી હતી. અને તેઓ કબ્જોને પરાસ્ત કરી ઉત્તરમાં મગધ સુધી પહોંચી ગયા હતા. ઉત્તરમાં મત્તા સ્થાપીને આંધ્ર નૃપતિઓને સદા જાગૃત રહેવું પડતું, સૈન્યને સચેત રાખવું પડતું અને તત્કાલ ભય દૂર કરવા વારંવાર ઉત્તરનાં પાટનગર ફેરવવા પડતા, આમ કરતાં છતાં કુશાનોની સાથે જ આંધ્રોનો પણ ધ્વસ થયો.

આંધ્રભૂત્યોના પ્રદેશની દક્ષિણે પલ્લવોની રાજ્ય-સત્તા હતી, કેરલ પાંડ્ય, અને લંકા સુધી પલ્લવો પહોંચ્યા હતા. પલ્લવો પછીનો ઇ. સ. ના ત્રીજા ચોથા મંદાનો ઇતિહાસ વિશ્વાસપાત્ર ઉપલબ્ધ નથી. બહારના પવનવેગી આક્રમણથી શકરતાનના શકો એ રચાને ત્યાગ કરી ગુર્જર અને લાટ ભણી નાંદા. શક પ્રજા હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ક્ષત્રપોના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ક્ષત્રપોએ માલવ દેશમાં ખસે સવાખસે વર્ષ રાજ્ય કર્યું એટલા ગાળામાં એમણે હિંદના ઇતિહાસમાં ઠીક ઠીક હેરવણી ફેરવણી કરી. શીકવાસ્તી ભૌગોલિક ટોલેમી ઉજ્જવળીના ક્ષત્રપ ચળ્લને યાદ કરે છે. ચળ્લને પુત્ર રૂદ્રદામન પરાક્રમી અને કલા નિપુણ હતા. ચળ્લનના વંશ જ ક્ષત્રપ નહપાનના જમાતુ ઉપવદતે તો પ્રભાસતીર્થમાં આઠ કન્યાદાન આપ્યાં હતાં અને બ્રાહ્મણોને ખૂબ દાન દક્ષિણા આપી સંતુષ્ટ કર્યાં હતા. નાશિક, જૂનાગઢ અને કનેરીથી ક્ષત્રપોનાં લેખો મળ્યા છે, અને ક્ષત્રપ નહપાનના સિક્કાઓ તો ખુબજ મળ્યા છે. ક્ષત્રપોના ઇતિહાસ મંડીર્ણ કરવામાં એ સાધનો ઉપયોગી થયાં છે. ક્ષત્રપો બૌદ્ધ નહિ પણ હિંદુધર્મી હતા.

ક્ષત્રપોના કાળમાં કૌશાંબીની આસપાસ એક નાનકડા બ્રહ્મણ ઉપર ‘ગ્રામ’ રાજ્યોનું શાસન હતું. તેમનું પાટનગર પાટલીપુત્ર હતું. આ વંશનો આદ્ય સ્થાપક ચદ્રયુત્ત ભાગ્યશાળી નર હતો. વૈશાલીની

લિખેલી કન્યા સાથે લગ્ન કરવાથી તેને અનાયાસે ગળત્યાબ પ્રાપ્ત થયો અને અદ્ય સમયમા સમગ્ર મગધનો માલિક થયો માત્ર શકોનો નાશ કરી ઈ. સ ૩૧૮થી એલેક્ઝાન્ડર મલત્તર ચાલુ કર્યો ગ્રુમ મદ્રગ્રુમના પુત્ર સમુદ્રગુપ્તે ગુપ્ત ગળત્યાની સીમા અને શક્તિ વધાર્યા એ અગોકના જેવો જ પ્રતાપી નર હતો હિંદને એક જ તળ લાનના એણે પ્રયત્ન આરબો તથા કળરૂપ, દેવક ગગેરના નૃપતિઓ માથે મેત્રી કરી મગધ ઉત્તરાપચતે પોતાની શક્તિ સત્તાનું દર્શન કરાવ્યું આટલું કરી એ પટલીપુત્રથી દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યો અને કાઈ નહિ તો દસ અગિયાર નૃપતિઓ પાસે પોતાનું વચસ્વ વ્યુત કરાવ્યું માલના, પખામ, નેપાથ, ગાધારા વાજૂત અને મધ્ય એશિયાના ગુલાનો માથે એણે ગજદ્વારી મધ્ય આશ્યો. લકાના નરેશ મેચનરજો મમુદ્રગુપ્તના દગ્ગાગમા પોતાનો એલમી મોકલ્યો આ અરસામા પાટનગર પાટલીપુત્રને બદલે કૌશાબી ચયુ પિતાના જેવો જ પગક્રમો ખીલે મમુદ્રગુપ્ત થયો અને પિતાના અપાદિત ગળત્યને સુત્રાંતિ અને મુદદતથી નિરંતર દ્વાદશાન કરે છે કે 'આત્યારે ગાજરાગન સાર છે, દેશ મધ્ય છે વૈષ્ણવ નામ છે, મારા ને પ્રેત નિર્ભય જ, પાર્શ્વ-મતબેદો નથી અને હારેરા વિદ્યા થોંઓ ચેત્ય તથા વિદ્યારામા વિદ્યાભ્યાસ કરે છે' પણ ત્યાર પછી કુમારગુપ્તના કાગમા પગદેશી હુણોના આક્રમણો શરૂ થયા આ વિદેશોએએ ઈ મના ચોચા મેકાની પહેલી પચોત્તીમા તો રોમન આત્રાન્ત મુધી દાક પદોચારી દીધી હતી પણ વચમા પાધિયનોએ એમને સીકરત આપી એટલે એમણે દિંદભણી પોતાનું મુખ દેગ્યુ રકદગુપ્તે પહેલા ધાએ તો હુણોને દુરાવ્યા, પછીથી હુણાધિપતિ તોરમાજો ગાધારાના શકો ઉપર વિજય મેગત્રી માગવા અને ગુમરાત મુધી મતા મેગત્રી ગુપ્તોત્તી મતા નમળી પગાથી ગુમરાત માળવાથી છૂટ પડી ગયું અને પમા એકામા વલભી-વલ રથાપન થયો વલભીઓએ ગુમરાત ઉપર નિર્વિદ્યે રાજ્ય કર્યું કાગજ કે તોરમાજુનો પુત્ર મિદિગુલ

નિર્દય અને પ્રજાપીડક હતો માળવાના ખાલાદિત્યે તેને હરાવી કેદ કર્યો પણ પાછળથી દયાથી છોડી મૂક્યો એ કાશ્મીર જઈ રહ્યો એટલે હુણોનો વલભી-ઓને લય ન રહ્યો હુણોની અનવસ્થા થઈ પણ ગુપ્તગળ્ય તો હમેશને માટે ગયું ઈ સ ૬૪૦ સૈકામા દિંદના ઇતિહાસમા કપાઈ ગુપ્તોત્તું નામ જણાવુ નથી પણ મધ્યદિંદ અને દક્ષિણમા ચાલુક્યો અને પદ્યવં બળવાન થતા જાય છે.

ઈ મ ૬૪૦ સૈકાથી લગભગ છમે વર્ષનો મક્ષિપ્ત ઉદયેષ અત્ર કરવો જોઈએ. ઉત્તરમા રથાધિવશ્વર, મધ્યમા ચૌલુક્ય અને દક્ષિણ દિંદમા પલવોના પ્રમળ ગળ્ય ઈ મ ના ૬૪૦ સૈકામા હતા આ ત્રણે મહારાજ્યો શૌર્ય અને શ્રીમા પરસ્પર સ્પર્ધામા ઉત્તરતા રથાધિવશ્વરના હર્ષવધને ઉતર દીશામા દિગ્વિજય કરી બીજા મમુદ્રગુપ્તની હારોહાર પોતાનું નામ નોધાવ્યું હતું ગગાગાના શશાકનો પગમન કરી આ પગક્રમો નરેરો ઉતર દિંદમા પણ પોતાનું માનાન્ય દદ કર્યું વલભી અને કાશ્મીરના જૂગાનો પામે પણ સંગીતર વ્વીકાગમ્યુ ઉત્તરથી પગવારી મધ્ય દક્ષિણ તરફ હર્ષવર્ધનની દષ્ટિ ગઈ માદદગર દાથી અને એ લાખ અશ્વસૈનિકના આ અધિ તાએ દક્ષિણમા દિગ્વિજય કરવા પ્રયાણ કર્યું ભાગેરીએ ચૌલુક્ય પુત્રકેશિને વિજય આપ્યો અને હર્ષવર્ધનના પગક્રમને ખતિ કર્યું ઈ. મ ૬૪૮ મા હર્ષવર્ધન દેવસોમ પાગ્યો એનું રાજ્ય એના અમાત્ય અર્જુને પડાવી લીધું મધ્ય એશિયા, તીમેટ અને નેપાળની પુદ પ્રિય પ્રાન્તએ હર્ષવર્ધન જતા રથાધિવશ્વરની પ્રીતિનો ખસ કર્યો પછી લગભગ બમે વગમનો ઇતિહાસ એ ખમગ વ્હો છે

મધ્યદક્ષિણના પુત્રકેશિએ હર્ષવર્ધનને દગાએ તો ખરો પણ પગન નુમિદ વર્મન આમગ એનું કશું ચાતનું નથી અને એક પદ્યવ-મેનાપતિના દાથે ચૌલુક્યોના ગળત્યગનો ખસ થાય છે અર્થાત રથાધિવશ્વરના નાશ માથે માતમા મેમના મધ્ય ભાગમા ચાનુમ મગ નષ્ટ થાય છે, અને ગાજુટો

આવે છે નથા પદ્મવોને રથાને ચોલ સામ્રાજ્યનાં દર્શન થાય છે. આમ માત્રા સૈકામાં આંતરે આંતરે ત્રણ મહારાજાઓ નાશ પામ્યા પછી અને પહેલાં કહ્યું તેમ ૮ મા અને ૯ મા સૈકાનો અઘાત સમય પૂરો થતાં હિંદના ઇતિહાસમાં અણ્ણકલ્પો કેટલોક ફેરફાર જણાય છે.

વેદ અને બુદ્ધ ધર્મની જગ્યાએ દેવદેવીઓ તરફ લોકોની શ્રદ્ધા વળે છે. ચાતુર્વર્ણની પ્રતિષ્ઠા ઘટી જ્યાં ત્યાં નામ માત્ર ધાત્તલો દેખા દે છે. જૂના રાજવંશોને બદલે સોલંકી, પડિહાર, પરમાર, રાઠોડ, ચૌહાણ, ગોહિલ એવાં નવાં નવાં નામો દૃષ્ટિએ પડે છે, એમાંનાં કેટલાંક કુળોનો તો 'ગુજરાત' માં સમાવેશ થાય છે. ગુજરાત, 'ગુજરાત' માં રાજ્ય રચાયાં, અજમેર, માળવા, દીલ્હી, કનોજ, બંગાળા અને પંજાબ સુધી ગુજરાતે પડેા વગડાવ્યાં પણ એક છત્રે રાજ્ય કરવાને બદલે આ રાજપુત નરેશોએ પરસ્પર લડવામાં સ્વચ્છિત્તે બ્યથ કર્યો. એમનામાં દેવસુલક સ્પર્ધા એટલી વધી પડી કે ગોરી સુલતાનોએ એ તકનો સત્વર લાભ લીધો. પરિણામ એ આવ્યું કે બારમા સૈકાના અંત ભાગમાં શરવીર રાજપૂતો પોતે હુમ્મ્યા અને દેશને હુમ્મ્યા

નિરાશાના આ યુગમાં એક વાતે સંતોષ થાય

છે. રતનાવલી, પ્રિયદર્શીના, હર્ષચરિત, ઉત્તરરામ ચરિત, માલતી માધવ, મૃત્તિકાદિક જેવાં પ્રાસાદિક નાટકો, મહાકાવ્ય કિરાત, શ્રુતિમધુર ગીતગોવિંદ, દશકુમારચરિત, અદ્વિતીયકથા કાદમ્બરી અને પંચતંત્ર જેવાં પ્રમોદ કથાનકો જન્મ આ યુગમાં થયો છે. આર્યભટ્ટ અને વરાહમિહિર જેના અંકુરેતાઓ, ચરક અને સુશ્રુત જેવા નિદાનો, કુમારિલ અને શકરાચાર્ય જેવા અદ્વૈતવાદીઓ પણ આ યુગનાં ફળ છે. આ બધાં મધુર ફળ છતાં ભરતખંડમાં આર્ય પ્રજા રાષ્ટ્રીય એકત્વ સાધી શકી નહિ. અનેક નાનાં રાજ્યો થયાં. પ્રજા પણ સુખી હતી. રાજ્યો પ્રગ્તિબદ્ધ હતા પણ ભારતવર્ષ એક રાષ્ટ્ર છે એ ભાવના સર્વત્ર ભૂતાર્થ ગઈ. પરદેશી હુમલાઓ સામે નાનાં રાજ્યો ટકી શક્યાં નહિ. લોકોને અને રાજ્યોને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યની ભાવનાએ કશું સુઝવા જ ન દોષું. અને અનિષ્ટ ભાવનાએ તેઓ મંદિરોમાંથી લડી કપાઈ મૂક્યા, પરિણામે સર્વેએ સાથે મળી પરદેશીઓને ભરતખંડ દક્ષિણમાં આપી દીધો. મૌર્યો અને ગુપ્તોની માફક જો રાજપુત નરેશો રાષ્ટ્રીય ભાવના-એકતા-સાધી હોત તો આપણા દેશનો ઇતિહાસ છે તે કરતાં જુદો હોત! આ જૂલ અશ્વમ્વ છે.

જ.

વિનંતિ

આ અંકમાં નોંધ અને ચર્ચા તેમજ પુસ્તકોનું અવલોકન લેવા શક્યા નથી તે માટે વાચકો ક્ષમા કરશે.

જેઓનાં લગભગ આકાશમાં હોય તેમજો મોકલી આપવા કૃપા કરવી.

તંત્રી

મુંબઈ-કાઠીઆવાડ અને મુંબઈ-પુના-કોલ્હાપુર વચ્ચે હવાઈ મુસાફરી

ખાવાયેલું સોનું પાછું મળે પણ ગયેલો વખત પાછો મળતો નથી એટલે ખરેખર રીતે મમયતો બચાવ કરવો હોય તો માત્ર ૯૦ મીનીટમાં કાઠીઆવાડથી મુંબઈની મુસાફરી કરો. આથી આપને સંપૂર્ણ આરામ અને આનન્દ સાથે નદીઓ, પર્વતો, ખેતરો અને ચીસા સરખો ધવલ સાગર વગેરે કુદરતી દર્યો જોવાની તક મળે છે.

આ દોઢ કલાકની મુસાફરીમાં નહોં ધૂળ, નહોં ધૂમાડો કે નહીં લેશ માત્ર પણ મુસાફરીની તકલીફ. અને સહી સલામતી માટે તો ગયા વર્ષની કાઠીઆવાડ એર સર્વિસ ખાતો આપે છે કે મુસાફરી ખીલકુલ સલામત છે. રાગ મહારાજનો કે શ્રીમત વર્ગમાં જ નદી પણ સામાન્ય નાગરિકોમાં પણ વીમાની સફર લોકપ્રિય થઈ છે. રવિવાર સિવાયના બધા દિવસો માટે એર સર્વિસ ચાલુ છે. તેમ મુંબઈ-પુના-કોલ્હાપુર સર્વિસ પણ ચાલુ થઈ છે, અર્થાત એર સર્વિસનો લાભ લેવો એ સમયનો બચાવ છે, અને એક રીતે જોતા દ્રવ્યનો પણ બચાવ છે. માટે આ સફરનો લાભ ચુક્રો નહીં.

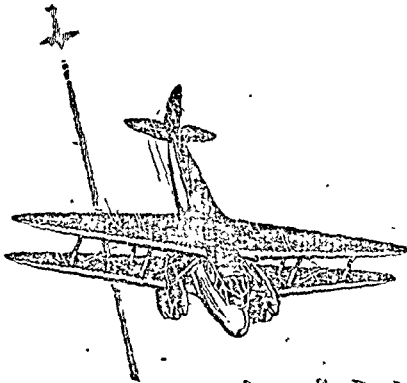
પાર્સિઓ મોકલવા માટે અને તરકાલ ટપાલમાં ખચકો પહોંચાડવા તથા પ્રેળવંતો માટે પણ એરોપ્લેન એક અત્યુત્તમ સાધન છે. વળી જ્યારે જોઈએ ત્યારે એરોપ્લેન હાટેથી પણ મળી શકે છે.

વિગત માટે પૂછો:—એર સર્વિસીઝ એન્ડ ઇંડિયા લીમીટેડ

ટેલીગ્રામ:—એરટેક્નીઝ

બ્રેખોર્ન સ્ટ્રીટ, ચર્ચિંગ રોડ મુંબઈ

ટેલીફોન:—
૨૭૫૪૭

એર સર્વિસીઝ એન્ડ ઇંડિયા લીમીટેડ બુકીંગ એજન્ટો

ભાવનગર:—રોડ હાઇવેસલ છે. પાર્સિ, ઈશ્વર ભુવન, ખોટ, બાવનગર,	ફોન:—એરટેક્નીઝ
રાજકોટ:—રોડ વાળ. આર. દુર્ગાવડકર, દોલાવર સ્પોર્ટ્સ ક્લોબ, મીલીયન રોસન, રાજકોટ.	ફોન:—એરટેક્નીઝ
ભાવનગર:—એડ જી. પી. સાહ, ઈરાનેશન રોટર્સ, ભાવનગર.	ફોન:—કેનેનેટ
પોરબંદર:—મેમર્સ એમ. એન. ભાગેવંતી કંપની, પટેલે માળે, નટવર પેલેમ સીએટર,	ફોન:—એરટેક્નીઝ
પુના:—મેમર્સ સાહ એન્ડ કું., ગોરાવળ ગોકલનમ ધર્મસાગા, પુના સ્ટેશન માને, પુના અથવા	
	૬૪, રવીવાર પેક, પુના સીટી, પુના.
કોલ્હાપુર:—મેમર્સ બાગલ કોલમે એન્ડ કું., તરૂંજ એચુરન્ટ કું., વીલમન રોડ, કોલ્હાપુર.	
	ફોન:—એરટેક્નીસ.

કાઠીઆવાણું સર્વોત્કૃષ્ટ

બેડીઅંદર

કુનીઆબંરના નિકાસ અને આવાતના
વ્યાપારનું જાગ્રમશાહર

કેન્દ્ર સ્થળ

કાઠીઆવાણના મુખ્ય અને અગત્યના આ બંદરે હજારો ટન માથ આવાત તથા નિકાસ થાય છે. વીગે ઉતરાવેલ પાકાં ગોદામે તથા કેન વગેરેની અપટુડેર્મટ સવકતા ઉપરાંત થોડે ખરચે બહોળો લાભ ઉઠાવાય છે. પુષ્કળ વિશેષ ઉતરાવેલ લાઈટરોની ઉમદા મલક ઉપગંત આ બંદર આખું વર્ષ ખુલ્લું રહે છે. દેશ વિદેશની સ્ટીમરો અડોનો, બંદરે નાંચે છે. મોસની ચોરી તથા નુકસાન ન થાય તે માટે સર્વજ્ઞ પ્રબંધ કરવામાં આવેલ છે.

વધુ પિગત માટે મળો યા લખો:—

કુમીરનર ઓફ પોર્ટસ

નવાનગર સ્ટેટ-જામનગર.

‘દેશીરાજ્ય’ ત્રૈમાસિકની જાહેર ખબરના

દર

~~~~~

જગા વાર્ષિક ત્રૈમાસિક
‘દર’નું આખું પૃષ્ઠ

આખું પૃષ્ઠ અથવા
બે કાલમ } ૪૦ ૨૦ ૧૨-૦-૦

અર્ધું પૃષ્ઠ અથવા
એ કાલમ } ૨૨-૮-૦ ૧૨-૮-૦ ૭-૮-૦

૧/૨ પૃષ્ઠ અથવા
અર્ધું કાલમ } ૧૬-૮-૦ ૮-૦-૦ ૬-૦-૦

કરવરની બીજી, ત્રીજી
અને ચોથી બાજુ } ૫૦ ૨૫ ૮

“દેશી રાજ્ય” ત્રૈમાસિકનું વાર્ષિક લવાજમ
ટપાલ ખર્ચ સાથે રૂ. ૬-૦-૦ છે.

ભાવનગર સમાચાર

પખવાડિક પત્ર

ભાવનગર રાજ્યના ખબરો પૂરા પાડવાના હેતુથી દર પખવાડિકે “ભાવનગર સમાચાર” પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે, ભાવનગર રાજ્યનાં ખાતાંઓ મેળવી, ગ્રામ પંચાયતો મેળવી, રાજ્યનાં ગામડાંઓ મેળવી અને એવી બીજી મહુવાલાયક ખબરો “ભાવનગર સમાચાર”માં આવે છે. ભાવનગર રાજ્યનાં દરેક વતનીએ “ભાવનગર સમાચાર”ના આદક થવું જોઈએ. વાર્ષિક લવાજમ ટપાલ ખર્ચ માથે રૂ. ૨-૦-૦ માત્ર છે.

લખો

તંત્રી ભાવનગર સમાચાર

ભાવનગર

તૈયાર છે.

એક વૃદ્ધની વિચારપોથીમાંથી.

ગદ્ય લખાણોનો સંગ્રહ

- રેમી આઠ પેજી લગભગ સાઠસાતમો પૃષ્ઠ, એક ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયો.
- રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક વગેરે વિષયો પરત્વે તલસ્પર્શી વિવેચનો આ ગ્રંથમાં છે.
- દેશી રાજ્યો અને નરેન્દ્ર મંડળને લગતા વિષયો પરત્વે જાણવાની ઈચ્છા રાખનારે આ ગ્રંથ મેંચડવો જોઈએ. કીંમત ૪-૦-૦

લખો:—

જય તિવાડ મોતીજી મહેતા
ભાવનગર.

‘દેશી રાજ્ય’ સંબંધી અભિપ્રાયો

I need hardly say that any magazine which deals with the topics and interests of the Indian States in a reasonable and temperate manner will always command my sympathy.

*

*

*

I have no suggestions to make but have altered 2 words to make the facts correct.

Late Hon. Sir C. C. Watson

Such a magazine, so long as the tone is irreproachable should contribute to a long felt want—I hope your paper is prospering.

Major D. M. Fraser, P. A. E. K. Agency.

The style he has adopted appears appropriate for rendering the magazine useful and interesting. The undersigned has, this day issued circular to all Jurisdictional Chiefs and Talukdars in this Agency, drawing their attention to the magazine.

Major L. Gordon P. A. Mahikantha Agency.

Hoping your journal is popular and paying concern.

W. T. Owan

.....you are doing really good service to the whole order of Indian Princes, and your magazine has always dealt with the most important questions pertaining to the Indian States in a really responsible manner. His Highness regularly reads your paper and cherishes a very high opinion of your work.....

T. J. Raja

“The book is interesting and worth having in a Thana.”

Deputy Political Agent E. K. Agency.

I think the magazine will be appreciated by those connected with the Indian States.

Major L. E. Lang

I have found a very favourable impression of the general tone and get up of the Magazine.

J. E. C. Jakes

I should at once say that the scheme is based absolutely on right lines & deserves encouragement from the rulers and ruled. Rao Bahadur H. B. Kotak

“તમારા જેવા સાધન અને દેશની દાત્ત મજબૂતારા વિચારગીસ તંત્રીના અધિકાર નીચે “દેશી રાજ્ય” ફતેહગંદ નીવડશે એવી હું આશા રાખું છું.”

મહુમ ટી. બા. દેશવલાલ મુવ

“દેશી રાજ્યમાં જે લેખો આવે છે તે ઉંચી કાદિના હોય છે અને તેના પ્રજા અભ્યાસીઓને તે ઉપયોગી હોય છે.”

મહુમ ટી. ન. અમીન

દેશી રાજ્ય

"DESHI RAJYA"

દેશીરાજ્યોને સત્તા પ્રશ્નોની રચનાત્મક દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરનારું. નૈમાસિક

The only Journal discussing questions pertaining to Indian States
From a Constructive Point of View.

ત્રી

જયંતીલાલ મોરારજી મહેતા

અનુક્રમે

૧. H. E. The Viceroy's Address to Chamber	૨૪૫
૨. નરેન્દ્ર મંડળ ૧૯૪૦	૨૪૬
૩. કમ્પના મહારાજાશ્રી અને તેમના બાપાતો ... શ્રી. લક્ષ્મીચંદ દેવચંદ ...	૨૫૩
૪. શેઠ સુદરશ શિવજી સોદાગર ... .. રાવસાહેબ મગનલાલ દલપતરામ અમખર જી. પી. ...	૨૬૧
૫. પ્રાચીન હિંદમાં સ્વરાજ્ય ... .. શ્રી. ગૌરીશંકર મોતીરામ બટ બી એ એલએલ બી	૨૭૧

૩

એકવાર જેમણે મેન્ડર પ્રધર્મની શાહી વાપરી છે, તે બીજાની શાહી વાપરવાનો અપતરો કરતા નથી. કારણ કે વજન, માપ અને કિંમતની સાથે સરખાવતાં મેન્ડરની શાહીમાં વધારે નકલો છાપી શકાય છે, એટલે સરવાળે સત્તી પડે છે.

મોલ ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ

પ્રિન્ટીંગ મટિરિયલ્સ સ્ટોર,
૮૬, બીન્સેસ સ્ટ્રીટ - મુંબઈ નં. ૨.

મુદ્રણસ્થાન : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયપટ રોડ ; અમરાવાદ.

તા. ૨૪-૬-૪૦

મુદ્રક : મણિલાલ પ્રકાશન મિત્રી, બી. એ.

પ્રકાશક : નર્મલિલાલ ગોરાલ મહેતા, નાગાવાડા ; નડિયાદ.

यतो धर्मस्ततो जयः

देशी राज्य

(त्रैमासिक)

वर्ष १२ भु]

वर्षाभ्यासी-मास्यः : १८४०

[अंक ४

H. E. The Viceroy's Address to Chamber

"Your Highnesses, it is, as you know, a very-great pleasure to me to see you here again to-day, and to preside over your deliberations. Since our last meeting we have to mourn the deaths of two members of the Chamber. His Highness the Maharaja of Benares, and the Thakor Saheb of Dhrol; and of three members of the representative electorate-the Thakur of Bija, the Maharaja of Kalahandi and the Raja of Miraj Senior. It will, I am certain, be the wish of all Your Highnesses that we should take the opportunity of this meeting to express our deep sympathy with the relatives of the Rulers whose names I have mentioned, and that we should convey to their successors our sincere good wishes for the prosperity and the happiness of their States.

"The most significant and the most important event since we met a year ago, the event of overwhelming concern to all of us here to-day, is the outbreak of the war. His Majesty's Government, as Your Highnesses so well know, continued till the last moment to spare no effort to resolve the difficulties that had arisen in the international sphere by peaceful means. If in the result their efforts were unsuccessful, they can at least feel that they had left nothing undone and that no share of the responsibility for plunging the world into a conflict, the disastrous effects of which must last for many years to come, can fairly rest upon them.

Impact of War

"The impact of the war, has found the Princes of India, true to their

traditions, staunchly loyal to His Majesty the King-Emperor. They have placed their forces, their personal services, and all their resources at the disposal of the Crown, and they have contributed in every way open to them to the Empire's cause. Those offers have, I can assure Your Highnesses, been most deeply and genuinely appreciated, and, as you are aware, in every case in which it has been possible to accept them, they have been accepted with deep and real gratitude. Many of the Rulers of the Indian States have expressed the utmost eagerness to be allowed to serve personally in the theatre of war. I sympathize sincerely with them in their disappointment that it has not yet been found possible to take advantage of these offers of personal service. Your Highnesses will be aware that so far the course of hostilities has differed very materially from that of the last war; up to the present there has been no substantial call on the manpower of India. If conditions alter in this respect, Your Highnesses may rest assured that your offers, so deeply valued, will be remembered.

"Since our last meeting many of Your Highnesses have had to face difficult problems consequent on the succession of poor monsoons which has visited so many parts of India; and

among those areas which have been particularly affected have been large tracts of Rajputana and Kathiawar. In the steps they have taken to meet this calamity the Governments of all the important States concerned have made full and liberal use of their reserves, and they have devised widespread and well-organized plans for the relief of the suffering. It is my earnest hope that this year the States affected will receive a timely and sufficient rainfall, and that the sufferings of the people and the anxiety of the States Governments will be brought to an end.

'As your Highnesses are aware, His Majesty's Government felt on the outbreak of war that in the conditions then prevailing, and on a review of the probable course of hostilities, they had no option but to hold in suspense, however reluctantly, the work in connexion with the preparations for federation, while retaining federation as their objective. But the suspension of those preparations does not mean that His Majesty's Government, to repeat the words which I used a month or two ago at Baroda, have in any way modified their own view as to the necessity for securing Indian unity—a unity which can only be complete if in the constitutional arrangements of the future, the historic Indian States with their great and special traditions,

take the place which we have always looked forward to seeing them occupy

"Your Highnesses are well aware of my views on the question of federation, and of its many advantages from the point of view not only of the Indian States but of India as a whole, and in particular of the unity of India. I am confident that you will appreciate the importance of continuing to apply your minds to this vitally important problem and to the questions that arise in connexion with it.

When we last met I spoke very frankly and very directly to Your Highnesses on the subject of setting the houses of the States in order. I do not wish to repeat all that I said then. My view of the profound importance of action on the lines which I then indicated remains unchanged. Indeed, if anything, I regard it in the light of developments over the last 12 months, as of greater importance now than I did when I addressed you in March, 1939.

"I gratefully acknowledge that many Rulers have of late made earnest endeavours to improve their administrative standards, that various admirable reforms have been introduced and that measures have in many cases been taken to ensure that all legitimate complaints on the

part of State subjects receive due consideration. But I earnestly hope that Your Highnesses will not cease to give your continual and close attention to the perfecting of your administrative machinery. The value of administrative reform remains as great and as present as ever, and it would be rash to assume that troubles, where they have for the time being subsided, will not recur.

"That the Crown is anxious to give such help as it is properly incumbent upon it to give is clearly shown by the assistance rendered to various States in different parts of India and by the establishment of the Crown Police Force the object of which is, as you are aware, to assist the States' governments should the situation pass beyond their control. But I am sure that it is fully present to Your Highnesses that the maintenance of order in the territories of Indian States is primarily the responsibility of the Rulers concerned.

Joint Services

"I would like to draw particular attention to the view I expressed last year as to the desirability and the importance of the creation of joint services where small States in the same group are unable individually to maintain an adequate standard of administration. I can well understand

and sympathize with the reluctance of individual rulers to depart in such matters from the strict path of tradition. But the spirit of the times makes it essential for them in their own interests to take a longer view.

"A beginning has been made in the organization of joint services. It is in my judgment of vital importance that progress should be made in that direction, and it is my sincere hope that this movement will develop, and that I can look to you, gentlemen, who are members of this most important body, to do all in your power to encourage its growth. I have kept in the closest touch since we met last year with the action taken by States in various parts of India, consequent on my address to the Chamber. You may be certain that the interest which I have taken in this matter, and the care with which I follow all developments in connexion with it will not diminish in the time that lies ahead.

"Since the last meeting of the Chamber, the reforms in its constitution, so strongly advocated by the great majority of its members, have been carried into effect. I earnestly trust that those reforms will lead to greater harmony, to more effective work, and to closer co-operation between all States, whether great or small, for the good of the Princely Order, and the prosperity and welfare of the subjects of the Rulers. Let me only add that I have under my consideration the proposals which have been submitted to me by the Standing Committee for the enlargement of the Chamber.

"Your Highnesses have many items on the agenda, and I will not keep you further from your deliberations. I trust that the Session which begins to-day will be in every way successful, and that its results will be of value to Your Highnesses and to your States."

આ વર્ષે નરેંદ્ર મંડળની બેઠક માર્ચ મહીનાની તા. ૧૧-૧૨ એ પ્રમાણે બે દિવસ મળીને પૂરી થઈ છે. હમણાં હમણાં નરેંદ્ર મંડળના કામકાજમાં નરેંશો ભૂતકાળના જેટલો ઉત્સાહ ધરાવતા નથી એમ બેઠકે દર્શાવ્યાન નરેશોની હાજરી અને કામકાજ ઉપરથી જણાય છે ૧૯૨૯ ના વર્ષથી આ મંડળની કાર્યવાહી ખુલ્લી મુકવામાં આવી ત્યારથી લગભગ પાંચ છ વર્ષ સુધી મંડળના કામકાજમાં નરેશોનો અને એમના પ્રધાનોનો ધણો ઉત્સાહ જોવામાં આવતો હતો. અને ફેબ્રુઆરી-માર્ચ મહીનામાં દીલ્હી અને ન્યુ દીલ્હીની હોટેલોમાં ખાણના મેળાવા અને પાર્ટીઓમાં આ વર્ગની હાજરી ખાસ ધ્યાન ખેંચતી હતી. હાજરીનો આ પ્રવાહ ધીરે ધીરે ક્ષિય થતો જાય છે એમ આ વર્ષે પણ નરેંદ્રમંડળ પ્રસંગે નરેશોએ હાજરી આપી છે એ ઉપરથી જણાય છે. નરેંદ્રમંડળના સભ્યો ૧૨૧ જેટલા છે તેમાંથી કુલ કરતાં પણ ઓછા સભ્યોએ આ વર્ષે હાજરી આપી હતી. તેમાં પચાસ ગળપુતાના અને ઇસ્ટર્ન વિભાગનાં રાજ્યોના નરેશોની સંખ્યા જ અર્ધ ઉપરાતની હતી શુજરાત કાઠિયાવાડના રાજ્યોમાંથી નવાનગર, ઈડર, વાંકાનેર અને પાલીતાણા વગેરે રાજ્યોના સભ્ય નરેશોએ હાજરી આપી હતી, પરંતુ આ વિભાગમાં સલામી ધરાવનારાં રાજ્યોની જે સંખ્યા છે, તેના પ્રમાણમાં આ હાજરી અત્યલ્પ લેખાવી જોઈએ.

આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે નરેંશમંડળની હાલની કાર્યવાહીમાં રાજ્યો તરફથી બહુ રમ લેવામાં આવતો નથી, એનાં કારણો પૈકી મુખ્ય કારણ એ છે કે આ મંડળના હરોળોનું વ્યક્તિગત રાજ્યોને કશું બંધન નથી. દરેક રાજ્ય પોતાને લગતી બાબતોનો રાજદ્વારી ખાતા સાથે સીધી રીતે વાટાઘાટ કરીને નિર્ણય કરી લે છે. કાંઈ ગભરવે કાંઈ મુશ્કેલી હોય

તો તેનો પણ ઉપાય રાજદ્વારી ખાતાથી મેળવી લે છે. ગભરો ગભરો વચ્ચેની બાબતોનો પણ સંતોષકારક નિર્ણય આ ખાતાની દરમિયાનગીરીથી થાય છે અર્થાત્ કે ભૂતકાળમાં જ્યારે આવા મવાલો ઉપસ્થિત થયા હતા ત્યારે નરેંદ્રમંડળથી તે મંચથી કશું થઈ શક્યું ન હતું તેનું આ પરિણામ છે. નિઝામની સાર્વભૌમ મતાની મર્યાદાનો સવાલ ઉભો થયો ત્યારે, ભરતપુરના રાજાએ પોતાના પાટનગરથી બહાર રહેવું એમ ઠગવવામાં આવ્યું ત્યારે, સર તુકોજરાલે ગાદી ત્યાગ કર્યો ત્યારે, નહાના રીપુદમનસિંહની બાબતમાં, અલ્હવાડના છેલ્લા મહારાજની જીવાઈના સમયમાં અને મહંમ જામમાહેબ અગ રણજીતસિંહજી સંમતી નરેંદ્ર મંડળની સને ૧૯૩૩ની ખુલ્લી બેઠકમાં અપમાન-જનક લાગે એવી પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ ત્યારે નરેંદ્ર મંડળે પરાક્ષ રીતે કે અપરાક્ષ રીતે એ સંમતી કશા વ્યવહાર માર્ગો લીધા ન હતા. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે ગળજત્તોઓ પ્રથમની માફક ગળદ્વારી ખાતા માર્ગે જ પોતાના દિતાહિતના પ્રત્યેનો નિકાલ કરવા પ્રેર્યા. અને નરેંદ્ર મંડળમાંથી તેઓની શ્રદ્ધા ઘટવા લાગી. પરંતુ જો નરેંદ્રમંડળના કામ-કાજમાં ઘણા સભ્યો રસ લેતા બનાવવા હોય તો (૧) તેની બેઠકો દર ત્રણ કે પાંચ વરસે એક વખત મળવી જોઈએ. અને તેના પ્રમુખ સ્થાને વાહસરાય સાહેબ બીરાંજી, (૨) પ્રતિવર્ષ વિભાગી બેઠકો ભરાવી જોઈએ. આ બેઠકોમાં વિભાગી-સ્થાનિક બાબતોની જ ચર્ચા થાય. આ બેઠકોના પ્રમુખ તરીકે ચાન્સેલર કે પ્રોચાન્સેલર હોય, પરંતુ જે તે વિભાગના રેસીડેન્ટની તેમાં હાજરી હોવી જોઈએ. અને એ વિભાગમાં આવેલાં બધાં રાજ્યોનું તેમાં પ્રતિનિધિત્વ હોવું જોઈએ. ચાન્સેલર કે પ્રોચાન્સેલર કોઈ વિભાગમાં પહોંચી શકે તેમ ન હોય તો અથવા તેનાથી હાજર રહી શકાય તેમ ન હોય તો સ્ટેન્ડિંગ કમિટીના જે

તે વિભાગના જે સભ્ય સુટાયા હોય તે પ્રમુખસ્થાન લે (૩) હિંદુસ્તાનમાં રાજપુત, શીખ, મુસલમાન અને મગાં એ પ્રમાણે ચાર મુખ્ય પ્રકારના રાજ્યો છે, અને તે ચાર વર્ગ પૈકી અવાર નવાર દરેક વર્ગને ચાન્સેનર કે પ્રોચાન્સેનર તરીકે પમદગી મળવી જોઈએ

નરેન્દ્ર મહાળની પુનર્ધટના પછી અને સ્ટેન્ડીંગ કમિટીની પુનર્ધટના પછી મહાળની આ પહેલી બેઠક મળી હતી નરેન્દ્ર મહાળની પુનર્ધટના કરવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તે આ મહાળમાં મોટા ગાંધી ભાગ લેતા થાય એ હતો પરંતુ એ હેતુ અસાધ્ય પાર પડ્યો હોય એમ જણાતું નથી નામદાર વાઇમરોયે પોતાના ભાષણમાં નરેન્દ્ર મહાળના આ કાર્યની પ્રશંસા કરી છે હતા

જેમના પ્રથમ દિવસે ના વાઇમરોયે સંક્ષિપ્તમાં મહાળના અધ્યક્ષ તરીકે પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા હતા (આ અંકમાં એ ભાષણ આપવામાં આવ્યું છે) અને તેમાં તે નામદારે હાલનું યુદ્ધ અને ફ્રેન્ચ-રેશન તથા રાજ્યોમાં અધારણીય સુધારા એવી બે ત્રણ બાબતોને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે દેશી ગાંધીમાં વહીવટી સુધારા કરવા તરફ તે નામદારે નરેન્દ્ર મહાળનું આ વર્ષે પુનઃ જ્ઞાન બેઠક છે હાલના વાઇમરોય માટે ૧ જોછા બોલા વાઇમરોય છે તેઓ ભાષણો કરતા કાર્યમાં વધારે શ્રદ્ધા રાખતા હોય એમ જણાય છે અને લોકપ્રિય વાઇમરોય તરીકે તેમણે પોતાની છાપ સિટિશ હિંદમાં તથા નરેન્દ્ર મહાળમાં પાડી છે દેશી રાજ્યોને તેમણે પોતાના ભાષણમાં સ્પષ્ટ સૂચના કરી છે કે વહીવટી અધારણીમાં તેમણે પ્રગતિ કરવાની જરૂર છે કેટલાક દેશી રાજ્યોએ આ દીશમાં વ્યવહાર પાળ્યું હતું છે અને અમને આશા છે કે બીજા દેશી ગાંધી પશુ પોતાના ચાલુ અધારણીમાં ધટતા ફેરફાર કરી પ્રતિનિધિત્વના ધોરણે ફેરફાર કરશે સાર્વજનિકસત્તાના પ્રતિનિધિની સૂચનાઓ પશુ સગભગ દુઃખ જોવી હોય છે એટલે સાર્વજનિકસત્તાને પોતાની સત્તા હારી રાજ્યોના વહીવટી તત્ત્વમાં ફેરફાર કરવો પડે તે પહેલાં બધા રાજ્યો એકત્ર મળી મર્વ સામાન્ય એવી અધારણી

ચોજના કોષ્ટ ધરી કાઢે એ ઘટ્ટ છે અર્થાત્ ૬ જોછામાં જોછું એ ચોજના પ્રમાણે તો રાજ્યોના વહીવટમાં ફેરફાર થવો જોઈએ

નરેન્દ્ર મહાળમાં જે ઠરાવો થયા છે તેમાં મહત્વના ઠરાવોમાં (૧) યુદ્ધને લગતો, (૨) હિંદુસ્તાનનું ભવિષ્યનું અધારણી અને દેશી રાજ્યોને લગતો, (૩) વડોદરા બનાગમ અને ગ્રોલ વગેરેના નરેન્દ્રોના સ્વર્ગવાસ માટે દિલ્લીરીનો (૪) બનારસ, પ્રાન અને ભરતપુર વગેરે નરેન્દ્રો જેઓ ગાંધીએ આપ્યા તેઓના સર્વજનિક અભિનંદનનો અને (૫) ૧૯૪૨ના વર્ષ સુધી નરેન્દ્ર મહાળના હાવના હોદ્દાશોને કાયમ રાખવાના મુખ્ય ઠરાવો હતા

યુદ્ધને લગતો ઠરાવ ચાન્સેનર સાહેબ તરફથી મૂકવામાં આવ્યો હતો અને તેને ચોજ રીતે મહારાજ પતિવાના તથા બીકાનેર નરેન્દ્રે અનુમોદન આપ્યું હતું રાજકર્તાઓએ ૧૯૧૪માં સિટિશ સામ્રાજ્ય તરફ જે ભક્તિભાવ અને ઔદાર્ય દર્શાવ્યા હતા તેની પ્રતિતિ અત્યારે ૨૫ વર્ગ પછી પશુ જોવીને તેવી જ થાય છે અને સામ્રાજ્યના કદિન સયોગોમાં હિંદી નરેન્દ્રો યથાશક્તિ સહકાર આપવા તૈયાર છે એ માત્ર શબ્દોથી નહીં પશુ હાલનું યુદ્ધ શરૂ થયે ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં તેઓએ નામદાર શહેનશાહ પ્રતિ માણસો, પૈસા અને સાધન સામગ્રીની મદદ આપી જે ભક્તિભાવ દર્શાવ્યો છે, એ ઉપરથી સહજ જણાઈ આવે છે. આ નીચે નરેન્દ્રોએ કરેલા ઠરાવની મતલબ અમે આપી છે, ઉપરથી જણાય છે કે જે શુભનિષ્ઠા અને કમરોના પાલન અર્થે ના શહેનશાહની સરકારને હાલના યુદ્ધમાં હિંદુસ્તાન પાસુ છે એ તરફ નરેન્દ્રોની સહાનુભૂતિ છે, કરારો એ કેવા પવિત્ર અને કોઈ પણ ભોગ પાલન કરવા યોગ્ય છે એ નરેન્દ્રો જાણે પોતાને માટે પશુ દલીલ કરતા હોય એમ એમણે આ ઠરાવમાં પરાક્ષ રીતે દર્શાવ્યું છે હિંદુસ્તાનમાં ૪૦ દેશી ગાંધી સિટિશ મરકાર માટે લેખિત કરારો-સંધી-તદ્વનામાંથી જોડાયેલા છે અને તેનું યથાવિધિ પાલન થાય એ માટે એમને અત્યાગ્રહ છે ઠરાવનો મુમુક્ષો આ પ્રમાણે છે

The Chamber of Princes request
His Excellency the Crown Represen

tative kindly to place before His Imperial Majesty the King-Emperor the firm determination of the Ruling Princes and Chiefs of India to render every possible assistance in men, money and material to his Government in their heroic struggle for upholding the cause of justice and for maintaining the sacredness of treaties and Covenants, and prays that the united efforts of the Empire and the Allies may lead to an early and triumphant vindication of the high principles for which His Imperial Majesty has been forced to take up arms against the enemies."

હિંદુસ્તાનના ભવિષ્યના બંધારણ સાથે દેશી રાજ્યોના સંપર્કને લગતા કારણ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. અને સ્થાણ ખનન ન્યાયે, વારંવાર આ મતલબના કરાવો કરી રાજ્યોના દક્ષ, દરબજે અને એમની કરારી સ્થિતિ. બજારી રાખવા નરેશો કેવા ઉત્સુક છે એ એમણે આ કરાવમાં વ્યક્ત કર્યું છે. આ મતલબના કરાવો જૂતકાળમાં નરેશોએ કર્યા છે. પરંતુ દેશના બદલાતા જતા રાજદારી મયોગોએ અને દેશી રાજ્યોમાં સત્યાગ્રહના આભધાનથી જે પ્રવૃત્તિઓ ન્યાં ત્યાં થઈ ચકા પામી છે અને તેથી તેઓમાં ભવિષ્યના રાજ્યબંધારણમાં પોતાના સ્થાન પરત્વે જે ભય જાગૃત થયો છે તેથી તેઓમાં મન ચિંતાગુર થાય એ સ્વાભાવિક છે. એમની આવી મનઃસ્થિતિનું દર્શન આ નીચેના કાગળના મુસદ્દામાં જણાવે પશુ આવે છે.

"The Chamber of Princes, while welcoming the attainment by India of this due place amongst the Dominions of the British Commonwealth under the British Crown, records its emphatic and firm view:

(a) 'that in any future constitution for India the essential guarantees and safeguards for the preservation of the sovereignty and autonomy of the States and for the protection of their rights arising from treaties, sanads, engagements or otherwise should be effectively provided, and that any unit should not be placed in a position to dominate the others or to interfere with the rights and safeguards guaranteed to them, and that all parties must be ensured their due share and fair play.

(b) that in any negotiations for formulating a constitution for India—whether independently of the Government of India Act. 1935, or by revision of that Act. the representatives of the States and of this Chamber should have a voice proportionate to their importance and historical position.

This Chamber further records its view that any constitutional scheme which may involve the transference of the relationship of the States with the Crown to any other authority without their free and voluntary agreement or which may permit of alterations affecting the rights and interests of the States without their consent cannot be acceptable to them."

કારણના પ્રારંભમાં હિંદુસ્તાનને સિદ્ધિશ કેમ નવેલ્યમાં ચોખ સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય તેને આવકાર પ્રદ લેખવામાં આવ્યું છે. બંધારણને લગતા કરાવમાં આ પહેલી જ વાર નરેશોએ ફરેશનનો ઉપયોગ નથી

કર્ષો, ભવિષ્યમા હિંદ માટે જે બધાંજી નક્કી કરવામા આવે તેમા ગાંધીના હક્કો, મનામતીઓ, કંગરોમા બીજાની દરમિયાનગીરી ન થવી જોઈએ, બધાંજીની રચનામા ગાંધીના પ્રતિનિધિત્વનું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ હોવું જોઈએ તથા રાજ્યોના તાજની સાથેના સમઘર્ષ બીજી સત્તાના હસ્તક મૂકાય એવું જાણપણ બધાંજી નરેશને અસીકાર્ય છે એવો અભિપ્રાય તેમણે જાહેર કર્યો છે આ હરાવ મડળના આન્નેવર ના મહાગામ જામસાહેબે જણ કર્યો હતો અને હાવના હેતુઓનું સમઘન કરનાર તે નામદાર લંબાણપૂર્વક વિવેચન કર્યું હતું તેઓએ પોતાના વિવેચનમા એક વાત સ્પષ્ટ કરી હતી કે બ્રિટિશ હિંદના વિકાસની આડે આવવાનો નરેશ મમૂદનો ઈગદો નથી મહાગામ બીકાનેરે આ હરાવને અનુમોદન આપતા બ્રિટિશ હિંદના આગેવાનોની દેશી ગાંધીમા હમણા હમણા થતી દરમિયાનગીરી પરત્વે ઉલ્લેખ કર્યો હતો તાજ ન્યારે પોતાના હાથમા ગ્રેની બધાંજીવ સત્તા કપેશ કરી બીજી સત્તાને સુપ્રત કરે ત્યારે દેશી ગાંધી ઉપર ગ્રેની તાજની સત્તા પણ એ બીજી સત્તા હસ્તક મૂકવી જોઈએ, એ વાદનો બીકાનેર નરેશ પ્રતિકાર કર્યો હતો અને દેશી ગાંધીના અંતિહાસિક દરજ્જા ઉપર ભાગ મૂક્યો હતો એ વાત તો ખરી છે કે એક ઉપગી સત્તા ન્યારે બીજી સત્તા સાથેના કરાગી સમઘને ક્ષતિ પહોંચે એવી ગરી ગોઠવણ કરે ત્યારે એ બીજી સત્તાને કંગરી સમઘ પૂર્વેની ગ્રિયતિ સહજ પ્રાપ્ત થાય છે, નિવાય કે એ પ્રારંભ સમઘમા જ એવું કાર્ષ હોય કે જેથી એ પ્રમાણે સત્તાધિ કરની ફેરફાર થઈ શકે અમને લાગે છે, કે દેશી ગાંધીના નરેશોના આ માગણી ન્યાય પુર મર છે અને એ માગણી ને સ્વીકારવામા આવે તો પોતા પુરતી નક્ષત્રની જવાબદારી નરેશોના ઉપર આવે છે એટલે કંતો એ જવાબદારી સંપૂર્ણ ગીતે આ ૧-કંગવા તેઓએ તૈવાર રહેવું પડે છે અથવા તો જે બીજી સત્તાને તાજ પોતાની સત્તા સુપ્રત કરે તેની મથે નવેમરથી કંગરી ગોઠવણ કરવી પડે છે

આ હાવમા ગાંધીઓએ હિંદના ભવિષ્યના

બધારણ માટે જે કાષ્ટ શુદ્ધિ વદ્ધિ કરવામા આવે તેમા પોતાનું પ્રતિનિધિત્વ હોવાની માગણી કરી છે અમને લાગે છે કે આવી માગણી કરવાથી નરેશો જે ગીતે પોતાની મનામતી જાગવી ગાંધીમા માગે છે તે રીતની સનામતી જાગવની અશક્ય છે બ્રિટિશ હિંદના બધાંજીમા ભાગ લેવાની આશા રાખવી અને બ્રિટિશ હિંદના આગેવાનો દેશી ગાંધીના બધાંજી પરત્વે ટીકા કરે તેને બહારના માણુમાની ટીકા કહેવી એ વાત પરસ્પર અસંગત છે, એટલે અમને તો લાગે છે કે જે નરેશોએ પોતાના ગાંધી સુખરૂપ ચલાવવા હોય તો બીજા બવમાથોમા પડવાની ઇચ્છા ગાંધી ન જોઈએ

નરેશ મડળમા બીજા જે હરાવે થયા છે તે નિધિપુરતા છે પણ આન્નેવર વગેરેની ચુલ્લી આ વખતે ન કરતા હાલના આ પદોને ૧૯૪૨ના માર્ચ મહોના સુધી ચાલુ રાખવાનો જે હરાવ કરવામા આવ્યો છે તે નરેશને માટે યોગ્ય છે આવી વજનદાર મર્યાદા પદાધિધારીઓ વારંવાર બદલાય તે કરતા વધારે મમય સુધી પોતાના પદો ઉપર ગ્રે એ જરૂરનું છે આથી દરેક સવાલનો નિર્ણય વિના વિલંબે થવાનો સમ્ભવ છે પદાધિધારીઓમા જવાબદારીનું જાન મતત ચાલુ રહે છે અને તેઓ દરેક કામ પરત્વે કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરી શકે છે અર્થાત્ કે આ હાવથી ના મહારાજ જામસાહેબ ૧૯૪૨ સધી આન્નેવર તરીકે ચાલુ રહ્યા છે એ યોગ્ય થયું છે અને તેઓ નરેશમડળમા જે સ્થાન ધરાવે છે તે જોતા યોગ્ય પુરવની યોગ્યરધાને વળી ચાલુ રહી છે તે સાથે સાથે ૧૯૪૨ ના વર્ષ સુધી હવે નરેશ મડળની બેઠક ન ભગતા સ્ટેન્ડિંગ કમિટીની બેઠકો ભરી પ્રધાનોની સ્ટેન્ડિંગ કમિટી મેમ્બર તથા એ જાન કમિટીઓની સાથે સાથે બેઠકો મેમ્બર અને જરૂર પડે તો નરેશો તેમજ પ્રધાનોની સચુક્ત કોન્ફરન્સ મેમ્બર ઉપસ્થિત થતા પ્રમોનોની નિકાત કરવા એ યોગ્ય છે મિરાય અમે આગે સચુક છે તે પ્રમાણે નિભાગવાર કેન્ફરન્સો લગવામા આવે તો તો આવી બેઠકો મેનાવવાનું અથવા તો કામનો બોલો પણ પડે દરજ્જા એટલે થાય

કરંચના મહારાઓશ્રી અને તેમના ભાયાતો

શ્રી. લક્ષ્મીચંદ દેવચંદ

[ગદાંકથી ચાલુ]

નડેનઓમાં રાવશ્રીના મોલા વિષે મિ. રેફ્રીન્ડન લખી ગયા છે કે રાવશ્રીની હકુમત તેમના માલસા ભાગ ઉપર ચાલે. દારણ કે દરેક નડેન નગીરદાર પોતાના ગામોમાં સ્વતંત્ર સત્તા ભોગવે છે. ૧૫શ્રી લઝાર્ડ વખતે દરેક નડેનને મદદમાં મોલાવી કે, પણ ન્યાં સુધી રાવશ્રી તેમને સામેલ રાખે ચાં સુધી તેમને કરાવેલ મુજબ પગાર આપવો નોઈએ. રાવશ્રી લોક સુલેહના રક્ષક છે, અને તેમ કાતાં સઘળા હાંટારાઓને અને બીજા સામાન્ય યુગ્મને શિક્ષા કરી શકે છે આ ઉપરથી જણાશે કે રાવ સાહેબે પરસ્પરના કબજા પતાવવા નોઈએ અને નગીરદારો વચ્ચેની તકરારનો અંત આણવો નોઈએ. પણ રાવ સા. આ હક હમેશાં ભોગવ્યા છતાં તેમાં પણ તકરાર ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતી નથી. જેમ રાવ સા. ના ભાયાત છે તેમ દરેક નગીરદારને પણ ભાયાત છે. તે ભાયાતો પાસે કબીલાને મળેલી નગીરની પાંતીઓ હોય છે. વળી ભાયાતો રાવશ્રીના તાખામાં હોવાનું જેમ નામ માત્ર રહ્યું છે તેવી જ તાબેદારી, નગીરદારના ભાયાતો નગીરદારની ભોગવે છે. આ પ્રમાણે કાંકોરાના ભાઈ ઓ એ કાંકોરના ભાયાતો અને કાંકડાઓમાં તે રાવશ્રીના ભાયાતો છે.

નગીરદારોની સ્થિતિ વિષે વિશેષ વિગત આપતાં મિ. એલ્ફ્રીન્ડન સાહેબે લખ્યું છે કે:-

છેલ્લા ફેરફાર નડેનઓની અરજને અનુસરીને કરવામાં આવ્યા છે અને છેલ્લી કલમબંધીની રૂએ તેમને તેમના ગામડાંઓની બાહિધરી મળી છે તેથી એવી આશા રાખવામાં આવી હતી કે તેઓ મંતોપી

રહેશે અને તેમનામાં કાંઈ અસંતોષ ચાલે છે એવા ખબર મને મળ્યા નથી. દ્વાયો નગીરદારના ત્રીજા ભાગનો હકદાર ગણાય છે અને કેટલેક ઠેકાણે તો તેને અડધો અડધ ભાગ મળે છે આમ હોવાથી નગીરના અસખ્ય ભાગ પડી જવાથી નગીરદારો ગરીબ થઈ ગયા છે પરંતુ સમગ્ર રીતે ધ્યાનમાં લેતાં જે નગીરો એક જ વારસને ઉતરતી આવી તે નગીરો પણ થોડી નથી આ ઉપરથી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે કચ્છમાં દીકરીઓને દુધ પીતી કરવામાં આવે છે. એટલું જ નહિ પણ દીકરાઓનો અંત આણવામાં આવતો હોવો નોઈએ અને રીજન્સીએ નડેનઓ તરફ કેવી રીતે વર્તવું નોઈએ તે સંબંધે તેમણે નીચે પ્રમાણે સૂચના આપી છે.

નડેન સાચે લક્ષ્યપૂર્વક અને માનપૂર્વક વર્તવું નોઈએ અને તેમના હક ઉપર દબાણ ન થાય તેની સંભાળ રાખવી નોઈએ. નડેનઓ વચ્ચે ઉત્પન્ન થતી તકરારોનો નિવેડો આણવામાં આવે તેમાં એજન્સી ગફલત કરે-પક્ષપાત બતાવે અથવા લાંચ ખાય એ વાતથી રેસીડન્ટે સાવધ રહેવું. હુદ કરવાનો ધધો અગર પરસ્પર વદવાની કુટોવ નડેનઓ ફરીને ચાલુ કરે અથવા ચાલુ કરવાની કોશિશ કરે તે રેસીડન્ટે હુકમી બંધ પાડવી અને નગીરદાર એટલી હદ સુધી સામે થાય કે લશ્કરને કામે લગાડવાની જરૂર પડે તો તેવા નગીરદાર પાસેથી પણ નગીર લઈ દરખાસ ખાલસા કરવી નહિ. આવી લાલચ દરખારને ઉત્પન્ન થાય ત્યારે રેસીડન્ટે હડાપણ વાપરીને દૂર કરવી નડેનઓ પ્રત્યે

આપણે ઉદ્ધતાઈથી વર્ત્યા હોઈએ એવો દેખાવ સંગ્રહો પણ થવા દેવો નહિ રેસિડન્સીના લખાણો ઉપલક્ષ્ય થાયથી જાહેરમાંથી ગળગળાઈ તકરારો નિર્ણયને માટે ગળુ કરવાનું ધોરણ ચાલુ થયું લાગે છે પરંતુ પેરતર જણાવ્યા મુજબ જાહેરમાં પાસે સંવિસ્તર વાધાઓ ગળુ કરવાની જરૂર હોય એમ મને લાગતું નથી જે કામોમાં બાબતોની સામેનગીરી વગર ચાલે તેમ નહોતું તે કામોમાં ફક્ત કચ્છના પ્રથમના રાજાઓ મુખ્ય ઠાકોરોની સલાહ લેતા એમ ધારવું સ્વભાવિક છે પણ રાજ્યમાં બુદ્ધિબળ ઓછું હોય ત્યારે રીજન્સીએ જાહેરમાંની સલાહ લેવી જરૂરી છે પરંતુ મોગી અને અગત્યની તમ રાજામાં મત આપવાને બધા જાહેરમાંને એકઠા કરવા એ બરાબર કહેવાય નહિ તેઓ બધા એકઠા થાય એ આશા પણ ગણવી નહિ તેમ એ વાત બની શકે એવી નથી પ્રસંગને અનુસરીને જરૂર લાગ્યા મુજબ રેસિડન્ટે મોટા જાહેરમાંને જુદા જુદા અથવા બેગા કરી સલાહ લેતા રહેવું અને તકરારની અગત્યના પ્રમાણે ઓછા વધુ જાહેરમાંની સલાહ લેવી ઘણામાં ઘણા ઠાકોરોને એમ કુગલ તો ધારના પ્રમાણે પચાસ કે સાઠની મધ્યા બમ છે મી વિનિયમ પછી રેસિડન્ટના હોદ્દા ઉપર મિ નોરીસ આવ્યા જેની કાગળો (સને ૧૮૭૨ના મે મામલા) દરમ્યાન કચ્છ માથે એમ નવી કલમ બધી થઈ, પણ આ કેલમ્બાગને હમણાની તકરારી બાબતો સાથે કમો સમય નથી તેમાં ફક્ત એટલું જ લખેનું છે કે સ ૧૮૧૬ની કલમબધીની ૫ ૧૦મી અવધ અંગ્રેજ મરકાગને અગર મોપી દેવામાં આયુ છે તે અંગ્રેજ મરકાર કચ્છ દરમ્યાને પાછું સોપી આપે અને કચ્છ દરમ્યાની અંગ્રેજ મરકાગને બદલામાં વાર્ષિક રકમ આપે આ પ્રમાણે કચ્છને અમુક ભાગ અંગ્રેજ મરકારના સ્વતંત્ર હકુમતમાં હવે તે અંગ્રેજ મરકારે છોડી દેવો.

મિ નોરીસ પછી મિ ગાર્ડનર આવ્યા તેમણે જાહેરમાંના હક અને અધિકારનું રક્ષણ બરાબર

હોશથી કરવાની ચોતાની નેમ બાંધી. મિ ગાર્ડનર પછી સને ૧૮૨૭ ના અરમામાં મેજર પોર્ટીજર આવ્યા અર પોર્ટીજર પદ્મ વર્ષ મુધી એ હોદ્દા ઉપર રહ્યા

સર હેનરી પોર્ટીજરની કારકીર્દી આ તપામ માટે ઘણી અગત્યની છે મ ૧૮૩૪ મુધી રીજન્સી ચાલી અને તે વખત દરમ્યાન પોર્ટીજર સા રેસિ ડન્ટ અને રીજન્સીના પ્રમુખ એ બે હોદ્દા ભોગવતા કયે કયે વખતે તેના એક હોદ્દાનું કામ બધ પડ્યું હતું અને બીજા હોદ્દાનું કામ ચાલુ હતું તે કચ્છના લોકો મદ બુદ્ધિના હોવાથી સમજી શક્યા નહિ આ ઉપરથી સહેલાઈથી મજા શકાય છે કે પોર્ટીજર મા ના પ્રમુખપણા નીચે રીજન્સીનો કાણુ લોકો ઉપર બેસી ગયો અંગ્રેજ સરકારના બળના આધાર વગર દરબારથી એકલા તેવી શેઠ બેસાડવા પ્રયત્ન કરત તો જાહેરમાંને એટલી તત્પરતાથી સ્વીકારત નહિ

મિ લીમ્સડને એક અવિસ્તર નોંધ લખેલ છે, તેમાંથી એક એક ઈન્ટેન્શન ઉપર ટાકયો છે તેમાં વળી જણાયું છે કે સર હેનરી પોર્ટીજર અને તેના શક્તિશાળી મદદગાર મેતા લક્ષ્મીદાસે સર્વોપરી મતા ચનાવી દ્રઢતાથી ગભર ચલાવ્યું, અને એક તરફથી જાહેરમાંની રતત્રતાને માન આપવામાં આવ્યું પરંતુ તેમના જે હકો મુલેહ જળવવામાં આડે આવતા હતા અથવા ગભર વહીવટ સારી રીતે મજાજતપણે ચલાવવામાં વિરૂદ્ધ લાગતા હતા તેવા હકો હળવે હળવે મજાજતપણે તેમના હાથમાંથી લઈ લેવામાં આવ્યા તેઓ ચોતાની રૂચને ચોતાની સમજ કરી શકતા નથી તેમજ દરમ્યાની વતી રીજન્સી તેમના ઉપર પગાગ લુકમો મોંઘવતી તેના ખુદશી રીતે તેઓ અનાદર કરી શકતા નથી જે રીતે મિ લીમ્સડન ઉપની દ્રઢીકત લખે છે, તેનો મર્મિત રીતે એવો અભિપ્રાય જણાવે છે કે મેજર પોર્ટીજરની ગભરનીતિમાં સારા રખાણના લાભ હેતુ મમાપલો હતો છતાં પણ તે ગભર વહીવટને ચોખ્ખું નહોતી પરંતુ એમ જણાયું છે કે મેજર પોર્ટીજરના તદ્દનામાંથી

કચ્છના મહારાજાશ્રી અને તેમના લાચારો

કચ્છમાં જે અસાધારણ રાજ્ય બંધારણ બિંબું થયું હતું તે ખ્યાનમાં લેતાં મેજર પોર્ટીજરે ચલાવેલું ધોરણ કેવળ વખાણને પાત્ર હતું.

મિ. લીમસડને મિ. લક્ષ્મીદાસને શક્તિશાળીનું વિશેષણ આપ્યું છે તે સંબંધિત રીતે આલેખ્ય હોતો. રીજન્સીના જાડેજા મેમ્બરો સર પોર્ટીજરને શું મદદ કરતા તે આસિ. રેસિડેન્ટ કેપ્ટન વોલ્ટરે સને ૧૮૨૮ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં લખેલ એક રીપોર્ટ-માંથી લીધેલા નીચેના ઇન્ટેખાબથી જાણી શકાશે.

રીજન્સીના જાડેજા મેમ્બરોની કશી પણ મદદ કામમાં મળી નથી. સામાન્ય ગુણો મેળવવા એક પોતાના રાજપૂત તરીકેના મોહાને તેઓ અછાજતું ગણે છે તેથી રાજ્ય વહીવટમાં સામેલ રહેવા કે તે બાબતમાં સલાહ આપવાને તેઓ અચાન હોવાથી લાયક દેહવાય નહિ અને તે પ્રમાણે સામેલ રહી સલાહ આપવી એ કામ તેમની રીતજાતને સાનુકૂળ નથી. પોતાના જાગીરના વહીવટમાં પણ તેઓ પૂરા માહિતગાર નથી, પરંતુ જ્યારે તેઓ જૂજમાં રહે છે ત્યારે પોતાની જાગીરના કામ સિવાય બીજા કશાની કાળજી રાખતા હોય એમ લાગતું નથી, જે કેસોમાં પોતાનો સ્વાર્થ સમાયેલો હોય તેમાં તથા જે કેસોમાં પ્રધાન, તેમની અનુમતિથી પોતાની વાતને ટેકા આપવા ઇચ્છતા હોય તે કેસોમાં જાડેજા મેમ્બરો પોતાના અભિપ્રાય આપતા, તે સિવાય બીજા કોઈ કેસોમાં પોતાનો અભિપ્રાય આપતા નહીં. હવેથી રાજ્યવહીવટનું કામ દિવાન તથા રેસિડેન્ટ ઉપર આવી પડશે. કચ્છ રાજ્યને જે સ્વતંત્ર પાયા ઉપર મુકવાનું ધાર્યું હતું તે સ્વતંત્ર પાયા આ ગણાય નહિ; પરંતુ રક્તે રક્તે આ એક જ બંધારણ એવું ઉપયોગી નિવડ્યું છે અને તેથી એ રાજ્ય કોઈ વખતે આપણને માન આપવા લાયક માત્ર યથ પડશે.

સને ૧૮૩૦માં મુંબઈના ગવર્નરે સર જોન માલ્કમ જાડેજા મેમ્બરો ગયા અને સુમારે એકસો જાડેજાઓના જુથ સાથે જૂજમાં મસક્ત કરી તેમણે તેમને ખુલી રીતે ઠહું કે તમારી સાથે ધણા માનપૂર્વક વર્તવામાં

આજ્યું છે અને એવી ઉદાર વર્તણૂકના બદલામાં ઠહું મુધી તમે ખરાબ રીતે વર્ત્યા છો. તેણે વળી કહ્યું કે સરકારને કે દરબારને કોઈ પણ આપવાની શરત કરવા વગર તમને તથા તમારા વંશજોને અંગ્રેજ સરકારે તમારા ગરાશની બાંહેધરી કરી આપી છે, વળી કોઈ શત્રુ રાજ્ય ઉપર ચડી આવે, જનસમાજની સુલેહનો ભંગ થાય તે કારણે અમુક સંખ્યા સિપાઈઓની લાંબને રાજ્યને મદદ કરવી, એવો ઇરાવ પણ તમારી સાથે કર્યો નથી, પરંતુ તમે લોકોએ બાંહેધરી મળ્યા પછી દુષ્ટ છૂંટારાઓના નાનાં નાનાં ધાડાંએને દેશમાં આવવા દીધાં અને તમારા રાજ્યો સાહેબના મોટા શહેરોમાંથી છૂંટ કરી જવા દીધા. થોડા સમય ઉપર મીઆણાઓ ચડી આવ્યા હતા તે વખતે તમારામાંથી કોઈ આશાગી મેદાને પડ્યો હોય તેનાં નામ આપવા રેસિડેન્ટ તથા પ્રધાનને ફરમાવ્યું પણ એક આશાગીનું પણ નામ મારી પાસે આવ્યું નથી. મારા જોવામાં આવ્યું છે કે જાડેજા જાગીરદારોનું મોટું મંડળ જે રાજપૂત હોવાનો કોઈક ધરાવે છે, તેમજ રાજ્યો સા. પ્રત્યે રાજ્યભક્ત હોવાનો ગર્વ રાખે છે, તેમણે રાજ્યો સા. નાં શહેરોને છૂટમાંથી અથવા ખેતરોને વેરાન થતાં અટકાવવાના પ્રયત્ન કર્યા પણ કર્યા નથી, કારણ કે જાડેજા રાજપૂતો સમજે છે કે અંગ્રેજ સરકારે ઉદાર યથને તેમના ગામોની બાંહેધરી કરી આપી તેથી રાજ્યો સા. નો જુદાથી તેઓનું રક્ષણ થયેલું છે, માટે તમે છૂંટ તથા ચોરીથી પોતાના ગામોને બચાવી સંતોષ માની બેસી રહ્યા અને કેટલીક જાગીરો હુમલાથી બચી ગઈ તેનું કારણ તેના જાગીરદાર વિશ્વાસપાત્ર કરો સુરત બેસી રહ્યા અથવા તો હરામખોરી કરી આજસ રાખી બેસી રહ્યા માટે તેમની જાગીરો ઉપર મીઆણાઓએ હુમલો કર્યો નહિ એ હોવાનું જોઈએ. આવો શક કેટલા જાગીરદારો ઉપર લાઇ જવામાં આવે છે. સર જોન માલ્કમે આગળ ચાલતાં કહ્યું કે હવે તે તો પતી ગયું પરંતુ આપણે ખ્યાનમાં રાખવું કે અંગ્રેજ સરકારે કચ્છના જાગીરદારોને જ બાંહેધરી આપી

છે-તેમાં એવું કશું લખ્યું નથી કે જે લખાણની રૂએ તેઓ રાઓ સા. ની સેવાથી મુક્ત થાય, તેમ વળી એવું પણ લખવામાં આવ્યું નથી કે જ્યારે તેમના રાજનું જન જોખમમાં આવી પડે તેવે દરેક પ્રશ્નને બાહેધરીની સંદર્ભની રૂએ તેઓ જે મદદ આપવાને બંધાએલા છે તેથી તેઓ મુક્ત થઈ શકે. વળી હવે પછી જે જગીરદાર આગળ કહ્યું તેમ કરશે અને રાઓ સા. ના દુસ્મતી અગર હુંદારાઓની સામે થઈ તેના નાશ કરવા યથાશક્તિ પ્રયાસ નહિ કરે તે રાઓ સા. ના દુસ્મન અગર હુંદારાઓને મદદ આપે છે એમ માનવામાં આવશે. આ શુનાના બદલામાં ઓછામાં ઓછી સગલ તરીકે તેમની બાહેધરી ઉપરનો હક બંધ પડશે.

સર જોન માદકમ વિશેષ બોલ્યા કે રેસિડન્ટને એ ફરમાવ્યું છે તેણે આ બાબત વિશે તમારામાંના દરેકને માહિત કરવા કારણ કે એ બાબત તમારે સમજવાની ખાસ જરૂર છે. તમારે શું શું કામો કરવાનાં છે તે કલમબંધીમાં તમારી પાસે લખાવી લેવામાં આવ્યાં નથી પરંતુ તેવાં કામ પાર ઉતારવાની સરસ રીત કહી છે તે તમને રેસિડન્ટ સા. સમજાવશે. આ કામ ગર્ભીત રીતે સમજાવેલ છે, પરંતુ તે કામો વગર તમારે હૂટકો નથી અને તેમાં તમારાથી બેદરકાર પણ રહી શકો નહિ કારણ કે તેવી બેદરકારીને પરિણામે જે કરારને અનુસરીને કમ્પાઉ વહીવટ ચાલે છે, તથા કમ્પા રાજ્ય તેના હાલના સ્વરૂપમાં જળાઈ રહ્યું છે તે કરાર છુટી જાય.

સર જોને કમ્પામાંથી પાછા આવીને એક કોમિટી નોંધ દફતરે રાખી છે. તેમાંથી આ ભાષણ તો ઇન્ટેખાગરૂપે લેવામાં આવ્યું છે. વળી સદગ્રુ નોંધમાંથી લીધેલા નિબેના ઇન્ટેખાઓ વિશેષ અગત્યના છે.

જે દુષ્ટ કામ કરવાની વંશપરંપરાથી જડેલોઓની ખાસીઅન પડી છે, તે કામ કરતા તેઓ બંધ પડે. તેના ઉપાય એ છે કે અંગ્રેજ સરકારની રાહ અને

નિષ્કપટપણાનો તેઓમાં વિશ્વાસ બેસે છે, એ બાબતની મને ખાતરી થતાં જડેલોઓ સાથે એ સંબંધી વાત કરી તેઓ સાથે કેમ વર્તવું તે બાબત મેં રેસિડન્ટને સમજાવ્યું છે. કમ્પા દેશ લાંબો વખત થયા કકરાતમાં વહેંચાઈ ગયા છે, તેઓ રાઓ સા. ને પોતાના ઉપરી જાણી બહારના દેખાવમાં તો અપાય તેટલું માન આપે છે. તેઓ નિમકહલાલીનો ડોળ રાખે છે છતાં પોતાના જાતિ સ્વાર્થને અનુકુળ હોય, વૈર કે રાજ્ય લોભની મનોવૃત્તિઓ તમ થતી હોય ત્યારે રાઓ સા. સામે ઉકવામાં, તેના ગામો છૂંટવામાં, તેને પદબજ કરી તેના કુટુંબમાંથી કોષ ખીજીને ગાદી ઉપર બેસાડવામાં તેમણે કદી આંચકા ખાધો નથી. તેઓ આ પ્રમાણે વર્તતા તેથી રાઓ સા. પોતાના પક્ષના જગીરદારો અને ભાડૂતી લશ્કરની મદદને આધારે સ્વતંત્ર સત્તા સંપાદન કરતા હતા અને એવો જ જુલમ શુભરતા હતા. જે કલમ બંધીને આધારે હમણાનો સંબંધ બંધાએલ છે. તે કલમબંધી જડેલોઓ સાથે કરવામાં આવી છે, અને બાળકત્યા તેમણે ન કરવી તે શરત સિવાય તેમના ઉપર કશો બોલે નાખવામાં આવેલ નથી, ફક્ત એ શરતના બદલામાં તેમની જગીરોની આપણે બાહેધરી કરી આપી છે. રાવ સા. ને અમુક રકમ આપવામાંથી પણ તેમને મુક્ત રાખ્યા છે પરંતુ મને જણાય છે કે દયાથી પ્રેરાઈને તહનામામાં આ કલમ દાખલ કરવામાં આવી છે છતાં જડેલોઓ તેથી બેદરકાર રહે છે અને તે પળાવનાનાં આપણી પાસે કયાં સાધન નથી. આપણા આશયને લીધે તેઓ નિડર થઈ ગયા અને પોતાની જગીરના વહીવટમાં સર્વ તરફની દેખરેખ રાખવાની અથવા કોઈને જવાબ દેવાની તેમને ફરજ રહી નહિ તેથી તેઓ એવા બની ગયા છે, વળી જે બાબત તેમના અંગન અને તાત્કાલીક અંબંધ સાથે કશો સંબંધ ધરાવતી ન હોય તેની પણ તેઓ કાળજી રાખતા નથી. વિવિધમુખમાં હુપ્ત હોવાથી તેઓ કાંઈ સુધારા કરવાની ખંત રાખતા નથી, વળી પોતાની

મિલકતને જોખમમાં નાખ્યા સિવાય જે જીલમ અને અયોગ્ય રકમ કરવાની તેઓ હિમત કરી શકે છે. તેવાં કામ કરીને પોતાના મોજશોખ ખાતર પૈસા પેદા કરવા તેઓ કોશિશ કર્યા કરે છે.

જગીર ખાલસા કરવામાં આવે એવો શુનો માત્ર એક જણ જ ક્યો છે પરંતુ તેઓ હુલ્લુ કરવામાં સામેલ રહે અથવા પરદેશી હુદારાઓ દેશમાં દાખલ થઈ નુકશાન કરે તે વખતે તેઓ પીઠ ખતાવે ત્યારે તેમની જગીરો ખાલસા કરવાની સજા બરાબર કરવી જોઈએ; જ્યારે તેઓ આ પ્રમાણે વરતે ત્યારે તેમની જગીરો તેમની પાસેથી લઈ લેવી અથવા તો તેમનો ભારે દડ કરવો. દીલાટ, ગાદી ઉપર બેસે અથવા તો દત્તક લેવાને પ્રસંગે નજરાણા આપવાનો રીવાજ જડેજાઓ ખીન તકરાર કષ્ટલ કરે છે. માટે તે બરાબર પળાવવો અને એ રીવાજને અનુસરીને જેટલા મોટા પ્રમાણમાં નજરાણા લઈ શકાય તેટલું મોટું પ્રમાણ કરાવવું. કચ્છના જગીરદારોએ તેમના રાજ્યકર્તા ઉપર એટલું દબાણ કરેલું છે કે રાવ સા. ની મહેસુલ તેમના ઉપરી તરીકેના મોકાને છાજતી ગણાય તેટલી પણ રહી નથી. વળી નાના જગીરદારો જેવા પ્રકારની હાલતમાં વાસ્તવિક રીતે છે તેવી હાલત તેમની રહેવાથી સુધારામાં વિધ્નરૂપ છે. અમે એમ ધારીએ છીએ કે આ પ્રાંત સાથે આપણે સંધી કરી છે તેથી હવે જુદા તો થઈ શકાશે નહિ પણ એ જગીરદારો હશે ત્યાં સુધી એ સંધીમાંથી લાભ નિકળશે નહીં.

આ ઉપરથી જણાય છે કે મર જોન અને તેના પૂર્વાધિકારી મિ. એલ્ફીન્સ્ટને દર્શાવેલ મતમાં ધણો ફેરફાર છે. જ્યારે આવા મોટા અમલદારોના મતમાં ફેરફાર થાય ત્યારે તેમાંના કોઈ તરફ અભિપ્રાય આપવો એ ભારે યત્ન થઈ પડે છે. છતાં તે એમાંના એક તરફ મત આપવા પૂરતો આધાર છે કારણ કે કાઠિયાવાડના જડેજા પ્રત્યેના થોડા અનુભવને અંતરે આ ખાસ બાબતમાં સર. જોન, મિ. એલ્ફી-

ન્સ્ટન કરતાં વધારે અનુભવી છે, જ્યારે સ. ૧૮૧૯નું તહનાનું કરવામાં આવ્યું અને જે અમલદારોના રાજકીય વિચારોને અનુસરીને તે તહનાનું ઘડવામાં આવ્યું તે લોકો સિવાય કચ્છ વિશેની હકીકત ખુલ્લો થોડા જાણનાર હશે. તેવે વખતે મિ. એલ્ફીન્સ્ટને લખ્યું છે, તેથી જે પ્રમાણે તહનાનું હતું તે પ્રમાણે જ તેનો સ્વીકાર થયો અને તે તહનામાના દસ્તાવેજના ચાર ખુણાની અંદર જે સ્પષ્ટ અને મોઘમ શરતો લખવામાં આવી હતી તે પાળવામાં આવે તેવો બદોખસ્ત કરવામાં મિ. એલ્ફીન્સ્ટન ખંત રાખતા હતા, પણ સર જોને કચ્છની મુલાકાત લેવાની જોગવાઈ મેળવી ત્યારે એ તહનામાની દશ વરસ સુધી કસોટી થઈ ગઈ હતી. રીજન્સી લાંબો વખત સુધી ચાલવાથી આપણા અમલદારોને જડેજા કામના ધોરણોના વહીવટની બરાબર માહિતી મળી ચૂકી હતી તે સિવાય સર જોનેને મધ્ય હિન્દુસ્તાનના રાજપૂત રાજ્યો જે કચ્છ સાથે સરખાવતાં એક સરખાં છે તે વિશે જાતિ અનુભવ હતો, માટે જે ગણ્ય બધારણુ આપણે કચ્છમાં ખડું, કડ્યું તે વિશે મિ. એલ્ફીન્સ્ટનને જરૂર લાગી તે કરતાં સર માલકમે વધારે બારીક નજર કરીને અભિપ્રાય આપ્યા એ સમજવું સહેલ થઈ પડે છે. સર માલકમ તહનામાના લખાણ ઉપરાંત તેના મુળ ઉદ્દેશ તરફ નજર કરી અને તે હેતુ જગીરોવાળા રાજ્યને ધટતા ન લાગ્યાથી તેણે ખુલ્લી રીતે કહ્યું કે એ ધોરણો બરાબર નથી. સર માલકમે આ અભિપ્રાય થોડા આધારે બાધ્યો હતો. જડેજામાં વારસામાં મળેલી જગીરોના ભાગના વિભાગ થઈ અતિશય બારીક વહેંચણુ થાય છે અને પરિણામે બાળહત્યા તેમનામાં વધતી આવે છે. વળી જડેજાઓની રીત રીતભાત અને રાજપૂતોના રિવાજમાં મુળથી ધણો તફાવત જણાતો નથી. રાજપૂતોનાં રાજ્ય અને કચ્છ વચ્ચે હાલે ફેરફાર જોવામાં આવે છે તેનું કારણ ધણે અંશે જડેજાઓનો પક્ષ ખેંચીને રાજસ્થાન પ્રાંતમાં તેમજ કચ્છમાં દરમિયાનગીરી કરીએ છીએ.

નોકરીના બદલામાં જમીન આપવો અને જમીનના બદલામાં નોકરી કરવી એ રાજ્યકર્તા તથા જાગીરદારો-માંના દરેકની ફરજ છે, પરંતુ સ. ૧૮૧૯ ની કલમઅંધી અવન્ય આપણે કચ્છના જાગીરદારોને તેમના ગરાસની બાંહેધરી કરી આપી અને તેના બદલામાં રાજ્ય સા. ની નોકરી કરવાની જે તેમની ફરજ હતી તે ફરજ તેઓ અદા કરે તેની કશી જામીનગીરી આપણે લીધી નથી. અથવા તો અંગ્રેજ સરકારની દરમિયાનગીરીના લીધે તે નોકરીને બદલે પૈસાનો અમુક રકમ લેવાની ફરજ પડે છે તેટલી રકમ તેમણે બરાબર આપવી, તેની ખાત્રી પણ આપણે તેમની પાસેથી લીધી નહિ.

સને ૧૮૩૨ માં કચ્છ સાથે નવું તહનામું થયું પરંતુ હાલ ચાલતી તકરાર સાથે એને કશો સંબંધ નથી. કચ્છ જેવા ગરીબ દેશ આપણને જે પૈસાની રકમ આપી શકે તે કરતાં આપણે તેની પાસેથી વધારે માગણી કરીએ છીએ, એમ તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું છે, તેથી એ બાબતમાં જે શરતો યએલ હતી તેમાં ફેરફાર કરી એક મોટી રકમ માફ કરવામાં આવી.

ખીલુ તહનામું સને ૧૮૩૪ના ૫ મી જુલાઈનું થયું તે આ બાબતને વધારે ઉપયોગી છે. આ વખતે રાવશ્રી દેશજી તેમના દેશનો રાજ્ય કારોબાર ચલાવવાને ચોગ્ય ઉમરે પહોંચ્યા હતા તેથી પેલો કલમમાં લખવામાં આવ્યું છે કે રીજન્સીનો અમલ બંધ કરવો અને મહારાજા રાજ્યો સા. પોતાના દેશનો કારોબાર પોતાને હસ્તક લેવો અને તે દિવાન મંત્રીઓ તથા જડેજા મેમ્બરોની રાજકીય અને રીતસર સલાહ લઈને રાજ્ય વહીવટ કરવો.

ઉપર પ્રમાણે જે ઈન્તેખામ આપેલ છે, તેમાં એક વાક્ય વિલક્ષણ છે અને દિન-દુરસ્તાનના તદનામાઓમાં તેના જેવું વાક્ય મળી આવશે નહિ, દેશકાળના વિલક્ષણ સન્નેગોને લીધે એ વાક્ય દાખલ કરવામાં આવ્યું એમ એનો ખ્યાલો થઈ શકે. કચ્છના રાજ્યો

સા. ને એક ખીજા અનુભવી કુંવર હતા અને પોતાના આપ અખત્યારની માગણી કરી શકે તેવા નહોતા. તેમ અંગ્રેજ સરકાર જે કાંઈ અધિકાર આપે તે કણ્ણ કરવા સિવાય વધારે ઈચ્છા કરે એવા પણ નહોતા. અંગ્રેજ સરકારે જે વાજખી હતું ને કરવાની ધારણા રાખી હતી, પરંતુ રાજવહીવટ કેવી રીતે ચલાવવો તે ખતાવવા સર માદકમ મુંબઈમાં વધારે વખત ટક્યા નહિ, અને તેમના પછી તેમના ઉત્તરાધિકારી અલ્ અલ્ કલેરે એ વાત ગ્રહણ કરી લીધી કે કચ્છ દેશ તદ્દન જુદા પ્રકારનો છે અને તેમાં અમુક હદ રાખીને રાજ્યને આપણુદ સત્તા અપાયેલી છે, માટે આપણી ફરજ તથા લાભ એ હવાળો સત્તાને ખીલવવામાં રહેલા છે.

હવે દિવાન મંત્રીઓ વિશે તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તવું એવી રાજ્યો સા. ઉપર જે ફરજ નાખવામાં આવેલ તે મને તો કેવળ અર્થે રહિત લાગે છે. જે દેશમાં પ્રધાન, રાજ્યની મરજી સિવાય પોતાના હોદ્દા ઉપર કાંઈ ખીજા પ્રકારે ચાલુ રહી શકે છે (જેવાં કે પાર્લામેન્ટ અથવા લોકોના મત) તેવા દેશમાં એ વાક્યનો ઘણો સારી રીતે અમલ થઈ શકે, પરંતુ કચ્છ દેશમાં તો રાજ્યો સા. કરે તે વિરુદ્ધ હરફ પણ બોલાય નહિ, વળી પોતાને પસંદ પડે તેવા પ્રધાનો ચૂંટી કાઢવાને તથા તેમને મરજી મુજબ બદલાવવાને રાજ્યો સા. ને હક છે; માટે સદરુહ વાક્યની રૂએ રાજવહીવટ સંબંધી પોતાનો અભિપ્રાય રાજ્યો સા. પાસે કણ્ણ કગવવા પ્રધાન કાશિય કરે તો વ્યર્થ જાય અને વિશેષ આગ્રહ કરવા જાય તો તેનું એટલું જ પરિણામ આવે કે રાજ્યો સા. તેને તેની નોકરીમાં ખરતરફ કરી મુકે.

ભાવાતો વિશે બોલીએ તો મારો (વાઈલી સા.નો) મત એવો થાય છે કે “સદામત અને રાજકીય” એ શબ્દો રાવ સા.ના ભાવાત સલાહકારો માટે વાપરવાની જરૂર નહોતી કારણ કે આવાં વિશેષણ વાપરીને તેમની જે પ્રતિષ્ઠા ખતાવવામાં આવી તે પ્રતિષ્ઠા તેમણે માગી નહોતી. આપણે કચ્છમાં જે અનુભવ

મેળવ્યો તે ઉપર નજર કરતાં અથવા તો રાજ-
પૂતાનાના સાધારણ ધોરણ (જે ધોરણને અનુમરીને
શુભરાતના રજપુતો દ્રઢતાથી ચાલે છે) તરફ દ્રષ્ટિ
કરતાં અથવા ખુદ જડેલા બાયાતોની રીતભાત
જોઈ એ છીએ ત્યારે જણાય છે કે આવાં વિશેષણો વાપ-
રવા વાળાની નહેતાં. કચ્છના જગીરદારોમાંના સુનંદા
જગીરદારો પણ કાઠિ-સીલ તરીકે કેટલા અનુપયોગી
હતા તે તેઓ રીજન્સીના મેમ્બર હતા તે વખતની
તેઓની વર્તણૂકથી સાબીત થઈ ચૂકું છે. જે
આખતમાં તેઓના જાતીકું હિત હોય તે વખતે તેઓ
સાવધ રહેતા, પરંતુ સાર્વજનિક કાર્યોમાં તેઓ કાંઈ
રસ લેતા નહિ અને તે આખતમાં બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ
અને બ્રાહ્મણ પ્રધાન ઉપર બધું છોડી દેતાં. પ્રાચીન
કાળમાં રાજપૂતાનામાં લડાઈ ચાલી ત્યારે પોતાના
બાયાતો સિવાય રાજ પાસે લશ્કર હોય નહિ તેવે
વખતે લડાઈ કરવી કે કેમ એવી બધી આખતમાં
અને તેમાં પણ ન્યારે પરરાજ્ય સાથે કામ લેવાનું
હોય તેવી આખત વિષે, તેવે પ્રસંગે જગીરદારો જેઓ
લડાઈમાં ઉતરે એવા હોય તેવા એકઠા થઈ ભર
દરબારમાં તેઓના ઉપરી રાજને સલાહ આપવાનો
હક ધરાવતા હતા અને તે હકને તેઓ ભોગવટે
કરતા. વળી જગીરોના વહીવટ ઉપર દેખરેખ રાખવા
માટે તથા લડાઈ વખતે સલાહ આપનારા મંત્રી પણ
હમેશાં આ જગીરદારોમાંથી એક આશામીને નિમત્તા
હતા પરંતુ રાજ્યના સર્વિલ વહીવટમાં કોઈ પણ
જગીરદારને કોઈ રીતે કંઈ પણ સામેલ રાખવામાં
આવ્યા નથી. આ કામ માટે જુદી જાતિમાંથી એક
અથવા વધુ મંત્રીઓને રાખવામાં આવે છે અને
જગીરદારોની કોઈ પણ પ્રકારની મદદની દરબાર
રાખવામાં આવતી નથી અને દીવાની કામના સલાહ-
કારોની સલાહ પ્રમાણે જગીરદારોના સામાન્ય અને
જરૂરીઆતો સંબંધીના કાયદાઓ ધરી રાજ બહાર
પાડે છે. દરબાર ભરાય ત્યારે પોતાની બેઠક લેવાના
હકને માટે જગીરદારો એકઠા થાય છે તેથી રાજને
દરબાર ભરવાનું ધોરણ હજી આજુ છે પ્રથમ એ
સલા ગમે તે હેતુથી ભરવામાં આવતી પરંતુ હાલ
તો રાજ્યનો દમામ અને શોભા ખતાવવા સિવાય તેનું

કશું કામ રહ્યું નથી. દરબાર ભરવાનો રિવાજ કચ્છની
બહારના જડેલાઓમાં દરેક સ્થળે ચાલે છે. કચ્છના
રાજો સા. ઉપરાંત જડેલા જાતના મોટામાં મોટા
રાજાઓ કાઠિયાવાડમાં આવેલા નવાનગરના જમ
તથા મેરખીના કાકાર છે. રાજો સા. જે વંશમાંથી
ઉતર્યા છે તે જ વંશમાંથી એ બેઉ જણા ઉતરેલા છે,
તેમાં મેરખીના કાકાર સા. એ વંશની મોટી શાખા-
વાળા છે. કચ્છની ગાદી એક શાહજાદા (જમરાવેલે)
એ લઈ લીધી હતી, પરંતુ પાછળથી સોળમી સદીમાં
ગાદીના ખરા વારસોએ તેને દરાવી કાઢી મૂક્યો હતો,
તે શાહજાદાના વંશના તે નગરના જમ છે. આ મારી
બૂલ ચાલી ન હોય તો નગરના જમ સા. અને
મેરખીના કાકાર સા. પોતપોતના બાયાતોની આખ-
તમાં સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્રતા ભોગવે છે. આ બધા
કારણને લીધે અમારી એવી માન્યતા થઈ છે કે દર-
બારશ્રીની સલાહો ભરવામાં આવે ત્યારે બાયાતોને
મત આપવાનો હક અંગ્રેજ સરકારે ખાસ તહનામાંમાં
સ્વીકાર્યો છે એ નવો રિવાજ ફાગટ દાખલ કરવામાં
આવ્યો છે.

તહનામાંમાં આ વાત લખવામાં આવી તેના શુભ-
દાય ધ્યાનમાં ન લેતાં તે ઉપરથી કેટલાક અમલદારો
લખી ગયા છે કે જગીરદારો રાજો સા. થી વારત્તવિક
રીતે સ્વતંત્ર અધિકાર ભોગવતા હતા તે લખાણ વિરૂદ્ધ
કેટલીક દલીલ આપી શકાય. જે બાયાતો રાજો
સા. ના અંકુશ નીચે રહી રાજ્યવહીવટ કરે તો તેની
સત્તા બાલકા રાજ્ય ઉવરાંત બાયાતોની જગીરોમાં
પણ ચાલવી જોઈ એ. જે એમ ન અને તો પોતાના
તાબાના જગીરદારો કરતાં પણ તેની સત્તા ઓછી
ગણાય. કારણ કે ગચ્છો સા.નાં ગામોના વહીવટમાં
દરમ્યાન આવવાનો બાયાતોને હક મળે અને બાયાતો
પોતાની જગીરોમાં આપખુદ સત્તા ભોગવે, માટે ન્યારે
બાયાતોને સલાહ આપવાનો હક આપવામાં આવ્યો
છે ત્યારે આખા કચ્છના વહીવટ ઉપર દેખરેખ રાખ-
વાની સામાન્ય સત્તા રાજો સા. ની જ સમજવી
જોઈએ. કચ્છના રાજો સા. કોઈ એક શહેર કે પ્રગણાના
રાજ કહેવાતાં નથી પણ કચ્છ આખાનાં રાજ ગણાય
છે અને તેમની સત્તા કચ્છ આખા ઉપર હોવી જોઈ એ.

શેઠ સુંદરજી શિવજી સોદાગર

અંગ્રેજ સરકારના પહેલા દેશી એજન્ટ

સવાસો વર્ષ પૂર્વેની ઘટના

(અનુસંધાન પૃ. ૧૮૪ થી)

લેખક:—રાવ સાહેબ મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખર, જી. પી.

ઘોડાનો વેપાર

હુંવે ઘેર શું બનાવ બન્યો કે ત્રણ દિવસ સુધી સુંદરજી ઘેર જમવા આવ્યા નહિ, તેથી તેની સ્ત્રીએ જાણ્યું કે અહીંથી બિદામાં* શેઠે પડાણ સ્ત્રી રાખી છે ત્યાં હશે. પણ ત્યાં તો રાતના જય, અને સવારના પાછા ઘેર આવે. પણ આ વખતે તો દિન ત્રણ થયા તો પણ આવ્યા નહિ, તેથી ચિંતા થઇ, અને તેની સ્ત્રીએ પોતાના સસરા શિવજી પાસે જઇને કહ્યું કે “તમારા દીકરા આજ દિન ત્રણ થયા આવ્યા નથી માટે તેની તમો તપાસ કરો.” ત્યારે શિવજીએ તપાસ કરી તો વ્યાસ ત્રિકમજી તો ઘેર હતો, પણ કેશુ હતો નહિ, તેથી મનમાં ચિંતા થઈ. વળી કોઇએ કહ્યું કે સુંદરજીને તો બાડિએ જતાં દીકા, ત્યારે વિચાર કર્યો કે છોકરો જે આંપલાત કરશે તો ધરનો લાજ જશે માટે પોતાના મોટાભાઈ હરદાસને લઇને બાડિઆ તરફ ચાલ્યા, તે સવાર ઉગતાં બાડિઆની નદીમાં આવી પૂર્યા. આણી મેર સુંદરજી પણ કેશુને ઉઠાડીને ત્યાંથી ઘેર બાણી આવતો હતો. તેથી રસ્તામાં સર્વે ભેગા થઇ ગયા. શિવજી તો સુંદરજીને દેખતાં વેત જ વડવા મંડી પડ્યો, “આજ દિન ત્રણ થયા ક્યાં મૂવો હતો, તું તો સાવ અકર્મો

બન્યો. કાંઈક માણસની રીતમાં તો ચાલ.” એવાં એવાં કડવાં વેણ બાપ દીકરાને કહે છે, ને દીકરા સાંભળ્યા કરે છે, પણ કંઈ બોલતો નથી. પણ હરદાસે સુંદરજીના મોઢા સામું જોઇને વરતી લીધું કે આને શિવજી પ્રસન્ન થયાથી એની કાંતિ ફરી ગઈ છે, અને ચહેરા ઉપર નૂર ખીલી નીકળ્યું છે, તેથી શિવજીને કહ્યું કે “તારે સુંદાને વઢવું નહિ, પહેલા એના મોઢા સામું જો પછી વઢજે.” શિવજીએ એના મોઢા સામું જોયું તો હરદાસે કહેલી વાત ખરી પડી ને પૂછ્યું. “સુંદા! તને શિવજી પ્રસન્ન થયા કે!” તો સુંદા કહે “હશે!” એટલું કહી બાપ તથા કાકાને મુંઝે પડે લાગ્યો, અને સર્વે ઘેર પાછા આવ્યા. સુંદાએ બાલબોને જમાડી, પોતે પણ પારણું કપડું ખીજે દિવસે વહેણો બાંધી, શિવનાં વચન જોવાને, માંડવીની આથમણી તરફ ચાલ્યા. ત્યાં જૂજવાળા નાકામા પેસે છે એટલામાં તો નગરશેઠ શા. માનસંગ બેજારાજ હાથમાં લાકડી ને કળશીઓ લઈ દાંતણુ કરતા કરતા ચહેરા બદાર જંગલ જાય છે તેણે હાંક મારી “સુંદા! તું હમણાં શું કામ કરે છે!” ત્યારે સુંદે કહ્યું કે “કાકા! હમણાં તો કાંઈ કામ કરતો નથી” ત્યારે નગરશેઠ બોલ્યા “ભલા તું વેપાર કેમ

* સુંદરજી શેઠે પડાણ નતની સ્ત્રી જુમાળાઈને રાખી હતી. તેના ભત્રીજા લાલજીએ અને ખાનજીએ નામો દવા. તે મુગધોમાં કુરખાજીને પાંચ જમાલજીએ જુજમા મારા પિતાજીના વખતમાં રહેતો હતો. મ. દ. ખ.

કેમ કરતો નથી" ત્યારે મુંદાએ કહ્યું "કાકા ! મૂડી વગર તે વેપાર કેમ ચર્ચ શકે" ત્યારે નગરશેઠે કહ્યું "તું જઈ મારી વખારે એમ, હું દિશાએ જઈ આવું છું" એટલે શેઠ મુંદરજી તેની વખાર જે બનરમાં હતી ત્યાં જઈ બેઠા, ઘડી એ પૂછી શા. માનસંગ લાઈ આવ્યા, ને પૂછ્યું "મુંદા ! તારે શેતો વેપાર કરવો છે ! ને કેટલી કારી બેઈશે !" ત્યારે શેઠે કહ્યું કે "કાકા ! મારે તો ધોડાનો વેપાર કરવો છે, અને હાલમાં કારી ૭૦૦૦૭ મને વ્યાજુકી આપો" ત્યારે માનસંગે પોતાના મુનીમને હુકમ કર્યો કે "આ આસામી બ્યારે લેવા આવે સારે ૭,૦૦૦૭ કારી સુધી સુખેથી ગણી આપજો" એ પ્રમાણે નાણાનો બંદાબરત કરી મુંદરજી પાછા ગુંદીયાળી આવ્યા. ત્યાં કૂઈને ઘેર ગયા તો શિરામજીમાં દહોં લાત મળ્યા, એટલે શિવજી પ્રસન્ન થયાની મુંદરજીને ખાતી ચર્ચ.

પહેલી ધોડાની ખરીદી ગુંદીયાળીના ઠકરાઈ પાસેથી કરી. તેણે શેઠડી કારી માગી, એટલે આણે શા. માનસંગ ઉપર ચિટી લખી આપી. એ વાતની ખબર તેના આપને પડતાં તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ ધોડાના વેપારમાં ખોટ જશે તો મારા ઘરમાં જે ગરાસના કામ છે તે પણ જતા રહેશે એમ વિચારી માંડવી જઈ શા. માનસંગને કહ્યું જે "તમે મુંદાને કારીની ધીરધાર કરો છો પણ મારા ચારે દીકરાને ગરાસ તથા દાગીના સૌ સૌના આપી જુદા કર્યા છે, ને રહેવાની જગા પણ આપી છે, માટે તે તમારી કારી મુંદા આપશે નહિ તો હું જવાબદાર નથી, તમે તમારે બેઈ વિચારીને ધીરધાર કરજો." તે સાંભળી માનસંગે જવાબ આપ્યો જે "તમારે અમારે લેવા દેવા નથી, મુંદા જાણે કે હું જાણું" તે સાંભળી શિવજીએ આલતી પડી પછી. મુંદરજીએ આવી બીજી કારી ૧૦,૦૦૦૭ ઉપાડી તેના ધોડા ૧૪ ખરીદ કરી વહાણે ચઢાવી કાચીનગંદર આવીને ત્યાં એક એક ધોડાના ૫૦૦ હુન (સોળકારીના) એક

સોનાનો હુન) એમ સારે નદે વેચી પાછા ઘેર આવ્યા. વળી મુંદરજી ત્રણ નાના ટંકુ વેચવા જૂન લઈ ગયા, તે વખતે રાવશ્રી દેશજી કુંવરપદે હતા, તેમણે તે ટંકુ બેઈ લેવાની ઇચ્છા કરી, ને એ ટંકુ દરેક બસો કારીમાં વેચાતા લીધાં. ત્રીજું એક ટંકુ સો કારીમાં ગામમાં વેચાયું. પછી મુંદરજીએ માંડવી જઈને શેઠ ભીમાજીના દીકરાને વ્યાજસહિત અઢીસો કારી ભરી દીધી. તે પછી એ જ શેઠ સાથે ગોડવણ કરી, બીજી પાંચ હજાર કારી વ્યાજે લીધી. તેમાંથી આઠ સારા ધોડા તથા દશખાર ટંકુ લીધાં, ને તેને તૈયાર કરવા માંડ્યા. તે દરમિયાન મુંબઈથી કોઈ અંગ્રેજો જૂનમાં આવેલા, તેઓ ચાકુ, કાતર વગેરે પરચુરણ માલ સાથે લઈ વેચવા લાવેલ તે સરતે લાને વેચતાં તેની ચર્ચા રાવશ્રીના દરખારમાં થવા લાગી કે કોઈ ગડસૂસો છે, તેથી એવો ઠરાવ કર્યો કે તેઓ કોઈ તોફાન કરે નહિ એવા જામીન તેમની પાસે માગવા, તેઓ પરદેશી ને વળી અજાણ્યાનું કોઈ જામીન થયું નહિ. તેથી તેમને હેડમાં પૂર્વા* કેટલાક દિવસો એમ ગયા પછી એક અંગ્રેજ મરવા પડ્યો; દરમિયાન મુંદરજીના કોઈ ટાઢા હેતુએ રાવશ્રીને સૂચવ્યું કે કદાચ મુંદરજી તેમના જામીન થશે, તે ઉપરથી તેમને ગુંદીયાળીથી બોલાવ્યા ને એ અંગ્રેજોના જામીન થવાનું પૂછ્યું, મુંદરજીએ હા પાડી, જામીન થઈ તેઓને છૂટા કરાવ્યા; પછી વહાણમાં ચઢાવીને તેમને દેશપાર મોકલી દીધા. મુંદરજી પાછા ગુંદીયાળી ગયા. કેટલીક મુદતે ધોડા તૈયાર થવાથી વળી વિદેશમાં જઈ, વેચવાનો મનસૂનો આવ્યાથી, વહાણમાં ચઢાવીને મુંબઈ ગયા. મુંબઈ તે વખતે એક નાનું ગામકું હતું. મુંબઈમાં એક જગાએ તબેરો કરી ધોડા ખાંધ્યા. મુંદરજી દરરોજ ઘોડે ચઢી કરવા નિકળે. એક દિવસે મુરોપિયનોના ઘરો પાસેથી નિકળતાં એક મુરોપિયને તેને દીઠા, અને ઝોળખ્યા, તેથી અંદર બોલાવ્યા. બીજે મુરોપિયને પણ હાજર હોતા, તેને મુંદરજીએ પોતાના જામીન થઈ છોડાવી જવત દાન

આપ્તાની વાત થાદ આવી અન્સપરમ ઝોળ ખાણુ થતા કાઈ કામમજ હોય તો ચીંધવા સુગજીને એ સુરોપિયને કહ્યું સુદ-જીએ પોતાના ધોડા વેચવાના છે, તેમા મહાયતા આપવા માગણી કરી તેથી એ વખતે લશ્કરમા ધોડાની ભગતી થતી હતી તે પ્રાતાના સુરોપિયન ઉપગી માથે મુનાખત કરાતી આપી જીગ-થી ભવામણુ કરી તે પછી દરેક ધોડા ૩ ૪૦૯ અને ૮૬૬ દરેક અર્ધો કિમતે લશ્કરમા ખરીદ થયા, વગી બીજા ધોડા લાવી આપરા સુદજી માથે માટુ થયુ પણ સુદજીએ જણાવ્યું કે મારી પામે એટલુ નાણુ નથી તેથી આખરે એનો દરાવ થયો કે પચાશ ધોડા સુગજીએ લાવવા તે દરેક ૩ ૪૦૦ ને લાવે મગમ લેશે ને તે પેટે આગળથી અર્ધો કિમત તેને આપવી એ પ્રમાણે આગળથી પૈમા વર્ષ સુદજી ૬૨૭ આપ્યા ત્યાં નોંધતા ધોડા ખરીદી ને મુગર્ષ લઈ જઈ ગયું કર્યા ને યાદીનું નાણુ વચ્ચ કરી પોતાને વેગ ગુદીયાળા આપ્યા

બીજવાગ ૩૫ ધોડાની ખરીદી કરી મનયાગ દિનારે કાનામાગરોગ બદરે લઈ ગયા તે વખતે અગ્રેજ અને ટિપુ સુપતાનની લડાઈ ચાલતી ને રોજ ધોડાની પચટસોને મારી ટિપુ મતન કરી કાનામાગરોગ અગ્રેજ ફત્તદ કરી પોતાને રસાધીન કરી બેઠા હતા ત્યાં આજમ મોન્ટગોમરી માહેમ કર્નલ હતો, તે જે વેપારીના ધોડા આવે તે ખરીદ કરતો તે માહેમ દુબીન લર્ડ મદર ઉપર હવા ખાસ મવાગના નિમ્યા તેણે જોનુ વહાણુ છોધી આવતા જેણુ દુગ્ગીનથી નોના તેમા ધોડા નજરે પડ્યા એટલે મજલો મગાવ્યો તેમા મેસી વહાણુ સામે હાથે વહાણુ નજર આયુ એમને પૂછ્યું કે “ ધોડા ક્યા મોદાગના છે ? ” ત્યારે માણુમેએ કહ્યું “ અમાગ મોના છે તે ખરીદાની અગ છે ” એમ કહી ગયે પામે જઈ ગયેને કહ્યું કે ‘ મારેમ પૂઝા કરે છે ’ ત્યારે રોડ કપડા પહેરી તૈયાગ થઇ ઉપર

આવ્યા, માહેમ પણ વહાણુ ઉપર ચઢ્યો ને પૂછ્યું કે “ સોદાગર ક્યા છે ? ” એટલે ગેર આવી માહેમને હાથમા હાથ મેળવી (શેકહેન્ડ) કરી સનામ કરી બેઠા સાહેમે રોડને પૂછ્યું જે “ આ ધોડા તમાગ છે ? ” ગેડે હા કહી ત્યારે માહેમે કહ્યું કે “ મગકાગે ધોડાની ખપતી છે, તમે આપશો ? ” ગેડે કહ્યું કે “ માહેમના જ છે, ભવે લો ને તેની કિમત પૂછના રોડે કહ્યું ‘ જે સાહેબ આસે તે લેય, મગકાગની આગળ અમે મન કરનાગ નવી ’ ” એ માલગી મારેમ બુ પુશ થયો ને વહાણુને લગર કરાતી, રોડને ઉતારી પોતાને બગને તેડી જઈ એક બગલામા ઉતારે આપ્યો, ને રોડનો તથા માણુમેનો ખાવા પીવાનો માહેમે બદામત કરી આપ્યો, ને મીઠાયાની કરી તથા એક બૂઝ મોની આપી બીજે દિવસે ધોડા ૩૫ ઉતારવી સાહેમને બગલે રોડે ઉભા કર્યા બેથી ત્રણ માહેમોની દમિગીએ ધોડાઓની પરીક્ષા કરી તો સવળા પરીક્ષામા બગમગ ઉતરવાથી વર્ષ લેવાનો ફગવ કર્યો ગયેને ફરીથી ધોડાઓનું મૂન પૂછ્યું દેશીગજવાડાના લોકોની પેટે કિમત બાજનમા રોડે જવામ આપ્યો, “ માહેમની નિગાહમા આવે તે આવે ” તે વખતના માહેમો હમણાના કગતા વધારે ગહેમ નજરના, કદદાન અને અમીરી ખ્યાસના હતા તેથી ધોડાનો પુરા બાધ્યો જે “ સુદજી સોદાગના નેટવા ધોડા લઈએ તેના દરેકના ૩ ૫૩૫ તેને આપવા, ” એમ કહી ઉપના ૩૫ ધોડાના રૂપિયા તિન્નેરીમાથી ગેમને અપારી દીધા

પછી માહેમે રોડને કહ્યું કે બીજા ધોડા લાવજે પછી ગે પાછા જઈને બીજા ૬૦ ધોડા લઈ આવના ત્યારે માહેમે કહ્યું જે “ અમારે ટિપુ સુપતાન માથે લડાઈ ચાલે ૧૭ તુ ફે* નવેમરથી તૈયાગ કરવી છે, માટે અમારે ધોડા ધા નોંધશે, ” ત્યારે ગેડે કહ્યું કે ‘ સગમને નેટના ધોડાની ભગતી કરવી દરે તેમા નુ આપીશ પણ મારી પામે એટલી બધી મુડી નથી, માટે ને મગકાગ મને નમદ (અર્થ ઉપર)

નાણા ધીરે તો જોડલા ઘોડા બેશે તેટલા હું લાવી આપીશ." ત્યારે મોન્ટગોમરી સાહેબે કેટલા જોડે એમ પૂછતાં કહ્યું કે "રૂપિયા એક લાખ આપો તો ચાર માસની અંદર ૪૦૦ ઘોડા લાવી આપું, તેમાં જે વધક થાય તે સાહેબ સાથે લેવી દેવી. ઘોડા બધાં સુધી સરકારને જોઈએ ત્યાં સુધી, બીજા કોઈને આપવા નહિ." એવી શરતે લખતપત્ર કર્યાં, અને સાહેબે મદ્રાસના ગવર્નર સાહેબની મંજૂરી મંગાવી તિબેટી ઉપર હુકમ લખી આપ્યો. તે હુકમ લખતે શેઠ મદ્રાસ ગયા, ને ગવર્નર સાહેબને મળ્યા. તેમણે ઘણો સત્કાર કરી શેઠને આદરમાન આપ્યું, અને રૂપિયા એક લાખ આપ્યા અને ખુશી થઈ કહ્યું કે "તમે જે જે ઘોડા લાવશો, તેમાંથી જે જે વાટમાં મરી જશે, તેના કાન પૂંછ લાવી હાજર કરશો, તો તેની કિમત પણ સરકાર તમને ભરી આપશે." તે ઉપરથી શેઠે કહ્યું જે "હું સોદાગર છું, અને જો કે તમારા મેગાવવા પ્રમાણે ઘોડા લાવીશ તો પણ હું જોડલા ઘોડા તમને સાહિબલામત લાવીને સોંપીશ તેટલાની જ કિમત લઈશ," છતાં પણ સાહેબે ઘણો આગ્રહ કર્યો ત્યારે શેઠે કહ્યું જે "ઘોડા મરી જાય તે અમારા ગયા, અને તેની કિમત અમે લઈએ તે વાજબી નહિ" તે સાંજળી સાહેબ ઘણો ખુશી થયો ને વધારે વિશ્વાસ બેઠો.

મોતીની ખરીદી

શેઠે એક લાખ રૂપિયાના મોતી ખરીદી ખોતે ત્યાંથી રવાના થઈ પાછા કાનામંગરોળ આવી મોન્ટગોમરી સાહેબને મળીને ગવર્નર સાહેબની સુલાકાતની સર્વ વાત કહી. ત્યાંથી ૧૦૦ માણસોના રસાલા સાથે વહાણમાં રવાના થઈ. ૧૦ દિવસમાં મુંબઈ અંદર આવી પૂજ્યા. મુંબઈમાં ભાડીઆ જોડાં મુલાણીની દુકાને ઉતારો કર્યો. બીજે દિવસે દલાસોને બેગા કરી ઘોડા એક મોતીની કિમત કરાવીને વેપારીઓ સાથે હાથે દોકડો તો તેના રૂપિયા દોઢ લાખ આપ્યા. ત્યાંથી પગ રસ્તે સુરત આવી બીજાં મોતીનું વેચાણ કર્યું. ત્યાંથી વળી વડોદરે આવી

બીજાં ઘોડાં મોતી વેચ્યા ને ત્યાંના વેપારી શ્રી. કદાનદાસવાળા વગેરેથી આડન બાંધીને અમદાવાદ આવ્યા. ત્યાં બાકીનાં સર્વ મોતી વેચી નાખ્યા. જેના રૂ. ૨,૦૦,૦૦૦) બે લાખ થયા એટલે કે બમણાં નાણાં થયા. હવે રૂપિયા એક લાખનો જે નફો રહ્યો તેમાંથી મુંબઈમાં ખોતાના નામની એક દુકાન કરવાનો વિચાર કરી પોરબંદરના વાણીઆને બોલાવી, એક વખાર લાડે લઈ ત્યાં તેને રાખી એક પેદી કાઢી, અને બાકીના અસલ ૧) લાખ રૂપિયાની કચ્છ માંડવીની હુદીઓના પુરવઠા કરાવી વહાણમાં બેઠા, ને ચોથે દિવસે માંડવી ઉતર્યા ને ત્યાંથી શુદ્ધિયાળી ખોતાને ઘેર આવ્યા.

જગાનું બંધાવવું

શેઠ મુંદરજીને બે સ્ત્રીઓ હતી, એક પહેલી વારની પરણેલી, અને પાછળથી બીજી મોરબીથી લાગ્યા હતા. તેમાં મોટી વહુથી અણબનાવ હતો. તેથી તેને ઘેર જતા નહિ, એટલે નાની વહુને ઘેર જઈ જમી ભુજ્યા. તથા ખેડક પણ ત્યાં જ રાખી. તે વખતે મોટી વહુનો દીકરો દેવસી માસ આક્રોશ થયો હતો. એ સાલ મં ૧૮૪૬ ની હતી અને એ જ સાલમાં મહાદેવજી પ્રસન્ન થયા, અને ઘોડાનો પ્રથમ વેપાર કરવા માંડ્યો, ને તેમાં પહેલે જ સપાટે મોટી કમાણી થઈ. હવે જે નાણાં સાહેબ પાસેથી લાગ્યા, તેના બેરથી પોતે માણસો રાખી ઘોડાની ખરીદી કરવા માંડી. પણ કચ્છમાં તો એટલા બધા ઘોડા (૪૦૦) કર્યાંથી મળે, એટલે ખોતાનો મોટો ભાઈ જોડાભાઈ જે ભુદા હતા તેને બોલાવી પિતા-તુલ્ય સન્માન આપીને ખોતાની સાથે બેગા રાખ્યા. પછી ખોતાના ભાઈ જોડાભાઈ, ઠા. બોબ, હાલા લખાજી, હાલા હમીરજી તથા રાયમારિશાને ૧૦૦ માણસ સાથે, સારું સુઘર્ષ બેરારાની, ઘોડાની ખરીદી કરવા સિંધ રવાના કર્યા. જોડાભાઈના દીકરા બે-મોટા રતનશી તથા નાનો હંસરાજ-તેઓ શુદ્ધિયાળીમાં ઉતરારાદી સીમમાં આવેલી બાપિટી વાડી જેને

“ઝોતરી પસા” કહે છે, ને તેમા જોહાભાઈનો ચોથો ભાગ હતો, તેમા ખેતી વગેરેનો ધંધો કરતા તે ધંધો તેમને મૂળવી, પોતાની સાથે ગામી, કાગભાર તેમને સોંપી, ઘોડાની ખરીદી ચાલુ કરી ને માસ એકમા કુચ્છમાથી ૧૦૦ ઘોડાની ખરીદી કરી એ રીતે એક તરફ ઘોડાની ખરીદીની ધામધૂમ થાય છે ને બીજી તરફ બીજાં વેપાર ચલાવવા માડ્યો, તેમ પોતાના માઆપના હુકમ પ્રમાણે વર્તી તેમને પણ ગજીપુશી ગખના માડના તેનો આપ શિવજી ગમાની યાત્રા કરી મર્યાદ લઈ આવ્યા હતા, તેથી ખીમના હાથની રસોઈ જમતા નહિ પોતાના ત્રણ ભાઈઓ જે ગિચાગ મહેનત મળુગેથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા, તેમને બોનાવી, પોતાની પાસે ગામી તેમને તથા માણસોને ઘોડાની ખરીદી માટે મોકલ્યા તેનામા શેક મુન્દરજી નાગનાથ મહાદેવના દર્શન કરવા ગયા, ત્યાં દર્શન મ્તી આ ના પછી થોડે દિવસે શેકને ઘેર એધાન ગ્લા, ને પુત્ર જન્મ્યાની વધામણી આવી તે દિવસે ઘણું દાનપુન્ય મ્યું તથા ગોળ વેચ્યો ને જીટી ઘણી ધામધૂમથી કરી દીકરાનું નામ ખટાઉ

પાડ્યુ. પછી શેક પોતે પણ ઘોડા લેના સારૂ સિંધ દેશ લણી ચઢી ગયા ત્યાંથી ઘોડા ૩૦૦ લીધા, તથા કુચ્છમાથી ૧૦૦ મળી ૪૦૦ ઘોડા લઈ વહાણમા બેસી ઘોડા રાજમા માગલોર પહોંચ્યા પોતાની પાછળ માણસોને લલામણુ કરતા આવ્યા કે ૩૫ થી ૫૦ ઘોડા તૈયાર થાય કે તરત રવાના કરવા ત્યાં મોન્ડગોમરી સાહેબને ૧૦૦ ઘોડા આપ્યા, ત્યારે સાહેમે કહ્યું કે “વચસા કાઈ ઘોડા મરી ગયા હોય તો કાનપૂછ બતાવો એટલે ઘોડા દીકરે ૩૫ ૫૩૫) મગરે વર્તી આખીએ ત્યારે શેકે કહ્યું જે “ઘોડો મરી ગય તોના રૂપિયા મારાથી કેમ લેનાય, એ લેવા નાજખી નહિ” સાહેમે ધણે આગ્રહ કર્યો જે “ઘોડાની ખરીદી કરી તેમા તુમ્હાન થાય તે કીક નહિ” “શેકે કહ્યું જે ઘોડો મરી ગયો તેના પૈસા હું મુદ્દા લેનાનો નથી, જે મરી ગયો તે મારો ગયો બાકી જેટલા ઘોડાની સરકારમા ભરતી કર તેના પૈસા લઈશ” એ માલગી સાહેબ બહુ ખુશી થયો

(અપૂર્ણ)

ગ્રાહકોને

દેશી રાજ્યનાં આહુ ગ્રાહકોને વિનંતિ કે આ વર્ષનો “દેશી રાજ્ય” નો આ છેન્દો અક છે તો હવે જેઓનું લવાજમ બાકી હોય તેઓ મે કરી અમને તાકીદે લવાજમ મોકલી આપશે એવી આશા છે

—તંત્રી

પ્રાચીન હિંદમાં સ્વરાજ્ય

(ગતાકથી ચાલુ)

૨૧ રા ગૌરીશંકર ભાતીરામ ભટ્ટ, ખી એ એલએલ, ખી એડવોકેટ

(એકસ કારભારી લાદવા રેટ, દેસાહની પોળ, ખાડીઆ, અમદાવાદ)

(“દેશી ગભ્ય” માટે ખાસ)

રાજા દશરથે, લગ્નતે ગાદીએ બેસાડવા છે એવો એક પણ શબ્દ કંઈકથી આગળ ઉત્તરાર્થો નથી તેમજ ગમને વનવાસમા મોકલવા એવી ઉશ્કારો સંમતિ પણ આપેલી નથી જ્યારે કંઈકથી આ બે વચન માગ્યા ત્યારે ગભ્ય દશરથને મૂર્છા આવી ગઈ જ્યારે ગમચદ્રજ તેમના પિતાને મળવા સારૂ આવા ત્યારે કંઈકથી તેમને આ બે વચનની વાત સ્હી અને દશરથ રાજના રોકાની હકીકત તેમને ગણી કંઈકથી એકી દશરથ ગભ્યના વચન ન પળાય તો જે અપકીર્તિ થાય તે હકીકત પણ કંઈકથી તેમને સ્હી આ પ્રમથે સગાવહાલા અને પ્રગળનોની અનેક પ્રકારની વિનંતિ છતા તે ન માની, વનવાસ જવાનું પગલ કરનાર શ્રીરામચદ્રજ પોતે જ હતા

વળી, દશરથ રાજા રામચદ્રજના પિતા હતા અને તેમી તેમના ઉપર પિતા તરીકે તેનો અપૂર્ણ અધિકાર હતો તેથી તેમને વનવાસમા મોકલવાને ગભ્ય તરીકે પ્રગળી સમતિ લેવાની તેમને બિલકુલ જરૂર ન હતી. પ્રગળએ શ્રીરામચદ્રજને યુવરાજ તરીકે પસંદ કર્યા હતા એ વાત ખરી, પરંતુ જ્યા સુધી ગમચદ્રજ પોતે વનવાસમા ગયા ન હતા ત્યા સુધી તેમને બદલે બીજે યુવરાજ પસંદ કરવાની જરૂર ઉત્પન્ન થઈ ન હતી જ્યારે દશરથ ગભ્યને ખમર આપવામા આવી કે શ્રીરામચદ્રજ વનવાસમા પધાર્યા છે ત્યારે દશરથ ગભ્યએ હેલો આસ લીધો અને આ સમયે પ્રગળ સાથે મમવત કરી લેવા જેલો સમય ન હતો.

એમ માનીએ કે શ્રીરામચદ્રજને પાટવીકુંવર-પર આપવાથી ગભ્ય દશરથ કરતા પણ પ્રગળો તેમના ઉપર વિરોધ હક હતો તો પણ ગમચદ્રજએ પોતે વનવાસમા જનાનો આગ્રહ ન કર્યો હોત તો નાન દશરથે જરૂર પ્રગળની મલાહ લીધી હોત-નામચદ્રજએ પોતે પણ યુવરાજપદનો અરવીકાર કર્યો હોત

હવે રાજા દશરથની ગાદીનું વારસ કોણુ ? પુરોહિત વસિષ્ઠે મયસંગની એવી તકરાર ઉઠાવી કે કંઈકથી આપેલા વનવાસમા વરો સીતાએ ન પહેરવા ગમાપણુના અયોધ્યા કાંડના ૩૭ મા સર્ગમા જણાવ્યું છે કે જે સીતાજી પોતાના પતિ સાથે વનવાસમા જવા આગ્રહ ન રાખે તો ગમચદ્રજની ગેરહાજરીમા તે ગમચદ્રજના મદદનથ તરીકે રાજ્ય ચલાવી શકે અયોધ્યા કાંડના ૪૫મા સર્ગમા જણાવ્યું છે કે જે લોકો ગમચદ્રજનો યુવ-ગભ્યભિષેક નેવા અયોધ્યામા એકા મળ્યા હતા તે બધા ફર સુધી રામચદ્રજના વનવાસ જતા પાછળ પાછળ ગયા અને શ્રીરામચદ્રજને વિનંતિ કરી કે અયોધ્યા પાછા ફરો અને રાજ્યની લગામ લો. આ પરિસ્થિતિ જોતા અને શ્રીરામચદ્રજની ગેર-હાજરીમા સીતાજીને ગભ્યની લગામ આપરાની વસિષ્ઠ ઋષિની દલીલ જોતા, દશરથ ગભ્યને રાજ્ય ઉપર અપૂર્ણ અધિકાર હોનો અને પોતાની મરજી પ્રમાણે ગભ્ય કંઈકથી આપી દે એવો સંભવ કે દલીલ આલી શકતા નથી જે એમ હોત તો પ્રગળ-

જનો રામચંદ્રજીને પાઠા વાળવા અને રાજ્યગાદી સભાળવા વિનંતિ ન કરત અને વસિષ્ઠ મુનિ સીતાજીને રાજ્યધૂરા સભાળવાનું ન કહેત-પ્રજાજનોએ જે વિનંતિ ગમચડજીને કરી તે રાણી કૈત્યોના વર્તન વિરૂદ્ધનો પોષાર હતો અને નામચડજીની એ વચન પાળનાની જવાબદારી વ્યક્તિગત રીતે ન હતી

દશરથ ગમ્મના મૃત્યુ બાદ ઋષિઓ, પ્રધાનો, સાહસીઓ અને ખીમ પ્રજાજનો એક થયા, જેમા વસિષ્ઠઋષિ પણ હતા અને તેમણે ભગતને રાજ તરીકે ચૂંટી કહાડયા ગમચડજીના વનવાસમા ગયા બાદ આ માર્ગે જ તેમને માટે ખુલ્લો હતો અયોધ્યા કાનના દુરમા અધ્યાયમા જણાવ્યા પ્રમાણે તેમણે ઈન્દ્રવાકુ કુટુંબમાથી જ ગમ્મને પચ્છ કર્યાનો હતો આ પ્રમાણે તેમણે ભરતજીને રાજ તરીકે પસંદ કર્યા તે કંઈ દશરથ ગમ્મના હ્રદય પ્રમાણે જ ન હતું વળી, ભનંજી રાજ્ય કે વા માટે લાલક ન હતા, પરંતુ દશરથ, વસિષ્ઠ અને શ્રીગમચંદ્રજીના અભિપ્રાય પ્રમાણે તે ગમ્મ થવા માટે સંપૂર્ણ રીતે લાયક હતા

ગમ્મજોની પર્વદશી ભુલ ભુલ પ્રમોગેએ પ્રમોગે કરેની છે જેમકે-મહાભારત આદિપર્વમા ધર્મ રાજની ઉદ્ધોગપર્વમા નહુશ ગમ્મની શાન્તિપર્વમા મનુની તથા પૃથુ રાજની, અશ્વમેધ પર્વમા મુવર્ય ગમ્મની એમ પસંદગીઓ પ્રજાએ કરેલી છે આન માટે માયદાના આધાર ટાપ્તાની જરૂર નથી પ્રજા રાજ્યજોને પસંદ કરતી એ હકીકત નિર્વિવાદ છે અને તે ઉપરના તથા ખીમ દાખલાઓથી ગણી શકાય છે તેમ છતાં હાલમા જેની રીત શ્રેદષ્ટિનમા વશ ૫૦૫૨ ગમ્મજોને ગાદી મળે છે તેમ પુરાણ સમયમા વશ૫૨૫૦ વાગ્યમા ગાદી મળતી એ વાતનો પણ અરવીમાગ કરી શકાય તેમ નથી

તેમ છતાં ગમ્મને જે સત્તા મળેતી તે લોક તરફથી મળેતી એ હમીત બૂલવા જેવી નથી ત્યારે મનુને ગમ્મ તરીકે ચૂંટવામા આ યો ત્યારે તેમણે રાજ્યગાદી લેવા ના પાડી તેથી લોકોએ કહ્યું કે “અરે મનુ, તમે બહીશો નહિ જે લોકો પાપ કરે છે તેનું પાપ, પાપ કરનારને લાગે છે ગમ્મનો

ખમ્મનો વધશે તો તમને અમે અમારા પશુઓમાથી તથા ધાતુઓમાથી પચામઓ ભાગ આપીશુ અને અનાજમાથી દશમો ભાગ આપીશુ ઈન્દ્રની પાછળ જેમ દેવતાઓ ચાલે છે તેમ તમારી પાછળ જે લોકો શરો જાલી શકે છે, ઘેડે બેસી શકે છે અને રથ ચનાવી શકે છે તે અગ્રમુખ ગણાઇને ચાલશે આ પ્રમાણે તમારે બળ વધારીને તમે કુબેર જેમ યક્ષોનું અને ગણસોનું રક્ષણ કરે છે તેમ તમે અમારા રાજ ચાવ અને અમારું રક્ષણ કરો તમે અમારું રક્ષણ કરશો અને એ હમ્યાન લોકો જે યુદ્ધ પ્રાપ્ત કરશે તેનો પા ભાગનો હિસ્સો તમારો છે આ યુદ્ધથી તમે અમારું રક્ષણ કરો’ મહાભારતના શાન્તિપર્વના ૬૭મા અધ્યાયમા આ પ્રમાણે કહેલું છે.

વળી શાન્તિપર્વના ૫૮મા અધ્યાયમા ત્યારે ઋષિઓએ પૃથુને રાજ તરીકે પસંદ કર્યો ત્યારે તેણે ઋષિઓને કહ્યું કે ‘તમેએ મને જે સમજણ આપી તે ધણી જ અગત્યની છે મારે શુ કરવું તે મને વિસ્તારપૂર્વક કહેા તમે જે અગત્યનું કામ મને કરમારો તો હુ આનાકાની કર્યા વગર પૂર કરીશ ’ જે દેવો અને ઋષિઓ તે વખતે હાજર હતા તેમણે કહ્યું કે ‘જેમા મત્વ હોય તે તમામ કામો કરો કોઈને વહાલુ કે અગપામણુ ગણ્યા વગર બધાને સગખી નજરે ભુએ, ગુરસો અને લાલચ બાલુ ઉપર ફેંકી દઈને માન કે લાભ રાખ્યા વગર જેણે ફગ્ગ (ધર્મ)નો માર્ગ છોડ્યો હોય તેને તમારે દાયે શિક્ષા કરો વેદમા જણાવ્યા પ્રમાણેનો ધર્મ મન વાણી અને કાર્યમા પાળવાનું વચન આપો જે લોકો ધર્મનું પાલન ન કરે તેમને શિક્ષા કરવાનું (શાસ્ત્રો પ્રમાણે નહિ કે ગાતાની મરજી પ્રમાણે) વચન આપો આ ઉપરથી મામીન થાય છે કે ગમ્મની મત્તાઓ લોક તરફથી મળેલી હતી આર્પલોકોનો ઈતિદામ ભેતા લોકમત્તાવાદ ચાનુ હતો તે જણાઈ આવે છે શુકનીતિ પ્રમાણે પણ ગમ્મ પ્રજાનો સેવક મનાતો અને પ્રજાનુ તે રક્ષણ કરે તેના બદલામા તેને રટેટની ઉપજનો બદલો આપામા આવતો

હવે ગમ્મ ગેગન્દોષ્ટ ચનાવે અને ગમ્મમા અધાધૂધી કરે તો પ્રજા તેને ગાદી ત્યાગ કરાવે કે

કેમ અને તેના દાખલા પુરાણોમાંથી મળી શકે છે કે કેમ તે જોઈ મહાભારતનાં શાન્તિપર્વના ૫૮મા અધ્યાયમાં વેણુ રાજાનો અને અશ્વમેધ પર્વમાં ખની-નેત્ર રાજાનો, એવા બે દાખલા મેળવે છે. જેમાં રાજાઓએ ગેરવહીવટ ચલાવેલા અને પ્રજાનું પીડન કરેલું તેથી પ્રજાએ તેમને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકેલા. વેણુ રાજાનો ઈતિહાસ અને તેનું પ્રજા પીડન ધર્માડપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવતપુરાણમાં બરાબર રીતે બતાવેલું છે. વેણુ રાજાના પિતા અંગરાબને પોતાના પુત્રે દુઃખ દીધાથી અને ગેર-વહીવટ ચલાવ્યાથી શોક થયો અને તે પ્રજાને બાબર આપ્યા વગર એકાએક રાજ્ય છોડીને ચાલ્યા ગયા અને વનમાં જઈને તપ કર્યું તેથી પ્રજાએ વેણુરાજાને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુક્યો અને તેને રાજ્ય ચલાવવા અપેક્ષા જાહેર કર્યો. ભાગવત પુરાણના યોધારક્ષમાં વેણુ રાજાની વાર્તા આપવામાં આવી છે તે ઉપરથી આ હકીકત મળી આવે છે. રાજાને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકનાં તેમને દિલગીરી થયેલી કેમકે રાજ્યમાં અરાજકતા ન ફેલાય તે માટે જ તેને રાજા તરીકે પસંદ કરવામાં આવેલો, પરંતુ તેમને પછીથી બાબર પડી કે તે તદ્દન રાજ્ય કરવાને નાલાયક ધાતકી હતો.

રાજાને પસંદ કરવામાં અને પ્રજા એ હકનો અમલ કરવામાં કેટલી કાળજી રાખતી તે આ દાખલા ઉપરથી જણાય છે. આ વેણુ રાજાને તેના પિતાની ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. આ રાજા ગાદીએ બેઠા પછી જીવમી નીવડ્યો અને રાજાનો જન્મસિદ્ધ હક માની પ્રજાનું પીડન કરવા લાગ્યો. ઋષિઓએ તેને ચેતવણી આપીને ગાદીએથી દૂર કર્યો અને તેને તેને બદલે પૃથુ રાજાને પસંદ કર્યો. ભાગવતપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ અને ધર્માડપુરાણ અને ભારતના શાન્તિપર્વના ૫૮મા અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે કે વેણુ રાજા પોતે એમ કહેતો કે રાજા પોતે જ ઈશ્વર છે અને તેને માથે ઈશ્વર જ નથી. પોતે જ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ હતો. આ સમ્બોધી લોકોએ તેને ધિક્કારેલો. આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે રાજા પોતાને ઈશ્વરી અંશ

માને તો લોકો તે પસંદ કરતા નહિ એટલું જ નહિ પણ એવી માન્યતાવાળા રાજાઓને તે ધિક્કારી કાઢતા.

મહાભારતના અશ્વમેધ પર્વના ૪ થા અધ્યાયમાં એક એવો દાખલો છે. ઈક્ષ્વાકુ વંશમાં ખનીનેત્ર રાજાને પ્રજાએ ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકેલો અને ગેરવહીવટ માટે તેને રાજ્યમાંથી કાઢી મુકેલો અને તેને બદલે તેના પુત્ર સુવર્ચને ગાદીએ બેસાડેલો. એમ કહેવાય છે કે સુવર્ચ તેના બાપ કરતાં જુદા જ પ્રકારનો હતો અને તેણે પ્રજાને ઘણું સુખ આપેલું.

ઉપરના દાખલાઓથી જણાય છે કે પ્રજાને રાજાને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મુકવાનો હક હતો અને એ પ્રમાણે થવાથી રાજાઓ પ્રજાપીડન કરતાં અચકાતા. આ નિયમ, શાસ્ત્રોમાં પણ ઘણાં ઉકાણે આપેલો છે. શુક્રનીતિમાં કહ્યું છે કે “જો રાજા પવિત્રતા, નીતિ અને બળનો દુશ્મન હોય તો તેને રાજ્યનો દુશ્મન માનીને તેનો ત્યાગ કરવો અને તેને બદલે રાજ્ય ચલાવવા માટે રાજ્યગુરુએ પ્રધાનોની સલાહ અને મરજીથી તેના જ કુટુંબના અને લાયક માણસને પસંદ કરવો અને તેને ગાદીએ બેસાડવો.”

રાજાનું કર્તવ્ય દક્ષ ધર્મ અથવા કાપેદો પળાવવાનું જ હતું. તેને કાયદા ઘડવાના નહોતા. કાયદા ઘડનારી સંસ્થાઓ જુદી હતી. આને માટે શાસ્ત્રોનાં પુરાતાં પ્રમાણ છે. ધર્મ પળાવવો એટલે પ્રજા ધર્મના નિયમો પ્રમાણે વર્તે છે કે નહિ તે તેને જોવાનું હતું. જો રહેજ પણ ધર્મના નિયમોનું ઉલ્લંઘન થાય તો તેમને શિક્ષા કરવાનું કામ રાજાનું હતું. કાયદા ઘડવાનું કામ રાજા અને પ્રજા બન્નેનું હતું અને તેને માટે એક સંસ્થા જુદી જ હતી અને તે કામ ઋષિઓ કરતા. આ ઋષિઓ પ્રજાના આગેવાનો હતા અને રાજાથી તેઓ કેવળ સ્વતંત્ર હતા. કાયદા ઘડવામાં રાજાનો કાર્પણ્ય જાતને; બિલકુલ હાથ હતો નહિ. મહાભારત અને બીજાં ધર્મ પુસ્તકોમાં પુરતું સમજાવેલું છે કે કાયદો ઋષિઓ જ ઘડતા અને તેનું પાલન કરાવવાનું કામ રાજાનું હતું. આ દ્રષ્ટિએ મહા-ભારતનું શાન્તિપર્વ વાંચવાથી બરાબર સમજાય તેવી છે.

જીલ્લાની જાગીરોનો ઇતિહાસ

કુમારશ્રી જોરાવરસિંહજી ચંદ્રસિંહજી

(થોડા વખત પહેલા રાષ્ટ્રસંસ્થા નામક સાપ્તાહિકમા કુમારશ્રી જોરાવરસિંહજીબાઇએ જીલ્લાના તાલુકાદારોના હક ધરાધારી સંબંધી પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા હતા તે વિચારો અમને દેશી રાજ્યના વાચકોને ઉપયોગી લાગવાથી આ નીચે આપ્યા છે તાલુકાદારો અને રાજ્યોના સંવાદમા બહુ તફાવત નથી ૧૮૧૨મા મુખર્ડ સરકારમા જ્યારે તાલુકાદારી બીધને અ જે સર્ચી થઇ ત્યારે ગુજરાતના લગભગ બધા આગેવાન તાલુકાદારોએ પોતાને ભૂતનળમા હાલના રાજ્યો જેટલુ સ્વાતંત્ર્ય હવે એમ સ્થાપિત નવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અને એ ખરૂ પણ છે જીલ્લાઓમા તાલુકાદારોનો હાલનો દરજ્જો અને એજન્ડામા તાલુકાદારો ભાગદારોનો હાલનો દરજ્જો એ એક રાજદ્વારી અકસ્માત છે. એજન્ડાના તેમજ જીલ્લાઓના તાલુકાદારોને લગત સાહિત્ય ઘણુ ઓછુ છે. અને છુટ્ટુ છવાયુ છે, તેમાથી કોઇ એકત્ર કરી, એ વર્ગ પાસેના લખાણોનો અવ્યાસ કરી અને પૂનાના જીના દફતરખાનામાથી શોધખોળ કરી આ સાહિત્ય એકત્ર કરે તો તે ઐતિહાસિક રીતે પણ લાભપ્રદ થઇ પડે કુમારશ્રી જોરાવરસિંહજીએ આ દીશામા પ્રયત્ન કર્યો છે એમ તેમના લેખ ઉપરથી જણાય છે તંત્રી)

મર્વ લોકો એમ માને છે કે આશરે ૭૪૬ મા આવડા જાતના જયશીખરના પુત્ર વનગજ આવડાએ જ્યારે અણહિલવાડ પાટણમા પોતાની ગાદી સ્થાપી ત્યાંસુધી ગુજરાત પ્રાત એકજ ગજનના તાબા નીચે એકત્ર થયેલો ન હતો આ ગુજરાત દેશ કંઠાણના રાજના હાથ નીચે જય-શીખરને મારી નાખ્યા પછી ખડિયા રાજ્ય તરીકે આવ્યો કહેવાય છે આ નાના રાજ્યઓ ખડિયા કેરી રીતે અને કેટલી આપતા તેના કાંઈ લંખીત માધનો નથી.

પાછળના વખતમા મોગલો અને મરાઠાઓ કાઠિયાવાડ તથા બીજા પ્રદેશોમા લશ્કર લઈ જઈ ખડિયા ઉધગવતા ત્યારે તે ખડિયાનાં બળામળ અને તેના લશ્કરી માધનોની ગણુની કરી તેના પ્રમાણમા વધુ ઓછી ખડિયા લેતા

દંતકથા પ્રમાણે રાજપુતો માગવાડ-ગજપુતાનામાથી લુધા લુધા વખતે ગુજરાત કાઠિયાવાડમા આવ્યા અને પોતાના સૌર્યથી તેમજ જમીનના

માલિકો પાસેથી જમીન વેચાણુ રાખીને કે કરારોથી રાખી લઈ ઘણાં ગામો વસાવ્યા ત્યાં સુધીમા દેશમા કોઈ સર્વ મતાધારી રાજ્ય નહી હોવાથી તેમની રિથિત નાના રાજ્યઓ જેવી સ્વતંત્ર હતી.

વનરાજ આવડાના વસના, છ રાજ્યઓએ આશરે ૧૬૬ વર્ષ સુધી પાટણમા રાજ્ય કર્યું. ત્યાર પછી ગુજરાતમા મોલકી વસના રાજ્યઓ થયા તેમણે ૨૫૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું જેમા સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાળ ચઈ ગયા. પછી વાઘેલા રાજપુતો પ્રમિદિમા આવ્યા જેમણે ૧૨૫ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને ૬જી એના છેલ્લા રાજ કચ્છ વાઘેલાના વસાને રાજ્ય હરે છે. કચ્છધેનાને મને ૧૭૬૬માં અવાલિદીન ખીવજીએ હગવ્યો અને ગુજરાતનું રાજ્ય કમજો કર્યું અને મરાઠા અધીશ્ઠાનને ગુજરાતનો સુબેદાર બનાવી દીલ્હીની મતા નીચે લીધુ. ત્યાર પછી અહમદશાહ થયો તેણે અમદાવાદ શહેર મને ૧૪૧૨ મા વમાવ્યુ અને તેના વસાનેએ ગાદી ઉપર મને ૧૫૭૨ સુધી એટલે અકમર પાદશાહના રાજ્ય

અમલ ચલાવ્યો. ૧૭૫૩માં અકબરે ગુજરાત છતી લીધું તથા ૧૭૫૭ સુધી તેના સુબેદારોએ અમલ ભોગવ્યો.

અત્યાર સુધીનો મહેમુલ વહીવટ, મીરાત, એહ-મદીના મુમલમાન કર્તાએ ગુજરાતી તવારીખ લખેલી છે તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે નિરંતર ફોજ રાખ્યા વગર ખંડણી કે ઉધરાણું વસુલ થઈ શકતો નહીં. મુલતાનોની ફોજને જોર જીલમથી કાઢીને પાસેથી કઢાવી શકાય તેટલી ખંડણી કે નાણું કઢાવતી. કેઈ કોઈ વાર કોઈ કાઢીરો છટકી પશુ જતા. હેવટે જમીનની નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવાનો ફરાવ થયો. મુળ જમીનના કબજેદારો ૧/૪ ભાગની જમીન રાખે અને તેને વાંટાની જમીન કહેવી.

ખાકીની ૩/૪ તળપદ કહેવી, તેના ઉપર માલિકી રાજ્યની ગણવી. પશુ આ ગોઠવણનો અમલ સર્વ જગ્યાએ થઈ શક્યો નહિ, પરંતુ મોટા શહેરોમાં અને મુસલમાની રાજાઓના કિલ્લાબંધ શહેરોમાં લશ્કર રહેલું તેની નજીકના ગામમાં થયો.

આ પ્રમાણે જે હાલ ખાલસાં ગામોના નામથી ઓળખાય છે તેની અને તાલુકદારી તથા મહેવાસી ગામો જેની ઉપર રાજપુતો, કોળીયો વગેરે વહીવટ ચલાવે છે, તેની વચ્ચે તફાવત પડ્યો.

આવી રીતે ગરાસ ખાવાનો હક થોડો ઘણો મરાઠાના સમય સુધી રહ્યો.

પછી સત્તરમા સદકામાં મરાઠાઓ પ્રબળ થવા લાગ્યા. મોગલ બાદશાહી મોળી પડતાં તેમની નબળાઈનો લાભ લઈને ગુજરાતમાં શરૂઆતમાં તો લૂંટફાટ કરવા આવવા તેઓ લાગ્યા પણ કોઈ કોઈ પક્ષ વાળા તેમની મદદ માગવા લાગ્યા અને તેઓને “સર-દેશ મુખી” અને “ચોર” મળવાથી તેઓને ત્યાં કાયમ માટે પગ દાખલ થયો. અને મને ૧૭૫૫માં ખુદ અમદાવાદ શહેર સુધે ગયો તેને પ્રદેશ તેમના હાથમાં આવ્યો (વોટમનકૃત ગુજરાતનો ઇતિહાસ)

અઢારમા સદકાની શરૂઆતથી ગુજરાતમાં અવ્યવસ્થા વધવા માંડી. પાપતપ્ત તરફથી કોઈ પણ

જાતની મદદ ન આવવાથી વસુલાત પણ થઈ શકતી નહિ અને કેટલાક બળવાન કાઢીરો લશ્કરી શાણાઓનો નાશ કરવા લાગ્યા. અને ખંડણી પણ ઘણાંએ આપવા ના પાડી છતાં તે વસુલ કરવાને મુશ્કેલીમાં કાંઈ પણ સત્તા નહોતી.

(વોટમનકૃત ગુ. ઇતિહાસ પૃષ્ઠ ૨૨)

ગુજરાતમાં મરાઠાઓનો અમલ કોઈ પણ વખતે પાકે પાયે હતો નહિ. જે અંગ્રેજ સરકાર વચ્ચે ન પડી હોત તો ગુજરાતના કાઢીરો મરાઠા રાજ્યથી સ્વતંત્ર થઈ પૂર્ણ અધિકાર ભોગવત અને ખંડણી સમ્બંધીના હુકો ઘણા ઓછા થઈ જતા.

(વિ. ગુ. ઇ.)

x x x

સને ૧૮૦૦ ની માલમાં આણંદરાવ ગાયકવાડ ગાદી ઉપર આવ્યા. તે અશક્ત અને વ્યસની હતા. જેથી રાજ્યવ્યવસ્થા બરાબર કરી શકતા ન હતા. તિજોરી ખાલી હતી. આરબ જમાદારો પગાર માટે બખેડા કરતા. આવા વખતમાં કડીના જાગીરદાર મદદારાવે બખેડા કર્યો અને વિસનગર અને વીજપુરના કિલ્લાઓ લઈ લીધા. ગાયકવાડના મંત્રી આપાજીએ અંગ્રેજ સરકારની મદદ માગી. કંપની સરકાર તરફથી જેમર વોકર સાહેબને કેટલાક લશ્કર સાથે કડી તરફ મોકલ્યા. જેમણે મદદારાવને સમજાવ્યો પણ ન સમજતાં કડી ઉપર હુમલો કરી બખેડો શાંત પાડ્યો, અને ગાયકવાડના હક્કો બચાવ કર્યો. અને અંગ્રેજ સરકારને ઘણાં ગામો તથા ગુજરાતનો અમુક ભાગ ખસિસ મળ્યો. પછી સને ૧૮૦૨માં અંગ્રેજ સરકાર તથા પેશ્વા વચ્ચે વમાનિયું લેવામાં થયું તેમાં પણ ગુજરાતનો કેટલોક ભાગ નામદાર બ્રિટિશ સરકારને ગયો. જે ઉપરાંત ધધુકા તથા ઘોઘાના પરગણાં પણ મળ્યાં.

ત્યાર પછી સને ૧૮૧૮માં પેશ્વાનું રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારે છતી લીધું તેથી પેશ્વાનો ગુજરાતના જે ભાગ હતો તે અંગ્રેજ મરાઠાના હાથમાં ગયો, અને આ વખતથી અંગ્રેજની સર્વોપરી સત્તા ગુજરાતમાં થઈ.

ત્યાર પછી વિવિધ ફેરફારો થતા ગયા, જેમકે સને ૧૮૦૦થી સને ૧૮૧૬ સુધી ખડણી ભરનાંગ-ઓના વર્ગમાં તેમને ગ્રેહા દર્શ અને ૧૮૨૦માં જમી વધીવટ નીચે લાવ્યા અને પ્રથમ ખડણીનો આકરો જે પેદાશના ૩૦ ટકા જેટલો થતો હતો તેને બદલે ૮૦ ટકા જેટલો લીધો અને એ ખડણીને જમીન મહેસુલનું નામ આપ્યું સને ૧૮૨૧માં આ ધોરણમાં ફેરફાર કરી તેમને ૩૦ ટકાના હકદાર બનાવ્યા અને આ પ્રમાણેના વહીવટ અને ૧૮૬૩ સુધી ચાલ્યો દરમિયાનમાં સને ૧૮૬૨નો ફોરો આકટ પસાર કર્યો તે વખતે મુગર્ષ લેજ-લેટીવ કાઉન્સિલના પ્રેસીડેન્ટ માહેમે ટહું કે 'તેઓ કાઠિયાવાડના મુકતગીરી ગામઓના જેવા છે, અને તેમને તે સ્થિતિમાં પાછા લાવી મુ વા બ્રેજ મગદાર બધાયેલી છે' (જુઓ લેજ કો' પ્રેસીડેન્ટ તા ૮ મર્ચ ૧૮૬૨ ખાન રહે જમા નીચે પ્રમાણે છે) 'ઈન્સાફના દરેક નિયમને આધીન રહીને હું મહુ છું કે મરાઠાઓએ અમદાવાદ હીરફીકટ ક્ષિટિશ સરકારને આપ્યું તે વખતે આ ગામઓ જે સ્થિતિમાં હતા તે સ્થિતિમાં પાછા લાવી મુકવાને પોતાથી બની શકે તેટલું કરવાને ક્ષિટિશ સરકાર બધાયેલી છે, અને યાદ રાખવું જોઈએ કે નશીમયોગે જેઓનાથી તેઓ છૂટા પડ્યા છે એવા તેમના બધુઓ જે કાઠિયાવાડમાં જોવામાં આવે છે તેમના જેવી જ તેમની સ્થિતિ હતી'

આ ઉપરથી પાછગનું તમામ રદ થયું અને તાલુકદારો પોતાની એરેટના સ્વતંત્ર માલિક છે તથા મગદારો માત્ર જમાબંધી કર લેવાનો જ હક્ક છે એવું દર્શ પશુ પાછગના અમલદારોના જુદા જુદા વિચારોને લાધે અને ૧૮૬૩ પછી જે જમાબંધી સેટવમેન્ટ થયું તેમાં તો તાલુકદારના હક બગાડર જળવાયા નાંવ એવી રીતે કે જમીન મહેસુલના ૩૦ ટકાના હકદાર ગણાતા તે વખતે કુન ઉપરના ૩૦ ટકા ચોકખેચોડખા નહેતા તેને બદલે મ વિમ્ થવાથી તો આમીયાત જીવાઈ, નબકદુમની જીવાઈ પડતર જમીન વગેરેનું વળત બધ થયું તથા ગામ

ખગ્ય મગરે ન મળ્યું પશુ ફક્ત ભાટ બાંધણુ વગેરેની જે બાગબંધી જમીન હતી તેનો આકાર બાદ મુકી તમામ આકાર ઉપર ૫૦ થી ૭૦ ટકા જમાબંધી લીધી જેથી પગિણામ એ આવ્યું કે તાલુ દારોને જે નફો મુકવામાં આવ્યો તેમાંથી હાલ જે ખગ્ય તાલુકદારને થાય છે તે બાદ કરતા થોડું બચે છે

* * *

તાલુકદારોને દુ ખદાયક સ્થિતિમાંથી મુક્ત કરવા સને ૧૮૬૨નો આકટ ફોરો નામદાર મુગર્ષ સરકારે પામ ગી (એ જ નામનો અને ૧૮૮૮નો આકટ ફોરો તા ૦૫-૩-૧૮૮૯ એ અમલમાં આવ્યો) તાલુકદારોને મુગર્ષ ઇતાકામાં હાવમાં ચાલતા રેવન્યુ ડ્રોડ સને ૧૮૭૬ના આકટ ૫ નીચે મુકવામાં આવ્યા તેથી મુગર્ગતના તાલુકદારોની દુ ખદાયક સ્થિતિ બદલાઈ પોતાના ઋણમાંથી કેટલાકે તાલુકદારો મુક્ત થયા પામ્યા છે

ક્ષિટિશ ગામબની શરૂઆતમાં એટલે અને ૧૮૧૮-૧૯ ૨૦ માં અમદાવાદ જીલ્લાના તાલુકદારોની એરેટો જમીનો લેવામાં આવી દરમિયાનમાં જમાબંધી ભરનારી જમીનો અને નકરી જમીનોનાં પત્રકો બનાવગળ્યા જે પત્રક ૧૮૭૬ ના ખરડાના નામથી જાળખાય છે.

જમાબંધી ભરનારી જમીનને "તલપદ સગકારી" અને તે સિવાયની જમીનને "નકરી કે સનામીયા" નામ આપવામાં આવ્યું

આ પછી પહેલ વહેલી તાલુકદારોના ગામની માપણી ઇ મ ૧૮૨૨-૨૪માં મેહોગાન કુશ્વર સાહેબની દેખરેખ નીચે શરૂ થઈ

પછી તાલુકદારોને જમાબંધીના કરારોના સાત માત્ર માળી પટા, ઇ મ ૧૮૫૦ સુધી આપવામાં આવ્યા અને ૧૮૫૦ માં પદર વર્ષનો પટો આપ્યો આ પટા પદતિ દરમિયાન જે જમાબંધી તાલુકદારો પાસેથી લેવામાં આવતી

તે જતાં તાલુકદારને ઉપજના ત્રીસ ટકા ખચત રહેતું લાગતું.

ત્યારબાદ ૧૮૬૨-૬૪માં તાલુકદારી ગામોની માપણી ફરીથી એ. પીલ સાહેબ નીચે કરવામાં આવી.

આ સરવે કરવાના હેતુ વિશે એ. પીલ સાહેબે પોતાના રિપોર્ટમાં લખ્યું છે તેનો ટુંકસાર અત્રે આપવો અસ્થાને નહીં ગણાય:-

“ માપણી કરવાનો હેતુ (૧) છઠ્ઠા આક્ટ (સને ૧૮૬૨ નો આક્ટ ૬૬૦) ના કામ માટે જમીનની કોમિત કરવી અને (૨) જમા અથવા જમીન મહે-સુલતો વધારે સારો નિર્ણય કરવો. ખેતરવાર માપણી કરવાની કાંઇ જરૂર નહોતી.

*

એક જાતની ધગતીનું મોટામાં મોટું ચારાણું જે સગવડતાથી માપી શકાય અને જેનો વર્ગ પાઠી શકાય તે માપણીના એક કીતા તરીકે લેવામાં આવ્યું. રસ્તાઓ અને નદીઓ કીતાની હદ તરીકે લેવામાં આવ્યાં. અને વાડ વગરના ખુસ્લા પ્રદેશમાં સરાસરી કદ આશરે ચાળીશ એકરનું થયું.

તાલુકદારનાં મોકલે અથવા ગામડાના અમલદારો જે જમીનો ભોગવતા તેની જુદી જુદી માપણી કરવામાં આવી નહિ કારણકે આ જમીન આ લોકોના પગાર બદલ પૈસા આપવાને બદલે સોપેલી, પાછી જમીન લઈ શકાય એવી તેમની મિલકત હતી.

*

બાહ્ય તથા ખીજાઓને તેમણે આપેલી જમીન ઉપર જમાબંધી કરાવવામાં આવેલી નથી (પીલ રીપોર્ટ પા. ૨૭)

આથી એક બીજો પણ હેતુ સદરહુ સરવે કરવાનો એ હતો, જેનો સાર એ છે કે તાલુકદારો ઉપરના કરજનો નીવેડો લાવવાનું તથા જમાબંધીનું જમીન ઉપર ચોખ્ખ પ્રમાણનું નિયમન કરવાનું હતું; (પીલ રી. પા. ૨૦)

પણ આ સૂચનાઓએ જમાબંધી કરાવવામાં એક તદ્દન નવો જ નિયમ દાખલ કર્યો.

ઈ. સ. ૧૮૬૪-૬૬ માં તાલુકદારી ગામોની જમાબંધીનો આંકડો એ. પીલ સાહેબે મુકરર કર્યો અને તે પછી જમાબંધીના કરાર “ પટા ” ત્રેવીશ વર્ષને માટે તાલુકદારોને આપવામાં આવ્યા.

*

આ પટા આપતી વખતે જમાબંધી શી રીતે કરાવવામાં આવી તે વિશે (પીલ રી. પા. ૨૯) સરકાર તરફથી એવું કરાવવામાં આવ્યું કે “ તાલુકદારોની જમા સરવેના દરેના ૭૦ ટકા કરતાં વધુ ન થવી જોઈએ અને ૫૦ ટકા કરતાં ઓછી ન થવી જોઈએ.”

*

જમાબંધી પટા ૨૩ વર્ષના પીલ સાહેબે આપેલા તેની મુદત ઈ. સ. ૧૮૮૮-૮૯ માં પુરી થવાથી ફરીવાર તાલુકદારી ગામોની સરવે કરી જમાબંધીના આંકડા કરાવવા વિશે નામદાર સરકારના કરાવ નં. ૪૫૮૦ તા. ૨૭ જુન ૧૮૮૯ થી નક્કી થયું અને સને ૧૮૯૧-૯૩ માં એ. હોલેન્ડ તથા એ. ક્રાન્સીસ સાહેબની દેખરેખ નીચે કામ શરૂ થયું. આ રીવોજન સરવેમાં નવેસરથી માપણી ન થઈ પણ પડતર જમીન કેટલી વાવેતર થયેલી. જરાબતની કચારી થયેલી અને જુની કચારી કેટલી જરાબત થઈ તે વગેરેની તપાસ કરી તેનો દર ચકાવવામાં આવ્યો અને તમામ તાલુકાઓના જમાબંધીના મુકરર કરેલા નવા આંકડા સને ૧૮૯૫ થી ૧૮૯૯ સુધીમાં બહાર પાડવામાં આવ્યા.

આ રીવોજન પ્રમાણે જે જમાબંધી લેવાનો કરાવ થયો તે ઈ. સ. ૧૮૬૪-૬૬ પહેલાં જે લેવામાં આવતી હતી તેના કરતાં સેંકડે ૫૦ પચાસથી બસો ટકા જેટલો વધારો કેટલાક એસ્ટેટોની ઉપર પડ્યો તથા પીલ સાહેબે કરાવેલી જમા કરતાં કેટલાક એસ્ટેટોને ૨૫ થી ૫૦ ટકાનો વધારો થયો, તેનાં કારણો

કેટલાક નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવ્યા છે

૧ જમીનની પેદાશગતી શક્તિમાં થયેલ વધારો
૨ જમીનમાં ફાળવવામાં કામમાં પડતર જમીનની પછી ગણતરી કરવામાં આવી (જેની ઉપજ તાબુદારને આવતી ન હતી)

૩ કેટલીક એસ્ટેટોમાં જે જમીન બિયડુલ ખેડાણ થાય તેવી નહોતી, તેવી જમીન રીવીઝનમાં વાવેતર લાયક ગણી તેના ઉપર વાવેતર લાયકતા આકાર ફાળવવામાં આવ્યો.

ત્યારબાદ મત ૧૯૫૬માં લખાઈ કુળ પડ્યો જેમાં ઘણી જમીન પડતર નહીં ઉપરના કારણોની તપાસ માટે તાબુદારો તન્કવી વાધા ઉઠાવી અરજ દેવાલ થતા અને ૧૯૦૨ માં સ્પેશીયલ ડ્યુટી એક્સિસિવ મિ એન રોબટ્સન સાહેબની નીમણુક કરી. જમીનમાં વીશે તપાસ કરી કેટલોક ફેરફાર કર્યો પ્રાતીજ અને મોડાસા તાલુકાના મેવાસી ગામે મા જમાબંધીનો અકડો દર સાલ અમદાવાદ જીલ્લાના કલેક્ટર સાહેબ તન્કવી નક્કી કરવામાં આવે છે

*

ખેડા અને ભરૂચ જિલ્લાના કેટલાક તાબુદારોને ખાતમ ગામોમાં વાટાએ છે જેની સરવે ખાલરાના ગામોની સથે થયેલ છે અને જમાબંધીનો આકડો ઉપડ છે એટલે દરસાવ તેમાં ફેરફાર થતો નથી

ડોઈ એક્સિસિવ પોતાની મિનિટમાં લખે છે કે — ‘તેઓના વશપત્રના જમીનના કળની સાથે તે ગમધીના દર અને હટ તેઓ મોગવે છે ગામેના ગમમોયા માલિકા પેતાનો અને માલ મિલનનો બચાવ કરવા માટે ગુપ્ત અને બીજાઓને જમીન ખાખીને ચાકરીએ ગળે છે, ગામના દરેક કારીગરને જ તે ત્યારે ખપ પડે ત્યારે ત્યારે વડે ખોલે છે જે મખમની જમી. હોય ન ઉપરના જાડના દુગ્ધ ને બોગળે હાથ તથાપી તે ઝડ પડી મુખ ત્યારે તેના ઉપર તેઓ દર થાય છે. હવે

કરવા દેવા માટે તેમને ફગવેલો દર લોકોએ આપવો પડે છે અને તાબુદારોને જે હોમ અવતરે ત્યારે પણ વધારા એટલી થાય છે જેવતની પાસેથી તેમને જે ઉપજ મળે તેમાં તેઓ પોતાની મજૂમમાં આવે તે તે પ્રમાણે વધારો ઘટાડો કરે છે”

(સામા પા ૩૦૨)

ધી ઓનરબલ મિ કાર્થસ કહે છે કે (સામા. પા ૩૩૮) ‘લયાતને જમીન આપેલી હોય તેવે ટુકણે તેઓએ જમીનની ઉપજનો ભાગ તેમને લેતા દર રોકડનાણા (વેરો) પોતે લેવાનો દર રાખેલો છે, ઘણાકરી બધા ઝાડોની ઉપજ કાઢીને મળતી ન ધાણીયાતો માલ અને ગખડા ઢોગ પણ તેમના જ દરના હતા

વેપારીના માલ ઉપર તેમનું નાકું પહોંચતું દારૂ વેચનાર તથા ચામડા ગનાર તથા ચામડા સાંકે ગનાર ઉપર તેમનો વેરો હતો તેમાં છેલ્લો લખેલો વેરો તો ગામના સર્વ દોરોના ચામડા ઉમેડી લેવાની પગલાનગી આપના બાબતના કરને માટે આપવો પડતો લખ ઉપરનો વેરો અડધા રૂપિયા સુધીનો ભુજ હતો ફોજદારી ચુનાતો ઉપજેલો દર કાઢીને મળતો અને અદાલતની ફરિયાદમાં તો કેટલીક વાર અપાયેલા દાવાનો ચોથ ભાગ મળતો.”

અમદાવાદ ગેઝેટીયર પા ૧૮૪ એ લખ્યું છે કે “બીજી જમીન માફક ગામ તળીયું પણ દરબાગની જ મિલ ત છે ત્યારે ખેડૂત વજેરે ધાણ કરનારા ગામ છોડીને જમ ત્યારે તેના ઘરનો કાટ માગ દરબાગની જ મિલત છે, દરબારની મજૂર મિલમ કોષ પણ માણસ તેના ગામની કોષ પણ જગો ધારણ કરી રાખે નથી તાબુદાર પોતાની મજૂમમાં આવે તે દુગ્ધ પોતાની જમીન ખેડવા આપે તેવો તેમનો દર છે અને જેવતનું ધાણભૂત તાબુદારની મજૂરે અધીન છે (પી રી પા ૧૩) તાબુદારો પોલિસ પાલને નીમે અને તેને જ ક્યેન્ટ મનદ આપે. જમીનને કબજે ગખવા બદલ નજરાણા લેવાનો દરતર છે.”

આવી હકીકત હોનાથી ઓનગળલ મિ પીવને તાલુકદારી ખીલના કાનુ આપત કલુન કરવુ પડ્યુ છે કે ' જેવી રીતે કાન્યાવાડમા ફરી ગવવાડાએ તથા તેમના લાયાતો પોતાની એરટેડ ઉપર સ્વામી તત્વનો દક ધરાવે છે તે જ રીતે આ તાલુકદારે વાગમથી પ્રાપ્ત કરેલો રાજ્યનો સ્વામીત્વ દક પોતાની એરટેડમા ધરાવે છે. "

" જે જમીન તાલુકદારે અગર તેમના આપદાદાએ આપી દીધી હોય તે સિવાય સધળી ગામડાની જમીન તાલુકદારને લાગુ આપે છે "

(પીન રી પા ૨૩)

* * *

મહેરબાન તાલુ દારી સેટલમેન્ટ ઓફિસર માહેબે વળા દગબાગ મારેબને નંબર ૨૬૮ તા ૧૯-૮-૩૫ની યાદીથી પટાઓની માથે બારખલી જમીનોની યાદી આપેલ છે અને જેમા સગકનોતો વિચાર મુમર્ઝ મમરી સેટલમેન્ટ એક્ટ ૧૯૬૩નો ૭ મો, આવી જમીનોને લાગુ પાડવા વિષેના પ્રશ્નમા જે ખુલ સો માગેલ તેના અગમમા એ વસ્તુ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે કે તાલુકદારી ગામોમા આવેલી બારખલી જમીન સંબંધી એ સમરી સેટલમેન્ટના એક્ટ મુજબ સેટલમેન્ટ થઈ શકે નહીં અને તે તાલુકદારની સંમતી સિવાય જુદી એરટેડ ઉત્પન્ન કરવાનો સગકનોતો કાયદે મગ અધીકાર ન ગણી શકાય કાગણુ કે આવી જમીનેના રીવીઝનનો દક જે ગામની જમીન હોય તે ગામના તાલુકદારોનો છે કેટલેક સ્થળે બારખલી જમીનો ધાગણુ કરનાર પાસેથી તાલુકદારે સત્તામી લે છે કેટલાક બારખલી જમીન ધાગણુ કરનારાઓ લાયાત છે કે જેઓનો ખોરાકી, પોશાકીનો દક છે

મને ૧૮૮૮નો જુદો એન્ટ અમલમા આ પો ત્યાર પહેલા તાલુકદારી એરટેડનો કાયદેસર સગવે થઈ શકતી ન હતી (કેમકે મુમર્ઝનો અને ૧૯૬૫નો ૧લો એક્ટ તાલુકદારી એરટેડને લાગુ પાડવામા આવ્યો ન હતો) એમ જના પણ તાલુ દારી ગામોની વાર્ષિક ઉત્પન્ન થુ આવે તે નજીવાના હેતુથી રફ મગવે

અને ખગડાઓ સરકારે તૈયાર કરાયા હતા અને જમ્મ ઓ મુકી હતી અને તે ખરડામા જમીનો, જમીનોપાત્ર અને જમીનોપાત્ર નદિ એટલે તાલુકદારી (દરબારી) તે જમીને પાત્ર અને બારખલી જેવી કે વારાની બલણુ સાધુ ફકીર, ધર્માદા, નોમરીઆત વગેરેને પળાતી જમીન જમીનોપાત્ર નહીં તે જુદી જુદી ખગડામા બતાવવામા આવી છે અને તેની બારખલી જમીનને " લાય લીગીની " તરીકે ઓળખવામા આવે છે, અને તેને સગકરી કોર્ટએ પણ મજબુત પુરાના તરીકે માન્ય ગણેલ છે મદદજુ ખરડાઓ બાદ એક મગમુબર નંબર ૮૫નો મગકારના ઠરાવ નંબર ૧૭૬૭ તા ૨૭-૨-૧૮૫૧ના આધારે અમદાવાદના ડેલેક્ટર સાહેબે અને ૧૮૬૦ ની માવમો કાઢ્યો જેમા મામલતદારો માગફત તાલુકદારોને ખમર આપવામા આવ્યા હતા કે શરૂ અમલમા જે ખગડાઓ તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે તેમા બતાવેલો બંધી બારખલી જમીન બારખલી તરીકે પાળવામા આવશે પરંતુ બીજી કોઈ પણ જમીન હવે પછી બારખલી તરીકે આપવામા આવશે તો તેની જમીનો બારખલી તરીકે ગણી જમામાથી બાત : ૨૫ ના આવશે નહીં

ઉપર પ્રમાણે ચરકધુવર પ્રગટ થમા બાદ કાયદેમગ કોઈ પણ અધિકાર ન હતો જના સને ૧૮૬૩-૬૪મા સરવે કાવી સમય તાલુકદારી સેટલમેન્ટનો આધાર મળી શકે તેવા હેતુથી જ જેમા ઉપર જણાવ્યા મુજબ જમીનો પાત્ર જમીન કાળી શાહીધી, અને જમીનો પાત્ર નહીં તેવી બારખલી જમીનો લાય શાહીધી દર્શાવી દેમલ પત્રકો બનાવરાવ્યા

વળી સને ૧૮૨૭નો ૧૭મો કાયદો પમાર કરવામા આવ્યો, તેમા જે જમીન મહેસુલને પાત્ર નહીં તેવી જમીનનું એક પરિશિષ્ટ આપવામા આવ્યુ હતું જેમા બીજી જમીનો પણ ' નકરી ' મતાવેલ છે.

મુમર્ઝની ન્યાયાધિકારી હાઈકોર્ટ ઈન્સ્ટાન્સી રૂએ મને ૧૮૭૬ અને ૧૮૮૦ ની સાનમા જે ખરડાઓ મરકારે તૈયાર કરાવેલા તે સરકારને બંધનર્તા છે,

એમ જણાવ્યું છે. ત્યારબાદ કરવામાં આવેલ સરવે કાયદેસર જેતાં જૂલભરેલી ગણાય. અને ગુજરાત તાલુકદારી એક્ટની ક્ષમ ૪ અને ૫ મુજબ મન-માનતી રીતે સંવે દાખલ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવામાં આવતો હોય તો સરવાળે તો જે જૂલ અગાઉ કરવામાં આવેલી છે, તેનું જ પુનરાવર્તન થયેલ છે.

સભ્ય જે બારખલી જમીનો છે તેના ઉપર આકાર ફરાવવાની સરકારને સત્તા નથી, તેવી જમીનોના મુળ સત્તા પ્રકારમાં શા માટે ફેરફાર કરવો જોઈએ? અને તેની ઉપર જમા શા માટે ચડાવવી જોઈએ?

જમાની પાતતાનો આધાર તાલુકદારની જે જમીનનું જે ઉત્પન્ન થઈ શકે તેવી યોગ્યતા ઉપર ન હતો પણ સરકાર માગણું જેટલું વસુલ કરવાનું બળ, તે ઉપર હતો. (જુઓ કેમ્પબેલ બોમ્બે ગેઝેટીયર વોલ્યુમ ૪ પૃષ્ઠ ૧૪૮ થી ૧૮૮).

અગાઉ દર્યાબા મુજબ ૧૮૦૭માં એવો બનાવ બની ગયો કે કાંડિયાવાડના રાજાએ જે ખડણી ભરે છે તેને જમા કહેવાય છે, અને તેનો કાયમી મુકદ્દર આંકડો નક્કી થયો છે. અમદાવાદના જે તાલુકદારો જે રકમ ભરે છે તે પણ જમા કહેવાય છે, પણ તે વખતે વખત ફેરવવામાં આવે છે. આ જમાને રેગ્યુલેશન ડીરેક્ટીકટના સરકારી અધિકારીઓ મહેસૂલ તરીકે માને છે.

જમાનું મુળ સ્વરૂપ જે છે તેમાં કોઈ રીતનો ફેરફાર નથી કરવામાં આવ્યો જે જમા લેવામાં આવે છે તે “ જમીન ઉપરનું મહેસૂલ નથી પણ તાલુકદારની પોતાની અંગત જવાબદારીવાળી ભરવાની રકમ છે અને આ પણ તાલુકદારની આપવાની યોગ્યતા ઉપર આધાર રાખે છે. ”

દ્વે જ્યારે બારખલી જમીનો જે તાલુકદારોની ખાનગી નકરી જમીનોનો પ્રકાર છે. તે ઉપર પણ જે જમા માટે આકાર ચડાવવામાં આવે તો તાલુકદારોનો દરજ્જો પણ મહેસૂલ ભરનારા ખાલસાના ખાતેદાર જેવો થઈ જાય છે. જેથી આવી બારખલી જમીનો ઉપર આકાર ચડાવવો ન જોઈએ.

મને ૧૮૮૯-૯૦ના પા. નં. ૧૮નું જાહેરનામું જે તાલુકદારી સાહેબે પ્રસિદ્ધ કરેલું છે તેમાં જણાવેલું છે કે સને ૧૮૬૩-૬૪માં સરવે થયેલી તે ઉપર આધાર રાખી જે પટા આપવામાં આવેલા તેમાં બતાવેલી મુદત પુરી થયેથી નવેસરથી સરવે કરવાનું જાહેર કરેલ. જેમાં બારખલી જમીનો જુદી બતાવવા સમય ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો જેનો હેતુ એવો હોયો જોઈએ કે બારખલી જમીનો સરવે વખતે જુદી બતાવવાથી તેને લાલ લીટીમાં નોંધી “ નકરી ” જમાનેપાત નહીં એ કક્ષામાં ગણી શકાય.

x x x

જ્યારે સરકારે બારખલી જમીનને ગણતરીમાં લઈ ઉતેલીયા, લોલીયા, અને નાતીબોડની જમાબંધી વધારી ત્યારે ઉતેલીયા દરબાર સાહેબે સરકારની સામે દી. પુ. નંબર ૧૨ અને ૧૮૦૬ નો દાવો કર્યો જેમાં છેવટે સરકારે દરબાર સાથે ધરમેલે સમાધાન કર્યું. જેના કારણદાદની સાથે જે પરિશિષ્ટો સને ૧૮૭૬ ખરડાના અનુસાર બારખલી જમીનનાં રજુ કરેલાં છે, તેમાં બતાવેલી બારખલી જમીનો હવે પછી જ્યારે જ્યારે જમાબંધી ફરાવવામાં આવશે તે વખતે ગણતરીમાં લેવામાં આવશે નહિ પણ નિર્વચના કારણથી જે જમીનો પૈકી કોઈ જમીન દબાવવાને પાછી પ્રાપ્ત થાય તો તેવી જમીનો જમાબંધીમાંથી મુક્ત ગણવામાં આવશે નહિ. પરંતુ જે બારખલી જમીનો વેચાણહકથી તાલુકદારના કબજામાં આવશે તો તેના ઉપર જમાબંધી લેવામાં આવશે નહિ.

એ. પી. જે. મીડ સાહેબના તા. ૧-૯-૧૯૦૫ નં. ૨૬ હુકમથી “ ફેસલ પત્રક અને રીવીઝન ફેસલ પત્રકમાં જે બારખલી જમીન લખેલી છે તે મિલાવતી વાટા વગેરે જમીનો ઉપર સને ૧૮૭૬ના ખરડાના આધારે ફક્ત રાખતા હોય તેવા દાખલા ગામવાર મોકલવા જાહેર કરેલ છે. ” તે પ્રમાણે દાખલાઓ મોકલી આપ્યા છતાં તે વિષે જોઈતું ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી.

અમદાવાદ જીવહામાં મે. પી. આર. મહેતા સાહેબે આસિ. સ. સે ઓફિસર સા. ના નંબર ૨૫૬ તા. ૧-૧૦-૩૬થી પૂછેલુ કે “રજપુત ગરાસીયાને આપેલી જમીન તેની ઉપજ એસ્ટેટમાં આવતી નથી, તે સંબંધી માગવા મુજબ દાખલા મોકલેલા છતાં તે વિષે આપણું જોઈતું ધ્યાન આપવામાં આવેલ નથી.”

મી. પી. આર. મહેતા સાહેબે પહેલાં જે સેટલમેન્ટ રજીસ્ટરો તૈયાર કર્યા તેમાં તાલુકદારોએ વેચાણ રાખેલી બારખલી જમીન ૬ અને ૭ કોલમમાં “બારખલી” તરીકે બતાવેલી છે પણ આમાં ફેરફાર કરી, વેચાણ લોધેલી બારખલી જમીનો રપેસીયલ ઓફિસર મિ. મોહનલાલ લલુભાઈએ સેટલમેન્ટ રજીસ્ટર તૈયાર કરાવ્યાં તેમાં ‘દરબારી’ હેડમાં દાખલ કર્યાં જણાય છે, જેથી જમીનોના સત્તા બેકાર અસહનતા વખતથી કેવો ચાલતો આવેલ તે જાણવા કાંઈ સાધન રહેતું નથી તેમજ જે લાલ લીટીના નામથી ઓળખાય છે તેવી જમીનો માફીમાં પળે છે, તેને બદલે જમાનેપાત્ર કરાવાય, તેમજ તાલુકદારોની પડતર જમીનોને જમાનેપાત્ર ગણી દરબારી હેડમાં મૂકવામાં આવે તે ઘણું જ ગેરવાજબી ગણાય. માટે તેમાં અસલ મુજબ સુધારો કરવો ઘટે. વળી જે જમીનો આકરીયાતી તરીકે પળાતી હોય અને જે ઉપર તાલુકદારોનો પાછી લઈ લેવાનો હક છે, તે જમીનો પાછી લઈ લેવા છતાં તે ઉપર તાલુકદારોને ઉત્પન્ન આવક નથી. કારણ કે આકરીયાતોને આકરી બદલ આપવામાં આવેલી જમીન પાછી લઈ લોધા પછી પણ તેવા આકરીયાતોને રોકડ પગાર આપવો પડે છે. આવી જમીનનું ઉત્પન્ન જે ગામ ખરચતો એક ભાગ ગણવામાં આવે છે તેના ઉપર જમા મુકરર કરવી ન જોઈએ.

લોજીડીના નામદાર દરબાર સાહેબે સાળંગપુર ગામનાં સેટલમેન્ટ રજીસ્ટરની બાજતમાં મી. પી. આર. મહેતા સા.ના કરાવથી વિરૂદ્ધ અપિલ કરી હતી તેમાં મિ. જે. ઇ. સી. જ્યુક્સ માજી તાલુકદારી સે.

ઓ. સાહેબે તા. ૧૪-૧૦-૧૧ના રોજ નીચે પ્રમાણે કરાવ કર્યો હતો:—

“પીલ સાહેબના સને ૧૮૬૩-૬૪ના ફેસલ પત્રકો એમ બતાવે છે કે દરબારી જમીનો મુળ ગામેતીની જમીનો નહિ. પણ આ વાત મુદાથી ભુલી છે કેમકે પત્રકમાં દરબારી લખાયેલ છે. મૂળ ગામેતીની જમીનો એમ કશુલ રાખી રાકાતું નથી. આવા બધા ફેમલ પત્રકમાં જમીન દરબારી લખવામાં આવેલી છે, પરંતુ જે જમીનો સર જેમ્સ પીલ સાહેબની બકામણ ઉપરથી માફીમાં પળે છે, તે જમીનો ફક્ત દરબારી નથી એમ બતાવવામાં આવ્યું છે. આવી જમીનો ફક્ત દરબારી અથવા જમા ભરનારી, ફોરફળમાથી બાતલ કરવામાં આવી છે. આવી જમીનો લાલ શાહીથી બતાવવામાં આવી છે અને સાધારણ રીતે આવી જમીનો લાલ લીટીના નામથી ઓળખાય છે.”

*

તાલુકદારો સરકારથી સ્વતંત્ર છે x x x તેઓની જમા અથવા ધાસ દાણાની બાબત વસુલ કરવા દર વર્ષે ફોજની જરૂર પડે છે. (વોકર રી. પા. ૩૫૫)

x x x

સરકારનો હક એટલો જ છે કે તેઓ પાસેથી ધાસદાણાની બાબત લેવી, તે બાબતમાં જમીન આપવાની ફરજ પાડવી અને દેશની સુરેહનો ભંગ કરતાં તેઓને અટકાવવા (વો. રી. પા. ૩૫૨)

મરાઠાઓના આ હક સને ૧૮૦૨ ની ટ્રીટીથી સ્થિતિ સરકારને મળ્યા. ટ્રીટી પેંડી હકીકત આમ છે:—“x x અને સદરકુ ધોળકા પ્રગણામાં જે જે દરમુરી, હક્ક, હનામ, ધર્મદા આદી હોય તે કાયમ રાખી અમલ કરવો તા ૬ જુન ૧૮૦૨.”

ધંધુકા, રાણપુર અને ધોધા પ્રગણાના કસ્ટ્યાની લોકો જ માત્ર દેશની મર્બેપરી મતાની હકુમતને તાબે રહે છે. બાકીનાં ગામ નદન ગરાસીયાની મિલકત છે. (વો. રી. પા. ૩૭૮) એ તો ઘણું કરી કશુલ રાખ્યું છે કે ખંડણી આપ્યાથી ખંડીયાની સ્વતંત્રતા જતી

નથી પેશાએ જે પ્રગણા આપ્યા તેથી ખરી કાંઈ ખીજા લોકો જે હક્કો તથા છૂટ ભોગવે છે તે બધ પડતા નથી જુદા જુદા ભોમીયાઓ પાસેથી જમા લેવી એટલો જે તેમનો દહ હતો તે જમા લેવા ખાતર જે ઈલાજ લેવાની જરૂર પડે તે મિવાય ધધુકા રાણપુર અને ઘોઘા પ્રગણામાં ગુગશીયાના ગામોમાં પેશાના અમલદારાએ કોઈ દિવસ હકુમત ચલાવી નથી
(વે રી પા ૪૦૯)

ભગવાનદાસ કહે છે કે ધધુકા પ્રગણુ પેશાના ભાગમાં આવ્યુ તો પણ ગુગશીયા લોકો પોતાના વતન, ગરાસ અને દરેક હક્ક તથા છૂટ તેવીને તેની જ ભોગવતા હતા ક્રીક એ ઉપરી સગાર છે તેની નિશાનીમાં તેને થોડી ખડણીની રકમ આપતા હતા
(વે રી પા ૪૧૦)

પેશા પહેલાં મુગવોના વખતમાં પણ એવો સ્વતંત્ર વહીવટ હતો એકદરે હકીકત માફ જણાય છે કે ધધુકા, ધોળકા, વિરમગામ અને ઘોઘાની તાલુકદારી ઇસ્ટેટો મુલકગીરી ખડણી ભરનાગે હતી અને તેજ વર્ગમાં તેઓની ગણના થતી

મરાઠાઓ પાસેથી સિદ્ધિશને જે હક્ક મળ્યા છે તે પણ એ જ છે કે મુલકગીરી ખડીયા પ્રમાણે આ એસ્ટેટો ગણવી તેમના હક્ક સાચવવા અને ખડણી લેવી

૧૮૧૮ સુધી આ વહીવટ ગ્લો પણ અમદાવાદ જિલ્લાની સ્થાપના થઈ ત્યાંથી વહીવટ ચલાવેલો.

(૧) ખેડા જિલ્લાના જે ૩૦ ગામો ગેનાસી કાંકાર અને ગજુન તાનુખારોના ગ્લો તેઓનો ઉધડ જમા-બંધી આડે થયો

(૨) અમદાવાદ જિલ્લા નીચે ધોળકા ધધુકા વીરમગામ અને ઘોઘા પ્રગણા આન્યા ત્યાંની તાલુકદારી એસ્ટેટોની ગણતરી જિલ્લાના ઓફીસરોના તર્ફ, જિલ્લાના ભાગમાં આવી પડી અને અને ૧૮૦૧ થી ૧૮૬૨ સુધીમાં તેઓના જનમિદ્દ હક ઉપર મુદ્દે અમલદારે વખતે વખત તરત પડી ગઈ અને તેમને મરમગોના ઈન્દો નહિ હોવા છતાં આડ-

કતરી રીતે કેટલેક અંશે ખાલમાના વહીવટના કાનુનોની અસર તળે મુખ્યા

પરંતુ આ રીતે તાલુકદારોની થયેલી ગણના ખીલકુલ ભૂલ ભરેલી છે એવી મુનડ સરકારને સ્થિત જણાયાથી ૧૮૬૨ થી અમલ સ્થિતિમાં લાવવા ઈન્દો જાહેર ખ્યો અને કશુન ક્યુ કે અમ દાવાદ તાલુકદારો સમીપી હકીકત નીચે મુજબ છે

“કાંઈપણ રીતે એમ જણાઈ આવતું નથી કે એસ્ટેટો ઉપર ખડણી સિવાય ખીજા કંઈ પણ રીતનો બોળે હતો.”

આ ગગગીઆઓને મુગલોએ ઇસ્ટેટના ખરે ખરા માલીક તરીકે કશુન રાખ્યા હતા અને તેમને ક્રીક મરકાગને ખડણી આપવાના જ લાયક ગણ્યા હતા”

(લે લે પ્રો તા ૭-૩-૧૩)

અમદાવાદ ગેઝેટીયર પાને ૧૫૨ મે નેવાથી જણાય છે કે ભાવનગર અને વીંખડીને સને ૧૮૧૬ માં સાનસાવી પટા આપવામાં આન્યા છે પણ ગામડાની ઉપજમાં ભાગ હોવાની વાત મજુર ગઈ નથી

જમનો આકડો ધણો વધી જવાથી તે વસુલ થયો કશુ થઈ પડ્યો અને આમરદાગ માલીકોને અતંત્રતા છોડી કંજ કરવાની જરૂર પડી જમારે તેઓએ સરકારના હક્કની આ મોટી ફરકારી સંમધી ફરીઆદ ઉઠાવી ત્યારે ખજુ તેઓએ અનાજની ઉપજમાંથી ભાગ લેનાનો મરમરનો હક મજુર રાખ્યો નહિ એ એવી ખીમ્થી કે ને મરકારનો કાંઈ ભાગ દે તે ગામના વહીવટમાં દ આનગીગે કરવાનો મરકાગ દાવો કરે

ગામની ઉપજમાં ભાગ નથી તેથી સમગ્રનો વહીવટ કરવાનો દમ નથી એટલા માટે જિલ્લા જમાનધી કરા મા એક એવી મતલમનો દાર છે

આ હકીકત મુજબ ફરી આપે છે કે કાવીવાડ મરદારોના તલુકા જેવી જ આ એસ્ટેટો છે. ભાવનગર અને લીંમડીના ગામો જિલ્લાની હકુમતમાં હતા અને છે તેમના જેવાજ હકના દાલના

છલ્લાની જાગીરોનો ઇતિહાસ

અમદાવાદના તાલુકદારોનાં ગામો છે. માટે લેન્ડ રેવન્યુ કોડ નીચે તેઓને લાવી જમીન મહેસુલ ભરનારા તરીકે તેઓને ગણી શકાતા નથી.

સરકારના અભિપ્રાય પ્રમાણે તાલુકદારો જે બાંહેધરી માગી શકે તે નીચેના મજબુત ઉપાયો (જમા બંધી એગ્રીમેન્ટ)થી ચોચ રીતે મળશે.

(૧) સને ૧૮૬૪ અથવા આ એગ્રીમેન્ટ તાલુકદારો સાથે થયા પહેલાની બારબલી જમીન ઉપર જમાબંદી ન લેવી.

(૨) સને ૧૮૬૪ અથવા આ એગ્રીમેન્ટ થયા પછી તાલુકદારો પોતાની જમીન આપી શકે છે. અને એ પ્રમાણે આપવામાં આવે તો તેની જમાબંધી તાલુકદારો પાસેથી લેવી અને આપેલુ વચન પાળવું.

(૩) લોકલક્ષ્ડનો કંર જમાબંધી ઉપર દર સેક્ટે સવા છ ટકા છે તે પ્રમાણે જ લેવો.

મોક્ષ દરબારી જમીનની જમાબંધીના આંકડા માટે નવો ઠરાવ કરવો દુરસ્ત જણાય તો કરવો એટલો જ માત્ર સરકારનો દ્વીટી હક્ક રહ્યો છે. આ બાંહેધરી કાઠિયાવાડમાં દેશી રાજ્યોની સાથેના બાવાર્યમાં મળતી છે.

રેવન્યુકોડના અર્થ પ્રમાણે તાલુકદારી જમીન (એલીયેનેટેડ) દુમાલા નથી તેમ (અન એલીયેનેટેડ) દુમાલા નહિ એવી સરકારી નથી. પણ એ જમીન

એવી છે કે જેના ઉપર તેઓનો (કાઉન રાઈટ) બાદશાહી હક છે. (ખીલના કારણની કસમ ૪ જુઓ) ત્યારે હવે તેમને વરીષ્ટ જમીન ધારણ કરનાર શી રીતે કહેવાય? વળી કાયદાનું મથાળું “વરીષ્ટ ધારણ કરનાર” એ શબ્દથી બાંધ્યું છે પણ તે પ્રમાણે તેઓ છે કે નહિ એ માટેનું એ લખાણ નિર્ણયદારક પુરાવો નથી. ઇન્સાફની કોર્ટ તપાસ કરી નક્કી કરી શકે છે. (સામા બેચર વી. મુંબઈ સરકાર અણ્ણીયાળી કાઠી. ના કામમાં.)

જમીન મહેસુલ ભરનારા ગણી અમદાવાદ તાલુકદારોને લેન્ડ રેવન્યુ કોડ પ્રમાણે ગણવામાં આવે ત્યારે મને ૧૮૬૪ ના કરારનામાં છેલ્લે લખ્યું છે કે “તમારા તાલુકાનો કબજો ભોગવટો જેમ અસલથી છે તેમ કાયમ રહેશે.” તેનો શું અર્થ?

આ લખાણથી ખ્યાલ આવશે કે સરકારનો પવિત્ર કાલ શું છે. શું તે રદ થઈ શકે?

માજરાજ્યના હકથી ફક્ત સરકાર દ્વીબ્યુટ લઈ શકે છે. એ સિવાય સરકારનો ખીજો હક નથી. અમદાવાદ તાલુકદારોને, સરકારના ખાસસા ગામોના ખાતેદારની પક્તિમાં લાવી મુકવાથી ગેરઈન્સાફ મળ્યા બરાબર છે. કેમકે કરખાતી, દાકોર, મેવાસી એ તો સરકારના રેવન્યુ કોડ નીચે ધિટિશ શરૂ અમલથી જ છે.

પૂજ્ય સ્વ. સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીજીની

વસુલાતખાતાના અધિકારી તરીકે કરેલી મુસાફરીની હકીકત

[ગતાંક પૃ. ૨૧૫ થી]

મહુવાની કચેરી તપાસતાં કેટલીક સૂચનાઓ આપતાં મરદુમશ્રીએ કહ્યું કે:—

(૧) ગામડીઆ લોકોની સાથેના વ્યવહારમાં હાંખો વિચાર કરવાનો હોય નહીં અને તેમાં ચાલુદાર તો એના સતત પરિચયમાં હોય એટલે એને તો વિચાર કરવાપણું ન જ હોય. ચાલુદારે લોકોને કહેવું જોઈએ કે તમારે દરબારી જમીનનું આ પ્રમાણે દબાણ ન કરવું જોઈએ. તમારે જોઈએ તો માગણી કરવી. ઓછે દરે દરબાર તમને ભાડે આપશે પણ આવા ધંધા શા માટે કરો છો?

(૨) આજ સુધી આપણે રેલવે બાંધી છે તેમાં કોષ્ટને કોમ્પનસેશન આપવામાં આગું નથી. આરખલી જમીનવાળાને આપતા હતા મૂળ ગરાશીઆ-એને તો નહીં જ અને આપણા ખેડૂતની જમીન તો આપણી હતી. એટલે કોમ્પનસેશન આપવાનો રિવાજ ન હતો. ટાઉન પ્લાનીંગમાં વાડીઓમાં જે જમીન જાય છે, તેમાં જોવાનું એ છે કે જમીનની કિંમત આવે તે અને દર સાલ જે ફારમની રકમ આવતી એના પ્રમાણમાં શું તફાવત છે, તે જોવું. જમીન એક માણસે લીધા પછી તેને જો વેચવી હોય તો દરબારને જમીન પાછી આપે અને દરબાર એની રકમ એને પાછી આપે.

(૩) જમીન વહીવટમાં જમીની પાસેથી દરબારની રકમ આવી ગઈ હોય છતાં જમીનીમાંથી ભાગદારોએ લીધેલી રકમ ખાટી હોય તો એ ભાગદારો એમ લખી આપે કે અમે અંદરેઅંદર સમજી ગયા છીએ તો જમીન ઉઠાડી મૂકવામાં અડચણ નથી. નહીં તો જમીન ચાલુ રાખવી જોઈએ.

(૪) આપણા આજસનો દંડ બીજા માણસને ચાય છે. અને તે માણસ આખો ને આખો મરી જાય છે. માટે જેમ અને તેમ તુરત તુમારોનો નીકાલ લાવવો અને અહીં જે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે નિર્ણય તુરતમાં કરી નાંખવો જોઈએ. તજવીજમાં જો તુમારો ચાલ્યા કરો તો રાજ્ય આપું ચાલ્યું જાય. આ બાબતમાં કારણો બતાવવાં નકામાં છે. ઉપરી બધારે તપાસે ત્યાં કારણો બતાવવાં નહીં. પણ જો ખરેખર કામ ચઢી શકે તેવું ન હોય તો રિપોર્ટ ફરી તેનો ઉપાય બતાવવો. તમારે પાંચ તપાસું આટલું કામ છે તો આસિસ્ટન્ટને કેટલું કામ હશે તેનો કદી વિચાર કર્યો છે?

મહુવામાં બંગલાવાડી જો કે ગામથી સારી પેઢે દૂર છે છતાં ગામમાંથી તેમજ આસપાસનાં ગામેથી અરજદારોની મંખ્યા ઠીક આવ્યા કરતી. અને શિયાળાની રાત્રીની દંડીમાં લગભગ ૬-૧૦ વાગ્યા સુધી સતત ચાર ચાર કલાક અરજદારોને મરદુમશ્રી સાંભળતા. અત્યાર સુધીની મુસાફરીમાં બીજે આટલા પ્રમાણમાં અરજદારો આવ્યા જણાતા ન હતા. અરજીઓનો ત્યાં ને ત્યાં દુકુમથી નિકાલ કરી દેવામાં આવતો હતો અને આસિસ્ટન્ટ વસુલાતી મિ. હરિલાલ ભાણશંકર પંડ્યા (દાલ નિવૃત્ત) આ દુકુમો ટુંટી નોંધથી લખી લેતા હતા. આટલા વિશેષ અરજદારો એ રચાનિક વહીવટી અધિકારીઓની કાર્યદક્ષતાની શિથિલતાનું પણ પરિણામ હતું. મહુવાના મુકામ દરમિયાન મરદુમની પ્રકૃતિ મુકાશ ઉપર તો ન હતી. વારંવાર હુલ્લો દુખાવો ચર્ધ આવતો અને એમના લાગણીપ્રધાન મન ઉપર અરજદારોની કચનીની અસર થવાને

પરિણમે એ કુખાલો કોઈ વાર અસાધ્ય લાગી જતો. આવી શારીરિક નિર્મળતામાં પણ મરકુમ સર પ્રભાશંકરે ગામડાંઓની મુસાફરી કરવાનું અને ત્યાં જઈ આમ પંચાયતો સંબંધી કહેવાનું છોડી દીધું નહિ. ખીજે દિવસથી પાછી ગામડાંની મુસાફરી શરૂ કરવામાં આવી હતી અને પહેલાં કુંભજી ગયા હતા. કુંભજીમાં ખેડૂતોને પૂછતાં જણાવ્યું કે ત્યાં સાત હજાર વીધાં જમીન છે, તેમાં પાંચ હજાર ખેડવાણુ અને બાકીનો ખરાબો છે. આઠ હજાર રૂપિયા ફારમ છે. અને આખા તપાની ફારમ ૧ લાખ ૪૧ હજાર છે.

કુંભજીમાં ખેડૂતોને ખાસ કરીને ગ્રામપંચાયત સંબંધી, ત્યાંની સ્થિતિ અને સંયોગો પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું. ગામમાં મેળ નથી એવું માલમ પડતાં “અધિકારી કરતાં તમારા ગામના પંચો સારા” એ પ્રમાણે ભારપૂર્વક શિખામણ આપવામાં આવી હતી. કોઈ પણ તપાનું ગામ કે ગામડું એવું નહીં હોય કે જ્યાં મરકુમે ગ્રામપંચાયત, કરજ વગેરે સંબંધી રથાનિક સંયોગો અને સ્થિતિને ખાનગી લઈ માર્ગદર્શક વિવેચન નહીં કર્યું હોય ! પોતાની આખી મુસાફરી દરમિયાન ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવાના માર્ગોની અને દરેક ગામને સ્વાત્ત્રી બનાવી દેવાની સતત વિચારણા અને સતત ઉપદેશના એમણે કર્યા કરી છે. અને આ બાબત એમના હૃદય સાથે કેટલી વણાઈ ગઈ હતી એ કુંભજીમાં એકલા થયેલા ખેડૂતો બાગળના એમના વાણી પ્રવાહથી સહજ પ્રતીત થાય છે.

કુંભજીની થાણા ઓશીસ તપાસવામાં આવી. આ તપાનું કામ ઘણું ચડી ગયેલું હતું. તેમ તુમારો પણ સારા એકલા થયા હતા. થાણદાર સાહેબને એ બાબતની ધૃષ્ટા કરતાં એમણે પણ કામ ચડી ગયું છે એ હકીકત માટે દિલગીરી દર્શાવી હતી. “આટલી બધી ખેદરકારીનું શું પરિણામ આવે” એમ તેમણે થાણદારને પૂછ્યું હતું. “નોકરીમાંથી રજા આપવામાં આવે.” એમ કહી થાણદારે પોતાની ભૂલ અને ખેદરકારી માટે માફી માગી હતી. વસુલાતી આસિ-રેટ સાહેબને આંહીના તુમારોનો સવર નીકાલ થઈ

જાય એવો પ્રત્યંધ કરવાની તેઓ સાહેબે સચના કર્યા પછી, ગામતા જે લોકો ત્યાં આવ્યા હતા તેમને ગ્રામપંચાયત સંબંધી વાત કરતાં કહ્યું કે:—

“હું આંહી આવ્યો છું અને મારી ધૃષ્ટા છે માટે તમારે હું કહું તેની હા ન પાડવી. મહારાજની ધૃષ્ટા છે કે કોઈની પાસે પરાણે હા ન પડાવવી. તમારી ધૃષ્ટા હોય તો તમારે કરવું. ગ્રામ-પંચાયત એટલે આખા ગામનો વહીવટ દેવા હું અહીં આવ્યો છું. અંદર અંદરનો તમારો કળ્યો કંકાસ મટી જાય, અધિકારીઓ ટે ટે કરે નહીં અને મહારાજને પણ જોવા આવવાનું મન થાય. તેઓ રાજ થાય. ગામનું બધું કામ લોકો જ કરે. કોઈ વચ્ચે આવે નહીં. માત્ર થાણદાર ઉધરાત કરવા જ આવે. સિવાય ધરભેણી વગેરેનાં કામો પણ ગ્રામપંચાયત કરે. તે એટલે સુધી કે પોલીસ પણ તમે નીમી શકો. માત્ર જોને નીમો તે કામ કરી શકે એવા હોય એટલા માટે પોલીસ ઉપરીને પૂછવું કે આ માણસને અમે નીમીએ છીએ. રેવન્યુ ખાતાના ચોક્કાદારોને પણ તમે નીમી શકો, એટલે જે કામો થાણામાં થાય છે તે બધાં કામો તમારે કરવાં. કોઈએ બગાડ કર્યો હોય તો તમે તેને શિક્ષા કરી શકો. અને એ તો એવું થયું કે જે સત્તા દરબાર ભોગવે છે તે તમે ભોગવો. બીજી વાત તમને એ કહેવાની છે કે કરજ દરબારથીએ કાઢી નાંખ્યું છે. પણ પાંછું થયું છે કે નહીં ? જો થયું હોય તો વરસનો પાક આવે ત્યારે આપી દેવું જોઈએ, જે કરજ થયું હોય તે પાકમાંથી નહીં આપી દેવામાં આવે તો ત્રણ વરસે બમણા રૂપિયા થશે. અને દરબારને એથી અરસોસ થશે. જો તમારા ગામમાં ગ્રામ-પંચાયત હોય તો તેને બચ્ચર પડે કે કયો ખેડૂત કેટલું કરજ કરે છે, શા માટે કરજ કરે છે અને કેટલું લે છે ? અત્યારે દરબાર તમારી આપે છે પણ ગ્રામપંચાયત હોય તો થાણદારને ખલે તે ચિઠ્ઠી કરી આપે એટલી તમારો મનો. આ. પં. જાણી શકે કે આ ખેડૂતને આટલી રકમની જરૂર છે. અને તે વધારે માગે તો ના પાડે. થાણદાર શું સમજે ? કોઈ

હાંડાઈ કરતો હોય તો તેને પણ તમે પકડી શકો એટલે એને પણ લાભ, એના ઠોકરાને પણ લાભ અને ગામને પણ લાભ હવે પાછા જો તમે કચ્છમાં પડશો તો દરબાર કાંઈ નહીં કરે દરબારે લાખ્ખો રૂપિયા છોડી દઈ તમારે કચ્છ મટાડ્યું છે એટલે હવે જો ફરી ખાડામાં પડશો-ખાડામાં તો ભેંસો પડે માણસ હોય એ ન પડે માણસ થઈને ડાખા થાય તો પછી એનામાં અને આપણામાં શું ફેર-તો બચી શકવાના નથી દરબારના બધા હકો તમને મળે છે તો શા માટે નથી લેતા ? દરબાર બધા હક આપવા માંગે છે પણ તમારાથી ઉપડી શકે એટલા લેવા તમને ફાસીએ ચડાવવાની રજા નોંધતી હોય તો આપવા ખુશી છું પણ તેની તમને હોંમત નોંધ્યે ગામનો મેળ ન થતો હોય તો બીજી વખતે તમે મા. પના માણસો બીજા પમદ કરો એટલે એની મેળે મેળ થઈ જાય આખા તળાવનું મહાનમાં લગ ભગ બધે ગ્રામપચાયત છે ઉચડો, દીહોર વગેરે વગેરે ગામોમાં છે લોકો આનંદ કરે છે અને ફરીઆદ નથી, આહી ખેડૂતો ડેળવાયેલા છે એમ કહો છો એટલે વધારે કચ્છો અને ફરીઆદો છે માટે કાયદા બાજુ છોડી દઈ ખેતરબાજુ કરો એટલે સુખી થશો હું તમને પૂછું છું કે જેટલાને મા. પ ન લેવી હોય એટલા ના કહો તમને ફાયદો થાય એવું લાગે તો જ દ્યો આધામાં હું ગયો ત્યારે મેં એમને મનજાગ્યું અને ખોય ગઈ કાન જ મહુવે અરજી લઈ આવ્યા હતા એમ જે માણસ મનજે તેને હું સમજાવવા માગ્યું છું તમારે મહાગજથી ન બીવું, મારાથી ન બીવું અને ચાણુદારથી ન બીવું આપણે જેમ જેમ ઉપર જઈએ તેમ તેમ દયા વધારે છે માટે બીવું નહીં હું અહીં આવ્યો છું વસુલાતીનો અધિકાર લઈને પણ મન પહેવાનું લઈને આવ્યો છું માટે તમારા મનમાં જે હોય તે મને કહો છો મા. પ મા એકાદ વેપારી પણ લેવો કે જે દિમાન બગાડે ગમે વેપારીને પણ મા. પથી ફાયદો છે કેમકે મા. પ થાય તો સહકારી મંજી પણ થાય મંજી જેટલા

રૂપિયા ભેગા કરે એટલા દરબાર આપે છે અને વેપારી પણ પોતાની મુદી એમાં નાખે તો તેને બીજે ક્યાર્થ વ્યાજ લેવા જવું ન પડે અને ખેડૂતો કરજ-મુક્ત થયા હોય એના ધરમાં ઘણું રહેશે એને ગોળ, ઘી, ખાંડ, કપડા વગેરે લેવાનું સદા મન થશે અને તે વેપારીને ત્યાં આવશે એટલે વેપારીની સ્થિતિ પણ સુધરશે જે ગામમાં મંપ ન હોય તેની સ્થિતિ ન સુધરે અને પછી અમલદારો લોકડીઓ લઈ આવે આ તમારે શા માટે કચ્છ નોંધ્યે ? મહારાજની તો મેં કહ્યું તેમ ધમ્મી છે કે ગામનો વહીવટ ગામ કરે મહારાજ તો પોતાની સત્તા ગ્રામ-પચાયતને આપવા માંગે છે આ કરતા વધારે તમારે શું નોંધ્યે છો ? તમે સ્વરાજ્ય માંગો છો તો દરબાર તમને સ્વરાજ્ય આપવા માંગે છે શા માટે તેની તમે ના પાડો છો ?

તમારે તમારા ગામમાં દરેક વસ્તુ ઉત્પન્ન કરવી કે નથી પડ્યેના ગામે તમારે લેવા જવી ન પડે હવે તમારી ગ્રાંથિઓમાં તમે અનાજ નાખી શકો એવી તમારી સ્થિતિ થઈ છે ધઉં, જાગ, બાજરો, કઠોળ, શાક વગેરે તમે ઉત્પન્ન કરી શકો છો એટલે અનાજને માટે તો તમારે બહારગામ જવું ન જ પડે દરબારની તો એવી ધમ્મી છે કે દરેક ખેડૂત પામે ઓછામાં ઓછી એક વાડી અને તેમાં એક કુવો હોવો નોંધ્યે અને તેની તમે માગણી કરો તો દરબાર મદદ આપના ખુશી છે દરબારે ભાડ કુવાને બધાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે ગયે વરસે ઢસા, તાગાનમાં ભાડકુવા કરાવી દેવામાં આવ્યા છે આ વરસે આખો ગઢડા મહાન લેવાનો છે અને પછી કમે કમે આખા રાજ્યમાં ભાડકુવા તૈયાર થઈ જશે, એટલે જો વાડીયું હોય તો ખાવાની વસ્તુઓ તમારે બહારગામથી લાવવી નહીં પડે જે વસ્તુ ન થતી હોય તે બીજે ગામથી લાવવી પડે અહીં કપાસ ન થતો હોય તો તે લાવી પોંજ, કાતી, વણી ગામે કપડા પેના કરવા દમણા તો તમને આ કામ કંઈ પડતો પણ માટીમાંથી રૂપિયા કરવા હોય તો મહેનત

કરવી નોંધ્યો. ગ્રામપંચાયત થાય તો આ બધું એની મેળે થશે.

ત્યાર પછી વેપારીઓ અને ખેડૂતોના સંબંધ પરત્વે મરહુમે વિવેચન કરતાં એ સંબંધની અગત્ય ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. ખેડૂતોને કરજમુક્ત કર્યા પછી વેપારીઓ ખેડૂતોને ધીરધાર આપી કરે છે. સર પ્રભાશંકર લગભગ દરેક સ્થળે કહ્યું હતું કે વેપારીઓ વગર કોઈ રાજ્ય ચાલી શકે નહીં કારણકે સારામાફા વંરસે ખેડૂતોને ટકાવી રાખનાર વેપારીઓ જ છે. લાખો રૂપિયા કોઈ રાજ્ય ખેડૂતોને આપી શકે નહીં. એ કામ તો વેપારીઓનું જ છે. એટલે વ્યાજના માફકસરના દરે ને વેપારીઓ ખેડૂતોને નાણાં ધીરે તો એ જ વરસની આવકમાંથી ખેડૂતો વેપારીની લેણી રકમ ભરી શકે. એમણે કહ્યું કે:—

“હું વેપારીઓને કહું છું કે દરબારની તીજેરી ભરી દેનાર ખેડૂતો તમને રૂપિયા નહીં આપે એવી શંકા લાવવાનું કારણ નથી. તમે તેનો કોઈ દિવસ વિચાર કરી જોયો છે? તમે ચોપડે ગમે તેટલું ચડાવો પણ એની શક્તિ નહીં હોય તો કોઈ મળવાનું નથી. કોર્ટમાં તમે એને લઈ જાઓ તો પણ તમને કોઈ ન મળે. માટે તમે વ્યાજનો દર એવો રાખો કે એ પૈસા ભરી શકે અને ફરી પણ તમારી પાસેથી જ લે. પચાસ આપીને પોણાસો ન લખો તો મારી ખાત્રી છે કે તમારા હક્ક પણ ખેડૂતો ભરી દેશે, પણ સવાયા દોઢા માગો તે તો ન મળે. જેના ચોપડામાં આવી રીતે મોટી રકમો છે તે આવવાની નથી. હમણાં તો સરકારમાં એવો ધારો થવાનો છે કે ખેડૂતોને પણ દેવાળું કાઢવાની છૂટ આપવી. પણ અહીં તો એવો વિચાર જ ન થઈ શકે. તમારા સ્વાચ્છને પણ દરબાર વિચાર કરે છે, માટે વ્યાજનો દર આછા રાખો તો પરિણામે તમને જ લાભ છે. ખેડૂતોની ખરીદ કરવાની શક્તિ વધશે એટલે એ તમારે ત્યાંથી માલ ખરીદશે. પણ એની પાસે કાંઈ ન હોય તો શું લેવા આવશે? માટે મારી ઇચ્છા છે કે ખેડૂતો અને વેપારીઓ વચ્ચે સારો

સંબંધ બંધાઈ જાય. ખેડૂતોને તગાવી તો દરબાર આપે છે. પણ વિવાદ, દહાડો કે એવા પ્રસંગે એને વેપારીની પાસેથી રૂપિયા લેવા પડે છે. જેમ તગાવી ગ્રા. પં.ની ચિઠ્ઠીથી મળે તેમ આ રકમ પણ ગ્રા. પં. અપાવે અને વરસ પૂરે થયે તગાવીની જેમ વેપારીની રકમ પણ ખેડૂત ભરી દે. એટલે એને પૈસા માટે ક્યાંઈ બહાર જવું ન પડે. આથી વેપારી અને ખેડૂત બન્નેનું સુધરે અને ગામનો વહીવટ પણ બરાબર ચાલે. વાણીઆઓને કાઠી મૂકવાની મારી ઇચ્છા નથી. દરેક ગામે વાણીઆની તો જરૂર જ છે. પણ એણે સમજવું નોંધ્યો. ગામમાં ઢેઠ પણ કામનો છે અને એક સળી પણ ઉપયોગી છે તો પછી માણસ કામ ન લાગે? માટે ગામમાં વાણીઆની પણ જરૂર છે. આમ થાય તો ગામ એક કુટુંબ જેવું થઈ જાય. હું તમને અત્યારે જ ગ્રા. પં. લેવાનું નથી કહેતો પણ ને તમને મારી વાત ગમી હોય તો વહીવટદારને ચિઠ્ઠી લખી મોકલજો તો હું ધણા ખુશી થઈશ. મહારાજ તો ધણા જ ખુશી થશે. હું અત્યારે તમને દેવા આવ્યો છું, માટે લેવાનો જ વિચાર કરજો. પાછળથી હાથ ભેડી આવવું પડે એમ ન થવું નોંધ્યો.”

ત્યાર પછી કુંભણ ગામના ભાડકુવા સંબંધી વાત નીકળતાં કહ્યું કે:—

“તમારા ગામમાં જેટલા ભાડકુવા ખોદવા હોય તેની અરજ કરો. અંદાજ કરીને કુવાવાર અરજ કરવી” આ માટે ખેડૂતોને લીસ્ટ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. ખેડૂતોએ કહ્યું કે અમને જ રૂપિયા અને પહાણા વહેવાને માટે એક ખટારાનો બંદાખસ્ત કરી આપો. એનું પેટ્રોલ વગેરેનું જે ખર્ચ થશે તે અમે આપીશું. ગાડાંથી પહાણા વહેવા માટે પહોંચી શકાય નહીં. ખેડૂતોની આ માગણી સંબંધી આસિ. વસુલાતીને મરહુમે કહ્યું કે: “ખેડૂતોની આ માગણી વિચારવા જેવી છે. ને ચોચ જણાય તો આખરે આપાદી ખર્ચમાંથી અને તેમ ન બને તો ફીમીન રીલીફમાંથી આ ખર્ચ કરવું. આ એક પ્રકારનું પ્રોવિન્ટીય મેનર છે.”

કારમના વધારા સંબંધી ચર્ચા થતાં કહેવામાં

આવ્યું કે “મહુવા અને તળાજામાં જ માત્ર વધુ છે, પરંતુ ન ખમી શકે એવી જમીનનું ઘટાડુ છે. અને દરબારશ્રીને તો એકદર જે કુકમ મળે છે તે જ મળે છે જમીનની મગદુગ જોઈને કહ્યું છે અને ધારા કે અત્યારે વધુ છે તો અત્યાર સુધી એના દરે ઉપયોગ કર્યો તેનું શું ? માટે એમા કાંઈ ન થઈ શકે તેમ દરબારશ્રી ફરીવાર ગામની મર્વે પણ ન કરી શકે આમા દરબારે ભૂલ કરી નથી પણ જો ભૂલ કરી હોય તો ન્યા કમતી કહ્યું છે ત્યા પણ ભૂલ કરી હોત ! પરંતુ એમ નથી જતા જમીન મુકી દો અને સુખડી આપીને લેનાર ખીન્ન નીકળે તો સમજવું કે ફરીઆદ ખોટી છે. છતાં ચડી ગયું લાગતું હોય તો લાગવટાઈ કરીએ. પણ હું તમને કહું છું કે જેવી દયાથી મહારાજ તમારી તરફ જુએ છે, એવી લક્ષિતથી તમે રહેશો તો ભાવનગરની પ્રજા કોઈ દિવસ દુખી થવાની નથી. મને ખોટું અને લાય ઉપર રીસ છે એવા માણસોની ભાવનગરમાં જરૂર નથી. માટે તમને કહું છું કે જે વાત બની શકે તેવી હોય તેની માગણી કરવી. અચ્છતની નહીં.”

ત્યાર પછી ખેડૂતો સાથેની ચર્ચાને પગિણાએ એમણે કેટલીક સૂચનાઓ આપી હતી કે—

(૧) માણસોને ધક્કા ખાવા પડે તે દુઃખકા ખાઈ છું એમ મને યાવ છે.

(૨) બધા મહાલોમાં ૮૦ વીધાનું ખાતું છે તેને બદલે વીધાટીના ૬૦ ઉપર ઠરાવ્યું હોય તો કેમ ? એમ કરવાથી ખેડૂતનું ગુજરાન થઈ શકે કે નહીં તે નેવાનું છે.

(૩) જમીનના અલ્લામદલામાં એકથી રકમ માફ કરવી. જમીનના દુકડા અને દરની રકમ સરખી હોય અને જમીન એક સાથે થતી હોય ત્યા

(૪) ડા. પ. વાળા ગામે (દા. ત કોજળીમાં) અકરમાંત કે એવું કાંઈ થાય તો પચાયત, પચાતનામું કરી શખેન બાળવાની રજા આપી શકે પોનીસને બદલે પચાયતને એ છુટ આપવી નોંધએ આ છુટ નેટલી મુખીને હોય એટલી પચાયતને આપવી.

(૫) ગામડાની નિશાળોમાં અંતજના છોકરાઓને નિશાળના ટાઈમ બહાર લાણાવવા એટલે ધીમે ધીમે એમ અત્યજ છોકરાઓ દાખલ થઈ જશે આ મંમધમાં નાનાભાઈને પણ કહેવું

કુખણીની કાર્યવાહી ઉકેલ્યા પછી બપોરના એ વાગ્યાને ગુમારે કોજળી પહોંચ્યા હતા ગ. રા હરજીવન કાલિદાસ મહેતા કોજળી ડા. પ. ના પ્રમુખ છે અને એમની દેખરેખ નીચે આ ગામની પચાયત સારી ચાલે છે. કોજળી પહોંચ્યા પછી ઉતારામાં ખેડૂતો એકત્ર થયા હતા, એમની માથે વાતો કરી હતી શરૂઆતમાં ગ્રામપચાયતને અગ્રે સુટજીની ખામત વિષે ચર્ચા કરતાં સર પ્રભાશકરે કહ્યું કે “મલેકશનના સિદ્ધાંતમાં તમા પડવાની વાત છે. માટે મારી તો એવી ઈચ્છા છે કે ગામને પર્મદ પડે તેવા માણસો ગ્રામપચાયતમાં નીમવા, અને ન પર્મદ પડે તો કાઢી મૂકવા દરબારશ્રીની ઈચ્છા છે કે દરેક ગામે પચાયત થઈ જાય. પચાયતા તમે રાખો અને દરબાર જેમ કુકમ કરે છે તેમ કુકમ કરો. મારે ગોડું રાજ્ય ચલાવવું તો તમારે એ રીતે તમારા ગામનું રાજ્ય ચલાવવું. તમારે તગાવી નોંધતી હોય તો ગ્રામપચાયત તમને ચિઠ્ઠી કરી આપે અને એ સિવાય રૂપિયા નોંધતા હોય તો ગ્રામપચાયતનો સદ્દર આસામી તમને ચોચ દરે અપાવે. એ રીતે ગ્રામપચાયત માર્ફત દ્યો તો તમારે વધારે બાજુ પણ ન આપવું પડે.” ત્યાર પછી સદામકારી મડળી અને પાકી તથા કુવાની લલામણ કરતાં દોરઉછેર સખધી વિચારો દર્શાવતા કહ્યું કે “મહારાજને દોર ઉઠેરની બહુ ખત છે. આ ગામે ગાયો બહુ નથી પણ ભેસના કગતા ગાયો રાખવામાં આવે તો તમને આર્થિક રીતે સારો લાભ થાય ગાય ૮-૧૦ શેર દૂધ આપે પણ જો તેને સાડાં ખાણુ આપવામાં આવે તો ખુબ દૂધ વધે. દર વરસે આ રાજ્યમાં ત્રણ લાખના બળદો લેવા પડે છે એટલા રૂપિયા તમાગ બચી જાય. મહારાજની તો એવી ઈચ્છા છે કે પોતે ન્યાં જાય ત્યા લોકોની ફરીવાદ ન થવી નોંધએ. તમે એમને

જોયા છે? પોતે હસ્તે મોઢે ફરે છે કે મારા જોવા ઉદાસ મોઢે? તેમણે મને કહ્યું છે કે હું જેમ હસ્તે મોઢે ફરું છું તેમ મારા લોકો પણ હસ્તે મોઢે ફરે એવું કરી દેા. અને એટલા માટે તો હું આ ઘરડે ધડપણ તમારી પાસે આવ્યો છું. એમની એવી પણ ધમ્મા છે કે ખેડ ખરાબર થતી નથી, એટલા માટે એક આખું ગામ ટ્રેક્ટરથી ખેડી દેવું. અને લોકોને ફાયદો થાય તો પછી ખીજે વરસેથી તેઓ પોતાની જાતે ખેડે. અત્યારે એક દિવસના ત્રણ રૂપિયા આપવા પડે છે. પણ મારા વિચાર છે કે એ કે તે કરતાં ઓછા કરવા. અત્યારે એક જ ટ્રેક્ટર છે પણ તેમાં વધારા કરવા વિચાર છે અને ટ્રેક્ટરથી ખેડણ કરવાથી ફાયદો થાય તો પછી આખા સ્ટેટની ખેતી એ રીતે કરાવી શકાય. જે ગ્રામપંચાયતને આ વાત કબૂલ હશે ત્યાં જઈને મફત ખેડી દર્શાવે. ગ્રામપંચાયતવાળા ગામમાં આ પ્રયોગ કરવાનું કારણ એ છે કે જે ગામમાં ગ્રામપંચાયત નહીં હોય ત્યાં એકમત નહીં હોય.”

કેળવણીમાં રા. રા. હરજીવનદાસ કાલિદાસ મહેતાને ત્યાં બોજન અને વિગ્રામ લઈ રસ્તામાં ગામો જોતા રાત્રે મહુવા આવ્યા હતા. રસ્તામાં જગનવાવ આવે છે. ત્યાં મહુવાના નગરશેઠ હરિલાલ-ભાઈ વગેરેના પ્રબંધથી થોડો વખત રોકાવાનો કાર્યક્રમ હતો. આ સ્થાન મનોહર છે. અને મુસાફરોને માટે આશીર્વાદરૂપ છે. જ્યારે રેલવે ન હતી ત્યારે આ જગ્યાનું મહત્વ સર્વિશેષ હતું. અને મહુવા સાથે વેપાર કરનારા કાઠિયાવાડના વેપારીઓ, ગાંડીઓ, વજીરાઓ, યાત્રાળુઓ વગેરે અહીં અવશ્ય મુકામ કરતા હતા. મરહુમ જગન શેઠના કુટુંબીજનો, મહુવાના આગેવાન ગૃહસ્થો અને નગરશેઠ તરફથી અહીં પ્રેમપૂર્વક સર પ્રભાશંકરનું સ્વાગત થયું હતું. મહુવા રાતે પહોંચ્યા પછી પણ અરજદારોને સાલળવામાં આવ્યા હતા અને કેટલીક ઉપયોગી સૂચનાઓ રાખ્યતા ખાતાના ઉપરીઓ તરફ લોકોની માગણીઓને અને તુરત કરવામાં આવી હતી. મરહુમની આ મુસાફરીમાં એક નિયમ જ હતો કે લોકો તરફથી જે ચોખ્ખા માગણીઓ કરવામાં આવી હોય તે સંબંધી

જે જે ખાતાને લગતી હોય તે ખાતાને તરત જ લખવામાં આવતું હતું. અને તેનું થું કરવામાં આવે છે તે હકીકત જાહેર કરવાનું પણ સાથે સાથે કહેવામાં આવતું કે જોથી જે ચોખ્ખા અને શક્ય માગણી હોય તો તેનો તુરત અમલ કરવામાં આવે. તુમારી કામોમાં પણ આવાજ પ્રકારનું ધોરણ રાખવામાં આવ્યું હતું.

(૧) વાધનગરની થોડાંક ઓતરાડી બાલુ ભાદરાડી નદીનું નવું નહેરૂ પડ્યું છે તેથી ગામને નુકસાન છે અને એટલા માટે પાળો બંધાવવાની ગામ લોકોએ માગણી કરી હતી. આ સંબંધમાં એટલે એન્જિનિયર ખાતાને એસ્ટીમેટ વગેરે કરી તે સંબંધમાં શુ થઈ શકે એમ છે એમ પૂછવામાં આવ્યું હતું, તેમ મહુવા તપાના માળીઆ ગામે ધોવાણ થાય છે ત્યાં પાણીના ધોકા કરવાને માટે પણ એ ખાતાને એસ્ટીમેટ વગેરે તૈયાર કરી જાહેર કરવાનું લખવામાં આવ્યું હતું.

(૨) અચૂતવેલ રોડથી આયમણી બાલુ રેલવેએ નાળાં મહુવાનું નક્કી કર્યું છે. પણ હજી મૂકાયાં નથી, તો તે સંબંધમાં થું હકીકત છે તે જણાવવા માટે રેલવે એન્જિનિયરને પૂછવામાં આવ્યું.

(૩) મહુવા પ્લાન્ટેશનનાં એક-લુંડ પંડેના વાધનગરની સીમને રજા કરે છે તે સંબંધમાં ચોખ્ખા જાહેરત કરવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું.

(૪) મીઠું પકવનારા અગરોઆને એવું મહેનતાણું વખતસર મળી જવું જોઈએ. માટે તેઓ જેટલું મીઠું પકવે તેટલા મીઠાનું મહેતાણું તેઓને આપવું જોઈએ અને ઈન્નરદારને કહી દેવું કે એ શરતે ઇન્નરો રાખવો હોય તો રાખે નહીં તો ઈન્નરો છોડી દે.

મહુવાથી તા. ૨૧ મી એ વીક્ટર જતાં રસ્તામાં ડુંગર થાણું તપાસવામાં આવ્યું હતું. દરબારી ઉતારામાં ગામના ખેડૂતો તેમજ વેપારીઓની ઘણી સારી મંખ્યા એકઠી થઈ હતી. યાજ્ઞા ઓશીમ તપાસતાં મરહુમે કેટલીક સૂચનાઓ આપતાં કહ્યું કે:—

(૧) ખેડાં પ્લાન્ટાં કાઢનારાઓને શિક્ષા થાય છે.

માટે ખુલાસો કરવો તે વિચારીને કરવો ખોટો ખુલાસો નાવાયકી સાબીત કરે છે આળસને માફ થઈ શકે છે પણ ખોટાને નહીં

(૨) એક જ બાબતના બે ત્રણ તુમારો કરવા, ઠીક છે કે તેમા કાર્ડ ફેગફાર ઝગાતી જરૂર છે દાખલા તરીકે એક ખોરડું દરબાગ દાખલ કરવાનો તુમાર હોય અને તે જ ખોરડાનો એઘારામર જેનો કબજો હોય તેટલી મુદતતુ બાહુ વસુન કરવાનો તુમાર હોય

(૩) હું તો ધગડો માણુમ છું એટલે આ નોઈ રહું છું પણ દીવાન સાહેબ નો અહીં આવશે અને આ બધું જોશે તો પછી શું સ્થિતિ થશે એ તું કાઠ કહી શકતો નથી હું તો વસુલાતી ઉપરી તગીકે આ બધું સહન કરે છું

યાણા ઝોડીસનું કામ તપાસ્યા પછી ને લોકો ત્યાં એવજ થયા હતા તેઓને ઉદ્દેશીને સર પ્રભાસકરે કેટલોક વાતો કરી આ ગામે ગ્રામપચા-યતના વિચારોને બદલે તેમણે વેપારગો, ખેડૂતો પાસેથી ભારે વ્યાજ લે છે તેના ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો વેપારીઓને પૂછવામા પણ આવ્યું કે તમે કેટલું વ્યાજ લ્યો છે એક વેપારીએ ૨૫ ટકા સુધી વ્યાજનો દર લેવાનું કહેતા સાથે સાથે તે દરની ચોગ્યતાનું પણ સમર્થન કર્યું હતું એટલે પછી મરહુમે વેપારીઓ અને ખેડૂતોના સમઘની બાબતોને ૨૫% કરતાં જણાવ્યું કે —

“આજ ને વાત હું કહેવા આવ્યો છું તે વેપારીઓ અને ખેડૂતો બંને મમજી લે દરબાગના તો બંને બાળકો છે પણ એમનો સમઘ બગાળર મરજો થવો નોઈએ પણ વેપારી ૨૫ ટકા વ્યાજ લે અને તે પણ એ રીતે કે પહેલાં જ સવાયા લખે, ને ત્રણ વગસમાં બમણા થાય એ તો ન જ બની શકે હવે જેને ખાવા રોટલા નથી, પહેરવા લુગડા નથી તે શી રીતે એ રકમ આપી શકે ? મહાગાજનો તો વિચાર એવો છે કે વેપારી અને ખેડૂતનો એવો

સબધ કરી નાખવો કે બંનેને રૂપિયા મળે એટલે વેપારીઓએ વ્યાજના દરમા ઘટાડો કરવો પડશે અને ખેડૂતોએ બની શકે એટલા ઝોછા રૂપિયા એમની પાસેથી લેવા જોશે તો જ એ સમઘ સુધરશે હવે હું તમને વેપારીઓને પૂછું છું કે તમે એમની પાસેથી કેટલું વ્યાજ લેવા ઇચ્છો છો ? દગ્ગારે પહેલાં પોતાના રૂપિયા છોડી દબને તમારા રૂપિયા પતાવ્યા છે દરબાર જેમ દયા ગમે છે તેમ વેપારીએ પણ સમજીને માણસ થવું નોઈએ માટે હું તમને ફરી પૂછું છું કે કેટલું વ્યાજ લેશો અને આપશો એટલા જ લખશો કે સવાયા લખશો તે કહો ? તમારે ચોપડામા લખી રાખેલી મોટી રકમો નોઈએ છીએ કે ને બરાબર હોય તે નોઈએ છીએ ? વેપારી પણ દગ્ગારની પ્રગ છે અને જરૂરની પ્રગ છે કારણકે ડરજ માફ થયું છે એટલે ખેડૂતો વીધોગીના રૂપિયા તો આપી શકે એવી સ્થિતિમા છે પણ દગ્ગારના રૂપિયા આપ્યા પહેલાં ખેડૂત બીજો માલ વેચવા બધ તો એ ખેડૂત ચોર છે એમ હું મમજી છું એટલે આટલી દયા છતાં ને ખેડૂતો એમ કરે તો હું સમજી કે એના ઉપર પરમેશ્વરની કૃપા નથી હવે ખેડૂતો ભરી શકે એવી સ્થિતિમા છે ખેડૂતોના વ્યાજના ૨૦ લાખ માફ થયા છે x હું કાર્ડ વેપારીને નુકશાન કરવા નથી માગતો પણ ખેડૂત તમને લીધેલા રૂપિયા બગાળર આપી શકે એવો પ્રબધ કરવા માગું છું અને તેમાં દરબાર વેપારી અને કણુથી ત્રણેને લાલ છે

દરબાર તગાવી તો આપે છે પણ બીજો પ્રસંગે વાણિયા પાસેથી રૂપિયા લીધા વગર છુટકો નથી તે વખતે વાણીઓ એમ માની લે કે ઠીક હાય આવ્યો છે તો એ રૂપિયા વાણીઆના મળે નહિ અને બધ દગ્ગારની વીધોગી નેટયુ લગભગ વ્યાજ આપવું પડતું એ બધ થયું છે એટલે હવે ખેડૂત દગ્ગારની વીધોગી ન આપી શકે એવું હું માનતો નથી પણ વાણિયા ચક્રવર્તિ વ્યાજનું વ્યાજ ગમે

x આ વખતે ડાહ્યોરનો દાખડો મરહુમે આપ્યો હતો ને અત્રાડ અપાધ ગયો છે

ઐટલે બે ત્રણ વરસમાં બમણા થઈ જાય. વળી કેટલાક સવાવાના સવાયા કરે છે એ ખેડૂતની મગદૂર છે કે આપી શકે? તમારા રૂપિયા આવતા નથી અને તેઓ રાટલા વિનાના ગરે છે. જો કે તમારી પાસે ખેડૂત બીવારણના રૂપિયા લેવા નહીં આવે પણ પાણી લાવવી હશે તો લેવા આવશે. કણખી પાસે ધાન ખાવા ન હોય પણ પાણી લાવવામાં પાંચસો રૂપિયા ખરચશે. એ તેમણે પણ મુઠગું નેશે. હવે આ રૂપિયા જો તમે ખેડૂતને ચોગ્ય દરે આપો તો તમને ન મળે એમ હું માનતો નથી. પણ તમે મને કહો કે કેટલું બ્યાજ લેવા માગો છો? તમે બે ટકા એની પાસેથી લેવાની વાત કરો છો પણ લેશો કાની પાસેથી? આપી શકે તેની પાસેથી બાર આના અને ન આપી શકે તેની પાસેથી ત્રણ ગણું બ્યાજ? પણ હું તમને કહું છું કે જો આ ગામમાં વેપારીઓ વેપારી તરીકે નહીં રહેતા હોય તો હું આ ગામમાં દરબારી દુકાન કાઢીને બ્યાજે રૂપિયા આપીશ, પછી તમે શું કરશો? હું કાંઈ ધારો કરવાનો નથી. લાટડીએ મારવાનો નથી પણ મારે તો તમારો અને એમનો મંબંધ સુધારવો છે ઐટલા માટે આ પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. મારે દરેક ગામે ગ્રામપંચાયત અને સહાયકારી મંડળી કરવી છે. અને સહાયકારી મંડળી દરબાર ધારા પ્રમાણે ધીરશે પછી તમે ક્યાં જશો? માટે મારી વાતનો વિચાર કરો. સાથે સાથે હું ખેડૂતોને પણ કહું છું કે લીધલા રૂપિયા જો ખેડૂત આપતો નથી તે કોઈ દિવસ હોયો આવતો નથી. દરબારને તો વેપારી અને તમે બન્ને સરખા છો, માત્ર તમારી ઉપર દયા છે કારણ કે તમે વધારે ગરીબ છો. પરંતુ તમારે જોઈએ તે કરતાં એક પાઈ પણ હરામ ગણી વધારે લેવી નહીં. દરબાર તમને તમાવીના રૂપિયા બહોળે હાથે આપે છે અને તે માટે તમારે ચાણાદાર પાસે જવું પડે છે. પણ ગ્રામપંચાયત જ્યાં તો તમારે ત્યાં પણ ન જવું પડે. ગ્રામપંચાયત જ તમને પૈસા આપે. વળી એને બબર પણ હોય કે આ સાચું માગે છે કે ખોટું ઐટલે તમને ચોગ્ય રકમ જ મળે. તમારે ધક્કા મટશે અને બે રૂપિયા ખરચ પણ બચશે. ગ્રામપંચાયતથી લાંચ લેવાય નહીં કારણ કે પાંચ માણસો ભેગા થઈને લાંચ લઈ શકે નહીં. ગ્રામપંચાયત

તમાવીની રકમ વરસ બાબરે દરબારને પાછી આપે ઐટલે એમાં દરબાર અને ખેડૂત બન્ને સલામત. હું પૂછું છું કે ગ્રામપંચાયતમાં વેપારી શા માટે ન હોય? જો ભગસો મેળવ્યો હોય તો લોકો કહે કે આ શેકેને લીધા હોય તો સારું. કારણ કે નામું બુએ અને હિસાબ બરાબર રાખે. તેમ કણખી અને શેકેનો સબંધ જળવાઈ રહે. ઐટલે મારી ઇચ્છા એવી ખરી કે ગામમાં વાણીઓ સારા, જરા ઠીક અને ગમે તેવું કરે તેવો ન હોય તો તેને લેવાથી લાભ થાય. અને તમારાં નાણાંની સલામતી પણ જળવાય."

ત્યાર પછી ઢોરઉછેર સબંધી વિવેચન કરતાં કહ્યું કે "દરબારની ઇચ્છા છે કે રાજ્યમાં સારા વાછડા થાય તો ખેતીના કામમાં લાગે. બેસના પાડાનું શું થાય છે? તેનું પાપ કાના ઉપર? એ પાપને લઈને તમારી આ સ્થિતિ છે. માટે ભેંસો જેમ અને તેમ ઓછી કરી ગાયો ગળે. દરબાર પોતે પોતાની ગાયો રાખે છે અને ટકે દસ દસ શેર દૂધ આપે છે. દરબાર બે ત્રણ ગામ વચ્ચે એક ખૂટ પણ આપે છે. તમને ધણી એવા મળ્યા છે કે તે કશાની ના પાડી શકે એવા નથી. તમે જોયા તો હશે! કેવા હરતા મોં વાળા છે? એમણે મને કહ્યું છે કે દરેક ગામે દરેક ખેડૂતને એક કાસનો કુવો હોવો જોઈએ. કારણ કે દુકાળ આવે ત્યારે વિધીની માફ થાય પણ ખવરાવવું શું? કુવાથી ઢોર પણ બચે અને ખેડૂત પણ બચે. દરબારની વીધીની જાય તો જાણે જાય પણ ખેડૂત તો બચેને! લાવનગરનો રાજ્ય કાઈ દિવસ વાણીઓ થાય એવો એ નથી.

તમે કહો છો કે અહીં ખાંડ પાણી નીકળે છે અને પાણીને તથા પાકને મેળ નથી. પણ દરબાર એવું કરશે કે અહીં ક્યા ક્યા પાકો કરવા કે જેથી જમીનને અને પાણીને મેળ થાય. તમે કુવા કરવાનો વિચાર કરશો તો દરબાર આખાદીના રૂપિયામાંથી તમને મદદ આપશે. જેમની પાસે ભાડકુવા હોય તેમણે બંધાવી લેવા જોઈએ. દરબારે દબા તપામાં બધા ભાડકુવા બંધાવી દેવાનો વિચાર કર્યો છે. પણ એને ધણી વરસ લાગે. ઐટલે ન્યાં ખરેખરા ભાડકુવા થઈ ગયા હોય એમણે અરજ કરવી કે તરત તે થઈ જાય. વળી ટ્રેકટરથી જો તમે તમારી જમીન છોડી બેસો તો એમાં ઓછા વરસાદે પણ સારો પાક

ધાય, એમ કહે છે. દરબારશ્રીની એવી ઈચ્છા છે કે દરેક મહાસભા એક ગમ મક્ત ખેડી દેવું જેથી એ ગામને માથે વાવવા અને નોંધવાનું જ કરવાનું રહે. દરબાર ચાર પાંચ ટ્રેકટરો લેવાના છે. એ અજમાવી જોવું છે તેમાં જો લાભ થશે તો વધારે લેશું. અને તમને પણ જો લાભ લાગશે તો તમે પણ ખર્ચ આપીને લેશો. હવે હું ચાકી ગયો છું. પણ દરબારની ખાસ ઈચ્છા છે કે ખેડૂત સારી સ્થિતિમાં આવે એટલા માટે એમણે મને અધિકારી બનાવીને મોકલ્યો છે કે તું જા અને તને ફાવે તેમ કર પણ પ્રજાની સ્થિતિ સુધાર. એનો ખરો ઉપાય આમપંચાયત છે, આમપંચાયતમાં જ ખેડૂત, વેપારી હોય તેને પણ રાખવો. એ તમારું અને તમે એનું જાણો અને એમ કરતાં કરતાં બનનેનો સુખરૂપ સખંધ થઈ જાય.

હવે મારી તમને એક વિનંતિ છે કે અહીં જેઓ આવ્યા હોય તે બીજાઓને જમીને કહે કે દરબારની આમપંચાયત આપવાની ઈચ્છા છે. પોલીસ ઉપર, રેવન્યુના ચોક્કામર ઉપર તમારી સત્તા, કોર્ટએ ખેતર ચરાવી દીધું હોય તેને વળતર આપવાની પણ તમારી સત્તા, રેડિયાર માણસોને કાઢી મૂકવાની પણ સત્તા, લેણેણ પતાવવાની અને દંડ કરવાની પણ સત્તા તમને આમ પંચાયતમાં મળે છે. પણ તમારાથી ચાલતી શકાય એટલું લેવું પણ જો આમપંચાયતમાં પડેો કર્યા કરશો તો તે ચાલશે નહીં. એવા બગડી ગયેલા ગામને વહીવટ પછી કોણ કરે ? માટે એવા એક જ ગામે હું એક જ ચાણાદાર નીમવા માગું છું. બલે એવા વધારે ચાણાદાર રાખવા પડે પણ ચાણાદાર નીમાવાની ધાસ્તીને લીધે બીજા આમ-પંચાયતો તોફાન કરી શકશે નહીં. દરબારને જુલમ નથી કરવો પણ સાંકે રાખ્ય કરવું છે. નહીં તો ગામડે ગામડે ફરીને તમારું કરજ શા માટે પીટાડે ? જે કામ સરકાર નથી કરી શકી તે કામ આપા બાળક ગમએ કર્યું છે. એને તમારા મગજ નથી જોતાં. એને તો તમારું હલ્લ જોઈએ છોએ. મગજ તો દબરો રૂપિયાના પગારે આપીને એ એળવશે. એને તમારી ભક્તિ જોઈએ છોએ અને ભક્તને તો પ્રભુ પણ આધીન છે એમ કહેવાય છે, તો મહારાજ પણ તમને આધીન થશે.”

કુંગરનું બાપણ પૂરું કર્યા પછી નીચેની બાબતોની

ચર્ચા પોતે કરી હતી.

(૧) કોઈ ખેડૂત પોતાનો ભાગ સહ ભાગીદાર વગર બીજાને વેચી ન શકે એ બાબતમાં ફરકાર થવાની જરૂર છે અને તેનો ખાસ વિચાર કરવો જોઈએ

(૨) કુંગરના સધીઓ પાસે રૂ. ૫૫૦) બાકી હતા. તે રકમમાં મૂળ આવી ગયા હોય તો હાલની રકમ માફ કરવા બલામણુ કહેવી. આ મંજૂરી તુમાર સ. ૧૯૫૬ થી ચાલે છે, તેનું છેવટ કરવું.

કુંગરથી એટલે રસ્તે તા. ૨૧-૧-૩૮ ને રાજ પોર્ટ વીકટર ગયા હતા. મરદુમના રાગી કવિ દુલા લાયા કાગરનું મળદર ગામ વીકટરથી આશરે માઈલ દોઢ માઈલ છે, એમનાં કાગરોનો અહીં કીક રમાસ્વાદ મળ્યો હતો, અને બીજા દિવસે કવિ કાગ મરદુમને “એક વિનંતિ કરે,” તે પહેલાં જ એમને કહ્યું કે “હું ખુશીથી તમારે ત્યાં જમવા આવીશ.” પોતાના મનની ઈચ્છા ક્ષિત થઈ એ જાણી કવિ કાગને કહ્યો આનંદ થયો અને બીજા દિવસે રાત્રે મળદર જવાનું થયું. મળદરમાં કવિ કાગને ત્યાં ગામના બધાં માણસો આબાલ વૃદ્ધ સર્વ એકઠાં થયાં હતાં અને એ બધાને મરદુમનાં દર્શનથી અતીશય આનંદ થયો હતો. ત્યાર પછી રાટલા, ખીચડો, કઢી, દહીં વગેરે રાત્રી ભોજન લેવામાં આવ્યું હતું અને ગામના દરેક માણસને મરદુમ તરફથી એક એક રૂપિયા આ પ્રસંગની યાદગીરી નિમિત્તે કવિ કાગની દ્વારા આપવામાં આવેલ હતો. પોતાના અગત્યના કામ પ્રસંગે અને વિશેષતઃ તો મરદુમ સર પ્રભાશકરની સાનિધ્યમાં એવા કાર્ય નિમિત્તે ત્રી શકાય એવા શુભાચયથી ગઢાવાળા મોહનલાલ શેઠ પણ અત્રે આવ્યા હતા. વીકટરથી પીપાવાવની જગ્યા જોવા સાંજે મરદુમ ગયા હતા અને ત્યાં પણ આસપાસનાં માણસો એકત્ર થયાં હતા. અત્યાર સુધીની સુસાફરોના પ્રમાણમાં પોર્ટ વીકટરમાં અગત્યદારોની સખ્યા ઓછી હતી વીકટરથી એક દિવસ તા. ૨૨ મીએ રાજ-પરગા જે આમપંચાયતનું ગામ છે ત્યાં ગયા હતા. આ ગામ આખાનો ઉત્સાહ ધણો હતો અને લોકોએ, ઓ પુરૂષ બાળકોએ મરદુમનું પાદર સુધી આવી અતી પ્રેમપૂર્વક સ્વાગત કર્યું હતું.

ગુજરાતનાં કરારનામા

રેવાકાંઠા એજન્સિ

(પુસ્તક ૧૧, અક ૪, પૃ. ૨૮૯ થી)

બ્રિટિશ સરકાર તરફથી રેવાકાંઠા તથા છલ્લે પાવાગઢના પોલિટિકલ એજન્ટ જે. પી. વીલોબી, સરકાર અલીઝાં બહાદુર દાલતરાય સીંધીઆ સાથે ઠાકોર કેસરીસીંગ અલોસીંગ તથા તેમના પુત્ર દીપસીંગ, મેવાસી ગામ મેળે કંજરીના, -કંજરી પ્રગણે હાલોલનાએ મહુ શુદ્ધ ૮ સંવત ૧૮૮૨ તા. ૧૫ મી શ્રેષ્ઠઆરી સને ૧૮૨૬ ને રોજ સારી ચાલતું શ્રેણમીન ખત લખી આપેલું તે.

અમે અમારી રાજ પુરીથી તથા અકલ હોંશી-યારીથી સરકારને લખી આપીએ છીએ તેમાં નીચે લખેલી કલમોની સરતો છે, તે હંમેશ મુધી અમને અમારા બાપાતોને અથવા અમારા જાંપામાં રહેનારા અથવા તેના પરાં, મેવાડા, વાડા અથવા વાસના નામથી જે કહેવાય છે, તેના રહેવાસીઓ અથવા હથીઆરબંધ માણસોને કબુલ મણુર છે.

કલમ ૧

ઉપર લખેલા ગામોમાં અથવા અમારા વહિ-વટની જમીનમાં હાલ ને અમલ એહેલો છે તેનો આદર કરી તથા તેના હુકમને એકદમ માન્ય કરી અમે સલાહ સંપથી ચાલીશું. એજન્ટ સાહેબ, જમા-બંધી બાબત, ધાસ દાણા વગેરે હકો આજમુધી સરકારને ભરેલા છે તે બાબત ને બદોગરત કરાવશે તે અમારે કબુલ છે અને તે પ્રમાણે વર્ષો વર્ષ અમે રકમ ભર્યાં કરીશું. ઉપરવાડની જમીન અમે ખેડીએ છીએ તેની ઉપર અસલ રિવાજ પ્રમાણે જે દાણ લેવાતું હશે તે તથા વાંટા વગેરેની જમીન ઉપર જે સલામી ચાતી હશે તે વર્ષો વર્ષ આપ્યા જન્ટશું. અસલ વહિવટ પ્રમાણે હકદારોના હક પશુ અમે આપીશું.

કલમ ૨

સરકારના રાજ્યમાં રૂંધત પ્રમાણે અમે રહીશું અને અમારા ધંધા રોજગાર તથા ખેતી પોતપોતાની ચલાવીશું. અમે કુકમનાવટ કરીશું નહીં અથવા ટંટામાં સામેલ થઈશું નહીં, અથવા સરકાર, તાલુકદાર કે જમીનદારના કોઈ માણસ જોડે સલાહનો ભગ કરીશું નહીં તેમજ અમે માંહોમાંહે પશુ લડીશું વડીશું નહીં. હાલ જે સરકારનાં ચાણા છે તે તમા હવે પછી કરવામા આવે તેમાંથી જે કુકમ આવશે તેને માનીશું.

કલમ ૩

ગરાસ, વાટા, દાણ, રખાવા બાબત તથા સરકાર તાલુકદાર કે જમીનદારના ગામોમાં વસનારા માણસો ઉપર જે અમારો દરદાવો હશે તેમાં જે જે ગામમાંથી દહેણું નીકળતું હશે તેનો સવિસ્તર હિસાબ એજન્ટ સાહેબને અમે આપીએ અને એજન્ટ સાહેબ તપાસ કરી ધનમાદ પ્રમાણે તે બાબત જે નક્કી કરશે તે હંમેશ મુધી અમે તે અમારા ભાઇએ કબુલ રાખશું. એ હક્કોમાંથી સરકાર જેટલો ભાગ અમને આપશે તે અમે ઉપકાર સાથે લઈશું. હમારી અને બીજા કોઈની વચ્ચે કોઈ વખત ચીમાડાની તકરાર નીકળશે તો તે વાત એજન્ટને જાહેર કરીશું, અને તે સાહેબ જે વાજબી નજરે દેરાવશે તે અમારે કબુલ છે.

કલમ ૪

અંગઉધાર નાણા ધીરી ગરાસ, જમીન, કે ગામ ઉપર અમારો કબજો થએલો હોય તેની તજવીજ કરી કરજનો જેટલો ભાગ વાજબી દરે તે આપવા બાબત સરકાર જે દરાવ કરશે તે અમે માનીશું, એવી જમીન, ગરાસ અને ગામ ઉપરથી અમારો હાથ ઉઠાવીએ છીએ. તેમના માસિક

અથવા રહેવાસીઓ સાથે રૂબરૂ કંઈ તકરાર અથવા ટોટા કરીશું નહીં; કોઈ સાથે અમારી લેણેણીમાં વાધો પડશે તો તે વાત સરકારને કાને નાખીશું અને સરકાર વચ્ચે પડી જે સુકોદા કરશે તે કબજા કરીશું. ગામના લોકો જોડે કંઈ તકરાર કરશું નહીં અને સરકારના ઠરાવથી વધારે માગીશું નહીં અને કોઈ ગામ ઉપર વધારે ખર્ચ નાખીશું નહીં.

કલમ ૫

સરકારને જાણ પડે કે કોઈ ગામ અથવા જમીન જોર જુલમથી અથવા વગર હક અને હાઈ લીધી છે તો તે વાતનો હુકમ આપે ત્યારે તે પાછી આપવી, અને હવે પછી સરકારની આગળથી પરવાનગી મેળવ્યા સિવાય કોઈ ગામ, જમીન, પસાયતું, અથવા ગરાસ, કૃષ્ણાર્પણ, ગીરો, અથવા વેચાણમાં અમને આપવાના દસ્તાવેજો લખાવી હાઈ અમારે કબજે લઇશું નહીં.

કલમ ૬

અપરાધી અથવા બહારવટીઆ સરકારના તાલુકદાર, કે જમીનદારના ગામોમાંના કોઈ જોડે હમે બળદાર રાખીશું નહીં, કોઈ ચોર અથવા છુટારાને આશરો આપીશું નહીં તેમ અમારા ગામોના કોઈ માણસે તરફથી મળવા પણ દઇશું નહીં. અમે તેમને ઉતરવાને જગા અથવા ખાવાનું આપીશું નહીં અથવા અપાવા દઇશું નહીં, તથા એવા જ પ્રકારના માણસો અમારા હાથમાં આવશે તો પકડી સરકારને સ્વાધીન કરશું. અમે તેઓ જોડે બળદાર રાખીએ છીએ એવું સાબીત થાય તો તે માણસો અને યુનાની જવાબદારી અમે આપીએ અને સરકાર જે દંડ બેસાડે તે ભરીએ. ચોરની પગડી અમારા સીમાડામાં અથવા અમારા ગામમાં નીકળે તો તે અમારે બોજે ગામ પહોંચાડી આપતી ને તેના ઉપર ચોરી સાબીત કરી આપવી તથા એમ ન કરીએ તો ચોરને પકડી લાવી ચોરેલો માલ દાખલ કરીએ અમે ચોરની મંગતમાં રહીશું નહીં. તેમ અમે મને ચોરી કરીશું નહીં. અમારી જાણમાં કંઈ ચોરી અથવા અપરાધ બીજા કોઈ

ગામના તરફથી થએલો આવશે તો તે વાતની ખબર જલદી સરકારને પહોંચાડીશું અને ન પહોંચાડીએ તો તેની ચુકુતેગારી આપીએ. સરકાર, તાલુકદાર અથવા જમીનદારના તાબાના ગામમાં અમારા ગામનું કોઈ, ચોરી અથવા ગુનો કરવાના ઇરાદાથી જઈ ચડે તો તેના જવાબદાર અમે છીએ અને તે કામ કરતાં પકડાય અને તેમાં માર્યો જાય તો તે ગામ ઉપરથી અમારે રજુવટીઆના હક્ક ઉપરથી હાથ ઉઠાવવો; અને અમે તે દાવો કરીએ નહીં, એટલું જ નહીં પણ કોઈ બીજાને પણ કરવા દઇએ નહીં.

કલમ ૭

ગરાસ, રજુવટીઆ, વેચાણ, અથવા અમારા ગામોમાં હાલ રહેતા તથા હવે પછી રહેવા આવેલા કોઈ ગરાસીઆના પસાયતાના હકમાં હરકત થાય અથવા અટકાવે તો તેની દાદ સરકારને જણાવીએ, અને લોકો ઉપર તેના તરફથી સીધા બખેડો થવા દઇએ નહીં; એ કામમાં અમે કસુર કરીએ અને તેથી નુકશાન પહોંચે તો તેના જવાબદાર અમે છીએ, અથવા ચુકુતેગાર ગરાસીઆને સરકારના હાથમાં આપી દઇએ. હાલ જે અમારે ત્યાંના રજૂપૂત અને કોળીઓ છે અથવા હવે પછી રાખીએ તેમના એવો બંદોબસ્ત કરીશું કે કોઈ જગાએ અમારા ઉપરના દાવા બદલ ન્યાં સુધી તેઓ ચાકરીમાં છે અને રજૂ મળી નથી ત્યાં સુધી તેઓથી કોઈ જગાએ શીસાદ થઈ શકે નહીં, નહીં તો તેના પરિણામનો જજાબ અમે આપીએ.

કલમ ૮

અમારી વંશપરંપરાની જમીન અથવા મિલકત અથવા બાઇએ ભાગ, ગીરાસ, વોટો, પસાયતું, વગેરે રજુવટીઆના કરજ બદલ અથવા બક્ષિસથી આપેલું જે દશે તે કરજ બદલ અથવા મોખદલાનો બરાબર બંદોબસ્ત કર્યા વગર તે અમે પાણું લઈશું નહીં. અસલ રીવાજ પ્રમાણે અમારા બાપુઓના અથવા બીજા માણસોના જે ગીરાસ અને ઝોઝદા છે તેમાં અમે વાધો લઈશું નહીં અથવા હરકત કરીશું નહીં.

નહી. એ બાબતમાં અમે કંઈ ફેરફાર કરવાના નથી પણ ઉપલી એક પણ બાબતમાં ટૂંટી પડશે તો તે વાતની ફરીઆદ એજન્ટ સાહેબને ત્યાં કરીશું અને એજન્ટ સાહેબ ધનસાક્ષને અનુસરીને જે કરશે તે અમારે કબુલ રાખવું. અમારા ગામના મોટા શાહુકારો, બ્રાહ્મણો, અથવા ગરીબ લોકો જે રહેતા હશે તેના ઉપર નકામો લુલ્લમ પાડીશું નહી અથવા તેમને હરકત, હિલ્લો કરીશું નહીં.

કલમ ૯.

દેશમાં આવતાં જતાં વેપારી વલુગરાઓને કંઈ દુઃખ દુષ્ટિ નહીં, પણ મોટા રસ્તા ઉપર ખરોખર બંદાબસ્ત રાખીશું. અમારી હદમાં તેઓને કંઈ તુક-શાન થાય તો તુકશાન કરનાર માણસોને હાજર કરીએ. અથવા તેનો જવાબ દઈએ ધણા દલાડાના જુના વહીવટ પ્રમાણે વેપારીઓ પાસેથી જેટલી ગદાઇ લેવામાં આવે છે તેથી વધારે લઈશું નહીં અને એ બાબત હવે પછી કંઈ વાંધો પડનાર નથી.

કલમ ૧૦.

સરકારના નોકરીઆત તથા સરંજામને અમારી હદમાં તેઓ ઉતારો કરે તો આશરો આપીશું; તથા અમારા સીમાડા સુધી હેમકુશલ તેમને પહોંચતા કરવાને વળાવા. આપીશું આ બાબતમાં સુલક સિરસ્તા પ્રમાણે ચાલવામાં અમે કસૂર કરનાર નથી.

કલમ ૧૧.

સીંધી, આરબ, મકરાણી અથવા પરદેશીઓની સીંધી અમારે ત્યાં હશે તે કાઢી મુકવી અને હવે પછી તેવી જાતના લોકોને અમારે ત્યાં નોકર રાખીશું નહીં; અને કોઈને પણ નોકર રાખવા દઈશું નહીં. આજ પછી આ કરારથી અમે ઉલટા ચાલીએ છીએ એવું. સાબીત થાય તેની શુદ્ધેગારીનો દંડ આપીએ અથવા સરકાર જે સજા કરાવે-તે ખમીએ.

કલમ ૧૨.

નામદાર કંપની સરકારની મરજી પ્રમાણે પર-મીટ અથવા છાપ વગરનું અરીજી ખુલ્લું અથવા છુપુ જવા આવવા અમારે ફેલું નહીં. એ બાબત અમારી

હદમાં ખરેખરો બંદાબસ્ત રાખીશું અને વગર રંજીતું અરીજી માલમ પડશે તો તે પકડી સરકારને રિપોર્ટ કરીશું અરીજીના વેપાર બાબત સરકાર જે કંઈ હવે પછી બંદાબસ્ત કરે તે પ્રમાણે અમારે ચાલવું.

કલમ ૧૩.

ઉપલી કલમો સિવાયના જે કાંઈ કલમો સરકાર તરફથી આવશે તે પ્રમાણે અમારે ચાલવું અને તજ-વીજના કોઈ કામમાં સાહેલી માટે હાજર થવાનું જરૂર હોય તો તે માણસને અમે હાજર કરીએ.

કલમ ૧૪.

અમારા ગામમાં સરકાર તરફથી મહેતો અને સીપાઈ હાલની કબુલાત ખરોખર પળાય છે કે નહી તેની તપાસ રાખી રિપોર્ટ કરવાને રાખવામાં આવશે, તો જે બનશે તે અમે તેને જાહેર કરીશું તથા સર-કાર જે બાબતની ખબર મંગાવશે તેનો ખરેખરો હેવાલ આપીશું.

કલમ ૧૫.

આ કબુલાત અમને અમારા વારસોને સૂંદ્ર, ચંદ તપે ત્યાં સુધી કબુલ છે. તે માટે અમારી કમ રમજ અમારો છોકરો જીવતો હોય તો સરકારની મંજુરી તથા જાણથી અમારી ગાદીનો વહિવટ તેને મળે. જો કોઈ છોકરો, યા વારસ ન હોય તો, તથા એકદો દત્તક લેવાની અમારી મરજી હોય તો તે બાબત સરકારને અરજી કરીએ અને સરકારના કરાવે ચાલીએ.

આ પ્રમાણે પંદર, કલમો કબુલાતની થઇ છે, અને તે પ્રમાણે ખરોખર રીતે હંમેશા અમે ચાલીશું અને તેમાંનું કંઈ તોડીએ તો સરકાર સજા કરે તે અમારે કબુલ છે અને તે પ્રમાણે ખરોખર ચાલવાની બાંહેધરીમાં અમારી વતનની જમીન, ગીરાસ અને ખીજી મીફત સાનમાં લખી આપીએ છીએ. અમારી મારી ચાલના હાજરીના જમીન અમે વળી આપીએ છીએ અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે અમે ચાલીશું. બહારોટ, હમીરસીંઘ દેવીમીંઘ, મહેતાખર્સીંગ કાલીદાસ, હાસોલ પ્રણે ગામ મોજે કંજેરીના રહેનાર જમીન

છે અને અમારા આંડ જમીન વાંગદરા પ્રગણાના સુરનેજ ગામના માલેક પગી, નારણભાઈ ઉદેસીંગ તથા વડોદરા પ્રગણાના સાકુરકા ગામના માલેક બહારીયા અવલસીંગ કરયા છે, તેઓ તેમના કરાવ પાળશે અને સૂર્ય ચંદ્ર તપે ત્યાં સુધી તેમ કરી અમોને ઉપકાર કરશે અને તેને બદલે તેઓની માલ મિલકત જવાબદાર છે.

(સહી) ઠાકોર કેસરીસીંગ અલ્લેસીંગ ઉપર લખ્યું
સહી.

પોતાના તરફથી પોતાના છોકરા દીપસીંગ, ભાઈઓ અને ચાકર નફર વગેરે પોતાના તાબાના તરફથી.

જમીન થનાર બહારોટ કંચેલી કબૂલાત.

અમે અમારી રાજ ખુશીથી ઉપલી કબૂલાત લખી આપનારા શખશે તરફથી સારી ચાલ તથા હાજરીના જમીન ચલા છીએ.

(સહી) બહારોટ હમીરસીંગ દેવીસીંગ

(સહી) બહારોટ મહેતાબસીંગ કાલીદાસ મોજે
કંચેરીના

આંડજમીન થનારાઓના એકરાર.

રાજ ખુશીથી તથા અકકલ દુશીઆરીથી અમે હંમેશાં વર્ષો વર્ષના અને દર પેઢીના ઉપર લખેલા પ્રમાણે ચલાવવાના સરકારને આંડ જમીન ચલેલા છીએ અને તે પ્રમાણે ચાલીશું; અને તે પ્રમાણે ચલાવવા વિશે અમારા કુળ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે નહોં ચાલે તથા સરકારની મરજી પ્રમાણે સરકારને રાજ નહોં રાખે તો અમે એકમતે એકજતે તેનો જવાબ આપીએ; અને તે બાબતના અમારી જમીન મિલકત વગેરે જમીન છે. આ કબૂલાત ખરી અને સાચી છે.

(સહી) પગી જીતસીંગ પતુભાઈ સુરનેજના

" નારણભાઈ ઉદેસીંગ બાહરેલના.

" બહારીઆ બાવાભાઈ અવલસીંગ
સાકરડાના.

મહીકાંઠા

સને ૧૮૦૭માં હંમેશના બંદોબસ્તનો કાઠીઆવાડમાં જે ચાલ થયો હતો, અને જેથી કરીને મુલકગીરીની વખતે આગળથી ઉધાર આપવું પડતું હતું તેની જરૂરીઆત મટી ગઈ તેથી તે બંદોબસ્ત દેશ અને લોકોને એવો ફાયદાકારક માલમ પડ્યો કે મહીકાંઠામાંના ગાયકવાડના દાવાની બાબતમાં તેમ કરવાનો પછી જલદી કરાવ થયો; એ બાબતમાં જેથી બંદોબસ્ત ગોરેસરના રાજ્યએ પ્રથમ કર્યો. સને ૧૮૧૨ સુધી એવા બંદોબસ્ત ચલા નહોતા કે જેથી રાજ્યોએ પાછલાં દશ વર્ષની સરાસરી ગણી ગાયકવાડનો હક આપવાનું કબુલ કર્યું. આવા બંદોબસ્તથી ગાયકવાડના દરદાવાનો નીકાલ થયો પણ ધડરના રાજ્યોએ જે પેશકશી લેતા હતા તથા કેળી રાજ્યોએ ચોપાઈ ઉધારવાતા હતા તે બાબત તો એમની એમ રહી. સને ૧૮૨૦માં જ્યારે કાઠીઆવાડ અને મહીકાંઠાની ઉપજ ગાયકવાડે અંગ્રેજ સરકારને સ્વાધીન કરી ત્યારથી મહીકાંઠાનો અમલ અંગ્રેજ સરકારથી જ થાય છે.

સને ૧૮૩૯માં કાઠીઆવાડની પેટે મહીકાંઠામાં પણ ફાજદારી ઈન્સાફ માટે એક ફોર્ટ કહાડી, તેમાં પોલીટીકલ ઝોનન્ટ, બે અથવા ત્રણ એસેસરોની મદદથી લખંડર ગુન્દાની તથા જે કામમાં જુદાજુદા રાજ્યની રૈયતનો સંબંધ હોય તે કામની તપાસ કરે. સત્તી, સમાધ વગેરે દેહશુદ્ધિનાં રૂપો અને તેમના ધગધગતા ગોળા વિગેરે કીચકવાનું અંગ્રેજ સરકારે જાહેરનામું કરી મહીકાંઠામાં બંધ કર્યું છે.

મહીકાંઠાનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે વસ્તી ૩૧૧૦૪૬ની છે અને તે ધણા જ ન્દાના રાજ્યોના અમલ તળે છે તેમાં મોલાદાર ઈડરનો રાજ હશેવાય છે. કુલ ઉપજ ૫૧૪૦૦૦ની છે તેમાંથી ગાયકવાડને ૧૨૯૪૮૩ રૂપીઆ મળે છે.

ઈડર—મોગલ તરફના નાયક બેઘપુરના અબયસીંગ રાજ્યે ગુજરાતમાં થોડીવાર કારભાર કર્યા પછી તેના બે ન્દાના ભાઈ આનંદસીંગ અને રાય-

સૌંજિ તેના નામના ભેરથી ઈડરનું સંસ્થાન કબજે કરી લીધું. જીત મેળવી ગુજરાતમાં વસનારાઓમાં આ હેતુ રાજ્ય છે. ઈડર મંસ્થાનમાં ઈડર અહમદનગર મોડામા ખાપડ, પ્રાંતીજ તથા વીળપુર પ્રગણા હતાં અને ખીન્ન પાંચ પ્રગણા ખંડીયાં હતાં. દેશના માલિક રજપૂત લોકો નેડે ઘણી લડાખડો ચાલતી તેમાંની એકમાં આનદસીંગ માર્યો ગયો, અને તેનો ન્હાનો પુત્ર પોતાના કાકા રાયસીંગને આધારે ગાદીએ બેઠો. એ રાયસીંગ થોડા વખતમાં વગર પ્રમ્નએ મરણ પામ્યો. શીવસીંગના અમલમાં પેશવાએ પ્રાંતીજ, વિજપુર, તથા મોડામા, ખાપડ પ્રગણા પાછળથી અંગ્રેજ સરકારને આપ્યાં. ઈડરનો ખીન્ને અડધો ભાગ ગાયકવાડ સરકારને ત્યાં ગયો ને ગાયકવાડ સરકારે વર્ષની ઉપજમાંથી દંધક ભાગ લેવાનું કબજા કર્યું અને તે પાંતી સને ૧૮૧૨માં બદોબસ્ત થયો ત્યારે રૂ. ૨૪૦૦૧ ઇડરની તથા રૂ. ૮૬૫૨ અહમદનગરની નકકી કરી. શીવસીંગ સને ૧૭૯૧માં મરણ પામ્યા ત્યારે તેને પાંચ છોકરા હતા તેમાંનો વડો આહલુરસીંગ ગાદીએ બેઠો. પણ થોડા દીવસમાં તે મરણ પામવાથી તેના દશ વર્ષના દીકરા ગંભીરસીંગને ગાદી મળી.

શીવસીંગના મરણ પછી કુટુંબમાં કલેશ ચાલ્યો તેથી ઈડર છુટું પડ્યું; શીવસીંગનો ખીન્ને પુત્ર સંત્રામસીંગને તેના બાપે અહમદનગર જાગીરમાં આપ્યું હતું તે લઈ સ્વતંત્ર થયો અને તેની મદદથી શીવસીંગના ખીન્ન બે પુત્રો જલમસીંગ તથા અમરસીંગ એઓએ લાંબુ યુદ્ધ કરી ગંભીરસીંગની બાદવા-વસ્થામાં મોડાસા તથા ખાપડ એકેક લઈ લીધું પાંચમે પુત્ર ઇંદ્રસીંગ આંધળો હતો તેને શુર તથા ખીન્ન ત્રણ ગામે અરચમાં મળ્યાં.

અહમદનગરના રાજા મંત્રામસીંગ સન ૧૭૬૮માં મરણ પામ્યા અને તેમનો પુત્ર કરણસીંગ ગાદીએ બેઠો. સને ૧૮૦૬માં મોડાસાવાળા જાલમસીંગ અપુત્ર મરણ પામ્યા ત્યારે મોડાસા પાંચું ઈડરમાં દાખલ થયું નેઈર્નું હતું પણ તેની વિધવાએ ગાયકવાડની

સલાહથી કરણસીંગના બાપ પ્રતાપસીંગને બોળે લીધો અને તેના મૃત્યુથી સન ૧૮૨૧માં મોડાસા અહમદનગરમાં દાખલ થયું હતું, તથાપિ ગંભીરસીંગે તે ઉપરનો દાવો કાઢ દિવસ ઉઠાવ્યો નહો. ખાપડના અમરસીંગના અપુત્ર મરવાથી ખાપડ ઉપર ઈડર અને અહમદનગર બન્નેએ દાવો કર્યો એ તકરારની તપાસ મદિકાંકાના પોલીટીકલ એજન્ટે સન ૧૮૨૭માં કરી અને એક કરાર થયો તેમાં અને ઈડર અહમદનગરની તકરાર નકકી ચવાથી ઈડર મોડાસા અને ખાપડના બે ભાગ ઉપરથી હાથ ઉઠાવ્યો અને બાકીનો ત્રીજો ભાગ અહમદનગરને મળ્યો.

ઈડરના ગંભીરસીંગ મન ૧૮૩૩માં મરણ પામ્યા અને તેમની પછી તેમનો છોકરો જીવાનસીંગ ગાદીએ આવ્યો. જીવાનસીંગની બાદવાવસ્થામાં અંધેર કારભાર ચાલવાથી અને મુખ્ય અમલદારોની લુચ્ચાઇથી ગંભીરસીંગની વિધવાએ અંગ્રેજ સરકારને અરજ કરી સંસ્થાનનો કાગબાર તેમને સોંપ્યો. તે ઇસવી. ૧૮૩૭ માં થયું. અંગ્રેજ સરકારની હકુમત સન ૧૮૫૨માં નરમ થઇ તથાપિ અરચ ઉપર અટકાવ સન ૧૮૫૬ સુધી જાગી હતો, તે વર્ષમાં મંસ્થાન રાજ્યને સોંપ્યું.

અહમદનગરના રાજા કરણસીંગ સન ૧૮૩૫માં મરણ પામ્યા. તેને બે પુત્ર નામે પૃથ્વીસીંગ તથા તખ્તસીંગ હતા. તેના મુવા પ્રસંગે અંગ્રેજ સરકારના સતી અટકાવવાના આગ્રહ છતાં પણ એક સ્ત્રી સતી થઇ અને સતી થયા પછી પૃથ્વીસીંગ ને તખ્તસીંગ પોતાના માણસો લઈ કુંગરોમાં ન્હાસી ગયા. તેજ વખતે ખીન્ન કેટલાએક હલકા સરદારો પણ બંડમાં ઉડ્યા હતા. યોગમ ભુમટો ન યાવ માટે માંથીનાં જાહેરનામાં ફેરવ્યાં. તેનો પહેલવહેલો જ લાભ પૃથ્વીસીંગ ને તખ્તસીંગે લીધો. પૃથ્વીસીંગે સતીનો ચાલ બંધ કરાવાનું, પરગામી લશ્કર ન રાખવાનું અને અંગ્રેજ સરકારને બધી તકરાર સોંપવાનું તથા સન ૧૮૧૨ના બદોબસ્ત પ્રમાણે ચાલવાનું કબજા કરવાથી તેને અહમદનગરની ગાદીએ બેસાડ્યા. પૃથ્વીસીંગ સન ૧૮૩૬માં મરણ પામ્યા અને સન ૧૮૪૧માં તેની

પાછળનો પુત્ર મરણ પામ્યાથી ગાદી તખ્તમાંગિને મળી આ રાજ્યને સન ૧૮૪૩મા માનસીંગના મગવાથી જોધપુરની ગાદી ઉપર બોલાવી લીધો તે જોધપુર ગયો ત્યારે અહમદનગર ઉપરનો દક્ક રાખતો ગયો હતો પણ સન ૧૮૪૮મા અંગ્રેજ સરકારે એમ કસોટી કે એ દાવો ખોટો છે, માટે અહમદનગર છડરને મલવુ જોધએ તેથી તેની સાથે મોડાસાને આપડ પણ પાછા આવ્યા

જુવાનસીંગને દત્ત લેવાની સનદ મળી. છડરની કુલ ઉપજ સરદારોને મળવાની તે સુધા ૨,૦૦૦૦૦ રૂપીઆ છે તેમાંથી ગાયકવાડને રૂ ૩૦૬૮૩ આપવા પડે છે એ સંસ્થાનનું લક્ષકર ફક્ત ૨૦૦ માણસનું છે અને તેના હાથ તળેના મરદારોની રૂ. ૧૦૦૦ ની ઉપજ ત્રણ સ્વારો આપવાની કબુલાત છે, છડરના ગળ્તો પહેલા વર્ગનો અખતીઆર છે અને પોલી-ડીકલ એજન્ટને પુછ્યા શિવાય ખુનના શુનાની તપાસ અંગ્રેજ રૈયત શિવાયના માણસની કરવાનો અખતીઆર છે

કોર્ટો—મહિકાકામા છડર તથા અહમદનગરના રાજ્ય એજ મહોટા છે બીજા સરદારોને ફક્ત નીચલો અખતીઆર છે તહેમાના ધણા તો કાળી વંશના છે અને અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય ધણુ ત્યારથી અને ત્યાર પહેલા પણ ભારે લુટારા નામથી પ્રમિદ છે મહિકાકાનો મામાન્ય બંદોબસ્ત થયા પછી અને ત્યાર પહેલા દેશનો સુધારો કરી શાંતિ રાખવા માટે અંગ્રેજ મરકારે જુદે જુદે પ્રસંગે શુ શુ કર્યું છે તેનું સવિસ્તર ખ્યાન અને આપવાની જરૂર જણાતી નથી પણ તેઓની જેડે થયેલા કસોટી વાંચવાથી બંદો-બસ્તનો પ્રકાર ખ્યાનમાં આવશે

લેફ્ટનન્ટ કર્નલ બાલનરાયને અંગ્રેજ સર-કારની તરફથી સને ૧૮૧૨ માં મહીકાકાના રામજો પાસેથી ૧૬ દલમનો લખાવી લીધેલો જામીન દસ્તાવેજ.

અને કોર્ટ કુવગ બાધએ, બનીગ અને રહેનારાઓ તથા જલ્લામાના સરકાર ઉપર

આધાર ગખનાર અને દુધીઆર બાધનાર સર્વે લોકો-દેશના રીવાજ પ્રમાણે સરકારનો હુકમ આચારિત રૈયતની માફક અને માથે ચડાવ્યો છે અને અને મલાહ સપથી અને હુકમમાં હમેશા ચાલીશુ એ પ્રમાણે અમારી રાજી ખુશીથી જામીન, ફેલ જામીન, આડગમીન, હાજર જામીન, અને માથ જામીન ખતની કલમો નીચે પ્રમાણે લખી આપીએ છીએ.

કલમ ૧

અને જુવમ ચોરી વીગેરે કદ કિસાદ કરીશુ નહી તેમ બીજા કાષ્ટને પણ તેવા કામો દેશના હર કાષ્ટ ભાગમાં ફગવાને ઉશ્કેરીશુ નહી અને કાળી રજપુત સુસલમાન, કાઠી વગેરે ગુન્હેગાર લોકો નેડે બ્યવહાર ગખીશુ નહી. અને બીજાઓને ગખવા દઈશુ નહી અને તેઓને આસરો તથા ખાવાનું તથા હુકમો પાણી આપીશુ નહી તેઓ અમારા ગામમાં આવી ચડશે તો તેમને પકડી સરકારને સ્વાધીન કરીશુ અમારા સીમાકામાંથી તેઓ જતા હશે તો અને તેઓને પીછો પકડી લાવી સ્વાધીન કરીશુ, અને પછી સરકાર જે પ્રમાણે હુકમ કરશે તે પ્રમાણે ચાલીશુ હરકાષ્ટ પ્રકારે અને શીમાખેર લોકોને મદદ કરીશુ નહી તેઓની જેડે અને કદ ખટપટ રાખીએ છીએ એવુ માલમ પડે તો તેની ગુન્હેગારી અને મરકારને આપીએ

ચોરોની પગલી અમારા સીમાકામાં નીકળે તો અમારે આગળ તે કહાડી આપી બીજે ગામ પોવાડી આપવી, જે ચોર અમારા ગામને હરે તો અને તેને તથા ચોરેલા માવને સરકારમાં મોડવાવીએ, કદ કાવદા વિરૂદ્ધ કામમાં પાસેના ગામના લોકો પડેલા છે એવુ અમારી જાણવામાં આવે તો અને તે સર-કારને જાહેર કરીશુ; અને ન કરીએ તો સરકારના જવાબદાર યદશુ કંપની મરકારના ગામમાં અથવા બીજા તાલુકામાં ચોરી કરવાના છગદાથી હરકાષ્ટ માણમ અમારો જાણ તો તેના જવાબદાર અને છીએ જે તે કામ કરતા ચોર માર્યો જાય તો અને દગદાવો કરીશુ નહી અને તે ખ્યાનત કિસાદ પણ ઉકાળીશુ નહી

કલમ ૨

અમારા તાલુકા અને જમીનનો બંદોબસ્ત હાલ માફક સરકારના વિદ્વાન થશે.

કલમ ૩

ધાસ, દાણા, જમાબંદી, ખીચડી, વિગેરે ખીજ સરકારી હકો ખાખત સરકારે જે ઠરાવ કર્યો છે તે અમારે કબુલ છે. સરકારના અને જમીનદારના પૈસા અમારે આપવાના છે અને તે ખાખત અમે શાહુકારોને જમીન આપ્યા છે ને તે પ્રમાણે અમે ખીન ચુકથી આપ્યા જઇશું.

કલમ ૪

જમીનદારની અશક્તિથી તેની જમીન કે ગામ અમે લઇ લીધું હશે તો સરકારનો હુકમ આવ્યે વાજબી રીતે અમે આપી દઇશું. પૈસા ધીરી કાઢના ગામ અથવા જમીન અમે લીધી હશે તો અમે કબુલ થઇએ છીએ કે સરકાર જે વાજબી રીતે ઠરાવશે તે રીતે તેઓ છોડી લે તથા જમીન ઉપર અમારો કંઈ હક રહેશે નહીં અને તે ખાખત ગામના માલિક ભેડે પણ અમે હજીએ કરીશું નહીં. લેવડદેવડની ખાખતમાં હાલ અથવા હવે પછી તકરાર પડશે તો તે સરકારને સોંપીશું ને સરકાર કરશે તે ખર્ચ માનવું, પણ તે લોકો ભેડે કંઈ તકરાર કરીશું નહીં, તથા તેઓ ઉપર ખરચ મહાવીશું નહીં. અથવા સરકારની મરજી શિવાય જમીન ગીરાશ સાનમાં કે ખસિસમાં લઇશું અથવા ખરીદશું નહીં.

કલમ ૫

અમારા તાલુકામાં માંહે માંહે અથવા અમારા સંબંધીઓ ભેડે અમે લડીશું નહીં અને ખીજઓને ઉશ્કેરીશું નહીં એ જાતનો કંઈ ફિસાદ બીજો તો તે અમે સરકારને સોંપીશું અને તેમનો ઠરાવ અમે માન્ય કરીશું. કાષ્ઠપણ ખાખતમાં અમે અમારે માથે લઈ હાથ ધાલીશું નહીં. કાષ્ઠ ગામડાંઓ લાડાઈ કરે અથવા ભેળાં એકડાં થાય તેનું અમારે માથે કંઈ નહીં. હવે અથવા હવે પછી સરકારી ચાણાં થશે તો તેઓ કહેશે તે પ્રમાણે અમે કરીશું.

કલમ ૬

અમારા હકદાર ગિરાશ વાટો, મોલ, દાણા, રખાની વિગેરે લવાજમો જે અમને મળતાં આવેલાં છે અને જે કમ્પની સરકારના રાજ્યમાં તાલુકદારનાં તથા જમીનદારના ગામોમાં છે તેનો અમે સરકારને વિગતવાર હિમાય આપીશું, અને સરકારને આપવાને ઠરાવ કરશે તે અમે અમારા છોકરા તથા છોકરાના છોકરા પાળીએ. જે સરકાર આપે તે અમે મ્હોટા આભારથી લઇશું. સીમાડાની કંઈ તકરાર પડશે તો તે સરકારને સોંપીશું અને સરકાર જે વાજબી કરશે તે અમારે કબુલ છે.

કલમ ૭

જે કાષ્ઠ ગરાશીઆ અમારા તાલુકામાં આવીને રહેશે અને પોતાના ગરાસ રણુવડીઆ, અને પસાવતાં નહીં લે તો તેની અમે સરકારને ખબર કરીશું. પણ તેને ભુલમ કરવા દઈશું નહીં. આમાં અમારી કસુર થાય અને તેથી કંઈ થાય તો અમે જવાબ દઇએ અથવા એવા ગરાસીઆને સરકારને આપી દઇએ. અમે તજવીજ રાખીશું કે અમારી નોકરીમાંના કાષ્ઠ માણસોને કાઢાડી મુકે ત્યારે અમારા ઉપર માગવું કાઢાડી તે ખાને કંઈ તોફાન કરે નહીં. પછી તે રજપુત કાળો, કે ગમે તે હોય. નહીં તો અમે તેના જવાબદાર થઇએ.

કલમ ૮

વેપારી અથવા વટોમાંડુંને જતાં આવતાં અડચણ કરીશું નહીં. રસ્તા ઉપર અમે લાજ રાખીશું. અમારા સીમાડાને કંઈ નુકસાન થશે તો અમે તે નુકસાન કરનાર શખ્સને હાંકી કાઢી સરકારને આપી દઇશું અને તેના જવાબદાર થઇશું. કાષ્ઠ લોકો પાસેથી રાહદારી જગ્યાત સિરસ્તા કરતાં વધારે લઇશું નહીં.

કલમ ૯

અમારી ચાકરીમાં મીંધી, આરબ, મકગણી વિગેરે પરદેશી લોકો પાવણ કે સવારની સીબંધીમાં હશે તો તેમને અમારે કાઢાડી મુકવા અને ખીજ હવેથી એવા પરદેશીઓ રાખવા નહીં અને ખીજ કાષ્ઠ

પાસે રખાવા દેવા નહોં. એમ કરતાં અમે પકડાઈએ
તો જવાબદાર થઈએ ને સરકાર જે સગ્ન કરે તે
અમારે કબુલ છે.

કલમ ૧૦

અમારા બાપની મિલકતમાંથી અથવા અમારા
બાપાતોના હિસ્સામાંથી કોઈને કરજ પેટે અથવા માથા
ખદલ અથવા ઈનામ આપ્યું હોય તો તે પૈસા આપ્યા
શિવાય અથવા તેના ખદલો આપ્યા શિવાય અમે તે
પાછું લેનાર નથી.

અમારા બાપાતોના ઘર ખરચ માટે જે ગીરાશ
અથવા જમીન આપેલી હોય અને તેમના ભોગવટામાં
હોય તે લઈ લેવામાં આવશે નહોં તે બાબતોમાં કંઈ
વાંધો પડે તો સરકારને સોંપીશું અને સરકાર જે
વાળખી ફરાવશે તે પ્રમાણે અમારે પાળવું.

કલમ ૧૧

કમ્પની સરકારનો કોષ નોકર અથવા કોઈ
સવારો આવતા જતા હોય તેઓનું રખવાલું ચોકી
અમે કરીશું. અને દેશના ચાલ પ્રમાણે અમારી
હદ પાર મુખી આવવાને માટે વળાવા વરતનીઆ
આપીશું.

કલમ ૧૨

સીમાડા બીપરના કોળીઓ પાસે કંઈ ધોડા હશે
• તો સરકારને જાણ કરીશું અને સરકારનો હુકમ
આવશે તે પ્રમાણે તેઓ તે રાખશે અથવા નહોં
રાખે. અમે મરકારને ગુસ્સે કરીએ અને સરકાર
અમારી પાસેથી ધોડાં લઈ લે તો તે બાબત અમે
કંઈ દરદાવો કરીએ નહોં.

કલમ ૧૩

મરકારના મેહરવાળા પરવાના શિવાય છુપા-
વીને અરીથ લઈ જવા દઈશું નહોં તેમ કરવાનો
પ્રયત્ન થશે તો તેને પકડીશું અને સરકારમાં રીપોર્ટ
કરીશું અને સરકાર હુકમ આપશે તેમ કરીશું.

કલમ ૧૪

અમારાં ગામમાં દેખરેખ કરવાને મહેતો અથવા
સીપાઈ આપશે તો અમે બધાં કામગીરીમાં બતાવીશું

અને ના કહેનાર નથી.

કલમ ૧૫

પાછલી ચોરી બાબત અમારા ગામમાંથી પગલી
નીકળે અને અમારા ગામનો ચોર નીકળે અને અમારા
ગામનો ચોરેલો માલ સાબીત થાય તો અમે તે
આપીએ તથા તેના જવાબદાર થઈએ.

કલમ ૧૬

ઉપર લખેલી કલમો શિવાય પણ સરકારનો
જે હુકમ હશે તે માનીશું અને પૈસાની બાબતમાં
અથવા કોષ કામમાં અથવા સાહેલી પુરાવામાં કોઈ
માથુસની જરૂર હશે તો અમે તેને હાજર કરીશું.

ઉપર લખ્યા પ્રમાણે અમે સોળ કલમો લખી
છે ને અમેને તથા અમારા વંશને કબુલ છે અને
તેમાં કસ્ટર કરીએ તો સરકાર જે સગ્ન ફરાવે તે
અમારે કબુલ છે. આ કલમો પ્રમાણે ચાલવા માટે
માટે અમારા દેશ અમારી જમીન, અમારો ગરામ,
અમારી જમાંબંધી, અમારી સારી ચાલના જમીન
છે, પ્રગણે ના બહારેટ ફેલ-
જમીન, હાજર જમીન, અને આડગમીન થયા છે
અને કોઠાર ના અમારા તેમના
ગામ સુધા આડગમીન છે. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે
દર વર્ષે અને હાંમેશા એ લેખિકા જવાબદાર થઈ અમને
જવાબદાર કરશે.

અહમદનગરના શ્રી મહારાજ કરલુસીંગ
કુંવર પૃથ્વીસીંગ, અને તખ્તસીંગના એએએ
ઈસર શ્રી મહારાજ ગંલીરસીંગ સાથે બારેયા
પ્રગણાના દાવા બાબત કબુલાતનો દસ્તાવેજ
લખી આપેલો તે.

કલમ ૧

અહમદનગર, મોડાગા, અને મેહરાજ તાલુકા-
માંથી તથા સાગર કાંઠાના ગામોમાંથી તથા સદરક
ત્રણે ગામોમાંના બાહ્ય ગરાસીઓ પાસેથી પણ
પૂર્વેથી મળતા આવેલા સલામી અને કચેરી બાબતના
દાવા અને કુલ જમા ઉત્પન્ન થાય છે તે અમારા

ગુજરાતનાં કર્ણાનામાં

કંબળમાં રહેશે; અને સુચોદર અને પીપલોદર ઉપર અમારો હક કાયમ રહ્યો છે.

કલમ ૨

તમે તમારી રાજ ખુશીથી મોડાસા અને મેઘ-રાજ તાલુકા અમને આપેલા છે તે અમે ભોગ-વટામાં રાખીશું.

કલમ ૩

આપક પ્રગણું છે તેમાં અમીરસીંગજી રાજ કરે છે તે વિશે ત્રીજી પ્રમાણે સમજીતી થઈ છે, આપકમાંથી જે ઉત્પન્ન વસુલ ચાપ તેમાંથી વર્ષોવર્ષ રૂપીઆ ૧૫૦૧ કાકાજી વાઘેલજી અને તેમની પહેન દીકરીઓને ખરચ બાબત આપવાના કરવા છે અને તેમાંથી જે બાકી રહે તેમાંના ૬ અમારો અને ૬ તમારી રકમ પ્રમાણે વહેંચી લેવા. તમને જે ભાગ આપેલો છે તે સૂર્ય ચંદ્ર તપે ત્યાં સુધી તમારો છે. વાઘેલા કાકાજી મરી જાય અથવા તેની બે દીકરીઓ પુલજી અને કૃતજી પરણે અથવા મરે ત્યારે તેઓના ખરચના પૈસા આપણે વહેંચી લેવા તેમાં ૬ તમારા અને ૬ ભાગ અમારો છે.

કલમ ૪

ત્રણે આગ્રજીઓ અજીજલાલ અને કુલજીલાલ અને કૃતજીલાલને તમેને પર્મદ પડે ત્યાં પરણાવો. અમે લમ ખરચના રૂ. ૭૦૦૧ આપીશું અને તે ઉપ-રાંતનો ખર્ચ તમારે આપવો. અજીજલાલના પરણાવો અને ધરને ખરચ તમારે કાઢવાનો છે. એમાં અમારે કાંઈ લેવુંદેવું નથી, અમારે ફક્ત એક વખત રૂ. ૭૦૦૧ આપવા અને તે પછી તેને પરણાવા કહાડે ત્યારે જ; તેઓ કુંવારી રહે તો કંઈ આપવાનું છે નહીં. અજી-જીલાલ, કુલજીલાલ અને કૃતજીલાલના લમ તમે કરશો એટલે ઉપર કહેલા પૈસા તમને આપવામાં આવશે.

કલમ ૫

કટાણ આપક તાલુકાનો દંડ, માલ, જકાત, ખીચડી, વેરા, વિગેરે જે કંઈ તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય તે ધાસદાણા સાથે તમને આપ્યું છે તે ઉપર અમારો દાવો કરીશું નહીં. તે તમારે વશપરપરા ભોગવવું.

અને સૂર્યચંદ્ર તપે ત્યાં સુધી તે તમારું જ છે, અને હું અથવા મારી પછી જે ગાદીએ આવશે તે તે ઉપર દરદાવો કરશે નહીં.

આ પ્રમાણે અમારી રાજખુશીથી અને અક્કલ હુશિયારીથી તેમાં કર્નલ બેલેનટાઈનની મારફતથી આ કરારની શરતો લખી આપી છે. તે પ્રમાણે અમારે ચાલવું. અમે તમારા દેશના હરામખોરોને મદદ આપીશું નહીં, તે પ્રમાણે તમારે અમારા તરફનાં આપવી નહીં. દરેક તાલુકાના શત્રુ તે આપણા એક એકના શત્રુ ગણવા. મોડાસા તાબેનું વડાગામ છે તેનો પટો મારે ત્યાં છે, અને હરસોલના તાબાનાં ગામો અને જમીનો, વડાગામ તાબાની જીલમ જરતીથી લઈ લીધા હોય તે તમારે લેવી, અમારા તરફથી કંઈ હરકત થશે નહીં. હરસોલનો પડોશમાં જે દરદાવો હશે તે નક્કી થશે, દાવારી વીરાવળનો ધાસદાણા ધડરને ખડણી આપવાની છે. તેમાં છે તે અમે વર્ષોવર્ષ તમને આપ્યા જઈશું. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ચાલવું, અને શ્રીશામળાજીને બાહેધરી આપી છે તેથી તેમાં કંઈ વાંધો પડનાર નથી અને તે સતપુરૂષના વાક્ય માફક તેવું માન્ય રહેશે.

સંવત ૧૮૮૩ વૈશાખ વદ ૧૦ સન ૧૮૭૮
મુકામ કંઈર.

(સહી) માહારાજ કરણસીંગ

” કુંવર મુદ્દીસીંગજી

” તખ્તસીંગજી

ઉપર લખ્યું સહી.

લી. દેશાઈ ઊંચલકુટ મહારાજ કરણસીંગની
આજ્ઞાથી
સાક્ષીઓ ઊત્તરજીરામ જીવજીરામ હજીરના
હુકમથી

” બારોટ ઉમેદશીંગ બનીશીંગ

” કુંભાવત મુદ્દીસીંગ

સાદરા તા. ૪થી મે. સન ૧૮૪૩

આંક ૧૩૮

મહારાજા પૃથ્વીસીંગજી કર્ણસીંગજીએ
મહીકાંઠાના એક્ટીંગ પોલીટીકલ
એજન્ટ કેપ્ટન આઉટ્રામને

લખેલો પત્ર

તમારો તા. ૧૮મી ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૩૬નો પત્ર
આવ્યો તેમાં તમે એવું જણાવ્યું છે કે અંગ્રેજ
સરકારની મરજી છે કે તેમાં લખેલી કેટલીએક સરતો
ઉપર મહી કરૂં તો મારૂં રાજ્ય અને ગાદી મને
આપવાની છે, તે સરતોને હું નીચે પ્રમાણે કથુલ
યાજી છું.

કલમ ૧

સને ૧૮૧૨માં અંગ્રેજ સરકાર જોડે સદરહુ
કરાવ થયેલો છે તે મારે કથુલ છે.

કલમ ૨

આ વખત પછી હું, માગ છોકગ, અને માગ
જામાં કોઈ સતી થશે નહીં.

કલમ ૩

અંગ્રેજ સરકારને પસંદ પડતો ટૂશીઆર, અને
આખરેદાર કારભારી દરબારનુ કામ ચલાવવાને રાખીશ.

કલમ ૪

ગાયકવાડ સરકારને ઘાસદાણો અને બાકી
નીકળશે તો મારા નીશાદાર ઉમેદસીંગ બારેટ પાટલુ-
નાની માર્ફત ભરીશ અને હવે પછી આગળ મારૂં
નીશા આપ્યો જર્મશ.

કલમ ૫

સતી બાબત સાદરામા જે લોકોને ફદ કરેલા
છે તેનો ખરચ હું આપું

કલમ ૬

આરબ, મકરાણી, પરદેશી વિગેરે લોકોને સ્વારમાં
કે પાયદલમાં, જે લોકો મારા ધરના જુના માણુઓ
છે તે સિવાય બીજા રાખીશ નહીં.

કલમ ૭

અમારા કોઈ કોઠાર અને કોઈ ગામ વચ્ચે ટેટા
થશે તો તે વાતની જાહેરાત પોલીટીકલ એજન્ટને

કરીશું અને તે જેમ સલાહ આપશે તેમ ચાલીશું.

કલમ ૮.

પોલીટીકલ એજન્ટની રજા સિવાય કોઈ ગામના
કોઠાર ઉપર અમારે હલ્લો કરવો નહીં.

કલમ ૯

સતીના કામમા અમારા કારભારી માહાધણ
ચુંભાવટ ચુંહેગાર છે, તેને અમારા રાજ્યમા આશરો
આપીશુ નહીં.

ઉપર લખ્યા પ્રમાણે અમારે ચાલવું સહી.

મહારાજા પૃથ્વીસીંગના દરકત

ઉપર લખ્યું ખરૂ છે.

(સહી) તખ્તસીંગ

અહમદનગર તા. ૧૮મી ફેબ્રુઆરી

સન ૧૮૩૬

બારેટ સામળશીંગ ગુમાનસીંગ ગાયકવાડ
સરકારને લખી આપેલી કથુલાત

શ્રીમત મહારાજા સેના ખાસપેલ સમશેર બહાદુરને
આ કથુલાત લખી આપુ છું કે હું શામળશીંગ
ગુમાનસીંગ મારી રાજપુત્રીથી, ચુદાણુ બટાજી જલાજી
અસલી આરાનાનો જામીન હમેશનો થયો છું અને
હું તેને, તેના લોકોને, ભાઈઓને, ભત્રીજાને, સગાંઓને,
ચાકર નફરોને અથવા રૈયતને સરકારના મહાલમાં
તથા પત પ્રધાનના તાબાના મહાલમાં અથવા અંગ્રેજ
સરકારના મહાલમાં ચોરી કે ફિસાદ થવા દઉં નહીં.

કપડવંજ, દેવગામ, ઇડર, અહમદનગર, માંડવા,
ચુડેટી, હરસોલ, પરાતીજ વિગેરે બીજા પ્રમાણમાં
બટાજી કર્ષ નુકસાન કરે નહીં, અથવા બીજાઓને
કગવા દે નહીં, તથા રાજમાર્ગે જતા વેપારીઓને
તે નુકસાન કરે નહીં. અથવા પોતાના ઉપાયથી
અથવા બીજાઓથી તેઓના જાનમાલને લેવાની
કોશીશ કરે નહીં.

સરકારના ચુંહેગારોને, બટાજી તરફથી અથવા
તેના ગત્યમા આશરો મલતો નહીં, તેઓને
મદદ અને કુમક પથુ તેની તરફથી થાય નહીં અને

ગુજરાતનાં કરારનામા

સરકારની રજા અને ગણુ વિના બટાજી પાસે કોઈ માણસ આવી ચડે તો સરકાર માગે એટલે તેને સ્વાધિન કરશે.

એજ પ્રમાણે ચોરસો માલ બટાજીને ત્યાં આપેલો અથવા વેચેલો હોય અથવા તેઓના માણસની પાસે એવો માલ નીકળે તો માગે કે તુરત પાછો આવી દેવામાં આવશે સરકારના તાબાનું માડવાનું પ્રગણું છે તેમાં બટાજી તરફથી કંઈપણ હસ્ત હલ્લો થશે નહીં.

નિચે લખેલા પ્રમાણમાંથી માલ કુતેહસીંગ ગાયકવાડના રાજ્યમાં જોડેલો ગરાસ મળતો હતો તેટલો બટાજીને મળ્યે જાય, એટલે કે માંડવા, ધડર, અહમદનગર, કપડવંજ, પરાતીજ, હરસોલ વિગેરે.

બિજા ગામ અને જગાઓમાં ગરાસ આપતના આવા હક્કો આજથી બંધ છે. મહોકાદા મુલકગીરીમાં બાબાજી આપાજીએ સરકારમાં ભરવાનો ધામ દાણાનો આંકડો ઠેરવ્યો છે તે હવે પછી વર્ષો વર્ષ ભરવામાં આવશે.

માડવાના યાણામાં સરકારના સિરસ્તા પ્રમાણે બટાજી અને તેના માણસો ચાકરી ખજાવશે. બટાજી પોતાના રાજની હદમાં લોહરના કાળીને ઉતારા અથવા ખાવાનું આપશે નહીં અથવા પોતાના કોઈ સોકને એને તથા એના માણસોને આપવા દેશે નહીં તથા બટાજીની રૈયત લોહારના કાળીઓ જડે સંગતી કરશે નહીં.

હું જમીન થયો છઉં માટે મારી જાતથી જવાબદાર થાઉં છું કે બટાજી આ સરત પ્રમાણે ચાલશે અને સરકારને મોસલ મુકવાની જરૂર પડશે તો તેનો

ખરચ મ્હારે આપવો. હું હમેશનો જમીન યચેલો છઉં, તે માટે મારી નીચે સહી છે.

(સહી) સામળસીંગ ગુમાનસીંગ

ખ્હારોટ કપડવંજના

ભટ્ટાજીનો આડ જમીન થવાને હું કથુલ છઉં.

(સહી) સમસીંગજી તલકશીંગજી

,, ઠંકેર આગલોડના

(ખાસ તરજુમે.)

(સહી) જે. આર. કોનેક

ફર્ટ આસિસ્ટન્ટ.

મંવત ૧૮૦૪ આશ્વિન વદી ૪ તા. ૮ મી. અક્ટોબર સને ૧૮૦૮

શ્રી માલસા કાંત.

આમલીઆરાના ભટ્ટાજીને આનંદરાય ગાયકવાડ શેના ખાસખેલ સમશેર બહાદુરે આપેલો પરવાનો.

તમારા જુદા લેખ પ્રમાણે તમારે ચાલવું અંગ્રેજ કંપની તમારા આંહિધરી છે તે માટે તમારે તમારા રાજ્યમાં શાંતિથી રહેવું.

આશ્વિન શુદ્ધ ૧૫ તા. ૧૨ શાહાબાન સન ૧૮૦૪.

મુરતબ
મુખ.

અંગ્રેજ ઈસ્ટ ઇન્ડીઆના તરફથી

મેજર વાકર
નો ન્હાનો
સીકડો.

(અપૂર્ણ)

દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નો

રીયાસતોના પ્રશ્ન.

રીયાસતોના પ્રશ્ન અનેક કારણોને અંગે ચિંતાજનક છે. દેશી નરેશોને એવો ખ્યાલ છે કે આ આંદોલન કરવાવાળાને ઉપદ્રવ છે જે તેમને કષ્ટદાયક છે. કિંતુ ગાદીપ્રપ્ત થવાને સમય સદૈવ આંદોલકોના ઉપદ્રવ કારણરૂપ નથી.

રીયાસતોના નરેશ પોતાનાં શામનોમાં અધિકારના ભેદ પાછળના સાક્ષી છે, તેમાં તેમનો સક્રિય ઉલ્લેખ કારણરૂપ છે, તે કહેવું નથી. કિંતુ એ વિષયમાં તેમની સક્રિયતા, અધિકાર અને ખરાબીઓની રક્ષક હોય છે. એ પર જે દેશી નરેશ, પોતાના રાજ્યમાં સુધારાનું આગમન નહીં સહન કરી શકે તેને તો પોતાને માટે માનવયુગથી નીચેની ઉપાધી સ્વીકારવી બેઠકે.

સત્ય તો એ છે કે કોઈ ભૂગર્ભમાં ક્રાન્તિનાં બીજ વાવવા માટે સુધારાનો ઇન્કાર કરીને અને સુધારાના માર્ગ પર કંટા નાખવાથી આગળ વધવામાં કોઈ સરસ માર્ગ નથી. કહેવાય છે કે અંગ્રેજ સસ્તનત દેશી નરેશોની સર્વથી મહાન સમર્થક છે! કદાચ એમ હોય. કદાચ અંગ્રેજ રાજ્ય દેશી રાજ્યોમાં સુધારાનું વિરોધી હોય, તો પછી દેશી રાજ્યો જેવું અંધેર અંગ્રેજ રાજ્યની સીમામાં કેમ હોતું નથી? લોકો જે માગે છે કે દેશી રાજ્યોએ અંગ્રેજ હકુમતની માફક પોતાના રાજ્યમાં સુધારા અને નિર્ભયતાને રહેવા દેવાં બેઠકે એ ખોટી વાત કરે છે. અંગ્રેજ હકુમતને તો પોતાનો વેપાર છે, જે પોતાની પ્રજા વચ્ચે અંગ્રેજો બ્યાપાર કરે છે તે તો પરદેશી છે. પોતાના દેશના લોકોને, આ દેશના શાસનમાં ભિન્ન ભિન્ન રથાનો પર રાખીને ઉઘો દરમાયો આપે છે. એ કારણોને લઈ બ્રિટિશ સરકાર "ભારતની પોતાની"

સરકાર ખની શકતી નથી, પરંતુ દેશી રાજ્યોના તો અધિકારી ભારતીય હોય છે અને દેશી રાજ્યોને પોતાનો વેપાર પણ હોતો નથી, તો પછી પોતાની પ્રજાને અધિકાર આપવા વખતે દેશી નરેશો ચમચાથી કુંધ પીવગવવાની કંબુસાઈ શા માટે કરતા હશે? તેઓ પ્રજાને શા માટે ખુલ્લા અધિકાર આપતા નથી? કિંતુ સત્ય તો એ છે કે, આ દેશી નરેશો કાંઈ કરવા ઇચ્છે તો અંગ્રેજ હકુમત તેને ધીર ધીરે કદમ મુકવામાં પણ અનુરોધ કરે છે. આ ત્યાંજ હોય છે કે જ્યાંના નરેશ શિક્ષણ અને સ્વાભિમાન બન્નેમાં પાછળ રહે છે.

દેશી નરેશ પોતાની પ્રજાથી ડરતા નથી, પ્રજાનો ભય નથી. તે તો અંગ્રેજોની આંખ અને કલમથી કરે છે કે જેવા વિદ્યાર્થી એક તત્વારથી પણ ડરતા નથી. તેઓ પોતાની પ્રજાને એક તુચ્છ વસ્તુ સમજે છે અને તેમના અંગ્રેજ ઉપદેશક તેમને એવી તાલીમ આપે છે.

પરંતુ જ્યારે દેશી નરેશ રાજનૈતિક ભમણામાં પડે છે, અને જ્યારે તેમના સામંત એ ભમણાથી બચવા અને પોતાને સંભાળવા લાગી જાય છે, ત્યારે દેશી પ્રજાસ્પી નાની નાની અસંતુષ્ટ નૌકા છિદ્રમાં એકા-એક જળ ભરી એ નાવને કુપાવી દે છે.

હમણાં હમણાં સારાં કહેવાતાં ઉગ્રી ઉપમાને ધારણ કરનારાં રાજ્યોમાં પણ પ્રજા પર અનેક પ્રકારના બોજ લદાવા માંડ્યા છે, જે એ રાજ્યોનાં પગલાં માટે અને તેની પ્રજા માટે એ કરવેરાની વાત શ્રવણ કરતાં અન્ય રાજ્ય અને અન્ય પ્રજાને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દે છે. પ્રજા-અરીજ પ્રજા આથી પોકાર કરી ઊઠી છે. તેમને તે અસહ્ય યર્ષ પડતાં બયબીત થઈ ગઈ છે. આમાં વિચાર કરતાં

સમજાશે કે કોનું દબાણ તેમને હશે? સુંદર ઉપમા મેળવનાર રાજ્યોને આ પ્રશ્ન પરનો ત્રાસ શોભા આપનાર નથી, ઉલટું તેમની કીર્તિને એ કલંકરૂપ જ છે.

આથી લોકોમાં આ મંદિર ઘર કરી જાય છે કે દેશી રાજ્યોમાં કદી સુધારો નહીં થઇ શકે, કેમકે દેશી રાજ્યોને તો બ્રિટિશ રાજ્યે પોતાના હિત માટે જ નિર્માણ કરેલાં છે. તે તેમના શાસનને સાથ દેશે, અને બ્રિટિશ શાસનને ઉન્નત દેખાડી રાખવા તથા નિરંકુશતાની શક્તિનો ખજાનો અસ્પર્શ્ય રાખવા માટે દેશી રાજ્યોમાં કદી કાંઈ પણ સાધનથી સુધારો થશે નહીં.

લોકો એ પણ વિચારે છે કે બ્રિટિશ શાસન સાથે દેશી રાજ્યોનો પણ અંત આવી જશે. આ ધણી ખતરનાક ભાવના છે. અને દેશી રાજ્યોએ સાખીત કરવું જોઈએ કે તે જીવીત વસ્તુ છે, અને તે બ્રિટિશ રાજ્ય પર સર્વથા અવલંબિત નથી. જ્યાં દેશી રાજ્યો એવું કરશે, ત્યાં પ્રજાઓનું નિર્માણ કરી, પ્રજાઓને રાજ્યસંચાલન કરવાનો અધિકાર દેશી રાજ્યો આપશે. જ્યાં એવું નહીં થશે, ત્યાં તેવાં દેશી રાજ્યોનો અંત આવી જવાનો ભય રહે છે. પ્રજાપાલકોને એ જ પ્રાર્થના છે કે ધૃત્યર સર્વને સન્મતિ અપે અને રાજ્યધર્મ-પ્રજાધર્મમાં સુદૃઢ રહી હુંટાઈ જવાની અણી પર આવેલો કીર્તિ સાચવી રાખે.

શ્રી. મંગળદાસ પકવાસ

આનાવારી કરવાની રીત.

આનાવારી શી રીતે કરવામાં આવે છે તે આખત ખેડૂતોએ જાણવી જોઈએ. મહાસભાવાદી સરકારે ક્યાં હતા તે ફેરફારો સાથે નવી રીતથી ખેડૂતો માહિતગાર થાય તે માટે આનાવારી કરવાની રીત વિગતવાર અત્રે આપવામાં આવે છે.

પાકનાં વાવેતર થઈ રહ્યા પછી એટલે સપ્ટેમ્બર માસની આખરમાં અથવા ઓક્ટોબરમાં તલાટી ખેતર ખેતર ફરીને પાણી પત્રક તૈયાર કરશે અને નજર

જોઈને ક્યા ખેતરમાં ક્યું તૂલ વાગ્યું છે તેની નોંધણી કરશે. આ રીતે આખા ગામનું પાણી પત્રક તૈયાર કરી રહ્યા પછી તે આખા ગામમાં ફરેક તૂલનું કેટલા એકર વાવેતર થયું છે તેના આંકડા તૈયાર કરશે.

અષાઢી મોલના લેવા પહેલાં આનાવારી સરકાર કરશે અને જે ગામમાં આનાવારી કરવાની હશે, તે ગામમાં આનાવારી કરવાની તારીખ નક્કી કરીને સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર તે તારીખથી ઓછામાં ઓછા ત્રણ દિવસ પહેલાં ગામને ચોરે ખબર આપશે. એવી રીતે નક્કી કરેલે દિવસે સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર આવશે; અને આનાવારી કરવા માટે એક કમિટી મેળવી તેમાં ગામની આનાવારી કરવા માટે એક કમીટી મેળવી તેમાં ગામની આનાવારી તૈયાર કરશે.

કમિટી પાંચ જણની બનશે. સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર, આનાવારી કરનાર ચેરમેન, તલાટી, પટેલ અને ગામના બે માણસો મળીને પાંચ જણની કમિટી બનશે. ગામના બે માણસો કાણુ કાણુ હોવા જોઈએ તે નક્કી કરવા માટે સરકારે એવા નિયમ ક્યો છે કે જે ગામમાં પંચાયત હશે ત્યાં પંચાયત તેવા બે માણસને ચૂંટીને મોકલશે. ગામ લોકો બે માણસ નક્કી કરી શકે નહિ અને તેથી વધુ માણસોનાં નામ જુદા જુદા માણસો તરફથી તે કમિટીમાં મોકલવા માટે માગણી ચાપ તો વધુમાં વધુ ૧૦ માણસોનું લિસ્ટ કરી સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટરને ગામ લોકો આપશે. સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટરને આ દસમાંથી પોતાને યોગ્ય લાગશે ને બે માણસોને કમિટીમાં સંબંધ તરીકે નીમશે અને તેમનાથી કામ ચલાવશે. ગામ લોકો અગર પંચાયત આવાં માણસો મોકલવામાં ખેદરકારી બતાવશે તો પછી સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર પોતાને યોગ્ય લાગે તે બે માણસોને બોલાવી આનાવારી કરી શકે છે.

આ કમિટી મળશે ત્યારે તલાટીએ પાણી પત્રકના આંકડા તૈયાર કર્યા હશે તે વિગતવાર રજુ કરશે અને પછી તૂલવાર કેટલી આની પાક થશે તેની માહિતી સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર માગશે. બધાએ એકમત થઈને તે આની નોંધાવશે તો તે પ્રમાણે સર્કલ

ઈન્સ્પેક્ટર નોંધશે અને કોઈ જુદા જુદા આંકડા નોંધાવશે તો તે પ્રમાણે નોંધી તેમાં તે વ્યક્તિની સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર સહી લેશે.

એવા આંકડા ઉપરથી આખા ગામની કેટલી આની થઈ એ શોધી દાઢતાં ગામ લોકોને આવકું જોઈએ. નીચેના એક ગામનો દાખલો આપતાં તે ખીના સમજશે.

તુલનું નામ

કેટલા એકર
વાવેતર

કેટલી આની
પાક

કોલમ બે અને
ત્રણનો ગુણકાર

વરસાદ કમી પડવાથી અથવા એવાં
કારણોથી વાવેતર લાયક. જમીન

પડતર રહી

૧૫૦

૦

૦

બાજરી

૧૦૬

૩

૩૧૮

આગેતર જુવાર

૬૪

૪

૨૫૬

પાછેતર જુવાર

૧૨૦

૫

૬૦૦

કંપાસ

૨૮૦

૭

૧૯૬૦

મગફળી

૨૦

૮

૧૬૦

તમાકુ

૧૦૫

૩

૩૧૫

ધઉં

૫૫

૫

૨૭૫

કુલ

૯૦૦

૩૮૮૪

એટલે એકંદરે ૯૦૦ એકરમાં ૩૮૮૪ આની પાક થયો. એમાં જેટલી આની કુલ પાક હોય તેને જેટલા એકરનો આંકડો હોય તેનાથી ભાગવો, એટલે $૩૮૮૪ \div ૯૦૦$ આની પાક થયો. ઉપર જણાવેલી રીતે આનાવારી તૈયાર કરશે.

સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર રૂબરૂ થએલી કમિટી વખતે ગામના સભ્યે પાકના અને નોંધાએલા આંકડા ઉતારી લેવા.

ગામકમિટી જે આંકડા એકમતથી અગર જુદા જુદા મતથી રજુ કરશે તે આંકડા બધા સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર મામલતદાર આગળ રજુ કરશે. મામલતદાર તે આંકડા જોઈને તે ગામની આનાવારી પોતે કેટલી નક્કી કરવા ધારે છે તે ખતતા સુધી એકર અને તુલવાર આનાવારી માથે રેવન્યુ ગામના અમલદાર મારફત મોરે પ્રસિદ્ધ કરશે અને કમિટીમાં હાજર રહેલા ગામના

સભ્યોને પણ તેની નકલ પહોંચાડશે. ગામના રેવન્યુ અમલદાર ટોલ પીટીને તે આનાવારી જાહેર કરશે.

મામલતદારે તૈયાર કરેલી આનાવારી બરાબર ન લાગે તો તેમણે આનાવારી પ્રસિદ્ધ કરી હશે તે તારીખથી ૧૫ દિવસની અંદર ગામલોકોએ તેને અંગે કારણો આપી વાંધા બતાવવા જોઈએ.

મામલતદાર આ વાંધાઓ લક્ષમાં લેઈને ઉવટે પોતાની આનાવારી નક્કી કરશે. જો પ્રથમ જાહેર કરેલી આનાવારીમાં તેને ફેરફાર કરવાનો નહિ જણાય તો તે ઉવટની ગણશે અને જો વાંધાઓ લક્ષમાં લેઈને તે તેમાં ફેરફાર કરશે તો તે ફેરફાર પ્રથમની માફક જાહેર કરશે. આ આનાવારીના આંકડામાં ફેરફાર કરશે તો તે ફેરફાર પ્રથમની માફક જાહેર કરશે. આ આનાવારીના આંકડામાં ફેરફાર કરવાની જરૂર લાગશે તો કલેક્ટર તે કરી શકશે. અને કલેક્ટરે કરેલી ફેરફાર પ્રથમની માફક જાહેર કરવામાં આવશે.

ગામની કમિટીએ કરેલી આનાવારી, મામલતદારે સુચવેલી આનાવારી, મામલતદારે હેવટ નક્કી કરેલી આનાવારી અને ક્લેક્ટરે મંજૂર કરેલી આનાવારી, એ સૌની નકલો મામલતદારની કાર્ટમાં અગ્રહ કરવાથી નકલ શી આપતાં મળી શકશે આનાવારી કરતી વખતે નીચેની બાબત ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખવું.

૧. આનાવારી મૂકવા-મુકાવવામાં કોઈ પણ ભાગ્યેજ સમજે છે, તેથી સાધારણ રિવાજ એવો છે કે ગામની આનાવારી જે જે તુલની મૂકવી હોય તે તુલ સાધારણ વર્ષમાં દર વીધે કેટલું થાય છે તે પૂછવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ગામમાં બાજરીની આની મૂકવી છે.

ગામમાં સાધારણ વર્ષે (બહુ સારા નહિ તેમજ ખરાબ નહિ તેવે વર્ષે) એક વીધે ૭ મણ બાજરી થાય છે તો આ ૭ મણ બાજરી એ ૧૨ આની પાક કહેવાય. ચાલુ સાલે ૫ મણ બાજરી થવાની હોય તો ૮૩ આની પાક ગણાય, પરંતુ ખેડુતોને આવી રીતે દિસાવ ગણીને આની મૂકતાં કાવે નહિ. તેથી તેમણે સાધારણ સાલનો પાક લખાવેલો અને ચાલુ સાલનો પાક કેટલો ઉતરશે તે લખાવવું એ વધુ સલાહકારક છે, અને તેની નકલ કરી લેવી. જે આનાજના પૂળા થાય છે અને ન્યાં પૂળા વેચવાનો રિવાજ છે, ત્યાં પૂળાનો અંદાજ પણ નોંધવામાં આવે છે.

ન્યાં પૂળા વેચાતા ના હોય, એટલે તેમાંથી ધંધા તરીકે આવક થતી ન હોય. ત્યાં પૂળા ધાસ તરીકે જ ગણાય; અને ધાસ સારામાં સાડે થયું હોય, તો પણ તેની આની ૬ થી વધુ ન મુકાય એવો નિયમ છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ આનાવારી મુકવાનું ન્યાં મામલોકોને પૂરતું જ્ઞાન હોય ત્યાં તો મામલોકો આની મુકાવી શકે. સાધારણ વર્ષનો પાક એ ૧૨ આની જેટલો ગણાય છે, એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખે.

૧. જે જે ગામે આની રીતે પંચથી આનાવારી થઇ ન્યાં તે તે ગામની આનાવારીની નકલ ગામ લોકોએ

મહીએ આપતાં પહેલાં કરી લેવી અને તેની એક નકલ પોતપોતાના તાલુકાની સમિતિને મોકલી આપવી.

૨. તાલુકદારી તેમજ ઈનામી ગામોમાં પણ સરકાર બાજુ કાંગુન મારફત આનાવારી કરે છે.

આ ગામોમાં મામલોકોએ ખૂબ સાવધ રહેવાની જરૂર છે. જમીન મહેસુલ અંગે સરકાર આનાવારીના જે પ્રમાણમાં છૂટ કે રાહત આપવાનું નક્કી કરે તે પ્રમાણમાં તાલુકદાર કે ઇનામદારે છૂટ આપવીજ પડે, તેથી તેમની આવક એાછી થઇ જાય, તે માટે તાલુકદારી કે ઇનામદારી ગામોમાં ભારે આનાવારી ભૂલેચૂકે પણ મૂકાય તો તે ગામના ખેડુતોને ખૂબ સહન કરવું પડે, માટે આનાવારી મુકાય તે બાબતમાં પોતાના પ્રતિનિધિ નીમવામાં સાવધ રહેવું.

૩. સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર બોલાવે તે કમિટીમાં આનાવારી વિષે સમજી શકતા હોય તેવા માણસોને મોકલવા ગામે પ્રથમથીજ પ્રયત્ન કરવો.

૪. મામલતદાર તરફથી કામચલાઉ આનાવારી પ્રસિદ્ધ થાય તેની તપાસ રાખવી, અને જો તેમાં વાંધા હોય તો તે તરતજ (પંદર દિવસની અંદર) મામલતદારને લખી જણાવવા અને તેની નકલોમાંથી એક નકલ પોતપોતાના તાલુકાની તાલુકા સમિતિને મોકલવી અને એક નકલ ગામ ખાતે રાખવી.

૫. સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર, તળાટી અને બીજા કોઈ પોતાની જુદી આની મૂકવા માગતા હોય તો તે તેમણે કમિટીની રૂબરૂ મૂકવી જોઇએ તે ધ્યાનમાં રાખવું.

૬. આનાવારી કરતાં આગેતર પાકની આની એાછી હોય અને પાછેતર પાકની આની વધારે હોય તો ક્લેક્ટર તે ગામનું મહેસુલ વસુલ કરવાની મુદત પાછી ઠેલી શકશે, પાકમાં નીચે પ્રમાણે આની આવે તો નીચે પ્રમાણે જમીનમહેસુલમાં છૂટ મળે છે:

ક. પાક ૪ આની કે તેથી એાછા થાય તો મહેસુલ મુલતવી રહે છે.

ચ. પાક ૪ આનીથી ઉપર ને ૬ આનીથી એાછા થાય તો અર્ધું મહેસુલ વસુલ લે અને અર્ધું મહેસુલ મુલતવી રાખવાનું હોય છે.

ગ. પાક ૬ આની કે તેથી ઉપર અને ૮ આનીથી ઓછો થાય તો આખું મહેસુલ વસુલ લેવામાં આવે છે

ઘ પાક ૮ આની કે તેથી ઉપર અને ૧૧ આનીથી નીચે થાય તો પાછલી બાકી હોય તો તે પૈકીની અર્ધી અને ચાલુ સાલની આખી મહેસુલ મગનાર લઈ શકે છે

ઙ પાક ૧૧ આની કે તેથી ઉપર થાય તો ચાલુ સાલ ઉપરાંત પાછલી આખી બાકી હોય તો સગનાર તે આખી બાકી ચાલુ માલના પૂરા મહેસુલ ઉપરાંત વસુલ કરી શકે છે

ઉપર પ્રમાણે આનાવારી કરતા કયાય મુશ્કેલી પડે અગર સમજણ ન પડે તો તાલુકા સમિતિ હોય ત્યાંથી અને તેમ ન હોય તો જિલ્લા સમિતિમાંથી માહિતી મેળવવી

પાટીદાર

રાજ્યો—

[મહાત્મા ગાંધીજીએ કેટલાક વખત પહેલાં રાજ્યો સંબંધે પોતાના વિચારોની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરી હતી. જે કે ત્યાર પછી પોતે દેશીરાજ્યો અને રાજ્યોના સંબંધમાં વારંવાર લખ્યું છે પણ તેમના આ 'રાજ્યો' નામના લખાણમાં લેશ પણ સહિયતા ન રહે એવી રીતે એમના વિચાર માનસનું દર્શન થાય છે વાચનારને પણ લાગશે]

“મારી વલણ મારે ગમે તે કહેવામાં આનંદ હોય તોપણ હું દેશી રાજ્યોનો મિત્ર અને દ્વિતચિતક છું એ દાવો મારે ત્યાં જ કરવો ગયો અને તેથી જ આજે તેમની જે સ્થિતિ છે તેના તકલાદીપણા તરફ હું તેમનું વારંવાર ધ્યાન ખેંચતો આવ્યો છું. જે નાના નાના ગણતીઓ છે તેઓ તો જે મતાઓ તેમની પામે કદી જ હોવી નોંધતી નહોતી તે બધી મમળને જ છોડી દે એમાં શ્રય છે અને જેઓ મોટા છે તેમની મતાઓ ઘટતા નિષમન દાગ નિષમસન્તી થવી નોંધએ આ દિશામાં ઓછામાં ઓછું કેટલું થવું જરૂરી છે એ સચવવાનું સાદમ પણ મેં કર્યું છે

દેશી રાજ્યોની પ્રજા આજે કે તેની તે સ્થિતિમાં જ સદાકાળ રહેશે એમ તો કોઈ સ્વપ્રમાણે નથી માનતું તેઓ પોતાના હકો માટે અર્ધિમાંથી કે પછી હિંમમાંથી લડશે જ લડશે ગમે તેમ થાય તોપણ જેમને પોતાની દૈવી કે દુન્યવી શક્તિનું જ્ઞાન થયું છે એવી લાખો કરોડો પ્રજા સામે ગળગોથી ટમવાનું નથી

વળી જો રાજ્યો કાળના લક્ષણો ઓળખવા ના જ પાડે તો પછી સાર્વભૌમ સત્તા કે જેમણે તેમને ‘હુગારી’ છે અગર તો ‘સગન્યા’ છે તેની શું રાજ્યોની કૈયત પ્રત્યે કરી જ કરજ નથી? શ્રી ખારેલાલે આ પ્રશ્નને આ અંકમાં ખીજે (આનો માર આવતા અકમા અપાશે) ઉણો છે અને બતાવી આપ્યું છે કે જેરવ્યમ સામે પ્રજાને રક્ષણ આપવાની ફરજમાંથી દેશી ગણતી નોંડેના ચાહે તેવા કાલકગરો પણ સાર્વભૌમ સત્તાને કારગ કરી શકે નહિ અગર તો એ કરારોની રૂએ રાજ્યોને સાવ નિરંકુશ, સર્વત્રવસ્ત્રવત્ર અને પોતાના બેરબગિયા લેખવાની પણ ફરજ સાર્વભૌમ સત્તા ઉપર પડતી નથી ‘સાર્વભૌમ’ શબ્દ જ છેવટની સત્તા સાવભૌમિયવાળાની છે એમ બતાવે છે કહેવાતા કાવકરારો બે બેરબગિયા વચ્ચેના કરારો નથી જ, પણ જેમને તે આપવામાં આવ્યા છે તે તેમના ઉપર મૂકવામાં આવેલી શરતો અને અકુશોના એ કરારો કે મુખ્યત્વે કરીને અથવા તો મપૂર્ણતાએ માર્વભૌમ મતાની મજબૂતી કરવાના હેતુથી અપાયેલી એ બધી બક્ષીસો કે દેણગીઓ છે અન્યત્ર, એવા કાવકાળાને અને ધાગશાસ્ત્રીઓ નીમળશે જેઓ દલીલ કરશે કે આ કાવકગરો તો માર્વભૌમ સત્તાને પક્ષે અપાયેલા પવિત્ર વચ્ચેના છે જેનો અમત કરાવવાને ગળગો હકદાર છે જે વેતિયો છે તે વિગત પુરુષ મામે પોતાના દોકોની અમ્મવણી કરાવી શકે?

જેઓ એવો આલેખ કરી ગયા છે કે ત્યારે ઇંગ્લેન્ડ જીવમોમટની લગામમાં ગૂંચવાયું છે ત્યારે કામિય તેની નોંડે સ્વાર્થનો સોદો કરવા નીકળી છે,

તેમને પોતે શું કહી રહ્યા છે તેની સમજ નથી. ગમે તેમ હો પણ હું તો કશી સોદાગોરીમાં ભાગીદારી કરું એમ નથી. મારા સ્વભાવ વિરુદ્ધની એ વસ્તુ છે. હિંદને જન્મસિદ્ધ હક આજે કદાચ ન કખૂલાય; વખત આવ્યે કખૂલાશે. પણ તકરારના મુદ્દાની ચોખવટ થવી જરૂરી છે.

મારા અભિપ્રાય મુજબ તો સ્થિતિ જ એવી છે કે કોંગ્રેસથી રાજ્યોએ જોડે કશી સીધી વાટાઘાટ થવી અશક્ય છે. એવો વખત આવશે ત્યારે જણાઇ રહેશે કે કોંગ્રેસ જોડે અગર તો તેની જગાએ જે કોઈ કિસામ દેનારકેનાર હશે તેની જોડે અંતે સાર્વ-ભૌમ સત્તાને જ રાજ્યોની વતીની વાટાઘાટ કરવી પડશે. જેમ હિંદમાંની સિવિલ સર્વિસ-જે બ્રિટિશોની ઉભી કરેલી સૃષ્ટિ છે-ને હિંદના સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિની દિશાની કૃષ્ણમાં માર્ગ રૂંધીને બેસવા દઇ શકાય નહિ, તેમ રાજ્યોને પણ તેમ કરવા દઈ શકાય નહિ અગર તો એ દિશાએ તેમને જોડા તરીકે વાપરી શકાય નહિ. સિવિલિયનો તેમજ રાજ્યોએ જે ઉ જમાતો સામાન્યતા સ્તંભરૂપ છે. તેથી અંતે જેલે અંતો આગ્રહ હિંદને રાજ્યપુણીની મદદ આપતા થવું જોઈશે અથવા તો એમને કારણ કરીને વોખેરવા પડશે. આ તેમને હીલુવવા ખાતર નથી કહેતો. એ તો ઉધારી વાત છે. જ્યારે બ્રિટન સામાન્યવાદ અંબેરી નાંખશે ત્યારે હિંદને લાગેજાય છે ત્યાંસુધી સૌ જોશે કે સામાન્યશાહીની આ બે જુલુઓને ઇચ્છાંડને સાચું પગલું લેવાના કામમાં અંતરાયરૂપ થઈ પડવા નહિ જ દેવામાં આવે.

યુરોપની લડાઈને અત્યારે જે રૂપમાં હું નિહાળી રહ્યો છું તે રીતે હું મારું છું કે એ દાવાનળ હજી એની કારખી બીવણ્ણતામાં બમ્બકી જાયો નથી. જે ઉ પક્ષો હજી નવોનવી સંહાર રીતો શોધવામાં મૂકાયા છે. પણ ખરું જોતાં જે ઉ, હું આશા રાખું છું કે, જે ઉ પક્ષના ખરેખરા આખડવાથી નિશ્ચે ચનારી બયાનક કતલ ટાળવા મથી રહ્યા છે. વગર જોયે વિચાર્યે હાથ આવે તે જહાજને ડુખાવવાની નીતિ

અને તેમાંથી નીપજતી પ્રાણહાનિ બયાનક છે જ. પણ જે ઉ પક્ષે ખરી મરણિયા લડાઈની શરૂઆત થયે જ બીવણ્ણ હતાકાંડ આપે એની સરખામણીમાં આ પ્રાણહાનિને નજીવી જ ગણવી જોઈએ: દરમ્યાન અત્યારે જે ઉ પક્ષોની વતી ઇચ્છાએ, કે પછી અનિ-ચ્છાએ પણ, નૈતિક મુદ્દાઓની છણાવટ ચાલી રહી છે. આમાં હું જોઉં છું કે બ્રિટિશ મુલ્સદીઓ હવે યુદ્ધના હેતુઓને યુરોપી પ્રજાઓની સ્વતંત્રતા પૂરતા મર્યાદિત કરવા લાગ્યા છે. પણ જો લડાઈ એકાએક બંધ નહિ પડે તો આખી દુનિયાભરની પ્રજાઓની અને લોકશાસનની રક્ષા કરવાના મૂળ યુદ્ધહેતુ પર તેમને ફરી પાછા જોવાનું જ પડશે. જે રાક્ષસી તૈયા-રીઓ આ લડાઈને અંગે થઇ છે તે જોતાં એમાં જીતરનારા પક્ષોને કદાચ તેમણે ધાર્યું હશે તે કરતા ઘણું વધુ વિશાળ નૈતિક કારણો અને હેતુઓ અપનાવવાની ફરજ પડશે. તેથી અંતે કદાચ નૈતિક મુદ્દાઓના પડ ઉપર જ લડાઈનો આખરી નિર્ણય થાય એમ બને. ગમે તેમ થાઓ પણ કોંગ્રેસ કે જેણે સ્વેચ્છાપૂર્વક શસ્ત્રસન્યાસ કર્યો છે અને શાંતિ તેમજ અહિસાનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે તે આ નૈતિક મુદ્દાને જ ચોખ્ખે આણવામાં રોકાયેલી છે અને જો ને ધીરજ રાખી શકે તો મુભય છે કે આ નૈતિક મુદ્દાની ચોખવટ કરાવવાનો એનો એવો એકધારા આગ્રહ જ સંજોગ રહેલા મનવસંહારને અટકાવવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે. રાજ્યોના પ્રશ્નની સ્પષ્ટ સમજ એ આ નૈતિક મુદ્દાની ચોખવટનો એક મોટો અંશ છે. રાજ્યોને અને તેમના સલાહકારોને તેમજ અલગત બ્રિટિશ મુલ્સદીઓને પણ જૂના મનોગ્રહ છોડીને અને નિષ્પક્ષપણે આ પ્રશ્ન તપાસવા અને વિચારવાને હું નોતરું છું.

હળવદના રાજમહેલનો એક શીલાલેખ.

ધ્રાંગધ્રા રાજ્યની પ્રાચીન રાજધાની હળવદ હતું. તેના રાજમહેલનો એક લેખ રાણા જોરાવરસિંહજીએ રાષ્ટ્રશક્તિમાં પ્રકટ કર્યો છે. કાડીઆવાડનો ઇતિહાસ

એટલે બધો અપૂર્ણ છે, કે જે આવા જુના લેખોનો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો એથી પ્રાંતની ઉપયોગી રચાયેલી સેવા થઈ શકે એમ અમને લાગે છે. રાજ્યમાં જુનાં દફતરોમાંથી પણ ઘણી સામગ્રી ઉપલબ્ધ થાય. સાચી સેવાની ઇચ્છા રાખનાર મંત્રી આ દોશમાં વિશાળ ક્ષેત્ર છે, પહેલાંના કાળમાં કેવો કૌટુંબીક ભાવ અને એકતા હતો તેઓ લેખ ઉપરથી જણાય છે.

લેખ.

ઓમઃ નામ ૧ શ્રી ગણેશાય નમઃ ૦ ના સંવત ૧૭૬૫ વર્ષે વૈસાક સુદ ૨ દને મહારાણા શ્રી અમરસંઘજી સુત મહારાણા શ્રી મેઘરાજજી સુત મહારાણા શ્રી ગજસંઘજી સુત મહારાણા શ્રી જશવંતસંઘજી કુ. પદ. શ્રી પ્રતાપસંઘજી તથા કુંઅર શ્રી માનસંઘજી તથા કુંઅર શ્રી અમરસંઘજી તથા કુંઅર શ્રી મેઘરાજજી વગેરે રાણા દિના-દિન-અધિકુ. પ્રતાપ શ્રી દરબારગઢ કરાવે છે અને પોતે શ્રી મુખે ફરમાવુ છે જે અમારા કુંઅર તથા કુંઅર પ્રતાપસંઘજીના કુંઅરો ને જે અમારા વંસ માહેજે થાઓતે રજપુતોને રાખજો. પોતાના રજપુતોને ઝાઝાવાના કરજો દલ દાય રાખજો. અને રજપુત સાગઈ તેજે પોતાના ધણીની સાકરી એક મન સુધ કરે રાજા રજપુતના એક દલ દસતો એક દલના ગઢ જગદીશ રાખસે. અમારા હોયતે અમારા સીપામણે ચાલજો શ્રી. છ. સાદ. કરસે ગઢના કારીગર સલાટ કમાજી સુત સલાટ ધર્મસી તથા સલાટ રણકોડ તથા દેવજી સારાહો આકારીગરે ગઢ ચણે છે. ૦ ના શ્રી અસ્તુ કલાણ મસ્તુ સદાજય જય ધનધાન્ય અસ્તુ ૦ શ્રીશ્રીનામ

ભાવનગર રાજ્યની કેળવણી પ્રગતિ.

(જેલ્લા ૨૦ વર્ષ દરમિયાન ભાવનગર રાજ્યમાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કેટલી પ્રગતિ થઈ તે દર્શાવનારા આંકડાઓ આ નીચે આપ્યા છે.)

શાળાઓ અને સંવત ૧૯૭૬ સંવત ૧૯૮૪
કોલેજની સંખ્યા ઈ. સ. ૧૯૧૯ ઈ. સ. ૧૯૩૭
-૧૯૨૦ -૧૯૩૮

(૧) કોલેજ	૧	૧
(૨) દરબારી અંગ્રેજી શાળાઓ		
હાઈસ્કૂલ	૧	૬
મિડલ સ્કૂલ	૭	૪
અંગ્રેજી વર્ગ	૫	૧૦
પ્રાથમિક શાળાઓ	૧૭૧	૩૩૨
(૩) ખાનગી માન્ટ શાળાઓ		
હાઈસ્કૂલ	૧	૨
(મહોલાવિદ્યાલય સહિત)		

મિડલ સ્કૂલ	...	૨*
પ્રાથમિક શાળા	૧૦	૧૮
કોલેજ	૫૫૨૦	૨૪૫૬૮
અંગ્રેજી શાળાઓ	૧૭૪૦૪	૩૩૪૭૩
પ્રાથમિક શાળાઓ	૮૨૬૯	.....
	૩૧૧૯૩	૫૮૦૭૭

પ્રાથમિક શાળાઓમાં હવે શ્રી સેવાતી નથી. ઘણા વર્ષો અગાઉ તે માફ કરવામાં આવી છે.

કોલેજ	૩૩૪૧૦	૧૦૪૩૮૪
અંગ્રેજી શાળાઓ	૧૯૭૧૫૯	૫૦૬૧૯૮
પ્રાથમિક શાળાઓ	૨૩૦૫૬૯	૬૧૩૫૮૨

વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા

કોલેજ	૧૨૬	૫૧૭
દરબારી અંગ્રેજી શાળાઓ	૧૯૭૪	૩૭૩૭
અંગ્રેજી માન્ટ શાળાઓ	૫૩૮	૧૧૮૨
દરબારી પ્રાથમિક શાળાઓ	૧૪૬૫૭	૨૫૧૬૮
પ્રાથમિક માન્ટ શાળાઓ	૧૪૬૩	૨૩૪૦
	૧૮૭૮૮	૩૨૬૭૪

* અથા વર્ષે જે નવી માન્ટ લેનારી મિડલ સ્કૂલો શરૂ થઈ છે, એટલે દાલ કુલ ૪ માન્ટ લેનારી મિડલ સ્કૂલો છે. જે ઉપરાંત Home school નીચે જે ને મિડલ સ્કૂલ છે, અને બાદોડમાં અંગ્રેજી વર્ગ નીચેથી O. Home school અને બાદોડ અંગ્રેજી વર્ગ બન્ને recognised સંસ્થાઓ છે.

શિક્ષકોની સખ્યા

દરબારી અગ્રેજી શાળાઓ

૬૩ ૧૭૮

(તે પૈકી ૭૮ ગ્રેજ્યુએટો)

દરબારી ગુજરાતી શાળાઓ

૫૧૪ ૮૦૫

નોંટ—પ્રાથમિક શાળાઓ અને અગ્રેજી કન્યા-શાળાઓમાં ફી લેવાતી નથી, તેમજ છાત્રગણોની અગ્રેજી શાળાઓમાં છોડરીઓ ભણતી હોય તો ત્યાં મફત છોડરીઓની ફી લેવાતી નથી

માફોના ટકા ૨૦ છે એ ઉપરાંત ખેડુ અને હરિજન વિદ્યાર્થીઓને માફો રાખવામાં આવે છે તે લગભગ ૩ ટકા થવા જાય છે

ગરાશીયા વિદ્યાર્થીઓને ૨૦ સ્ટોલરશીપ દરેક રૂ. ૬-૦-૦, ખેડુ વિદ્યાર્થીઓને ૧૫ સ્ટોલરશીપ દરેક રૂ. ૬-૦-૦ તથા હરિજન વિદ્યાર્થીઓને માસિક રૂ. ૪-૦-૦ની એકદમ સ્ટોલરશીપો અપાય છે

ના વાર્ષિકરોયનો વડોદરાનો પ્રવાસ

નામદાર વાર્ષિકરોય લોર્ડ લીનલિથગો તથા તેમના પત્ની અને બે પુત્રોઓની પધરામણી સોમવાર તારીખ ૧૫ જાન્યુઆરીના રોજ વડોદરા સ્ટેશને થઈ હતી તેઓના માનમાં સ્ટેશનને સુદર રીતે શણગારવામાં આવ્યું હતું તેમનું સ્વાગત કરવા નેક નામદાર દોવાન સાહેબ, ગભ્યનો અમલદારો, તથા રેસીડેન્ટ લે. કર્નલ સી. કે. ડેલી હાજર હતા શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ પણ સમયસર પધાર્યા હતા

માનવતા મહેમાનો આવી પહોંચતા શ્રીમત મહારાજ સાહેબ તથા રેસીડેન્ટ તેમનું સ્વાગત કર્યું હતું અને પરસ્પર પત્રિચય નિધિ થયો હતો રાજલક્ષ્મીની સલામી લઈને મહેમાનોની મવારી મકરપુગ મહેલમાં તેમને આપવામાં આવ્યા હતા । તરફ નીચી હતી નામદાર નામદારો તથા મહાનગર સાહેબ સુગની બગીચા ખીંગામાં હતા અન્ય મહાનગર લુદી ગાડીમાં ગોકનાઈ ગઈ અને લશ્કર મહીત તેમની મવારી રાવપુરાની મડકે થઈને કોઠી ટચેરીને ગરે વિશ્રામ

બાગ ગઈ હતી. ત્યાંથી મહાનગર મોટરોમાં મકરપુગ મહેલ તરફ નવાના થઈ આખે રસ્તે ધ્વજ પતાકાની મળવટ હતી બે તરફ પોલીસ તથા લશ્કરના સીપાઈઓની ઠંટાડો ખડી હતી, અને કુટપાથ ઉપર તેમજ બારીઓ, છત્ત અને અગાથીઓમાં સવન લોક મેદની ઉભગતી હતી ગરે મનોહર સુમરીત કંમાનો અને દરવાજા ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા. મહેમાનોનું ભવ્ય સ્વાગત કરવામાં આવ્યું હતું મકરપુરે જઈને ના વાઈસરોયે લશ્કરી સલામી લીધી હતી મહેલના સિંહદ્વારે રેસીડેન્ટના પત્ની મીસીસ ડેલી તથા ઉતારા અધિકારી કર્નલ કુમાર શિવરાજ-સિંહ એમણે મહેમાનોને આવકાગ આપ્યો હતો મહેમાનોને તેમનો પરિચય શ્રી મહારાજ માહેબે કરાવ્યો હતો

બપોરના મમયે શ્રીમત મહારાણી સાહેબ લેડી લીનલિથગોની તથા શ્રીમત મહારાજ સાહેબ ના વાઈસરોયની નિધિસરની મુલાકાતે મકરપુરા પધાર્યા હતા સનાગના ભોજનનો બદોબરત મકરપુરે જ હતો સાજના માગ્યારને સુમારે ના વાઈસરોય તથા તેમના પત્નીએ અનુક્રમે શ્રીમત મહારાજ માહેબ તથા શ્રીમત મહારાણી સાહેબની વળતી મુલાકાત લીધી હતી સાજના આ પાણી પછી મહાનગર મહિત છબીઓ લેવાઈ હતી સાજના છવાળે મોતીબાગમાં ઉપવન ઉપહાગ અને રાતનો ૮-૧૫ વાગે મકરપુરામાં ખાણે એ, ના વાઈસરોયની વડોદરાની મુલાકાતના પ્રથમ દિવસની અતીત કાર્યો હતા

બીજો દિવસે એટલે મગળવાર તા ૧૬ મીના પ્રાત કાળે ના વાઈસરોય અને મહાનગર શિકારે ટીબી સીધાવી હતી દરમ્યાન લેડી લીનલિથગો તથા તેમની પુત્રીઓ સ્ત્રીશિક્ષણભૂભા શાળામાં ભગવામાં આવેલુ સ્ત્રીઓની કામગીરીનું પ્રદર્શન તથા બાળઅગ્રણ્ય કાર્ય જોવા ૧૧ વાગે પધાર્યા હતા ત્યાં શ્રીમત મહારાણી માહેબ લેડી કૃષ્ણમાયારી તથા આરોગ રક્ષણ અધિકારી ડોમટર પડિતે તેમનું સ્વાગત કર્યું હતું મહેમાનોને લેડી કૃષ્ણમાયારીએ પ્રદર્શનના સ્ટોલ

ખતાવ્યા હતા. મનોગંજનના કાર્યક્રમ પછી લેડો લિનલીયગોએ ઉચ્ચ શ્રેણીમાં આવેલાં બાળકોને ઈનામો વહેંચ્યા હતાં. ડોક્ટર પડિતે નિવેદન વાંચ્યા પછી લેડો કૃષ્ણમાચારીએ લેડો લિનલીયગોને હાર તોરા અર્પણ કર્યો હતા. તે પછી તેઓશ્રીએ વિદાય લીધી હતી. આ પ્રદર્શનમાં ભરતચંદ્રશય શીવજી, ચિત્રકામ, રંગેળી સાથીવા, કીડીયાં કામ ઇત્યાદી અનેક મુંદર લલિત કલાઓમાં વડોદરાની મહીલાઓની દક્ષતા પ્રતીત થતી હતી, શિશુ પ્રદર્શનમાં ૧૧૦૦ બાલકોનો સમુદાય એકત્ર થયો હતો. તેમાંના ૨૫ ટકા જેટલા બાળકોના વળન અને વિકાસનું પ્રમાણ એકંદરે હિંદુસ્થાનના સરેરાશ કરતાં વધારે ઉચું હતું. તેમાંના ૧૫ બાળકો ઈનામ જીતી ગયા હતા. બપોર પછી મંડળી હિરક મહોત્સવ ઓપેલોગ સંસ્થા જોવા ગઇ હતી. ત્યાં તેમને વેપાર ઉદ્યોગ ખાતાના અધિકારી ડોક્ટર સી. એ. મહેતાએ આવકાર આપ્યો હતો. નાના મોટા અનેક હુન્નર ઉદ્યોગોના નમુનાનું મહેમાનોએ રસપૂર્વક નિરીક્ષણ કર્યું હતું. ખાસ કરીને પટોળાના વણાટ, કાઠિયાવાડી ભરતકામ, ધાતુનું કોતરકામ ઇત્યાદીના નમુના ના. વાઇસરોયની વિશેષ પદ્મદગી પામ્યા હતા. સાંજના ચાર વાગે શહેરથી ચારેક માઈલના અંતરે આવેલા સુર્યોચ્ચ સ્થળે રૂઝાલાલ તથા નિવાસસ્થાનની સંસ્થાનો પાયો નાખવાની ક્રિયા મારશયોનેસ ઝોફ લિનલીયગોના શુભ હસ્તે યજ્ઞ હતી. એ પ્રસંગે રાજ્યના અધિકારીઓ ઉપરાંત અગ્રગણ્ય શહેરી વર્ગની સારી હાજરી હતી. આ મનોહર સ્થળે ના. લેડો લિનલીયગોનાં શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ તથા ને. ના. દીવાન સાહેબ સર વી. ડી. કૃષ્ણમાચારીએ સ્વાગત કર્યો હતા.

પાયો નાખવાની ક્રિયા કરવાની લેડો લિનલીયગોને વિનંતી કરતાં ને. ના. દીવાન સાહેબે લક્ષરોગ નિવારણના પુણ્ય કાર્યમાં તેઓશ્રીએ આવેલા સક્રિય ફાળોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. પ્રમંગોચિત વિવેચન પછી લેડો લિનલીયગોએ આવશ્યક નિધિ કર્યો હતો. સંસ્થાની યોજનાની મિ. વી. આર. તજવળકર તથા

એ. એસ. દિક્ષીતે સમજુતી આપી હતી. આ સંસ્થાને જાહેર તરફથી રૂ. ૬૦,૦૦૦નો ફાળો મળ્યો છે, જેમાં શેઠ ઝવેરચંદ તથા શેઠ પેરતનજી દ્વારામજી કન્દ્રાકર એમનો દરેકનો રૂ. ૧૫,૦૦૦નો ફાળો ખાસ નોંધને પાત્ર છે. આ ઉપરાંત દોઢ લાખનો ફાળો મળવાની આશા રાખવામાં આવે છે. હારતોરા થયા પછી મહેમાનો તથા શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે વીદાય લીધી હતી. તે પછી ના. વાઇસરોય મોતીબાગના મનોહર ફિઝાંગલુમાં ટેનીસ રમ્યા હતા. રાતના લક્ષ્મી વિલાસ મહેલમાં ખાણું લખને મહેમાનોએ તે દિવસનો કાર્યક્રમ સમાપ્ત કર્યો હતો.

ત્રીજે દિવસે શુક્રવાર તારીખ ૧૭ મીની સવારે ૬ વાગે કામાડીબાગમાં મહેમાનોએ બાલચતુ મંથના સંગેલનમાં હાજરી આપી હતી. આ પ્રસંગે શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ, દીવાન મર. વી. ડી. કૃષ્ણમાચારી વિદ્યાધિકારી ડોક્ટર જ્યોતિંદ્ર મહેતા તથા બાલચતુ અધિકારી મા. બા. એસ. દેવેએ તેઓને આવકાર આપ્યો હતો. વાજતે ગાજતે બાલવીરોની ટુકડીઓએ નામદાર વાઇસરોય તથા શ્રીમંત મહારાજ સાહેબને સલામી આપી હતી.

લગભગ ૫૦૦ બાલવીરો તથા કન્યાઓએ મહેમાનો સમક્ષ નાનાવિધ સમારંભો કરી ખતાવ્યા હતા. તેમની કવાયત, સંગીત, સરખસ, સંગ્રાદશંક છાવણી નાખવાની ક્રીયાઓ, રમતો ઇત્યાદીમાં સારી કુશળતા અને પ્રશસાપાત્ર તાલીમ દેખાઈ આવતી હતી, અને નામદાર વાઇસરોયે તેનાં ભારોભાર વખાણ કર્યો હતો.

આ સમારંભ પછી મહેમાનો અને મંડળીની કામાડીબાગમાં કલામંદિર તથા સંગ્રહસ્થાન જોવા પધરામણી યજ્ઞ હતી અને તે પછી શ્રી. સયાજી સુખ્ય રૂઝાલાલ જોવા મહેમાનો ગયા હતા. ત્યાં નામદાર વાઇસરોયે લગભગ અર્ધો કલાક કરીને ડોક્ટર ચંદ્રચૂડ તથા અન્ય તખીષી અધિકારીઓ સાથે પુજપરજ કરી હતી. ત્યાંથી તેઓ સયાજી જ્યુબીલી સાયન્સ ઇન્સ્ટીટ્યુટ, મધ્યવર્તી પુસ્તકાલય અને રાજ્યનું ઝવેરાત જોવા ગયા હતા. સાંજના

સાડા ચાર વાગે સરકારી કૃષીક્ષેત્ર તથા આગોદારની પ્રગતિને લગતું પ્રદર્શન જોવા મંગલી ગઈ હતી. ત્યાં તેમને આ વિષયમાં વડોદરા રાજ્યે કરેલી સુંદર પ્રગતિનો પરિચય થયો હતો. એકંદર ત્રણ દિવસના કાર્યક્રમ દરમિયાન નામદાર વાઇસરોયને ખ્યાલ આવ્યો હતો કે વડોદરા રાજ્ય પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં કેટલું પ્રગતિમાન છે અને કેવાં કેવાં લોકોપયોગી કાર્ય પાછળ ધન અને મહેનતનો ઉત્તમ ધ્યાન કરે છે.

વાઇસરોય યુગલના માનમાં રાતના સવા આઠ વાગે લક્ષ્મી વિલાસ મહેલમાં ભોજન સમારંભ થયો હતો. એ પ્રમંડે શ્રીમંત મહાગજ સાહેબના વક્તવ્યના ઉત્તરમાં ના. વાઇસરોયે વડોદરાની રાજનીતિની તથા રાજ્ય વહીવટની ઉચિત પ્રશંસા કરી હતી અને ઉભયનો ઉત્કર્ષ ધ્વજ્યો હતો.

આ ખાણ પ્રમંડે મહેલના બાગમાં રાશનીનો અપૂર્વ ઠાંઠ હતો. તેમાં સુખ્ય દરવાજાની સજવટ, પ્રકાશનો, પોપટ, પતંગીયા ઈત્યાદીની ખુબીદાર યોજના ખાસ ધ્યાન એચતી હતી. આ શોભા જોવા લોકોનાં ટોળાં ઉતર્યા હતાં. રાતના સાડા દસ વાગે નામદાર વાઇસરોયે કુટુંબ તથા રસાલા સહ વડોદરા રેશનથી વિદાય લીધી હતી.

ના. વાઇસરોયની વડોદરાની મુસાફરી દરમિયાન એકવેટ વખતે ના. મહારાજએ જે બાબત કહ્યું હતું તેમાંથી તેમજ વાઇસરોય સાહેબે તેનો જે પ્રતિઉત્તર આપ્યો હતો તેમાંથી મહત્વનો ભાગ અમે આ નીચે આપીએ છીએ—

ના. મહારાજશ્રીએ કહ્યું કે—

“નામદાર સમ્રાટના દિવના પ્રતિનિધિને આવકાર આપવાનો પ્રમંડ આવે એ રાજ્યકર્તાને અને તેની પ્રગતિને સદા માન ભર્યું છે. આપણને સંયુક્ત કરનારી ગ્રંથીઓ ટુટે નહિ એવી છે. સ્વતંત્ર અને નિયમબદ્ધ શાસન એ સામાન્ય આદર્શોમાંથી આપણે રકુરણા મેળવીએ છીએ. જે આદર્શો અને જીવન વ્યવહાર સામાન્ય વ્યક્ત કરે છે તેના ગ્લણ અર્થે ચાલુ યુદ્ધ ઉપાડે છે, વળી જે નૈતિક સિદ્ધાંતો વડે

દુનિયા મંગડીત રહે છે તેમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવાથી જ આ યુદ્ધમાં આપણે જોડાયા છીએ. માત્ર સંધીઓની જવાબદારી ઉપર જ નહિ પરંતુ સત્ય અને ન્યાય અંતે સફલ થશે જ એવી અડગ શ્રદ્ધા રાખી કૃતેમંદીથી યુદ્ધ પૂર્ણ થાય એ અર્થે મારા રાજ્યનાં સાધનો નામદાર સમ્રાટના વપરાશ માટે યુદ્ધ ચર્તા બરાબર સુકવાની મને પ્રેરણા થઈ.

ગયા વર્ષની અમારી આર્થિક પદ્ધતિ અને ઉપજ અર્થનો તાજો મેળવવાની નીતિમાં અમે નોંધવા જોવા વિકાસ કર્યો છે. ૧૯૨૯-૩૦ માં ન્યારે ખેતીની પેદાશના ભાવ પડગ માંડ્યા ત્યારે બધી જ પુનર-આકારણી બધ કરી અને દેવાં ઘટાડવાની ખેડૂતોને ગ્લણ આપવાના અને જમાનગીર પેદીઓ ઉઘાડવા પગલાં લેવા માંડ્યા હતાં ભાવની નરમાશ ચાલુ રહી એટલે સદગત મહારાજ સાહેબે સને ૧૯૩૮ના નવેમ્બરમાં તાત્કાલિક ઉપાય તરીકે જમીન મહેસુલ ઘટાડ્યું. મેં એ ઘટાડાને કાયમનો બનાવ્યો છે. આ કાયમનો ઘટાડો રાજ્યના જમીન મહેસુલના માગણીના ૨૨ ટકા જેટલો થાય છે. આ ઉપરાંત સ્થાનિક સસ્થાઓના ઉત્પન્ન પણ વધાર્યા, એટલે આર્થિક પરિસ્થિતિના વિસ્તૃત મમીક્ષા કરી કેટલાંક વર્ષો, માટે એક ધોરણ પણ નક્કી કર્યું. આ ધોરણની સુખ્ય વિગત તો એ છે કે મેં મારા અંગત ખર્ચમાં તેનજ બીજા ખર્ચમાં ઘટાડો કર્યો કે જેથી લોક-શિક્ષણ, વૈદ્યકીય સારવાર, શહેર અને ગામડાના પાણીના “પુરવઠા ખેતી સુધારણા”, સહકારી પ્રવૃત્તિ, નાના મોટા ઉદ્યોગ, વિદ્યુત શક્તિનો વિસ્તાર, રેલવે અને રસ્તાઓના સુધારા અને ખેતીને પાણી મળે એવી યોજનાઓ વિગેરે વિકાસ પામેલી મારી રાજ-પ્રશ્નિઓને વધારે વેગ આપી શકાય. વળી સદગત શ્રીમંત મહાગજ સાહેબની સ્મૃતિ જળવાઈ રહે એ માટે મેં એક કંગડ રૂપિયાની ગ્રંથ પણ જુદી મઠી છે. બંધાગ્ણીય સુધારણાનો પ્રશ્ન પણ ધ્યાન ઉપર લીધેલો છે. અમારી ગ્રંથેર નીતિ એ છે કે લોકોને રાજ્યવહોવટ સાથે સંપર્કમાં રાખવા અને સદગત

મહારાજ સાહેબની ઉત્તમ રાજનીતિના સીધા પરિણામ તરીકે પ્રજાની અભિલાષાઓને બંને શકે શકે એટલી પુરેપુરી મંતુષ્ટ કરવી. તેને અનુસરીને પ્રગતિનું આગળ પગલું હાલમાં લીધું છે તેની મુખ્ય વિગતોથી ધારાસભાનો વિસ્તાર, ધારાસભામાં સગીન લોક નિયુક્ત પ્રતિનિધિત્વ, કાર્યપ્રદેશનો વિસ્તાર અને મંત્રી મંડળમાં ધારાસભામાંથી એક સભ્યની નિમણૂક એનો સમાવેશ થાય છે. રાજકર્તા, પ્રજા અને પ્રજાના બધા જ વિકાસો વચ્ચે દિતઃપ્રત્યેકની સંપૂર્ણ એક વાક્યતા છે એ ઉપર આ નવું બધારણ ખાસ બાર મુકે છે.”

નામદાર વાઘસરાય સાહેબે સલામતીનો જવાબ આપતાં સદ્ગત શ્રીમત મહારાજ સાહેબ સયાજી-રાવના સ્વગવાસ બદલ દિલગીરી બતાવી, પરન્તુ તે સાથે તેમણે સદ્ગતની દીર્ઘદષ્ટિનાં વખાણ કરતાં કહ્યું કે તેમણે પોતાના ગાદીવારસ તરીકે રાજ્યકાર-ભારની મુંઝવણોને સમજનારા, ડહાપણ બાપા અને માયાણુ રાજ્ય અમલના પાયાઓ ઉપર વિશેષ ચક્ષુર કરનારા શ્રીમત પ્રતાપસિંહ મરખા રાજ્ય-કર્તાને મેળવ્યા હતા. પોતાને માટે તેમજ નામદાર લેડી લીનલીયગો માટે વપગચેલા શબ્દો બદલ તેમજ પોતાની ચયેલી બચ્ પરાણુગત બદલ તેમનો આભાર માન્યો હતો.

શ્રીમત મહારાજ સાહેબ યુદ્ધના સમયમાં રાજ્યનાં મદગા માધનો નામદાર સમ્રાટને પ્રથમ અપેણુ કરનાગમાંના છે, એ બદલ તેઓશ્રીએ નામદાર સમ્રાટનો મંતોપ જાહેર કર્યો હતો.

દિલના સમવાયતંત્ર બદલ શ્રીમત મહારાજ સાહેબના વિચારનો સદ્ગત મહારાજ સયાજીરાય સરખા અનુભવી, ડાહ્યા, દીર્ઘદષ્ટિવાળી રાજનીતિજ્ઞને અનુસરતા હતા તે માટે નામદાર વાઘસરાયે મંતોપ જાહેર કર્યો હતો. સમવાયતંત્ર મુલતવી રાખ્યા છતાં દિલ્હર્યાનું ઐક્ય પ્રાપ્ત કરવા માટેની જરૂરીયાત સંબંધમાં નામદાર શહેનશાહની સરકારના વિચારો જરા પણ ક્યાં નથી, અને ભવિષ્યની જે કાંઈ રાજ-દારી વ્યવસ્થા થશે તેમાં ઐતિહાસિક દિલ્હી રાજ્યો તેમની મહાન અને વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિઓ સાથે રથાન લેશે જ એવી તેમણે આશા રાખી હતી. વડોદરાના બંધારણીય તેમજ આર્થિક સુધારાઓ, તેમજ કેળ-વણી, તંદુરસ્તી, ખેતીવાડી, સ્ત્રીઓના હક્ક, બાળ-સૌખ્ય, ગૃહઉદ્યોગ અને બીજી અનેક પ્રજા ઉપકારક પ્રવૃત્તિઓ મંબંધી વડોદરાએ ધારણ કરેલી ઉદાર રાજનીતિની પોતાના ઉપર ધણી સારી છાપ પડ્યાનું તેમજ પોતાની મુલાકાત દરમ્યાન તેનાં દષ્ટાંતો જોયાનું પણ નામદારે વાઘસરાયે જણાવ્યું હતું. તેમના શબ્દોમાં કહીએ તો, “વડોદરા રાજ્યમાં પચીસો ઉપરાંત શાળાઓ અને એકસો નેતું દવાખાના, સુવિખ્યાત પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિ, ગંઝદસ્થાન અને કલા-મંદિર છે. આ સેવાઓ સૌને મફત મળે છે, અને કરમા ચયેલા ઘટાડા છતાં તે ચાલુ રહે છે,” લોકોના મુખ અને આબાહી માટે શ્રીમત મહારાજ સાહેબે પોતાના ખાનગી અર્થમાં બચાવ કરી જે અંગત નાણલો બેસાડ્યો હતો તે માટે નામદાર વાઘસ-રાય સાહેબે તેઓશ્રીને અગિનદત આપ્યા હતા.

મુંબઈ-કાઠીઆવાડ અને મુંબઈ-પુના-કોલ્હાપુર વચ્ચે હવાઈ મુસાફરી

જોવાયેલું સોનું પાણું મળે પણ ગરેલો વખન પાછો મળતો નથી. એટલે ખરેખર રીતે સમયનો ખચાવ કરવો હોય તો માત્ર ૯૦ મીનીટમાં કાઠીઆવાડથી મુંબઈની મુસાફરી કરો. આથી આપને સંપૂર્ણ આરામ અને આનન્દ સાથે નદીઓ, પર્વતો, ખેતરો અને ચરીસા સરખો ધવલ સાગર વગેરે કુદરતી દશ્યો નેત્રાની તક મળે છે.

આ દોઢ કલાકની મુસાફરીમાં નદો ધૂળ, નદો ધૂમાડો કે નદી લેશ માત્ર પણ મુસાફરીની તકલીફ અને સહી સલામતી માટે તો ગયા વર્ષની કાઠીઆવાડ એર સર્વિસ ખાતો આપે છે કે મુસાફરી બીલકુલ સલામત છે. રાત્ર મહારાજાઓ કે શ્રીમંત વર્ગમાં જ નહીં પણ સામાન્ય નાગરિકોમાં પણ વીમાની સફર લોકપ્રિય થઈ છે. રવિવાર સિવાયના બધા દિવસો માટે એર સર્વિસ ચાલુ છે. તેમ મુંબઈ-પુના-કોલ્હાપુર સર્વિસ પણ ચાલુ થઈ છે, અર્થાત એર મર્વિમનો લાલ લેવો એ સમયનો ખચાવ છે, અને એક રીતે નેત્રો દ્રશ્યનો પણ ખચાવ છે માટે આ મફરનો લાભ ચુક્રો નહો.

પાર્શ્વો મોકલવા માટે અને તત્કાલ ટપાલમાં ખચરો પહોંચાડવા તથા મેળવવા માટે પણ એરોપ્લેન એક અત્યુત્તમ સાધન છે. વળી ન્યારે નોંધએ ત્યારે એરોપ્લેન ભારેથી પણ મળી શકે છે.

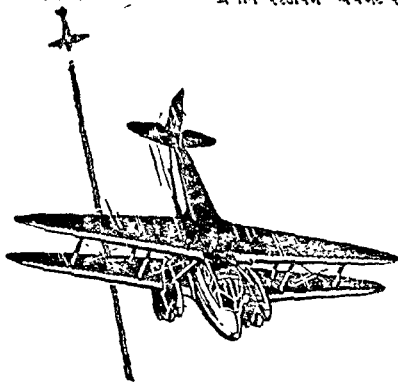
વિગન માટે પૂછો:—એર સર્વિસીઝ એફ ઈડીઆ લીમીટેડ

ટેલીગ્રામ:—એરેક્રીઝ

એએર્ન રેડીયમ અર્ચગેટ સ્ટીટ મુંબઈ

ટેલીફોન:—

૨૭૫૪૭

એર સર્વિસીઝ એફ ઈડીઆ લીમીટેડ યુકીંગ એજન્ટો

ભાવનગર:—શ્રી ઉધરસાલ જી. પારેખ, ઈચ્છા ભુવન, પોસ્ટ, ભાવનગર, કેમલ:—એરેક્રીઝ

રાજકોટ:—શ્રી વા. આર. દુર્ગાભાઈ, દોશાવડ એપાર્ટમેન્ટ ડીપો, સીવીલ રોડ, રાજકોટ. કેમલ:—એરેક્રીઝ

જામનગર:—શ્રી એ. પી. શાહ, કોરોનેશન મોટર્સ, જામનગર, કેમલ:—કોરોનેશન

પોરબંદર:—મેસર્સ એમ. એન. ભગેવતી કંપની, પહેલે માળે, નટવર પેલેમ થીએટર, કેમલ:—એરેક્રીઝ

પુના:—મેસર્સ શાહ એન્ડ કું., મેરાજી એકલદાસ ધર્મશાળા, પુના રોડન મામે, પુના અથવા

કોલ્હાપુર:—મેસર્સ બાગલ કાલસે એન્ડ કું., તરુણ એચુરમ કું., વીવમન રોડ, કોલ્હાપુર.

કેમલ:—એરેક્રીઝ.

સૌને માટે

તાકાત-તાઝીથી ભરપૂર

લગ્ન ત દાર

અંડુ દ્રાક્ષા સવ

વિનાવિલંબે વાપરવા માંડે

ખાસ સ્ત્રીઓને માટે

તંદુરસ્તી-તાકાતથી ભરપૂર

પ્રદરાદિક રોગોને
અકસ્તીર ઈલાજ

અંડુ અશોકારિષ્ટ

સ્ત્રીઓની નયનાઈમાં

આમાદ અમર કરનાર

દરેક ઘરમાં હોવો જોઈએ

ખાજકોનાં પૈસાં દર્દીમાં

આખાદ કામ કરનાર

બિલકુલ કેદ વગરનું

અંડુ બાલશૂલાર્ક

— ખાજકોવાળાં —

દરેક ઘરમાં રાખવું જોઈએ.

અંડુ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ લી. પા. બો. નં. ૫૧૧૩
મુંબઈ નં. ૧૪

અમદાવાદના એજન્ટ : ભોગીલાલ બ્રધર્સ : ગાંધીરોડ

આયુર્વેદિક દવાઓનું મુખ્યપત્ર આજેજ મંગાવો.

કાઠીઆવાડનું સર્વોદ્ધેશ

બેડીબંદર

કુનીઆબરના નિકાસ અને આયાતના
વ્યાપારનું નિયમસાધક
કેન્દ્ર સ્થળ

કાઠીઆવાડના મુખ્ય અને અગત્યના આ બંદરે
દળરો દન માત્ર આયાત તથા નિકાસ થાય છે.
વીમો ઉતરાવેલ પાકો ગોદામો તથા કેન વગેરેની
અપહરુદ્ધ સવડતા ઉપરાંત થોડે ખર્ચે બ્રોનો
લાભ ઉઠાવાય છે. પુષ્કળ વિમો ઉતરાવેલ લાઈટરોની
ઉમદા સવડ ઉપરાંત આ બંદર આખું વર્ષ ખુલ્લું
રહે છે. દેશ વિદેશની સ્ટીમરો અદોના, બંદરે નાંગરે
છે. માલની ચોરી તથા નુકસાન ન થાય તે માટે
સંપૂર્ણ પ્રવંધ કરવામાં આવેલ છે.

વધુ વિગત માટે મળો શ્રી લખો:—

કમીશનર ઓફ પોર્ટસ
નવાનગર રોડ-ગામનગર.

ભાવનગર સમાચાર

પાખાડિક પત્ર

ભાવનગર રાજ્યના અમરો પૂરા પાડવાના હેતુથી
દર પાખાડિકે “ભાવનગર સમાચાર” પ્રસિદ્ધ
કરવામાં આવે છે, ભાવનગર રાજ્યના ખાતાઓ
મંત્રી, ગ્રામ પચાવતો મંત્રી, રાજ્યનાં ગામડાંઓ
મંત્રી અને એવી બીજી જાણવાલાયક અબરો
“ભાવનગર સમાચાર”માં આવે છે. ભાવનગર રાજ્યના
દરેક વતનીએ “ભાવનગર સમાચાર”ના માલક મને
જોઈએ. વાર્ષિક લવાજમ રૂપાણ ખર્ચ માટે રૂ. ૨-૦-૦ માત્ર છે.

લખો

તંત્રી ભાવનગર સમાચાર
ભાવનગર

‘દેશીરાજ્ય’ ત્રિમાસિકની બહાર અબરના

દર

જગા
‘દેશીરાજ્ય’નું આખું પૃષ્ઠ વાર્ષિક ત્રિમાસિક

આખું પૃષ્ઠ અથવા
એક કોલમ } ૪૦ ૨૦ ૧૨-૦-૦

અર્ધ પૃષ્ઠ અથવા
એક કોલમ } ૨૨-૬-૦ ૧૨-૬-૦ ૭-૬-૦

૧/૪ પૃષ્ઠ અથવા
અર્ધ કોલમ } ૧૧-૬-૦ ૬-૦-૦ ૬-૦-૦

કવરની બીજી, ત્રીજી
અને ચોથી પાલુ } ૫૦ ૨૫ ૮

‘દેશી રાજ્ય’ ત્રિમાસિકનું વાર્ષિક લવાજમ
રૂપાણ ખર્ચ સાથે રૂ. ૬-૦-૦ છે.

તેયાર છે.

એક વૃદ્ધની વિચારપોથીમાંથી.

ગદ્ય લખાણોનો સંગ્રહ

—રંગી આઠ પેલ લગભગ સાદાજાતનો
પૃષ્ઠ, એક ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયો.

—રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક અને
વિષયો પરત્વે તત્કાલે વિવેચનો આ
ગ્રંથમાં છે.

—દેશી રાજ્યો અને નરેન્દ્ર મંડળને ભજતા
વિષયો પરત્વે જાણવાની ઈચ્છા રાખનાર
આ ગ્રંથ મંગલદાયક બોલે. કીમત ૪-૦-૦

લખો:—

અધિષ્ઠાતા મેનરજ મહેતા
ભાવનગર.

‘દેશી રાજ્ય’ સંબંધી અભિપ્રાયો

I need hardly say that any magazine which deals with the topics and interests of the Indian States in a reasonable and temperate manner will always command my sympathy.

*

*

*

I have no suggestions to make but have altered 2 words to make the facts correct.

Late Hon. Sir C. C. Watson

Such a magazine, so long as the tone is irreproachable should contribute to a long felt want—I hope your paper is prospering.

Major D. M. Fraser, P. A. E. K. Agency.

The style he has adopted appears appropriate for rendering the magazine useful and interesting. The undersigned has, this day issued circular to all Jurisdictional Chiefs and Talukdars in this Agency, drawing their attention to the magazine.

Major L. Golden P. A. Mahikantha Agency.

Hoping your journal is popular and paying concern.

W. T. Owan

.....you are doing really good service to the whole order of Indian Princes, and your magazine has always dealt with the most important questions pertaining to the Indian States in a really responsible manner. His Highness regularly reads your paper and cherishes a very high opinion of your work.....

T. J. Raja

“The book is interesting and worth having in a Thana.

Deputy Political Agent E. K. Agency.

I think the magazine will be appreciated by those connected with Indian States.

Major L. E. Lang

I have found a very favourable impression of the general tone and of the Magazine.

J. E. C. Jakes

I should at once say that the scheme is based absolutely on right lines and deserves encouragement from the rulers and ruled. Rao Bahadur H. D. Kotak

“તમારા જેવા માવજાન અને દેશની દાત જાળુનારા વિચારશીલ તંત્રીના અધિકાર નીચે ‘દેશી રાજ્ય’ ફતેહગંદ નીવડશે એવી દુ આશા રાખું છું.” મહુમ દી. બા. કેશવલાલ મુવ

“દેશી રાજ્યમાં ને લેખો આવે છે તે ઉપર ખાતિના રોય છે અને તેના ધનુ વ્યવસ્થાસીઓને ઉત્તેજીત થાય છે.” મહુમ મિ. બ. જામીન